

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa

Paweł Jaskuła

Specyfika wschodnioazjatyckiego modelu rozwoju
w odniesieniu do Azji Centralnej.
(The specifics of the East Asian development model
in the context of Central Asian states)

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
Prof. Radosława Fiedlera

Poznań 2023

Abstrakt: The primary purpose of this doctoral thesis focuses on the Asian development model and its potential use within Central Asian states today. The analytical framework consists of the theoretical legacy of the economic development heritage and the practical assessment of the policies successfully used in the East Asian countries after 1945. By uncovering their approach to the recommendation given by the international institutions both for economic and political liberalization in the post-II world war epoch, the author examines and explains their alternative path to achieve a uniquely fast level of the catching-up process with other wealthy nations. The identified drivers of this progress include the following categories: economic, institutional, political and social. On this basis the growth recommendations for the Central Asian states were formed. Although the principal part of the dissertation text encapsulates the timeframe from 1950 until today, the first chapter presents an in-depth analysis of the theories from the 16th century up to the beginning of the 2nd decade of the 21st. Owing to this research technique, enriched with system analysis, case studies, and also with comparative, genetic, and quantitative methods, it was possible to demonstrate the following hypothesis: the state-owned enterprises (SOEs) played the primary role in the rapid development of East Asian countries after 1945, and the modern state capitalism is the most sophisticated growth model for Central Asian states today. The obtained results reveal that some elements effectively applied recently by the benchmark governments might still be vital components of the transformation strategies for other low-income countries. Moreover, the rising expansion of the Chinese development model, established on state ownership, might indicate the inevitable changes in the global economic architecture, which Central Asian states want to become full-fledged participants soon.

Spis treści

Wstęp	1
Rozdział 1: Czynniki rozwoju gospodarczego w ujęciu wybranych koncepcji teoretycznych	11
1.1. Uwagi wstępne.....	11
1.2. Identyfikacja czynników rozwoju w nurcie Ekonomii Klasycznej.....	12
1.2.1. Okres przed uformowaniem się Ekonomii Klasycznej (1588 – 1776).....	12
1.2.2. Powstanie Ekonomii Klasycznej (1776 – 1870).....	14
1.2.3. Powstanie Ekonomii Neoklasycznej (1871 – 1930).....	16
1.3. Rozwoju gospodarczego w świetle wybranych modeli wzrostu gospodarczego.....	19
1.3.1. Egzogeniczne modele wzrostu.....	19
1.3.2. Endogeniczne modele wzrostu gospodarczego.....	21
1.4. Wnioski płynące z Nowej Ekonomii Instytucjonalnej dla rozwoju KRS.....	23
1.5. Ekonomia Rozwoju i jej wnioski dla rozwoju państw słabo rozwiniętych.....	27
1.6. <i>Kapitalizm Państwowy</i> a teoria ekonomii rozwoju.....	33
Rozdział 2: Uwarunkowania polityczne w Azji Centralnej po upadku ZSRR z uwzględnieniem wybranych metod badawczych	38
2.1. Uwagi wstępne.....	38
2.2. Dobór i analiza wybranych metod badawczych. Analiza teoretyczna.....	39
2.3. System polityczny i jego autorytarna odmiana w świetle literatury przedmiotu.....	51
2.4. Proces formowania się państwowości w Azji Centralnej.....	56
2.5. Systemy polityczne w Azji Centralnej po 1991 roku.....	60
2.5.1. Kazachstan.....	60
2.5.2. Kirgistan.....	62
2.5.3. Tadżykistan.....	64
2.5.4. Turkmenistan.....	66
2.5.5. Uzbekistan.....	67
2.6. Wybrane systemy polityczne Azji Wschodniej, Bliskiego Wschodu i Rosji.....	70
2.7. Zastosowanie wybranych metod badawczych w badaniu empirycznym.....	90
Rozdział 3: Specyfika rozwoju Japonii i NICs po 1945 r.	107
3.1. Uwagi wstępne.....	107
3.2. Japonia.....	107
3.2.1. Charakterystyka rozwoju przed 1945 r.	107
3.2.2. Czynniki wewnętrzne rozwoju w latach 1946-1991.....	108
3.2.3. Czynniki zewnętrzne rozwoju w latach 1946-1991.....	113
3.2.4. Rola <i>State Capitalism</i> w procesie rozwoju gospodarczego Japonii po 1945 roku.....	115
Podsumowanie.....	117

3.3. Korea Południowa.....	119
3.3.1. Czynniki wewnętrzne.....	119
3.3.2. Czynniki zewnętrzne.....	123
3.3.3. Rola <i>State Capitalism</i> w procesie rozwoju gospodarczego Korei Płd. po 1960 r.....	125
Podsumowanie.....	127
3.4. Charakterystyka rozwoju Tajwanu.....	129
3.4.1. Czynniki wewnętrzne.....	129
3.4.2. Czynniki zewnętrzne.....	134
3.4.3. Rola <i>State Capitalism</i> w procesie rozwoju gospodarczego Tajwanu po 1953 roku.....	136
Podsumowanie.....	137
3.5. Charakterystyka rozwoju gospodarczego Singapuru w latach 1959-2017.....	140
3.5.1. Czynniki wewnętrzne.....	140
3.5.2. Czynniki zewnętrzne.....	144
3.5.3. Rola <i>State Capitalism</i> w procesie rozwoju gospodarczego Singapuru po 1967 roku.....	147
Podsumowanie.....	148
3.6. Charakterystyka rozwoju gospodarczego Hongkongu w latach 1945-2010.....	151
3.6.1. Czynniki wewnętrzne.....	151
3.6.2. Czynniki zewnętrzne.....	155
3.6.3. Rola <i>State Capitalism</i> w procesie rozwoju gospodarczego Hongkongu po 1951 roku.....	158
Podsumowanie.....	159
Podsumowanie.....	161
Rozdział 4: Charakterystyka rozwoju gospodarczego Chińskiej Republiki Ludowej po 1978 roku.....	164
4.1. Uwagi wstępne.....	164
4.2. Charakterystyka chińskiej gospodarki przed 1978 rokiem.....	165
4.3. Czynniki determinujące rozwój gospodarczy ChRL w latach 1978-1993.....	167
4.3.1. Czynniki wewnętrzne.....	167
4.3.2. Czynniki zewnętrzne.....	171
4.3.3. Charakterystyka chińskiego <i>State Capitalism</i> na wczesnym etapie jego rozwoju.....	174
4.4. Czynniki determinujące rozwój gospodarczy ChRL w latach 1994-2010.....	175
4.4.1. Czynniki wewnętrzne.....	175
4.4.2. Czynniki zewnętrzne.....	179
4.4.3. Chiński <i>State Capitalism</i> w latach 1994-2010.....	185
4.5. Charakterystyka rozwoju ChRL po 2010 roku.....	187
4.5.1 Czynniki wewnętrzne.....	187
4.5.2. Czynniki zewnętrzne.....	192

4.5.3. Chiński <i>State Capitalism</i> po 2008 roku.....	195
Podsumowanie	197
Rozdział 5: Próba oceny skuteczności wschodnioazjatyckiego modelu rozwoju w wybranych państwach Azji Południowo-Wschodniej.....	201
5.1. Uwagi wstępne.....	201
5.2. Malezja.....	202
5.2.1. Charakterystyka rozwoju gospodarczego Malezji na wczesnym etapie rozwoju	202
5.2.2. Czynniki wewnętrzne wpływające na wzrost Malezji po 1970 roku.....	203
5.2.3. Czynniki zewnętrzne wpływające na wzrost Malezji po 1970 roku	205
5.2.4. Charakterystyka malezyjskiego <i>State Capitalism</i>	208
5.3. Wietnam.....	211
5.3.1. Gospodarka Wietnamu do momentu zaimplementowania planu Doi Moi (1955-1986) ..	211
5.3.2. Czynniki wewnętrzne wpływające na wzrost Wietnamu po 1986 roku.....	212
5.3.3. Czynniki zewnętrzne wpływające na wzrost Wietnamu po 1986 roku.....	215
5.3.4. Charakterystyka <i>State Capitalism</i> w Wietnamie.....	217
5.4. Kambodża	221
5.4.1. Gospodarka Kambodży do momentu wstąpienia na ścieżkę wzrostu (1953-1998).....	221
5.4.2. Czynniki wewnętrzne wpływające na wzrost Kambodży po 1998 roku.....	222
5.4.3. Czynniki zewnętrzne wpływające na wzrost Kambodży po 1998 roku.....	223
5.4.4. Specyfika <i>State Capitalism</i> w Kambodży	224
Podsumowanie	227
Rozdział 6: Determinanty wzrostu na terenie post-radzieckim po 1991 roku, z uwzględnieniem regionu Azji Centralnej – ujęcie jakościowe.....	229
6.1. Uwagi wstępne.....	229
6.2. Studia przypadków państw Azji Centralnej	230
6.2.1. Kazachstan	230
6.2.2. Kirgistan.....	234
6.2.3. Tadżykistan	239
6.2.4. Turkmenistan.....	243
6.2.5. Uzbekistan.....	247
6.3. Bariery procesów rozwoju gospodarczego w republikach Azji Centralnej	251
6.3.1. Ubóstwo	251
6.3.2. Rozwój społeczny	253
6.3.3. Nierówności rozwojowe.....	254
6.3.4. Bariery Infrastrukturalne.....	255
6.3.5. Bariery instytucjonalne i polityczne.....	258

6.4. Wnioski rozwojowe dla państw Azji Centralnej.....	262
6.4.1. Kazachstan	262
6.4.2. Kirgistan.....	271
6.4.3. Tadżykistan	279
6.4.4. Turkmenistan.....	285
6.4.5. Uzbekistan.....	291
Podsumowanie	298
Zakończenie	300
Bibliografia	315
Monografie.....	315
Artykuły w czasopismach naukowych.....	320
Artykuły w pracach zbiorowych	348
Opracowania Konferencyjne.....	362
Słowniki, opracowania, raporty, leksykony	363
Źródła historyczne.....	390
Źródła Internetowe.....	391
Wykaz rysunków.....	399
Wykaz tabel.....	399
Wykaz wykresów	400

Wykaz skrótów

ABII	– Azjatycki Bank Inwestycji Infrastrukturalnych
AKP	– Partia Sprawiedliwości i Rozwoju
ASEAN	– Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej
B+R	– Badania i Rozwój
BIZ	– Bezpośrednie Inwestycje Zagraniczne
BRICs	– Brazil, Russia, India, China, and South Africa (Brazylia, Rosja, Indie, Chiny i RPA)
ChRL	– Chińska Republika Ludowa
CNY	– Chiński Yuan (waluta)
CPP	– Kambodżańska Partia Ludowa
DPP	– Demokratyczna Partia Postępu (tajwańska partia polityczna)
EAUG	– Euroazjatycka Unia Gospodarcza
FSI	– Fragile State Index (Indeks Stabilności Państwa)
GATS	– General Agreement on Trade in Services (Układ w sprawie Handlu Usługami)
GATT	– Układ Ogólny w Sprawie Taryf Celnych i Handlu
GDI	– Gender Development Index (Indeks Rozwoju Płciowego)
GII	– Gender Inequality Index (Indeks Nierówności Płciowych)
GLC	– Government Linked Corporation (korporacje powiązane z rządem)
GLIC	– Government Linked Investment Corporation (rządowe fundusze inwestycyjne)
HDI	– Human Development Index (Indeks Rozwoju Społecznego)
HICON	– Heavy Industries Corporation of Malaysia Bhd (Malezyjska Korporacja Przemysłu Ciężkiego)
IBEU	– Instytut Badań Elektronicznych i Usługowych (Tajwan)
IHDI	– Inequality Adjusted Human Development Index (Wskaźnik Rozwoju Społecznego Uwzględniający Nierówności)
ITP	– Instytut Technologii Przemysłowych (Tajwan)
JCorp	– Johor Corporation
KMT	– Kuomintang (Narodowa Partia Chin)
KPCh	– Komunistyczna Partia Chin
KPW	– Komunistyczna Partia Wietnamu
KPZR	– Komunistyczna Partia ZSRR
KRS	– kraje rozwijające się
kWh	– kilowat na godzinę
LPI	– Logistic Performance Index (Indeks Wydajności Logistycznej)
MCA	– Malezyjskie Stowarzyszenie Chińczyków
MFW	– Międzynarodowy Fundusz Walutowy

MIC	– Malezyjski Kongres Hindusów
MITI	– Ministerstwo Handlu Zagranicznego i Przemysłu (Japonia)
mld.	– miliard
mln.	– milion
MPI	– Multidimensional Poverty Index (Wielowymiarowy Indeks Ubóstwa)
MŚP	– małe i średnie przedsiębiorstwa
NDP	– National Development Policy (Nowa Polityka Rozwoju Malezji)
NEI	– Nowa Ekonomia Instytucjonalna
NEP	– New Economic Policy (Nowa Polityka Gospodarcza Malezji)
NICs	– kraje nowo uprzemysłowione
NT\$	– Dolar Tajwański
OECD	– Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju
ONZ	– Organizacja Narodów Zjednoczonych
PFI	– Press Freedom Index (Indeks Wolności Prasy)
PKB	– produkt krajowy brutto
PKB (PPP)	– Produkt Krajowy Brutto według Parytetu Siły Nabywczej
RRG	– Rada Rozwoju Gospodarczego (Singapur)
SAR	– Specjalny Okręg Administracyjny Hongkongu
SASAC	– The State Owned Assets Supervision and Administration Commission of the State Council (Komisja Administracji i Kontroli Aktywów Państwowych ChRL)
SEC	– State Economic Holding (Państwowy Holding Gospodarczy w Wietnamie)
SOE	– State Owned Enterprise (Konglomerat/Przedsiębiorstwo Państwowe)
SSE	– Specjalna Strefa Ekonomiczna
SSP	– Specjalna Strefa Przemysłowa
TFP	– Total Factor Productivity (całkowita produktywność czynników wytwórczych)
TRIMS	– Agreement on Trade-Related Investment Measures (Porozumienie w Sprawie Handlowych Środków Inwestycyjnych)
TRIPS	– Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (Porozumienie w Sprawie Handlowych Aspektów Praw Własności Intelektualnej WTO)
UE	– Unia Europejska
UMNO	– Zjednoczona Narodowa Organizacja Malajów
USD	– Dolar amerykański
VND	– Wietnamski Dong (waluta)
WDI	– World Democracy Index (Światowy Indeks Demokracji)
WNP	– Wspólnota Niepodległych Państw
WTO	– World Trade Organization (Światowa Organizacja Handlu)
ZSRR	– Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Wstęp

Geneza rozwoju gospodarczego, osiągniętego przez państwa Azji Wschodniej i Pacyfiku po zakończeniu II wojny światowej, pomimo swojego wyjątkowego charakteru, stała się przedmiotem ożywionych rozważań teoretycznych dopiero w latach 90-tych. Przełomowym opracowaniem w tej dziedzinie był raport Bank Światowego pod tytułem „*The East Asian Miracle. Economic Growth and Public Policy*”, gdzie autorzy opisali najważniejsze dziedziny, które przyczyniły się do zjawiska ich konwergencji do grupy państw rozwiniętych. Wyróżnili wśród nich aktywny interwencjonizm w kształtowanie się rynku, stabilność polityczną, aplikację strategii rozwojowej przez nastawione na wzrost wydajności gospodarczej rządy i ich zdolność do monitorowania i korygowania założonych celów (World Bank, 1993).

Tym niemniej, postęp dokonany w Japonii i państwach zaliczanych do tzw. „*Tygrysów Azjatyckich*” (Korei Płd., Tajwanu, Singapuru i Hongkongu) po II wojnie światowej oraz Chin po 1978 r. jest wyjątkowym przykładem, zarówno w ujęciu ilościowym¹ jak i jakościowym², efektywnego rozwoju gospodarczego krajów rozwijających się (KRS)³. Dlatego, **przedmiotem pracy** jest identyfikacja i analiza zastosowanych w nich instrumentów stymulujących proces rozwoju gospodarczego, charakteryzującego się korelacją z równomierną redystrybucją dochodu narodowego⁴ i eliminacją ubóstwa. W efekcie, zdefiniowano typ systemów politycznych, pozwalających na zaistnienie tych zjawisk oraz dokonano selekcji czynników rozwoju, z perspektywy możliwości ich zastosowania w Azji Centralnej w przyszłości, przy uwzględnieniu ich dzisiejszego poziomu rozwoju.

¹ Bazując na danych przedstawionych przez Penn Table 9.1 ich średnioroczny wzrost wynosił w latach 1960-1989 odpowiednio 8,04% dla Japonii, 10,02% dla Korei Płd., 9,62% dla Tajwanu, 9,42% dla Singapuru i 9,17% dla Hongkongu. Przyjęty zakres czasowy odpowiada rozważaniom prowadzonym w większości najważniejszych artykułów naukowych dotyczących charakterystyki „cudu gospodarczego” państw Azji Wschodniej i Pacyfiku.

² Według Human Development Report z 2020 r., mierzącego poziom rozwoju społeczno-ekonomicznego poszczególnych państw, Hongkong zajął 4-miejsce na świecie, Singapur 11-miejsce, Japonia 19-miejsce, a Korea Płd. 23-miejsce. Badaniem nie objęto Tajwanu, który został uznany za część składową Chińskiej Republiki Ludowej. Dostęp: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6413757/>

³ Wyjaśnienie pojęcia „Kraj Rozwijający się” bazuje w tekście rozprawy na schemacie zaproponowanym przez Piaseckiego, mówiącym, że charakteryzują się one niskim przeciętnym standardem cywilizacyjnym, niskim poziomem PKB na 1 mieszkańca, przewagą zatrudnionych w rolnictwie (często prymitywnym), dualizmem (lub pluralizmem) ekonomicznym, technologicznym i regionalnym, silnymi nierównościami społecznymi, niskim poziomem oświaty, nauki i opieki zdrowotnej, silną presją demograficzną i wysokim bezrobociem o charakterze strukturalnym i sezonowym. Zob. R. Piasecki, *Ewolucja Teorii Rozwoju Gospodarczego Krajów Biednych*, w: *Ekonomia Rozwoju* pod. red. R. Piasecki, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2011, s. 17. Według Banku Światowego, na świecie są 152 kraje zaliczające się do tej kategorii, które są zamieszkałe przez 85% populacji globalnej. Więcej, patrz <https://www.worlddata.info/developing-countries.php>

⁴ Na podstawie współczynnika Giniego, dostęp: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/gini-index-coefficient-distribution-of-family-income/country-comparison>.

Szukając wyjaśnienia sukcesu gospodarczego Japonii i państw nowo uprzemysłowionych (tzw. NICs)⁵ w klasycznych opracowań z dziedziny Ekonomii, można odnieść wrażenie, że mieści się ono w kombinacji rekomendacji zaproponowanych przez przedstawicieli Ekonomii Klasycznej i Merkantylistów. Już w dziełach Botero (Botero, 2012) i Serry (Serra, 2011) zauważono, że długotrwały wzrost jest możliwy w państwach odchodzących od gospodarki rolniczej na rzecz sektorów kapitałochłonnych, Smith podkreślił wagę specjalizacji w wytwarzaniu wartości dodanej (Smith A. , 1776), Malthus kontroli przyrostu demograficznego (Malthus, 1791), a Ricardo ograniczenia sektora podstawowego w PKB (Ricardo, 1817). W podobnym czasie powstawały koncepcje teoretyczne merkantylistów, spośród których warto wspomnieć o polityce wychowywania branż raczkujących (Hamilton, 1791) i ochronie przedsiębiorstw lokalnych przed konkurencją zagraniczną (List, 1841). Dostęp do interpretacji powyższych tekstów był możliwy dzięki opracowaniu Reinerta (Reinert E. S., 2016).

Powstałe pod koniec lat 40-tych tzw. teorie rozwoju pierwszej generacji, podjęły się próby systematyzacji powyższych rekomendacji w spójny system zaleceń rozwojowych dla KRS. Działalność państwa, zdaniem Bąkiewicz i Żuławskiej, uznano wówczas za kluczową w procesie stymulowania ich wzrostu. Tym samym, sugerowano konieczność inwestycji państwowych w rozwój przemysłu i infrastruktury (Rodan), akumulację oszczędności (Nurske), ich lokację w wybranych sektorach gospodarki (Hirschman), czy stymulowanie urbanizacji poprzez inwestycje w przemysł (Lewis). W latach 50-tych zyskały na znaczeniu teorie rozwoju drugiej generacji⁶, mówiące m.in. o konieczności promowania strategii industrializacji na drodze substytucji importu (Prebisch, 1961).

Zastosowanie odpowiednich sekwencji złożonych z powyższych rekomendacji, przyniosło spodziewane wyniki jedynie w wybranych państwach Azji Wschodniej i Pacyfiku, nie dając uniwersalnej odpowiedzi na problemy rozwojowe państw biednych w skali globalnej. Tym samym, w świetle światowego załamania gospodarczego z początku lat 80-tych, założenia te

⁵ Dalej w pracy często skrót ten będzie często wykorzystywany w kontekście nowo uprzemysłowionych państw Azji Wschodniej tj. Korei Płd., Tajwanu, Singapuru i Hongkongu. Zyskały one takie miano dzięki dynamicznemu rozwojowi gospodarczemu osiągniętemu w latach 1965-1985, opartemu na szybko rosnącej wartości eksportu i niespotykanemu wcześniej wśród KRS się tempu wzrostu zamożności społeczeństwa w ujęciu per capita (średnio ok. 6% PKB rocznie), znacznie prześcigającym w tym czasie analogiczne wyniki uzyskiwane przez tradycyjne państwa uprzemysłowione (włączając do tej grupy także Japonię, najszybciej wzrastającą w tym okresie gospodarkę spośród nich). Wyjaśnienie to opiera się na klasycznej teorii zaproponowanej przez Wignaraje. Zob. P. Wignaraja, *The East Asian NICs and the South Asia Reality*, w: *The Newly Industrializing Economies of Asia, Prospects of Co-Operation*, pod. red. M. Kulesa, Springer-Verlag, Berlin 1990, s. 138-147.

⁶ Nurt ten składał się z dwóch odrębnych grup tj. strukturalistów i szkoły zależności, która nierzadko jest kojarzona z marksizmem zachodnioeuropejskim. Zob. A. Bąkiewicz, U. Żuławska, *Od teorii wzrostu do ekonomii rozwoju*, w: *Rozwój w Dobie Globalizacji* pod. red. A. Bąkiewicz, U. Żuławska, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2010, s.81.

zostały poddane weryfikacji. Zyskały na znaczeniu liberalne koncepcje, minimalizujące udział państwa, usystematyzowane w ramach tzw. *konsensusu waszyngtońskiego* (Zadroga, 2016). Jednakże, pod koniec lat 90-tych, w efekcie *konsensusu z Santiago*, przywrócono mu znacznie podmiotu skutecznie korygującego niedoskonałości rynku (Wolfensohn, 1998). Niedługo potem, udział przedsiębiorstw państwowych w gospodarce globalnej wzrósł, głównie za sprawą przystąpienia Chin do WTO w 2001 r. (Pearson, Rithmire i Tsai, 2021). Pojęcia „Kapitalizmu Państwowego” (Alami i Dixon, 2020), czy „Nowego Kapitalizmu Państwowego” (Alami i inni, 2022), trwale weszły do kanonu zagadnień związanych z rozwojem gospodarczym i dyskusji nad słusnością sterowania procesów gospodarczych przez Państwo po 2000 roku.

Pomimo uznania, w latach 90-tych, przez główny nurt ekonomii rozwoju instrumentów wykorzystanych w Japonii i państwach NICs za możliwe do zaaplikowania w przypadku innych KRS (Lim i McAleer, 2000), już od końca lat 70-tych wiele z nich znalazło swoje zastosowanie w chińskim modelu rozwoju (Chia i inni, 2007). Wśród nich wyróżniała się industrializacja i rosnący udział przemysłu w PKB, stopniowe otwieranie się na rynek globalny i liberalizacja gospodarki (Cieślik, 2015). Jednakże, transformacja Chin do gospodarki rozwiniętej ciągle trwa⁷. Wśród przyczyn takiego stanu rzeczy można wymienić narastające różnice dochodowe pomiędzy prowincjami wschodnimi i resztą Chin (Ertl i Merkle, 2019), czy utrzymanie dominującej roli państwa w gospodarce (Qi i Kotz, 2019). I choć jego nadmierna kontrola stała się przedmiotem krytyki po 1991 r., trudno stwierdzić czy progres dokonany przez Chin po 1978 r. byłby możliwy, gdyby nie rozwinięty sektor konglomeratów państwowych.

Przypadki ścieżek rozwojowych Japonii, *Tygrysów Azjatyckich* i Chin były, bądź wciąż są wykorzystywane przez inne KRS. Warto wspomnieć w tym miejscu o Malezji, która powinna niebawem dołączyć do państw OECD⁸ (Yuwa, 2020), Wietnamie, gdzie średnioroczny wzrost w ujęciu *per capita* był jednym z najwyższych na świecie po 2000 r. (Delteil, Francois i Nguyen, 2020) i Kambodży, szybko nabywającej specjalizację w branżach pracochłonnych (Furosawa, 2017). Zaprezentowana powyżej tendencja wskazuje, że wpływ „rozlewania” się rozwoju państw Azji Wschodniej i Pacyfiku przemieszcza się obecnie w kierunku Azji Cen-

⁷ Pomimo tego, że Chiny miały największy wpływ na kształtowanie się światowego wzrostu gospodarczego po kryzysie 2008 r., będąc na drodze do całkowitego wyeliminowania ubóstwa. Należy jednak mieć na uwadze fakt, że średnie PKB w ujęciu *per capita* odpowiadało w 2019 r. jedynie siódmej części dochodu uzyskiwanego w USA, co plasowało Chiny dopiero na 68 pozycji na świecie.

⁸ Klub państw rozwiniętych (o dochodzie *per capita* przewyższającym 13.500 USD rocznie), charakteryzujących się otwartymi na konkurencję międzynarodową gospodarkami wolnorynkowymi, rządami prawa, ochroną praw własności i demokratycznym systemem politycznym.

tralnej (Blank, 2011). Tworzące ją Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan, cechują się dużym potencjałem rozwojowym (Amirbek, Makhanov, Tazhibayev i Anlamassova, 2020). Łączy je m.in. dziedzictwo kulturowe, historia, geopolityka⁹ (Perkowska, 2015) i dominujące w gospodarce holdingi państwowe (Rigo E. R. i inni, 2021).

Problematyka rozwoju gospodarczo-społecznego państw Azji Centralnej po 1991 r. jest tematem rzadko poruszonym tak w polskiej jak i światowej literaturze naukowej (Dowling i Wignaraja, 2006), (Pomfret i Anderson, 2001), (Pomfret R. , 2006), (Mukhamediyev i Khitakhunov, 2017), (Gil, 2019). Pewnym zainteresowaniem cieszyła się transformacja gospodarcza tego regionu (Pomfret R. , 1995), (Dąbrowski, Antczak, Góralska, Osiatyński i Jermakowicz, 1996), (Sun Z. , 1998), (Kalyuzhnova Y. , 2000), czy (Kalyuzhnova Y. , 2003), ale analizowane przypadki porównywano przeważnie do regionu Europy Środkowo-Wschodniej i Rosji (Myant i Drahokoupil, 2011), co zawężało zakres prowadzonych badań nad źródłami ich rozwoju po 1991 r. do jednego nurtu (Jasiecki i Żukrowska, 1997). Identyfikacja luki badawczej stała się punktem wyjścia dla sformułowania **głównego celu pracy**, którym jest zidentyfikowanie istotności instytucji Państwa w procesie rozwoju regionu Azji Wschodniej i Pacyfiku po 1945 r., i określenie specyfiki tamtejszych konglomeratów państwowych, będących fundamentem dla egzekucji polityki gospodarczej analizowanych państw.

Do realizacji celu głównego wyznaczono następujące **zadania badawcze**:

1. Dobór i analiza wybranych koncepcji i teorii ekonomii rozwoju (1.)¹⁰.
2. Analiza specyfiki systemów politycznych badanych państw (2.).
3. Rozpoznanie i dobór najważniejszych determinant rozwojowych Japonii i NICs (3.).
4. Określenie specyfiki *State Capitalism* w Japonii, państwach NICs i Chinach (3. i 4.).
5. Wykazanie cech szczególnych dla chińskiego modelu rozwoju i *State Capitalism* (4.).
6. Weryfikacja efektywności instrumentów rozwojowych w Japonii, państwach NICs i Chin na przykładzie wybranych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku (5.).
7. Wyodrębnienie grupy skutecznych czynników, które mogłyby przyczynić się do zrównoważenia rozwoju regionu Azji Centralnej w przyszłości (6.).

⁹ Cechy wspólne państw Azji Centralnej należy traktować jako pozytywną przesłankę. Warto mieć na uwadze, że zarówno Korea Płd. jak i Tajwan były japońskimi koloniami na początku XX w., co odegrało znaczną rolę w procesie internacjonalizacji ich produkcji w latach 60-tych i 70-tych.

¹⁰ W nawiasach podano numery rozdziałów, w których zrealizowane zostały kolejne zadania badawcze.

Realizacja powyższych zadań badawczych ma na celu selekcję optymalnych instrumentów rozwojowych i wskazanie skutecznych modeli *State Capitalism* wśród analizowanych w rozdziałach 3-5 państw, w kontekście możliwości ich zastosowania w regionie Azji Centralnej. Z tego powodu w pracy sformułowano i poddano weryfikacji następujące hipotezy:

H1: Przedsiębiorstwa państwowe, działające w ramach *State Capitalism*, odegrały kluczową rolę w procesie długotrwałego i zrównoważonego rozwoju Japonii, państw NICs i Chin po 1945 r.

H2: Azjatycki Nowy Kapitalizm Państwowy jest optymalnym modelem rozwoju dla państw Azji Centralnej

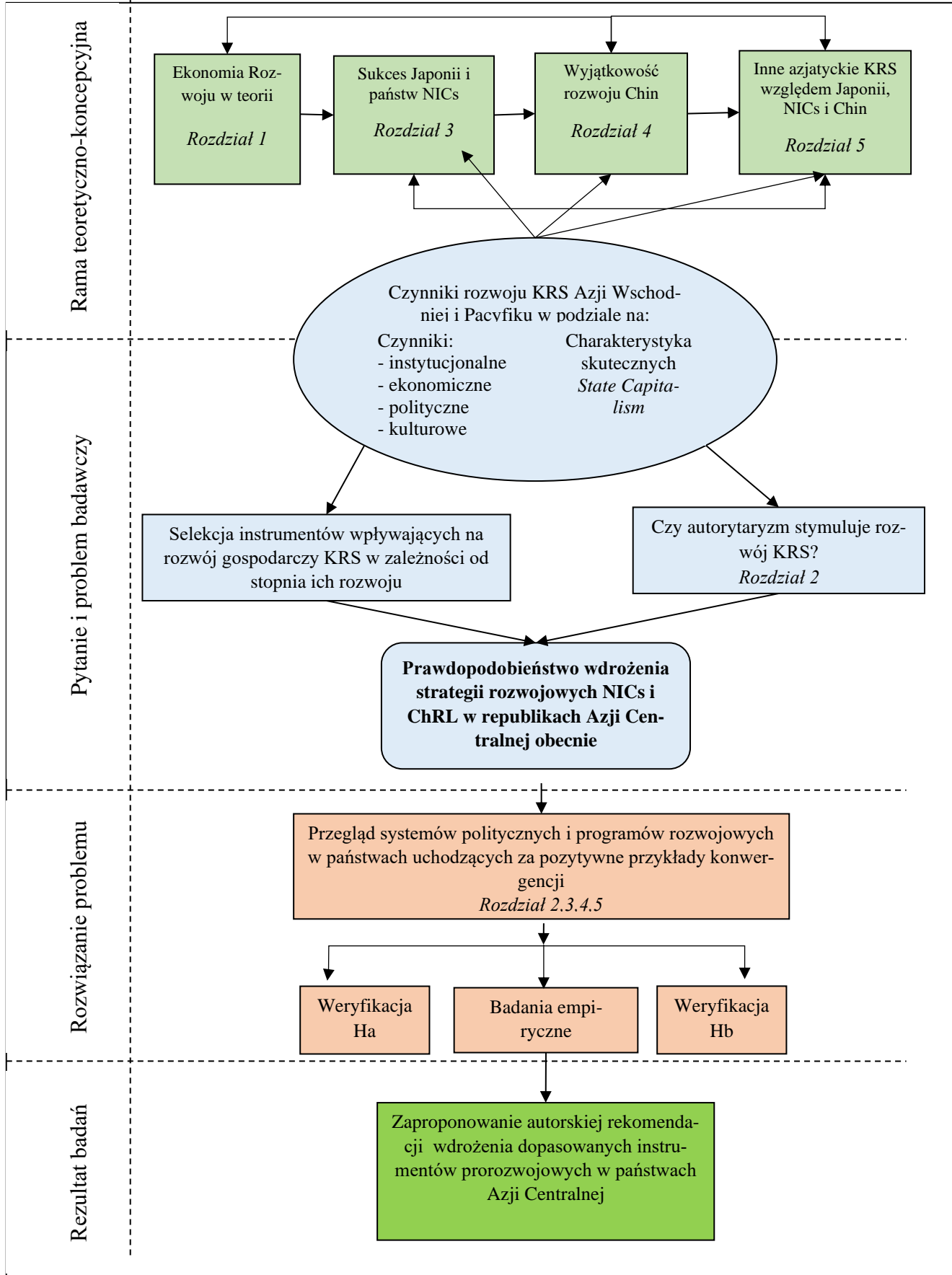
W celu zweryfikowania hipotezy wyznaczono następujące cele:

1. Dobór cech charakterystycznych dla *State Capitalism* w modelu dalekowschodnim,
2. Stworzenie skutecznego modelu dla dzisiejszych republik Azji Centralnej.

Uwzględniając cel pracy, przyjęte hipotezy i omawiany problem badawczy, rozprawa ma charakter teoretyczno-empiryczny. W celu jej przygotowania, w większości korzystano z zagranicznej literatury naukowej w języku angielskim, a tam gdzie było to możliwe, prezentowano wkład polskich i regionalnych badaczy. Jako metodę identyfikacji literatury zastosowano przegląd krytyczny. Zaawansowane studia literaturowe pozwoliły przejść do empirycznej części pracy, gdzie źródłami danych były m.in. zasoby Banku Światowego, Asian Development Bank i bazy danych biur statystycznych badanych państw. W tym przypadku, oparto się na danych wtórnych zastanych, wybranych przy pomocy jakościowej analizy wtórnej. W części teoretycznej i teoretyczno-empirycznej zastosowano następujące metody badawcze: genetyczna, ilościowa, porównawcza, analiza systemowa i studium przypadku. Zakres czasowy, w części teoretycznej, mieści się w latach 1588-2012. W części analitycznej, wyniki dla Japonii odniesiono do okresu 1871-1990, dla NICs od początku lat 50-tych do 2010 r., a Malezji, Wietnamu i Kambodży od odpowiednio 1960 r., 1986 r. i 1993 r. do dnia dzisiejszego, dla pozostałych państw do lat 1991-2020.

Praca składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów i zakończenia. Pierwszy ma charakter teoretyczny, drugi, trzeci, czwarty i piąty teoretyczno-empiryczny, a szósty empiryczny. Zakończenie ma charakter opisowy i prezentuje wnioski płynące z opracowania i wkład autora do badań nad rozwojem gospodarczym państw Azji Centralnej. Struktura pracy znajduje swoje odzwierciedlenie w schemacie analitycznym (Rysunek 1), przedstawiającym problem i cel badawczy przy jednoczesnym ukazaniu etapów ich realizacji w kolejnych rozdziałach pracy.

Rysunek 1 Schemat postępowania badawczego w pracy

Źródło: Opracowanie własne

W pierwszej części zaprezentowane teorie i koncepcje rozwoju gospodarczego, ukazują zróżnicowanie problematyki tego zagadnienia w odniesieniu do czasu prowadzonych badań. Wyróżniono w nim zalecenia sformułowane przez przedstawicieli ekonomii klasycznej, merkantylistów, przedstawicieli teorii rozwoju pierwszej generacji, drugiej generacji, Nowej Ekonomii Instytucjonalnej (NEI), założenia *konsensusu waszyngtońskiego*, *konsensusu z Santiago*, *konsensusu pekińskiego*, nowej ekonomii strukturalnej, jak również Kapitalizmu Państwowego w jego klasycznej i nowej formie. Analiza tych nurtów, przy wykorzystaniu koncepcyjnego przeglądu literatury, miała pomóc w znalezieniu ramy teoretycznej, zdolnej do wyjaśnienia sukcesu dalekowschodniego modelu rozwoju po II wojnie światowej.

Drugi rozdział został poświęcony dogłębnej analizie systemów politycznych państw Azji Centralnej, wraz z Japonią, wybranymi NICs i Azji Południowo-Wschodniej, Bliskiego Wschodu i Rosji. Należy zwrócić w tym miejscu uwagę, że rządy wybranych państw albo przez wiele lat charakteryzowały się autorytarną specyfiką, albo były przynajmniej aktywnie zaangażowane w planowanie i egzekucję polityki gospodarczej państwa (Japonia). Uzyskane w ramach analizy literaturowej wyniki, mają posłużyć jako punkt odniesienia dla specyfiki systemów, które uformowały się w post-radzieckiej przestrzeni Azji Centralnej po 1991 r. Celem tej części tekstu jest przedstawienie zastosowanej metodologii badawczej w rozprawie i zdefiniowanie, w jakich okolicznościach autorytarne reżimy polityczne mogą sprzyjać zrównoważonemu rozwojowi gospodarczemu w długim okresie.

W rozdziale trzecim zostały zaprezentowane wyselekcjonowane instrumenty stymulujące rozwój gospodarczy Japonii i państw NICs po 1945 r. Czynniki rozwoju ukazano w przypadku każdego państwa z perspektywy jego wewnętrznej polityki gospodarczej i czynników zewnętrznych, pozytywnie wpływających na tempo ich wzrostu. W podsumowanie każdego podrozdziału, odniesiono zidentyfikowane czynniki stymulujące rozwój do zdefiniowanej w pierwszym rozdziale ramy teoretycznej. Przedstawiono tabelarycznie ich przyporządkowanie do atrybutów ekonomicznych, kulturowych i społecznych, instytucjonalnych i politycznych. Schemat ten powielono też w czwartej i piątej części tekstu. Wskazano tym samym zestaw alternatywnych instrumentów warunkujących wzrost w KRS Azji Wschodniej i Pacyfiku. Zalicza się do nich np. korelację pomiędzy aktywną interwencją państwa, przejawiającą się we wdrażaniu i realizacji planów gospodarczych, a dynamiką ich rozwoju.

W rozdziale czwartym został zaprezentowany alternatywny model rozwoju gospodarczego, stojący w opozycji do zachodnich państw rozwiniętych, który wykształcił się na przestrzeni ostatnich 40 lat w Chinach. Pomimo wyróżnienia pewnych jego podobieństw z polityką rozwoju realizowaną w Japonii i państwach NICs po 1945 r., nie ulega wątpliwości że posiada on wiele unikatowych cech, mogących znaleźć swoje zastosowanie także w państwach Azji Centralnej. W szczególności na uwagę zasługuje dwutorowy model wprowadzania reform gospodarczych i stopniowe opieranie produkcji przemysłowej na branżach kapitałochłonnych. Efektem tych działań była znacząca reedukacja ubóstwa¹¹, wzrost udział eksportu w PKB¹² i uzyskanie w 2017 r. statusu największej gospodarki na świecie w ujęciu PKB w ujęciu parytetu siły nabywczej (PPP)¹³. Ponadto będącej gwarantem wdrażania i realizowania kolejnych polityk rozwojowych pozostaje Komunistyczna Partia Chin (KPCh). Koncentracja władzy w rękach wąskich elit wciąż ma swoje odzwierciedlenie w praktycznie wszystkich badanych państwach, gdzie za jedyny wyjątek może uchodzić Kirgistan.

W rozdziale piątym przedstawiono wybrane państwa z regionu Azji Wschodniej i Pacyfiku, wchodzące w skład ASEAN, które starają się od pewnego czasu podążać podobną ścieżką do przykładów przeanalizowanych w rozdziale 3. i 4. Tym niemniej, z różnych przyczyn ciągle nie udało im się uzyskać statusu państw rozwiniętych, pomimo niewątpliwego postępu dokonanego przez nie w ostatnich dekadach. Najbliższa realizacji tego celu jest Malezja, natomiast przypadki Wietnamu i Kambodży, należących obecnie do najszybciej rozwijających się gospodarek na świecie, pokazują że region Azji Wschodniej i Pacyfiku może być ciągle głównym silnikiem wzrostu w perspektywie regionalnej i globalnej.

Szósty rozdział stanowi wynik badania empirycznego (jakościowego). Rozważania w nim prowadzone skupiły się na wyjątkowości procesów rozwojowych, do których doszło w Japonii, państwach NICs i Chinach po 1945 r. przy wykorzystaniu metody studium przypadku. Biorąc pod uwagę, że była to wypadowa specyfiki uformowanego tam *State Capitalism* i apli-

¹¹ Jeszcze w 1990 r. ponad 66% populacji społeczeństwa żyło poniżej granicy ubóstwa, ustalonej na poziomie 1.9 USD dziennie na jedną osobę. Według danych Banku Światowego, do 2016 r. udało się obniżyć ten odsetek do poziomu 0.5%. Więcej danych, patrz <https://data.worldbank.org/topic/poverty?locations=CN>

¹² W 1990 r. wartość eksportu odpowiadała prawie 14% PKB i osiągnęła swój szczytowy moment w 2006 r. (36%). Od tamtego momentu, m.in. w efekcie licznych reform strukturalnych zorientowanych na pobudzenie konsumpcji społeczeństwa, trend ten charakteryzuje się tendencją spadkową. Więcej danych, patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?locations=CN>

¹³ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD?locations=CN-US>

kacji niestandardowych instrumentów rozwojowych, prowadzone w tej części tekstu rozważania skupią się na możliwości ich powielenia w regionie Azji Centralnej, uwzględniając kontekst makroekonomiczny, regionalny i międzynarodowy.

Treść pracy warto również odnieść do literatury przedmiotu, popełnionej z zakresu nie tyle Ekonomii Rozwoju w kontekście państw Azji Wschodniej i Pacyfiku, co często pomijanej roli jaką odegrała instytucja Państwa w tym procesie. Wyniki badań, uzyskane w efekcie analiz dokonanych w kolejnych rozdziałach, powinny wykrystalizować argumenty pomagające odpowiedzieć na pytanie, czy tzw. *State Capitalism* wciąż może być odpowiedzią na dylematy związane z zrównoważeniem postępu gospodarczego państw rozwijających się na kontynencie azjatyckim. Dotychczasowe opracowania skupiały się raczej na pojedynczych przykładach, rzadko próbując zaprezentować spójny paradygmat rozwoju (choć warto wspomnieć m.in. o tekstach Kasahary (Kasahara, 2013) i Ozawy (Ozawa, 2010)) bazujący na powtarzających się mechanizmach, konsekwentnie znajdujących swoje zastosowanie w kolejnych państwach Azji Wschodniej i Pacyfiku na przestrzeni ostatnich 6-dekad. Ponadto, celem tej pracy także jest zaprezentowanie wagi ewolucji systemu politycznego, jako zmiennej kluczowej dla zaistnienia stabilnego postępu w długiej perspektywie.

Zwracając się ku konkretnym opracowaniom, niewątpliwie interesującymi refleksjami podzielili się Nowakowski, prezentujący perspektywę na specyfikę kapitalizmu w wybranych państwach Azji i Rosji (określonej jako kapitalizm oligarchiczny) (Nowakowski, 2014), Chalmers, zgłębiający fenomen Kapitalizmu Państwowego w Japonii (Johnson C. , 1982), czy Lee i Shin, skupiający się na rozwoju Japonii, Korei Płd. i Tajwanu w porównaniu do tradycyjnych państw uprzemysłowionych (Lee i Shin, 2018). Brakuje jednak w tej ostatniej refleksji większego skupienia się na roli instytucji państwowych w badanym zjawisku. Ich znaczenie znajduje szczegółowe uzasadnienie m.in. w badaniu Halla i Gingericha, natomiast uwzględnili oni w nim jedynie Japonię i Koreę Płd. (Hall i Gingerich, 2009), pomijając inne przypadki, zaliczające się do *Tygrysów Azjatyckich*. Szerszą perspektywę na zjawisko Kapitalizmu Państwowego w KRS, przedstawił Bremmer, choć wybrane przypadki skupiły się głównie na rosnących w siłę, pod koniec pierwszej dekady XXI w., państwach autorytarnych, tylko wspominając o przypadkach Malezji, Wietnamu, czy Kazachstanu (Bremmer, 2009). W podobnym duchu swoją analizę przygotował Arrighi, choć nie poruszył wątków powiązanych z Azją Centralną (Arrighi, 2007), a jej bardziej politologicznego uzupełnienia można doszukiwać się m.in. w tekstach Gillsa (Gills, 2001), czy Bella (Bell, 2006).

Od wielu lat, najczęściej przytaczanym przykładem Kapitalizmu Państwowego w Azji są Chiny, postęp których, opierający się na wzmacnianiu roli Państwa w gospodarce, coraz częściej znajduje zastosowanie w KRS na całym świecie. Temu tematowi swoje prace poświęcili m.in. Huo, który przedstawił kontrowersje związane z tzw. *Konsensusem Pekińskim*, koncepcji rozwoju której więcej miejsca poświęcono w pierwszym rozdziale niniejszej rozprawy (Huo, 2014), Liu i Wang, którzy wzbogacili tę dyskusję o aspekt globalizacji i zmian strukturalnych w całej chińskiej gospodarce, do których doszło na początku 2. dekady XXI w. (Li, Liu i Wang, 2015), czy Xinga i Shawa, opisujących innowacyjne podejście władz chińskich do łączenia kwestii politycznych, gospodarczych i społecznych w skutecznym stymulowaniu rozwoju państwa w długiej perspektywie (Xing i Shaw, 2013). Rozwinięcie tej koncepcji, na przykładach największych sukcesów i porażek ChRL w ostatnich 35 latach, zaprezentowali Hung i Chen (Hung i Chen, 2018). W odniesieniu do Chin można także znaleźć wiele opracowań, wskazujących na rosnący ich wpływ na procesy rozwojowe w subregionie Azji Centralnej. Wśród nich na uwagę zasługują prace Marianiego (Mariani, 2013), Serrikaliyevey (Serikkaliyeva, 2019) i Melnikovovej (Melnikovová, 2020), skupiających się na chińskich inwestycjach w infrastrukturę. Traktują oni je jako punkt wyjścia dla realizacji projektu *Nowego Jedwabnego Szlaku*. Ważnym pozostaje też aspekt geopolityczny i strategiczny, wiążący obu aktorów tego akapitu, o czym traktują teksty m.in. Niquet (Niquet, 2006), i Zhuangzhi (Zhuangzhi, 2007).

Powyższy przegląd literatury wskazuje, że dotychczasowym badaniom brakuje transregionalnej przekrojowości, a ich zakres zawęża się do następujących paradygmatów: model japoński *State Capitalism* w kontekście jego przeszczepienia na grunt tzw. *Tygrysów Azjatyckich*, zmodyfikowany wariant odniesiony do państw Azji Południowowschodniej oraz uformowany w ostatnich 35 latach koncept chiński, nierzadko też referowany do obszaru Azji Centralnej. Wydawać by się mogło, że ta ewolucja czytelnie wskazuje na spójny rozwój dalekowschodniego paradygmatu, a kolejne państwa wносиły do niego tylko usprawnienia. Jednakże, przy bardziej szczegółowej analizie, można zaobserwować zasadnicze różnice w jego kolejnych wersjach. Dlatego też, celem autora jest ukazanie, na ile to możliwe, rozkładu procesu formowania się Kapitalizmu Państwowego na obszarze Azji Wschodniej i Pacyfiku na pojedyncze elementy i odniesienie uzyskanego wyniku do republik Azji Centralnej na ich obecnym etapie postępu. Takie podejście ma umożliwić zbudowanie unikatowych rekomendacji rozwojowych dla Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu, tak aby mogły one wspólnie wykreować nową generację *Tygrysów Azjatyckich*. Opracowania o takim charakterze wciąż praktycznie nie występują tak w rodzimej jak i zagranicznej literaturze.

Rozdział 1: Czynniki rozwoju gospodarczego w ujęciu wybranych koncepcji teoretycznych

1.1. Uwagi wstępne

Niniejszy rozdział rozprawy doktorskiej został poświęcony historycznemu ujęciu zmian towarzyszących procesowi kształtowania się pojęcia ekonomii rozwoju na przestrzeni ostatnich 5-ciu stuleci. Wraz z publikacją przełomowego dzieła Adama Smitha „Bogactwo Narodów” w 1776 r. pytanie, dotyczące opracowania uniwersalnego paradygmatu dobrobytu państwa, stało się jednym z najważniejszych problemów nauk ekonomicznych, pozostających do dziś bez jednoznacznej odpowiedzi. Tym bardziej, cytując Maddisona, że na początku XXI w. różnica poziomu dochodów pomiędzy najbiedniejszymi i najbogatszymi gospodarkami świata była 18-krotna i wciąż rosła (Maddison, 2006). Badanie literatury przedmiotu nakłoniło autora do cofnięcia się w swojej analizie również do koncepcji proponowanych przed publikacją Smitha. Dlatego też, w pierwszej kolejności zajął się on przedstawieniem najważniejszych wniosków płynących z tekstów Botero i Serry, którzy prawdopodobnie jako pierwsi zwrócili uwagę na korelację pomiędzy akumulacją kapitału, a bogaceniem się państw.

W częściach kolejnych omówione zostały postulaty rozwojowe głoszone przez merkantystów brytyjskich, francuskich, a także rozwój badanego nurtu już w dobie panowania ekonomii klasycznej. Następnie, autor skupił się na przedstawieniu dokonań brytyjskiej i austriackiej szkoły neoklasycznej i szkoły szwedzkiej. W dalszej kolejności został pokazany wpływ Keynesa na powstanie pierwszych teorii ekonomii rozwoju po II wojnie światowej i wnioski płynące z klasycznych modeli wzrostu gospodarczego. Koncept Harroda-Domara stał się dla nich punktem wyjścia, kładąc podwaliny zarówno pod model Solowa-Swana jak i szereg schematów alternatywnych, zyskujących na znaczeniu od lat 80-tych. W kolejnym kroku przedstawiono rekomendacje sformułowane przez nową ekonomię instytucjonalną i teorie powstałe w ramach ekonomii rozwoju. Te ostatnie zostały podzielone na teorie pierwszej i drugiej generacji, założenia konsensusu waszyngtońskiego, pekińskiego i najnowsze jej nurty. Powyższy podział został zaczerpnięty z opracowań Dobrskiej (Dobrska, 1988), Bąkiewicz i Żuławskiej (Bąkiewicz i Żuławska, 2010) i Rynarzewskiego (Rynarzewski, 2017). Ostatnia część tekstu została poświęcona kapitalizmowi państwowemu, który odegrał szczególną rolę w procesach rozwojowych KRS po II wojnie światowej.

1.2. Identyfikacja czynników rozwoju w nurcie Ekonomii Klasycznej

1.2.1. Okres przed uformowaniem się Ekonomii Klasycznej (1588 – 1776)

Próba zdefiniowania zagadnienia wzrostu gospodarczego sięga końca XVI w. Pomimo tego, że ówczesne sformułowane teorie odnosiły się do zaledwie kilku państw europejskich, już wtedy stosowano podział na monarchie zaawansowane gospodarczo (Anglia) i surowcowe (Hiszpania). W drugiej połowie XVII w. doszło do jego pogłębienia, m. in. za sprawą wprowadzenia przez Imperium Brytyjskie Aktów Nawigacyjnych (1660) i sektorów raczkujących (ang. *infant industries*¹⁴). Te ostatnie, zyskując istotną rolę w polityce handlowej, miały przyczynić się do dywersyfikacji jego eksportu i zapewnienia międzynarodowej przewagi konkurencyjnej. Innym państwem, które rozpoczęło proces industrializacji pod koniec XVI w., była Holandia (Brewer, 2003).

Analizując czynniki, które przyczyniły się do jej dynamicznego rozwoju, należy odnieść się do analizy Reinerta tekstów źródłowych Botero i Serry. Zdaniem pierwszego z nich, dynamicznej akumulacji kapitału w tym państwie sprzyjało korzystne położenie geograficzne i rosnący udział przemysłu w gospodarce, kosztem rolnictwa. Fabryki, dysponujące wykwalifikowanymi pracownikami, zapewniały dywersyfikację produkcji i wyższą stopę zwrotu z nakładu jednostki kapitału niż w rolnictwie. Jednocześnie, szybko rozwijające się tam miasta, sprzyjały specjalizacji pracowników. Pogląd ten został uzupełniony przez Serrę, o kwestie aktywnego udziału władzy wykonawczej w procesie rozwoju, napędzanego przez przemysł (zdefiniowanie pojęcia efektu skali) i handel zagraniczny (Reinert E. S., 2016).

Kontynuatorami badań nad naturą bogacenia się państw stali się w pierwszej połowie XVII w. ekonomiści skupieni wokół brytyjskiej szkoły merkantylistycznej¹⁵. Za jej prekursora uznaje się Thomasa Muna. Według niego zamożność państwa zależała od skumulowanych rezerw zagranicznych i odpowiedniej polityki gospodarczej, wspieranej aktywnym udziałem państwa w akumulacji nadwyżek handlowych. Według jego koncepcji, eksport powinien skupiać się na dobrach kapitałochłonnych. Mun był zwolennikiem ochrony przemysłu przed zagraniczną konkurencją przy zastosowaniu taryf oraz ceł importowych i wykorzystania przewag płynących z produkcji w branżach raczkujących. Niedługo później William Petty stwierdził, że podstawą dla wzrostu zamożności jest specjalizacja siły roboczej, która pociąga za sobą

¹⁴ Więcej na ten temat, zob. T. Rynarzewski, *Cło wychowawcze i cło optymalne w teorii i praktyce polityki handlu międzynarodowego*, Ruch Prawny, Ekonomiczny i Socjologiczny, 2003, nr. 1. s. 91-106.

¹⁵ Merkantylizm jest zdefiniowany zarówno jako system polityki ekonomicznej, jak i epoka w rozwoju doktryny ekonomicznej, mająca miejsce od pierwszej połowy XVII w. do chwili wydania *Bogactwa Narodów* (ang. *The Wealth Of Nations*) przez Adama Smitha w 1776 r.

postęp techniczny i wzrost konkurencyjności wybranych branż przemysłowych (Vaggi i Groenewegen, 2003). Pod koniec XVII w. Dudley North uznał, że strumienie handlu zagranicznego powinny kształtować się pod wpływem oddziaływania sił rynkowych, stając w opozycji do koncepcji Muna, zakładającej nadrzędną pozycję państwa (Brewer, 2003).

Na przełomie XVII i XVIII w. na znaczeniu zyskała francuska szkoła merkantylizmu. Jej założycielem był Boisguilbert, który za Northem, opowiadał się za zmniejszeniem udziału władzy w kształtowaniu się procesów gospodarczych. Podejście to było później rozwinięte m.in. przez Cantillona. Podobnie jak Mun, opowiadał się on za minimalizacją importu towarów przemysłowych, natomiast wartość dodana eksportowanych dóbr kapitałochłonnych przejawiała się dużym zatrudnieniem i niewielką utratą surowców. Przestrzegał także przed nadmiernym uzależnianiem wzrostu od handlu zagranicznego (Wiles, 1987) i (O'Brien, 2003). W drugiej połowie XVIII w. popularność zyskała szkoła fizjokratyczna, twórcą której był Quesnay. Podważył on rolę handlu w kształtowaniu się dobrobytu państwa w branżach pozarolniczych, uznając przy tym akumulację kapitału i wzrost produktywności siły roboczej za najważniejsze czynniki wpływające na wzrost zamożności państwa (Vaggi i Groenewegen, 2003).

W drugiej połowie XVIII w. swoje dzieła publikował Hume, analizujący istotne, z perspektywy dzisiejszych KRS, zjawisko negatywnej korelacji rozwarstwienia społecznego z przyrostem dobrobytu narodowego. Zdiagnozował on konieczność redystrybucji dochodu narodowego przy pomocy efektywnego systemu podatkowego. Rolę handlu zagranicznego w procesie kumulacji kapitału określił jako pozytywną, ale jedynie w przypadku stopniowego otwierania się gospodarki zamkniętej na rynek międzynarodowy. Zdefiniował on też pojęcie konwergencji, jako procesu doganiania państw bogatych przez biedne, dzięki występowaniu w nich niższych kosztów produkcji i tańszej siły roboczej (Wiles, 1987), (Brewer, 2003).

Nieco później swój wkład odnośnie czynników wpływających na bogacenie się narodów, zaprezentował Steuart. Zwrócił on uwagę na pozytywne skutki płynące z wprowadzenia maszyn do procesu produkcji, uważając że takie posunięcie sprzyjałoby pojawieniu się efektu skali, co zostało później rozwinięte m.in. przez Gallianiego. Ten zwrócił uwagę na konieczność dostosowania modeli gospodarczych do miejsca i czasu ich realizacji. Ostatnim ekonomistą zaliczanym do grupy klasycznych merkantylistów był Turgot, który był zwolennikiem zniesienia przywilejów klasowych, zapewnienia warunków dla formowania się konkurencji na wolnym rynku i szerzenia prawa do własności prywatnej (Skinner, 2003).

1.2.2. Powstanie Ekonomii Klasycznej (1776 – 1870)

Pomimo przełomowego znaczenia książki Smitha dla dzisiejszego pojmowania Ekonomii, jego wkład w rozwój tej nauki nierzadko jest ograniczany do uporządkowania wcześniej istniejących teorii w spójny koncept (Schumpeter J. A., 1954). Nie ulega jednak wątpliwości, że jego dzieło jest pierwszą świadomą próbą stworzenia usystematyzowanego argumentu, starającego się wyjaśnić naturę i przyczyny zjawiska bogactwa narodowego. Co więcej, Smith stworzył pierwszą rozwiniętą teorię handlu międzynarodowego (kosztów absolutnych) zakładającą, że podstawą specjalizacji w skali międzynarodowej są bezwzględne różnice kosztów wytwarzania konkretnych produktów (Bąkiewicz i Żuławska, 2010).

Smith uważał, że czynnikiem wpływającym na produktywność zasobu pracy jest jego specjalizacja w wybranej dziedzinie. Uzależniał on wysokość dochodu narodowego i stopień redystrybucji kapitału państwowego od ustalenia jaka część siły roboczej generuje wartość dodaną w produkcji. Od efektywności pracowników zależy prawdopodobieństwo zaistnienia efektu skali, który sprzyja akumulacji kapitału (O'Brien, 2003) i międzysektorowym przepływowi dóbr i usług, przemieszczającym się pomiędzy grupami socjoekonomicznymi, (West E. G., 1988). Say wzbogacił teorię Smitha o jakość dóbr i ich użyteczności, a Sismondi zdefiniował rolę informacji w procesie wzrostu (Vaggi i Groenewegen, 2003).

Nieco później Thomas Robert Malthus rozpoczął trend zwany negatywną analizą zjawisk ekonomicznych. Postawił on tezę, zakładającą że nadmiar populacji prowadzi do stagnacji gospodarczej, gdyż jej niekontrolowany przyrost zmienia się w tempie geometrycznym, podczas gdy zdolności utrzymania rosną w tempie arytmetycznym. Zwracał także uwagę na istotność analizowania cykli koniunkturalnych w długim okresie (Rashid, 1988). Podobnie jak jego poprzednicy Malthus podkreślał znaczenie ochrony własności prywatnej, akumulacji kapitału, surowców naturalnych, handlu międzynarodowego i inwencji (O'Brien, 2003).

Zjawisko negatywnego wpływu nadmiaru populacji na wzrost zamożności narodu zostało opisane także przez Ricardo, poprzez m.in. zdefiniowanie prawa malejących przychodów. Zgodnie z jego założeniami, produkcja rośnie w rolnictwie wolniej niż zatrudnienie i koszty, natomiast przemysł, dzięki efektowi skali, jest w stanie bilansować tę nierównowagę. Ricardo był także twórcą pojęcia przewagi komparatywnej, które stało się podstawą do zdefiniowania pojęcia warunków wymiany handlowej (ang. *terms of trade*) pomiędzy gospodarkami (Peach, 1988). Według Kurza i Salvadoriego, w modelu Ricarda po raz pierwszy podkreślono istotę czynników endogenicznych w procesie wzrostu gospodarczego (Kurz i Salvadori, 2003).

Teoria wzrostu gospodarczego była analizowana także przez Torrensa. Była to pierwsza próba stworzenia modelu wzrostu, tłumaczącego nie tylko stopę zwrotu i oczekiwanego zysku, ale też podstawę dla oceny jego potencjału w czasie. Innym przedstawicielem klasycznej szkoły ekonomii był John, który wprowadził koncept kapitału ludzkiego i podkreślał istotę edukacji w procesie wzrostu (O'Brien, 2003). W połowie XIX w., za sprawą Johna Stuarta Milla, szkoła klasyczna zbliżyła się do założeń merkantylistów. Podkreślił on konieczność dopasowania polityki prorozwojowej do poziomu rozwoju gospodarki. Promował on m.in. nakładanie celów wychowawczych na branże raczkujące w KRS (Reinert S. A., 2016).

Ostatnim znaczącym przedstawicielem nurtu klasycznego był Karol Marks. Pomimo krytyki dokonań swoich poprzedników, czerpał on z ich koncepcji przy formowaniu własnego modelu wzrostu, będącego rozwinięciem endogenicznego schematu Ricardo (Reuten, 2003), (Kurz i Salvadori, 2003). Nierozwój państw został uznany przez Marksa jako rezultat działania kapitalizmu w skali globalnej. Jego zdaniem, nie ma możliwości replikacji procesów rozwojowych państw bogatych w KRS. Takie działania mogą doprowadzić jedynie do rosnącego zróżnicowania wewnątrz reformowanych społeczeństw i narastającej dywergencji pomiędzy gospodarkami rozwiniętymi i rozwijającymi się (Callari, 1988), (Patnaik, 2016).

Po wydaniu *Bogactwa Narodów* Adama Smitha¹⁶, koncepcje merkantylistów nieco straciły na znaczeniu. Do najważniejszych przedstawicieli tego nurtu w XVIII i XIX w. należy zaliczyć Hamiltona i Lista. Doszli oni do wniosku, że wolny handel jest instrumentem sprzyjającym promowaniu eksportu w państwach bogatych (Magnusson, 2003). Hamilton zaprezentował stanowisko popierające ochronę przemysłów raczkujących, będącego głównym czynnikiem stymulującym rozwój gospodarczy USA w XIX w. (Schumpeter J. A., 1954). Aktywna rola państwa w procesie transformacji przemysłowej KRS została rozwinięta przez Lista. Według niego, rozwój i modernizacja gospodarek późno-uprzemysłowionych¹⁷ mogły być możliwe dzięki realizacji protekcyjnego modelu rozwoju (Heckscher, 1997).

¹⁶ Moment ten (1776 r.), zdaniem Dobba uchodzi za narodziny Ekonomii Klasycznej, która zdominowała główny nurt dyskusji toczonych w ramach ekonomii, traktowanej od tego momentu jako oddzielna dziedzina naukowa, a nie poddziedzina filozofii. Zob. M. Dobb, *Theories of value and distribution since Adam Smith, Ideology and economic theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1973, s. 38-64.

¹⁷ Znane w literaturze przedmiotu jako *late-coming industrial state*, w przypadku których bariery wejścia na rynek globalny, według Shafaeddina są znaczące, ze względu na jego silne nasycenie. Zob. M. Shafaeddin, *How did developed countries industrialize?: the history of trade and industrial policy: the cases of Great Britain and the USA*, UNCTAD 1998, Geneva, s. 10.

1.2.3. Powstanie Ekonomii Neoklasycznej (1871 – 1930)

W latach 70-tych XIX w. powstał nowy nurt w teorii ekonomii nazywany marginalizmem, który pojawił się jednocześnie w Wielkiej Brytanii i Austrii. Kontynuatorami klasycznej myśli brytyjskiej byli William Stanley Jevons, Alfred Marshall i Arthur Pigou. Jevons wzbogacił teorię wymiany handlowej o prawo użyteczności dobra sądząc, że jest ono pozytywnie skorelowane z wartością eksportu. Według niego, główną barierą wzrostu państw była nieodpowiednia alokacja dóbr w ich konsumpcji (Dobb, 1973). Niedługo potem, na znaczeniu zyskały badania nad ekonomią dobrobytu, które zapoczątkował Pigou. Wedle jego założeń, redystrybucja dochodu narodowego powinna być powiązana z finansami publicznymi, kładąc nacisk na polepszenie statusu najuboższych (Groenewegen, 2003a).

Czołowym przedstawicielem brytyjskiej szkoły neoklasycznej był Alfred Marshall (Groenewegen, 2003b). Podobnie jak Smith i Mill, uważał on że wzrost gospodarczy w długim terminie jest możliwy jedynie poprzez narastającą akumulację kapitału. Procesowi temu miał sprzyjać systematyczny rozwój przemysłu. W teorii Marshalla, efekt skali był możliwy do osiągnięcia dzięki ekspansji na rynki zagraniczne i specjalizacji w wybranych branżach. Według niego, mogła się ona wykształcić się w wybranych państwach uprzemysłowionych dzięki promocji *infant industries*. Zakładał on, że istnienie monopolii przemysłowych jest czynnikiem sprzyjającym akumulacji kapitału (Groenewegen, 1990) i (Groenewegen, 2003c).

Pionierem wśród przedstawicieli austriackiej szkoły ekonomii był Carl Menger. Pomimo tego, że większość jego wkładu w rozwój teorii ekonomicznych dotyczy zjawisk zachodzących w mikroskali, należy podkreślić jego uwagi dotyczące roli informacji w procesie zakupowym (Streissler, 1990). Jego myśl była rozwijana przez Eugena Bohm-Bawerka, który opowiadał się za minimalizacją ingerencji państwa w procesy warunkujące funkcjonowanie gospodarki. Nadmierna aktywność władzy, powodująca deficyty budżetowy i bilansu handlowego, miała doprowadzać do zaburzenia równomiernej redystrybucji dochodu i działała na korzyść wąskiej grupy interesów. Innym przedstawicielem szkoły austriackiej był Otto von Wieser, który zdefiniował innowacyjnego przedsiębiorcę, odpowiedzialnego za stymulowanie wzrostu przez innowacyjne rozwiązania, powiązane z inwestycjami na dużą skalę (Horwitz, 2003).

Na przełomie XIX i XX w. istotny wkład w badania nad procesami wspierającymi akumulację kapitału i rozwój gospodarczy miała też szkoła szwedzka, do reprezentantów której zalicza się Knuta Wicksella i Gustava Cassela. Wicksell starał się wyjaśnić w swoich pracach rolę kapitału społecznego w procesie rozwoju gospodarczego (Hansson, 1990). Przy oparciu się

na założeniach modelu neoklasycznego doszedł on do wniosku, że każde państwo dąży do stanu pełnego rozwoju (stacjonarnego). Kontynuatorem tej myśli był Gustav Cassel, który zaproponował autorski model egzogenicznego wzrostu gospodarczego, będącego początkiem rozwoju neoklasycznej teorii wzrostu (Kurz i Salvadori, 2003).

Początek XX w. to okres ewolucji samego pojęcia rozwoju ekonomicznego, które po raz pierwszy zostało dokładnie zobrazowane w 1912 r. przez Josepha Schumpetera. Uważał on, że innowacja (wyróżniał ich pięć form) może powstać jedynie na drodze samodoskonalenia lub zmiany technologicznej. Jako pierwszy zwrócił też uwagę na jakościową specyfikę natury procesu rozwoju, odcinając się tym samym od dotychczasowego, ilościowego pojmowania tego zjawiska (Schumpeter J. A., 1949). Podkreślił on też znaczenie innowacji w procesach wpływających na rozwój gospodarczy, tłumacząc że nie może się ona rozwijać w sytuacji stacjonarnej (Schumpeter J. A., 1976). Według Shaffaedina, podkreślającego wpływ teorii Schumpetera na uformowanie się pojęcia konkurencyjności, stała się ona kluczowym czynnikiem wzrostu w państwach rozwiniętych po II wojnie światowej (Shafaeddin M. , 2016).

Na przełomie lat 30-tych i 40-tych XX w. podwaliny pod ekonomię rozwoju położył Keynes. Jego rozważania nad czynnikami pobudzającymi popyt inwestycyjny w czasie kryzysu przyczyniły się do uformowania się teorii rozwoju pierwszej generacji, powstałych w drugiej połowie lat 40-tych (Toye, 2006). Jego zdaniem możliwe było osiągnięcie równowagi w gospodarce w warunkach niepełnego wykorzystania czynników produkcji lub zatrudnienia. Bezrobotnych traktował jako impuls do pobudzenia zagregowanego popytu, głównie w okresie recesji. Jednak, aby mogło do tego dojść, niezbędna była interwencja państwa. Mogła się ona przejawiać w sposób bezpośredni tj. poprzez inwestycje publiczne lub wydatki rządowe, bądź pośredni kiedy to władze monetarne zdecydowałyby się na stymulowanie inwestycji poprzez m.in. obniżkę stóp procentowych (Harcourt i Kerr, 2003) i (Thirwall, 2007).

Do najważniejszych studentów Keynesa, twórcy szkoły Cambridge, należy zaliczyć Piero Sraffę, Joan Robinson, Richarda Kahna i Polaka Michała Kaleckiego. Oprócz tego ostatniego, wpływ pozostałych wymienionych ekonomistów na kształtowanie się nurtu ekonomii rozwoju w kontekście KRS można uznać za śladowy (Dobb, 1973), (Marcuzzo, 2003). Podsumowanie tej części rozdziału zostało przedstawione w formie tabelarycznej poniżej (Tabela 1).

Tabela 1. Wybrane czynniki determinujący rozwój gospodarczy, zidentyfikowane w latach 1588-1945

Determinanty rozwoju gospodarczego do 1776 r.			1776-1870		1871-1945		
Botero i Serra	Merkantylizm Brytyjski	Merkantylizm Francuski	Ekonomia Klasyczna	Merkantylści i Marks	Brytyjska szkoła neoklasyczna	Szkoła austriacka	Szkoła Szwedzka i Keynsovska
Dogodne położenie geograficzne (Serra)	Aktywna rola państwa w procesie akumulacji nadwyżki kapitału (Mun)	Konieczność zachowania cyrkulacji dóbr (Boisguilbert)	Korzystny wpływ wymiany handlowej na bogacenie się narodów (Smith)	Wychowywanie gałęzi przemysłowych (Hamilton)	Konieczność odpowiedniej alokacji dóbr w konsumpcji społeczeństw (Jevons)	Definicja roli informacji w konsumenciekim procesie zakupowym (Menger)	Wyedukowanie i wykwalifikowanie kapitału społecznego (Wicksell)
Rozwój przemysłu kosztem rolnictwa (Serra)	Ochrona przemysłu przed zagraniczną konkurencją (Mun)	Ograniczenie importu produktów przemysłowych do minimum (Cantillon)	Możliwie duże zaangażowanie siły roboczej w branżach (przemysłowych), generujących nadwyżkę (Smith)	Promocja etapowego rozwoju gospodarczego, przy wykorzystaniu instrumentów protekcyjnych (List)	Redystrybucja dochodu narodowego, przy wykorzystaniu finansów publicznych (Pigou)	Minimalizacja ingerencji Instytucji Państwa w procesy gospodarcze (Bohm-Bawerk)	Dążenie do unifikacji umiejętności posiadanej kapitału społecznego w czasie (Cassel)
Dywersyfikacja produkcji i specjalizacja pracowników (Serra)	Specjalizacja techniczna poprzez specjalizację siły roboczej (Petty)	Akumulacja kapitału i wzrost produktywności siły roboczej (Quesnay)	Znaczenie jakości dóbr wytworzonych i ich użyteczności (Say)	Uwzględnienie indywidualnych możliwości każdej gospodarki (Marks)	Handel zagraniczny jako instrument determinujący wzrost (Marshall)	Nadrzędna rola produkcji i substytucji w procesie bogacenia się państwa (von Wieser)	Interwencjonizm państwowy (Keynes)
Rozwój zespołów miejskich (Serra)	Ograniczenie roli państwa w handlu (Dudley North)	Zniesienie przywilejów klasowych (Turgot)	Kontrola wzrostu liczebności populacji; inwencja (Malthus)	Uniezależnienie rozwoju państw biednych od potrzeb tych rozwiniętych (Marks)	Specjalizacja w branżach kapitałochłonnych (Marshall)	Innowacja i innowacyjny przedsiębiorca (von Wieser)	Inwestycje publiczne, wydatki rządowe, bądź instrumenty monetarne (Keynes)
Zdecydowana rola rządu w procesie industrializacji (Botero)	Stopniowe otwieranie się na rynek międzynarodowy (Hume)	Warunki dla formowania się konkurencji na rynku (Turgot)	Specjalizacja techniczna i dążenie do uzyskiwania efektów skali (Ricardo)	-	Tworzenie monopolii przemysłowych (Marshall)	Rozwój technologiczny, kreujący innowacje (Schumpeter)	-
Efekt skali produkcji przemysłowej (Botero)	Mechanizacja czynników produkcji (Steuart)	Prawo do własności prywatnej (Turgot)	Edukacja kapitału ludzkiego (John)	-	-	Konkurencyjność w skali globalnej (Schumpeter)	-

Źródło: Opracowanie własne

1.3. Rozwoju gospodarczego w świetle wybranych modeli wzrostu gospodarczego

1.3.1. Egzogeniczne modele wzrostu

Tak jak wspomniano powyżej, pierwsze modele wzrostu, zostały skonstruowane już w pierwszej połowie XIX w. przez Torrensa, Marksa, a później też Wicksella, Cassela i Keynesa. Ekonomistami, których badania miały już bezpośredni wpływ na ukształtowanie się podstaw neoklasycznej teorii wzrostu byli Harrod (Harrod, 1939) i Domar (Domar, 1946). Pomimo tego, że pracowali oni nad swoimi modelami oddzielnie to płynące z ich badań wnioski najczęściej są analizowane wspólnie. Ich schemat był rozwinięciem krótkookresowego modelu Keynesa, zakładającego nierównowagę gospodarki kapitalistycznej (Piętak, 2014). Model Harroda-Domara wyjaśnia warunki stabilnego wzrostu, bazując na przykładach państw rozwiniętych. Podstawowym jego założeniem jest zależność produkcji podmiotu gospodarczego od wielkości zainwestowanego kapitału. Jego powstawanie w czasie uzależnione jest od nakładu inwestycji. Dlatego przyrost kapitału odpowiada przyrostowi ich wielkości, a te z kolei muszą być równe oszczędnościom (Bąkiewicz i Żuławska, 2010).

Na podstawie założeń tego modelu można wywnioskować, że tempo wzrostu gospodarczego jest zależne od wielkości dochodu narodowego przeznaczzonego na inwestycje i wydajności kapitału. Od strony barier ograniczających wzrost, omawiany koncept wskazuje głównie niedostateczne oszczędności. Jeżeli te wewnętrzne są niewystarczające, konieczne jest pozyskanie kapitału z zewnątrz. Założenia modelu Harroda-Domara stały się podstawą dla uzasadnienia aktywnej roli państwa w generowaniu wzrostu gospodarczego. Wśród ograniczeń wyróżnia się założenie mówiące, że KRS będą w przyszłości dysponowały takimi samymi czynnikami rozwoju, przechodząc jednocześnie przez te same jego fazy co państwa rozwinięte (Dang i Sui Pheng, 2015), (Tarasov i Tarasova, 2019).

Pierwszy egzogeniczny model wzrostu gospodarczego, został opracowany przez Solowa i Swana. Analizując wersję finalną modelu, można zauważyć że w znacznej mierze opiera się on na wcześniej już wykorzystywanych założeniach tj. funkcji produkcji składającej się z czynników kapitału, pracy, ziemi oraz efektywności ich wykorzystania i malejącej krańcowej produktywności kapitału oraz pracy (Bąkiewicz i Żuławska, 2010). Dzięki założeniu stanu ustalonego w modelu Solowa jako stabilny, każda gospodarka dąży do stanu pełnego rozwoju w długim okresie. Dlatego też, szybszym tempem wzrostu gospodarczego powinny cechować się państwa znajdujące się w okresie przejściowym, co będzie prowadzić do ich konwergencji warunkowej. Dzięki otwarciu się gospodarczemu na rynek międzynarodowy, zyskują one korzyści m.in. pod postacią inwestycji, wzmagających akumulację kapitału (Solow, 1956),

(Swan, 1956), (Solow, 1957), (Dimand i Spencer, 2008), (Próchniak, 2010), (Dang i Sui Pheng, 2015). Płynące z tego modelu wnioski są podważane m.in. przez Piaseckiego, który uważa że założenie neutralności postępu technicznego i jednakowego jego wpływu na techniki produkcji jest błędne. Model Solowa-Swana nie bierze też pod uwagę skali produkcji, kwalifikacji siły roboczej, czy stanu infrastruktury (Piasecki, 2003). Aghion i Howitt zauważyli także, że model nie wyjaśnienia metody obliczenia stopy postępu technicznego (Aghion i Howitt, 2009).

Zmodyfikowana forma powyższego schematu została opracowana przez Davida Cassa (Cass, 1965) i Tjallinga Koopmansa (Koopmans, 1963), którzy bazowali na założeniach Ramseya (Ramsey, 1928)¹⁸. W odróżnieniu od Solowa i Swana, kształtowanie się stopy oszczędności w tym schemacie ma podłoże endogeniczne i jest wynikiem decyzji podjętych przez dążące do maksymalizacji użyteczności gospodarstwa domowe. W podobnym czasie swój model wzrostu gospodarczego opracował też Diamond¹⁹, który rozszerzył oba modele o skończony horyzont czasowy badanego zjawiska i zmiany demograficzne. Schemat ten składa się z dwóch okresów życia gospodarstwa domowego. W pierwszym, generowany dochód dzieli się na wydatki konsumenckie i oszczędności, a w drugim oszczędności powiększone o odsetki (Diamond, 1965). Pomimo rozbudowania schematu Solowa i Swana, wyjaśnienie wzrostu gospodarczego w długim okresie pozostało zbieżne z ich założeniami.

Jednym z ważniejszych rozszerzeń do modelu Solowa-Swana, w kontekście analizowania czynników determinujących wzrost gospodarczy w KRS, jest teoria Shella. W tym przypadku, autor podjął się próby endogenizacji zasobu wiedzy naukowo-technicznej. Powstały w wyniku badania diagram fazowy modelu wzrostu sugeruje, że gospodarka może ulec powiększeniu w długim okresie, dzięki podniesieniu stopy oszczędności lub inwestycji o zasób wiedzy. Dlatego też gospodarki biedne mają szansę na dogonienie państw rozwiniętych przez zwiększanie inwestycji w kapitał rzeczowy lub w wiedzę (Shell, 1966), (Tokarski, 2007). Nieco wcześniej do podobnych wniosków doszedł Uzawa, którego dwusektorowy model²⁰ też zakłada endogeniczne źródło zasobu, edukację (Uzawa, 1965).

¹⁸ Powstały w ten sposób model Ramsey-Cassa-Koopmansa stał się obiektem wielu badań współczesnych ekonomistów. Wśród wyróżniających się opracowań zob. C.D. Carroll, *The Ramsay/Cass-Koopmans (RCK) Model*, John Hopkins University, Baltimore 2020, s. 1-8.

¹⁹ Jego bardziej szczegółowa interpretacja została zaprezentowana m.in. w opracowaniu Grotha, zob. C. Groth, *The Basic OLG model: Diamond*, w: *Lecture notes in macroeconomics*, Copenhagen 2016, s. 65-122.

²⁰ Który stał się w latach 80-tych punktem wyjścia dla klasycznego modelu Romera. Od tego czasu jest on znany w literaturze przedmiotu także jako model Uzawy-Romera. Zob. W.A. Barnett, T. Ghosh, *Stability Analysis of Uzawa-Lucas endogenous growth model*, *Economic Theory Bulletin* 2014, vol. 2, s. 33-44.

Według Barro, kontynuującego badania nad naturą wzrostu egzogenicznego, państwa biedne będą dążyć do doganiania tych bogatych, jedynie w przypadku posiadania wysokiego wskaźnika kapitału ludzkiego w ujęciu PKB *per capita*. Model Barro podkreśla też negatywny wpływ niestabilności politycznej na kształtowanie się praw własności i napływ inwestycji prywatnych (Barro, 1989). W 2000 r. autor poszerzył swoją teorię o kontekst międzynarodowej wymiany handlowej. W ujęciu egzogenicznym, otwarcie się państwa biednego na rynek globalny powinno skutkować zmniejszeniem się w nim nierówności dochodowych. Miała temu służyć globalizacja, rozumiana przez Barro jako determinanta efektywnej redystrybucji dochodu narodowego, ograniczająca udział władzy w procesach rozwojowych (Barro, 2000).

Model Mankiwa-Romera-Weila, zwany również poszerzonym modelem Solowa-Swana, wychodzi z założeń pierwowzoru, rozszerzając zakres badań o zagadnienie akumulacji kapitału ludzkiego i fizycznego jako rezultatu wzrostu populacji i oszczędności. Według schematu, państwa z wyższą stopą oszczędności charakteryzują się wyższą stopą inwestycji. Ponadto potwierdzeniem tej teorii miał być argument mówiący, że kapitał nie przemieszcza się z państw wykazujących wysoką skłonność do oszczędzania do tych o niskiej skłonności. Autorzy uznali też, że efektywność inwestycji w państwach biednych i bogatych jest podobnie wysoka, ale w pierwszej grupie istnieje mniejsze zaufanie prywatnych przedsiębiorców wobec rządzących. Występują tam też wątpliwości odnośnie przełożenia inwestycji publicznych na stworzenie wartości dodanej przy uwzględnieniu potrzeb społecznych (Mankiw, Romer i Weil, 1992).

Innym interesującym modelem jest ten zaprezentowany przez Klenowa z Rodriguez-Clark, skupiający się na zilustrowaniu przeszkód w procesie redystrybucji kapitału pomiędzy państwami biednymi i bogatymi. Do czynników wpływających na końcowe koszty transferu technologii, zaliczyli oni taryfy celne, skorumpowanie władzy, przejawiające się wywieraniem nacisku na środowisko gospodarcze przez grupy interesów i istnienie praw autorskich (Klenow i Rodriguez-Clare, 1997). Do modelu Mankiwa-Romera-Weila odniósł się Klenow z Hsiehem. Poszerzyli oni jego założenia o argumenty niedorozwoju instytucji finansowych i ukryte koszty pozyskania kapitału, przejawiające się korupcją, możliwością nieuzasadnionej konfiskaty własności i nieefektywnymi systemami podatkowymi (Klenow & Hsieh, 2010).

1.3.2. Endogeniczne modele wzrostu gospodarczego

Spośród powyżej przedstawionych modeli praktycznie każdy, za wyjątkiem klasycznego schematu Solowa-Swana, posiadał przynajmniej jeden czynnik wzrostu gospodarczego wyja-

śniani w ramach modelu tj. w sposób endogeniczny. Model Harroda-Domara, często traktowany jako punkt wyjścia do badań nad egzogeniczną naturą wzrostu, ma również swoje zastosowanie w przypadku wyjaśnienia procesów zachodzących w modelach endogenicznych (znanych też jako modele AK). Niekiedy przyjmuje się, że pierwszym z nich jest schemat Romera, jednakże został on poprzedzony szeregiem wcześniejszych konceptów teoretycznych, bazujących na założeniach klasycznego modelu Keynesa.

Pierwszą próbą zdefiniowania źródła wzrostu gospodarczego zawierającego się w ramach modelu był schemat Kaldora. Odrzucał on neoklasyczną teorię marginalnej produktywności i kapitału, zakładającą malejącą stopę zysku z zakumulowanego kapitału w wyniku rozwoju gospodarczego. Za podstawę swojego schematu przyjął on *Keynsowską* teorię generowania przychodu i równanie dynamiczne z modelu Harroda-Domara. Inaczej niż w modelach egzogenicznych, równowaga w długim okresie nie jest obliczana w tym przypadku na podstawie funkcji produkcji Cobba-Douglasa. Kaldor uznał, że endogenicznym źródłem dla zaistnienia zrównoważonego wzrostu są oszczędności kapitalistów (Kaldor, 1961). Model ten był później rozwijany m.in. przez Pasinettiego (Pasinetti, 1962).

Koncepcja endogenicznego wzrostu gospodarczego była następnie rozwijana przez Arrowa, który uważał że czynnikiem który nie maleje, a rośnie w długim okresie jest wiedza. Jest to pierwszy tego typu schemat, zakładający naukę przez praktykę, która zachodzi jedynie w branżach kapitałochłonnych. Podstawą schematu jest zależność pomiędzy narastającymi przychodami i wzrostem gospodarczym. W wyniku tego założenia powstał model mówiący, że tempo wzrostu siły roboczej obejmuje przyrost jakościowy i ilościowy (Arrow, 1962), (Próchniak, 2010). Frankel zbadał ograniczenia i zależności pomiędzy neoklasyczną funkcją produkcji Cobba-Douglasa, a modelem AK. Doszedł on do wniosku, że pierwsza z nich ma zastosowanie w przypadku zjawisk mikroekonomicznych, podczas gdy makroekonomiczne odpowiedniki rozwijają się według założeń modelu Keynesa (Frankel M. , 1962).

Podobnie jak w przypadku modelu Arrowa, głównym czynnikiem modelu endogenicznego Romera jest wiedza. Stał on w opozycji do założeń modeli egzogenicznych, stając na stanowisku, że między państwami rozwiniętymi i rozwijającymi się zachodzi w długim okresie zjawisko nie konwergencji, a dywergencji. Państwa bogate będą rozwijać się szybciej, gdyż tempo wzrostu jest zależne od poziomu dochodów i wiedzy. W swoim klasycznym modelu Romer wychodzi z założenia, że nieunikniona jest interwencja państwa w celu zapewnienia stanu wiedzy optymalnego z punktu widzenia gospodarki. Dlatego też gospodarka centralnie

planowana wykazuje się lepszą charakterystyką dla szybszej akumulacji wiedzy i kapitału niż gospodarka wolnorynkowa (Romer, 1986). W rozszerzeniu do swojego modelu, zwrócił on też uwagę na korelację pomiędzy wzrostem gospodarczym w długim okresie, a inwestycjami w sektor badań i rozwoju (B+R). W odniesieniu do wpływu handlu zagranicznego na rozwój KRS, podkreślił on, że duży rynek w państwach biednych może być wystarczającym substytutem dla konieczności ich międzynarodowego otwarcia się (Romer, 1990).

Lucas także odrzucił możliwość zaistnienia zjawiska konwergencji, gdyż w stanie równowagi długookresowej tempo wzrostu gospodarczego nie zależy od poziomu kapitału i produkcji. Prowadzi to do refleksji, że państwa rozwijają się w podobnym tempie niezależnie od osiągniętego dochodu. Istnieje jednak szansa, że gospodarki słabiej rozwinięte będą wykazywać tendencję do szybszego doganiania gospodarek wysoko rozwiniętych, jeżeli posiadane niedobory będą zidentyfikowane po stronie kapitału fizycznego. Natomiast jeśli ich brak wystąpi po stronie kapitału ludzkiego, wówczas prawdopodobne jest zaistnienie dywergencji. W kontekście roli handlu zagranicznego w rozwoju KRS Lucas uznał, że ich otwarcie się na wymianę handlową z państwami bogatymi nie może być traktowane w perspektywie stałej determinanty, a raczej czynnika o charakterze czasowym (Lucas, 1988).

Powyższy model został rozwinięty przez Kinga i Rebelo, którzy wykorzystując jego założenia, starali się wyjaśnić wpływ polityki publicznej na kształtowanie się stopy wzrostu w przypadku gospodarek wyizolowanych (King i Rebelo, 1990). Według założeń autorskiego modelu Rebelo, produkcja dóbr kapitałowych jest możliwa tak długo jak wytwarzane są efekty skali. Po drugie, w procesie akumulacji kapitału ludzkiego jest wykorzystywany tak kapitał ludzki jak i kapitał fizyczny (u Lucasa tylko kapitał ludzki) (Rebelo, 1991).

Ostatnim istotnym modelem endogenicznym jest koncept Aghiona i Howitta. Według jego założeń, progres techniczny jest wyrażony w rozwoju jakości dóbr już istniejących na rynku. Twórcy modelu założyli, że gospodarka państwa rośnie tym szybciej im większym dysponuje zasobem osób wyedukowanych. Bazowe założenia dla opracowania wywodzą się z teorii kreatywnej destrukcji Schumpetera. Podobnie jak u Romera, sektorem skorelowanym ze wzrostem są nakłady na sektor B+R, a konwergencja nie jest możliwa (Aghion i Howitt, 2009).

1.4. Wnioski płynące z Nowej Ekonomii Instytucjonalnej dla rozwoju KRS

Ekonomia Instytucjonalna zyskała swoje sformalizowane podstawy w XVIII w., w dziele Adama Smitha, *Teoria uczyć moralnych* z 1759 r. (Ratajczak, 2011). Zdaniem Ratajczyka, na początku XX., charakteryzowała się ona takimi cechami jak uznanie nadrzędnej roli państwa

w procesie rozwoju, sceptycyzm w stosunku do efektywności instytucji i podejściem ewolucyjnym do zjawisk społecznych tj. holizmu i instrumentalizmu²¹. W okresie powojennym Ekonomia Instytucjonalna została zakwalifikowana do nurtu heterodoksyjnego, przeistaczając się w Neoinstytucjonalizm. Badania Commonsa (Commons, 1931), (Commons, 1959), stały się w latach 70-tych punktem wyjścia do powstania Nowej Ekonomii Instytucjonalnej (NEI) (Ratajczak, 1994). Jej podstawą stały się zdefiniowane wcześniej teorie agencji i kosztów transakcyjnych (Coase, 1937), (Coase, 1960), wzbogacone m.in. o koncepcję praw własności (Williamson O. E., 2000), (Obińska-Wajda, 2016).

Do Ekonomistów, którzy mieli największy wpływ na ukształtowanie się pojęcia instytucji, należy zaliczyć Douglassa Northa²². Podzielił on je na formalne i nieformalne (np. zwyczaje), będące ich naturalną podstawą i uzupełnieniem (North, 1990), (North, 1991). Krytykował on wyniki badań twórców neoklasycznej teorii wzrostu²³. W kontekście KRS autor zwrócił uwagę na błędność założenia mówiącego o konieczności zaaplikowania w nich modelu instytucjonalnego państw rozwiniętych, gdyż instytucje formalne mogą ulec zmianie w krótkim okresie, podczas gdy transformacja rdzennych zwyczajów jest procesem stopniowym (North, 1993), (North, 1995). W swoich późniejszych opracowaniach uznał on stabilność polityczną za kluczową determinantę w rozwoju KRS (North, Summerhill i Weingast, 2000).

Nowa Ekonomia Instytucjonalna stała się w latach 80-tych XX w. ważnym nurtem w badaniach nad czynnikami rozwoju gospodarczego w KRS. Wówczas zaczęło rosnąć zainteresowanie uwarunkowaniami historycznymi, klimatycznymi i geografiami KRS. Według jej przedstawicieli, zmienne te miały wpływ tak na formowanie się lokalnych zwyczajów formalnych i nieformalnych, jak i wpływał one na pozycję KRS w globalnych strumieniach handlowych (Belassa, 1984). Pogląd ten był jednym z uzupełnień do ogólnej teorii ekonomii rozwoju, która zdaniem Easterly'ego i Levine'a, wykazała się w XX w. niską skutecznością swoich rekomendacji w kontekście KRS (Easterly i Levine, 1997), (Easterly, 2001).

²¹ Opracowanie to znalazło kontynuacje m.in. w opracowaniu Woźniak-Jęchorek, porównującej podstawowe założenia Ekonomii Instytucjonalnej, do Nowej Ekonomii Instytucjonalnej wykazując ich cechy wspólne i różnice w kontekście formowania się rynku pracy. Zob. B. Woźniak-Jęchorek, *Gospodarcza niepewność według Johna R. Commonsa*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 2014, vol. 3, no. 2, s. 175-192.

²² Który występował w opozycji do Neoinstytucjonalizmu i klasycznych założeń Ekonomii Instytucjonalnej, czego dowodem jest m.in. jego opracowanie z 1986 r. Zob. D. C. North, *The New Institutional Economics*, *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 1986, vol. 3, no. 1, s. 230-237.

²³ Skupianie się tylko na postępie technicznym i inwestycjach w kapitał ludzki doprowadziło do zignorowania analizowania instytucji, które definiują zakres poczynionych w nie inwestycji społecznych. Zob. D. C. North, *Economic performance through time*, *The American economic review* 1994, vol. 84, no. 3, s. 359-368.

W kolejnym tekście autorzy zaprezentowali wyniki badań, w których skupili się na czynnikach wpływających na bogacenie się państw. Ich badanie wykazało że wzrost jest mniej stabilny w czasie niż akumulacja jego czynników, przychyłając się do endogenicznego modelu wzrostu (Easterly i Levine, 2002a). Autorzy zmierzli też efektywność oddziaływania instytucji na rozwój gospodarczy w państwach rozwiniętych i rozwijających się, biorąc pod uwagę ich zasobność w surowce naturalne, położenie geograficzne i klimat. Doszli oni do wniosku, że zmiana założeń programów stymulujących wzrost może przynieść jedynie nieznaczną zmianę w długim okresie w KRS, jeśli nie pociągnie ona za sobą trwałej zmiany w funkcjonowaniu instytucji (Easterly i Levine, 2002b). Następnie Easterly stwierdził, że determinantami warunkującymi rozwój są stabilne, wynikające z ustroju demokratycznego, instytucje i gospodarka wolnorynkowa (Easterly, 2005a) i (Easterly, 2005b).

Jeffrey Sachs w swoich rozważaniach nad naturą procesu rozwoju gospodarczego, odwołuje się do dokonań neoklasycznej teorii wzrostu. Wychodzi on jednak z założenia, że czynnikiem wpływającym na wzrost zamożności państw biednych jest ich otwarcie się i integracja w ramach gospodarki globalnej (Sachs i Warner, 1995a), (Sachs i Warner, 1995b). Sachs z Warnerem wykazali, że gospodarki liberalne w KRS wykazują się szybszą tendencją do doganiania państw rozwiniętych niż te izolowane (Sachs i Warner, 1997). Następnie Sachs skupił się na badaniu przyczyn niskiego wzrostu gospodarczego państw Afryki Subsaharyjskiej²⁴ (Bloom i Sachs, 1998), (Sachs i inni, 2004a).

Krugman z kolei starał się udowodnić przewagę wolnego handlu nad protekcjonizmem, wskazując jednak jego niedoskonałości i konieczność uwzględnienia aktywnej roli państwa w kształtowaniu się polityki handlowej KRS (Krugman, 1988). Następnie, badał on przyczyny przewagi konkurencyjnej państwa wynikających z jego położenia geograficznego, tłumacząc proces kształtowania się centrum i zależnej peryferii (Krugman, 1991a), (Krugman, 1991b). Podkreślał on istotność tworzenia się dużych zespołów miejskich, wokół których koncentruje się kapitał, wykwalifikowana siła robocza, oraz powstają firmy produkcyjne, korzystające ze zjawiska konkurencji i rozprzestrzeniania się powstałych w jej wyniku innowacji (Krugman, 1995). Wraz z upływem czasu, podejście Krugmana przyjęło formę odrębnego nurtu badań nad przyczynami rozwoju gospodarczego, nazwanego *Nową Ekonomią Geograficzną* (Krugman, 1998a), (Krugman, 1998b). Istotne są także jego badania nad kształtowaniem

²⁴ W ich przypadku Sachs zasugerował konieczność większego zaangażowania się władz w stworzenie instrumentów promujących eksport dóbr przetworzonych, wzorując się na państwach NICs. Zob. J. Sachs, J.W. McArthur, G. Schmidt-Traub, M. Kruk, C. Bahadur, M. Faye, G. McCord, *Ending Africa's Poverty Trap*, Brookings Paper on Economic Activity 2004, no.1, s. 117-240.

się strumieni handlu międzynarodowego po 2000 r., w których rosła rola KRS, na czele z Chinami i Meksykiem (Krugman, 2008) i (Krugman, 2009).

Kontekst analizy czynników rozwoju gospodarczego w historycznym ujęciu powstawania instytucji, został przedstawiony przez Engermana i Sokoloffa. Zbadali oni motywacje kolonizatorów w procesie podbijania ziem na terenie obu Ameryk, dochodząc do wniosku, że najbardziej zostały poszkodowane państwa, w których zniewalano i izolowano ludność rdzenną. Wyjątkiem były kolonie brytyjskie w Ameryce Północnej, dzięki czemu USA i Kanada stały się na przestrzeni XIX w. państwami rozwiniętymi (Engerman i Sokoloff, 1993) i (Sokoloff i Engerman, 2000). Inną przyczyną odniesionego przez nie sukcesu, była specyfika procesu ich industrializacji na wczesnym etapie rozwoju (Engerman i Sokoloff, 2002).

Historyczne uwarunkowania kształtowania się instytucji, były rozwijane przez Acemoglu, Johnsona i Robinsona. Ich badanie wykazało korelację pomiędzy dynamiką rozwoju danej gospodarki, a umieralnością osadników go zasiedlających. Im była ona większa, tym istniało większe prawdopodobieństwo, że dane terytorium będzie służyło kolonizatorowi jako źródło dostaw surowców (Acemoglu, Johnson i Robinson, 2001). Następnie zakres badania poszerzono o relację tempa rozwoju wobec ustroju politycznego. W badaniu tym dowiedziono, że rządy autorytarne charakteryzują się najmniejszą skłonnością do modernizacji w długim okresie, w przeciwieństwie do demokratycznych (Acemoglu, Johnson i Robinson, 2004). Wśród czynników wpływających na rozwój tych ostatnich wymienili oni m.in. większą skłonność do reform gospodarczych, inwestycji w edukację i służbę zdrowia, czy mniejsze ryzyko wystąpienia niepokojów społecznych (Acemoglu, Johnson, Robinson i Yared, 2008) i (Acemoglu, Naidu, Restrepo i Robinson, 2014).

Przedstawionej selekcji przedstawicieli Ekonomii Instytucjonalnej, Neoinstytucjonalizmu i NEI nie należy traktować jako materiału wyczerpująco obrazującego wszystkie dokonania, które miały miejsce w ramach tych nurtów. Wśród innych badaczy, warto wymienić np. Ayersa analizującego korelację pomiędzy instytucjami i wzrostem w państwach uprzemysłowionych (Ayres, 1944), czy Moore Jr. badającego czynniki wpływających na ich formowanie się w państwach o różnych systemach politycznych (Moore Jr., 1966). Więcej o zagadnieniach związanych z prawami własności pojawiło się w (Alchian, 1966), (Demsetz, 1967), (Tversky i Kahneman, 1986), (Matthews, 1986), (Freeman, 2000), (Gwartney, Holcombe i Lawson, 2004), (Shirley, 2008), czy (Helpman, 2010). Więcej argumentów za promowaniem wolnego

handlu w zwalczaniu różnicy dochodowej między państwami rozwiniętymi, a KRS przedstawiono w (Johnson, McMillan i Woodruff, 1999), (Morrissey, Mbabazi i Milner, 2002), (Islam, 2003), (Morrissey i Nelson, 2001). Charakterystyka KRS i instytucji w nich funkcjonujących stała się przedmiotem badań w (Kherallah i Kirsten, 2001), (Coyne i Leeson, 2004), (Bates, 2010), (Bates, 2014). Nowa Ekonomia Geograficzna znalazła się w centrum zainteresowania w tekstach (Hudson, 2005), (Martin R. , 2005), (Kusar, 2011). W przypadku ekonomistów, których dorobek jest zaliczany tak do dokonań NEI jak i ekonomii rozwoju, więcej miejsca będzie im poświęcone w następnym podrozdziale. Autor przyjął takie założenie ze względu na zbliżenie się tych nurtów w ostatnim czasie (Prasad, 2003), (Azfar, 2006) i (Shapiro, 2011). Podsumowanie tej części podrozdziału znajduje się w Tabela 2.

Tabela 2. Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego wg. wybranych przedstawicieli NEI

Douglass North	Easterly i Levine	Jeffrey Sachs	Paul Krugman	Engerman i Sokoloff	Daron Acemoglu
Uwzględnienie rdzennego kontekstu	Demokratyzacja życia społecznego	Liberalizacja dostępu do rynku	Handel zagraniczny	Oparcie industrializacji małe o przedsiębiorstwa	Stabilny system instytucjonalny i polityczny
demografia, zaawansowanie technologiczne i stabilność gospodarcza	Konieczność stopniowego wdrażania zmian w gospodarce	Ograniczenie roli rządu w procesach rozwojowych	Aktywna rola państwa w polityce handlowej	Instytucjonalne wspieranie komercjalizacji i zmiany technologicznej	Inwestycje w edukację i służbę zdrowia
Stabilność polityczna	Udział państwa w procesie wzrostu gospodarczego	Zniwelowanie grup interesu	Rozwój sektora produkcyjnego	Zniesienie monopolu władzy wąskich elit	Napływ kapitału pod postacią BIZ
Zagwarantowanie praw obywatelskich	Inwestycje w branże kapitałochłonne	Demokratyzacja polityczna	Rozwijanie klastrów i innowacji	Zapewnienie równego dostępu do edukacji	Skuteczne opodatkowanie i zaufanie społeczne
Nabywanie aktywów przez społeczeństwo	Rozwój sektora B+R	Promowanie eksportu	Otwarcie się KRS na handel z KRS	Doprecyzowanie zasad nabywania dóbr i praw własności	Aktywne społeczeństwo obywatelskie

Źródło: Opracowanie własne

1.5. Ekonomia Rozwoju i jej wnioski dla rozwoju państw słabo rozwiniętych

Biorąc pod uwagę dynamikę zmian w założeniach głównego nurtu ekonomii rozwoju od momentu jej powstania do dnia dzisiejszego i zróżnicowanie klasyfikacji prezentujących jej przekrojowy dorobek w literaturze przedmiotu, autor oprze w tym podrozdziale swoje rozważania o hierarchię zaproponowaną przez Dobrską (Dobrska, 2010) i Rynarzewskiego (Rynarzewski, 2017). Tym samym przedstawione zostaną koncepcje rozwoju gospodarczego

pierwszej i drugiej generacji, rekomendacje płynące z konsensusu waszyngtońskiego i pekińskiego w kontekście państw biednych oraz stanowisko nowej ekonomii instytucjonalnej odnośnie badań nad przyczynami niedorozwoju KRS.

Bąkiewicz i Żuławska za datę początkową dla uformowania się ekonomii rozwoju podały przełom lat 40-tych i 50-tych XX w. (Bąkiewicz i Żuławska, 2010). Wtedy to zostały zaprezentowane pierwsze koncepty teoretyczne dotyczące odbudowy gospodarek państw europejskich, zniszczonych w czasie II wojny światowej. Jako, że większość ówczesnych ekonomistów opierała założenia swoich rekomendacji na pierwotnym modelu Keynesa, można wyjść z założenie że to on jest ojcem ekonomii rozwoju (Singer i Reisen, 1995). Z poglądem tym polemizuje m.in. Rynarzewski cofając się w swoich badaniach jeszcze dalej i określając tym mianem Paula Rosensteina-Rodana, który już w trakcie II wojny światowej zdefiniował pojęcie *Wielkiego Pchnięcia* (ang. *Big Push*) (Rynarzewski, 2017).

Austriak zwracał uwagę na konieczność niwelowania nierówności dochodowych pomiędzy Europą Wschodnią i Południowo-Wschodnią, a państwami uprzemysłowionymi. Podkreślał on konieczność koncentracji inwestycji w regionie, odpowiednio dużym i ludnym, tak aby minimalizować ryzyko inwestycji. Ich napływ miała poprzedzać budowa infrastruktury i proces wykształcenia niezbędnej kadry specjalistów, odpowiedzialnych za realizację planu *Wielkiego Pchnięcia* (Rosenstein-Rodan, 1943). Koncepcja ta znalazła kontynuację w badaniach Hirschmana, który stwierdził że niemożliwym jest utrzymanie równowagi w gospodarce inwestującej zgodnie z koncepcją *Wielkiego Pchnięcia*²⁵. Rozwój gospodarczy w jego koncepcji, miał swoje źródło w mobilizacji zasobów materialnych i ludzkich, które wcześniej były wykorzystywane nieefektywnie, bądź wcale (Hirschman, 1958).

Ragnar Nurkse, wniósł do omawianej dziedziny koncepcję zrównoważonego wzrostu, wskazując w niej na znaczenie równowagi w gospodarce w procesach stymulujących rozwój i wprowadzeniem do teorii ekonomii pojęcia „zakłętego kręgu” (Nurkse, 1953). Innym badaczem, który odegrał znaczącą rolę w teorii rozwoju gospodarczego był Lewis, którego rekomendacje znalazły praktyczne zastosowanie m.in. w KRS Azji Wschodniej i Pacyfiku (Dobrska, 1990). Autor w swoim dziele wykazał pozytywną zależność pomiędzy równoległym

²⁵ Opracowanie uzupełniające ten pogląd, rozszerzające pojęcie *Wielkiego Pchnięcia* i prezentujące jego efekty w świetle zaktualizowanych badań i jego możliwy wpływ na zaistnienie zjawiska rozwoju gospodarczego w KRS zaprezentowali w swoich opracowaniach m.in. Murphy, Shleifer i Vishny, zob. K.M. Murphy, A. Shleifer, R. Vishny, *Income Distribution, Market Size, and Industrialization*, *The Quarterly Journal of Economics* 1989, vol. 104, no. 3, s. 537-564, czy K. Hoff, *The big push, industrialization and international trade: The role of exports*, *Journal of Economic Development* 2005, vol. 78, no. 1, s.22-48.

istnieniem sektora tradycyjnego i nowoczesnego w państwach biednych. Zgodnie z tą koncepcją, rolnictwo charakteryzuje się praktycznie nieograniczonym zasobem pracy, który w dowolnym momencie może zostać przesunięty do przemysłu, prowadząc do industrializacji gospodarki, wzrostu zatrudnienia w miastach i w efekcie, urbanizacji KRS (Lewis, 1954).

Walt Rostow jest często określany ostatnim przedstawicielem koncepcji powstałych w ramach teorii rozwoju pierwszej generacji. Uznał on, że radykalne zmiany w zastosowaniu metod produkcyjnych i ekonomicznej organizacji społeczeństwa, mogą poskutkować rewolucją przemysłową w relatywnie krótkim czasie, prowadzącą do zrównoważonego wzrostu (Rostow, 1956), (Rostow, 1959). Niedługo później autor wyróżnił pięć etapów rozwoju, zakładając ich uniwersalność w kontekście wszystkich społeczeństw²⁶ (Rostow, 1960). Dobrska podchodziła krytycznie do tej koncepcji, wychodząc z założenia, że przechodzenie ze stadiów niższych do wyższych, bez względu na uwzględnienie cech specyficznych i form instytucjonalnych KRS, nie może mieć zastosowania w kontekście ich zróżnicowanego charakteru (Dobrska, 1988).

Na początku lat 60-tych tematyka wzrostu i rozwoju gospodarczego stała się w centrum zainteresowania wielu ekonomistów. Początkowo zagadnienia te były ze sobą zamiennie używane. Dopiero z czasem wyklarował się ich podział, który przedstawił Rynarzewski. Według niego pierwsze z pojęć powinno być identyfikowane z ilościowymi zmianami zachodzącymi w gospodarce narodowej. Drugie natomiast wiąże się z ilościowym wzrostem procesu produkcji, ale jednocześnie z równoległe odbywającymi się, długofalowymi procesami jakościowymi (też pozaekonomicznymi)²⁷ (Rynarzewski, 2017).

Równocześnie w czasie gdy powstawały wyżej zaprezentowane koncepcje teorii rozwoju gospodarczego, uformowały się także dwa uzupełniające się nurty w ramach ekonomii rozwoju, do których należy zaliczyć strukturalizm i szkołę zależności²⁸. Ekonomistom zaangażowanym w ich ewolucję, przez wiele lat przewodził Raul Prebisch. Jedną z najpopularniejszych rekomendacji płynących z rozważań w ramach teorii drugiej generacji, była sugestia dotycząca ograniczenia importu dóbr kapitałochłonnych i realizacja strategii uprzemysłowienia opartej na jego substytucji. Przedstawiciele tych nurtów przyczynili się również do przedstawienia

²⁶ Szczegółowy opis wraz z konkretnymi przykładami zaprezentował m.in. Nafziger, zob. E.W. Nafziger, *Theories of Economic Development*, w: *Economic Development* pod. red. E.W. Nafzigers, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 123-164.

²⁷ Przekładające się na takie czynniki jak wzrost znaczenia zaawansowania technologicznego w gospodarce i jakościowa ewolucja instytucji, mające wpływ na ogólny wzrost dobrobytu zamieszkującego go społeczeństwa.

²⁸ Szczegółowy opis nurtów przedstawił m.in. Cypher. Zob. J.M. Cypher, *Theories of Development and Underdevelopment*, w: *The Process of Economic Development*, pod. red. J.M. Cypher, Routledge, Taylor & Francis Group 2009, London and New York, s. 164-196.

zjawiska niedorozwoju KRS jako wyniku niekorzystnego międzynarodowego podziału pracy (Schaub R. , 2004). Ten miał przekładać się na promocję produkcji rozwiniętej północny, odpowiedzialnej za peryferyzację południa. Obie tezy mają swoje zakorzenienie w tekstach Prebisha (Prebisch, 1950) i Singera (Singer, 1950).

Na wspomnienie w tym miejscu zasługuje też dorobek Chenery'ego, który wraz z Bruno stworzyli model dwóch luk (ang. *Two-Gap Model*)²⁹, doszukując się przyczyn problemu niedorozwoju krajów trzeciego świata w ich niewielkich oszczędnościach. Wśród źródeł pozyskania brakującego kapitału, autorzy wskazywali na możliwość jego importu pod postacią pomocy finansowej z państw rozwiniętych, lub zwiększenia eksportu, co prowadziło do drugiej luki. Jej istotą była niekorzystna struktura handlu zagranicznego KRS. W efekcie były one zmuszone do importu brakujących technologii z państw rozwiniętych, co mogło prowadzić do wzrostu dywergencji pomiędzy tymi grupami państw (Chenery i Bruno, 1962). Szereg publikacji poświęconych tematyce przyczyn rozwoju KRS Chenery napisał sam, lub we współautorstwie (Chenery, 1960), (Chenery, 1968), (Chenery, 1975), (Chenery i Syrquin, 1975), (Chenery, Ahluwalia, Bell, Duloy i Jolly, 1979).

Do innych dokonań omawianego nurtu, należy zaliczyć koncepcję Andre Gundera Franka, twórcy teorii niedorozwoju. Skupiał się on w swoich rozważaniach na relacjach kształtujących się na linii centrum-peryferia, szukając przyczyn powstania zależności pomiędzy tymi dwoma wymiarami w ujęciu historycznym. Odnosił się on do dzieł Marksa dotyczących negatywnego wpływu systemu kapitalistycznego na sytuację gospodarczą w KRS (Frank, 1966), podobnie jak wcześniej Baran (Baran, 1952). Cardoso skupił się w swoim tekście nad zróżnicowaniem instytucji w Ameryce Południowej i wynikającej z nich struktury społecznej, promującej interesy elit. Powstały w efekcie *biurokratyczno-technokratyczny* system autokratyczny, został uznany za główną przyczynę niedorozwoju w tym regionie (Cardoso i Enzo, 1979).

Innymi strukturalistami, na dokonania których warto zwrócić uwagę byli Sunkel, badający przyczyny niekontrolowanych zmian inflacji, jako czynnika hamującego rozwój (Sunkel, 1960), Pinto (Pinto, 1976), Furtado (Furtado, 1971) i Fajnzylber (Fajnzylber, 1990)³⁰. Kontekst niedorozwoju państw afrykańskich był z kolei przedmiotem rozważań Amina. Jako jeden

²⁹ Więcej na ten temat patrz m.in. zob. D.Bender, W. Lowenstein, *Two-gap models: Post-keynesian death and neoclassical rebirth*, IEE Working Papers 2005, no. 180.

³⁰ Obszerne zbiory, podsumowujące dokonania strukturalistów Południowoamerykańskich, opracowali zob. m.in. R. Bielschowsky, *Fifty Years of ECLAC Thought: A Review*, w: ECLAC Thinking. Selected Texts (1948-1998), pod. red. R. Bielschowsky, United Nations 2016, Santiago de Chile, s.7-43 i M. Boianovsky, *Macroeconomics the Latin American Way: Sunkel and the Quest for a Structuralist Model*, The Center for the History of Political Economy Working Papers Series at Duke University, 2017.

z pierwszych, analizował on polaryzujący wpływ globalizacji, jeszcze bardziej pogłębiającej jego zdaniem różnice pomiędzy centrum i peryferiami (Amin, 1976). Jego zdaniem, rozwój państwa powinien zależeć od projektów państwowych, dążących do wydobycia KRS ze spirali zależności, wytworzonej przez system światowej gospodarki (Amin, 1994).

W połowie lat 70-tych ekonomia rozwoju w coraz większym stopniu zaczęła mieszać się z założeniami NEI m.in. dzięki Myrdalowi, który zidentyfikował istotność takich zmieni-nych w rozwoju gospodarczym jak społeczny wymiar instytucji i postawy kształtujące się pod ich wpływem (Myrdal, 1974) i (Myrdal, 1978). Doszedł on do wniosku, że bodźcem dla dynamicznego rozwoju KRS może być tylko radykalna reforma dominującego w nich systemu instytucjonalnego, wykraczająca swoim zakresem poza kapitałowy kontekst wzrostu i dystrybucji dochodu narodowego. Myrdal wykazał też ujemny wpływ globalnych wydatków na zbrojenia (Myrdal, 1975). Kontynuatorem tego nurtu był np. de Soto, skupiający się na instytucjonalnym wyjaśnieniu zjawiska nierównomiernego rozwoju Ameryki Łacińskiej (De Soto, 1989) i formując w stosunku do nich rekomendacje dotyczące m.in. ustanowienia w nich efektywnych praw własności³¹ (De Soto, 2000).

Pomimo różnorodności powyżej przedstawionych rekomendacji odnośnie rozwoju gospodarczego KRS, nie przyniosły one usystematyzowanego zestawu instrumentów i polityk, które warunkowałyby trwałą wzrost ich dobrobytu społecznego. Wspominają o tym m.in. Thorbecke i Piasecki, dochodząc do wniosku że ekonomia rozwoju wpadła na początku lat 80-tych XX w. w zastój, który poddał w wątpliwość jej ówczesny dorobek teoretyczny (Thorbecke, 2006), (Piasecki, 2007). Po 1980 r. nastąpił w państwach rozwiniętych czas reorientacji w kierunku liberalizmu gospodarczego³², nazwanego przez Nafzingera *neoklasyczną rewolucją* (Nafziger, 2006), która niedługo później zyskała popularność też wśród KRS. Punktem kulminacyjnym tej zmiany był Konsensus Waszyngtoński³³ (Williamson J. , 1990), którego założenia stały się podstawą ekonomii rozwoju lat 90-tych XX w. Piasecki do jego cech zaliczył m.in.: twardą politykę fiskalną i monetarną, liberalizację handlu zagranicznego i przepływów kapitału oraz

³¹ Więcej na ten temat m.in. w opracowaniu Williamsona, zob. O.E. Williamson, *Transaction Cost Economics: The Natural Progression*, Journal of Retailing 2010, vol. 86, no. 3, s. 215-226.

³² Więcej na ten temat m.in. w książce Lala, zob. D. Lal, *The Poverty of 'Development Economics'*, 2nd Revised and expanded U.S. edition 2000, MIT Press, Cambridge s. 93-95.

³³ Po latach Williamson odniósł się z pewnym dystansem do przedstawionych przez siebie w 1990 r. punktów, mówiąc że powinno się je uzupełnić o kontekst zwiększenia nakładów na edukację, rozszerzenia zakresu działania praw własności, też na sektor nieformalny, reformę rolną oraz ułatwienie dostępu do kapitału biedniejszym warstwom społecznym. Uwagi odnosił głównie do państw Ameryki Łacińskiej. Zob. O.E. Williamson, *The Economics of Governance*, American Economic Review 2005, vol. 95, no. 2, s. 1-18.

utrzymanie niskiej inflacji. Zakładano, że wolny rynek i odrzucenie interwencji państwa, rozwiążą problemy KRS (Piasecki, 2003). Niepoprawność tych założeń w odniesieniu do tej grupy zdefiniował Meier, podkreślając że liberalizacja w duchu neoklasycznym jest możliwa jedynie w przypadku państw rozwiniętych (Meier, 2001).

W podobnym tonie wypowiadał się także Stiglitz, który na przykładzie azjatyckich państw NICs wykazał, że ich sukces opierał się tak na osiągnięciu stabilności makroekonomicznej i prywatyzacji, jak i aktywnej roli państwa w mobilizowaniu oszczędności i ich alokacji w branżach kluczowych dla zrównoważonego rozwoju (Hellmann, Kevin i Stiglitz, 1997), (Stiglitz, 1998), (Stiglitz i Yusuf, 2001). Pod wpływem ich sukcesów, zawarto w 1998 r. Konsensus z Santiago, gdzie Stiglitz do założeń Konsensusu Waszyngtońskiego, dodał promowanie konkurencyjności, redystrybucję dochodu, dobre zarządzanie w sektorze państwowym i prywatnym (Stiglitz, 2001). Stiglitz poświęcił swoje późniejsze prace tematowi wpływu globalizacji na rozwój KRS (Stiglitz, 2006), (Stiglitz, 2010) i (Stiglitz, 2012).

Poglądy Stiglitz na temat pozytywnego wpływu instytucji na rozwój gospodarczy KRS, były rozwijane m.in. przez Rodrika, który zaproponował alternatywną koncepcję rozwoju dla KRS. W jej centrum postawił on eksperymentalne połączenie instytucjonalizmu z promocją innowacyjnej przedsiębiorczości. W swoich rozważaniach, poszerzył on postulaty konsensusu o kolejnych 10 punktów³⁴ (Rodrik, 2006a). Tematyce instytucji i położenia geograficznego poświęcił on szereg publikacji napisanych m.in. razem z Subramanianem, Trebbim i Iyigunem (Rodrik, Subramanian i Trebbi, 2002), (Rodrik i Iyigun, 2004), a także sformułował zalecenia odnośnie strategii rozwojowych KRS m.in. razem z Mukandem (Rodrik i Mukand, 2002), (Rodrik, 2005), (Rodrik, 2011). Wcześniej, badał on m.in. specyfikę rozwoju państw NICs, w odniesieniu do zastosowanych tam polityk handlowych (Rodrik, 1993a), (Rodrik, 1993b).

Interesujące opracowania dotyczące sukcesu gospodarczego NICs, zostały przedstawione także przez Changa. W jednym ze swoich wczesnych tekstów, skupił się on na mieszanych kombinacjach instrumentów polityki gospodarczej przykładzie Korei Południowej (Chang H.-J., 1993). Wyróżnił on takie cechy charakterystyczne dla jej rozwoju jak długoterminowe cele wzrostowe, restrukturyzacja gospodarki, inwestycje w infrastrukturę i innowacyjne zakłady produkcyjne, czy wykształcenie wykwalifikowanej siły roboczej. Później pogląd poszerzył

³⁴ Zaliczają się do nich: ład korporacyjny, przeciwdziałanie korupcji, elastyczne rynki pracy, stosowanie się do dyscypliny nałożonej przez WTO, dostosowanie się do międzynarodowych kodeksów i standardów finansowych, „roztropne” otwarcie bilansu obrotów kapitałowych, reżimy pośrednich kursów walutowych, niezależne banki centralne i sterowanie inflacją, systemy zabezpieczeń społecznych i redukcja ubóstwa.

o takie czynniki jak koordynacja (przez państwo) konkurujących ze sobą inwestycji i ekonomia skali uwarunkowana przez wybrane instrumenty polityki handlowej (Chang H.-J. , 1999). Rozważania autora nad wpływem instytucji na procesy rozwojowe można znaleźć w (Chang H.-J. , 2007) i (Chang H.-J. , 2011), gdzie postawił on tezę mówiącą, że to postęp ekonomiczny wpływa na zmiany instytucjonalne, a nie na odwrót jak do tej pory zakładano.

Od początku XXI w., wraz z rosnącym znaczeniem Chin w gospodarce światowej, zaczął się formować Konsensus Pekijski. Na jego podstawie uformował się alternatywny pogląd dotyczący kształtowania się globalnego ładu, znany też jako chińska droga rozwoju, stawiający się w opozycji do świata zdominowanego przez USA (Ramo, 2004). W świetle tej koncepcji, KRS nie są zobowiązane do reformowania systemu politycznego w duchu demokratycznym i mogą same zaplanować kierunek rozwoju. Osią Konsensusu Pekieskiego są także innowacja i postęp, które mają zapewnić sprawiedliwy i zrównoważony rozwój KRS (Stojek, 2011). Halper stwierdził, że realizacja alternatywnej propozycji ładu globalnego, proponowanej przez Chiny, powinna doprowadzić do wzrostu znaczenia peryferii (Halper, 2010).

Przedstawione powyżej dokonania ekonomistów badających przyczyny rozwoju KRS, należy traktować jako wybiórczą selekcję teorii, dokonaną przez autora. Istnieje też wiele innych interesujących opracowań powstałych w ramach ekonomii rozwoju, do których można zaliczyć teorię najsłabszego ogniwa Kremera (Kremer, 1993), publikacje z zakresu formowania się zmian rekomendacji w ramach ekonomii rozwoju (Escobar, 1995), (Adsera i Ray, 1998), (Mookherjee i Ray, 2001), (Ranis, 2004), (Colombatto, 2006), (Barrett, 2007), (Collier P. , 2007), (Ray, 2008), (Deaton, 2010), (Bateman, 2010). Należy też wspomnieć o kierunkach, w których podąża ekonomia rozwoju. W ostatnim czasie zainteresowaniem cieszy się nurt nowej ekonomii strukturalnej (Lin J. Y., 2012), a także teorie związane z trwałym rozwojem łączące się z koncepcją ekorozwoju (Barbier, 1987), (Smith i Todaro, 2014).

1.6. *Kapitalizm Państwowy a teoria ekonomii rozwoju.*

Biorąc pod uwagę rolę instytucji Państwa w sukcesie państw nowo uprzemysłowionych, należy nieco bliżej przyjrzeć się zagadnieniu Kapitalizmu Państwowego (*State Capitalism*). Powołując się na tekst Grindera i Hagela III, do jego cech należy zaliczyć rosnącą kontrolę instytucji bankowych nad działalnością korporacji przemysłowych i nieodłączny antagonizm pomiędzy ich wzajemnymi interesami (Grinder i Hagel III, 1977). Fitch wraz z Oppenheimer przedstawili cykl badań empirycznych, będących podstawą dla tezy, głoszącej że system ten charakteryzuje się też rosnącą konsolidacją przedsiębiorstw w ramach sektora finansowego

i powstawania holdingów bankowych z specyficznym podziałem udziałów akcjonariuszy, uzależniających od siebie rozwój przedsiębiorstw przemysłowych. Autorzy uznali, że banki są odpowiedzialne za nowe podejście do akumulacji kapitału, promujące jego przesunięcie z branż z niskiej do wysokiej stopy zwrotu, oceniając to za działanie destrukcyjne (Fitch i Oppenheimer, 1970a), (Fitch i Oppenheimer, 1970b), (Fitch i Oppenheimer, 1970c). Podejście to zostało podważone m.in. przez O'Connora (O'Connor, 1971) i Sweezy'ego (Sweezy, 1971).

Buick i Crump zdefiniowali ideologię omawianego zagadnienia jako chęć podniesienia rangi pewnych grup społecznych w procesie podziału dóbr, transformując go do bardziej sprawiedliwej formy. Należy podkreślić, że autorzy jako punkt wyjścia przyjęli XIX w. i powstanie punktów oporu wobec klasycznego kapitalizmu. Wśród ugrupowań politycznych, które przyczyniły się do powstania teoretycznej ramy tego pojęcia, autorzy wyróżnili niemiecką socjaldemokrację, brytyjskich laburzystów i sowieckich bolszewików (Buick i Crump, 1986). Pollock w swoim tekście zauważył, że ich wpływ był na tyle silny, że po zakończeniu I wojny światowej doszło do serii wydarzeń, rozpoczynających ogólnoswiatową zmianę postrzegania zagadnień związanych z rozwojem. Dało to asumpt dla wzrostu znaczenia Państwa jako instrumentu koordynującego równowagę produkcyjno-dystrybucyjną dóbr, przy jednoczesnym zachowaniu nadrzędnej funkcji elit skupionych wokół partii rządzącej³⁵ (Pollock, 1941).

Trend ten w szczególności nasilił się na świecie po zapaści gospodarczej USA w 1929 r., która wzmocniła, przede wszystkim wśród państw europejskich, tendencję nie tylko do konsolidacji przedsiębiorstw w holdingi, ale też rosnącej ingerencji Państwa w działanie gospodarki (Polanyi, 1944). O ile przed II wojną światową za przykłady mogły uchodzić m.in. nazistowskie Niemcy, ZSRR epoki Stalina i faszystowskie Włochy (Amatori i Colli, 2000), o tyle w drugiej połowie XX w. trend ten znalazł swoje zastosowanie w państwach słabiej rozwiniętych (Chalabi, 1984). Okres powojenny charakteryzował się niespotykaną wcześniej mobilizacją, co wzmocniło tak sprawczość jak i prestiż Państwa w procesach zarządzających gospodarką. Postępowała nacjonalizacja branży energetycznej, transportowej i wydobywczej również w państwach rozwiniętych. Własność państwowa przedsiębiorstw produkcyjnych osiągnęła swój punkt szczytowy na przełomie lat 70-tych i 80-tych (Musacchio i Lazzarini, 2014).

³⁵ Rządy, które zdecydowały się wejść na ścieżkę kapitalizmu państwowego w okresie międzywojennym, często brały przykład z ZSRR, który pokazywał, że pomimo globalnego załamania gospodarczego, umiejętność utrzymania zrównoważonego rozwoju gospodarczego w tym czasie, zapewniła miejscowemu aparatowi politycznemu nie tylko utrzymanie, ale wręcz wzmocnienie monopolu na władzę polityczną. W ujęciu klasycznym, sukces modelu kapitalizmu państwowego jest zależny od relacji pomiędzy przedsiębiorcami i urzędnikami politycznymi. Zob. M.F. Resico, *Competing models of capitalism and the reorganization of world economy after the financial crisis*, XV World Economy Meeting, "Shifting Wealth in the World Economy, 2013, s. 3-4.

Okres 1980-2000 charakteryzował się odejściem od tego konceptu na rzecz jej prywatyzacji, gdyż straciła ona najwięcej w efekcie kryzysów naftowych z 1973 i 1979 r. (Wright i inni, 2021). Po 2000 r. przedsiębiorstwa państwowe, państwowe fundusze majątkowe i inne formy gospodarcze zarządzane przez Państwo ponownie zyskały na znaczeniu poprzez integrację w światowym systemie produkcji i infrastrukturze finansowej (Alami, Dixon i Mawdsley, 2021). Proces ten jest związany z przystąpieniem Chin do WTO w 2001 r. i ich wpływu na gospodarkę globalną od tego czasu (Xing i Shaw, 2013), (Li, Liu i Wang, 2015), (Milhaupt i Zheng, 2015), (Pearson, Rithmire i Tsai, 2022). Tym niemniej, należy mieć na uwadze, że przyjęty tam system, choć uchodzi dziś za przykład najbardziej zaawansowanego kapitalizmu państwowego na świecie, nie jest wolny od błędów i nieefektywności, które są spowodowane wciąż zbyt ekspansywnym promowaniem przedsiębiorstw państwowych kosztem ich prywatnych odpowiedników (Ljungqvist, Chen, Jiang, Lu i Zhou, 2015). Innym przykładem gospodarki działającej w podobny sposób jest Wietnam, inspirowany się chińskim modelem rozwoju od 1986 r.³⁶ (Baccini, Impullitti i Malesky, 2017).

Dzisiejszą perspektywę omawianego zagadnienia zaproponował m.in. Kurlantzick, według którego *State Capitalism* jest mieszanką tradycyjnego, centralnego planowania z konkurencją rynkową, włączając do tego zagadnienia otwartości na wymianę handlową i inwestycje zagraniczne. Interwencjonizm państwowy zatem nie tylko nie ma negatywnego wpływu na tempo wzrostu gospodarczego państwa, ale również może mieć pozytywny wpływ na łagodzenie efektów potencjalnych kryzysów. Autor podkreślił, że duża grupa państw rozwijających się odeszła w ostatnich dekadach od koncepcji rozwoju w oparciu o wolny rynek, zwracając się w kierunku paradygmatu nowego kapitalizmu państwowego (Kurlantzick, 2016). Jego założenie zaprezentowali w swoim opracowaniu m.in. Alami, Babic, Dixon i Liu, według których bazuje on na wzrastającej w ostatnich latach widoczności roli państwa w gospodarce globalnej, która jest według nich rozumiana jako promotor, nadzorca, regulator i właściciel kapitału (Alami, Babic, Dixon i Liu, 2022). System ten bazuje głównie na przedsiębiorstwach państwowych, ale przy jego analizie należy brać pod uwagę firmy prywatne zajmujące pozycje

³⁶ Analizując największe przedsiębiorstwa państw BRIC (Brazylia, Rosja, Indie i Chiny), przez pryzmat udziałów w sprzedaży, aktywów i wartości rynkowej, okazyuje się, że w Chinach aż 95% wszystkich firm badanych w zestawieniu, jest własnością państwa. W pozostałych przypadkach, odsetek ten wynosi 80% dla Rosji, 60% dla Indii i 50% dla Brazylii. Próba ta została przedstawiona w celu zaprezentowania tendencji wśród najbardziej jaskrawych przypadków tzw. gospodarek wzrastających. Zob. L. Baccini, G. Impullitti, E.J. Malesky, *Globalization and State Capitalism: Assessing Vietnam's Accession to the WTO*, CESifo Working Paper, No. 6618, 2017, Center for Economic Studies and Leibniz Institute for Economic Research at the University of Munich, s. 2-3.

oligopolistyczne w wybranych sektorach, co jest możliwe dzięki aktywnym interwencjom i wsparciu Państwa (Allen, Wood i Keller, 2022).

Starając się wyróżnić kluczowe elementy dla badanego systemu, należy wymienić: przedsiębiorstwa państwowe (operujące w branżach strategicznych, gdzie zajmują one pozycję monopolisty), sprzymierzone korporacje prywatne (często kontrolowane przez Państwo, będące wykorzystywane do zdominowania kluczowych sektorów przemysłowych) i publiczne środki finansowe. Firmy współpracujące z reżimem politycznym najczęściej zajmują dominującą pozycję w gospodarce, korzystają z licznych ulg, np. eksportowych i mają preferencyjny dostęp do inwestycji (Resico, 2013). Ponadto, coraz częściej przedsiębiorstwa państwowe ewoluują w kierunku formy hybrydowej, która w pewien sposób łączy dwa typy firm przedstawione powyżej przez Resico, prowadząc do sytuacji w której Państwo posiada częściowy pakiet własnościowy w danym przedsiębiorstwie, w efekcie czego ma tylko pośredni wpływ na strategię jego rozwoju, ale w zamian odgrywa kluczową rolę w spółkach ją otaczających w ramach większego holdingu. Mogą one być odpowiedzialne np. za zarządzanie funduszami emerytalnymi, funduszami ubezpieczeń na życie, bankami rozwojowymi zapewniającymi preferencyjne kredytowanie dla firm prywatnych, mogących przyczynić się do wzrostu efektywności funkcjonowania centralnego przedsiębiorstwa lub gotowych do zaoferowania innych form wspierających utrzymanie jego dominującej pozycji w danym sektorze. To urynkowane podejście Państwa do przedsiębiorstw jest jednym ze skutków ubocznych wpływu globalizacji na gospodarkę globalną (Alami i Dixon, 2019).

Odnosząc kapitalizm państwowy do obszaru post-radzieckiego, uwzględniając przypadek Rosji i państw Azji Centralnej, interesującą typologię zaproponowali w swoim opracowaniu Ahrens, Hoen i Spechler, według których do tej pory wykształciły się tam trzy jego specyficzne typy: kapitalizm biurokratyczny (Rosja, Kirgistan), kapitalizm dwusektorowy (Kazachstan i Uzbekistan) i kapitalizm drapieżny (Tadżykistan i Turkmenistan) (Ahrens, Hoen i Spechler, 2017). W przypadku Rosji Viktorov i Abramov uważają, że rosnący udział Państwa w gospodarce w XXI w. miał podłoże polityczne, nie tylko związane z starciami pomiędzy elitami i wzrostem znaczenia organów siłowych pod rządami Putina, ale też konsekwencjami kryzysu z 2008 r., który pokazał słabość rynkowych instytucji w Rosji, nie będących w stanie uchronić lokalnej gospodarki przed drastycznym odpływem kapitału zagranicznego, nierzadko nacechowanego spekulacyjnie (Viktorov i Abramov, 2021). Podsumowanie tej części tekstu znajduje się w Tabeli 3.

Tabela 3. Wybrane czynniki determinujące rozwój KRS, rekomendowane przez Ekonomię Rozwoju od zakończenia II wojny światowej

I generacji	II generacji	Konsensus Waszyngtoński	Konsensus Pekijski	NEI	Rodrik i Stiglitz	Kapitalizm Państwowy
Industrializacja regionów, napędzana inwestycjami zagranicznymi (Rodan)	Industrializacja oparta na substytucji importu (Prebisch)	Twarda polityka fiskalna i monetarna	Opozycja wobec hegemonicznej pozycji USA w redukcji światowego ubóstwa	Reformowanie rolnictwa, zwiększenie nakładów na edukację i walka z korupcją (Myrdal)	Stabilność makroekonomiczna i prywatyzacja, wraz z aktywną rolą państwa w mobilizacji i alokacji oszczędności (Stiglitz)	Wzrost kontroli instytucji bankowych nad rozwojem przedsiębiorstw przemysłowych (Grinder i Hagel III)
Interwencjonizm państwowy (Rodan)	Odpowiedni podziału pracy w skali międzynarodowej (Singer)	liberalizacja handlu zagranicznego i przepływów kapitału	Stopniowe wdrażanie reform prorozwojowych	Redukcja wydatków na zbrojenia do minimum (Myrdal)	Konieczność utworzenia stabilnego systemu finansowego (Stiglitz)	Konsolidacja przedsiębiorstw sektora bankowego, powstanie holdingów finansowych (Fitch i Oppenheimer)
Budowa infrastruktury i kwalifikacja specjalistów (Rodan)	Import brakującego kapitału pod postacią pomocy finansowej z państw rozwiniętych (Chenery i Bruno)	eliminacja subsydiów rządowych	Brak konieczności demokracji systemu politycznego	Promowanie przedsiębiorczości wśród niższych warstw społecznych KRS (deSoto)	Promowanie konkurencyjności, redystrybucji dochodu, (Stiglitz)	Państwo jako instrument koordynujący równowagę gospodarki (Pollock, Polanyi)
Wykorzystanie zasobów dotychczas niewykorzystanych lub wykorzystanych w małym stopniu (Hirschman)	Ograniczenie oddziaływania wolnego rynku na procesy rozwojowe w KRS (Baran, Frank)	ochrona praw własności	Pełna suwerenności w procesie podejmowania decyzji przez KRS	Prawo do nabywania gwarantowanych praw własności (deSoto)	Dobre zarządzanie w sektorze państwowym i prywatnym (Stiglitz)	Mieszkanka tradycyjnego, państwowego centralnego planowania z otwartością na wymianę handlową i inwestycje zagraniczne (Kurlantzick)
Inwestycje powinny być finansowane z oszczędności (Nurkse)	Demokratyzacja aparatu władzy, znajdującego się w rękach wolnych elit (Cardoso)	umiarkowane opodatkowanie	Marginalizacja zaleceń wolnorynkowych	Wzrost nakładów na edukację i rozszerzenie praw własności na sektor nieformalny (Williamson)	Połączenie instytucjonalizmu z promowaniem innowacyjnej przedsiębiorczości (Rodrik)	Wzrost znaczenia przedsiębiorstw państwowych i wspieranych przez Państwo oligopolu prywatnych (Allen, Wood, Keller)
Stopniowy transfer zatrudnionych w rolnictwie do branż przemysłowych (Lewis)	Kontrolowanie presji inflacyjnej (Sunkel)	uwolnienie stóp procentowych	Promowanie scentralizowanego zarządzania rozwojem	Inwestycje w infrastrukturę, innowacje i kapitał ludzki (Chang)	Ład korporacyjny, przeciwdziałanie korupcji, elastyczne rynki pracy, redukcja ubóstwa (Rodrik)	Rozwój hybrydowej lub „urynkowanej” formy współpracy pomiędzy Państwem i biznesem (Alami i Dixon)
Konieczność wystąpienia rewolucji przemysłowej (Rostow)	Suwerenne projekty inwestycyjne zamiast globalizacji (Amin)	utrzymywanie niskiej inflacji	Promowanie innowacji i postępu	Licencje, zezwolenie na powstawanie karteli, cła wychowawcze (Chang)	Pośrednie kursy walutowe, niezależne banki i sterowanie inflacją (Rodrik)	Wzrost znaczenia państwa w gospodarce jako odpowiedź na nieefektywność rynkowych instytucji w przypadku kryzysów (Viktorov i Abramov)

Źródło: Opracowanie własne

Rozdział 2: Uwarunkowania polityczne w Azji Centralnej po upadku ZSRR z uwzględnieniem wybranych metod badawczych

2.1. Uwagi wstępne

W rozdziale drugim autor podjął się próby scharakteryzowania cech szczególnych dla systemów politycznych państw Azji Centralnej od momentu rozpadu ZSRR (1991) (Kadykało, 2017) do dnia dzisiejszego. Ich autorytarny charakter wciąż pozostaje blisko związany z postradziecką spuścizną, a utrzymuje on swoją dominującą pozycję w regionie dzięki wciąż mocnemu zakorzenieniu w niej miejscowych elit politycznych. Ich wkład w rozwój lokalnych społeczeństw został przedstawiony w raporcie *The Elite Quality Index 2020*³⁷ (Casas i Cozzi, 2020). Kazachskie władze zostały w nim określone jako „jakościowe”, a państwo to zajęło 19. miejsce w zestawieniu najbardziej zaawansowanych państw na świecie w tym aspekcie³⁸. Co istotne, pierwsze miejsce przypadło w rankingu autorytarnemu Singapurowi, a czołowe miejsca zajęły Japonia (8.), Korea Południowa (9.) i Chiny (12.). Wszystkie te państwa osiągnęły swój obecny, poziom rozwoju, dzięki wykorzystaniu „Azjatyckiego Modelu Rozwoju”, elementy którego będą szczegółowo omawiane w kolejnych rozdziałach rozprawy.

Struktura rozdziału będzie podzielona według następującego schematu. W pierwszym podrozdziale zaprezentowano uwagi wstępne, a następnie dokonano selekcji narzędzi metodologicznych, wykorzystanych do realizacji zadań badawczych i weryfikacji hipotez. Trzeci podrozdział przedstawia genezę autorytaryzmu sowieckiego i jego wpływ na systemy polityczne państw Azji Centralnej, a czwarty transformacje jaką one przeszły po 1991 r. do dnia dzisiejszego. Następnie zaprezentowano specyfikę przemian autorytarnych systemów nowo uprzemysłowionych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku, Chin, Rosji, Turcji i Iranu. Próba ta obejmuje przypadki reżimów autorytarnych, które były w stanie zagwarantować zrównoważony rozwój gospodarczy i społeczny w dłuższej perspektywie czasu. Istotna jest zatem selekcja specyficznych dla nich elementów, które były pozytywnie skorelowane z tym procesem. Efektem tej analizy będzie przedstawienie autorskiej definicji systemów politycznych państw Azji Centralnej. Całość zostanie zwieńczona podsumowaniem.

³⁷ Rozpatrywane w jego ramach czynniki są podzielone na 4 grupy: Moc Polityczna, Moc Ekonomiczna, Wartości Polityczne, Wartości Ekonomiczne. Bardziej szczegółowe opracowanie znajduje się w samym raporcie.

³⁸ W roku kolejnym zestawienie to objęło 151 państw, włączając wszystkie państwa Azji Centralnej. Najwyższe miejsce zajął Kazachstan (46.), wyprzedzając Uzbekistan (82.), Kirgistan (121.), Turkmenistan i Tadżykistan (uzyskały wspólnie 139. pozycję). Zob. G. Nadirova, *Differences and Similarities of Central Asian Elites*, 2021, dostęp: <https://www.eurasian-research.org/publication/differences-and-similarities-of-central-asian-elites/>

2.2. Dobór i analiza wybranych metod badawczych. Analiza teoretyczna

Analizując najczęściej wykorzystywane metody badawcze w politologii, warto zwrócić uwagę na ich typologię i zróżnicowanie. Odnosząc się do opracowania Chodubskiego, wyodrębnia się w niej metody zbierania materiałów³⁹, ich opracowania i interpretacje⁴⁰. Podstawowymi sposobami wnioskowania są indukcja i dedukcja. W pierwszym przypadku przesłanki wynikają z wniosku, a w drugim konkluzja wynika logicznie z przesłanek opartych na wnioskowaniu. Do najczęściej wykorzystywanych narzędzi opracowywania i badania materiałów zaliczył on analizę systemową, ujęcia jakościowe i ilościowe, analogię, analizę instytucjonalno-prawną, analizę genetyczną, behawioryzm i symulację⁴¹ (Chodubski, 1998). Heywood wyróżnia również takie podejścia badawcze jak m.in. dialektyka, dyskurs, empiryzm, funkcjonalizm, teoria systemów, czy utylitaryzm (Heywood, 2008).

Bäcker w swoim opracowaniu zaprezentował szeroką ekspozycję naukowców polskich i zagranicznych na kontekst metodologii badań w naukach politycznych (Bäcker i inni, 2016). W tekście tym można znaleźć m.in. odwołania do tekstów polskich badaczy tj. Pawłuszko (Pawłuszko, 2013), Krauz-Mozer (Krauz-Mozer, 2007a), razem ze Ścigajem (Krauz-Mozer i Ścigaj, 2013) i Gajdy (Gajda J. , 2014). Autorzy Ci zwrócili uwagę na następujące metody badawcze: analiza treści, decyzyjna, monograficzna, oraz takie metody jak porównawcza, systemowa, genetyczna, sondażowa, instytucjonalno-prawna i studium przypadku. Ponadto Bäcker przybliżył też rozważania anglosaskich politologów. Przytacza on wyniki badań m.in. Johnson, Reynoldsa i Mycoffa (Johnson, Reynolds i Mycoff, 2010), którzy podkreślają konieczność uwzględnienia w badaniach metod kojarzących się wcześniej m.in. z ekonomią, tj. np. wykorzystanie narzędzi statystycznych do analizy danych ilościowych.

Na podstawie powyższych opracowań, autor rozprawy zdecydował się na dobór niezbędnych metod dla odpowiedniego przedstawienia opisywanego problemu. Biorąc pod uwagę specyfikę badania (poszukiwanie korelacji pomiędzy efektywnością elit politycznych w wybranych autorytarnych systemach politycznych, wyrażoną jako wpływ ich oddziaływania

³⁹ Autor wyróżnia w tym punkcie metodę oraz technikę prowadzenia badań. Do podstawowych z nich zalicza obserwację, wywiad, ankietę, gromadzenie wypowiedzi osobistych, gromadzenie dokumentów. Zob. A. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998, s. 74.

⁴⁰ W tym przypadku, zdaniem autora, podstawowymi sposobami przetwarzania zebranych danych są analiza i synteza. Zob. A. Chodubski, op.cit., s. 74.

⁴¹ W swoim późniejszym opracowaniu, autor ten zwrócił uwagę na zmianę tendencji w badaniach politologicznych, wyróżniając wśród wiodących takie jak metody jakościowe, interpretacyjne, hermeneutyczne studium przypadku, analizę danych i źródeł zastanych, kosztem odchodzenia od badań masowych i reprezentatywnych typu sondaż. Zob. A. Chodubski, *Metodologia jako szczególna wartość badań politologicznych*, Studia Gdańskie, Gdańsk 2009, tom VI, s. 90-91.

na zrównoważony rozwój gospodarczy), zostały one przeprowadzone z uwzględnieniem: analizy porównawczej, systemowej i metody genetycznej, ilościowej oraz studium przypadku.

W literaturze podmiotu można znaleźć mnogość definicji dotyczących bezpośrednio analizy porównawczej, które cechują się zróżnicowaniem pojęciowym. Bajer, bazujący na określeniach używanych przez zachodnich badaczy stwierdził wręcz, że wciąż trudno o jednoznaczną jej postać⁴². Wymiennie korzystają oni z takich pojęć jak m.in. komparatystyka porównawcza, analiza porównawcza, podejście porównawcze, metoda porównawcza, czy badania porównawcze. Autor podkreśla, że ta niekonsekwencja może świadczyć o ciągłym braku jednoznacznej reguły, uznanej w środowisku politologicznym, odnośnie właściwego zastosowania tych definicji w praktyce (Bajer, 2010). Według Stafforda, analiza porównawcza jest metodologią wyodrębnioną w ramach nauk o polityce, którą wykorzystuje się w przypadku procesów badawczych dotyczących systemów politycznych, zachodzących w nich procesów, czy instytucji. Zazwyczaj jest stosowana w stosunku do zjawisk o różnym zasięgu, tj. lokalnym, regionalnym i międzynarodowym i opiera się na dowodach empirycznych, zebranych w trakcie zapisu i klasyfikacji ich rzeczywistych politycznych wariantach (Stafford, 2013).

Warto też zwrócić uwagę na ramy pojęciowe zastosowane przez Caramaniego, według którego metoda ta powinna być traktowana jako jedna z trzech głównych dyscyplin nauk politycznych, obok teorii politycznej i nauki o stosunkach międzynarodowych. Autor traktuje ją jako dyscyplinę empiryczną, której zadaniem jest opisywanie, wyjaśnianie, przewidywanie podobieństw i różnic pomiędzy systemami. W efekcie, powinna traktować się ją jako specyficzną kombinację przedmiotu analizy i metody (Caramani, 2008). Podejście to można traktować jako rozszerzenie koncepcji Lijpharta, który wcześniej stwierdził, że analiza porównawcza powinna być uznana, inaczej niż metody eksperymentalna⁴³, statystyczna⁴⁴ czy studium przypadku⁴⁵, jako fundamentalna strategia badań w politologii. Zdaniem autora, jest to jedyna sub-

⁴² Historia formowania się tego pojęcia na przestrzeni wieków, została bardziej szczegółowo przedstawiona m.in. przez Griffithsa, Zob. D. Griffiths, *The Comparative Method and the History of the Modern Humanities*, History of Humanities, vol.2, no. 2, 2017, s. 474-475.

⁴³ Według Colliera, dostarcza ona mocnych dowodów, pozwalających na wyeliminowanie konkurencyjnych wyjaśnień poprzez eksperymentalną kontrolę, ale w jej ramach praktycznie niemożliwym jest uformowanie właściwych eksperymentalnych danych dla większości tematów istotnych dla przeprowadzenia analizy politologicznej. Zob. D. Collier, *The Comparative Method*, w: *Political Science: The State of the Discipline II*, pod red. A.F. Finifter, American Political Association, Washington D.C. 1993, s. 106.

⁴⁴ Collier uważa, ma ona tę zaletę, że ocenia wyjaśnienia konkurencyjne przy pomocy nieco słabszej, ale wciąż wartościowej procedury kontroli statystycznej, ale często nie jest w stanie zebrać odpowiednio dużego zestawu wiarygodnych danych, aby w ogóle mogło dojść do tego typu analizy. D. Collier. op. cit. s. 106.

⁴⁵ Jej zaletą jest dostarczenie odpowiedniej struktury systematyzującej wywód dla badaczy posiadających ograniczony czas i zasoby, dzięki której są oni w stanie dojść do wyników, które mogą być potencjalnie użyteczne w

dyscyplina politologii, która legitymuje się metodologiczną, a nie merytoryczną etykietą. Dlatego też, odpowiada ona na pytanie w jaki sposób dokonać konkretnego badania, zamiast skupiać się na tym co jest jego przedmiotem (Lijphart, 1971). Badanie to znalazło rozwinięcie u Frendreisa. Wykazał on, że pomimo istniejącej w latach 70-tych rozbieżności co do ujęcia metodologicznego w badaniach prowadzonych przy użyciu komparatystyki⁴⁶, były one logiczne spójne i prowadziły do identyfikacji zmiennych powiązanych z zależnymi od nich zjawiskami na drodze eliminacji, bądź kontroli tych, które nie wykazywały takiej zależności. Należy więc uznać tę metodę za wyróżniającą się ze względu na jej systemowe dopasowywanie przypadków w celu wykrycia tych zmiennych (Frendreis, 1983).

Michalak konstatuje, że podejście Lijpharta wskazuje na brak jednoznacznie wykutej definicji komparatystyki, rozumianej jako konkretna metoda badawcza, co doprowadziło do jej symbolicznego przypisania do takich pojęć jak wyżej wspomniana strategia badawcza, czy też podejście badawcze, lub nawet utożsamiono ją z podejściem do badania polityki w ogóle⁴⁷. Dlatego też autor ten uważa, że określenie charakteru samego badania jako porównawczego, wciąż niewiele mówi o jego specyfice i założeniach metodologicznych. W efekcie, proponuje on wzięcie pod uwagę zmianę podejścia interpretacyjnego i utworzenia alternatywnej wykładni, w ramach której metoda porównawcza będzie składała się z submetod, bądź grupy metod porównawczych⁴⁸, a nawet oddzielnego paradygmatu porównawczego (Michalak, 2016). Tym bardziej, że komparatystyka przeszła istotną zmianę swojego zasięgu w ostatnich dekadach, coraz mocniej skupiając się na studiach przypadku różnic pomiędzy grupami państw i regionów, zamiast ich rozpatrywania w ujęciu indywidualnym. Jednakże, oba podejścia uzupełniają się na tyle skutecznie, że mogą, a w wielu przypadkach wręcz powinny być wspólnie aplikowane w badaniach, w celu uzyskania możliwie dokładnego ich wyniku (Boix i Stokes, 2009). Wątek ten został rozwinięty przez Gerringa, który uważa, że zarówno studia przypadku

konkretnym przypadku. Na jej niekorzyść działa fakt mówiący, że możliwości systematycznie testowanej hipotezy są znacznie bardziej ograniczone niż w przypadku innych metod. D. Collier, op. cit. s. 106.

⁴⁶ Kwestia ta została szerzej opisana m.in. przez Penningsa, Keman i Kleinnijenhuisa. Według nich komparatystyka polityczna i badania w naukach społecznych w ogóle są definiowane według dwóch wykładni: w pierwszym przypadku istnieje domyślny główny przedmiot badania, którym zazwyczaj jest poziom analizowanego systemu politycznego lub społecznego, oraz drugie podejście, gdzie za pomocą cech opisowych, stwierdza się poszerzenie wiedzy o polityce i społeczeństwie na drodze procesu poznawczego. Zob. P. Pennings, H. Keman, J. Kleinnijenhuis, *The Comparative approach: theory and method*, w: *Doing Research in Political Science*, pod red. P. Pennings, H. Keman, J. Kleinnijenhuis, Sage Publication Ltd, II Wydanie, Nowy Jork 2011, s. 19-23.

⁴⁷ Podejście to zostało sformułowane i rozpowszechnione przez Harolda D. Lasswella, Zob. H.D. Lasswell, *The Future of Comparative Method*, *Comparative Politics*, Vol. 1, No.1, Nowy Jork 1968, s. 3-18.

⁴⁸ Autor uważa, że grupa metod porównawczych powinna być tożsama w podejściu do analizowanych obiektów, ale różnych w sposobie ich ujmowania i porównywania. Zob. B. Michalak, *Metody Porównawcze Stosowane w Badaniach Systemów Wyborczych*, Athenaeum, Polskie Studia Politologiczne, Vol. 51, Toruń 2016, s. 11.

(wyrażane jako analiza danego państwa, bądź systemu politycznego z perspektywy m.in. języka, historii, czy kultury), jak i prowadzenie analiz porównawczych z uwzględnieniem badań statystycznych dotyczących większej ich grupy, są obarczone błędem, ale też powinny być stosowane w innych sytuacjach. W pierwszym przypadku, zastosowana metoda dobrze sprawdzi się w kontekście budowania samej teorii i rozwijania cennych wskazówek badawczych, w momencie gdy drugie podejście znajdzie swoje zastosowanie w procesie weryfikacji lub falsyfikacji postawionych hipotez badawczych (Gerring, 2009).

Dotykając tematyki przedmiotów analizy metody porównawczej, najczęściej zaliczamy do nich, zdaniem Lima, takie zmienne jak państwo, społeczeństwo, państwo i system polityczny. Przeprowadzenie zatem skutecznego badania zjawiska politycznego w ramach jednej z tych jednostek makrospołecznych, powinno opierać się na kilku założeniach. W pierwszej kolejności, zakres prowadzonych badań powinien skupiać się na zagadnieniach lokalnych, bądź wewnętrznych, dzięki czemu możliwe jest rozróżnienie komparatystyki od stosunków międzynarodowych. Ponadto obiekt analizy musi dotyczyć zjawiska politycznego i być nie tylko określonym, ale i zdefiniowanym przez metodę porównawczą (Lim T. , 2010). W ten sposób możliwe jest zbudowanie aparatu poznawczego wobec analizowania procesów zachodzących państwie⁴⁹, gdyż badacz zyskuje wiedzę o innych państwach i panujących tam zwyczajach i uwarunkowaniach. W efekcie, dzięki zastosowaniu komparatystyki, możliwe jest uformowanie generalizacji⁵⁰ odnośnie panujących tam systemów politycznych (Newton i van Deth, 2010). Tworzeniu jeszcze dokładniejszych uniwersalnych uogólnień na temat polityki i wydarzeń politycznych w skali globalnej ma sprzyjać rosnąca ostatnio korelacja między metodą komparatywną i zaawansowanymi badaniami statystycznymi (Landman, 2008).

Trend ten jest rozwinięciem systematycznego opierania od połowy lat 50-tych badań z zakresu politologii na coraz bardziej empirycznych metodach. Franzese uważa, że powstała wówczas tzw. *pozytywna* nauka polityczna, czyli zbiór teorii skupiających się na wyjaśnieniu aspektów systematycznych relacji, jakich można się spodziewać wśród zmiennych społeczno-

⁴⁹ Analizowanie przypadków rzeczywistych państw przy wykorzystaniu metody porównawczej, implikuje tak korzyści jak i problemy badawcze. Do pierwszej kategorii należy zaliczyć realne, kompleksowe i złożone sekwencje zdarzeń, które prowadzą do oryginalnych wniosków. Z drugiej strony, to skomplikowanie może prowadzić do sytuacji, w których badaczowi trudno będzie wyciągnąć kluczowe dla badania czynniki, co może zaburzyć czytelność prowadzonego wyводу. Zob. B.G. Peters, *Comparative Politics: Theory and Methods*, Macmillan Press Ltd., Londyn 1998, s. 2-3.

⁵⁰ W przypadku badań międzynarodowych, zastosowanie metody porównawczej pozwala na testowanie uogólnień dotyczących polityki w jednym zestawie okoliczności, w odniesieniu do jego alternatywnego zbioru. Dzięki temu, możemy pokładać większe zaufanie w stosunku do tak przetestowanych generalizacji. Zob. K. Newton, J.W. van Deth, *Foundation of Comparative Politics: Democracies of the Modern World*, Cambridge University Press, Nowy Jork 2010, s. 4-5.

polityczno-ekonomicznych. W rezultacie, teoria w politologii stała się ekspozycją zbioru pogrupowanych relacji w ramach tych zmiennymi, a nadrzędny cel jej empirycznej ewaluacji i weryfikacji przeistoczył się z udzielenia odpowiedzi na pytanie *co się stało?*, na znalezienie powiązania *dlaczego i jak, w wyniku jakiego procesu, to się wydarzyło?* W efekcie, wzrosło znaczenie metody ilościowej, która wskazała kierunek postępu dla całego spektrum zjawisk związanych z politologią (Franzese, Jr., 2015). Jej połączenie z m.in. komparatystyką pozwoliło na rozpoczęcie pogłębionych badań nad np. determinantami rozróżniającymi systemy autorytarne i demokratyczne, charakterystyką czynników wzrostu gospodarczego, reformami i regulacjami rynkowymi w różnych reżimach jego funkcjonowania, strategiami budowania państwa, czy ruchami społecznymi (Mahoney, 2007).

Inne częste zastosowanie metody ilościowej w politologii ma miejsce w kontekście analizowania wiarygodności argumentów zastosowanych w studium przypadku. Jeżeli są one sekwencją następujących po sobie wydarzeń w czasie w odniesieniu do np. wprowadzanych reform w danym państwie, studium przypadku będzie starało się udzielić wyjaśnienia jakie czynniki przyczynowe odegrały kluczową rolę na zaistnienia takiego, a nie innego wyniku zainicjowanych zmian. W tym wypadku należy wykorzystać dodatkowe dane i parametry aby wykazać, że otrzymane rezultaty będą mogły zostać odpowiednio zmierzone, poddane generalizacji i czy znajdują swoje szersze zastosowanie w innych analogicznych okolicznościach w przyszłości. Pewnym ryzykiem jest niepewność, czy nie pominięto w badaniu ważnych czynników mogących mieć wpływ na finalny jego wynik, oraz czy wykorzystane miary i ich trafność są wystarczające szczegółowe (Fearon i Laitin, 2009). Jednakże, pomimo tych obaw, wariant ilościowy znajduje swoje coraz częstsze zastosowanie w analizach problemów w nauce o polityce. Jest on pozytywnie skorelowany z rosnącym wolumenem informacji masowych, koniecznych do zgromadzenia i przetworzenia, o zjawiskach politycznych, gospodarczych i społecznych. W efekcie możliwe jest zbudowanie ich systematycznej charakterystyki m.in. dzięki wykorzystaniu średniej, która jest pomocna w wskazywaniu tendencji lub kierunków ewolucji danego problemu. Ponadto metoda ilościowa okazuje swoją przydatność w badaniach nad zależnością oraz współzależnością, określających natężenie jednej zmiennej w relacji do pozostałych zmiennych (Tomaszewski, 2010).

W klasycznym ujęciu, najważniejszym zadaniem metod ilościowych powinien być opis i wyjaśnienie badanych zjawisk społecznych⁵¹. Wyjaśnienie w tym przypadku powinno być rozumiane jako sposób poznawania rzeczywistości z uwzględnieniem poszukiwania praw oraz regularności i ujmowaniem jej w kategoriach przyczynowo skutkowych (Mider, 2013). Metodologia ta powinna też opierać się na założeniu, mówiącym że części składowe danego zjawiska można zmierzyć jako zmienne zależne lub niezależne, a samo przeprowadzenie badania sprowadza się do statystycznego porównania różnych konfiguracji analizowanych czynników. W ten sposób możliwe jest wyjaśnienie zjawisk makrospołecznych, pokazanych jako ogół zbieżności danych. Badacze zyskują zatem narzędzie do tworzenia rozległych i uogólnionych twierdzeń o mechanizmach społecznych. Zapewnia się tym samym warunki dla porównywania dużej ilości zmiennych, co prowadzi do sytuacji, w której możliwe jest budowanie alternatywnych wyjaśnień części składowych analizy, bazując na tych samych danych, bez konieczności przeprowadzenia nowego badania (Potocki i Lassota, 2021).

Jednakże, jak wykazano powyżej, coraz częściej sugeruje się wykorzystywanie kilku metod w jednym zadaniu badawczym, tak by możliwa była trafna weryfikacja uzyskanych rezultatów i nanoszenie korekt. Tendencja ta została nazwana m.in. przez Colliera i Elman „badaniem wielometodowym” (ang. *multi-method research*). Cytując ich opracowanie, dynamicznie rosnąca grupa zróżnicowanych technik w naukach społecznych, implikuje wzrost powiązań pomiędzy narzędziami stosowanymi w ich wariantach ilościowych i jakościowych (Collier i Elman, 2008) (tzw. analiza zagnieżdżenia)⁵² (Collier i Brady, 2004). W ten sposób możliwe jest wykorzystanie mocnych stron obu, wzajemnie uzupełniających się podejść badawczych⁵³, dzięki czemu uzyskane wyniki mają bardziej holistyczny wymiar. Jednocześnie, ma miejsce wypełnienie luki poznawczej pomiędzy tymi dominującymi modelami analitycznymi w politologii (Tzagkarakis i Kritas, 2022).

⁵¹ Uzupełnienie tego podejścia można znaleźć m.in. w opracowaniu Lee, według której głównym zadaniem metody ilościowej jest odkrycie przyczyn zmian zachodzących w zjawiskach społecznych poprzez obiektywny pomiar i analizę otrzymanych wyników empirycznych. Zob. J. Lee, *Quantitative versus qualitative research methods – Two approaches to organization studies*, Asia Pacific Journal of Management, 1992, s. 87-94.

⁵² Podejście to nieco wcześniej zdefiniowali Collier i Brady, którzy nazwali je analizą zagnieżdżenia, która opiera się na iteracyjnym stosowaniu zarówno jakościowych jak i ilościowych metod w ramach tego samego badania, wytyczając zdaniem Ahrama, nowy nurt metodologiczny w politologii. Zob. A.I. Ahram, *Concepts and Measurement in Multimethod Research*, Political Research Quarterly, Vol. 66, Np. 2, 2013, s. 281-282.

⁵³ Według m.in. Mahoneya, obie ramy badawcze oferują komplementarne, ale też bardziej wyraziste formy analityczne, które połączone w jedną metodologię badawczą, dostarczają bardziej wszechstronny i wielowymiarowy związek przyczynowy. Zob. J. Mahoney, *Toward a Unified Theory of Causality*, Comparative Political Studies, vol. 41, No. 4-5, 2008, s. 412-436.

Jedną z najbardziej uniwersalnych metod w naukach o polityce jest analiza systemowa, która często jest wykorzystywana tak do analizowania poszczególnych państw, jak i stosunków międzynarodowych. Sprawdza się ona w przypadku badań o charakterze interdyscyplinarnym, do których należy tematyka poruszana w treści rozprawy. W przypadku analizy systemowej należy zwrócić uwagę na relacyjne powiązania pomiędzy elementami analizowanego systemu, kosztem ich cech absolutnych, gdyż najważniejsze jest uchwycenie szerszego kontekstu danego zjawiska (Szymański, 2010). Dzięki temu, wg. Gulczyńskiego, możliwe jest zdefiniowanie „podobieństw umożliwiających wykrycie tego co wspólne i typowe dla badanego rodzaju fenomenów, ich wewnętrzne struktury, powiązania i zależności z innymi zorganizowanymi strukturami, a także prawidłowość ich funkcjonowania przesądzająca o zdolności realizowania właściwych im funkcji i adaptowania się do zmiennych warunków, a zatem i względnie trwałym istnieniu” (Gulczyński, 2007).

Na jeszcze jedną ważną cechę charakterystyczną analizy systemowej zwrócił uwagę Kasprzak, który podkreślił jej niezastępowalność w przypadku braku możliwości zastosowania typowego modelu decyzyjnego. Wówczas, jest to jedyne narzędzie do prowadzenia rozważań nad problemem w całej jego złożoności. W tym ujęciu, rozpatruje się ją w sferze przedmiotowej badań systemowych z uwzględnieniem systemów politycznych, ekonomicznych, technicznych, czy mieszanych (Kasprzak, 1990). Wynikiem przeprowadzenia analizy systemowej powinno być zbudowanie modelu pojęciowego badanych zjawisk, rozumianego jako model systemowy. Różne dziedziny rzeczywistości społeczno-politycznej powinny być interpretowane nie jako luźne zbiory izolowanych elementów, ale jako wewnętrznie zintegrowane, wyróżniające się z otoczenia i kierujące się swoistymi prawidłowościami całości (Chodubski, 2009).

Nawiązując do jednego z protoplastów i propagatorów tej metody, Davida Eastona, metoda systemowa w swoim klasycznym ujęciu spełnia następujące założenia: system polityczny składa się z różniących się od siebie elementów składowych. Są one ze sobą powiązane zależnościami, wspólnie tworzącymi jego strukturę. Wyraźnie odróżnia się on od otoczenia, w którym bezpośrednio operuje. Ulega zmianie na podstawie zróżnicowanych wejść, które są następnie konwertowane przez ciąg procesów wewnątrz systemu politycznego, co ma bezpośrednie konsekwencje zarówno dla niego *per se* jak i otoczenia w którym operuje. System polityczny wyróżnia się zdolnością do przetrwania, gdzie charakter oddziaływań jest modyfikowany na wejściach za pośrednictwem sprzężenia zwrotnego przy oddziaływaniach na wyjściach (Easton, 1957). Wojtaszczyk doprecyzował ich znaczenie. Według niego, wejścia mogą

pochodzić z trzech źródeł którymi są społeczeństwo, elity polityczne lub otoczenie międzynarodowe. Wyjścia z kolei pod postacią ekstrakcji, regulacji, dystrybucji i symboli mogą wywoływać zmiany w otoczeniu, które z kolei mają przełożenie na system polityczny. Proces ten jest sprzężeniem zwrotnym (Wojtaszczyk, 2007).

Koncepcja ta znalazła swoje rozwinięcie m.in. w pracy Almonda, który uzupełnił ją w ramach autorskiego modelu strukturalno-funkcjonalnego (Almond i Coleman, 1960). Następnie, doprecyzował on same pojęcia wejścia, wyjścia i sprzężenia zwrotnego. Pierwszą kategorię rozszerzył, w porównaniu do pierwowzoru gdzie wyróżniono żądania i poparcia jako elementy składowe wejść, o kontekst konieczności regulacji zachowania⁵⁴, dóbr i usług, uczestnictwa w systemie politycznym i symboliczność⁵⁵. Poparcia Almond zdefiniował jako czynności (czy też postawy) otoczenia wobec systemu, stanowiące dla niego wkład energii i dostarczające zasobów różnego rodzaju. W przypadku wyjść, ponownie rozszerzył on ramę teoretyczną zaproponowaną przez Eastona, który podzielił je na oświadczenia i dokonania. To zmodyfikowane ujęcie, nadało im postać ekstrakcyjnych, regulacyjnych, dystrybucyjnych i symbolicznych⁵⁶ (Almond i Powell, 1966), (Fisher, 2010), (Szymański, 2010). Wśród innych przedstawicieli szkoły strukturalno-funkcjonalnej należy wyróżnić m.in. Grotha (Groth J. A., 1970) i Parsonsa (Parsons, 1975), a z bardziej współczesnych Klabbersa (Klabbers, 2014).

Zadaniem fundamentalnym dla pojęcia procesu sprzężenia zwrotnego, będącego centralnym punktem dla obu przedstawianych koncepcji teoretycznych, jest wyjaśnienie wpływu systemu na otoczenie, które bezpośrednio na niego oddziałuje poprzez systematyczne wejścia i tym samym zwrotne oddziaływanie (Dechert, 1966). Fernandez i Jaime-Castillo podzieliли je na dwie grupy: negatywne (powstrzymujące nieefektywne funkcjonowanie systemu) i pozytywne (wspierające jego działanie) (Fernández i Jaime-Castillo, 2013). Pojęcie sprzężeń zwrotnych, często dziś wykorzystywane w tłumaczeniu zjawisk w stosunkach międzynarodowych (Molo, 2005), zostało do nich zaadoptowane w latach 50-tych przez Kaplana⁵⁷, który

⁵⁴ Za przykład może np. posłużyć bezpieczeństwo publiczne, czy kontrole cen. Zob. A. Szymański, *Systemowe podejście w badaniach europejskich*, w: *Studia Europejskie. Zagadnienia Metodologiczne*, pod red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010, s. 165.

⁵⁵ Jako przykłady autor wymienia przestrzeganie „reguł gry” i moralność polityczną. A. Szymański, op. cit. s. 164

⁵⁶ Za przykłady dla każdej z tych kategorii mogą posłużyć odpowiednio pobór podatków, wyroki sądowe, przyznanie świadczeń socjalnych i deklaracje. A. Szymański, op. cit. s. 165.

⁵⁷ Do innych prekursorów tzw. klasycznego ujęcia metody systemowej, rozwijającego się w latach 50-tych i 60-tych XX w., należy zaliczyć Karla W. Deutscha, zajmującego się w swoich rozważaniach głównie zagadnieniami teorii stosunków międzynarodowych. Twórcy tego nurtu inspirowali się m.in. ogólną teorią systemów, cybernetyką, teorią informacji oraz teorią gier. Zob. M. Herbut, R. Herbut, *Cybernetyczny model systemu politycznego Eastona i problem z jego aplikacją*, Wrocławskie Studia Politologiczne (28), Wrocław 2020, s. 7-19.

oparł na teorii Eastona autorską typologię systemów powiązań pomiędzy wybranymi państwami (aktorami) w odniesieniu do kształtowania się pomiędzy nimi relacji (Kaplan, 1957).

W rozważaniach skupionych na zagadnieniach odnoszących się do okresowych zmian zachodzących w systemach politycznych, należy również uwzględnić metodę historyczną (niekiedy nazywaną także genetyczną). Uznaje się, że jest ona nie tylko silnie skorelowana ze zjawiskami politologicznymi (głównie w przypadku analizowania historii politycznej), ale również niekiedy trudno dokładnie określić, gdzie te dwie dyscypliny (historia i politologia) mają swoje wyraźne rozgraniczenie (Krauz-Mozer, 2007b). Jednakże, według Łubińskiego, Jarząbek-Krysiak i Dubińskiego, pomimo podobieństw, możliwa jest demarkacja różnic pomiędzy nimi. Podejściem dominującym w historii politycznej⁵⁸ jest ujęcie idiograficzne⁵⁹, w momencie gdy w politologii dominuje podejście abstrakcyjno-teoretyczne. W świetle tego rozróżnienia, metoda genetyczna powinna zyskać oddzielny wymiar. Autorzy uważają, że ma ona docelowe zastosowanie w przypadku badania genezy zjawisk polityczno-historycznych, funkcji, struktury i zadań instytucji politycznych funkcjonujących na przestrzeni dziejów, czy przy prowadzeniu studiów biograficznych (Łubiński, Jarząbek-Krysiak i Dubiński, 2015).

Hołub dodaje do tej grupy analizę zjawisk politycznej terażniejszości⁶⁰, z wykorzystaniem ujęć historycznych i wszechstronne określenie danego zjawiska (Hołub, 2010). Górnicka uważa z kolei, że jest to metoda eksponująca wyznacznik czasowy, zwracając uwagę na przeszłość i zmiany, dzieląc je lub łącząc ze sobą i konkretyzując. Może przyjmować ona następujące założenia: instytucje i normy to coś dynamicznego, produkt dziejowego rozwoju, istnieje nieodzowność pytań o przeszłość badanej instytucji, system norm reguluje i opisuje różne sfery rzeczywistości gospodarczej, społecznej czy polityczno-ustrojowej (Górnicka, 2015).

⁵⁸ W przypadku porównywania metodologii nauk historycznych i politycznych, należy zwrócić uwagę, że zestaw narzędzi badawczych (tudzież metod), różni się w obu tych przypadkach. Nauki historyczne są zdominowane przez następujące metody: filologiczną, graficzną i regresywną, które rzadko są obecnie stosowane w przypadku prowadzenia badań z zakresu nauk o polityce i administracji.

⁵⁹ Zdaniem Szewczaka, najważniejsze rozróżnienie pomiędzy historią i politologią zawiera się w podejściu do definicji problemu badawczego. Politologia poszukuje ogólnych i uniwersalnych praw rządzących badaną rzeczywistością (będąc nauką nomologiczną), w momencie gdy najważniejsze subdyscypliny historyczne podążają w kierunku tego co specyficzne, jednostkowe i niepowtarzalne. Zob. W. Szewczak, *Struktura wiedzy teoretycznej, a przedmiot badania politologii*, Studia Politologiczne (46), Warszawa 2017, s. 49.

⁶⁰ Według dalszej części tekstu tego badacza, posiłkowanie się historią jest w przypadku politologa koniecznością, gdyż tylko dzięki temu jego wywód może zachować swoją predykcyjną funkcję. Zob. A. Hołub, *Historia versus politologia?*, w: Atheneum, Polskie Studia Politologiczne, pod redakcją R. Bäckerera, Wydawnictwo Adam Marszałek (26/10), Toruń 2010, s. 111-112.

Istotnym uzupełnieniem tych rozważań jest tekst Modrzejewskiego, który zwraca uwagę na rozproszenie metod, które można byłoby określić mianem historycznych. W badaniu zjawisk i procesów politycznych, konieczne jest zastosowanie całego zespołu technik badawczych. Jednakże, autor nie ucieka od udzielenia swojej definicji metody historycznej przedstawionej *per se*. Jego zdaniem, można za nią uznać historyczny sposób prowadzenia badań nad polityką, tak w zakresie zbierania materiału źródłowego (techniki badań historycznych), jak i jego opracowania i chronologicznego porządkowania, ukazując rozwój analizowanego zjawiska od jego genezy po fazę końcową (Modrzejewski, 2011). Należy jednak istotnie rozgraniczyć kontekst prowadzonych badań i nie dopuścić do sytuacji, w której konkluzje wyciągnięte w przypadku analizy konkretnego przypadku w przeszłości, znajdują swoje bezkrytyczne odniesienie do zjawisk obecnych, które mogą tylko w niewielkim stopniu skorzystać z ich wyników. W ten sposób możliwe jest uniknięcie egzekucji pochopnego procesu dedukcyjnego, który mógłby negatywnie rzutować na wykreowaną wartość poznawczą (Adcock, Bevir, & Stimson, 2007). Dlatego też, sugeruje się by metoda ta była stosowana jako dopełnienie np. w przypadku historycznej analizy porównawczej danego zjawiska (Capoccia i Ziblatt, 2010).

Metoda genetyczna ma zatem swoje ograniczenia, którym więcej miejsca poświęcił Naldowski. Badając przy jej wykorzystaniu wydarzenia, ryzyko popełnienia błędów jest nieuniknione. Wynika to m.in. z tego, że trudno sformułować uniwersalne prawa historyczne, dzięki którym proces postrzegania przeszłości mógłby zostać ubrany w powtarzalne ramy porównawcze. Problem ten dotyczy nie tylko wydarzeń mających miejsce w odległej przeszłości (tutaj problemem jest zazwyczaj brak wystarczającej bazy danych), ale też tych które miały miejsce stosunkowo niedawno. W tym przypadku negatywny wpływ na jakość prowadzonych badań może mieć nadmiar dostępnych źródeł, często wykluczających się wzajemnie, wymagających w związku z tym wnikliwej analizy i weryfikacji⁶¹. Rozbieżność ta może przyczyniać się do wyciągania błędnych wniosków, obciążonych wyinterpretowanym w efekcie tych działań punktem widzenia⁶². Tym niemniej, również ten autor podkreśla, że analiza teraźniejszości jest

⁶¹ Chodubski wskazuje w tym punkcie kolejny argument za nie do końca doprecyzowanym rozdziałem pomiędzy politologią jako nauką i historią, gdyż zakres tej pierwszej wciąż nierzadko jest traktowany jako studia nad zagadnieniami skupiającymi zawarte w ramach historii najnowszej. Zob. A. Chodubski, *Refleksja metodologiczna, a badania politologiczne*, w: *Aspekty metodologiczne oraz teoretyczne w subdyscyplinach politologii*, pod redakcją Ł. Młyńczyk i B. Nitschke, Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2014, s. 66-67.

⁶² Za przykład może w tym przypadku posłużyć ideologicznie nacechowana interpretacja historii Polski w latach 1945-1989. Ówczesna wiedza historyczna bazowała na połączeniu trzech nurtów wiedzy historycznej, na którą składały się powiązania z nauką światową, oficjalna historiografia, silnie zakorzeniona w ówczesnej oficjalnej wykładni politycznej oraz embargo na wskazane tematy badawcze. Zob. A. Magierska, *Historyk-politologiem?*, w: *Aspekty metodologiczne oraz teoretyczne w subdyscyplinach politologii*, pod redakcją Ł. Młyńczyk i B. Nitschke, Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2014, s. 714-715.

niemożliwa bez dobrej znajomości dawnych procesów społecznych, gospodarczych i politycznych (Nadolski, 2010). Dotyczy to zatem również tak istotnych w ostatnich 30 latach zagadnień jak m.in. transformacja ustrojowa, konkurencyjność produkcji i usług, migracje ludności, rozwój gospodarczy, czy globalizacja⁶³ (Chodubski, 2014), które są jednymi z kluczowych zagadnień, przedstawionych w sposób bardziej szczegółowy w dalszych częściach rozprawy.

Ostatnią z zastosowanych metod badawczych, pomagających zbudować teoretyczną ramę dla prowadzonych dalej rozważań, jest studium przypadku. Pomimo tego, że jest ono częściej wykorzystywane jako uzupełnienie innych instrumentów analitycznych (np. modele formalne, zaawansowane podejście statystyczne) w naukach o polityce i stosunkach międzynarodowych, jego rola w formowaniu generalnych wniosków odnośnie analizowanych zjawisk jest trudna do przecenienia (Bennet i Elman, 2007). Bajer podzielił tę metodę na trzy kategorie: studium pojedynczego przypadku, badania porównawcze kilku przypadków i badania porównawcze wielu przypadków. Zaletą pierwszej z nich jest możliwość tworzenia szczegółowych opisów, które pomagają klasyfikować przypadki, identyfikując nowe, odrębne typy zjawisk. Do mocnych stron drugiego podejścia zaliczył precyzyjne definiowanie pojęć. Nierzadko jednak badacze podkreślają, że nieduża próba badawcza (2-20 przypadków) i jakościowy charakter analizy, nie są wystarczające mocne dla tworzenia wniosków uogólniających. W kontekście porównań obejmujących powyżej 20 przypadków, traktowane są one jako najdokładniejsza droga potwierdzania relacji przyczynowych w ramach badanej próby (Bajer, 2012).

Podejście to spotkało się jednak z polemiką m.in. ze strony Crasnow, która uważa, że metoda ilościowa może być skuteczna w dostarczaniu uśrednionych wyników odnośnie badanych zjawisk, ale nie jest ona w stanie wyjaśnić i wyróżnić jego bezpośrednich przyczyn. Szczegółowy opis studium przypadku, uwzględniający wymiar jakościowy pozwala, zdaniem autorki, uniknąć tego uchybienia w procesie analitycznym i dostarcza niezbędne instrumenty dla zidentyfikowania jego mechanizmu przyczynowego, co byłoby niemożliwie w przypadku podejścia statystycznego (Crasnow, 2012). Jako przykład może posłużyć metoda śledzenia procesu (ang. *process tracing*)⁶⁴, którą należy rozumieć jako narzędzie analityczne, użyteczne

⁶³ Klementowicz podkreśla w swoim tekście, że dogłębne zrozumienie życia politycznego danego społeczeństwa, wymaga od politologa m.in. zgromadzenia wiedzy faktograficznej o efektywności ekonomicznych i pozaekonomicznych otaczających ich działań politycznych. Konieczne jest przez nich określenie roli państwa w procesach gospodarczych, tym bardziej w dobie globalizacji. Szczególnym zainteresowaniem cieszą się zatem polityka podatkowa, dochodowa, koniunkturalna, systemowa i społeczna. Zakres ten powinien zostać rozszerzony o aspekt globalnego zarządzania gospodarką światową. Zob. T. Klementowicz, *Metateoretyczne dylematy politologa – w poszukiwaniu strategii badania*, Studia Politologiczne 2009, vol. 14, s. 13-14.

⁶⁴ Wyjątkowość tego podejścia została opisana m.in. przez Beacha i Pedersena, którzy zwrócili uwagę, że kładzie ono wyraźny nacisk na badanie mechanizmów przyczynowych. Dzięki ich śledzeniu możliwa jest teoretyczna

w opracowywaniu opisowych i przyczynowych wniosków dotyczących danego wydarzenia lub okresu w czasie, wyciąganych na podstawie konkretnej grupy dowodów. Można ją wykorzystać⁶⁵ jak m.in. identyfikacja i opis nowych zjawisk politycznych i społecznych, ewaluacja już postawionych hipotez i budowanie na ich podstawie nowych wariantów, wgląd w mechanizmy przyczynowe, czy dostarczenie wyników alternatywnych dla badanych zjawisk w porównaniu do analizy regresji i wnioskowania statystycznego (Collier D. , 2011).

Również opracowanie Kinga, Koehane i Verby przyporządkowuje omawianej metodzie kategorię jakościową⁶⁶. W ujęciu autorów tekstu, powinna ona bazować na pojęciu obserwacji, którą definiują jako miarę mierzalnego zjawiska dla jednej lub wielu zmiennych empirycznych, zawierającą informację o wartościach danych ją objaśniających. Zmienna zależna zyskuje zatem status zjawiska, które badacz chce wyjaśnić. Dlatego istotne jest przyporządkowanie tej metody do przypadków, które faktycznie będą mogły być poddane analizie, opierającej się na odpowiedniej próbie poczynionych obserwacji. Głównym problemem w tym wypadku jest fakt mówiący, że badania jakościowe często zaczynają się od oceny badacza, czym jest dany przypadek, rozumianej jako indywidualne oszacowanie skomplikowania zjawiska. Dopiero w następnym kroku dochodzi on zazwyczaj do konkluzji, że odpowiednia liczba obserwacji jest możliwa do uzyskania jedynie w procesie dekompozycji tego procesu (King, Keohane i Verba, 1994). Ograniczenie to zostało rozwinięte w późniejszym okresie m.in. przez Maoza, który uważa, że stosowanie metody studium przypadku może prowadzić do sytuacji, w której badacz zwalania się z wykorzystania rygoru metodologicznego⁶⁷ (Maoz, 2002).

identyfikacja cech wspólnych łączących zmienną X i Y, wychodząca poza standardową korelację, charakterystyczną m.in. dla metody kongruencji. Zob. D. Beach, R.B. Pederson, *Process-Tracing Methods: Foundation and Guidelines*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2013, s. 4-5.

⁶⁵ Alternatywnie wykorzystanie tej metody zaproponował Beach, zdaniem którego może ona zostać wykorzystana zarówno do budowania teorii jak i ich testowania. Autor uważa, że składa się ona z trzech kluczowych komponentów: teoretyzowania o mechanizmach przyczynowych łączących ich źródło i uzyskany wynik, analizy obserwowalnych przejawów empirycznych mechanizmów teoretycznych, komplementarnego wykorzystania metod porównawczych w celu umożliwienia wyprowadzenia uogólnionych wniosków, wyciągniętych z pojedynczych studiów przypadku i zastosowania w innych podobnych sytuacjach. Zob. D. Beach, *Process-Tracing Methods in Social Science*, w: Oxford Research Encyclopedias of Politics: Qualitative Political Methodology, pod redakcją W.R. Thompson, Oxford University Press 2017.

⁶⁶ W ujęciu Seawright'a i Gerring'a, ta klasyfikacja nie jest jednoznaczna, gdyż studium przypadku można jednocześnie wykorzystywać w badaniach jakościowych i ilościowych, warunkiem różnicującym jest zastosowana technika selekcji metodologii. Zob. J. Seawright, J. Gerring, *Case-Selection Techniques in Case Study Research: A Menu of Qualitative and Quantitative Options*, Political Research Quarterly, vol. 61, no. 2, 2017, s. 294-308.

⁶⁷ Bennett z kolei zwrócił uwagę na takie aspekty jak brak podania więcej niż jednego wyjaśnienia dla badanego przypadku, ich duża zależność od hipotezy i niemożliwość dokładnego porównywania przypadków. Zob. A. Bennett, *Case Study Methods: Design, Use, and Comparative Advantages*, Models, numbers, and cases: Methods for studying international relations, vol. 2, no.1, 2004, s. 19-20.

O krok dalej w swoim tekście poszedł Flyvbjerg, według którego zastosowanie tej metody często spotyka się z niepełnym zrozumieniem, bądź podlega ona nadmiernym uproszczeniom⁶⁸. Autor dzieli te ograniczenia percepcyjne na pięć kategorii (Flyvbjerg, 2006). Podkreślił on wyższość ogólnej wiedzy teoretycznej nad specyficzną, sformułowaną w ramach danego przypadku i brak możliwości wyprowadzenia wniosków generalnych na jego bazie. Następnie zwrócił on uwagę, że studium przypadku jest najbardziej użyteczne na poziomie formułowania hipotez badawczych, na możliwą stronniczość wyników na etapie weryfikacji poglądów przyjętych przez badacza i trudność formułowania i rozwijania teorii i wyjaśnień, bazujących na wnioskach z wąskiego przypadku (Flyvbjerg, 2011). W tekście autor nawiązał do paradoksu tej metody. Przywołując teksty Gerringa (Gerring, 2004) oraz George'a i Bennetta (George i Bennett, 2005), stwierdził on, że pomimo iż większość dowodów empirycznych odnośnie otaczającego świata uformowano dzięki niej, jest ona niedoceniana, a nawet ignorowana przez politologów⁶⁹. Istnieje jednak grupa badaczy, do której zaliczyć się m.in. Crasnow, uważających że jest to jedyne narzędzie poznawcze w warsztacie politologa, pozwalające mu rzetelnie przedstawić zastosowanie rozwiązania w odniesieniu do rzeczywistości (Crasnow, 2009).

2.3. System polityczny i jego autorytarna odmiana w świetle literatury przedmiotu

Poszukując odpowiedzi na pytanie, co cechuje dzisiejsze systemy polityczne państw Azji Centralnej, należy odnieść się zarówno do bazy teoretycznej, definiującej ich istotę, jak też do historycznej analizy ich powiązań z Rosją i Związkiem Radzieckim, wskutek rozpadu którego, analizowane przypadki zyskały swoją indywidualną tożsamość polityczną w 1991 r. Terytoria dzisiejszej poradzieckiej Azji Centralnej (Kozłowski K. , 2015), już od XVIII w. były poddawane procesowi stopniowej asymilacji w granicach Imperium Rosyjskiego. W trakcie 70 lat istnienia ZSRR, doszło do skonsolidowania przez Moskwę władzy na tych terenach, efekty czego są widoczne do dziś. Sprzyja temu m.in. zorientowanie lokalnych elit na Rosję, powiązania kulturalne, wpływ rosyjskojęzycznych mediów, oraz współpraca w ramach wielu formatów na płaszczyźnie ekonomicznej i politycznej (Oliphant, 2013). Jednakże, w ostatnim

⁶⁸ Problem ten, zdaniem Levy'ego, jest związana z postępującym odwrotem nauk politycznych, od początku lat 80-tych, w kierunku bardziej teoretycznym. W efekcie, przypadek zaczął być traktowany przez metodologów jakościowych, nie jako główny przedmiot badań, a jako element klasy zdarzeń. Zob. J.S. Levy, *Case Studies: Types, Designs, and Logics of Inference*, Conflict Management and Peace Science, vol. 25, no. 1, 2008, s. 2-3.

⁶⁹ Tendencja ta miała zmienny charakter w ujęciu ostatnich pięciu dekad do chwili opublikowania tego tekstu (2005), głównie ze względu na rozwój ilościowych metod badawczych i zaawansowanych modeli formalnych, bazujących na rygorystycznej dedukcji logicznej intuicyjnych i sprzecznych z intuicją hipotez dotyczących dynamiki mechanizmów przyczynowych. Kontekst intuicyjności jest według autorów trwale związana z charakterem studium przypadku, choć próbę kwantyfikacji wyników teoretycznych uzyskanych w efekcie jej zastosowania w naukach społecznych jest dosyć nowym zjawiskiem. Zob. A.L. George, A. Bennett, *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*, MIT Press, Cambridge 2005, s. 5-6.

czasie rosnące zainteresowanie regionem przejawiają Chiny, Iran, Turcja, USA i Unia Europejska. Dlatego też, w ostatnich latach Rosja stara się angażować te państwa w takie inicjatywy jak Euroazjatycka Unia Gospodarcza, Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, czy Szanghajska Organizacja Współpracy (IFRI, 2015), (Grzegorzczak, 2019), (Silvan, 2021).

Starając się udzielić odpowiedzi odnośnie charakterystyki dzisiejszych systemów politycznych państw Azji Centralnej, w pierwszej kolejności należy skupić się na teoretycznej interpretacji tego pojęcia. Według Gulczyńskiego, jest to pełna konfiguracja zorganizowanych, aktywnych politycznych sił i struktur – instytucji i organizacji – oraz właściwych im celów, reguł i metod służących uzgadnianiu zachowań społeczeństwa. Chodzi zarówno o formy państwowe, jak i inne struktury, zasady i metody samoorganizacji politycznej⁷⁰ (Gulczyński, 2009). Nieco wcześniej, ten sam autor zwrócił uwagę, że pojęcie systemu politycznego upowszechniło się stosunkowo niedawno w politologii, co jest przejawem rozwoju aktywności politycznej, która przybiera obecnie zróżnicowane formy organizacyjne, nie tylko legalizowane przez prawo, ale też i te nie zakodowane w przepisach (Gulczyński, 2004). Gulczyński wyszedł z założenia, podobnie jak Easton, że pojęcie systemu politycznego nie może być pojęciowo zawężone do norm prawnych i instytucji. W perspektywie obu badaczy, takie działanie wpływa na zawężenie przedmiotu prowadzonych analiz do niewielkiej części złożonej struktury, która powinna obejmować takie jak elementy: wspólnota polityczna, reżim polityczny i instytucje polityczne (Easton, 1953), (Gulczyński, 2007). Zatem w klasycznej definicji Eastona⁷¹, system polityczny powinno rozumieć się jako ogół organów państwowych, partii politycznych oraz organizacji i grup społecznych, biorących udział w działaniach politycznych w ramach państwa, jak i ogół zasad oraz norm regulujących wzajemne stosunki (Easton, 1965). Według Chmaja i Żmigordzkiego, tak określony system polityczny będzie efektywny jeżeli zapewni swoje istnienie bez uciekania się do zmasowanej przemocy, stwarza warunki ekonomicznego, społecznego i kulturalnego rozwoju i jest w stanie zapewnić jego bezpieczeństwo (Chmaj i Żmigordzki, 2001).

⁷⁰ Nieco wcześniej, Gulczyński zdefiniował system polityczny jako jeden z trzech głównych, razem z systemem gospodarczym i kulturowym, elementów życia społecznego, którego funkcjonalność jest warunkiem koniecznym dla istnienia i rozwoju społeczeństw od czasu wyjścia ze stadium zbieracko-łowieckiego. Zob. M. Gulczyński, *Nauka o Polityce*, Almamater Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2007, s. 101.

⁷¹ Definicja ta może mieć swoje zastosowanie przy spełnieniu warunków, w tym m.in. system polityczny powinien być rozumiany jako proces dwustronnego przepływu informacji i energii pomiędzy otoczeniem społecznym a władzami, społeczeństwo ma przypisane określone zbiory zachowań, które bazują na ich sympatiach, pragnieniach i problemach. W efekcie, mogą powstać relacje o charakterze współpracy, konkurencji, wrogości i neutralności, co rzutuje na życie polityczne i rywalizujące ze sobą grupy, zabiegające o poparcie społeczne. Całościowo wszystko wpływa na podejmowane decyzje polityczne. Zob. P. Pacek, *Systemy Polityczne*, w: *Systemy Polityczne państw Azji Centralnej i Rosji*, pod red. P. Pacek i K. Rak, Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Warszawa-Siedlce 2020, Wydanie I, s. 14-15.

Na podstawie tej teorii wykształciły się w politologii trzy ujęcia systemu politycznego, rozpatrywane z uwzględnieniem następujących linii podziału: instytucjonalnych, strukturalno-funkcjonalnych i systemowych (Pacek, 2020). Ryszka natomiast stwierdził, że w ramach każdego systemu politycznego można wyróżnić cztery podkategorie: instytucjonalną, funkcjonalną, regulacyjną i komunikacyjną (Ryszka, 1980). Według Bujwid-Kurek, podejście instytucjonalne należy rozumieć jako ogół instytucji, za pośrednictwem których podejmowane są decyzje polityczne. Wariant systemowy rozpatruje natomiast relacje pomiędzy systemem, a jego otoczeniem⁷², sprowadzając się do trzech etapów: wejścia, przetworzenia i wyjścia⁷³. Przy tych założeniach, system polityczny można utożsamiać z ustrojem (Bujwid-Kurek, 2019). Pogląd ten znajduje potwierdzenie w tekście Maja i Parucha, którzy do tej grupy pojęć dodali pojęcie systemu rządów. Według nich „ustrój” i „reżim” powinny być rozpatrywane jako pojęcia tożsame, dzięki czemu możliwe jest dokonanie podziału państw na różne ich typy tj. demokratyczne, totalitarne i autorytarne (Maj i Paruch, 2008). Odmiennego zdania jest m.in. Antoszewski, w opinii którego pojęcie „reżimu” powinno tylko do demokracji rozumianej jako ogół relacji prawno-politycznych, zachodzących pomiędzy dwiema strukturami decyzyjnymi: wyłonionym w rywalizacyjnych wyborach parlamentem i rządem (Antoszewski, 2006).

Takie podejście może wskazywać na przyjęcie założenia, że pozostałe typy państw stają się coraz mniej istotne na mapie świata, a klasyczne opracowanie Huntingtona, każe twierdzić, że nawet jeśli taki trend miał miejsce w pierwszej dekadzie XXI w., jego skutki raczej nie mogą być trwałe. Nawiązując do opracowania amerykańskiego badacza, do początku lat 90-tych miały miejsce trzy fale demokracji, po których za każdym razem dochodziło do przynajmniej częściowego, ponownego zwrotu w kierunku autorytaryzmu. W wyniku pierwszej fali, trwającej ok. 100 lat (1820-1920), liczba państw demokratycznych na świecie wzrosła do 29 (45,3% globalnie), aby w 1942 r. zmniejszyć się do 12 (19,7%) (Huntington, 1991).

⁷² Autorka celowo pominęła ujęcie strukturalno-funkcjonalne, które znalazło swoje wyjaśnienie m.in. w pracy Podolak i Żmigrodzkiego. Według nich, podejście to określa system polityczny jako dynamiczny proces, zachodzący w obrębie takich wspólnot jak państwo, partia polityczna, związek zawodowy, zrzeszenie przedsiębiorców itp. Strukturalne elementy systemu to wypełniające go role działania, wzajemne relacje, sposoby i „wzorce” zachowania jednostek i innych podmiotów stosunków społecznych. Zob. M. Podolak, M. Żmigrodzka, *System polityczny i jego klasyfikacje*, w: *Współczesne Systemy Polityczne*, pod. red. M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 12.

Trzecia fala trwała między 1975, a 1993 r. i pomimo niewątpliwych sukcesów w skali globalnej⁷⁴ upowszechnienia liberalno-demokratycznej formy rządów, spotkała się z znacznymi oporami i przeciwdziałaniami w latach 90-tych⁷⁵ (Zieliński, 2001). Tym niemniej, przyczyniła się ona, cytując Antoszewskiego i Herbuta, do upadku najbardziej opresyjnych reżimów politycznych II połowy XX w., zaliczając do tej kategorii jednopartyjne dyktatury komunistyczne, południowoamerykańskie junty wojskowe, dyktatury jednostki w państwach Azji Południowo-Wschodniej i Afryce, czy rasistowski rząd w RPA. Nie doprowadziło to jednak do głoszonego przez Fukuyamę w 1989 r. końca historii (Fukuyama, 1989), gdyż dekadę później wciąż istniały państwa komunistyczne, dyktatury dynastyczne, państwa wyznaniowe, populistyczne reżimy autorytarne i dyktatury postkomunistyczne (Antoszewski i Herbut, 2001). W 2012 r., bazując na statystykach przedstawionych w raporcie *Democracy Index 2012*⁷⁶, liczba państw w pełni demokratycznych na świecie wyniosła 25, co odpowiadał 15% wszystkich badanych przypadków, a kolejnych 54 (32,3%) zaliczono do kategorii *demokracji skażonych*⁷⁷. Pozostałe 52,7% państw charakteryzowało się mniej (37) lub bardziej (51) autorytarnym systemem politycznym (EIU, 2012). W rankingu z 2021 r., zauważalny jest zwrot w kierunku reżimów niedemokratycznych. Statusem pełnej demokracji legitymowało się w tym spisie 21 państw, a liczba przypadków skrajnie autorytarnych wzrosła z 51 do 57 (EIU, 2021).

Praktycznie cały obszar b. ZSRR, z wyjątkiem państw bałtyckich, został w tym raporcie zaklasyfikowany do kategorii reżimów hybrydowych i autorytarnych⁷⁸. Analizując opracowa-

⁷⁴ Według aktualizacji przygotowanej przez Zielińskiego, w 1993 r. reżimy demokratyczne stanowiły mniejszość na świecie, stanowiąc 38,5% wszystkich państw świata (74 z 192). W analogicznym okresie, państwa o reżimie półdemokratycznym stanowiły 32,5% (63 z 192), a reżimy niedemokratyczne 28,7% (55 z 192). Zob. E. Zieliński, *Nauka o Państwie i Polityce*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2001, s. 126-127.

⁷⁵ Według McFaula, do 1999 r. jedynie Czechy, Estonia, Węgry, Łotwa, Litwa, Polska, Słowenia i Chorwacja dołączyły do grupy państw cechujących się systemem demokracji liberalnej. Pozostałe państwa, powstałe w wyniku upadku tzw. żelaznej kurtyny, pogrążyły się w różnych formach dyktatur i nieskonsolidowanych reżimów przejściowych. Zob. M. McFaul, *The Forth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World*, World Politics, The John Hopkins University Press, vol. 54, no. 2, s. 212-244.

⁷⁶W trakcie badania są brane pod uwagę następujące zmienne: ocena czy wybory w badanych państwach są wolne i sprawiedliwe, czy głosujący mają zapewnione bezpieczeństwo, wpływ sił zagranicznych na rząd, zdolność służby cywilnej do wdrażania polityki. Państwa, które uzyskują wynik pomiędzy 8-10 są zaliczane do kategorii państw w pełni demokratycznych, wynik pomiędzy 6-7.9 klasyfikuje je do kategorii skażonych demokracji, wynik 4-5.9 do reżimów hybrydowych, a wynik poniżej 4 wskazuje na reżimy autorytarne. Zob. EIU, *Democracy Index 2012. Democracy at a standstill*, The Economist Intelligence Unit, London 2012, s. 27-28.

⁷⁷ Są to państwa, które charakteryzują się wolnymi i sprawiedliwymi wyborami, gdzie respektowane są podstawowe prawa i wolności obywatelskie. Jednakże, dostrzega się znaczące uchybienia z zakresu pozostałych aspektów demokracji, takich jak problemy w egzekwowaniu polityki, niedorozwinięta kultura polityczna i niski poziom politycznej partycypacji. Zob. EIU, op.cit, s. 28.

⁷⁸ W przypadku Azji Centralnej najwyższe miejsce zajął Kirgistan (106 miejsce na 167 w 2012 r. i 115 na 192 w 2021 r.), który utracił status reżimu hybrydowego na rzecz reżimu autorytarnego. Inne państwa regionu w obu notowaniach zostały zaklasyfikowane do kategorii reżimu autorytarnego. Kazachstan zajął następująco 143 i 128

nia teoretyczne dotyczące autorytaryzmu, warto zwrócić uwagę m.in. na tekst Podolak i Żmigrodzkiego. W ich opracowaniu, wśród jego cech charakterystycznych wyróżniono m.in. popętnienie zasad liberalizmu, demokratycznej formy rządów i parlamentaryzmu. Autorzy zwracają uwagę, że autorytaryzm zazwyczaj wyrasta z nurtu tradycjonalistycznego i elitaryzmu. Odrzuca on wartości wolności, pluralizmu i tolerancji (Podolak i Żmigrodzki, 2013). Za uzupełnienie tego podejścia może posłużyć opracowanie Ryszki, dla którego punktem wyjścia do zrozumienia autorytaryzmu jest ujęcie go w związku z pojęciem autorytetu jako zdolności wrodzonej lub nabytej do wybiecia się ponad grupę. Jest ona wyrazem władzy i zakłada posłuszeństwo ze strony przynależnych do grupy. Jednym z zasadniczych środków wyrażania tak pojmowanego autorytetu jest rozdzielanie nagród i kar (Baszkiewicz i Ryszka, 1984). Sartori definiuje autorytaryzm jako „najwłaściwsze przeciwieństwo” demokracji. Reżim ten składa się z elementu zawłaszczenia władzy i traktowania jej jako niezbywalnej własności. Autorytaryzm zatem przeciwstawia się demokracji pod względem kryterium sposobu dojścia do władzy i określenia jej zakresu przez reżim (Sartori, 1987).

Wojtaszczyk uzupełnia tę grupę m.in. o zawężony zakres uczestnictwa społeczeństwa w organizacjach politycznych, polityczne sterowanie jego nastrojami, jak też depolityzację i brak całościowej ideologii. Autor rozróżnił także typy autorytarnych reżimów politycznych, zwracając uwagę na wariant biurokratyczno-militarystyczny⁷⁹, pokolonialno-mobilizujący⁸⁰, autorytarny korporacjonizm, „demokrację rasową i etniczną”⁸¹, reżim religijny⁸² i autorytaryzm posttotalitarny (Wojtaszczyk, 1992). Szmulik i Żmigrodzki, do tej ostatniej kategorii, zaliczyli przede wszystkim destabilizujące się od połowy lat 50-tych ustroje państw Europy Środkowo-Wschodniej, nazywając je przykładami „autorytaryzmu socjalistycznego”. Interesująca, w szczególności z perspektywy państw b. ZSRR, wydaje się też definicja reżimu autorytarnego autorów. Ich zdaniem, głównym warunkiem do jego zaistnienia w badanych państwach jest sytuacja, w której władza naczelna znalazła się w rękach innych niż parlament. W efekcie, powstają warunki, w których sprawujący władzę, w pojedynkę bądź wspierany

miejsce, Tadżykistan 151 i 157, Uzbekistan 161 i 150, a Turkmenistan dwukrotnie 161. Zob. EIU, op.cit, s. 3-8 i EIU, *Democracy Index 2021. The China Challenge*, The Economist Intelligence Unit, London 2021, s. 12-16.

⁷⁹ Odwołując się do opracowania Szmulika i Żmigrodzkiego, siłą dominującą w elitach rządzących są wojskowi i cywilni autokraci, skupieni na promowaniu zaawansowanej industrializacji. Zob. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, *Autorytaryzm i totalitaryzm*, w: Wprowadzenie do nauki o Państwie i Polityce, pod. red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, Lublin 2002, s. 125.

⁸⁰ Autorytarnie kierowana partia i kierownictwo państwowe są efektywnymi instrumentem *nation building*, czyli budowania i konsolidowania narodu. Tego typu reżimy często padają ofiarą puczu wojskowego i/lub zmieniają się we władzę osobistą jednostki. Zob. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, op. cit.

⁸¹ Przyznają prawo uczestniczenia politycznego grupom rasowo uprzywilejowanym i minimalizujące demokratyczne prawa innym grupom etnicznym. Zob. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, op. cit.

⁸² Ośrodek decyzji politycznych jest w rękach władzy duchowej. Zob. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, op. cit.

przez grupę współpracowników, nie podlega kontroli innych organów władzy państwowej (Szmulik i Żmigrodzki, 2002). Zdaniem autora rozprawy, do tej kategorii powinny zostać zaklasyfikowane też państwa Azji Centralnej, powstałe w wyniku rozpadu ZSRR r., pomimo tego że w każdym z nich oficjalnie jest dzisiaj zainstalowany system prezydencki, wpisujący się w definicję opracowaną przez m.in. Kuleszę i Winczorka⁸³ (Kulesz i Winczorek, 1992).

2.4. Proces formowania się państwowości w Azji Centralnej

Próba szczegółowego zdefiniowania typu autorytaryzmu, dominującego w krajobrazie politycznym państw Azji Centralnej obecnie, może mieć miejsce dopiero w kontekście ich porównania do cech szczególnych ustroju politycznego ZSRR w ostatnich latach jego funkcjonowania. Nie podlega wątpliwości, że przechodził on szereg mniej lub bardziej znaczących ewolucji i modyfikacji w swojej historii, począwszy od 1917 r. (Daniłowski, 2019), aż do momentu swojego rozwiązania w 1991 r., czemu swoje obszerne opracowania poświęcają m.in. Brzeziński (Brzezinski, 1969), Levi (Levi, 1969), Hough, Tomoyoshi i Kimura (Hough, Tomoyoshi i Kimura, 1984), Brown (Brown A. , 1984), Zickel (Zickel, 1991), Sakwa (Sakwa, 2002), Priestland (Priestland, 2002), Jach (Jach, 2008), czy Reiman (Reiman, 2016). Jednak po 1985 r., tj. po dojściu do władzy Gorbaczowa, według Metreveli, ZSRR zaczął przeistaczać się z państwa totalitarnego w reżim quasi-korporacyjny, z zliberalizowanym dostępem do gospodarki, spadkiem kontroli państwowych instytucji, od tego czasu mniej represyjnych w stosunku do obywateli, a także uwolnionymi mediami (Metreveli, 2013).

Pakiety reform skupiały się także na odniesieniu niskiej efektywności pracy w sektorze produkcyjnym, decentralizacji władzy (McFaul, 2021), położenia podwalin pod zbudowanie w przyszłości społeczeństwa obywatelskiego i pluralistycznego systemu politycznego (Bergman, 1998). Warto zwrócić uwagę, że zaraz po rozpadzie ZSRR, większość powstałych w wyniku tego procesu państw, zaczęła szukać stabilności nowo uzyskanej podmiotowości w systemie zdefiniowanym przez Bartnickiego jako prezydencki autorytaryzm, czerpiący ze spuścizny transformacji Gorbaczowa⁸⁴ (Bartnicki, 2011). Powodów niechęci wstąpienia

⁸³ Według niej, prezydent jest nie tylko głową państwa, ale także szefem rządu i centralną częścią całej władzy wykonawczej. Ponadto, prezydent najczęściej jest wybierany w wyborach powszechnych, tak więc jego władza teoretycznie pochodzi od suwerena tj. narodu. Nie jest on również politycznie odpowiedzialny przed parlamentem, prowadzi politykę zagraniczną państwa, jest zwierzchnikiem sił zbrojnych, a także ich głównodowodzącym w trakcie konfliktu zbrojnego. Zob. W. T. Kulesza, P. Winczorek, *Demokracja u schyłku XX wieku*, Wydawnictwa Naukowe i Pedagogiczne, Warszawa 1992, s. 73-74.

⁸⁴ Choć nie udało się Gorbaczowowi osiągnąć zamierzonych celów, należy mieć na uwadze warunki, w jakich przyszło mu je realizować. Cytując Skrzypka, ZSRR w połowie lat 80-tych mierzył się m.in. z znaczną niewydolnością gospodarki, niezdolną do zaspokajania potrzeb bytowych społeczeństwa, akumulacji kapitału i jej modernizacji. Doprowadzone do ruiny rolnictwo kolchozowe nie mogło zagwarantować ZSRR samowystarczalności

przez nie na drogę transformacji demokratycznej można upatrywać w wielu przyczynach. Wśród nich należy wyróżnić nasilenie się wielu niekorzystnych trendów znanych z ostatnich lat istnienia ZSRR, tj. braku napływu inwestycji zagranicznych do dopiero co formujących się gospodarek, problemy z zaopatrzeniem dużych miast, narastające niepokoje społeczne na tle etnicznym, masowe protesty pracowników branż przemysłowych, wyprzedawanie majątku państwowego i dynamiczne rozrastanie się „szarej strefy” (Stępień-Kuczyńska, 2020).

Dekompozycja terytorialna największego państwa na świecie, rozpoczęła się już w 1990 r., w trakcie wyborów do lokalnych parlamentów. W republikach bałtyckich, między lutym i kwietniem, większość zdobyły opozycyjne ruchy społeczne, deklarujące chęć opuszczenia Kraju Rad i kontynuowania swojego przyszłego funkcjonowania już jako niepodległe państwa. Litwa jako pierwsza z nich ogłosiła swoją niepodległość w marcu 1990 r.⁸⁵ Za jej przykładem podążyły Łotwa i Estonia (sierpień 1991 r.) (Brzechczyn, 2008). Państwa bałtyckie przejawiały swoje skłonności secesyjne już wcześniej (głównie w latach 1986-1989), wykazując się największą aktywnością społeczeństwa obywatelskiego w ZSRR⁸⁶ (Hannibalsson, 2019). Wydarzenia te zbiegły się z puczem sierpniowym, kiedy to proradzieckie elity zebrane wokół generała Janajewa, chciały doprowadzić do zamachu stanu, odsunięcia od władzy Gorbaczowa i cofnięcia reform. Jedną z głównych przyczyn dla podjęcia tego kroku była kwestia nowego układu związkowego, która miała zastąpić ZSRR w obecnym kształcie. Zamach nie znalazł jednak wsparcia wśród sił zbrojnych i upadł po 3. dniach (19-21.08. 1991 r.) (Smoleń, 2011).

Wraz z oficjalnym uznaniem przez Gorbaczowa niepodległości państw bałtyckich, w ślad za nimi podążyły w sierpniu Mołdawia (Całus, 2016), Ukraina (Hall H. E., 1999), Armenia i Azerbejdżan (Gruzja zrobiła to kwietniu 1991 r.) (Fedorowicz, 2017), Uzbekistan i Kirgistan (Kurzman, 1999), a we wrześniu i miesiącach kolejnych dołączyły pozostałe republiki Azji Centralnej (Olcott, 2011), Białoruś i Rosja. Na mocy porozumień białowieskich,

żywieniowej. Przemysł, pogrążony w zastoju, produkował coraz gorzej i kosztowniej, co potęgował brak rozwijającego się sektora B+R. Zob. A. Skrzypek, *Wpływ zmian zachodzących w ZSRR na wydarzenia w Polsce w latach 1985-1989*, Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 16, Ostrołęka 2002, s.9-10.

⁸⁵ W analogicznym okresie przeprowadzono referendum za pozostawienie w ZSRR, na terenie dzisiejszych Armenii, Azerbejdżanu, Białorusi, Kazachstanu, Kirgistanu, Rosji, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Tadżykistanu. We wszystkich przypadkach wyrażono chęć pozostawienia państwa związkowego, natomiast z uwzględnieniem wprowadzenia koniecznych reform strukturalnych. Zob. M. Smoleń, *Pucz sierpniowy 1991 r. – rozpad ZSRR*, w: *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata. Część 1: Federacja Rosyjska*, pod. red. A. Jach, Księgarnia Akademicka Kraków, Kraków 2011, s. 225.

⁸⁶ Na interesujący fakt zwrócił uwagę w swoim opracowaniu Smirnov, według badań którego, członkowie nowo uformowanych parlamentów w państwach bałtyckich, wyróżniali się na tle innych republik radzieckich, niską średnią wieku. Dla Litwy wyniosła ona 50,8 lat, a dla Łotwy i Estonii odpowiednio 45,3 i 43,3 lat. Dla porównania, średnią wieku członków komitetu centralnego ZSRR autor obliczył na 56 lat, co było i tak znacznym spadkiem w odniesieniu do 1981 r. (67 lat). Zob. V.A. Smirnov, *The Transformation of the Baltic Countries' Political Elite: General and Specific Features*, Baltic Region 2020, 12 (3), s. 26-39.

8 grudnia 1991 r. prezydenci Białorusi, Rosji i Ukrainy orzekli o „przerwaniu istnienia” ZSRR, powołując na jego miejsce Wspólnotę Niepodległych Państw (WNP) (Jach, 2005). Dwa tygodnie później traktat ratyfikowała w ówczesnej stolicy Kazachstanu Ałma-Acie, większość b. republik związkowych tj. Azerbejdżan (oficjalnie od 1993 r.), Armenia, Kazachstan, Kirgistan, Mołdawia, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan, a w 1993 r. do zrzeszenia przystąpiła Gruzja (wyszła w 2008 r.). Państwa bałtyckie nigdy do niego nie dołączyły (Kaledin, 2009).

Pomimo pewnych inicjatyw wysuniętych przez Gorbaczowa w ostatnich miesiącach 1991 r. tak na tle ekonomicznym jak i politycznym, skupionych na utrzymaniu ZSRR w granicach podobnych do ówczesnych (Gros i Steinherr, 1991), powyższe wydarzenia doprowadziły do rozwiązania państwa związkowego 26.12. 1991 r. (Robinson N. , 2017). Zdaniem Olcott, wydarzenie to zostało odebrane z niechęcią tak przez elity jak i społeczeństwa zamieszkujące Azję Centralną, region najmniej zdominowany przez ruchy narodowowyzwoleńcze w latach 80-tych. Dojście do władzy Gorbaczowa zostało odebrane tam z największą rezerwą, gdyż w jego reformach upatrywano zagrożenia dla lokalnie uformowanej kultury, stawianej przez nowy aparat władzy jako zjawisko wymagające zmiany. Tym niemniej, w trakcie marcowego referendum 1991 r., przeprowadzonego prawie we wszystkich republikach związkowych, 90% mieszkańców Azji Centralnej opowiadało się za pozostaniem w ZSRR, stanowiąc przeciwwagę do tendencji panujących np. w Armenii, Gruzji, i Ukrainie (Olcott, 1998).

Chęci pozostawienia statusu quo towarzyszyły również przesłanki ekonomiczne, gdyż poziom uzależnienia tych państw od handlu z innymi republikami związkowymi był największy w ZSRR. Efekt ten potęgowało zarówno położenie geograficzne jak i ich zacofanie gospodarcze (Gros, 1991). Tym niemniej, ok. 6 mln. rdzennych mieszkańców zamieszkiwało w tym czasie ościenne republiki islamskie. Fuller uważa, że fakt ten chciały wykorzystać państwa sąsiednie z tego samego kręgu kulturowo-religijnego, sondujące możliwość wywarcia większego wpływu geopolitycznego w regionie, na czele z Iranem. Mając w swoich granicach blisko 0.5 mln Turkmenów⁸⁷ (ok. 2.5 mln. w ZSRR), reżim ten poszukiwał możliwości na wzmożenie integracji z lokalnymi społecznościami. Afganistan⁸⁸ w tym samym czasie był domem dla 4 mln. Tadżyków, ponad 1 mln. Uzbeków i paruset tysięcy Turkmenów. Turcja z kolei stała się naturalnym kierunkiem emigracji dla wielu mieszkańców Azji Centralnej, którzy

⁸⁷ Jeszcze bardziej widoczna dysproporcja była widziana w przypadku Azerbejdżanu. Tereny Iranu zamieszkiwało więcej Azerów niż sam Azerbejdżan (9 mln. do 6 mln.). Zob. E. Koolae, M.H. Hafezian, *The Islamic Republic of Iran and the South Caucasus Republics*, Iranian Studies 2010, vol. 43, no. 3, s. 391-409.

⁸⁸ W trakcie czystek Staliniowskich, spora część mieszkańców Azji Centralnej szukała schronienia w Afganistanie, licząca w przededniu rozpadu ZSRR ponad 5 mln. osób. Zob. R. Reuveny, A. Prakash, *The Afghanistan war and the breakdown of the Soviet Union*, Review of International Studies 1999, vol 25, no. 4, s. 693-798.

w niej upatrywali kulturowych i historycznych początków ich tożsamości narodowej. Wszystkie te państwa były traktowane jako kierunki emigracji miejscowych społeczności w latach 80-tych, poszukających alternatywy dla pogarszającej się sytuacji w ZSRR (Fuller, 1990).

Zdaniem Thorez, uzależnienie kondycji gospodarczej republik radzieckich Azji Centralnej od współpracy z innymi podmiotami w ramach państwa związkowego, implikowało największe obawy odnośnie możliwych konsekwencji ich usamodzielnienia się i integracji w ramach rynku światowego. Tym niemniej, szok transformacyjny trwał tam krócej niż w przypadku państw ulokowanych bliżej państw zachodnich tj. np. Gruzji, czy Ukrainie, czemu sprzyjał ich powrotny zwrot w kierunku Rosji w sferze gospodarczej i politycznej (Thorez, 2014). Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy była sieć powiązań infrastrukturalnych, które z jednej strony sprzyjały napędzaniu wymiany handlowej z Rosją, a z drugiej powodowały narastające uzależnienie się tych państw od polityki gospodarczej Kremla⁸⁹ (Saiaranen, 2019). Na początku lat 90-tych ważne ośrodki przemysłowe w Rosji były wciąż w dużym stopniu uzależnione od importu paliw kopalnych z Kazachstanu, a znaczny udział w tamtejszym rynku paliwowym i odzieżowym miały surowce pochodzenia uzbeckiego (Hill i Jewett, 1994).

W wymiarze politycznym, nowo konstytuujące się ośrodki władzy i kadry⁹⁰ które w przeważającej większości wywodziły się z lokalnych partii komunistycznych, nie przyjęły spójnego modelu budowy państwa. Na czele niepodległego Kazachstanu stanął Nursułtan Nazarbajew, orędownik prywatyzacji, deregulacji i kursu wolnorynkowego, nastawionego na przyciąganie inwestycji zagranicznych. Podobnie Kirgistan na czele z prezydentem, prof. Askarem Akayewem, którego polityka była zorientowana na kurs liberalny w gospodarce i demokrację parlamentarną w polityce. Odmienną strategię przyjęła z kolei administracja w Turkmenistanie i w Uzbekistanie, na czele których stali Saparmunat Nijazow i Islom Karimow, którzy optowali za pozostaniem w sojuszu z ZSRR i byli niechętni opuszczeniu strefy rublowej (Boughton, 2012). Za oddzielny przypadek należy uznać Tadżykistan, który krótko po odzyskaniu niepodległości pogrążył się w wojnie domowej, która wypromowała w 1997 r. rządzący do dzisiaj

⁸⁹ Szczególnym przypadkiem był Kazachstan, uchodzący za jedną z najbardziej uzależnionych republik od importu swoich surowców na rynek wewnętrzny ZSRR. Innym istotnym czynnikiem przez wzgląd na który chciał on utrzymać bliskie i dobre stosunki z Moskwą była niestabilna sytuacja z emigracją etnicznej mniejszości rosyjskiej, stanowiącej ok. 40% populacji Kazachstanu w latach 90-tych. Zob. F. Hill, P. Jewett, *Back in the USSR: Russia's Intervention in the Internal Affairs of the Former Soviet Republics and the Implication for United States Policy Toward Russia*, Harvard University, John F. Kennedy School of Government, Cambridge 1994, s. 30-31.

⁹⁰ Najczęściej zaliczała się do nich dominująca, sowiecka nomenklatura partyjno-wykonawcza i pokrewne jej grupy nacisku, zaangażowane w przejmowanie majątku państwowego, czemu towarzyszyła przenikająca wszystkie szczeble władzy korupcja. Zob. D. Satpaev, *An Analysis of the Internal Structure of Kazakhstan's Political Elite and an Assessment of Political Risk Levels*, Slavic Eurasian Studies 2007, vol. 3, no. 14, s. 288-289.

obóz prezydenta Emomeliego Rahmona. Tadżykistan, uchodzący za najuboższy w regionie, uzależnił swoją odbudowę od współpracy z niedawnym centrum (tj. Rosją) i pomocy doraźnej od instytucji międzynarodowych (Toshmuhammadov, 2004).

2.5. Systemy polityczne w Azji Centralnej po 1991 roku.

2.5.1. Kazachstan

Pomimo ambitnych planów Nazarbajewa, na początku lat 90-tych Kazachstan uchodził za państwo, w którym ryzyko niestabilności było uważane za wysokie, głównie ze względu na silnie zróżnicowaną strukturę społeczną⁹¹, nagłe załamanie gospodarcze, konflikty wewnętrzne elity politycznej, czy możliwy wzrost znaczenia radykalizmu islamskiego. Dlatego też, w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, głowa państwa położyła nacisk na powstanie silnych instytucji, co sprzyjało budowaniu podwalin pod długoterminową stabilność wewnętrzną, w odróżnieniu do pozostałych podmiotów w badanym regionie (Plenta, 2015). Proces ten zbiegł się z redystrybucją władzy z rąk dotychczas dominującej mniejszości rosyjskiej, zamieszkującej jego północne i wschodnie rubieże, do przedstawicieli klanów południowych, co nazwano *Kazachstanizacją*. W stosunkowo krótkim czasie, wzrosła liczba rdzennych urzędników, którzy zaczęli zarządzać zmianą zarówno w ujęciu ekonomicznym jak i politycznym, w sferach które przez ponad 200 lat znajdowały się pod kontrolą państw zewnętrznych (Melvin, 1995). Zdaniem Karin i Chabotareva, krok ten pozwolił w zbudowaniu niezbędnego zaufania na linii społeczeństwo-władza, znajdując uzasadnienie na płaszczyźnie społeczno-kulturowej i duchowej (Karin i Chebotarev, 2002).

Satpaev uzupełnia powyższy wywód twierdząc, że był to stan przejściowy i po względnym okresie „romantycznej”, prozachodniej demokratyzacji życia politycznego, niedługo potem rozpoczął się proces stopniowej konsolidacji władzy w rękach prezydenta. Uzależnił on od siebie elity rządzące, ograniczając przy tym wpływ ustawodawstwa i sądownictwa na działania egzekutywy, zyskując dowolność w poszukiwaniu optymalnego modelu rozwoju politycznego i socjoekonomicznego (Satpaev, 2007). Słowa te znajdują potwierdzenie w tekście Bisenbaiewej, przedstawiającym wydarzenia z 1995 r. W kwietniu Nazarbajew zdobył, na mocy referendum, przedłużenie kadencji o 5 lat, między marcem, a grudniem państwo pogrążyło

⁹¹ W chwili rozpadu ZSRR, rdzenni Kazachowie stanowili 40% całego społeczeństwa, co niemal równało się odsetkowi rdzennych Rosjan (38%), których dynamiczny odpływ po 1991 r. przyczynił się do spadku populacji Kazachstanu z prawie 17 mln. osób w 1989 r. do 14,8 mln w 1999 r. Ok. 22% stanowiły mniejszości narodowe innego pochodzenia. Zob. E. Nowicka, *Kazakh Homecomings; Between Politics, Culture and Identity*, Central and Eastern European Migration Review 2019, vol. 9, no. 2, s. 111-112.

się w kryzysie, przejawiający się brakiem wybrania władzy ustawodawczej, a w sierpniu wprowadzono zmiany w konstytucji z 1993 r., w efekcie czego zniesiono m.in. sąd konstytucyjny (Bisenbaieva, 2020). W 1998 r. wprowadzono poprawki, na mocy których kadencję prezydenta wydłużono do 7 lat, a zasada dwukadencyjności faktycznie przestała istnieć, sprzyjając kolejnym elekcjom Nazarbajewa (Габдуалиев, 2019).

W latach 1998-2007 dochodzi do umocnienia się instytucji i organizacji politycznych, w wyniku czego powstały nowe partie, wskazując na proces postępującego dojrzewania systemu politycznego i powstawania alternatywy dla rządzącego Nur-Otan, skupiającego najbliższe otoczenie prezydenta. W 1999 r. przeprowadzono wybory do parlamentu efektem czego było powstanie wielopartyjnej reprezentacji społecznej i wzmocnienie władzy ustawodawczej. Po 2007 r., kurs powolnych zmian i reform w kierunku uformowania się trójpodziału władzy został w pewnym stopniu utrzymany, co miało znaleźć swoje zwieńczenie w 2017 r. Wówczas funkcje prezydenta miały ograniczyć się do kwestii związanych z bezpieczeństwem narodowym i polityką zagraniczną (Сейдуманов, 2018).

W rzeczywistości, sądownictwo było uzależnione od egzekutywy, podobnie jak parlament, zdominowany przez partię Prezydenta i decyzyjność którego pozostawała ograniczona. Powołanie Rady Bezpieczeństwa Kazachstanu, na czele z Nazarbajewem, sprawiło, że dużą część prerogatyw przeniesiono na tę instytucję. Dobrowolne przekazanie władzy Kasymowi-Żomartowi Tokajewowi w 2019 r. było sytuacją wyjątkową w regionie, ale odchodzący prezydent zachowywał istotny wpływ na politykę państwa⁹² (Commander i Prieskienyte, 2022). Narastająca niechęć wobec establishmentu i pogarszająca się sytuacja gospodarcza, spowodowały w styczniu 2022 r. wybuch protestów, doprowadzających do pozbawienia Nazarbajewa i jego współpracowników mandatu władzy (Górecki, 2022a). W czerwcu przeprowadzono referendum konstytucyjne, w efekcie którego skorygowano znaczną część artykułów ustawy zasadniczej⁹³. Efektem jest transformacja z reżimu „super prezydenckiego” do republiki prezydenckiej, gdzie pozycja głowy państwa jest ograniczana przez silny parlament i władzę sądowniczą (m.in. dzięki przywróceniu instytucji Sądu Konstytucyjnego) (Górecki, 2022c).

⁹² Według Góreckiego wytworzyła się strukturą dwuwładzy, w której Tokajew, pomimo posiadania znacznego wpływu na kształtowanie się polityki państwa, nie był w stanie samodzielnie podejmować kluczowych decyzji bez wsparcia ze strony Nazarbajewa i przychylnych mu elit. Zob. W. Górecki, *Kazachstan: początek demontażu systemu Nazarbajewa*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. M. Karpia, Dostęp: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-01-21/kazachstan-poczatek-demontazu-systemu-nazarbajewa>.

⁹³ Działanie to było spowodowane nie tylko chęcią odświeżenia państwowego systemu politycznego, czy odsunięcia od aparatu władzy przedstawicieli „rodziny” Nazarbajewa, ale także rozpoczęciem działań wojennych na Ukrainie przez Rosję w lutym 2022 r. Zob. W. Górecki, *Pieriestrojka Tokajewa. Kazachstan wobec wyzwań wewnętrznych i zewnętrznych*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. M. Karpia, Warszawa 2022, s. 3-5.

2.5.2. Kirgistan

W przeciwieństwie do Nazarbajewa, wybrany w październiku 1990 r. na prezydenta ówczesnej kirgiskiej socjalistycznej republiki radzieckiej, prof. Askar Akajew, nie należał do komunistycznego establishmentu partyjnego, poświęcając swoją karierę, pracy naukowej. Po wyborze na najwyższy urząd w państwie, w szybkim tempie zaczął sprowadzać go na drogę demokratycznych reform⁹⁴ i kurs wolnorynkowy w gospodarce. Podejście to znalazło uznanie wśród państw zachodnich, w efekcie czego już w 1992 r., jako pierwsze państwo z regionu Azji Centralnej, Kirgistan dołączył do ONZ (Бородин, 2012). W momencie upadku ZSRR, dysponował on już rządem gotowym do przeprowadzenia transformacji systemu politycznego, który był wspierany przez rozwinięty parlament z reprezentacją wielopartyjną. Działaniom tym towarzyszyło powstawanie odpowiedniej legislacji, której źródłem i potwierdzeniem była uchwalona w 1993 r. konstytucja (INS, 1993). U podstawy ustawy zasadniczej legły zasady demokratycznego i świeckiego państwa, które w przeciwieństwie do innych państw w regionie, miały swoje zastosowanie w rzeczywistości (Urmanbetova, 2018). Tym niemniej, ówczesny system polityczny należy zaklasyfikować do prezydenckich (Abramova i Vilisov, 2021).

Natomiast, tam też wystąpiły problemy typowe dla b. republik ZSRR będących na początku tranzytji⁹⁵. Brak dotacji z budżetu państwa związkowego, wynoszącej w tym przypadku ok. 25% dochodu narodowego, upadek systemu bankowego, utrata relacji biznesowych z innymi b. państwami członkowskimi, inflacja, deficyt budżetowy i słabość nowo powstałych instytucji władzy, okazały się próbą dla nurtu reform, wdrażanych po 1991 r. Nie posiadając znacznych zasobów surowcowych, władze stwierdziły, że konieczna jest prywatyzacja gospodarki. Podejście to znalazło wsparcie zarówno wśród instytucji międzynarodowych jak i państw rozwiniętych (Койчуманов, Оторбаев и Старп, 2005). W efekcie, Kirgistan zyskał status „demokratycznej wyspy” gdzie trwał proces formowania się społeczeństwa obywatelskiego, będącego kontrastem dla regionu, zdominowanego przez reżimy autorytarne (Petric, 2005).

⁹⁴ Jednym z przejawów tego podejścia było powołanie do życia rady prezydenckiej, składającej się z przedstawicieli inteligencji. Ponadto, prezydent Akajew jako jedyny lider w regionie sprzeciwił się przewrotowi Janajewa i położył nacisk na dekomunizację stanowisk zarządczych w instytucjach państwowych. Zob. Бородин, Е., *Политическая система Кыргызской Республики*, *Обозреватель-Observer* 2012, no. 1, s. 67-68.

⁹⁵ Proces ten, wg. Stelmacha i Zyborowicza, powinien być rozumiany jako „okres przejściowy, dzielący dwa wyodrębnione momenty: początek rozmontowywania określonego reżimu politycznego oraz osiągnięcie stanu konsolidacji nowego reżimu. Jego treścią intensywną jest zmiana polityczna. Tranzycja jest więc odcinkiem czasowym pomiędzy tym co się skończyło, a tym, co się w pełni jeszcze nie ukształtowało, co oznacza, że wynik zmiany stanowi niewiadomą. Zmiana może powieść do konsolidacji reżimu demokratycznego, powrotu do innej formy autorytaryzmu bądź do rewolucji”. Zob. A. Stelmach, S. Zyborowicz, *Politologia a tranzycja systemowa w Polsce*, w: *Politologia w Polsce: stan badań i perspektywy rozwojowe: materiały konferencji naukowej*, pod red. T. Łoś-Nowa, Wrocław 1998, s. 154.

Innym problemem jest do dnia dzisiejszego podział państwa pod względem etnicznym na klany północne i południowe. Już w czasach sowieckich, Pierwszy Sekretarz Partii był naprzemiennie wybierany raz z jednej, raz z drugiej grupy. Rozdział ten jest podkreślony przez specyficzną geografię Kirgistanu, który jest podzielony pasmami górskimi na dwie odrębne części, także w charakterze kulturowym. Rezultatem tego rozkładu jest ścieranie się różnych grup interesów, regulujących w ten sposób swoje uczestnictwo w polityce (Matveeva, 2010). W 2005 r. doszło do tzw. „rewolucji tulipanów”, ruchu społecznego powstałego w efekcie rosnących podejrzeń korupcyjnych pod adresem prezydenta i jego najbliższego otoczenia, którzy w efekcie musieli opuścić państwo. Nową głową państwa został przedstawiciel południa, Kurmanbek Bakijew, co doprowadziło do zachowania niepisanej „kadencyjności regionalnej” (Шералиева, 2020). Aspekt etniczny stał się punktem zapalnym dla stabilności politycznej Kirgistanu, który odtąd pograżyła się w serii kolejnych przewrotów, podważając jego dotychczasowy wizerunek państwa demokratycznego (Kozłowski K. , 2016).

Napięcia na tle etnicznym, włączając w ten proces mniejszość uzbecką, zyskały na sile pięć lat później, w efekcie czego odsunięto od władzy prezydenta Bakijewa⁹⁶. Został on oskarżony o nadmierne reprezentowanie interesów klanów południowych kosztem uzbeckiej mniejszości narodowej w obwodzie dżalalabadzkim i oskim (Uzbecy stanowili wówczas 15-20% całego społeczeństwa w Kirgistanie), co zakończyło się jej pogromem przez Kirgizów. Wydarzenia te, tym bardziej w świetle braku reakcji ze strony rządu tymczasowego, świadczyły o erozji instytucji państwowych i budziły zagrożenie załamania i w konsekwencji rozpadu państwa (Górecki i Matusiak, 2010). W latach 2005-2010 był widoczny skręt elity władzy w kierunku autorytarnym (Nichol, 2010), czemu postanowiono zaradzić w trakcie trwania przewrotu, wprowadzając poprawki do treści konstytucji, w wyniku których władza polityczna została rozdystrybuowana równomiernie pomiędzy prezydenta, premiera i parlament, kładąc podwaliny pod system demokracji parlamentarnej (Schmitz, 2021).

W wyniku wyborów z 2011 r., prezydentem został Almazbek Atambajew, wcześniej stojący na czele rządu tymczasowego, pełniący swój urząd przez jedną, 6-letnią kadencję, a jego następcą został Soornbay Jeenbekov. Trzy lata później, w trakcie wyborów parlamentarnych, padły podejrzania o sfałszowanie ich wyników przez kręgi polityczne skupione wokół partii

⁹⁶ Wydarzeniu temu sprzyjała również ówczesna polityka Kremla, który szukał możliwości ulokowania na stanowisko prezydenta kandydata bardziej przychylnego jej dominacji w regionie. W latach 2005-2010 wzrosła presja gospodarcza Moskwy na Kirgistan, prowadzono antybakijewowską kampanię w rosyjskich mediach, oraz rozszerzono kontakty z kirgiską opozycją, wśród której upatrywano szansy na wyhamowanie rosnącego znaczenia USA w Kirgistanie. Zob. W. Górecki, *Rosja wobec wydarzeń w Kirgistanie (kwiecień-czerwiec 2010)*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 27.07.2010, s.3-4.

Jedności (związanej z Jeenbekov), w rezultacie czego większość zyskiwałby stronnictwa polityczne związane z klanami południowymi (Huskey, Dzhuraev, Botoeva i Megoran, 2020). W efekcie protestów, podał się on do dymisji, a jego miejsce zajął zwolennik autorytarnego kursu, związany z północną, Sadyr Japarow, pełniący swój urząd do dziś. Jedną z pierwszych decyzji nowej głowy państwa była rozpisanie referendum, w którym obywatele mieli zdecydować jaki model państwa powinien dominować w Kirgistanie (parlamentarny vs. prezydencki). Prawie 80% głosujących opowiedziało się za drugim wariantem (Marszewski, 2021).

2.5.3. Tadżykistan

Napięcia na tle etnicznym i religijnym doprowadziły do wybuchu w 1992 r. wojny domowej w Tadżykistanie, zaledwie kilka miesięcy po uzyskaniu niepodległości. Specyfika struktur elit, powstałych już w okresie przed radzieckim, opierających się na instytucji *avlod*, sprzyjała formowaniu się klanów i grup interesów (Kamoludin, 2004). Przez długi czas regulowały one procesy życiowe podlegających im społeczeństw w ujęciu ekonomicznym, prawnym, terytorialnym i duchowo- religijnym. Należy pamiętać, że w latach 20-tych XX w. zostały one w sztuczny sposób podzielone⁹⁷ co wpłynęło na kształt systemu politycznego po 1991 r., gdzie ważną pozycję miały klany skupiające się wokół radykalizmu islamskiego (Хадыров, 2016).

W czasach radzieckich życie społeczeństwa uległo modernizacji, ale nie na tyle znacznej, by uformowała się tam jego socjalistyczna odmiana. Pomimo dokonania niewątpliwego postępu cywilizacyjnego, bliskość granic z Iranem i Afganistanem, sprzyjała powstawaniu grup nawiązujących do konserwatywnych korzeni narodowych. Pierwsze demonstracje, podkreślające konieczność większej autonomii republiki, miały miejsce w 1990 r. (Matveeva, 2009a). Rozpad ZSRR stał się przyczyną do wybuchu konfliktu o władzę, rozgrywającego się między zwolennikami państwa islamskiego⁹⁸ i postkomunistycznym establishmentem, wspieranym przez Moskwę i skupionym wokół Emomaliego Rahmona (Matveeva, 2009b). Trwał on w latach 1992-1997 i na ten okres przypadł czas najdynamiczniejszej transformacji systemowej. Udało się zbudować w tym czasie podstawy dla uformowania się porządku prawnego, co jednak nie uchroniło państwa przed powstaniem reżimu autorytarnego, uosobieniem którego

⁹⁷ Хадыров zwraca uwagę, że granice dzisiejszego Tadżykistanu uformowały się dopiero w latach 20-tych XX w. Historycznie obejmowały one swoim zakresem ziemie wchodzące w skład dzisiejszego północnego Afganistanu i południowo-wschodniego Uzbekistanu. W granicach tego drugiego, finalnie znalazły się ważne ośrodki tadżyckiej kultury tj. Bucharą, Chiwą i Samarkandą. Zob. Р.Ю. Хадыров, Особенности Политической Системы Таджикистана, Проблемы Постсоветского Пространства, no. 2, s. 105-106.

⁹⁸ Na czele tego ruchu stała Islamska Partia Tadżykistanu, dążąca do uformowania się konserwatywnego państwa islamskiego, z nadrzędną rolą prawa koranicznego. Zob. J. Matwiejuk, *Evolution of the Constitutional System of the Republic of Tajikistan*, Przegląd Prawa Konstytucyjnego 2019, vol. 52, no. 6, s. 188.

jest Rahmon, pełniący urząd prezydenta nieprzerwanie od 1994 r.⁹⁹ (Szukalski, 2016a). Wojnie towarzyszyło podsycanie przez Rosję waśni na tle etnicznym (Tunçer-Kılavuz, 2009), bazującego na resentymencie historycznych, kulturowych i terytorialnych (Rezvani, 2019).

W 1997 r. udało się osiągnąć porozumienie zawieszenia broni, a w kolejnym kroku także zakończenia konfliktu, głównie ze względu na szereg wydarzeń, które miały miejsce na arenie międzynarodowej. Jednym z nich było przejście Kabulu przez Talibów, jak również presja ze strony państw sąsiednich. Siedzibą negocjacji pokojowych była Moskwa, a Kreml odegrał istotną rolę w wypracowaniu kompromisu, w efekcie którego 30% miejsc w lokalnym parlamencie przypadło ugrupowaniom opozycyjnym (przez część wojny islamscy radykałowie byli sprzymierzeni z formacjami demokratycznymi) (Dawlat, 2015). Uchwalona w 1994 r. konstytucja była na przestrzeni lat modyfikowana, oddając coraz większą władzę egzekutywie (osobie prezydenta). Najważniejsze zmiany wprowadzono w 1999 i 2003 r. kiedy to m.in. władza ustawodawcza przekształciła się w dwuizbowe Zgromadzenie Najwyższe i dopuszczono inne partie oprócz Ludowo-Demokratycznej Partii Tadżykistanu, do brania czynnego udziału w wyborach parlamentarnych (Asadov, 2014), (Wiewiór, 2020).

Pomimo tych zmian, zarówno wybory prezydenckie w 1999 r. jak i parlamentarne w 2000 r. zdominowała ówczesna elita, wzbudzając podejrzenia o fałszerstwa wśród opozycji i zagranicznych obserwatorów. W latach 2000-2010 reżim Tadżykistanu zaliczano do kategorii pół-autorytarnych, który wraz z wprowadzeniem poprawek do konstytucji w 2010 r., przekształcił się w autorytaryzm (Heathershaw i Mullojonov, 2018). W efekcie, rozpoczęły się prześladowania opozycji, a udział w polityce uzależniono od sieci patronackich i lojalności wobec elit, prowadząc do sytuacji, w której egzekucja władzy często odbywa się przy użyciu kanałów nieformalnych. Po 2009 r. nie bez znaczenia są komitety samorządowe, w teorii zaangażowane w podejmowanie decyzji na poziomie regionów¹⁰⁰ (Foroughi, 2010). W praktyce, są lojalne wobec władz centralnych, bo pozory demokracji i gospodarki wolnorynkowej są fasadą dla skonsolidowanej wokół Rahmona autokracji (Bertelsmann Stiftung, 2022b).

⁹⁹ W tym roku uchwalono konstytucję, zakładającą zasadę trójpodziału władzy. Jednakże, jej pierwotny tekst cierpiał od nadmiaru niesprecyzowanego zakresu władzy poszczególnych instytucji, w efekcie czego znaczna część władzy, niejako z urzędu, przypadła prezydentowi. Zob. H. Aliev, *Forming of Political System of Tajikistan: Political and Juridical Aspects*, Democratic Institution, NATO Fellowship Program 1997, s. 8-9.

¹⁰⁰ W momencie publikacji tekstu, pojawiły się nadzieje, że możliwa będzie redystrybucja władzy na poziom regionalny, co doprowadziłoby do częściowej decentralizacji procesu decyzyjnego. Biorąc pod uwagę, że aż 75% społeczeństwa zamieszkiwało tereny wiejskie, będące ofiarą nieefektywnej reformy rolnej, taki zabieg mógłby złagodzić jej skutki uboczne. Zob. P. Foroughi, *Tajikistan*, w: Nations in Transit 2010, Democratization from Central Europe to Eurasia, pod. red. Freedom House, Rowman & Littlefield Publishers/Freedom House, Washington D.C. 2010, s. 513-514.

2.5.4. Turkmenistan

Odmienne przebiegał proces konstytuowania się państwa w Turkmenistanie, gdzie rządząca do końca 1991 r. Partia Komunistyczna płynnie przemieniła się w Turkmeńską Partię Demokratyczną, na czele z Sapurmanatem Nijazowem¹⁰¹, faktycznie rządzącym od 1985 r. (Bohr, 2016). Od połowy lat 80-tych rozpoczął się kryzys gospodarczy tego państwa, wiążący się ze spadkiem produktywności przemysłu, głównie ze względu na brak inwestycji i wykwalifikowanej kadry specjalistów. Czynnikiem negatywnie wpływającym na jego rozwój była też wojna w Afganistanie, w efekcie której stał się on rejonem przyfrontowym¹⁰². W momencie odzyskania niepodległości, władze postawiły na utrzymanie statusu quo w radzieckim stylu, w którym prezydent Nijazow otrzymał władzę absolutną, a gospodarkę regulowano odgórnie. Pomimo jednorodności społeczeństwa w porównaniu do innych republik ZSRR i braku w nim konfliktów na tle etnicznym, przedstawiciele największych klanów¹⁰³ w krótkim czasie otrzymali reprezentację w administracji regionalnej (tzw. wilajetach) (Соколов і Кольцов, 2012).

Wraz z uchwaleniem konstytucji w 1992 r., cechującej się zapisami typowymi dla państw demokratycznych, skoncentrowano pełnię władzy w rękach prezydenta, który przyjmując tytuł Turkmenbaszy (Ojca wszystkich Turkmenów), rozpoczął proces formowania kultu jednostki (Wallas, 2018). W 1992 r. odbyły się wybory prezydenckie, w których Nijazow otrzymał 99.5% poparcia, a w 1999 r. dożywotnie stanowisko głowy państwa (Stronski, 2017). Stał on też, do swojej śmierci w 2006 r., na czele jedynej legalnie działającej partii, tj. Demokratycznej Partii Turkmenistanu, co wskazuje, że system polityczny był wówczas jednopartyjną dyktaturą (Głogowska, 2020). W krótkim czasie, tuż po upadku ZSRR, unicestwiono ruchy opozycyjne, zatrzymując proces budowy społeczeństwa obywatelskiego i demokratyzacji (OPMAC, 2009). W efekcie tych działań, Turkmenistan stał się jednym z najbardziej represyjnych i zamkniętych miejsc na świecie (Шукураліева, 2021), co przyczyniło się do powstania systemu autorytarnego będącą wypadową izolacji i neutralności na arenie międzynarodowej (Horak, 2012).

¹⁰¹ Cytując Stronskiego, został on mianowany na to stanowisko przez Gorbachowa, a jego celem była walka z korupcją i modernizacja zacofanej republiki związkowej. Zob. P. Stronski, *Turkmenistan at Twenty-Five: The High Price of Authoritarianism*, Carnegie Endowment for International Peace 2017, Washington D.C., s. 2-4.

¹⁰² Соколов і Кольцов wymieniają następujące, wynikające z tego konsekwencje: dynamicznie postępująca urbanizacja przyczyniała się do szybkiego wyludniania terenów wiejskich, co miała negatywne przełożenie na kulturowanie tradycyjnego modelu społeczeństwa, brak wody spowodowany pustynnieniem Morza Aralskiego, spadek odsetka Turkmenów zamieszkujących tereny państwa, spowodowany imigracją osób zaangażowanych w wojnę w Afganistanie i rosnącą śmiertelność wśród niemowląt. Zob. Соколов, В., Кольцов, В., Туркменистан: *Эволюция Политической Системы*, Наукові Записки 2012, no 6, vol. 62, s. 382-383.

¹⁰³ Najważniejszym z nich był wówczas Achal-Teke, do którego należał zarówno Nijazow jak i jego następca, Berdimuhamedow, Zob. R. Gortat, *Turkmenistan 2012: Rytualne Wybory Prezydencie i realna rywalizacja o gaz*, Kwartalnik Naukowy OAP UW „e-Politykon” 2012, vol. 2, s. 170-172.

W rezultacie śmierci Nijazowa w grudniu 2006 r., stanowisko tymczasowego prezydenta otrzymał zastępca premiera, Gurbanguly Berdimuhamedow, którego niedługo potem, w lutym 2007 r., dzięki poparciu partii rządzącej i serii poprawek do konstytucji, oficjalnie wybrano na nową głowę państwa (Bohr, 2007). Według Jarosiewicz i Falkowskiego, zmiana ta przyniosła aktywizację Turkmenistanu w polityce zagranicznej, której priorytetami stało się wyjście z samoizolacji, dywersyfikacja dróg eksportu gazu i uniezależnienie się w tym aspekcie od Rosji¹⁰⁴, przyciągnięcie inwestycji do sektora naftowo-gazowego i maksymalizacja zysków z eksportu surowców (Jarosiewicz i Falkowski, 2008). Na początku 2012 r. zalegalizowano działanie partii politycznych, co w żadnym stopniu nie przyczyniło się do liberalizacji samego systemu i stało się fasadą dla cementowania nowego reżimu wokół Berdimuhamedowa.

Wybory 2012 r. stały pod znakiem jego niepodważalnej dominacji, wyrażonej według danych państwowych w ponad 97% poparciu społecznym (Малашенко, 2012). W 2016 r. wprowadzono poprawki do konstytucji, co spowodowało wydłużenie kadencji prezydenta z 5 do 7 lat i zniesiono górny próg 70 lat dla osób pełniących ten urząd (Zalesny, 2018). W marcu 2022 r. zorganizowano przedterminowe wybory prezydenckie, które wygrał z dużą przewagą (73% poparcia) syna Berdimuhamedowa, Serdar. Zdaniem Góreckiego, może to być początek dynastii tego rodu, a zastosowany wariant sukcesji określono jako połączenie modelu azerbejdżańskiego, gdzie syn wygrał wybory i przejął władzę jeszcze za życia ojca z kazachskim wariantem, w którym ustępujący prezydent wskazał swojego następcę, przy jednoczesnym utrzymaniu kontroli ważnymi instytucjami politycznymi w państwie (Górecki, 2022b).

2.5.5. Uzbekistan

Fala protestów społecznych, która przetoczyła się przez Uzbekistan w 1989 i 1990 r., miała duże znaczenie na formę polityki prowadzonej przez Islama Karimowa, ostatniego pierwszego sekretarza KC Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRR i pierwszego prezydenta niepodległego Uzbekistanu. Był on zwolennikiem pozostania państwa granicach ZSRR do końca jego istnienia, wykazując się lojalnością wobec moskiewskiej centrali. Jedną z głównych motywacji stojących za tą postawą była świadomość utraty znacznej dotacji z budżetu centralnego ZSRR, która odgrywała ważną rolę w gospodarce republiki (ok. 20% PKB) (Kuryłowicz, 2011).

¹⁰⁴ Za rządów Nijazowa polityka zagraniczna Turkmenistanu ograniczała się do utrzymywania poprawnych relacji z Rosją, która jednocześnie była najważniejszymi partnerem handlowym, odpowiadającym za ok. 80% eksportu tamtejszego gazu. Drugim odbiorcą, chociaż o mniejszym znaczeniu, był Iran. Pod koniec jego życia, były prowadzone zaawansowane rozmowy z Chinami, które miały przyczynić się do pewnej dywersyfikacji w tym aspekcie, wynikiem czego było podpisanie wstępnej umowy o współpracy w 2006 r. Relacje z innymi państwami w regionie, a tym bardziej tymi zachodnimi, były ograniczone. Zob. A. Jarosiewicz, M. Falkowski, *Wielka gra wokół Turkmenistanu*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. M. Karpia, Warszawa 2008, s. 11.

Tym niemniej, w chwili rozpadu ZSRR, Rada Najwyższa Uzbekistanu miała rozplanowane terminy wyborów prezydenckich i referendum odnośnie niepodległości państwa (Мухамеджанов i Тультеев, 2017). W grudniu 1992 r. uchwalono konstytucję Uzbekistanu, zgodnie z którą najważniejszą osobą w państwie jest prezydent¹⁰⁵, stojący na jego czele i będący szefem władzy wykonawczej o nieograniczonej władzy (Szukalski, 2016b).

Scena polityczna została zdominowana przez Ludowo-Demokratyczną Partię Uzbekistanu, będącą spadkobiercą Partii Komunistycznej, na czele Karimowem. Co prawda w latach 90-tych, krajobraz polityczny powiększył się o inne partie, ale ich wpływ na ustawodawstwo Uzbekistanu był znikomy (Olędzki, 2017). W 1995 r. na mocy referendum ludowego kadencję Karimowa przedłużono do 2000 r., a proces ten powtórzył się kolejno w 2000, 2007 i 2015 r. Okres jego rządów charakteryzował się na umacnianiem się autorytarnego modelu władzy, gwarantującego stabilność wewnętrzną i izolacjonizm w relacjach na arenie międzynarodowej (Starr S. F., 2018). W latach 90-tych były jednak ku temu realne podstawy, przejawiające się w rosnącej popularności organizacji islamskich wśród społeczeństwa, szerzących fundamentalistyczne doktryny i dążących do przekształcenia Uzbekistanu w teokrację islamską. Innym powodem była niestabilność państw sąsiedzkich (Sieradzan, 2021).

Lata 90-te i początek XXI w. minęły pod znakiem stagnacji politycznej i centralizacji władzy w radzieckim stylu. W trakcie tego procesu do najważniejszych zmian należy zaliczyć powstanie dwuizbowego parlamentu w 1999 r.¹⁰⁶, zmianę nazwy partii rządzącej na Liberalno-Demokratyczną Partię Uzbekistanu w 2003 r. i poprawkę do konstytucji z 2008 r., w ramach której powiększono izbę niższą z 120 do 150 przedstawicieli. Był to także okres aktywnej walki z formacjami islamskimi, które uznano za największe zagrożenie dla stabilności wewnętrznej (Ruiz-Ramas i Morales Hernández, 2021). Agresywna polityka władzy przeciwko nim znalazła apogeum w Andidżanie w 2005 r., gdzie doszło do masowych protestów przeciwko reżimowi Karimowa, przyciągających ludzi z innych regionów¹⁰⁷. Manifestacje zostały stłumione

¹⁰⁵ Oficjalnie, od tego momentu Uzbekistan stał się republiką prezydencką, gdzie władza ustawodawcza była gwarantowana przez jednoizbowe Zgromadzenie Najwyższe (Olij Madzlis). Należy także podkreślić, że w skład Uzbekistanu weszła Karkapacka Republika Autonomiczna, posiadająca własną konstytucję i zajmująca prawie 40% jego terytorium. Zob. J. Olędzki, *Ewolucja Szanghajskiej Organizacji Współpracy (SOW) jako przejaw regionalizmu i globalizmu*, Uniwersytet Warszawski 2017, s. 46-47.

¹⁰⁶ Oficjalnie, do Izby Niższej lub tzw. Izby Legislacyjnej wybierani byli odtąd przedstawiciele zarejestrowanych partii politycznych, ruchów społecznych i kandydaci niezrzeszeni. Izba Wyższa (Senat), składała się z 100 członków, z których 84 wybierano w wyborach pośrednich, a 16 bezpośrednio mianował prezydent. Zob. Z. Kopania, *Uzbekistan*, w: *Systemy polityczne państw Azji Środkowej i Rosji*, pod. red. P. Pacek, K. Rak, Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Warszawa-Siedlce 2020, s. 41-42.

¹⁰⁷ Czynnikiem zapalnym był atak grupy uzbrojonych mężczyzn na lokalne więzienie, w którym przetrzymywano ofiary represji antyislamskich. W efekcie szturm, atakujący pozbawili życia ok. 60 osób. Ofensywa na budynek

przez władze, co pochłonęło życie ok. 1000 osób (Kopania, 2020). Wydarzenia te negatywnie wpłynęły na postrzeganie Uzbekistanu na świecie, co pogłębiło jego izolację. Po 2010 r. na jaw wyszły naruszenia korupcyjne, których dopuszczała się rodzina prezydenta, głównie córką Gulnarą¹⁰⁸, przygotowywaną na sukcesorkę (Stronski, 2016).

Śmierć prezydenta we wrześniu 2016 r. postawiła funkcjonujący do tego momentu system w stan zagrożenia, gdyż brakowało namaszczonego następcy. Zgodnie z konstytucją, władzę tymczasową objął przewodniczący senatu, który jednak zrzekł się tej funkcji wyznaczając na sukcesora dotychczasowego premiera, Shawkata Mirzijojeva, który został zaprzysiężony na tym stanowisko w grudniu 2016 r. Wybory te, w przeciwieństwie do poprzednich elekcji, pozytywnie wyróżniały się przejrzystością i otwartością na obserwatorów zewnętrznych, choć i w tym przypadku pojawiły się pewne wątpliwości co do ich poprawności. Mirzijojev odniósł w nich zwycięstwo i pomimo tego, że początkowo uchodził za kontynuatora starego porządku¹⁰⁹, w krótkim czasie dał się poznać jako zwolennik przemian, stymulujących społeczeństwo do aktywności obywatelskiej, z włączeniem mniejszości etnicznych, czy efektywność służb publicznych (Bowyer, 2018). Jego program rekonstrukcji państwa, zakładał m.in. konieczność podniesienia roli parlamentu i pluralizmu partyjnego w życiu politycznym, decentralizację władzy, wzrost niezależności instytucji sądowych, czy przejrzystości systemu władzy i jego społecznej kontroli na wszystkich szczeblach (Bodio, 2020).

Według m.in. Schieka i Silvan, reformy te trudno uznać jako demokratyzację systemu politycznego, a raczej jako modernizację dominującego wcześniej autorytaryzmu. Powołując się na przykłady Japonii, *Tygrysów Azjatyckich*, Kazachstanu i Chin, uważają oni, że Uzbekistan

więzienia doprowadziła do wymieszania się tłumu z osób tam przetrzymywanych, atakujących i lokalnych cywilów, którzy szybko poparli protest, co prawdopodobnie było przyczyną tak licznej liczby ofiar w chwili interwencji armii uzbeckiej. Zob. Starr, S.F., *Introduction*, w: *Violence in Andijan, 13 May 2005: An Independent Assessment*, pod. red. S. Akiner, Central Asia-Caucasus Institute, Washington DC-Uppsala 2005, s. 5-6.

¹⁰⁸ Jej pozycja została w szczególności osłabiona wraz z dojściem do władzy prezydenta Mirzijojeva, który zapowiedział zdecydowaną walkę z korupcją wśród dotychczasowych elit. W pierwszej kolejności, ofiarami tych czystek padli urzędnicy zamieszani w afery korupcyjne, obejmując swoim zasięgiem również wcześniej nietykalne służby mundurowe. Karimowa, uważana za najbogatszą kobietę w Azji Centralnej, już w 2012 r. została oskarżona przez szwajcarski wymiar władzy o proceder prania brudnych pieniędzy, w efekcie czego miała ona zdefraudować łącznie ok. 700 mln. USD. Od 2017 r. pozbawiona wolności. Zob. J. Olędzki, *Gulnara Karimowa – anatomia upadku*, Instytut Boyma, Warszawa 25.03.2020, dostęp: <https://instytutboyma.org/pl/gulnara-karimowa-anatomia-upadku/>

¹⁰⁹ Mirzijojev pełnił różne funkcje w administracji państwowej od 1990 r., rozpoczynając swoją karierę w instytucje irygacji i mechanizacji rolnictwa, uzyskując następnie mandat do wyższej izby parlamentu, w której utrzymał się przez kolejne trzy dekady (1992-2004). W 1994 r. został on mianowany przez prezydenta Karimowa na stanowisko gubernatora Wilajetu Dżyzackiego, a w 2001 r. został on głównym zarządcą Wilajetu Samarkandzkiego. Dlatego też stan jego wiedzy o problemach państwa, w momencie objęcia przez niego władzy, był szczególnie wysoki. Zob. T. Bodio, *Uzbekistan: A State Undergoing Total Reconstruction*, Polish Political Science Yearbook 2020, vol. 49, no. 2., s. 13-14.

będzie podążał podobną drogą, tj. liberalizacja gospodarcza i otwartość na arenie międzynarodowej zastąpi demokratyzację polityczną, a jej substytutem będzie wymiana elit na nowe, sprzyjające Mirzizojewowi (Schiek, 2018), (Silvan, 2020). Tym niemniej, zauważalny jest wzrost świadomości społeczeństwa, korzystającego z rosnącej wolności słowa. Innym przejawem zmian jest transparentność elit, ograniczenie wpływu służb bezpieczeństwa na życie społeczeństwa, czy polityka kadrowa, promująca nowe pokolenie liderów (Саруханян, 2018), (Umarov, 2021). Wybory prezydenckie w 2021 r. wskazują, że dojrzałość instytucji jest wciąż niewielka, co skutkuje brakiem możliwości ich przeprowadzenia w duchu demokratycznym (Putz, 2021a). Ma to też swoje odniesienie do zapowiadanej decentralizacji władzy, co zostało poważnie naruszone w lipcu 2022 r., kiedy to zdecydowano się na ograniczenie autonomii Republiki Karakałpackiej, z czego, w efekcie krwawo tłumionych protestów, władze musiały się w krótkim czasie wycofać (Strachota i Szymański, 2022).

2.6. Wybrane systemy polityczne Azji Wschodniej, Bliskiego Wschodu i Rosji

Pomimo tego, że badawczym punktem odniesienia w treści całej pracy dla regionu Azji Centralnej są przede wszystkim przykłady nowo uprzemysłowionych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku, konieczne jest także przeprowadzenie przynajmniej pobieżnej analizy niektórych państw Bliskiego Wschodu (do których zaliczona zostanie Turcja) i Rosji. Poszerzenie próby badawczej o te przykłady pozwoli dokładniej przyjrzeć się czynnikom, które miały znaczny wpływ na ukształtowaniu się zrębów obecnych systemów politycznych w tych państwach, od dziesięcioleci mających wpływ, zarówno kulturowy jak i polityczny, na analizowany w tej rozprawie obszar geograficzny. Warto podkreślić, że przeglądowi podlegają państwa cechujące się ustrojami autorytarnymi w czasie ich długotrwałego i dynamicznego rozwoju¹¹⁰. W ten sposób zostanie podjęta próba odpowiedzenia na pytanie, czy możliwa jest identyfikacja i systematyzacja elementów typowych dla systemów autorytarnych, które mogłyby wspomóc modernizację gospodarek państw Azji Centralnej bez konieczności ich demokratyzacji.

Skupiając się na zestawieniu samej próby, przypadek Rosji powinien być traktowany jako punkt wyjścia dla wyprowadzanych wniosków w dalszej części tekstu, biorąc pod uwagę, że jest ona bezpośrednim spadkobiercą spuścizny po ZSRR (Darczewska, 2019). W kontekście Turcji (Wheeler T. , 2013) i Iranu (Kiani, 2014) nie sposób nie zwrócić uwagi na powiązania

¹¹⁰ Wyjątkiem w tym przypadku będzie Japonia, która uchodzi od zakończenia II wojny światowej (tj. początku zakresu badawczego poruszanego w treści rozprawy w części analitycznej) za państwo demokratyczne. Jednakże, biorąc pod uwagę, że tamtejsza Partia Liberalno-Demokratyczna rządziła tam nieprzerwanie w latach 1955-1993 (tj. okresie największego *boomu* gospodarczego) przykład ten został włączony do badania i uznany jako integralne źródło dobrych praktyk, które potencjalnie mogłyby znaleźć swoje zastosowanie także w obecnie dynamicznie zmieniających się systemach politycznych państw Azji Centralnej.

historyczne obu tych państw z całym terenem dzisiejszej Azji Centralnej w okresie przed radzieckim. Wśród Azji Wschodniej i Pacyfiku, spośród których wybrano grupę składającą się z ChRL, Japonii, Korei Południowej, Kambodży, Malezji, Singapuru, Tajwanu i Wietnamu¹¹¹, rozpatrywano również przykład Mongolii (Langer, 1964), która choć była w dużej mierze zależna od wpływów ChRL i ZSRR po 1945 r, potrafiła wykształcić swój unikatowy profil państwa socjalistycznego i Laosu, cechującego się specyficznym modelem transformacji, z wciąż dominującymi w nim elementami ustroju socjalistycznego, wzorującym się na m.in. ChRL i Wietnamie (Creak i Barney, 2018). Nie ujęto ich jednak w poniższej analizie.

Pierwszym z rozpatrywanych przypadków jest Japonia, która wraz z zakończeniem II wojny światowej mogła uchodzić za jednego z jej największych przegranych. W rezultacie ustaleń z Poczdamu, została ona w pełni zdemilitaryzowana, co miało potwierdzić treść nowej konstytucji, odzęgająca się od imperialnego charakteru swojej poprzedniczki, *Meiji* z 1889 r. (Hatano, 2018). Między innymi w tym celu Alianci zdecydowali się na pozostawienie władzy w rękach administracji rządzącej, którą zmuszono do odebrania cesarzowi jego boskiego statusu i pełni władzy wykonawczej, pozostawiając mu tym samym jedynie funkcję symbolicznej głowy państwa. W kolejnym kroku, powstała nowa ustawa zasadnicza (*Showa*), która weszła w życie w 1947 r. (Tanaka, 2019). W efekcie, powstała w Japonii monarchia konstytucyjna, gdzie rządy są sprawowane w systemie gabinetowo-parlamentarnym w oparciu o zasadę dwupartyjności, gdzie nie istnieje zasada separacji władzy, a więc rząd powoływany jest przez parlament, a premier może wnioskować o rozwiązanie parlamentu (Baluch, 2019).

Do 1955 r. uformował się w Japonii system partii predominującej (nazwany przez Schmidt jako system jednej i pół partii), w efekcie czego w wyborach w tym samym roku Partia Liberalno-Demokratyczna¹¹² przejęła władzę na 28 lat, spychając Socjaldemokratyczną Partię Japonii do długotrwałej opozycji. Zakończył się tym samym czas rozproszenia i niestabilności politycznej licznych partii i frakcji, istniejących zarówno wśród ugrupowań konserwatywnych jak i lewicowych (Schmidt, 2008). Konsolidacji władzy w rękach jednej partii i wynikającej z niej erozji zasad demokracji, sprzyjała wielomandatowa ordynacja wyborcza bazująca na

¹¹¹ Które, jak wskazano w kolejnych częściach tekstu (w rozdziałach 3-5) charakteryzowały się korelacją pomiędzy niezmiennością władzy na przestrzeni dekad z ich unikatowym w swym charakterze rozwojem gospodarczym, który w wielu z tych przypadków pozwolił im na dogonienie zachodnich państw przemysłowych.

¹¹² Krauss i Pekkanen zwracają uwagę, że pomimo dominującego charakteru na lokalnej scenie politycznej przez praktycznie 30 lat, partia ta pozostawała wewnętrznie silnie podzielona i zdecentralizowana, charakteryzowała się słabym przywództwem na poziomie ministerialnym, czy też oddała pośrednio część swojej władzy podległej administracji, która zyskała dużą niezależność. Zob. E.S. Krauss, R.J. Pekannen, *The Rise and Fall of Japan's Liberal Democratic Party*, *The Journal of Asian Studies* 2010, vol. 69, no.1, s. 6-7.

systemie jednokrotnego głosowania na kandydatów do Izby Reprezentantów (512 nominowanych) i podwójnego na kandydatów do Izby Radców z list krajowych (50) i okręgów jedno- lub wielomandatowych (76) (Wiszowaty, 2003).

Wyniki badań Curtisa, czy Horuchiego wskazują, że efektem tak skonstruowanego systemu wyborczego była korupcja polityczna, promowanie interesów elit, dyskryminacja opozycji i skupianie się polityków na realizacji personalnych celów politycznych¹¹³ kosztem obietnic wyborczych i założeń partii rządzącej (Curtis, 2004), (Horiuchi Y., 2007). W połowie lat 80-tych, kiedy to zaczęły wychodzić na jaw coraz większe naruszenia elit władzy na tle politycznym i gospodarczym, rozpoczęła się szeroko zakrojona debata publiczna na temat konieczności zmiany ordynacji wyborczej. Negatywny odbiór rządzących potęgowała spowalniająca gospodarka i wymuszona aprecjacja *jena* (efekty tzw. Plaza Accord), doprowadzające do załamania się systemu finansowego na początku lat 90-tych (Underdown, 1993). W 1993 r. przeprowadzono jej reformę, w rezultacie czego wybory do Izby Reprezentantów zaczęły odbywać się w systemie mieszanym, gdzie 300 kandydatów startowało z jednomandatowych okręgów wyborczych, a kolejnych 200 uzyskiwało nominację w ramach ordynacji proporcjonalnej. Pierwsze wybory według nowych zasad wygrała w 1993 r. koalicja partii centro-lewicowych, sprawująca władzę przez 9 miesięcy (Murakami, 2009). Niedługo później Partia Liberalno-Demokratyczna odzyskała swoją dominującą pozycję (Tkach-Kawasaki, 2003), ale ponowne długoterminowe sprawowanie władzy (do 2009 r., i od 2012 r. do chwili obecnej) musiała uzależnić od współpracy (także koalicji) z innymi partiami (Mishima, 2019), (Bosack, 2022).

Efektom przegranej wojny przez Japonię, było przejście ziem przez nią okupowanych przed wojną w ręce Aliantów i Sowietów, co wydarzyło się też w przypadku Półwyspu Koreańskiego. Początkowo zakładano, że powstanie zunifikowane Państwo Korei, w którym planowano przeprowadzenie demokratycznych wyborów i wprowadzenie rządów na zasadach podobnych do Japonii. W krótkim czasie stało się jasne, że nie będzie to możliwe i w 1948 r. powstały dwa państwa, graniczące ze sobą na 38 równoleżniku, tj. Republika Korei¹¹⁴ (na po-

¹¹³ Specyfiką japońskiego systemu politycznego są *koenkai*, które należy traktować jako grupy osobistego poparcia dla polityków czyli inaczej jego regionalnych zwolenników. W zamian, wybierani kandydaci odwiedzają się im różnymi przysługami, m.in. pomagają lokalnym liderom, bądź aktywistom w znalezieniu lepszej pracy, szkoły dla dzieci itp. Zob. M.M. Wiszowaty, *System wyborczy Japonii*, w: Prawo wyborcze Rzeczypospolitej Polskiej i problemy akcesji Polski do Unii Europejskiej. XLIV Ogólnopolska Konferencja Katedr i Zakładów Prawa Konstytucyjnego, Olsztyn 2003, s. 4-5.

¹¹⁴ W latach 1945-1948 miała miejsce tzw. amerykańska okupacja w południowej części półwyspu, cechująca się rozprzestrzenianiem się takich wartości jak demokracja liberalna, wolność słowa, prasy, wyznania, czy kultury masowej, kształtującej potrzeby społeczeństwa, co znalazło swoje przełożenie również na krajobraz polityczny

łudniu) i Ludowo-Demokratyczna Republika Korei (na północy) (Cai, 2008). Powstałe na południu (w porozumieniu z USA) Zgromadzenie Narodowe, uchwaliło w maju 1948 r. treść konstytucji, a w kolejnym kroku, 3 miesiące później, powołało na urząd prezydenta Syngmana Rhee¹¹⁵ (Croissant, 2002). Niedługo potem, zaczęły narastać tarcia, które doprowadziły do wybuchu tzw. wojny koreańskiej (1950-1953). Wynikiem podpisania w 1954 r. obronnego traktatu sojuszniczego z USA, Korea Południowa oficjalnie została przyłączona do hemisfery wpływów świata zachodniego. Tym niemniej, podział półwyspu silnie rezonował, wraz z specyfiką lokalnej kultury i dziedzictwem niedawnego podporządkowania kolonialnego, na formowanie się tam demokratycznych instytucji (Kim H. N., 1998).

Nawet po zakończeniu konfliktu na Półwyspie Koreańskim, stan ciągłego zagrożenia doprowadził do zaistnienia sytuacji, w której kultura polityczna obu współtworzących go państw, nabrała pro-militarnego kształtu, w ramach którego powstały specyficzne warunki dla uformowania się reżimów o charakterze autorytarnym. Lata 1948-1960 są nazwane w historii Korei Południowej „Pierwszą Republiką”, która znalazła swój kres po wybuchu powstania studenckiego, będącego odpowiedzią na narastające zapędy dyktatorskie prezydenta i jego otoczenia (Young L. I., 2000). W następstwie powstała „Druga Republika”, której wtórowała demokryzacja życia politycznego i uformowanie dwuizbowego Zgromadzenia Narodowego, w efekcie czego parlament miał posiadać największą władzę w państwie. Ustrój ten przetrwał 9 miesięcy i został obalony przez przewrót wojskowy generała Park Chung-hee, który został prezydentem w 1963 r. i pełnił to stanowisko do swojej śmierci w 1979 r. (Kwang-Bae, 1997).

W latach 1963-1972¹¹⁶ stał on na czele tzw. „Trzeciej Republiki”, będącej w teorii demokratycznym państwem prawa, z systemem dwupartyjnym, legitymizującym rolę opozycji i ograniczającym zakres władzy wykonawczej. Treść konstytucji z 1963 r. powstała ponownie w współpracy z USA. Jednakże, w kolejnych latach rosła rola prezydenta w życiu politycznym,

państwa w jego wczesnych latach istnienia. Powstanie Republiki Korei w 1948 r. odbyło się pod auspicjami USA. Zob. H.N. Kim, *Change and Continuity in Korean Political Culture. An Overview*, International Journal of Korean Studies 1998, vol. 2, no. 1, s. 103-104.

¹¹⁵ Warto zwrócić uwagę, że wraz z mianowaniem na stanowisko prezydenta Rhee, wzorem systemu w USA, stał się także premierem. Zaraz po wybuchu wojny koreańskiej, rozpoczął się proces konsolidacji władzy w jego rękach co doprowadziło do zmian w konstytucji korzystnie wpływających na pełniony przez niego urząd, a w 1952 r. Zgromadzenie Narodowe było zdominowane przez elity bezpośrednio z nim związane. Zob. A. Croissant, *Electoral Politics in South Korea*, w: *Electoral Politics in Southeast and East Asia* pod. red. A. Croissant, Friedrich-Ebert-Stiftung, Office for Regional Co-operation in Southeast Asia, Singapore 2002, s. 234-235.

¹¹⁶ Wybory odbywały się w tym czasie z pewnym zachowaniem zasady konkurencyjności, natomiast partia władzy mogła liczyć na specjalne przywileje w ich trakcie, takie jak mobilizacja osób zatrudnionych w administracji publicznej, czy monopolizacja głosów nieoddanych, głównie przez osoby odbywające w tym czasie służbę wojskową. Zob. S. Kwang-Bae, *South Korean Politics in Transition: Democratization, Elections, and the Voters*, The Australian National University Discussion Paper 1997, no. 20, s. 2-3.

co doprowadziło masowych protestów społecznych na początku lat 70-tych, rezultatem czego wprowadzono stan wojenny, zawieszono konstytucję i działanie Zgromadzenia Narodowego (Cummings, 1995). Pod koniec 1972 r. weszła w życie nowa konstytucja (*Yoshin*), umacniająca jeszcze bardziej pozycję prezydenta i faktycznie znosząca instytucję wyborów i dążąca do uniezależnienia się od USA. Był to początek „Czwartej Republiki”, która zakończyła się w 1979 r. w wyniku udanego zamachu na życie Parka (Gu i Ho, 1993).

W latach 1979-1987 miała miejsce „Piąta Republika”, a na czele Korei Płd. stał Chun Doo-hwan, w wielu aspektach przypominający swojego poprzednika, choć od połowy lat 80-tych jego rząd zaczął proces powolnych reform zmierzających w kierunku demokratyzacji (Choe i Kim, 2012). W 1987 r. rozpoczął się trudny proces transformacji systemu politycznego do jego demokratycznego, pluralistycznego wariantu. Kamieniami milowymi dla tej zmiany było kolejno uchwalenie nowej konstytucji w tym samym roku i pierwsze od 1961 r. w pełni demokratyczne wybory prezydenckie i do Zgromadzenia Narodowego w 1988 r. Pierwszym tak wybranym prezydentem, na jedną, nieodnawialną 5-cio letnią kadencję, został Roh Tae Woo. W 1991 r. miały miejsce pierwsze od 30 lat wybory do samorządów terytorialnych (Martin B. G., 1992). Od wyborów prezydenckich w 2002 r., kiedy to na najwyższy urząd został wybrany Roh Moo-hyun, system partyjny zaczął coraz bardziej przekształcać się w demokrację parlamentarną, m.in. dzięki przeprowadzeniu decentralizacji partii. Po 2000 r. zyskał także na znaczeniu aspekt załagodzenia konfliktu z Koreą Północną (Barczyk, 2019).

Innym przypadkiem terytorium okupowanego przed II wojną światową był Tajwan, który po jej zakończeniu został przyznany Chinom przez zwycięską koalicję Aliantów. Różnice między Tajwanem i Chinami kontynentalnymi były widoczne w podziale administracyjnym, systemie prawnym, edukacji, organizacji rolnictwa i handlu. Mieszkańcy wyspy różnili się od kontynentalnych odpowiedników też w aspekcie tożsamości kulturowej, poglądami i wartościami (Chu i Lin, 2001). Należy wspomnieć, że zanim Czang-kej Szek i jego zwolennicy, skupieni wokół Chińskiej Partii Narodowej, uciekli na ziemię Tajwanu w 1949 r. w wyniku przegranej wojny domowej z chińskimi komunistami, byli oni odpowiedzialni za splądrowanie wyspy w 1947 r., a także przejęcie i obsadzenie lokalnych instytucji przez przychylnych sobie polityków (Laliberté, 1997).

Efektom tych działań był bunt lokalnej społeczności (zwany „Incydentem 28 lutego”), stłumiony przez nacjonalistów, którzy dali tym samym początek tzw. „białemu terrorowi”, proce-

sowi prześladowania sił opozycyjnych przez aparat władzy, trwającego do lat 70-tych. Pryn-
cypialne założenia konstytucja Chin z 1947 r. (od 1949 r. obowiązująca tylko na w Tajwanie),
choć gwarantujące teoretycznie prawa i wolności obywatelskie oraz demokrację, w praktyce
zostały zdominowane przez środowiska zgromadzonych wokół partii Czang-kej Szeka (znanej
jako Kuomintang lub KMT) (Rigger, 1999). Wprowadzono w ten sposób jednopartyjny, auto-
rytarny system polityczny, utrzymujący się w niezmięnionej formie do 1975 r., a stan wojenny,
w którym Tajwan znajdował się od 1949 r., został zniesiony dopiero w 1987 r. (Su, 2006).
Do 1970 r. Tajwan był uznawany przez instytucje międzynarodowe jako jedyna legalna repre-
zentacja Chin, ale wraz utraceniem swojego miejsca w Radzie Bezpieczeństwa ONZ na rzecz
ChRL, jego status zmalał. Proces demokratycznych zmian na wyspie rozpoczął się w latach
80-tych, a pierwsze wolne wybory do parlamentu odbyły się w 1991 r. (Chang W.-F. , 2013).

Od końca lat 80-tych rosło znaczenie Demokratycznej Partii Postępu (DPP) (zalegalizo-
wanej w 1986 r. przez następcę Czang-kej Szeka, Chianga Ching-kuo), która zyskała po obsa-
dzeniu na stanowisku prezydenta Lee Teng-Huia w 1988 r. Już w trakcie wyborów w 1989 r.
zyskała ona ponad 30% miejsc w parlamencie, ale status partii rządzącej, nijako z tytułu, wciąż
przysługiwał KMT. Dopiero wprowadzenie zmian do konstytucji w 1991 r. pozwoliło na zor-
ganizowanie demokratycznych wyborów do obu izb parlamentu, odpowiednio pod koniec
1991 i 1992 r., co zapoczątkowało proces umacniania się instytucji praw obywatelskich
(Maclay, 1997). Kolejnym momentem przełomowym było wygranie wyborów prezydenckich
przez Chen Shui-biana z DPP w 2000 r., dając podwaliny pierwszej wielopartyjnej demokracji
w społeczeństwie chińskim (Pacek, 2019). Obecnie, system polityczny Tajwanu można okre-
ślić jako półprezydencki, podobny do tego obowiązującego we Francji (Bush i Hass, 2019).

Przez krótki czas, tj. w latach 1941-1945, także Singapur pozostawał pod okupacją Japonii.
Zaraz po zakończeniu zmagani wojennych, wyspa weszła pod kontrolę Imperium Brytyjskiego,
które zarządziło powołanie do życia Rady Legislacyjnej w 1948 r. Początkowo, 6 z 32 człon-
ków wybierano w wyborach powszechnych. Jednakże, wraz z rosnącą agitacją lokalnych an-
tykolonialnych nacjonalistów i pojawieniem się zagrożenia przejścia władzy przez komuni-
stów w Malezji, w 1955 r., uchwalono Konstytucję Rendela¹¹⁷, będącej krokiem milowym dla
uzyskania niepodległości. W 1955 r. zorganizowano wybory parlamentarne, na mocy których

¹¹⁷ Do tego momentu praktycznie pełnia władzy znajdowała się w rękach Brytyjskiego namiestnika, który odpo-
wiadał jedynie przed Sekretarzem Stanu ds. Kolonii. Powołanie nowej ustawy zasadniczej dało początek dla pro-
cesu transferu władzy w ręce obywateli, co znalazło duże wsparcie wśród lokalnych politycznych liderów i było
impulsem do powstawania nowych partii politycznych. Zob. Y.K. Wah, *A Study of Three Early Political Parties
in Singapore, 1945-1955*, *Journal of Southeast Asian History* 1969, vol. 10, no. 1, s. 115-141.

25 z 32 nominowanych uzyskiwało mandat z głosu obywateli (Hwee, Li i Lin, 2005). W 1954 r. powstała Ludowa Partia Akcji (PAP), która w krótkim czasie zyskała poparcie społeczne. Zaraz przed i po wyborach parlamentarnych w 1959 r., dochodziło w niej do tarć pomiędzy frakcjami lewicową i prawicową, które ostatecznie wygrała druga z nich, na czele z Lee Kuan Yewem, wybranym w tym samym roku na pierwszego premiera Singapuru (Rodan, 2006).

W latach 1963-1965 znajdował się on razem z Malezją w Federacji Malajskiej¹¹⁸, jednak ze względu na konflikty na tle etnicznym i politycznym, sojusz ten zakończył się po dwóch latach (Fletcher, 1969). Od tego momentu Singapur stał się w niepodległym podmiotem, gdzie podstawą prawa stała się konstytucja z 1959 r., w wyniku której państwo, w teorii, jest demokracją bezpośrednią z referendum jako głównym narzędziem władzy (Hwee Y. L., 2002). Praktycznie, był to moment wprowadzenia w Singapurze autorytarnego i jednopartyjnego systemu politycznego, gdzie uwaga rządzących skupiła się na tzw. eliminacji polityki z życia społecznego i wzroście znaczenia administracji i biurokracji w działaniu państwa (Austin, 2009). W 1980 r. uchwalono konstytucję, na mocy której Singapur przekształcił się w republikę o ustroju gabinetowo-parlamentarnym, odwołującym się do Wielkiej Brytanii. Odtąd władzę zyskał także wybierany co 5 lat parlament (Chodkowska-Miszcuk i Wylon, 2017).

W ten sposób uformował się jeden z najtrwalszych reżimów na terenie Azji Południowo-wschodniej, cechujący się nikłym udziałem ugrupowań opozycyjnych w procesie formowania się realnej polityki państwa, gdzie partia rządząca wykazuje się dużą spójnością i popularnością wśród zróżnicowanego etnicznie społeczeństwa (Tan N. , 2020). Od 1965 r. jedynie dwukrotnie miał miejsce proces sukcesji władzy, tj. w 1990 r. gdy ówczesny premier Lee Kuan odstąpił swoje stanowisko Goh Chong Tongowi, oraz w 2004 r., kiedy to najważniejszą osobą w państwie został Lee Hsien Loong, syn Lee Kuana (wcześniej wicepremier) (Janik, 2019).

Podobna sytuacja jak w Singapurze, miała również miejsce w Malezji, gdzie w trakcie II wojny światowej regularnie ścierały się ze sobą wpływy brytyjskie, japońskie, a także chińskie i indonezyjskie. Początkowo, zwycięską ręką z tej batalii wyszło Cesarstwo Japonii, natomiast niepomysłne rozstrzygnięcie wojny z perspektywy Tokio doprowadziło do sytuacji, w której Wielka Brytania stała się hegemonem na terenie ówczesnych Malajów Brytyjskich. W krótkim

¹¹⁸ W tym okresie Singapur był podporządkowany Malezji m.in. w kontekście prowadzenia polityki zagranicznej, która znajdowała się w gestii władz ulokowanych w Kuala Lumpur. Można sądzić, że brak realnego wpływu na kształtowanie tożsamości międzynarodowej Singapuru przez premiera Lee, był kolejnym ważnym czynnikiem wpływającym na secesję wyspy z Federacji. Zob. A.C.Guan, *The Global and the Regional in Lee Kuan Yew's Strategic Thought: The Early Cold War Years*, w: *Singapore in Global History*, pod red. D. Heng, S.M.K. Aljunied, Amsterdam University Press 2009, s. 237-238.

czasie została tam wprowadzona brytyjska administracyjna wojskowa, która niedługo potem uznała prawo chińskich imigrantów do obywatelstwa, co spotkało się z sprzeciwem rdzennych Malajów (Yaakop, 2010). Był to jeden z powodów, dla których powstała w 1948 r. Federacja Malajów, bez Singapuru w swoich granicach. Lata pod okupacją brytyjską cechowały się niskim poziomem życia i dużym bezrobociem, co doprowadziło do uformowania się ruchów narodowyzwoleńczych, doprowadzając w 1957 r. do ogłoszenia niepodległości od Wielkiej Brytanii (Fernando i Rajagopal, 2017). Niedługo potem uchwalono konstytucję¹¹⁹, w efekcie której Maleszja stała się federacyjną monarchią konstytucyjną, gdzie król jest wybierany przez Zgromadzenie Sułtanów na 5-letnią kadencję, pozostając nią do dziś (Ucko, 2018).

W połowie lat 40-tych rozpoczął się proces formowania się dominujących dziś ugrupowań politycznych, reprezentujących największe mniejszości narodowe Maleszji i tworzące tzw. Front Narodowy (Barisan National) w skład którego weszły Zjednoczona Narodowa Organizacja Malajów (UMNO), Maleszyjskie Stowarzyszenie Chińczyków (MCA) i Maleszyjski Kongres Hindusów (MIC). Na czele UMNO stanął w 1951 r. Tunku Abdul Rahman, od 1957 r. pierwszy premier Federacji Malajskiej, piastujący to stanowisko do 1970 r. (Hagiwara, 1974). W międzyczasie, w 1965 r. z ziem 11 stanów Maleszji Zachodniej i 2 stanów Północnego Borneo, uformowała się Maleszja (Jomo i Hui, 2002). Podobnie jak w przypadku wcześniej omawianych państw, Front Narodowy stał się gwarantem ciągłości systemu politycznego, zyskując w nim dominującą pozycję przez sześć dekad, będąc odpowiedzialnym za erozję zasad demokracji i deprecjację znaczenia partii opozycyjnych (Victoria i Fadly, 2018). Od początku lat 70-tych celem kolejnych rządów był dynamiczny rozwój gospodarczy państwa (Aun, 2004).

Okresowi 1971-1990 towarzyszyła realizacja tzw. „Nowego Planu Gospodarczego”, efektem którego miała być sprawiedliwsza redystrybucja dochodu narodowego pomiędzy największymi mniejszościami narodowościowymi Maleszji. W efekcie, wzrosła dysproporcja pomiędzy faworyzowanymi przez system Malajami (których liczebność systematycznie się powiększała), a resztą społeczeństwa, doprowadzając do coraz częstszych przypadków korupcji wśród urzędników państwowych i uprzywilejowania osób należących do UMNO. W połowie lat 80-tych różnice poglądowe doprowadziły do rozłamu wewnątrz partii, w efekcie czego zaczął się okres represji politycznych i upaństwowienia sądownictwa. W wyniku wyborów z 1990 r.

¹¹⁹ Jednym z jej kluczowych zapisów było przyznanie obywatelom Malajskiego pochodzenia dominującej pozycji w społeczeństwie, Malajski stał się językiem oficjalnym, a sułtani utrzymali pozycję monarchów, z tym że w ramach ustroju monarchii konstytucyjnej. W celu zmniejszenia tarć etnicznych, na mocy konstytucji przyznano obywatelstwo imigrantom, którzy przysięgli wierność Malajom, gwarantującym im prawo do praktykowania swojej religii, języka i kultury. Zob. C.H. Kheng, *The Communist Insurgency in Malaysia, 1948-90: Contesting The Nation-State and Social Change*, New Zealand Journal of Asian Studies 2009, vol. 11, no. 1, s. 142-143.

Front Narodowy, pomimo odniesionego zwycięstwa, utracił władzę w dwóch stanach, co było wydarzeniem bezprecedensowym (Mauzy, 2006). W latach 90-tych, lokalna polityka została mocno naznaczony przez skutki azjatyckiego kryzysu gospodarczego z 1997 r., który uwypuklił problem braku transparentności władzy, spadku zaufania do niej społeczeństwa i wzrostu oczekiwań wobec demokratyzacji państwa (Noh, 2016). Rok 2008 r. stał się kolejnym kamieniem milowym dla spadku znaczenia Frontu Narodowego na scenie politycznej, a w 2018 r., po raz pierwszy w historii, jego dominacja, po 61 latach nieprzerwanej władzy, została przełamana przez Pakatan Harapan (Pakt Ludzi)¹²⁰ (Plaskoń, 2019).

Inaczej wyglądał proces formowania się systemu politycznego w przypadku Chin. Zrębów tego procesu należy szukać w historii Republiki Chińskiej sięgającej 1912 r., kiedy to powstało tam pierwsze państwo demokratyczne na terenie Azji Wschodniej. Dzięki promulgowanej w tym samym roku Tymczasowej Konstytucji Republiki Chińskiej, przekształciła się ona z posiadającego ponad 2000 lat dziedzictwa historycznego cesarstwa, w unitarną republikę parlamentarną, opierającą się na klasycznej zasadzie trójpodziału władzy (Szpotkowski, 2019a). Jednakże, wybuch wojny domowej, do którego doszło po zakończeniu II wojny światowej, wyniósł do władzy Komunistyczną Partię Chin (KPCh), która w 1949 r. proklamowała powstanie Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL), w efekcie czego Chiny przekształciły się w państwo demokracji ludowej dyktatury proletariatu (Szpotkowski, 2019b).

W latach 1949-1954 państwo to było budowane na kształt powojennego ZSRR, co odzwierciedla m.in. treści konstytucji z 1954 r. (Li H.-y. , 2001). Innym podobieństwem było oparcie systemu politycznego na silnej osobowości i kulcie jednostki, w tym przypadku Mao Zedonga (Bogusz i Jakóbowski, 2019). Jednak po 1956 r. rozpoczął się okres ochłodzenia wzajemnych relacji. Coraz rzadziej chińska propaganda odwoływała się do sukcesów narodu radzieckiego, starając się tworzyć bardziej sino-centryczną wersję socjalizmu, różniącą się warstwą ideologiczną i kulturalną (Scarlett, 2013). W 1958 r., wraz z ogłoszeniem kursu „trzech czerwonych sztandarów”, ChRL zerwała z radziecką drogą budowania państwa (Tomasiewicz, 2013). W latach 1962-1965 na czele programu restrukturyzacyjnego stanęli przedstawiciele nowej generacji komunistycznych liderów, którym przewodził m.in. Deng Xiaoping (Dittmer, 1979).

¹²⁰ Został on uformowany przez Partię Akcji Demokratycznej (*Democratic Action Party*), Wszechmalezyjską Partię Islamską (*Pan-Malaysian Islamic Party*), Partię Sprawiedliwości Ludzkiej (*People's Justice Party*), Partię Zaufania Narodowego (*National Trust Party*) i Partię Rdzennych Malezyjczyków (*Malaysian Indigenous Party*). Zob. B. Plaskoń, *Malezja*, w: Systemy polityczne państw Dalekiego Wschodu, pod. red. P. Pacek, K. Rak, Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach 2019, s. 182.

Śmierć Mao w 1976 r. dała początek fundamentalnym zmianom w polityce Chin. Trwająca 2 lata walka wewnątrz Komunistycznej Partii Chin, wyłoniła pod koniec 1978 r. jej nowego lidera, którym został zorientowany na reformy Deng Xiaoping. Choć były one realizowane głównie w sferze gospodarczej, objęły one swoim zakresem także strukturę partii. Wprowadzono obowiązkową kadencyjność, którą ograniczono do dwóch kolejnych elekcji i zasadę okresowej wymienialności elit rządzących i ich obowiązkowe przejście na emeryturę w zależności od stanowiska, pomiędzy 55, a 72 rokiem życia. W ten sposób zagwarantowano stałą rotację kadry decyzyjnej, tworząc załączki demokracji w ramach systemu jednopartyjnego (De Freitas, 2019). Przez 30 lat udało się zachować zasadę dwukadencyjności¹²¹, gdyż i Jiang Zemin i Hu Jintao ustępowali ze swoich stanowisk zgodnie z tym założeniem (Lawrence i Lee, 2021). Dopiero wybrany w 2012 r. Xi Jinping wyłamał się z reguły, wpierw nie namaszczając swojego następcy w trakcie zjazdu KP ChRL w 2017 r., a następnie decydując się na pozostanie na III kadencję, przyczyniając się do zwrotu w procesie rozwoju systemu politycznego Chin, umacniając w nim rolę państwa i partii (Bogusz, 2022).

Ta ostatnia zajmuje centralną pozycję w całej politycznej hierarchii od dekad. Na jej czele stoi 7-osobowy stały komitet biura politycznego, i 25-osobowe Politbiuro, razem stanowiące najważniejsze organy decyzyjne ChRL. Odwołując się do swoich tradycji zakorzenionych w leninizmie, Komunistyczna Partia Chin stoi ponad innymi instytucjami i społeczeństwem. Jej władza opiera się na 4 formalnych filarach systemu politycznego tj: pełnej kontroli nad służbami mundurowymi, administracją państwową, składającą się z ministerstw i samorządów terytorialnych, parlamentem tj. Ogólnochińskim Zgromadzeniu Przedstawicieli Ludowych¹²² i Ludowej Politycznej Konferencji Konsultatywnej Chin, którą należy traktować jako ciało doradcze Partii, dające jej możliwość do opisywania systemu politycznego jako „wielopartyjna współpraca i konsultacja polityczna, kierowaną przez KPCh” (Lawrance i Martin, 2013). Podstawą prawną w ChRL jest Konstytucja Chińskiej Republiki Ludowej z 1982 r., która do tej pory przeszła 5 gruntownych zmian (Dargas-Draganik, 2018).

¹²¹ Według Bolesty, stała się ona podstawą dla uformowania się w Chinach tzw. racjonalnego, bądź oświeconego autorytaryzmu, będącego punktem wyjścia dla neoautorytaryzmu, w który jego zdaniem przeobraziły się na początku XXI w. Cechami charakterystycznymi takiego systemu jest przekazania władzy w ręce wykształconej i kompetentnej elity, skupionej na rozwoju gospodarczym. Jest to również elita sprawująca władzę z wyboru, ale nie na zasadach demokratycznych. Zob. A. Bolesta, *Ustrój polityczny Chin*, *Dziś* 2004, nr. 11, s. 3-4.

¹²² Według Konstytucji, Parlament powinien pełnić funkcję kontrolną nad administracją państwową, władzą wykonawczą, sądowniczą i wojskiem. W praktyce, jego wpływ na kształtowanie się faktycznej polityki w państwie jest nikły i każda jego decyzja podlegał pełnej kontroli ze strony Komunistycznej Partii ChRL. Główną siłą sprawczą parlamentu jest nadana mu możliwość rozpoczęcia i kształtowania procesu legislacyjnego. Zob. S.V. Lawrence, M.Y. Lee, *China's Political System in Charts: A Snapshot Before the 20th Party Congress*, Congressional Research Service 2021, Washington D.C., s. 23-24.

Innym interesującym przypadkiem dzisiejszego państwa komunistycznego na terenie Azji Wschodniej jest Wietnam, który podobnie jak większość opisywanych w tym podrozdziale, był w trakcie II wojny światowej okupowany przez Japonię. Zaraz po jej klęsce w 1945 r., przez państwo przetoczyło się ogólnonarodowe powstanie skierowane zarówno przeciwko niej jak i Francji, która uznawała Indochiny przed wojną za terytoria kolonialne. Na czele ruchu wyzwolenczego stał Ho Chi Minh, twórca ruchu komunistycznego w Wietnamie, który uzyskawszy wsparcie ze strony ChRL, utworzył w 1946 wolne państwo Wietnamu Północnego, wchodzące oficjalnie w skład Indochińskiej Unii Francuskiej (Połowska, 2019). W 1954 r., na mocy konwencji genewskiej, kończącej pierwszą wojnę indochińską (1946-1954), Wietnam podzielono wzdłuż 17 równoleżnika na socjalistyczną północ i kapitalistyczne południe. Po okresie konsolidacji władzy, komuniści zdecydowali się w 1960 r. na powołanie Narodowego Frontu Wyzwolenia Wietnamu Południowego, dając początek drugiej wojnie indochińskiej. Konflikt ten zakończył się w 1975 r. zwycięstwem wojsk północy, a rok proklamowano Socjalistyczną Republikę Wietnamu (Shanks, Luttrell, Conway, Loi i Ladinsky, 2004).

Wzorem ChRL i ZSRR, w Wietnamie wprowadzono mono-partyjny system polityczny, na czele z Komunistyczną Partią Wietnamu (KPW). Po zakończeniu wojny, jej liderem został Le Duan, reprezentujący niechętnie podejście do kwestii reformowania państwa, z tego względu nazwany przez progresywne frakcje partii „Breżniewem Wietnamu”. Po jego śmierci w 1986 r. rozpoczął się proces transformacji gospodarki i destalinizacji życia politycznego, czemu sprzyjała polityka Nguyena Van Linha (Kleinen, 2015). W połowie 1988 r. pojawiły się pierwsze dyskusje na szczeblu partyjnym dotyczące konieczności dostosowania struktury politycznej państwa do szybko zmieniającego się otoczenia ekonomicznego. Zezwolono tym samym na reformę prawodawstwa, uwolniono media i prasę, uelastyczniono system wyborczy, urealniono konstytucyjną rolę organów wyborczych i poszerzono zakres praw obywatelskich (Thayer, 1991). Powstał w efekcie system określony przez elity jako „demokracja sterowana”. Tym niemniej, już w 1990 r. na plenum KPW stwierdzono, że nie ma potrzeby dla utworzenia pluralistycznego systemu politycznego, zamykając tym samym możliwość dla formowania się ugrupowań opozycyjnych. Konstytucja z 1992 r. podkreśliła nadrzędną rolę ideologii marksistowsko-leninowskiej dla KPW (Pietrasiak, 2009) i przywróciła instytucję prezydenta, zastępującego Radę Państwa, najważniejszą instytucję w Wietnamie po 1975 r. (Pietrasiak, 2022).

Struktura instytucji politycznych Wietnamu przypomina w wielu aspektach tę z ChRL. Po śmierci Ho Chi Minha, w celu równiejszej dystrybucji władzy wśród następných generacji liderów, uformowała się zasada tzw. „trójki”, składająca się z Sekretarza Generalnego Partii,

Prezydenta i Premiera. Choć miała ona pewien wpływ na kierunek polityki państwa już w latach 80-tych, nabrała ona na znaczeniu dopiero w okresie 1991-1997. Wówczas, zaczęły ścierać się ze sobą poglądy różnych obozów władzy, co postawiło w wątpliwość dalszy wektor rozwoju państwa. Ujawniła się tym samym mniejsza zdolność reżimu do egzekwowania linii partii¹²³, wzorem Chin, ale również większy potencjał w kwestii liberalizacji życia politycznego¹²⁴. Przejawem tego był 10. Kongres Partii w 2006 r., na którym po raz pierwszy w historii Wietnamu dwóch kandydatów startowało na stanowisko Sekretarza Generalnego (Dosch i Vuving, 2008). Obecnie Zgromadzenie Narodowe, wybierane na 5-letnią kadencję i zbierające się co pół roku, jest najważniejszym organem w państwie, które odpowiada za wybór prezydenta, premiera, rządu i najważniejszych przedstawicieli władzy sądowniczej (Fforde i Homutova, 2017). Treść ostatniej konstytucji z 2013 r. nie uwzględniła oczekiwanych zmian społeczeństwa odnośnie demokratyzacji życia politycznego (Malesky, 2014).

Równoległe z dynamicznymi przemianami w Wietnamie w latach 40-tych i 50-tych i jego wyswobodzeniu się spod kontroli Francji, towarzyszyły bliźniacze procesy w Kambodży, która ogłosiła swoją niepodległość w 1953 r. Wówczas królem został Norodom Sihanouk, który do dnia dzisiejszego uchodzi tam za „Ojca Niepodległości”. Przez 15 lat sprawowania władzy skupił się on na jej konsolidacji w swoich rękach, marginalizując ugrupowania opozycyjne i opierając cały system polityczny wokół siebie przychylniej partii (Sangkum), blisko przy tym współpracując z KPW i KPCh (Jacobsen i Stuart-Fox, 2013). W 1970 r. doszło do zamachu stanu, w efekcie czego władzę objął proamerykański generał Lon Nol. W latach 1970-1973 największym ugrupowaniem opozycyjnym w Kambodży stali się Czerwoni Khmerzy, ekstremistyczne ugrupowanie, wspierane finansowo i militarnie przez ChRL i Wietnam Północny. Dzięki zwycięstwu w trwającej do 1975 r. wojnie domowej, przejęło ono władzę formując totalitarny, bazujący na marksizmie ustrój agrarnego komunizmu (Zarzecki, 2020). Bilans ich rządów w latach 1975-1979 to całkowite załamanie gospodarki, śmierć ponad 1.7 mln. Khmerów (obywateli Kambodży) i rozpoczęcie konfliktu zbrojnego z Wietnamem, wspieranego

¹²³ Jednym z powodów, który mógł mieć ujemny wpływ na tempo wprowadzanych reform w latach 90-tych, był niewielki napływ nowych kadr do KPW, która była w tym czasie zdominowana przez konserwatywnych członków. W latach 1993-2002 jedynie 4% studentów zdecydowało się na wstąpienie w jej szeregi, co dało początek dla formowania się nowego społeczeństwa, znacznie mniej skłonnego do szerzenia idei rewolucyjnych, a pragmatycznego i skupionego na korzystaniu z możliwości postępu gospodarczego. Zob. L.S. Le, *The Politics of the Vietnamese Post-War Generation*, Education About Asia 2009, vol. 14, no. 2, s. 44.

¹²⁴ Tym niemniej, w latach 90-tych, większość ważnych stanowisk państwowych było obsadzonych przez osoby mające bezpośredni związek z służbami mundurowymi, w szczególności armią i policją, co miało negatywny wpływ na głębszą transformację systemową w tym czasie. Zob. M. Gainsbourough, *Political Change in Vietnam. In Search of the Middle-Class Challenge to the State*, Asian Survey 2002, vol. XLII, no. 5, s. 703.

przez ZSRR, zakończonego porażką reżimu Pol Pota. W efekcie, proklamowano Ludową Republikę Kampuczy, opierającej się na komunistach pro-wietnamskich, na czele której stanął Heng Samrin (Hughes i Conway, 2003).

W latach 80-tych toczyła się wojna domowa w Kambodży pomiędzy wojskami rządowymi, a grupami partyzanckimi Czerwonych Khmerów, republikanów i monarchistów wspierających króla Silhanouka, od 1982 r. tworzących Koalicyjny Rząd Demokratycznej Kampuczy. Niedługo później, koalicjanci zyskali mandat na zebraniach Narodów Zjednoczonych, podnosząc tym samym rangę problemu kambodżańskiego do skali międzynarodowej. Wspierany przez Wietnam, ZSRR i państwa socjalistyczne państwa Europy Środkowo-Wschodniej rząd Samrina, był jednocześnie podważany przez ChRL i państwa ASEAN, wspierających siły opozycyjne. Pierwsze rozmowy pokojowe pomiędzy oboma frontami miały miejsce w 1987 r., a w 1991 r. na Międzynarodowej Konferencji ds. Kambodży w Paryżu, ONZ zdecydował się aktywnie zaangażować w powstanie w Kambodży państwa demokratycznego. Na 1992 r. zaplanowano pierwsze od ponad 20 lat wybory powszechne i powołanie nowej konstytucji, a w 1993 r. na tron powrócił książę Sihanouk (Ishizawa, 2002).

Centralną rolę w procesie odbudowy systemu politycznego Kambodży odegrała Kambodżańska Partia Ludowa (CPP), powstała pod koniec lat 70-tych, stanowiąca wraz z Kambodżańską Partią Narodową i partią rojalistyczną, trzon sceny politycznej. Na jej czele stoi obecnie Hun Sen, pełniący funkcję premiera nieprzerwanie od 1985 r. Od 2003 r. CPP systematycznie przekształca się w partię dominującą (Bryan i Baer, 2005), która zdobyła w 2008 r. większość w Zgromadzeniu Narodowym, od 2003 r. regularnie wybieranym na 5-letnią kadencję, dwuizbowym parlamencie (Schrey, Tran-San i Hartwig, 2013). W 2017 r. rozwiązano, decyzją Sądu Najwyższego, największą partię opozycyjną, Partię Narodowego Ocalenia Kambodży, która w wyborach z 2013 r. nieznacznie uległa CPP, zajmując 55 miejsc w parlamencie, przyczyniając się do spadku reprezentacji partii rządzącej z 90 do 68 miejsc. Zdaniem Ververa i Wieczorka, poprawki do prawa o partiach politycznych z 2017 r. są przejawem rosnącego autorytaryzmu w Kambodży (Verver i Wieczorek, 2017), który znalazł swoją legitymację w zwycięstwie CPP w wyborach 2018 r. (Croissant, 2019). Od 2004 r. władzę królewską sprawuje Norodom Sihamoni, a państwo jest monarchią konstytucyjną (Sieracka, 2019).

Chociaż powyższe systemy polityczne mogą posłużyć jako potencjalny punkt wyjścia dla pozytywnych zmian, które mogłyby mieć miejsce w przypadku państw Azji Centralnej w przyszłości, to konieczna jest też dekompozycja przypadków, na których wzorują się dziś lokalne

elity. Pierwszym przypadkiem jest Turcja, posiadająca ściśle więzi historyczne i kulturowe z tym obszarem. Wraz z zakończeniem I wojny światowej, Imperium Osmańskie przeszło transformację, zakończoną w 1922 r. rozwiązaniem sułtanatu. Rok później proklamowano Republikę Turcji, na czele z Mustafą Kemel Paszą (Arslan, 2005). Lata 1923-1946 to faza laicyzacji państwa i jego przebudowy z systemu mono-partyjnego (na czele z Partią Ludowo-Republikańską) do wariantu pluralistycznego. W efekcie powstała Partia Demokratyczna i kilku pomniejszych ugrupowań, nie mających realnych szans na realną zmianę układu sił politycznych (Bilski, 2020). Okres 1946-1960 charakteryzował się dużą niestabilnością polityczną, zakończoną zamachem stanu i umocnieniem władzy wykonawczej, gwarantem czego była konstytucja z 1962 r. Zdaniem Kabasakala był to czas spokoju, kiedy to zaczął formować się trójpodział władzy i system wielopartyjny (Kabasakal, 2019). Kolejny przewrót polityczny nastąpił w 1980 r., zwieńczeniem czego było promulgowanie dwa lata później nowej konstytucji, będącej do 2018 r. podstawą ustroju politycznego Turcji (Adar i Seufert, 2021).

Jego cechami charakterystycznymi była równowaga pomiędzy władzą ustawodawczą i wykonawczą, gdzie prezydent, choć posiadający prerogatywy umożliwiające na wpływanie na funkcjonowanie państwa, był niżej w hierarchii niż wybierający go na 7-letnią kadencję parlament. Rola głowy państwa nie ograniczała się jednak do funkcji symbolicznych i ceremonialnych przez co powstał system będący połączeniem rozwiązania gabinetowo-parlamentarnego z półprezydenckim. Pierwsze zmiany dążące do zachwiania tej równowagi miały miejsce w 2007 r. kiedy to na drodze referendum zmieniono tryb wyboru prezydenta z pośredniego na głosowanie powszechne. Kadencja uległa skróceniu do 5 lat (Liszkowska, 2021). Były one wynikiem niestabilności na scenie politycznej, cechującej się w latach 80-tych i 90-tych dużą fragmentaryzacją, prowadzącą do zmian koalicji rządzących (Hale, 1999).

Sytuacja zmieniła się dopiero w 2002 r. wraz z zwycięstwem w wyborach parlamentarnych Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP), której przewodził Recep Tayyip Erdogan. Jej program łączył liberalne wartości demokratyczne z konserwatywną identyfikacją religijną, tworząc tym samym tzw. „muzułmańską demokrację”. Do 2007 r. państwo doświadczyło poluzowania praw obywatelskich, na czele z wolnością słowa i zrzeszania się. Turecki parlament rozpoczął też wprowadzanie praw dla mniejszości narodowych, głównie prześladowanych Kurdów (Kirisci i Toygur, 2019). Okres władzy partii (2002-2014) zbiegł się z czasem bezprecedensowego rozwoju gospodarczego. Był on jednak w dużej mierze finansowany na kredyt, czego skutki są widoczne obecnie (Matusiak, 2015), (Chudziak, 2021), (Michalski A. , 2022). Większość z tych zmian była motywowana chęcią przystąpienia do Unii Europejskiej, które

znalazły swoje formalne potwierdzenie w zmianach do konstytucji z 2010 r. Był to punkt zwrotny w procesie demokratyzacji systemu politycznego (Wasilewski, 2017).

Zwycięstwo AKP w wyborach parlamentarnych w 2011 r.¹²⁵ uutorowało jej drogę do sprawowania władzy w 3. z rzędu kadencji. Premier Erdogan zapowiedział wprowadzenie w Turcji „zaawansowanej demokracji”, która w rzeczywistości charakteryzowała się dalszą konsolidacją władzy w rękach członków AKP i narastania tendencji autorytarnych w jej polityce. Znacząco wyhamował tym samym jej pro-demokratyczny kurs, początek czego datuje się na 2007 r. kiedy to UE przyznało Turcji status uprzywilejowanego partnera (Eralp, Göksel i Lindgaard, 2017). Od 2014 r. tj. momentu wybrania w wyborach powszechnych Erdogana na stanowisko prezydenta, AKP otwarcie komunikowała chęć przegłosowania ustawy na mocy której, Turcja stałaby się republiką prezydencką. W 2016 r. rząd zgłosił do parlamentu poprawkę, na mocy której m.in. stanowisko prezydenta i premiera miało zostać połączone, a faktyczna władza wykonawcza znalazłaby się w rękach jednej osoby¹²⁶. Według ówczesnego systemu, zgodę musiał wyrazić parlament większością 2/3 głosów. W efekcie jej akceptacji, Turcja przekształciła się de facto w państwo autorytarne z władzą skupioną wokół Erdogana¹²⁷ (Marszałek-Kawa i Burak, 2018). Jednocześnie, wzorem m.in. ChRL, pozostał on szefem partii rządzącej, w efekcie czego została naruszona zasada trójpodziału władzy, gdyż żadna instytucja władzy nie jest go w stanie odtąd kontrolować (Kartal i Ataseven, 2018).

Państwem ważnym w tym zestawieniu jest Rosja, dziedziczka spuścizny ZSRR, po rozpadzie którego powstały republiki będące substancją treści rozprawy. Od momentu powstania ZSRR w 1922 r. aż do objęcia przywództwa w Komunistycznej Partii ZSRR (KPZR) przez

¹²⁵ W kolejnych wyborach, rosło poparcie społeczeństwa wobec AKP, wynoszące odpowiednio 34,7% w 2002 r., 47% w 2007 r. i 50% w 2011 r., kiedy do urn poszło ok. 90% społeczeństwa. Korzystając z tej tendencji, AKP przekształciła się w 2013 r. w partię dominującą, w coraz większym stopniu oddalającą Turcję od standardów demokratycznych, wykorzystując słabość systemu kontroli i równowagi (ang. system of checks and balance) i rozproszenie sił opozycyjnych. Zob. M. Muftuler-Bac, E.F. Keyman, *Turkey's Unconsolidated Democracy: The Nexus Between Democratisation and Majoritarianism in Turkey*, Istanbul Policy Center, Istanbul 2015, s. 2-3.

¹²⁶ Administracja państwowa miała w tym przypadku zostać przyporządkowana realizacji mocarstwowych celów związanych z obchodami 100-lecia powstania Republiki Tureckiej, która przypada na 2023 r. Jednym z tego przejawów była redukcja liczby ministerstw i powstanie instytucji charakterystycznych dla systemu prezydenckiego, znanego z innych państw. Zob. M.Z. Sobaci, N. Mis, O. Koseoglu, *Turkey's New Government New Model and the Presidential Organization*, Seta Perspective 2018, no. 45, s. 5.

¹²⁷ Zwrot ten w pewnym stopniu położył kres unikatowości tureckiego systemu politycznego, który do tej pory uchodził za unikatowy przypadek trwałej i dynamicznie rozwijającej się demokracji świeckiej w zdominowanym przez muzułmanów społeczeństwie, przy jednoczesnym zachowaniu cech charakterystycznych dla państw demokracji liberalnej. Z drugiej strony, polityka prowadzona przez Erdogana i AKP przysporzyła im zmobilizowany elektorat, który w kolejnych wyborach bezwzględnie głosował za konsolidacją władzy w ich rękach. Zob. M. Somer, *Turkey: The Slippery Slope from Reformist to Revolutionary Polarization and Democratic Breakdown*, *The Annals of the American Academy* 2019, no. 681, s. 43-44.

Michaiła Gorbaczowa¹²⁸ w 1985 r., posiadała ona monopol na władzę (Świder, 2019), co znalazło podbudowę merytoryczną w treści konstytucji z 1936 r. (tzw. stalinowskiej) i z 1977 r. (breżniewowskiej). W tej ostatniej znalazł się również zapis wskazujący na konieczność wytyczenia kierunku reform w strategicznych dla państwa obszarach, co stało się podstawą dla nowej ordynacji wyborczej, pierwszy raz zastosowanej w 1989 r. w trakcie Zjazdu Deputowanych ZSRR. Zmiany te dały asumpt dla formowania się frakcji wewnątrz KPZR, przyczyniając się do upadku systemu mono-partyjnego (Pietrzko, 2005). Najważniejszymi instytucjami władzy w państwie były KPZR, na czele z Komitetem Centralnym wybieranym na zjeździe lub konferencji Partii, wyznaczającym Politbiuro, najważniejszy urząd w ZSRR, Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy Rad, parlamentu ZSRR i system lokalnych Rad, egzekwujących politykę Partii w regionach (Little, 1971), (Lityński, 2017).

Reformy wprowadzone przez Gorbaczowa po 1989 r. przyczyniły się do powstania ugrupowań opozycyjnych, tworząc warunki do powstania w ZSRR systemu wielopartyjnego. Proces ten wyhamował wraz z rozpadem państwa pod koniec 1991 r., gdyż program większości z nich lub organizacji stawiał się w opozycji do reżimu sowieckiego, rzadko wychodząc poza ramy negującej go narracji. Cechowały się one niespójnością programową i nikłym doświadczeniem politycznym (Riggs i Schraeder, 2004). W latach 1992-1993 ustroj Rosji można określić jako system gabinetowo-parlamentarny z niewielką władzą prezydenta, którym został Borys Jelcyn, ale też niejasnym podziałem władzy wykonawczej (Gel'man, 2015). Pod koniec 1993 r. Jelcyn rozwiązał parlamentu na drodze dekretu, do czego nie był upoważniony. Pomimo zawieszenia go w obowiązkach przez Radę Najwyższą, w kolejnym kroku rozpisano referendum i 25 grudnia 1993 r. promulgowano nową konstytucję (Wojciechowska, 2020).

Konstytucja z 1993 r. stała się podstawą prawną dla umocnienia władzy wykonawczej w systemie politycznym, na czym w zyskał urząd prezydenta. Nowa ustawa zasadnicza stała się gwarancją federalnego ustroju państwa¹²⁹ o republikańskiej formie rządów, gdzie zazna-

¹²⁸ Gorbaczow reprezentował wykształcone skrzydło komunistycznej elity radzieckiej, reprezentującego nową falę liderów. Jego dojście do władzy zmieniło podejście do tzw. inteligencji w systemie radzieckim, do tej pory nie wpisującej się w oficjalną linię partii, promującą lud pracujący miast i wsi. Zob. D. Lane, *The Transformation of Russia: The Role of the Political Elite*, Europe-Asia Studies 1996, vol. 48, no. 4, s. 535-549.

¹²⁹ Organizacja terytorialno-administracyjna w znacznej mierze czerpie z rozwiązań obowiązujących w okresie ZSRR. Po jego rozpadzie i powstaniu niepodległej Rosji doszło do kilku nieznacznych modyfikacji. Obecnie w skład federacji wchodzi 22 republiki, 9 krajów, 46 obwodów, 3 miasta federalne, 1 obwód autonomiczny i 4 okręgi autonomiczne (uwzględniające faktyczne, choć nieuznane przez społeczność międzynarodową zmiany po aneksji Krymu. Zob. R. Czachor, *Ewolucja ustroju federalnego Rosji w ujęciu neoinstytucjonalnym*, w: Społeczności lokalne w 25-leciu odrodzonej samorządności – perspektywa interdyscyplinarna, pod. red. M. Adamczyk, W. Olszewski, Wydawnictwo Uczelniane Jana Wyżykowskiego, Polkowice 2016, s. 207-221.

czała się duża autonomia regionów (Stoner-Weiss, 2001). Pierwsze wybory do Dumy (rosyjskiego parlamentu) przeprowadzono tuż przed tymi wydarzeniami. Odbywały się one na zasadzie podzielonych list wyborczych gdzie połowa deputowanych (225) była wybierana na zasadzie większości proporcjonalnej, a druga z jednomandatowych okręgów wyborczych. Do 1999 r. wykształciły trzy dominujące partie, tj. Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej, Yabloko i Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji. W wyborach w 1999 r. wystartowało 139 różnych organizacji reprezentujących wyborców, w tym 26 porozumień wyborczych i 10 bloków wyborczych, co podkreślało wciąż duże rozdrobnienie wśród rosyjskich partii politycznych. Podobnym poparciem do standardowo dominującej Partii Komunistycznej (24,3%), cieszył się Międzyregionalny Blok „Jedność”, znany też jako „Niedźwiedź” (Stelmach, 2002).

Formacja ta, pod nazwą „Jedna Rosja” w latach kolejnych będzie kojarzyła się z Władimirem Putinem, wybrany, w 2000 r. na prezydenta Rosji. W trakcie pierwszej kadencji sprawowanych rządów (2000-2004) zbudował on i umocnił swoją popularność. Wraz z chęcią włączenia Rosji do światowych struktur politycznych i gospodarczych oraz pobudzenia lokalnej gospodarki, był on też orędownikiem centralizacji państwa (Szydywar - Grabowska, 2018). Jeszcze w 2000 r. został ustanowiony system dystryktów federalnych, w którym władza wykonawcza na poziomie regionów faktycznie przypadła prezydenckim pełnomocnikom. Wyrazem wzrostu tendencji autorytarnych była reforma Rady Federacji, w efekcie której posłowie i najwyżsi przedstawiciele szczebla regionalnego zostali wyłączeni z procesu tworzenia prawodawstwa państwowego. Ostatecznym krokiem godzącym w niezależność regionów było zniesienie powszechnych wyborów na prezydentów i gubernatorów jednostek wchodzących w skład Federacji Rosyjskiej (Litvinova i Yarovova, 2017).

W trakcie drugiej kadencji (2004-2008), obsadził on kluczowe stanowiska polityczne i gospodarcze osobami ze swojego otoczenia, tworząc odpowiednie warunki dla powstania oddanej mu elity. Po przerwie (2008-2012), kiedy to Dimitri Miedwiediew sprawował urząd głowy państwa, Putin wrócił na stanowisko w 2012 r., przyczyniając się do dalszej autorytarnej centralizacji i personalizacji systemu politycznego (Fischer, 2022). Powstawanie ruchów opozycyjnych jest od tego momentu dławione w zarodku, efektem czego było zdominowanie parlamentu przez partię mu podległą. Po masowych protestach społecznych z 2011 r. będących reakcją na wyniki wyborów parlamentarnych, próg wyborczy obniżono z 7% do 5%. Ta fasadowa liberalizacja systemu politycznego miała faktycznie na celu jeszcze większe rozproszenie opozycji i utrzymanie władzy przy obozie „Jednej Rosji” (Zamyatin, 2016). Kadencja prezydenta, na prośbę ustępującego w 2008 r. Putina, została wydłużona do 6 lat i zasada ta

obowiązuje od wyborów z 2012 r. (Trudolyubov, 2020). W 2020 r. wprowadzono poprawki do konstytucji, w ramach których licznik kadencji prezydenta została przywrócony do stanu wyjściowego, umożliwiając mu sprawowanie władzy do 2036 r. (Domańska, 2020).

Ostatnim opisanym przypadkiem jest Iran, który od chwili rewolucji z 1979 r., pozostaje republiką islamską i jednocześnie jedynym przykładem religijnego państwa autorytarnego w tym rozdziale. Historia ustroju politycznego Iranu sięga początku XX w., czyli okresu promulgowania pierwszej konstytucji i uformowania się pierwszego parlament (tzw. madżylisu). Procesy te były pokłosiem oddolnych ruchów społecznych sprzeciwiających się okupacji brytyjskiej i rosyjskiej, mających swoje początki w XIX w. Symbolem podległości państwa wobec nich była dynastia turkmeńskich Kadżarów, ofiara tzw. „rewolucji konstytucyjnej”¹³⁰, trwającej w latach 1905-1921. Jej efektem był przewrót dokonany przez Rezę Szacha Pahlawiego, który ustąpił w 1941 r. na rzecz syna, Mohammada Rezy Pahlawiego (Bradley, 2007). W 1951 r. w wyborach powszechnych na premiera wybrano Mohammad Mosaddegh, reformatora i przeciwnika rosnącego uzależnienia Iranu od USA. Został on jednak usunięty ze stanowiska dwa lata później, co było konsekwencją przewrotu dokonanego z motywacji CIA, początkujący scementowanie władzy w rękach szacha (Kurun, 2017). Lata 1953-1979 stały pod znakiem promowania konsumpcjonizmu na wzór zachodni i potępiania tradycji islamskich (Michalski D. J., 2012), w czym udział miały lokalne służby bezpieczeństwa, tzw. Sawak, prześladowane duchownych, w tym Ajatollaha Chomeiniego (Abbas, 1997).

Rosnące niezadowolenie społeczne i pogarszająca się sytuacja gospodarcza doprowadziły do wybuchu bezprecedensowych protestów, które przetoczyły się przez Iran w latach 1977-1978. W ich efekcie, zmuszono Szacha i jego administrację do opuszczenia państwa i tym samym zakończenia jego dyktatury (Halliday, 1979). Chomeini, który od 1963 r. stał na czele religijnej opozycji wobec władzy, powrócił z Francji w lutym 1979 r., gdzie przebywał na wygnaniu i uformował rząd rewolucyjny na czele z Mahdim Bazarganem. Do końca roku skonsolidowano władzę wokół elit narodowo-religijnych, czemu sprzyjała rosnąca niechęć

¹³⁰ Jej efektem było utracenie przez Szacha władzy absolutnej i zmuszenie go do powołania parlamentu, członków którego wybierano na drodze wolnych wyborów. Zalegalizowano partie polityczne i wprowadzono niezależne sądownictwo. Powstały tym samym warunki dla uformowania się w Iranie systemu demokratycznego na wzór zachodni, czemu sprzeciwiło się jednoznacznie konserwatywne duchowieństwo islamskie, mające wpływ na decyzyjność społeczeństwa. Należy podkreślić, że charakter Konstytucji był od samego początku w znacznym stopniu wykluczający, gdyż praw wyborczych były pozbawione m.in. kobiety, polityczni dysydenci, bankruci, religijni heretycy, oraz osoby które zdecydowały się zmienić swoje wyznanie z Islamu na inne. Konstytucja nie rozdzielała państwa od religii. Zob. M. Kar, *Political Participation in Iran from the Constitutional Revolution to the Present*, A Forum on Human Rights and Democracy in Iran, Washington 2007, s. 2-3.

i brak zaufania wobec środowisk do niedawna sprzyjających Szachowi¹³¹ oraz „islamizacja” armii i instytucji państwowych. Uchwalona w grudniu 1979 r. konstytucja potwierdziła formalne powstanie Islamskiej Republiki Iranu (Eisenstadt, 2011). W krótkim czasie państwo przeistoczyło się w technokrację religijną, gdzie instytucje religijne faktycznie zyskały przewagę nad politycznymi odpowiednikami (Kausar i Ahmad, 2019). Do 1982 r. przeprowadzono czystki wśród potencjalnych przeciwników nowego reżimu, przywracając tym samym Iran do konserwatywnego stanu sprzed rewolucji Pahlawiego (Arjomand, 1988).

W 1989 r., krótko przed śmiercią Ajatollaha Chomeiniego, wprowadzono nowelizację do Konstytucji, która zalegalizowała status Iranu jako republiki teokratycznej. Na podstawie tekstu jej pierwotnej wersji, zyskał on status Najwyższego Przywódcy¹³², dając mu status najważniejszego polityka. Jednocześnie, ustawa zasadnicza zakładała rozwój, równoległe do wspieranej przez armię dominującej struktury religijnej, instytucji państwowych typowych dla państw demokratycznych. W efekcie zmian, dominująca pozycja Najwyższego Przywódcy nie uległa zmianie, ale zyskał on wsparcie pod postacią tzw. „Rady Strażników”, skład której w połowie jest wybierany przez niego, a w połowie przez parlament (Jones, 2011). W strukturze władz republikańskich usunięto stanowisko premiera, którego obowiązki przejął prezydent razem z ministrami. Obraz kluczowych instytucji politycznych Iranu dopełnia Zgromadzenie Ekspertów, organ odpowiedzialny za wybór nowego Najwyższego Przywódcy, sprawującego swój urząd dożywotnio. Dotychczas, tylko raz doszło do zmiany na tym stanowisko, a miejsce Chomeiniego zajął w 1989 r. Ali Chamenei (Pieniążek, 2020).

Charyzma i wsparcie ze strony środowisk religijnych dla Chomeiniego stały się podstawą istnienia reżimu w Iranie. Jego śmierć doprowadziła do wielowymiarowej walki politycznej o przejęcie schedy po zmarłym liderze (do tego momentu pełniącym też funkcję republikańskiej głowy państwa). Jego religijny następca, w pierwszym kroku nawiązał bliższą współpracę z nowo wybranym prezydentem, Ali Akbarem Haszemi Rafsandżim, razem z którym podjął

¹³¹ Pomimo pierwotnego założenia sprzeciwu wobec imperializmu, włączając w tę klasyfikację również ZSRR, w latach 1979-1983 wzrosła współpraca pomiędzy oboma państwami, głównie w obszarze zakupów uzbrojenia przez Iran. Przejawem tego działania była akceptacja funkcjonowania na terenie państwa ugrupowań o charakterze marksistowskim, co wskazywało na zerwanie wszelkich relacji z USA. Zob. J.L. Esposito, J. Piscatori, *The Iranian Revolution Ten Years Later: What has been its Global Impact?*, Middle East institute 1989, s. 6-7.

¹³² Stanowisko to ma wymiar symboliczny, gdyż ustrój Iranu jako republiki technokratycznej opartej na prawie szyickiego odłamu islamu tj. pokładającym w swojej polityce wiarę w niepodważalny absolutyzm Allaha, w siłę proroka Mahometa, w 12 imamów, w oczekiwaniu na powrót ukrytego imama i na sprawiedliwość czerpaną z treści Koranu, znalazł swoje oparcie w instytucji, gwarantującej dominację zasad Islamu w przestrzeni politycznej z jednoczesnym rozwojem państwowości. Tym niemniej, mimo wprowadzenia zasady trójpodziału władzy w 1979 r., władza sądownicza została silnie zislamizowana, zniesiono podział na sądy religijne i świeckie, oparto ją na Koranie i poddano pod zwierzchnictwo Kościoła. Zob. K. Szymczyk, *System Wyborczy, Czynne Prawa Wyborcze i Rola Elektoratu w Islamskiej Republice*, Białostockie Studia Prawnicze 2016, vol. 20/A, s. 107.

się próby oczyszczenia parlamentu i rządu z przedstawicieli tzw. „lewicy” islamskiej, co spotkało się ze sprzeciwem społecznym i Medżylisu. Do połowy lat 90-tych, frakcje progresywne zwiększyły swój udział w życiu politycznym Iranu, w efekcie czego prezydentem został w 1997 r. ich przedstawiciel, Mohammed Chatami (Brumberg, 2010). Okres jego rządów, 1997-2005, charakteryzował się walką pomiędzy elitami politycznymi i religijnymi, wyhamowując reformistyczne plany Chatamiego (Zunes, 2009). Jego następcą był konserwatywny Mahmud Ahmadineżad. Prawdopodobieństwo sfałszowania wyników wyborów prezydenckich w 2009 r., w których zwyciężył on z faworyzowanym społecznie Hasanem Rouhanim, spowodowało falę protestów, dających początek „Zielonej Rewolucji” (Ansari i Aarabi, 2019).

Na przykładzie tej rywalizacji widać silny wpływ ścierających się ze sobą frakcji konserwatystów i reformatorów, którzy od 1989 r. zyskują swojego reprezentanta w osobie prezydenta w odstępach dwukadencyjnych. W 2012 r., wybory parlamentarne wskazały wotum nieufności wobec ówczesnego obozu władzy. Objawiła się ona nie tylko w wyniku głosowania powszechnego, ale też w dyskwalifikacji przez „Radę Strażników” około 30% kandydatów z list frakcji prezydenckiej. Tym niemniej, 60% głosów uzyskali konserwatywni zwolennicy Najwyższego Przywódcy, co pozwalało sądzić, że linia polityczna preferowana przez elity religijne, będzie utrzymana w przyszłości. Do wyborów prezydenckich w 2013 r. „Rada Strażników” zakwalifikowała 8 z ok. 700 kandydatów, spośród których największe szanse na zwycięstwo miał jedyny duchowny w zestawieniu, umiarkowany Rouhani i Mohammed Reza Aref, prezentujący bardziej progresywne poglądy. Ostatecznie, tak w wyborach wewnątrzfrakcyjnych jak i później w ogólnokrajowych, zwycięstwo odniósł pierwszy z nich (Czulda, 2015). W wyborach w 2017 r. utrzymał on swoją władzę, choć dobry wynik otrzymał także konserwatysta, Ebrahim Raisi. Rouhani został doceniony przez swój elektorat za osiągnięcie porozumienia nuklearnego z tzw. „wielką szóstką”¹³³ i otwieranie Iranu na świat (Gajda J. , 2017). Jednakże, wyniki do Madżlisu w 2020 r., wyróżniające się niską frekwencją i wiarygodnością wśród społeczeństwa, ponownie zagwarantowały większość ugrupowaniom konserwatywnym (Piotrowski, 2020), co przełożyło się na zwycięstwo w wyborach prezydenckich faworyta Chameneiego, ultrakonserwatywnego Ebrahima Raisiego, dążącego do scentralizowania władzy, m.in. kosztem władz regionalnych (Piotrowski, 2021).

¹³³ Do tego zestawienia zalicza się pięciu stałych członów Rady Bezpieczeństwa ONZ tj. Chiny, Francję, Rosję, Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię i Niemcy. Format ten jest często formułowany jako P5+1. W przypadku negocjacji z Iranem czynny udział brali także przedstawiciele Unii Europejskiej. Zob. K. Robinson, *What Is the Iran Nuclear Deal?*, Council of Foreign Relations, 20.07.2022, dostęp: <https://www.cfr.org/background/what-iran-nuclear-deal>.

2.7. Zastosowanie wybranych metod badawczych w badaniu empirycznym

Dobór narzędzi badawczych opisanych w podrozdziale 2.2. miał pomóc w znalezieniu odpowiedzi na dwa pytania: jak przebiegał proces formowania się systemu politycznego w państwach Azji Centralnej po 1991 r. i w jaki sposób przełożyło się to na ich tempo wzrostu gospodarczego, oraz jak analogiczny proces wyglądał w wybranych państwach Azji Wschodniej i Pacyfiku, Iranie, Turcji i Iranie od chwili wejścia tych państw na ścieżkę dynamicznego rozwoju. Dobór skali porównawczej był uzależniony nie tylko od osiągniętego przez nie postępu gospodarczego, odpowiednio po II wojnie światowej i po 1991 r., ale też od uwarunkowań geograficznych, historycznych, kulturowych i politycznych, które mogły znaleźć swoje zastosowanie w bezpośrednim odniesieniu do regionu Azji Centralnej.

Dlatego też, w pierwszym zestawieniu dokonano analizy systemowej zmian, które miały miejsce w Kazachstanie (Tabela 4), Kirgistanie (Tabela 5), Tadżykistanie (Tabela 6), Turkmenistanie (Tabela 7) i Uzbekistanie (Tabela 8), w oparciu o ramę metodologiczną zaproponowaną przez Eastona, Almonda oraz Wojtaszczyka i jej poszerzeniu o ocenę efektywności sprzężeń zwrotnych w rozbiciu na podział Fernandez i Jaime-Castillo (pozytywne i negatywne). Ocena dokonana została z perspektywy zmian politycznych wewnętrznych, gospodarczych i współpracy międzynarodowej. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że otrzymane rezultaty niekiedy trudno jednoznacznie określić, dlatego dodano wyróżnik oceny częściowej, wskazujący na tendencję, ale też szereg zakłóceń zniekształcających końcowy rezultat analizy.

W następnym kroku, została zastosowana metoda genetyczna do dokonania porównania czasowego między zmianami w badanych systemach i zmierzania aktywności obywatelskiej w procesie transformacji, z uwzględnieniem zmiany poziomu dobrobytu społeczeństwa w tym okresie. Wykorzystane dane mają charakter oficjalny i należy je odczytywać z uwzględnieniem specyfiki omawianych państw. Dlatego, o ile istnieją przesłanki wskazujące na długie utrzymywanie się mandatu społecznego dla systemów autorytarnych w Turkmenistanie i Uzbekistanie, o tyle wyniki dla Tadżykistanu są obarczone największym marginesem błędów. Do pomiaru zastosowano następujące miary: frekwencja w wyborach parlamentarnych i prezydenckich, wzrost gospodarczy *per capita* i ogółem całej gospodarki w latach 1991-2022. Szeregi czasowe zostały podzielone następująco: okres szoku gospodarczego (1991-1995, dla Tadżykistanu 1997 ze względu na wojnę domową), okres wzrostu charakterystyczny dla gospodarek o niskim poziomie rozwoju [1996(1998)-2008], okres wzrostu w epoce globalnej koniunktury (2009-2019) i reakcja na kryzys spowodowany COVID-19 (2020 do dziś).

Tabela 4 Analiza Systemowa Kazachstanu 1991-2022

Okres	Wejścia	Sprzężenie Zwrotne	Ocena sprzężeń	Wyjścia	Średni wzrost PKB		Frekwencja wyborcza	
					Per Capita	Gospodarka	Parlamentarne	Prezydenckie
1991-1995	Skupienie władzy w rękach mniejszości rosyjskiej, załamanie gospodarcze, uzależnienie od współpracy z Rosją, niestabilność wewnętrzna, patriachalizm społeczny, presja radykalizmu islamskiego.	Redystrybucja władzy z rąk mniejszości rosyjskiej do lokalnych elit, formacja sieci instytucji zarządczych, zniesienie sądu konstytucyjnego, transformacja gospodarki, opuszczenie strefy rublowej i utworzenie własnego systemu monetarnego.	Pozytywne (politycznie i w stosunkach międzynarodowych), Negatywne (ekonomiczne)	Wyhamowanie procesów demokratycznych, stabilizacja gospodarki, zbudowanie zaufania na linii państwo-społeczeństwo, osłabienie władzy ustawodawczej i sądowniczej kosztem umocnienia egzekutywy.	-8,66%	-9,26%	73,52% (1994), 80,73% (1995)	-
1996-2008	Wzrost zaangażowania politycznego społeczeństwa, bankructwo Rosji, nacjonalizacja bądź odpływ mniejszości rosyjskiej, konieczność sprawiedliwej redystrybucji dochodu narodowego	Powstanie wielopartyjnej reprezentacji społecznej w parlamencie, rozbudowa infrastruktury, przejście strategicznych przedsiębiorstw państwowych pod kontrolę Samruk-Kazyny, reforma usług socjalnych, aktywne uczestnictwo w organizacjach międzynarodowych	Pozytywne (ekonomicznie i w stosunkach międzynarodowych), Częściowo Negatywne (Polityczne)	Uformowanie się społeczeństwa wielonarodowego, wzrost znaczenia władzy ustawodawczej, powstanie warunków przyciągających BIZ, zwiększenie transferów socjalnych, realizacja wielowektorewej polityki zagranicznej	6,72%	6,73%	62,56% (1999), 56,49% (2004), 68,41% (2007)	85,77% (1999), 76,78% (2005)
2009-2019	Presja na liberalizację życia publicznego, konieczność przygotowania gruntu pod przekazanie władzy, narastanie nierówności dochodowych, spadek cen surowców na rynku światowym, stagnacja Rosji	Dobrowolne przekazanie stanowiska prezydenta Tokajewowi, konstytucyjne ograniczenie roli prezydenta, dopuszczenie do startu w wyborach kandydata opozycji, prywatyzacja części przedsiębiorstw państwowych, zwrot w kierunku Chin	Pozytywne (politycznie i ekonomicznie), Częściowo negatywne (stosunki międzynarodowe)	Wzrost znaczenia parlamentu i stanowiska premiera w systemie politycznym, ograniczenie represyjnych działań wobec opozycji, podniesienie poziomu swobód obywatelskich, próba osadzenia Nazarbajewa w roli dożywnotnego "Ojca Narodu"	2,67%	4,17%	75,44% (2012), 77,1% (2016), 63,25% (2021)	89,99% (2011), 95,21% (2015), 77,54% (2019)
2020-obecnie	Narastająca społeczna niechęć wobec establishmentu, konflikt pomiędzy elitami władzy, trudna sytuacja gospodarcza spowodowana COVID-19, wybuch największych zamieszek od upadku ZSRR	Pozbawienie Nazarbajewa, wymiana kadry zarządczej w resortach powiązanych z bezpieczeństwem wewnętrznym, krwawe stłumienie protestów społecznych, zwołanie referendum konstytucyjnego, polityczny odwrót od Rosji, wzrost tożsamości narodowej	Pozytywne (politycznie i w stosunkach międzynarodowych), częściowo pozytywne (ekonomiczne)	Przywrócenie Sądu Konstytucyjnego, wzmocnienie władzy sądowniczej i ustawodawczej, transformacja do republiki prezydenckiej, wprowadzenie zasady jednokadencyjności prezydenta, zapoczątkowanie procesu decentralizacji władzy	-0,60%	0,75%	63,25% (2021)	69,44% (2022)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, BTI Bertelsmann Stiftung, OSW

Tabela 5 Analiza Systemowa Kirgistanu 1991-2022

Okres	Wejścia	Sprzężenie Zwrotne	Ocena sprzężeń	Wyjścia	Średni wzrost PKB		Frekwencja wyborcza	
					Per Capita	Gospodarka	Parlamentarne	Prezydenckie
1991-1995	Utrata dotacji z budżetu centralnego ZSRR (25% PKB), załamanie systemu bankowego, zamknięcie dostępu do rynków pozostałych republik ZSRR, dojście do establishmentu nie związanego z ZSRR, silny podział społeczeństwa na klany, znaczny odsetek mniejszości narodowych	Uchwalenie konstytucji dającej podstawy pod budowę państwa prawa, uformowanie parlamentu z reprezentacją wielopartyjną, prywatyzacja gospodarki, nawiązanie współpracy instytucjami międzynarodowymi, opuszczenie strefy rublowej	Pozytywne (politycznie i w stosunkach międzynarodowych), Negatywne (ekonomicznie)	Powstanie społeczeństwa obywatelskiego, system polityczny oparty na trójpodziale władzy, ugruntowanie systemu prawnego na zasadzie demokratycznego i świeckiego państwa, przystąpienie do ONZ, nawiązanie współpracy z państwami zachodnimi.	-13,24%	-12,54%	61,1% (1995)	86,19% (1995)
1996-2008	Duży odsetek społeczeństwa żyjący w ubóstwie, niski poziom urbanizacji, rosnące napięcia pomiędzy elitami politycznymi, rozwój sektora NGOs, napływ kapitału zagranicznego, wzrost niestabilności w regionie AC, spadająca popularność prezydenta	Deregulacja gospodarki, zmniejszenie udziału państwa w gospodarce, zaangażowanie się władzy w projekty rozwojowe z organizacjami NGO, reforma służby zdrowia, petryfikacja władzy w rękach elity politycznej.	Pozytywne (ekonomicznie, politycznie i w stosunkach międzynarodowych)	Przystąpienie do WTO, uformowanie się protestu społecznego przeciwko elitom władzy, wzrost znaczenia klanów z południa w polityce, zwrot w kierunku Rosji, odejście od nurtu demokratycznego i reformatorskiego	3,94%	5,18%	64,41% (2000), 59% (2005), 75,20% (2007)	77,26% (2000), 74,97% (2005)
2009-2019	Napięcia na tle etnicznym, silna fragmentaryzacja systemu partii politycznych, wzrost znaczenia Chin i Rosji w polityce i gospodarce państwa, spadek zaufania do instytucji władzy, rosnące nierówności pomiędzy obszarami miejskimi i wiejskimi	Wprowadzenie poprawek do konstytucji, mających na celu zrównoważenie redystrybucji władzy, przystąpienie do Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej, podniesienie prognozy wyborczego dla partii politycznych, zaciśnienie współpracy z Chinami	Pozytywne (ekonomicznie), Częściowo pozytywne (stosunki międzynarodowe), negatywne (politycznie)	Wprowadzenie jednokadencyjności prezydenta, spadek znaczenia parlamentu, niestabilność polityczna, wzrost korupcji, spadek odpowiedzialności parlamentu przed społeczeństwem, ustawodawstwo kierowane interesami wąskich grup.	2,22%	4,05%	56,59% (2010), 56,62% (2015)	79,20% (2009), 61,28% (2011), 56,32% (2017)
2020-obecnie	Spadek wartości przekazów pieniężnych płynących z Rosji, wzrost zadłużenia zagranicznego, niska efektywność walki z pandemią COVID-19, rosnące napięcie w relacjach z Tadżykistanem, wzrost bezrobocia, nieefektywny system usług socjalnych	Przeprowadzenie referendum o kształcie systemu politycznego w przyszłości, spadek znaczenia Rosji w polityce państwa na rzecz innych sąsiadów tj. Chin i pozostałych państw w regionie, obniżenie niezależności władzy sądowniczej	Częściowo negatywne (stosunki międzynarodowe, polityczne), negatywne (ekonomiczne)	Masowe protesty społeczne, przejście od modelu parlamentarnego do prezydenckiego, umocnienie pozycji elit politycznych związanych z północą, wzrost znaczenia Islamu w retoryce politycznej, wzrost inflacji i dalszy spadek jakości życia	-4,15%	-2,40%	56,20% (2020), 34,94% (2021)	39,16% (2021)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, BTI Bertelsmann Stiftung, OSW

Tabela 6 Analiza Systemowa Tadżykistanu 1991-2022

Okres	Wejścia	Sprzężenie Zwrotne	Ocena sprzężeń	Wyjścia	Średni wzrost PKB		Frekwencja wyborcza	
					Per Capita	Gospodarka	Parlamentarne	Prezydenckie
1991-1997	Silnie osadzony system klanowy i patriarchalny w społeczeństwie, zagrożenie ze strony radykalizmu islamskiego, bliskie więzi kulturowe z konserwatywnym Iranem, wybuch wojny domowej pomiędzy elitami proislamskimi i postkomunistycznymi, konflikt etniczny z Uzbekami	Powstanie systemu prawnego zbliżonego do zachodnich odpowiedników, znaczny udział Rosji w wypracowaniu porozumienia pokojowego, przejęcie władzy przez Talibów w Afganistanie i presja ze strony państw sąsiedzkich na zakończenie konfliktu	Częściowo negatywne (polityczne), Negatywne (ekonomiczne i w stosunkach międzynarodowych)	Uchwalenie konstytucji, zakończenie wojny domowej, przejęcie władzy przez elitę postkomunistyczną na czele z Rahmonem, oddanie 30% miejsc w parlamencie ugrupowaniom opozycyjnym, zbliżenie polityczne i gospodarcze z Rosją	-15,87%	-14,46%	84% (1995)	88,33% (1994)
1998-2008	Załamanie gospodarki i instytucji władzy politycznej, najniższy poziom dochodów na mieszkańca w regionie, nierozwiązany konflikt etniczny z sąsiadami, niski poziom urbanizacji, załamanie gospodarcze w Rosji, dynamiczny rozwój Chin i pozostałych państw w Azji Centralnej	Zmiany w konstytucji, powstanie dwuizbowego parlamentu, ustabilizowanie sytuacji wewnętrznej, centralizacja władzy, utrzymanie kontroli rządowej nad strategicznymi branżami.	Częściowo pozytywne (ekonomiczne i w stosunkach międzynarodowych), Negatywne (polityczne)	Uformowanie się półautorytarnego systemu prezydenckiego, niska transparentność działań elity rządzącej, niska redystrybucja efektów wzrostu gospodarczego, zaangażowanie w regionalnych projektach integracyjnych	6,15%	8,04%	93,36% (2000), 93,23% (2005)	91,01% (2006)
2009-2019	Napięte stosunki z Uzbekistanem, zagrożenia spowodowane przestarzałym systemem energetycznym, nieefektywnym rolnictwem i postępującymi zmianami klimatycznymi, uzależnienie od napływów przekazów pieniężnych z Rosji	Postępująca eliminacja opozycji z życia politycznego, zacieśnianie kontroli nad mediami, wzmocnienie pozycji prezydenta w systemie, wzrost znaczenia komitetów samorządowych, kreujących politykę w regionach	Pozytywne (ekonomiczne i w stosunkach międzynarodowych), negatywne (polityczne)	Wzrost znaczenia kanałów nieformalnych w systemie, radykalizacja społeczeństwa, obsadzanie stanowisk regionalnych członkami elity związanej z prezydentem, brak międzynarodowych projektów rozwojowych	4,30%	6,76%	90,84% (2010), 82% (2015)	90,16% (2013)
2020-obecnie	Negatywne konsekwencje COVID-19 na gospodarkę, niedoinwestowana służba zdrowia, oddolne działania NGOs wyjaśniające konsekwencje pandemii, nasilające się tendencje separatystyczne w rejonach autonomicznych, spadek wartości napływających przekazów pieniężnych	Wprowadzenie przez władzę silnej cenzury i manipulowanie danymi odnośnie pandemii, powierzenie stanowiska przewodniczącego Zgromadzenia Najwyższego synowi Rahmanowa, Rustamowi, państwo pozostaje głównym inwestorem	Negatywne (ekonomiczne, polityczne i w stosunkach międzynarodowych)	Przygotowanie sukcesji władzy w stylu dynastycznym, rosnąca zależność od pożyczek zagranicznych i chińskich inwestycji, uzależnienie gospodarki do szoków zewnętrznych, kontynuowanie dużych państwowych projektów inwestycyjnych, rosnący klientelizm	4,40%	6,80%	86,44% (2020)	85,34% (2020)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, BTI Bertelsmann Stiftung, OSW

Tabela 7 Analiza Systemowa Turkmenistanu 1991-2022

Okres	Wejścia	Sprzężenie Zwrotne	Ocena sprzężeń	Wyjścia	Średni wzrost PKB		Frekwencja wyborcza	
					Per Capita	Gospodarka	Parlamentarne	Prezydenckie
1991-1995	Trudne położenie geopolityczne, jednorodnie etnicznie społeczeństwo, niski poziom usług społecznych i służby zdrowia, podział elity politycznej wokół klanów regionalnych, szybko ubożające społeczeństwo, utrata dostępu do największych rynków eksportowych	Polityka izolacji i neutralności na arenie międzynarodowej, represje wobec opozycji, skupienie pełnej władzy w rękach prezydenta, obsadzenie lokalnych elit na stanowiskach regionalnych, bezpłatne media komunalne, ograniczona transformacja gospodarki	Negatywne (ekonomiczne, politycznie i w stosunkach międzynarodowych)	Zyskanie statusu jednego z najbardziej zamkniętych państw na świecie, współpraca w zakresie eksportu surowców z wąską grupą odbiorców, powstanie kultu jednostki prezydenta, zjawisko "turkmenizacji" społeczeństwa, kluczowe branże w rękach państwa.	-10,92%	-8,52%	-	-
1996-2008	Przestarzała infrastruktura energetyczna, postępująca degradacja pól uprawnych, narastający problem pustynnienia akwenów wodnych, niski poziom egzystencji ludności wiejskiej, wzrost cen surowców na rynku globalnym, uzależnienie sektora wydobywczego od inwestycji i popytu Rosji	Zastąpienie kolektywnych przedsiębiorstw rolnych przez spółdzielnie rolne, uzyskanie dożywotniego mandatu władzy przez Nijazowa i budowa kultu jego jednostki, ograniczanie wpływów Rosji, wprowadzenie ograniczeń dla osób posiadających rosyjskie pochodzenie	Pozytywnie (ekonomicznie), Negatywnie (politycznie i w stosunkach międzynarodowych)	Zerwanie więzi z Rosją, odpływ wykształconych elit zagranicę, spadek efektywności instytucji państwowych, służby zdrowia i oświaty, uformowanie się państwa policyjnego na wzór stalinowski, czystki wśród elit politycznych i aparatu bezpieczeństwa	5,39%	6,70%	76,88% (2004), 93,87% (2008)	98,72% (2007)
2009-2019	Brak opozycji, wolnych mediów, wolności słowa, możliwości swobodnego zamieszkania w obrębie państwa, praktyczny zakaz wyjazdów zagranicznych dla osób do 40 roku życia, sterowane sądownictwo, rosnący wpływ Chin na politykę państwa, Berdimuhamedow prezydentem	Aktywizacja na arenie międzynarodowej, zalegalizowanie działania partii politycznych, wydłużenie kadencji prezydenta, dopuszczenie kapitału zagranicznego do wybranych przetargów państwowych, inwestycje w infrastrukturę	Pozytywnie (ekonomicznie), Negatywnie (politycznie i w stosunkach międzynarodowych)	Niska jakość usług państwowych, duży odsetek nieefektywnych inwestycji państwowych, najważniejsze instytucje i przedsiębiorstwa państwowe znajdują się rękach najbliższego otoczenia prezydenta, powszechnie panująca korupcja	6,67%	8,48%	91,33% (2013), 91,69% (2018)	97,28% (2017)
2020-obecnie	Prawdopodobne załamanie się systemu gospodarczego przez skutki pandemii COVID-19, niski poziom służby zdrowia, problemy związane ze spadkiem efektywności rolnictwa, pełne uzależnienie rozwoju od eksportu surowców	Sukcesja władzy w ręce syna prezydenta, rozdział władzy wykonawczej na stanowisko prezydenta i przewodniczącego wyższej Izby Parlamentu, powolny zwrot w polityce zagranicznej w kierunku Turcji, Azerbejdżanu, Iranu i Japonii	Częściowo pozytywne (Stosunki międzynarodowe), Negatywne [Ekonomiczne (prawdopodobnie, brak danych) i polityczne]	Uformowanie się dynastycznego systemu władzy, zniesienie części subsydiów, większe otwarcie się na napływ kapitału zagranicznego do wybranych branż, dążenie do częściowego uniezależnienia się od Chin	-	-	-	97,17% (2022)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, BTI Bertelsmann Stiftung, OSW

Tabela 8 Analiza Systemowa Uzbekistanu 1991-2022

Okres	Wejścia	Sprzężenie Zwrotne	Ocena sprzężeń	Wyjścia	Średni wzrost PKB		Frekwencja wyborcza	
					Per Capita	Gospodarka	Parlamentarne	Prezydenckie
1991-1995	Duża niestabilność polityczna państw sąsiednich, rosnąca popularność, wśród silnie zróżnicowanego etnicznie społeczeństwa, radykalnych organizacji islamskich, znaczne uzależnienie elit politycznych i struktury budżetu republiki związkowej od wsparcia z ZSRR	Oddanie nieograniczonej władzy w ręce prezydenta, izolacjonizm w relacjach międzynarodowych, rozwijanie gospodarki bez wsparcia zagranicy, ograniczenie eksportu do wybranych surowców i minimalizacja importu, dystansowanie się od Rosji	Negatywne (ekonomiczne, politycznie i w stosunkach międzynarodowych)	Centralizacja władzy wokół prezydenta i podległej mu elity, powstanie autarkicznego systemu gospodarczego, zamknięcie się na napływ inwestycji zagranicznych, napięte relacje z innymi państwami w regionie, rozwój aparatu kontroli i represji	-6,02%	-4,02%	93,58% (1994)	94% (1991)
1996-2008	Uformowanie się na islamskich organizacji terrorystycznych, wzrost zainteresowania współpracą ze strony USA, zamieszki społeczne w Andidżanie, rosnące napięcie w relacjach z państwami sąsiednimi, rywalizacja z Kazachstanem o status regionalnego lidera	Przedłużenie władzy prezydenta na drodze referendum, powstanie dwuizbowego parlamentu, legalizacja partii politycznych, represje wobec ugrupowań opozycyjnych i prasy, ograniczona prywatyzacja, krwawe stłumienie zamieszek w Andidżanie	Negatywne (politycznie i w stosunkach międzynarodowych), Pozytywne (ekonomiczne)	Postępująca izolacja na arenie międzynarodowej, uformowanie się autorytarnego systemu politycznego, kontrolowane urynkowanie pewnych branż, dopuszczenie do niektórych przetargów inwestorów zagranicznych, wzrost eksportu w PKB	4,07%	5,53%	93,46% (1999), 85,1% (2004)	90,6% (2007)
2009-2019	Skorumpowanie instytucji państwowych i elit władzy, izolowanie strategicznych sektorów gospodarki od kapitału prywatnego, pasywne społeczeństwo, ograniczona wolność prasy, niski poziom usług socjalnych i oświaty, duży udział przekazów pieniężnych w PKB	Władzy w rękach Mirzoyeva, zwrot w kierunku liberalizacji gospodarki i otwarcia jej na współpracę zagraniczną, nacisk na poprawę relacji w regionie, zachęcanie społeczeństwa i prasy do zaangażowania w życie publiczne, rozwój służby zdrowia, oświaty i rynku pracy	Częściowo Pozytywne (polityczne, stosunki międzynarodowe), Pozytywne (ekonomiczne)	Zintensyfikowany napływ kapitału zagranicznego, powstanie nowych miejsc pracy, aktywizacja społeczeństwa, formowanie się instytucji naukowych, pewien wzrost znaczenia parlamentu w systemie politycznym	4,65%	6,65%	87,76% (2010), 88,94% (2014), 67,8% (2019)	91,08% (2015), 87,73% (2016)
2020-obecnie	Powolna, aktywizacja społeczeństwa, prasy i sektora NGOs, wysoki poziom ubóstwa, brak uregulowania statusu członków mniejszości narodowych i etnicznych, powolna decentralizacja władzy	Konsekwentna wymiana elity politycznej, próba ograniczenia autonomii regionów, zapowiedź demokratyzacji systemu politycznego, rosnące zaangażowanie w regionalnych i międzynarodowych instytucjach	Pozytywne (ekonomiczne, politycznie i w stosunkach międzynarodowych)	Wycofanie się z działań ograniczających samorządność w regionach, wzrost transparentności aparatu władzy, powołanie ministerstwa do walki z ubóstwem	2,60%	4,65%	-	80,42% (2021)

Zródło: Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, BTI Bertelsmann Stiftung, OSW

Powyższe zestawienia należy także odnieść do wnikliwej analizy transformacji systemów politycznych wybranych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku, poszerzonych o przypadki państw autorytarnych, z którymi region Azji Centralnej jest istotnie związany zarówno na płaszczyźnie gospodarczej, politycznej jak i kulturalnej, tj. Iranu, Rosji i Turcji. W celu uzyskania możliwie klarownego obrazu wpływu badanych zmian na życie społeczeństwa, poniższe zestawienia tabelaryczne obejmują swoim zakresem takie zmienne jak: partia lub koalicja rządząca, legalność opozycji, typ systemu politycznego, ocena wolności mediów, średnia frekwencja w wyborach parlamentarnych i prezydenckich, cechy badanego systemu w ujęciu gospodarczym i politycznym, określenie kluczowego sojusznika na arenie międzynarodowej, średni wzrost podany z perspektywy całej gospodarki i per capita, a także wartość PKB per capita na koniec badanego okresu podana w dolarach na 2022 r.

W Tabeli 9 znajduje się porównanie Japonii i dwóch tzw. *Azjatyckich Tygrysów*¹³⁴ tj. Korei Południowej i Tajwanu, które weszły na ścieżkę dynamicznego wzrostu na przełomie lat 50-tych i 60-tych¹³⁵. Analiza każdego przypadku kończy się w momencie przejścia władzy przez opozycję, przy założeniu osiągnięcia przez nie odpowiednio wysokiego poziomu rozwoju, który został określony na poziomie 12 695 USD per capita¹³⁶. W każdym z tych przypadków miało miejsce zjawisko długotrwałej, trwającej przynajmniej ponad 25 lat, konsolidacji władzy w rękach dominującego ugrupowania politycznego, które z czasem, czy to pod wpływem rosnącego niezadowolenia społecznego, czy naturalnego dojrzewiania instytucji demokratycznych, odstępowało na rzecz sił opozycji od swojej pozycji na drodze pokojowej.

¹³⁴ Według Żyły do tej kategorii należy zaliczyć Koreę Południową, Tajwan, Singapur i Hongkong, które są uznawane za *Azjatyckie Tygrysy* pierwszej generacji, lub *Proeksportowych Tygrysów*, która to nazwa nawiązuje do ich realizowanej przez nie polityki wspierania eksportu od lat 60-tych, dzięki czemu mogły się one szybko przestoczyć w nowoczesne gospodarki industrialne. Zob. A. Żyła, *Charakterystyka azjatyckiego modelu rozwoju gospodarczego w świetle teorii oraz doświadczeń państw zaliczanych do pierwszej i drugiej generacji „azjatyckich tygrysów”*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 2013, nr. 315, s. 461-462.

¹³⁵ W tym miejscu należy nawiązać do klasycznej teorii Akamatsu, który przedstawił swoją teorię „szyku lotu dzikich gęsi”, w ramach której KRS „doganiają” lepiej i szybciej rozwijające się gospodarki regionu, dzięki importowi towarów zaawansowanych technologicznie oraz lokalizowanych w tych państwach bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Dzięki temu, możliwe jest rozpoczęcie produkowania danego dobra na potrzeby rynku wewnętrznego, a następnie wprowadzenie do niego szeregu poprawek i udoskonaleń, dzięki którym może ono skutecznie konkurować w skali międzynarodowej z producentami pierwotnie naśladowanymi. Sukces takiego podejścia jest możliwy w przypadku spełnienia następujących założeń: KRS musi prowadzić politykę ekonomiczną opartą na liberalizacji obrotów gospodarczych z zagranicą, otwartą na napływ zagranicznych inwestorów i promowanie eksportu. Zob. op. cit. s. 460-461.

¹³⁶ Założenie to jest dosyć wygórowane, gdyż zostało dostosowane do wymogów Banku Światowego na 2021 r. Tym niemniej, podkreśla on unikatowość dynamiki rozwoju badanych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku, który osiągnęły one średnio na przestrzeni zaledwie 4 dekad. Dane zob. N. Hamadeh, C. Van Rompaey i E. Metreau, *New World Bank country classifications by income level: 2021-2022*, World Bank Blogs, dostęp: <https://blogs.worldbank.org/opendata/new-world-bank-country-classifications-income-level-2021-2022>

Tabela 10 porównuje tzw. mono partyjne demokracje Azji Wschodniej i Pacyfiku, tj. systemy oficjalnie demokratyczne, ale zdominowane przez konkretne ugrupowanie. W tym przypadku analizowane są Malezja, Singapur i Kambodża. Pierwsze państwo jest ukazane z perspektywy okresu 1970-2018, co odpowiada momentowi wstąpienia na ścieżkę reform inspirowanych przykładem Japonii i *Tygrysów Azjatyckich*, do chwili przejęcia władzy przez ugrupowania opozycyjne. Istotnym w tym przypadku jest fakt, że pomimo dłuższego czasu ich realizacji niż w przypadku państw będących punktem odniesienia dla przyjętej strategii rozwoju, Front Jedności, będąc gwarantem stabilności politycznej na przestrzeni 6 dekad, oddał władzę opozycji finalnie nie wprowadzając Malezji do klubu państw o wysokich dochodach. Tak więc na tym przykładzie widać, że zbyt długa egzekucja władzy przez jedno środowisko polityczne także może negatywnie wpływać na dynamikę zmian w gospodarce. W Singapurze przyjętą osią czasu są lata 1965-2011, uwzględniające dwa istotne wydarzenia polityczne w jego historii, tj. uzyskanie pełnej niepodległości i ostatnie powszechne wybory prezydenckie. Kambodża została dołączona do tego zestawienia ze względu na specyfikę systemu politycznego, gdzie od 2003 r., coraz wyraźniej zarysowuje się niepodzielna dominacja Kambodżańskiej Partii Ludowej, skręcającej w kierunku rządów autorytarnych. Analizowane lata 1992 (pierwsze wolne wybory po okresie wojny domowej) do 2021 r.

W Tabeli 11 znalazły się dane dla komunistycznych reżimów Chin i Wietnamu, które z powodzeniem rozszerzają ramę tego systemu o elementy wolnorynkowe. Okres badawczy ma początek w momencie ich wejścia na ścieżkę liberalizacji gospodarki (odpowiednio 1978 i 1986 r.), a kończy się w 2021 r. Biorąc pod uwagę bardziej liberalne podejście Wietnamu do kwestii politycznych, przy jednoczesnej skłonności do kopiowania chińskiego modelu gospodarczego, istotnym jest oszacowanie, czy jest on w ogóle możliwy do zastosowania w innym państwie niż specyficzna ChRL. W ostatnim podsumowaniu tj. w Tabeli 12, zestawiono autorytarne państwa, mające wpływ na region Azji Centralnej w ostatnich 30 latach. Rama czasowa obejmuje swoim zakresem lata 1991-2021, a głównym celem jest wykazanie wpływu autorytarnej formy rządów na tempo rozwoju gospodarczego tych państw.

Ostatnim zadaniem badawczym w tej części tekstu będzie przygotowanie korelacji i zestawienie wyników dla wpływu rosnącej/malejącej demokratyzacji w badanych państwach, na tempo wzrostu gospodarczego w ujęciu per capita przy uwzględnieniu parytetu siły nabywczej (PPP) i specyficznych etapów ich rozwoju. Do obliczeń wykorzystano metodę ilościową, która w przybrała formę współczynnika korelacji r-Pearsona, o wzorze: $r(x,y)=\text{cov}(x,y)/\sigma_x\sigma_y$,

gdzie $r(x,y)$ to współczynnik korelacji r-Pearsona pomiędzy zmiennymi x i y , $cov(x,y)$ to kowariancja pomiędzy zmiennymi x i y , a σ to odchylenie standardowe z populacji. Na tej podstawie powstała macierz uzupełniająca swoim zakresem statystycznym rezultaty uzyskane w ramach analizy systemowej. Rysunek 2 obrazuje wpływ demokratyzacji życia politycznego w badanych państwach Azji Wschodniej i Pacyfiku na osiągnięty przez nie poziom PKB per capita w latach 1973-1989. Siła korelacji wykazała dużą zależność tych dwóch zmiennych osiągając wynik R^2 0,79, co daje wynik r-Pearsona na poziomie 0,89. Zdecydowanym liderem w tym zestawieniu okazała się Japonia, uchodząca za najbardziej demokratyczne państwo w zestawieniu. Spośród NICs najlepiej wypadł Hongkong, za którym uplasował się Singapur.

Rysunek 3 wskazuje korelację dla analogicznej próby, ale rozszerzonej o republiki Azji Centralnej w okresie 1991-2018. Całościowa siła powiązania znacznie spadła, uzyskując pułap dla R^2 0,39, co przekłada się na r-Pearsona 0,62. Do liderującej uprzednio Japonii dołączyły w tym czasie Korea Południowa i Tajwan, a w okolicach linii trendu znalazł się też Hongkong. Z wyjątkiem Kazachstanu, pozostałe państwa Azji Centralnej dokonały przez 27 lat od chwili odzyskania niepodległości, postępu porównywalnego do Kambodży i Wietnamu. Kirgistan, pomimo największych sukcesów na polu liberalizacji życia politycznego, nie osiągnął dzięki temu wyższego poziomu PKB per capita PPP niż państwa, które postawiły na autorytarną formę rządów w tym czasie. Zwracają natomiast uwagę przypadki Kazachstanu i Malezji, które są podobne nie tylko w przypadku struktury gospodarczej, ale też podejścia do demokratyzacji na wczesnych etapach rozwoju. W obu przypadkach w większym stopniu położono nacisk na podnoszenie poziomu ekonomicznego standardu życia kosztem wolności obywatelskich.

Chcąc przedstawić uzyskane wyniki tej korelacji jeszcze bardziej szczegółowo, Rysunek 4 i Rysunek 5 ukazują oddzielnie badane państwa Azji Wschodniej i Pacyfiku jak i republiki współtworzące post-radziecką Azję Centralną. W pierwszym przypadku widać, że siła korelacji spada do R^2 0,27 ($r=0,52$), na co mają wpływ państwa o komunistycznych systemach politycznych (Chiny i Wietnam) oraz prowadzący specyficzną politykę Singapur, będący skrajnym przypadkiem napędzania rozwoju gospodarczego kosztem demokratyzacji życia politycznego. Grupa państw Azji Centralnej praktycznie nie wykazuje korelacji pomiędzy wolnością polityczną, a wzrostem per capita PPP w latach 1992-2018. ($r=0,03$). Kirgistan, który uzyskał najwyższy poziom Freedom Index, wygenerował drugi najgorszy wynik per capita PPP w regionie, uzyskując wynik tylko nieznacznie lepszy od Tadżykistanu, bliskiego w swojej polityce transformacji politycznej do Kazachstanu, zdecydowanie najzamożniejszego społeczeństwa w zestawieniu.

Tabela 9 Analiza ewolucji systemów politycznych najszybciej rozwijających się państw Azji Wschodniej i Pacyfiku po II wojnie światowej

Okres	Partia Rządząca	Legalność Opozycji	System Polityczny	Wolność Mediów	Średnia Frekwencja wyborcza		Cechy Systemu		Główny Sojusznik	Średni Wzrost PKB		PKB per capita na koniec okresu
					Parlamentarne	Prezydenckie	Politycznego	Gospodarczego		Per Capita	Total	
Japonia												
1955-1967	Partia Liberalno-Demokratyczna	Pełna	Dwupartyjny gabinetowo-parlamentarny	Pełna	74,29% (5. krotne)	Brak, monarchia cesarska	Monowładza partii rządzącej	Interwencjonizm, przemysł ciężki	USA	8,38%	9,45%	1 293.3
1968-1979	Partia Liberalno-Demokratyczna	Pełna	Dwupartyjny gabinetowo-parlamentarny	Pełna	70,3% (4. krotne)	Brak, monarchia cesarska	Monowładza partii rządzącej	Zespół Konglomeratów Państwowo-Prywatnych	USA	4,53%	5,80%	9 103.6
1980-1993	Partia Liberalno-Demokratyczna	Pełna	Dwupartyjny gabinetowo-parlamentarny	Pełna	69,35% (5. krotne)	Brak, monarchia cesarska	Monowładza partii rządzącej, utrata władzy na rzecz opozycji	Wyhamowanie i stagnacja	USA	3,14%	3,70%	35 682
Korea Południowa												
1963-1979	Partia Demokratyczno-Republikańska	Mocno ograniczona	Dwupartyjny prezydencki	Mocno ograniczona	74,45% (4. krotne)	Brak, dyktatura prezydenta	Monowładza partii rządzącej	Interwencjonizm, przemysł ciężki	USA	10,58%	8,34%	1 783.6
1980-1987	Partia Demokratyczno-Republikańska	Ograniczona	Dwupartyjny prezydencki	Ograniczona	81,5% (2. krotne)	Brak, dyktatura prezydenta	Monowładza partii rządzącej	Korporacjonizm państwowy	USA	8,71%	7,33%	3 554.6
1988-1996	Partia Demokratyczna (1988), Partia Liberalno-Demokratyczna (1992), Nowa Partia Korei (1996)	Pełna	Dwupartyjny prezydencki	Pełna	70,5% (3. krotne)	85,08% (1992)	Demokratyzacja systemu politycznego	Liberalizacja gospodarki	USA	8,86%	7,38%	13 403
Tajwan												
1950-1975	Narodowa Partia Chin	Brak	Jednopartyjny prezydencki	Brak	Brak	Brak, dyktatura prezydenta	Monowładza partii rządzącej	Wolny rynek, przemysł lekki	USA	9,55%	8,57%	6 357.3
1976-1991	Narodowa Partia Chin	Ograniczona	Jednopartyjny prezydencki	Częściowa	68,32% (1991)	Brak, dyktatura prezydenta	Monowładza partii rządzącej	Wolny rynek, przemysł ciężki	USA	9,34%	7,70%	20 619.3
1992-2000	Narodowa Partia Chin	Pełna	Dwupartyjny prezydencki	Pełna	71% (4.krotne)	79,37% (2. krotne)	Demokratyzacja systemu politycznego	Wolny rynek, sektor Hi-Tech	USA	5,32%	6,24%	32 957.4

Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Freedom House, Reporters without Borders

Tabela 10 Analiza ewolucji systemów politycznych wybranych demokracji monopartyjnych Azji Wschodniej i Pacyfiku od momentu ich transformacji

Okres	Partia Rządząca	Legalność Opozycji	System Polityczny	Wolność Mediów	Średnia Frekwencja wyborcza		Cechy Systemu		Główny Sojusznik	Średni Wzrost PKB		PKB per capita na koniec okresu
					Parlamentarne	Prezydenckie	Politycznego	Gospodarczego		Per Capita	Total	
Malezja												
1971-1990	Front Narodowy	Ograniczona	Federacyjna Monarchia Konstytucyjna	Bardzo ograniczona	72,16% (3.krotnie)	Król wybierany przez Zgromadzenie Władców	Monowładza Frontu Narodowego	Interwencjonizm, przemysł ciężki kosztem rolnictwa	USA	4,46%	7,17%	2 441.7
1991-2008	Front Narodowy	Ograniczona	Federacyjna Monarchia Konstytucyjna	Ograniczona	72,59 (4. krotnie)	Król wybierany przez Zgromadzenie Władców	Monowładza Frontu Narodowego	Liberalizacja, innowacyjny przemysł	USA	3,85%	6,26%	8 474.6
2009-2018	Front Narodowy	Pełna	Federacyjna Monarchia Konstytucyjna	Ograniczona	83,58% (2. krotnie)	Król wybierany przez Zgromadzenie Władców	Monowładza Frontu Narodowego	Wolny rynek, sektor Hi-Tech	USA	3,24%	4,75%	11 380.1
Singapur												
1965-1990	Ludowa Partia Akcji	Brak	Gabinetowo-Parlamentarny	Brak	92,9% (6.krotnie)	Brak, wybierany przez parlament	Monowładza partii rządzącej	Interwencjonizm, sektor usług	USA	7,06%	9,15%	11 861.8
1991-2011	Ludowa Partia Akcji	Mocno ograniczona	Gabinetowo-Parlamentarny	Mocno ograniczona	94,55% (5. krotnie)	94,64% (2. krotnie)	Monowładza partii rządzącej	Wolny rynek, sektor Hi-Tech	USA	3,88%	6,98%	53 890.4
Kambodża												
1993-2003	Kambodżańska Partia Ludowa	Pełna	Monarchia Konstytucyjna	Pełna	87,91% (3. krotnie)	Król, dziedziczenie tronu	Demokracja Parlamentarna	Wolny rynek, rozwój sektora usług	USA	3,56%	1,01%	362.3
2004-2013	Kambodżańska Partia Ludowa	Pełna	Monarchia Konstytucyjna	Pełna	71,85% (2.krotnie)	Król, dziedziczenie tronu	Monowładza partii rządzącej	Wolny rynek, rozwój przemysłu	USA	7,92%	6,24%	1 013.4
2014-2021	Kambodżańska Partia Ludowa	Ograniczona	Monarchia Konstytucyjna	Ograniczona	83,02% (2018)	Król, dziedziczenie tronu	Monowładza partii rządzącej	Dominacja sektora prywatnego	Chiny	5,31%	3,75%	1 591

Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Freedom House, Reporters without Borders

Tabela 11 Analiza ewolucji systemów politycznych państw komunistycznych z regionu Azji Wschodniej i Pacyfiku od momentu ich transformacji

Okres	Partia Rządząca	Legalność Opozycji	System Polityczny	Wolność Mediów	Średnia Frekwencja wyborcza		Cechy Systemu		Główny Sojusznik	Średni Wzrost PKB		PKB per capita na koniec okresu
					Parlamentarne	Prezydenckie	Politycznego	Gospodarczego		Per Capita	Total	
Chiny												
1978-1993	Komunistyczna Partia Chin	Brak	Socjalistyczny	Bardzo ograniczona	Brak	Brak	Demokracja Ludowa Dyktatury Proletariatu	Liberalizacja gospodarki poprzez rozwój przemysłu	Brak	8,33%	9,84%	377.4
1994-2012	Komunistyczna Partia Chin	Brak	Socjalistyczny	Bardzo ograniczona	Brak	Brak	Demokracja Ludowa Dyktatury Proletariatu	Integracja gospodarki w strukturach rynku globalnego	Brak	9,22%	10,00%	6 300.6
2012-2021	Komunistyczna Partia Chin	Brak	Socjalistyczny	Bardzo ograniczona	Brak	Brak	Demokracja Ludowa Dyktatury Proletariatu	Wyhamowanie liberalizacji i rozwój koncepcji Nowego Jedwabnego Szlaku	Brak	6,08%	6,54%	12 556.3
Wietnam												
1986-2006	Komunistyczna Partia Wietnamu	Brak	Socjalistyczny	Ograniczona	99,19% (3.rotnie)	Brak	Monowładza partii rządzącej	Liberalizacja gospodarki, otwarcie na rynek globalny	ZSRR/Chiny	5,09%	6,73%	784.4
2007-2021	Komunistyczna Partia Wietnamu	Brak	Socjalistyczny	Bardzo ograniczona	98,5% (4.rotnie)	Brak	Monowładza partii rządzącej	Wzrost znaczenia branż kapitałochłonnych	Chiny	4,78%	5,93%	3 694

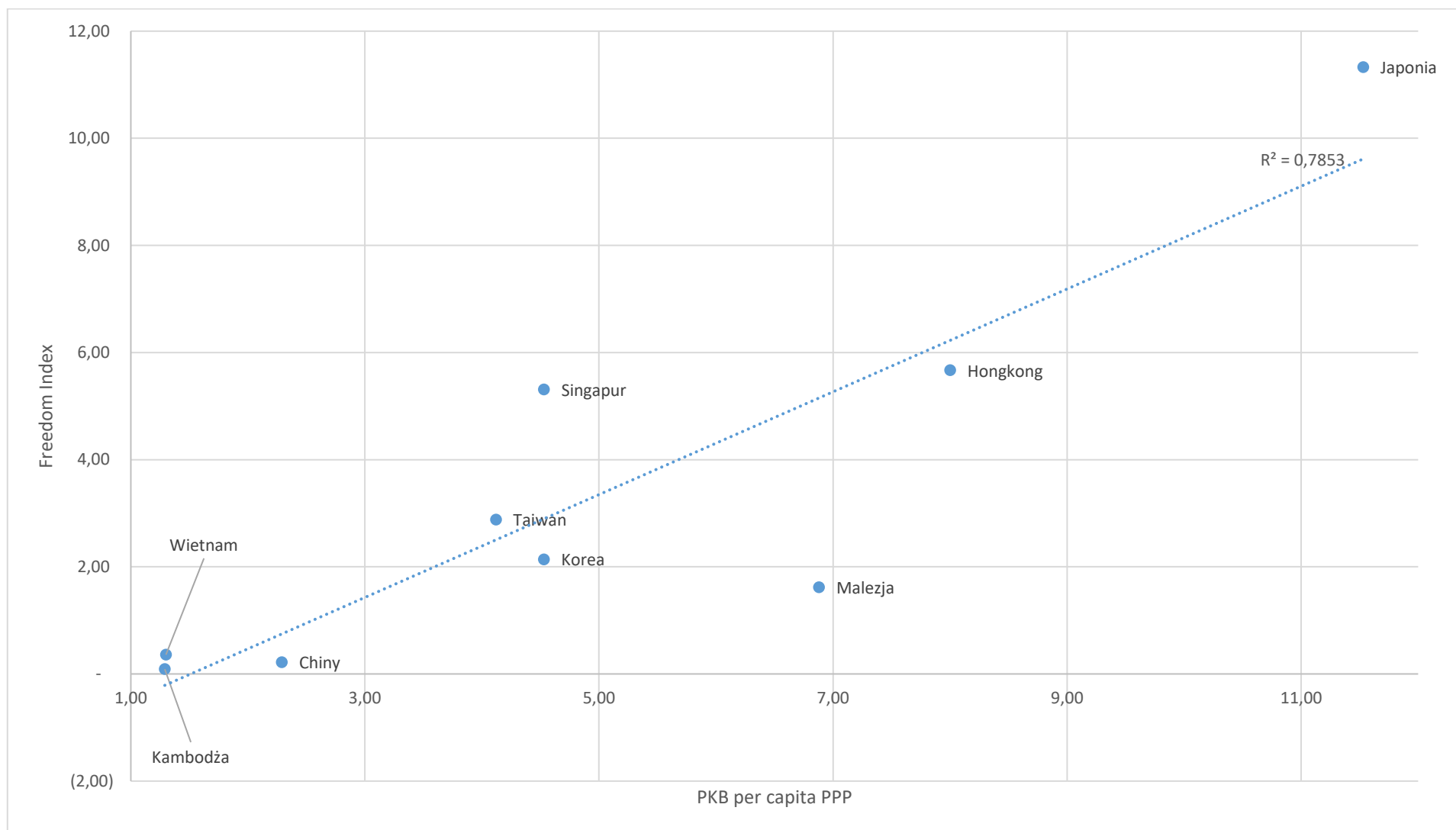
Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Freedom House, Reporters without Borders

Tabela 12 Analiza systemów politycznych wybranych państw autorytarnych po 1991 r.

Okres	Partia Rządząca	Legalność Opozycji	System Polityczny	Wolność Mediów	Średnia Frekwencja wyborcza		Cechy Systemu		Główny Sojusznik	Średni Wzrost PKB		PKB per capita na koniec okresu
					Parlamentarne	Prezydenckie	Politycznego	Gospodarczego		Per Capita	Total	
Rosja												
1991-2000	Koalicja na czele z Komunistyczną Partią Federacji Rosyjskiej	Pełna	System prezydencki	Pełna	59,02% (3.krotnie)	70,73% (3.krotnie)	Niestabilność, umacnianie się pozycji prezydenta	Załamanie prowadzące do bankructwa w 1998 r.	WNP	-5,13%	-3,50%	1 771.6
2001-2012	Jedyna Rosja	Ograniczona	System prezydencki	Ograniczona	59,69% (2. krotnie)	67,05% (2.krotnie)	Konsolidacja władzy wokół elity Putina	Dynamiczny wzrost napędzany cenami surowców	WNP + UE	4,80%	4,79%	15 420.9
2013-2021	Jedyna Rosja	Bardzo ograniczona	System superprezydencki	Brak	53,19% (3. krotnie)	66,39% (2.krotnie)	Autorytarny "Putinizm"	Stagnacja spowodowana sankcjami zagranicznymi	WNP+Chiny	10,70%	0,86%	12 172.8
Turcja												
1991-2001	Koalicje na czele z: Partią Słuszej Drogi (1991-1995); Partią Dobrobytu (1995-1999), Ludową Partią Demokratyczną (1999-2002)	Pełna	System gabinetowo-parlamentarny z elementami półprezydenckiego	Pełna	86,58% (3.krotnie)	Brak, wybierany przez Parlament	Rozdrobnienie partyjne, niestabilność polityczna	Powolny wzrost warunkowany małą spójnością polityczną	NATO	1,27%	2,89%	3 142.9
2002-2014	Partia Sprawiedliwości i Rozwoju	Ograniczona	System prezydencki	Systematycznie ograniczana	82,18% (3.krotnie)	74,13% (2014)	Częściowa demokracyzacja	Wzrost napędzany inwestycjami i konsumpcją	NATO	5,75%	4,33%	12 185
2015-2021	Partia Sprawiedliwości i Rozwoju	Bardzo ograniczona	System superprezydencki	Mocno ograniczona	85,73% (2.krotnie)	86,24% (2018)	Zwrot w kierunku autorytarnym	Wyhamowanie pod wpływem presji inflacyjnej	NATO+Rosja	5,22%	3,71%	9 586.6
Iran												
1992-2009	Fracja konserwatywistów (1992-1996; 2004-2012), Fracja reformistów (1996-2004)	Bardzo ograniczona	Republika Islamska	Brak	63,52% (5.krotnie)	66,96% (4.krotnie)	Pełna islamizacja życia politycznego	Nierównomierny rozwój, zależny od cen surowców		2,11%	3,41%	5 709.9
2010-2020	FR (2012-2020), FK (2020-)	Bardzo ograniczona	Republika Islamska	Brak	55,54% (4.krotnie)	64,94% (3.krotnie)	Pełna islamizacja życia politycznego	Stagnacja spowodowana sankcjami	Rosja	0,20%	1,51%	2 756.7

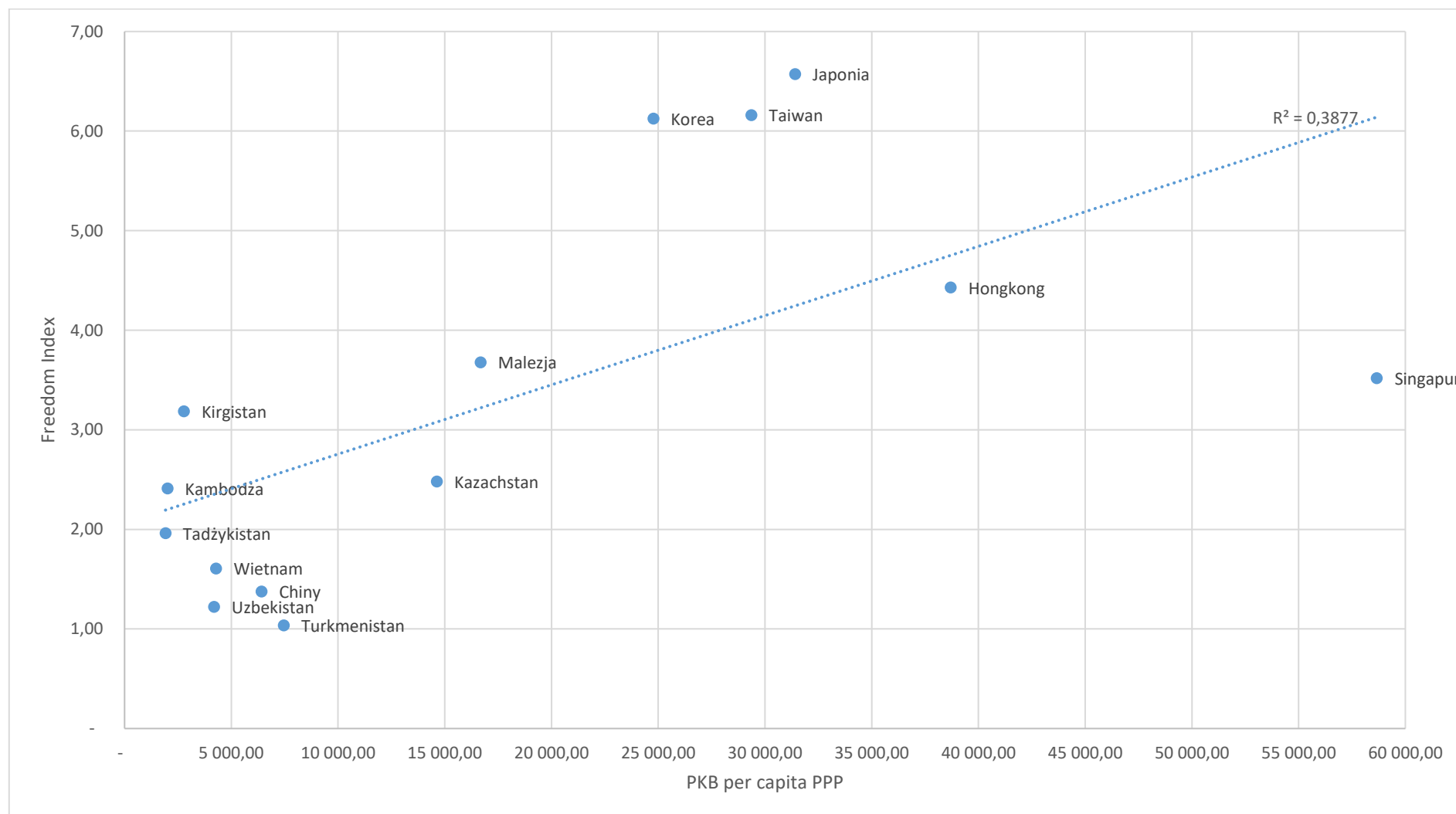
Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Freedom House, Reporters without Borders

Rysunek 2 Korelacja Freedom Development Index i PKB per capita PPP w wybranych państwach Azji Wschodniej i Pacyfiku w latach 1973-1989

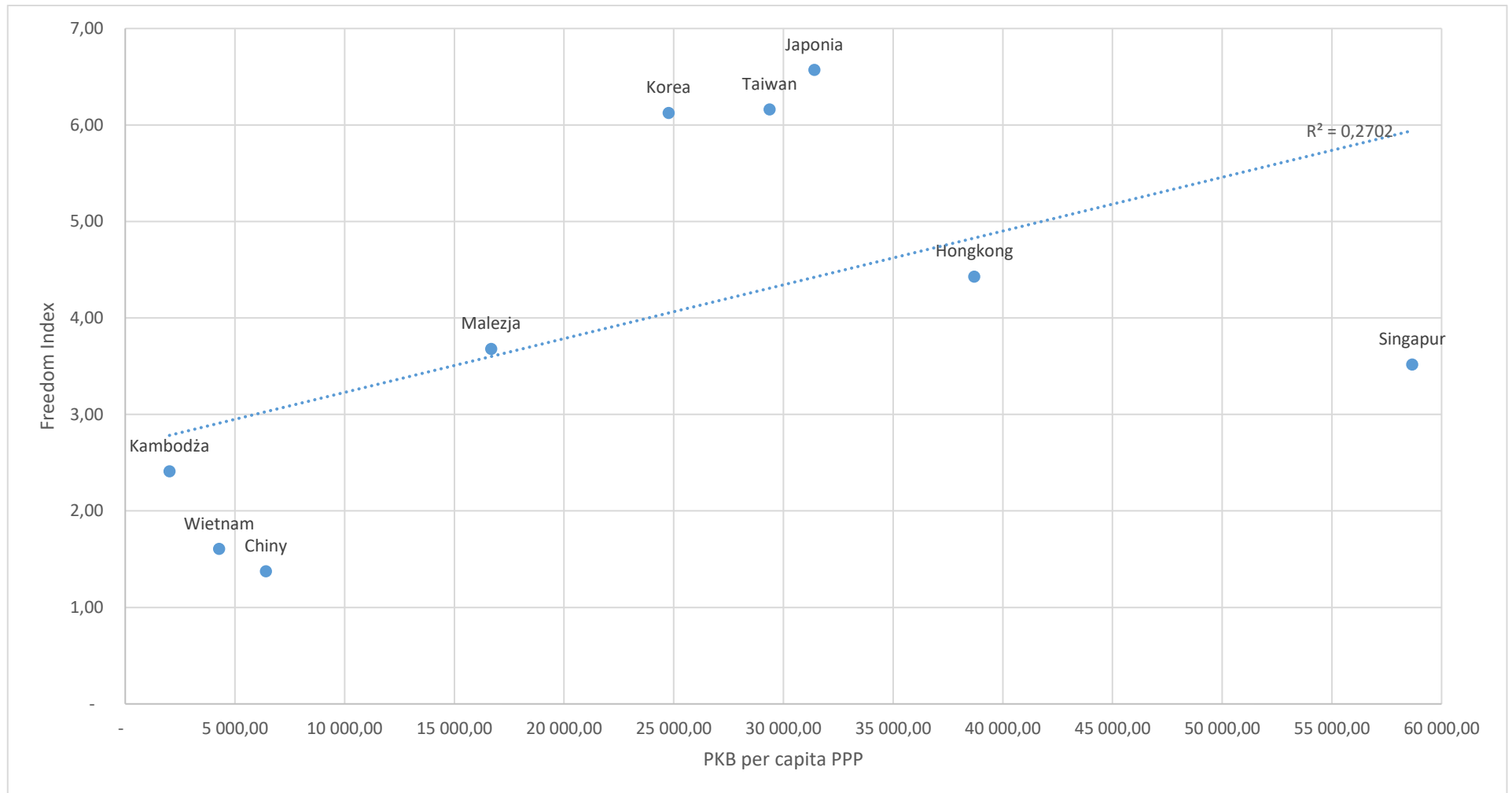
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Freedom Index i World Bank Indicators

Rysunek 3 Korelacja Freedom Index do PKB per capita PPP dla wszystkich badanych państw w latach 1991-2018

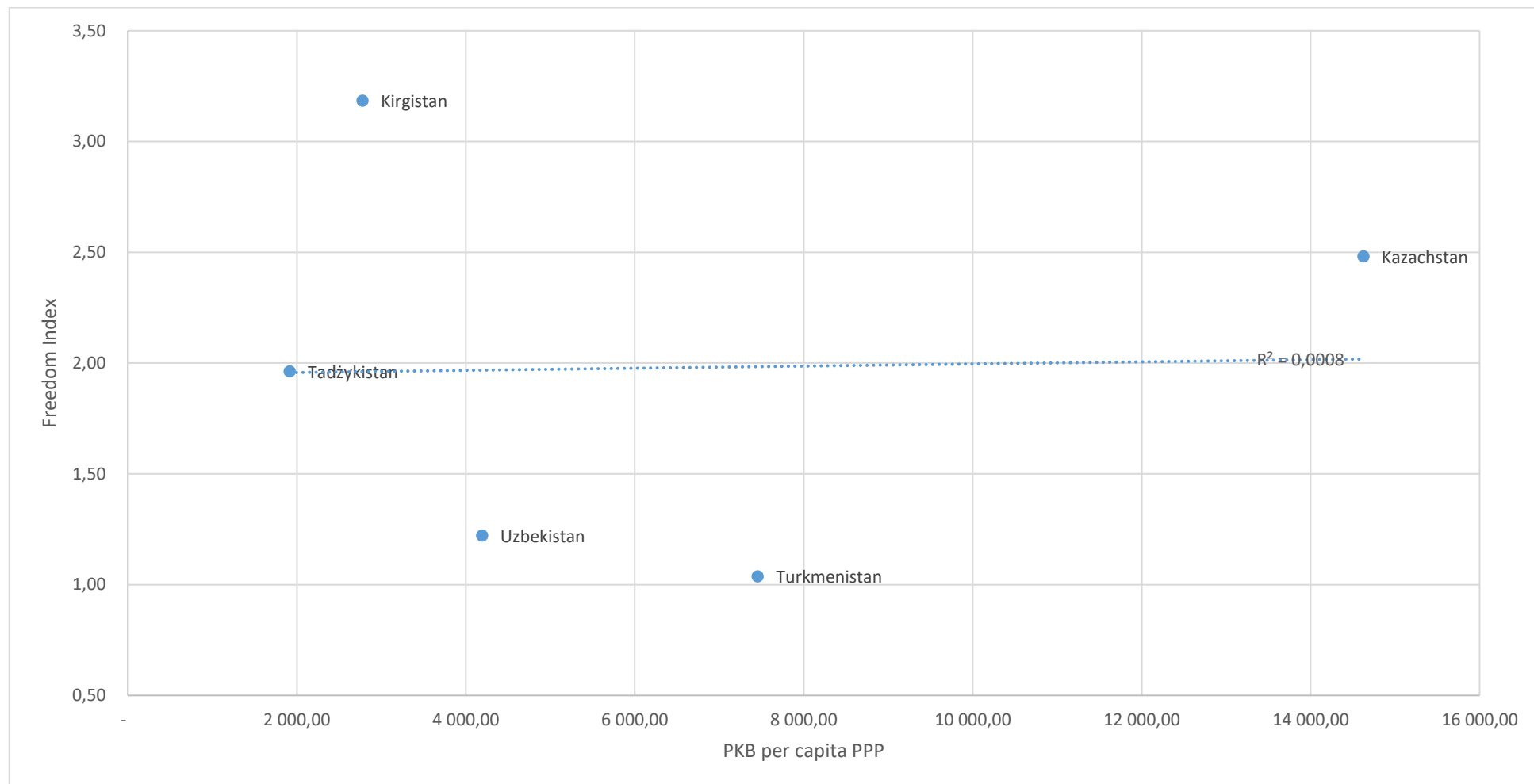
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Freedom Index i World Bank Indicators

Rysunek 4 Korelacja Freedom Index do PKB per capita PPP dla wybranych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku latach 1991-2018

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Freedom Index i World Bank Indicators

Rysunek 5 Korelacja Freedom Index do PKB per capita PPP dla państw Azji Centralnej w latach 1991-2018

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Freedom Index i World Bank Indicators

Rozdział 3: Specyfika rozwoju Japonii i NICs po 1945 r.

3.1. Uwagi wstępne

Celem tego rozdziału jest zaprezentowanie instrumentów prorozwojowych, zastosowanych na obszarze Azji Wschodniej i Pacyfiku po 1945 r. Prekursorem ich implementacji stała się na początku lat 50-tych Japonia, do której dołączyły w następnej dekadzie tzw. *Tygrysy Azjatyckie*, czyli Hongkong, Korea Płd., Tajwan i Singapur (Clark i Lima, 2017). Wyróżniają się one na tle innych KRS m.in. pozytywną korelacją pomiędzy aktywną interwencją państwa, przejawiających się we wdrażaniu i realizacji planów gospodarczych, a dynamiką ich rozwoju. W latach 1960-1985 średnioroczny wzrost gospodarczy Japonii i *Tygrysów Azjatyckich* był 5-krotnie wyższy niż państw Afryki Subsaharyjskiej i ponad 3-krotnie przewyższał ten osiągniany przez KRS wchodzące w skład Azji Południowej i Ameryki Południowej (World Bank, 1993).

W rozdziale zrealizowano pierwszy cel badawczy dotyczący identyfikacji determinant przyczyniających się do dynamicznego rozwoju gospodarczego w regionu Azji Wschodniej i Pacyfiku. Weryfikacji uległa też hipoteza główną w podpunkcie H1, zakładającym że przedsiębiorstwa państwowe, działające w ramach *State Capitalism*, odegrały kluczową rolę w procesie ich długotrwałego i zrównoważonego rozwoju Japonii i *Tygrysów Azjatyckich* po II wojnie światowej. Każdy z podrozdziałów jest podsumowany wykazem, zidentyfikowanych przez autora, specyficznych czynników ich sukcesu. Szereg czasowy, dla którego prowadzone są rozważania, różni się w przypadku badanych państw. Japonia, jest analizowana w latach 1868-1991, a części o Korei Płd. Tajwanie, Singapurze (od 1959 r.) i Hongkongu rozpoczną się od opisu sytuacji panującej w nich po 1945 r., a zakończą na 2010 r.

3.2. Japonia

3.2.1. Charakterystyka rozwoju przed 1945 r.

Dynamiczny wzrost Japonii, zapoczątkowany jeszcze w latach 40-tych XX w., należy odnieść do systemu instytucjonalnego, powstałego w tym państwie w drugiej połowie XIX w. Wraz z nastaniem panowania cesarza Mutsuhito w 1868 r., rozpoczęła się tam tzw. *Restauracja Meiji*, dzięki której Japonia przeistoczyła się z państwa feudalnego w gospodarkę zindustrializowaną. Był to okres demokratyzacji życia publicznego, znoszenia systemu kastowego i kształtowania się praw człowieka. W 1889 r. uchwalono konstytucję, wprowadzając system parlamentarny, a w następnych krokach, zdecydowano się na reformę szkolnictwa i realizację programu inwestycji w rozbudowę infrastruktury (Sumikawa, 1999).

Horie zwrócił uwagę, że był to okres budowania kompromisu pomiędzy społeczeństwem i władzą, sprzyjającego kształtowaniu się klasy średniej, kosztem interesów elit. Zniesiono w ten sposób jedną z barier blokujących rozwój przemysłu, który od tej pory stał się głównym czynnikiem wzrostu gospodarczego (Horie, 1952). Na początku XX w. zaczęły też kształtować się konglomeraty, znane jako *Zaibatsu*, stając się kluczowym elementem japońskiego kapitalizmu. Szczególnie zyskały one na znaczeniu w trakcie ekspansji militarnej Japonii na tereny sąsiednich państw Azji Wschodniej (Addicott, 2017). Morck i Nakamura zwrócili uwagę na istotność uwarunkowań kulturowych w *Wielkim Pchnięciu*, egzekwowanego w Japonii w XIX w. Ich zdaniem, kluczową rolę odegrała mentalność, zakorzeniona w konfucjanizmie. W efekcie powstała piramidalna struktura przedsiębiorstw, współpracujących ze sobą, ufających sobie i dążących do ograniczenia ryzyka (Morck i Nakamura, 2007). Lata 1937-1945 charakteryzowały się wzrostem interwencjonizmu państwowego, znaczenia przemysłu ciężkiego, podwykonawstwa produkcji, przepływów finansowych pomiędzy przedsiębiorstwami, a Centralnym Bankiem Japonii¹³⁷ i limitów eksportowych¹³⁸ (Ohno, 2006).

3.2.2. Czynniki wewnętrzne rozwoju w latach 1946-1991

Wśród problemów, z którymi borykała się gospodarka Japonii w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej należy zaliczyć spadek produkcji w branży wydobywczej i przemysłowej, idący w parze z rosnącym bezrobociem, inflacją i ograniczonym dostępem do surowców energetycznych (Nakamura, 1981). Duża część ludności wiejskiej opuściła swoje miejsce zamieszkania, poszukując zatrudnienia w dużych przedsiębiorstwach państwowych, zlokalizowanych przeważnie w miastach (Horiuchi i Otaki, 2017). Okres pomiędzy 1946, a 1949 r., cechował się demokratyzacją systemu politycznego i deregulacją gospodarki. Zdecydowano się m.in. na zniesienie monopolii państwowych, co pozytywnie wpłynęło na wzrost liczby operacji zachodzących na giełdzie papierów wartościowych, sprzyjając formowaniu się nowych grup biznesowych (Keiretsu)¹³⁹. Przeprowadzono też reformę rolną¹⁴⁰, zniesiono feudalizm i zezwolono na swobodne przepływy pracowników (Sadahiro, 1991).

¹³⁷ Szerzej ten temat został omówiony m.in. przez U. Schaede, K. Nemoto, *Poverty and Politics: Evaluating Public Assistance in Japan*, Annual Meeting of the International Studies Association in San Diego 2006, s. 3-6.

¹³⁸ Szerzej zagadnienie to zostało omówione m.in. przez Takagiego, zob. S. Takagi, *Japan's Restrictive System of Trade and Payments: Operation, Effectiveness, and Liberalization 1950-1964*, International Monetary Fund 1997, Washington D.C., s. 6-7.

¹³⁹ Z czasem utworzyły one specyficzną formę konglomeratów przemysłowych (*keiretsu*), przypominając modele działania dzisiejsze klastrów. Więcej na temat ich roli w rozwoju Japonii napisał m.in. Grabowiecki, zob. J. Grabowiecki, *Financial structure and organization of keiretsu – japanese business group*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, vol. 271, no. 1, s. 181-190.

¹⁴⁰ Jej efektem był wzrost efektywności rolnictwa, co pociągnęło za sobą powstanie nowej podaży siły roboczej, która mogła być zaangażowana w branżach przemysłowych.

Pod koniec lat 40-tych władze wdrożyły pierwsze programy stabilizujące gospodarkę, wśród których wyróżniał się pakiet antyinflacyjny, bazujący na polityce zamrożenia cen i czasowego ograniczenia wypłat do określonego poziomu (Sadahiro, 1991). Był to pierwszy przejaw interwencjonizmu państwowego, który miał stać się kluczowym instrumentem w procesie odbudowy gospodarki Japonii po 1945 r. W 1947 r. powstał Bank Odbudowy, którego zadaniem było stymulowanie rozwoju przedsiębiorstw przemysłowych, dzięki udzielaniu im preferencyjnych pożyczek (Shinohara, 1964). W ten sposób wdrożono politykę odgórnego sterowania produkcją w wybranych branżach¹⁴¹ (Okazaki, 2017). Dwa lata później, na mocy Planu Dodge'a, *jena* powiązano kursem stałym z USD (Takada, 1999)¹⁴².

W 1951 r. wielkość produkcji w branży przemysłowej i wydobywczej osiągnęła poziom przedwojenny. Była ona napędzana przez amerykańskie zamówienia, kierowane przeważnie do sektora zbrojeniowego (Sugita, 2016). Wówczas też rozpoczęto proces demilitaryzacji¹⁴³ (Hughes C. W., 2017), w efekcie czego uzyskano dodatkowe środki na finansowanie reform. Ich skuteczność była efektem poziomu wykwalifikowania siły roboczej, zakumulowanych oszczędności, dywersyfikacji przemysłu i rosnącego udziału inwestycji w PKB (Okita, 1962). Na początku lat 50-tych władze Japonii zaczęły odchodzić od interwencjonizmu, promując udział sektora prywatnego w PKB (Sadahiro, 1991). Pomimo szybkiego odbudowania gospodarki w połowie lat 50-tych, jej przemysł opierał się na produkcji dóbr pracochłonnych. W 1955 r. Ministerstwo Handlu Zagranicznego i Przemysłu (MITI) zdecydowało o nadaniu priorytetowej rangi branżom innowacyjnym. Wydarzenie to zbiegło się z realizacją pierwszego planu gospodarczego (Tabela 13), który do 1960 r. miał uniezależnić Japonię od zagranicznej pomocy i utworzyć tam chłonny rynek pracy (Shinohara, 1964), (Jorgenson i Nomura, 2005).

¹⁴¹ W początkowej fazie rozwoju Japonii zaliczono do nich przemysł hutniczy oraz wydobywczy.

¹⁴² W jego efekcie, ustabilizowały się ceny większości produktów konsumpcyjnych, wzrosły oszczędności gospodarstw domowych i uformowały się kluczowe instytucje rozwojowe

¹⁴³ W latach 1965-1994 średnioroczny wynik ok. 1% PKB, zob. S-K. Chai, *Entrenching the Yoshida Defense Doctrine: Three Techniques for Institutionalization*, International Organization 1997, vol. 51, no. 3, s. 389-412.

Tabela 13 Założenia i egzekucja planów rozwojowych Japonii w latach 1955-1990

Nazwa Planu	Rok Wdrożenia	Czas Realizacji	Cele	Zakładana stopa wzrostu i jej faktyczna wartość			
				Średnioroczny wzrost PNB (%)	Bezrobocie w ostatnim roku planu (%)	Średnioroczny wzrost cen konsumenckich (%)	Saldo wymiany handlowej w ostatnim roku planu (100 mln. USD)
5-letni Plan Samowystarczalności Gospodarczej	1955	1956-1960	Samowystarczalność gospodarcza, pełne zatrudnienie	4,9/9,1	1/1,5	brak/1,8	0/-0,1
Nowy Długoterminowy Plan Gospodarczy	1957	1958-1962	Maksymalizacja wzrostu, wzrost jakości życia, pełne zatrudnienie	6,5/10	brak/1,3	brak/3,4	1,8/-0,2
Plan Podwojenia Dochodu Narodowego	1960	1961-1970	Maksymalizacja wzrostu, wzrost jakości życia, pełne zatrudnienie	7,8/10,3	brak/1,2	brak/5,7	1,8/23,5
Średnioterminowy Wzrost Gospodarczy	1965	1964-1968	Korekta nierówności gospodarczych	8,1/10,4	brak/1,1	ok.2,5/5	0/14,7
Plan Rozwoju Gospodarczego i Społecznego	1967	1967-1971	Stabilny i zrównoważony rozwój gospodarczy	8,2/10,1	brak/1,3	ok.3/5,7	14,5/63,2
Nowy Plan Rozwoju Gospodarczego i Społecznego	1970	1970-1975	Uformowanie dostatniego społeczeństwa poprzez zrównoważony wzrost gospodarczy	10,6/5,1	brak/1,9	4,4/11,1	35/1,3
Podstawowy Plan Gospodarczy i Społeczny	1973	1973-1977	Promowanie dobrobytu narodowego i współpracy międzynarodowej	9,4/3,5	brak/2,1	4/12,9	59/140
Plan Gospodarczy dla drugiej połowy lat 70-tych	1976	1976-1980	Wzrost dochodu społeczeństwa i stabilizacji rozwoju gospodarki	6,1/4,9	1,3/2,1	6/6,4	40/-70,1
Nowy 7-letni Plan Gospodarczy i Społeczny	1979	1979-1985	Stabilizacja wzrostu gospodarczego, kształtowanie globalnego rozwoju gospodarczego	5,7/4,1	1,7/2,6	5/3,6	0/550
Perspektywy i wytyczne dla Gospodarki i Społeczeństwa w latach 80-tych	1983	1983-1990	Uformowanie stabilnych relacji międzynarodowych, wzrost bezpieczeństwa i zamożności społeczeństwa	4/4,5	2/2,2	3/1,4	Harmonijny bilans handlowy

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (Sadahiro, 1991)

Wzrost znaczenia m.in. branży elektronicznej i motoryzacyjnej w przemyśle na początku lat 60-tych, przyczynił się do pobudzenia popytu wewnętrznego na nie produkowane dotąd dobra¹⁴⁴. Odnotowano wzrost znaczenia małych i średnich przedsiębiorstw w procesie produkcyjnym, które przeistoczyły się w podwykonawców Keiretsu (Sadahiro, 1991). Te ostatnie, zorganizowane wokół firm handlowych i banków¹⁴⁵, miały ułatwiony dostęp do brakujących surowców, technologii i kredytów, dzięki czemu rosła ich konkurencyjność międzynarodowa (Figuła, 2009). W latach 1961-70 był realizowany plan podwojenia dochodu narodowego, w trakcie którego położono nacisk m.in. na inwestycje w infrastrukturę, rozwój zasobów ludzkich, wzrost nakładów na sektor B+R, edukację i szkolenia (struktura demograficzna, Tabela 14) i rozwój regionalny. Jednym z efektów tych działań był wzrost urbanizacji i zatrudniania w branżach kapitałochłonnych (Yoshioka i Kawasaki, 2016).

Tabela 14 Struktura demograficzna Japonii w latach 1900-2010

Rok	Populacja (mln)	Struktura społeczna (%)			Przyrost roczny (%)
		0-14	15-64	Powyżej 65	
1900	43,85	33,9	60,7	5,4	0,83
1930	64,45	36,6	58,7	4,7	1,42
1950	84,12	35,4	59,6	5	1,58
1960	94,3	30,2	64,1	5,7	0,92
1970	104,67	24	68,9	7,1	1,08
1980	117,06	23,5	67,3	9,2	0,9
1990	123,61	18,2	69,5	12,3	0,42
2000	126,93	14,6	67,9	17,5	0,21
2010	128,06	13,1	63,8	23,1	0,05

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (MIAC Japan, 2012)

Pomimo dokonania w latach 1953-1973 znacznego postępu gospodarczego, tempo wzrostu gospodarczego i wartości eksportu Japonii¹⁴⁶, spadły w połowie lat 70-tych. Konieczna stała się restrukturyzacja gospodarki dostosowująca ją do zmieniającego się światowego popytu (Valli, 2012). Postępujący wzrost kosztów pracy w branżach przemysłu ciężkiego¹⁴⁷, doprowadził do spadku ich konkurencyjności międzynarodowej. Jednocześnie rosło znaczenie przemysłu motoryzacyjnego, elektronicznego i komputerowego. Sprzyjało im wsparcie

¹⁴⁴ Proces transformacji przemysłowej Japonii, do której doszło w latach 1946-1961 i jego konsekwencje, wraz z odniesieniem do poszczególnych branż, przedstawił m.in. Shinohara. Zob. M. Shinohara, *Factors in Japan's Economic Growth*, Hitotsubashi Journal of Economics 1964, vol. 4, no. 1-2, s. 24-28.

¹⁴⁵ Która w dużej mierze wynikała z silnej interwencji MITI w ukształtowanie się zawilej struktury własnościowej Keiretsu, wzorując się na przedwojennych Zaibatsu. Dzięki temu zabiegowi, koszty produkcji były nierzadko niższe niż w przypadku konkurencji zagranicznej, co stymulowało wzrost konkurencyjności międzynarodowej.

¹⁴⁶ Pomimo tego, do końca lat 70-tych Japonia stała się światowym liderem w eksporcie motocykli, samochodów, telewizorów kolorowych i wybranych dóbr z branży elektronicznej.

¹⁴⁷ Należy do nich zaliczyć m.in. przemysł wydobywczy, stoczniowy, petrochemiczny, hutniczy i włókienniczy.

MITI¹⁴⁸, zachęcającego MŚP do łączenia się w innowacyjne konglomeraty¹⁴⁹ (Richardson, 1993). W latach 80-tych TFP¹⁵⁰ odpowiadało za ok. 34% wzrostu gospodarczego Japonii. Był to wynik zbliżony do okresu powojennej prosperity z lat 1956-1969 (Tabela 15).

Tabela 15 Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście Japonii w latach 1956-2009

	1956-1969	1970-79	1980-89	1956-1989	1990-99	2000-2009	1990-2009	1956-2009
Wzrost PKB (%)								
Wzrost PKB	9,44	6,19	3,28	6,30	3,4	0,55	1,98	4,14
Udział kapitału	5,77	5,84	1,95	4,52	3,47	0,81	2,14	3,33
Udział Pracy	0,66	-0,37	0,22	0,17	0,11	-0,14	-0,02	0,08
TFP	3,01	0,72	1,11	1,61	-0,18	-0,12	-0,15	0,73
Struktura (%)								
Wzrost PKB	100	100	100	100	100	100	100	100
Udział kapitału	61,67	94,42	59,55	71,88	102,02	146,51	124,27	98,07
Udział Pracy	7,26	-6,03	6,52	2,58	3,29	-25,71	-11,21	-4,31
TFP	31,07	11,61	33,93	25,54	-5,31	-20,8	-13,06	6,24
Wzrost średniej wydajności pracy (%)								
Wzrost ŚWP	8,87	6,59	3,06	6,17	3,28	0,7	1,99	4,08
Kapitał	5,86	5,87	1,95	4,56	3,46	0,82	2,14	3,35
Wzrost TFP	3,01	0,72	1,11	1,61	-0,18	-0,12	-0,15	0,73
Struktura (%)								
Wzrost ŚWP	100	100	100	100	100	100	100	100
Kapitał	66,07	89,07	63,73	73,85	105,49	117,14	107,54	82,07
TFP	33,93	10,93	36,27	26,15	-5,49	-17,14	-7,54	17,93

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

Wzrost znaczenia branż kapitałochłonnych w przemyśle Japonii, dał impuls formowaniu się specjalizacji produkcji i siły roboczej, w efekcie czego powstał system podwykonawstwa. Podzielenie procesu kreowania innowacji na etapy, poskutkowało oddelegowaniem części badań do sektora MŚP, który w coraz większym stopniu odpowiadał za konkurencyjność przemysłu, w którym w 1980 r. była zatrudniona trzecia część siły roboczej Japonii (Tabela 16) (Maitra, 1991). Pod koniec lat 80-tych Japonia zyskała pozycję globalnego lidera w wielu branżach technologicznych (Branstetter i Kwon, 2004).

¹⁴⁸ Badania wpływu MITI na innowacyjność Japonii w lat 80-tych prowadził Bloom, zob. J.L. Bloom, *Japan's Ministry of International Trade and Industry (MITI) as a Policy Instrument in the Development of Information Technology*, Program on Information Resources Policy 1986, Harvard University, Cambridge, s. 37-54.

¹⁴⁹ Rosnące zaawansowanie technologiczne produkcji przemysłowej przełożyło się na wzrost wartości eksportu w latach 70-tych o 400% i kolejne 200% dekadę później

¹⁵⁰ Zagadnienie TFP, szerzej omawiane m.in. przez Dańską-Borsiak, zob. B. Dańska-Borsiak, *Szacowanie i Modelowanie TFP w Przemysle Polskim na podstawie danych Panelowych [1]*, Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych 2009, vol.10, no.1, s. 58-66, czy I.E. Młynarzewską-Borowiec, *Łączna produktywność czynników produkcji (TFP) i jej zróżnicowanie w państwach Unii Europejskiej*, Acta Universitatis Lodzianensis 2018, vol. 335, no. 3, s. 109-122, zakłada, że łączna produktywność czynników produkcji, obok pracy i kapitału zalicza się do podstawowych składników wzrostu gospodarczego. Odzwierciedla ona zmiany efektywności procesów produkcyjnych, dokonujących się pod wpływem postępu technicznego. Jest to wielkość nieobserwowalna, którą można liczyć przy wykorzystaniu dwóch metod: indeksowej (np. indeks Laspyersa, bądź Tornqvista i Malmquista) lub przy wykorzystaniu funkcji produkcji (np. Cobba-Douglasa) i oszacowaniu jej parametrów.

Tabela 16 Struktura PKB i zatrudnienia w Japonii w latach 1960-2010

Rok	Zatrudnienie (%)			PKB (%)				
	Rolnictwo	Przemysł	Usługi	Rolnictwo	Przemysł	Przemysł lekki (% przemysłu)	Przemysł ciężki (% przemysłu)	Usługi
1950	48,5	21,8	29,7	-	-	-	-	-
1960	32,7	29,1	38,2	12,8	40,8	48,3	51,7	46,4
1970	19,3	34	46,7	5,9	43,1	40,6	59,4	51
1980	10,9	33,6	55,5	3,5	36,2	34,2	65,8	60,3
1990	7,1	33,3	59,6	2,4	35,4	24,9	75,1	62,2
2000	5,2	29,5	65,3	1,7	28,5	24,7	75,3	69,8
2010	4,2	25,2	70,6	1,2	25,2	22	78	73,6

Zródło: Opracowanie własne na podstawie (Saxonhouse, 1979), Cabinet Data – National Accounts

3.2.3. Czynniki zewnętrzne rozwoju w latach 1946-1991

Regulowanie handlu zagranicznego przez rząd było jednym z narzędzi determinujących wzrost po 1955 r. Procesem tym zarządzało MITI, odpowiedzialne za promowanie eksportu przedsiębiorstw z branż strategicznych, nadając im priorytetowy dostęp do zagranicznych technologii i ograniczając konkurencji zagranicznej dostęp do rynku lokalnego. Pod koniec lat 50-tych MFW, GATT i kilka państw rozwiniętych wystosowały do Japonii prośbę o zliberalizowanie polityki handlowej (Kiyota i Tetsuji, 2016)¹⁵¹. W latach 1960-1962 odsetek branż zwolnionych z kwot importowych wzrósł z 44% do 88% (Tabela 17). Następnie zastąpiono je mechanizmem taryf celnych, chroniącym branże raczkujące (Naoi i Okazaki, 2013).

Tabela 17 Liberalizacja japońskiej gospodarki na napływ kapitału zagranicznego w latach 1960-1973

Rok	Branże (%)	Rodzaje dóbr
1960	44	ziarna kawy i kakao, maszyny do szycia, surowe żelazo, złom żelaza, ceramika
1961	68	Ziarna soi, radia, motocykle, srebro, nikiel, zegarki na rękę, autobusy, samochody ciężarowe, surowa wełna i bawełna, wyroby z żelaza, stal nierdzewna, odzież, szkło płaskie
1962	88	Wyroby szklane, ropa naftowa, pulpa papierowa i grafitowa
1963	92	Stal, soda, cukier
1964	93	Sorgo, kolorowe telewizory, cytrusy, wyroby amonowe
1965	bez zmian	Samochody osobowe
1966	bez zmian	Kakao w proszku, włókiennictwo
1967	bez zmian	-
1968	bez zmian	Kosmetyki
1969	bez zmian	Szkło matowe, maszyny do szycia przemysłowego użytku
1970	Niecałe 94	Aparatura grzewcza, mechaniczna, urządzenia do kawy, wino
1971	Niecałe 95	Whisky, filmy kolorowe, czarna herbata, wieprzowina
1972	Ponad 97	Przetwory mięsne, oleje, podzespoły komputerowe, radary lotnicze
1973	bez zmian	Elektroniczne maszyny obliczeniowe, obwody scalone, wybrane produkty spożywcze

Zródło: Opracowanie własne na podstawie (Yoshioka i Kawasaki, 2016).

¹⁵¹ Pewne kroki w tym kierunku, miejscowa władza podjęła już w 1960 r., wdrażając wytyczne dla liberalizacji handlu i wymiany walutowej. Zob. F. Kimura, *Japan's model of economic development: Relevant and nonrelevant elements for developing economies*, WIDER Research Paper, no. 2009/22, The United Nations University World Institute for Development Economics Research, Helsinki, s.6-8.

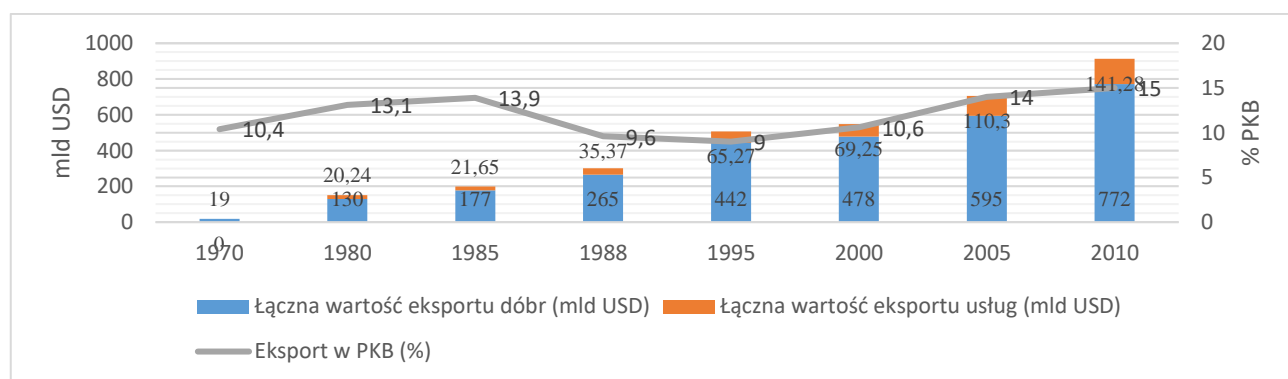
Pomimo zmiany reżimu ochrony rynku, nie zmienił się jego protekcyjny charakter, mający na celu jego izolację od konkurencji zagranicznej (Takagi, 1996)¹⁵². Jednakże, stopniowe otwieranie gospodarki¹⁵³, przy aplikacji bodźców dla eksporterów, poskutkowało pojawieniem się w połowie lat 60-tych, nadwyżek handlowych, w dużej mierze przeznaczonych na inwestycje. Ważną rolę w tym procesie odegrał reżim sztywnego kursu walutowego. Japonia stała się w 1968 r. drugą największą gospodarką na świecie w ujęciu PNB (Hamada, 1996) i odnotowała w latach 1965-1970, średnioroczny wzrost gospodarczy na poziomie 12%. Do początku lat 70-tych za ok. 65% eksportu odpowiadał przemysł ciężki (Tabela 18). Pomimo jego rosnącego wpływu na gospodarkę globalną, udział handlu zagranicznego nie przekroczył 15% PKB po 1970 r. (Wykres 1). W efekcie zniesienia systemu z Bretton Woods Japonia zyskała kolejną przewagę pod postacią elastycznego kursu walutowego (Hugh, 1995). Na początku lat 70-tych, Japonia stała się także czołowym kredytodawcą w Azji (Kohama, 1995).

Tabela 18 Struktura eksportu Japonii w latach 1874-1980

Lata	Dobra podstawowe (%)	Jedwab (%)	Miedź (%)	Dobra przemysłowe (%)	Tekstylia (%)	Przemysł Ciężki (%)
1874-1901	70,8	34,6	4,03	29,2	12,2	7,1
1902-21	39,7	24,4	3,75	60,3	30,8	14,7
1922-31	38,5	31,7	0	61,5	34,1	12,8
1930-39	19,9	13,1	0	80,1	35	26,5
1951-60	4,6	-	-	95,4	35,8	42,5
1961-70	2,6	-	-	97,4	17,5	65,4
1971-80	1,2	-	-	98,8	6,1	85

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (Yamazawa, 1990) i (Petri, 1991)

Wykres 1 Eksport Japonii w latach 1970-2010 i jego udział w PKB

Źródło: Opracowanie własne na podstawie OECD i World Bank

¹⁵² Za przykład może posłużyć branża finansowa, chroniona przed konkurencją zagraniczną do połowy lat 80-tych. Była to jedna z głównych przyczyn wpadnięcia japońskiej gospodarki w długotrwałą recesję, na początku lat 90-tych, w której Japonia znajdował się przez kolejne 10 lat. Zob. J. Rhodes, N. Yoshino, *Japan's monetary policy transition*, Far Eastern Meeting of the Econometric Society, 30.06 2004, Seul.

¹⁵³ Początkowo proces ten zachodził w branżach przemysłu lekkiego, charakteryzujących się większą konkurencyjnością międzynarodową. Zob. K. Kiyota, T. Okazaki, *Assesing the Effects of Japanese Industrial Policy Change during the 1960s*, The Canon Institute for Global Studies 2016, s. 5-10.

Modernizacja Japonii objęła w latach 80-tych sektor finansowy. Został on uznany przez MITI za branżę kluczową dla osiągnięcia planu zrównoważonego wzrostu gospodarczego w kolejnej dekadzie. Był to punkt zwrotny dla gospodarki, w której do tej pory nadrzędną rolę odgrywał przemysł (Lechevalier, Debanes i Shin, 2016). W 1985 r., na mocy porozumienia z państwami G5¹⁵⁴, podniesiono kurs jena w stosunku do USD o ok. 10%. Następnie wprowadzono regulacje otwierające wszystkie branże przemysłowe na konkurencję zagraniczną (Ito, 2016). Jednakże, próba regulacji rynku finansowego¹⁵⁵, w oparciu o instrumenty stosowane w przypadku branż przemysłowych, przyniosła efekty odwrotne od zamierzonych, co przyczyniło się do wyhamowania tempa wzrostu Japonii po 1991 r.¹⁵⁶ (Tabela 20) (Jodko, 2014).

3.2.4. Rola *State Capitalism* w procesie rozwoju gospodarczego Japonii po 1945 roku.

Analizując bardziej szczegółowo proces rozwoju gospodarczego Japonii od momentu zakończenia II wojny światowej, należy uwzględnić w nim rolę przedsiębiorstw państwowych. Według typologii Hadley, po 1950 r. powstały ich cztery rodzaje, wśród których można wyróżnić uformowane w efekcie rozpadu *Zaibatsu* grupy kapitałowe, grupy korporacyjne powiązane ze sobą relacjami kredytowymi, zrzeszenia dostawców dóbr finalnych i kombinaty, rozumiane jako sieć firm połączonych relacjami technologicznymi (Hadley, 1970). Natomiast według Shearda, klasyfikacja ta powinna obejmować następujące trzy grupy: Keiretsu finansowe, bądź zespół przedsiębiorstw, wskazując na przykłady Sumitomo Group i Mitsubishi Group, Keiretsu wertykalne lub sieci dostawców skupiających się na firmach montażowych (Toyota, Matsuhita) i Keiretsu dystrybucyjne lub sieci zrzeszonych hurtowników i detalistów, wykorzystywanych przez firmy produkcyjne (Sheard, 1997).

O ile praktycznie każde Keiretsu¹⁵⁷ operowało w jednej dziedzinie (orientacja pionowa) związanej z przemysłem ciężkim, petrochemicznym, przetwórstwem materiałów, bankowością i handlem (Lincoln i Gerlach, 2004), o tyle sześć największych z nich wyróżniało się swoją poziomą orientacją tj. jednocześnie działało na skrzyżowaniu wielu branż. Mitsui, Mitsubishi

¹⁵⁴ Francja, Japonia, Republika Federalna Niemiec, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania.

¹⁵⁵ Szerszy opis zagadnienia, zob. P. R. Krugman, K.M. Dominguez, K. Rogoff, *It's baaack: Japan's slump and the return of liquidity trap*, Brookings Papers on Economic Activity 1998, vol. 2, s. 1993-2003.

¹⁵⁶ Wśród czynników, wpływających na pojawienie się tego zjawiska należy wymienić wzrost cen nieruchomości, papierów wartościowych i długookresowy wzrost gospodarczy, zob. M. Jodko, *Racjonalność Kryzysu*, Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Studia Ekonomiczne, Dokonania współczesnej myśli ekonomicznej: racjonalność-efektywność-etyka, vol. 180, cz. 1, problemy teoretyczne 2014, s. 59-63.

¹⁵⁷ Burzec-Burzyńska wyróżnia 6 najważniejszych zasad Keiretsu, do których zalicza: konieczność poznania swoich kooperantów, zbudowanie warunków, w których zwiększenie rywalizacji między kooperantami stała się szansą na zacieśnienie partnerstwa, nadzorowanie kooperantów, rozwój zdolności technicznych swoich kooperantów, przekazania kooperantom obszernych, ale selektywnych informacji, przeprowadzenie wspólnych działań na rzecz usprawniania procesów. Zob. E. Burzec-Burzyńska, Keiretsu: prawdziwe partnerstwo z kooperantami, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 2011, no. 69, s. 133-134.

i Sumimoto były spadkobiercami przedwojennych Zaibatsu, podczas gdy Fuji, Sanawa i Dai-Ichi Kangyo¹⁵⁸ powstały z inicjatywy banków będących z nimi powiązanych przed 1939 r.¹⁵⁹ (Grabowiecki, 2006). Tym samym, pomimo nadziei generała MacArthura o rozpadzie po 1945 r. japońskiego korporacjonizmu przedwojennego i powstaniu na jego gruzach gospodarki wolnorynkowej z dominującą rolą małych i średnich przedsiębiorstw (Schoneberger, 1973), sukces gospodarczy Japonii po 1945 r. nie byłby możliwy bez kapitału zgromadzonego przez elity skupione wokół specyficznego systemu *Zaibatsu*. W latach 50-tych, wykorzystano go jako źródło inwestycji prywatnych, ale dystrybuowanych przez sieć instytucji państwowych, do sfinansowania zakupu krytycznych technologii z perspektywy branż strategicznych, rozwoju sieci energetycznej, infrastruktury i zaplecza logistycznego (Matsuyama, 1992).

W latach 50-tych, ok. 70% wydatków administracji państwowej było przeznaczonych na ten cel. Z czasem, Państwo zaczęło przeznaczać na rozwój przedsiębiorstw państwowych, także swoje dochody podatkowe. W ten sposób nakłoniono je do kumulowania rezerw kapitałowych i podnoszenia międzynarodowej konkurencyjności, czemu sprzyjał również preferencyjny system fiskalny i dostęp do tanich linii kredytowych. Proces ten był możliwy też dzięki kolektywnemu poświęceniu społeczeństwa, które zapłaciło za to wolniejszym wzrostem własnej zamożności (Maruyama, 1982). W 1990 r. 71% wszystkich firm w Japonii znajdowało się w posiadaniu korporacji i instytucji finansowych będących zależnych od Państwa¹⁶⁰, a liczba Keiretsu osiągnęła pułap ponad 200 (McGuire i Dow, 2002).

¹⁵⁸ Odwołując się do Maruyamy, konglomerat Mitsubishi składał się z 28 przedsiębiorstw, a grupa ta nosiła nazwę Kinyokai, Mitsui z 23 (Nikikai), Sumimoto z 21 (Hakusuiaki), Fuji z 29 (Fuyokai), Dai-Ichi Kangyo z 45 (Sankin-Kai), a Sanwa z 39 firm (Sansuikai). Zob. Y. Maruyama, *The Development of Capitalism and Enterprise in Japan. What is Japanese Management?*, 1982, Rikkyo Economic Review, vol. 36, no. 1, s. 7.

¹⁵⁹ Według typologii opracowanej przez Socika, do cech charakterystycznych Keiretsu pionowych należy zaliczyć wykupowanie przez firmę matkę części akcji firm z niższych szczebli lub poprzez tworzenie firm podległych, więzi są bardzo silne pomiędzy tworzącymi je podmiotami, w skład których wchodzi firma matka, sieć dostawców oraz kluczowi klienci, cała siła skupiona jest w rękach firmy-matki, ona też pomaga znaleźć źródło finansowanie w momencie gdy konieczny jest rozwój sieci. Keiretsu poziome działają w wielu branżach, są zbudowane wokół banku, firmy handlowej i największego wytwórcy i sieci firm podporządkowanych. W grupie działa sporo instytucji finansowych, które są w stanie wspólnie finansować przedsięwzięcia wymagające dużych inwestycji, grupa wspólnie opracowuje strategię i podejmuje decyzje odnośnie gałęzi, w których podejmowane będą działania inwestycyjne, relacje w obrębie grupy są bardzo silne i istnieje duże poczucie przynależności do danego Keiretsu, koordynacja działań w obrębie grupy odbywa się na posiedzeniach prezydentów, przy udzielaniu pożyczek w ramach Keiretsu często na wysokim stanowisku zarządczym zatrudniana jest osoba z banku jej udzielającej, firma handlowa koordynuje handel pomiędzy firmami z grupy. Zob. D. Socik, *Konkurencja i strategia Keiretsu*, 2018, <http://www.exporter.pl/zarzadzanie/management/japkeiretsu2.html>

¹⁶⁰ Na początku lat 90-tych w skład Keiretsu wchodziło ponad 12 tys. przedsiębiorstw, które były odpowiedzialne za wygenerowanie ok. 33% kapitału obrotowego w japońskiej gospodarce, a także 25% jej łącznej sprzedaży. Na ich bliską współpracę z władzami wskazuje również wskaźnik interwencjonizmu w 1987 r., kiedy to poprzez Keiretsu ok. 40% gospodarki była regulowana bezpośrednio przez Państwo. Zob. R. L. Curtis, *Capitalism in Japan: Cartels and Keiretsu*, Harvard Business Review, July-August 1992, s. 48-54.

Podsumowanie

Cechą charakterystyczną rozwoju Japonii w latach 1950-2009, była aktywna rola Państwa w tym procesie, objawiająca się w faworyzowaniu konglomeratów przemysłowych będących integralną częścią kolejnych *Keiretsu*. Polityka stymulowania wzrostu gospodarczego opierała się na połączeniu podejścia planistycznego i interwencjonizmu, przejawiającego się ochroną wybranych branż gospodarczych. Wśród determinant (Tabela 19), warto wyróżnić powstałe przed II wojną światową instytucje, odgrywające ważną rolę w tworzeniu się porozumienia na linii państwo-społeczeństwo, niezbędnego w przypadku realizacji odbudowy gospodarczej opartej na aktywnej roli Państwa. Była on realizowana m.in. dzięki takim instytucjom jak MITI, pozytywnie wpływającej na dynamiczny rozwój gospodarczy w latach 1945-1989 (Tabela 20) i wzrost udziału dóbr kapitałochłonnych w jego eksporcie (Bochanczyk-Kupka, 2013).

Tabela 19 Determinanty rozwoju gospodarczego Japonii w latach 1868-1991

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
Do 1945	Rozbudowa infrastruktury, rozwój systemu finansowego, wzrost znaczenia konglomeratów, powstanie nowych strategii zarządczych	Wolności wyznania, wzrost znaczenia klasy średniej, kolektywna współpraca	Reforma szkolnictwa, Zniesienie systemu kastowego, wzrost znaczenia praw człowieka	Demokratyzacja, wprowadzenie systemu parlamentarnego, ekspansja zagraniczna
1946-55	Dekartelizacja przemysłu, rosnący udział inwestycji w PKB, dywersyfikacja gospodarki	Powstanie demokratycznego społeczeństwa obywatelskiego	Zniesienie feudalizmu, ustanowienie instytucji rozwojowych (MITI)	Redukcja wydatków na obronność, finansowanie inwestycji z posiadanych oszczędności
1955-73	Plany gospodarcze, wzrost roli innowacyjności, stopniowa liberalizacja gospodarki, stały kurs walutowy	Wzrost wykwalifikowania siły roboczej	Wzrost wydatków na edukację, szkolenia pracownicze i B+R, promowanie eksportu	Rozwój specjalizacji w regionach, dążenie do pełnego zatrudnienia
1973-91	Płynny kurs walutowy, wzrost znaczenia branż kapitałochłonnych w eksporcie	Powstanie społeczeństwa konsumpcyjnego	Wzrost znaczenia B+R w PKB, modernizacja gospodarki w oparciu o usługi	Ekspansja na rynki KRS, ograniczenie ingerencji w działanie gospodarki

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 20 Mierniki rozwoju gospodarczego Japonii w latach 1950-2017

Rok	PKB (mln. USD 2011)	Wzrost PKB	Populacja (mln.)	PKB per capita (w tys. USD 2011)	Wzrost PKB per capita	Odsetek osób zatrudnionych	Współczynnik kapitału ludzkiego	TFP w ujęciu PPPs (USA=1)	Kurs walutowy (USD=1)
1950	220,81	-	84,27	2,62	-	47,18%	2,29	-	361,10
1959	443,43	10,01%	93,82	4,73	8,94%	49,90%	2,56	0,44	359,90
Zmiana 1950-59	101%	8,07%	4%	39,99%	8,18%	5,77%	3,99%	8,27%	0
1960	503,03	13,44%	94,62	5,32	12,48%	50,64%	2,58	0,46	360,00
1969	1222,55	12,21%	103,75	11,78	10,90%	52,47%	2,78	0,61	360,00
Zmiana 1960-69	53%	10,69%	5%	48,41%	10,15%	3,62%	3,27%	19,60%	0%
1970	1354,83	10,82%	104,93	12,91	9,57%	52,43%	2,80	0,63	360,00
1979	2215,10	5,45%	116,88	18,95	4,55%	50,53%	2,98	0,69	219,14
Zmiana 1970-79	19%	5,89%	4%	20,71%	4,90%	-3,64%	2,88%	6,88%	-23,54%
1980	2273,09	2,62%	117,83	19,29	1,79%	50,48%	3,01	0,71	226,74
1989	3035,42	7,99%	124,07	24,47	7,58%	51,61%	3,16	0,74	137,96
Zmiana 1980-89	27%	7,55%	2%	41,94%	7,11%	2,25%	2,79%	7,34%	-20,06%
1990	3268,81	7,69%	124,52	26,25	7,30%	52,29%	3,18	0,75	144,79
1999	4225,04	-0,51%	127,34	33,18	-0,68%	52,17%	3,33	0,73	113,91
Zmiana 1990-99	29%	3,40%	2%	26,39%	3,13%	-0,23%	4,75%	-1,96%	27,11%
2000	4324,53	2,35%	127,53	33,91	2,20%	51,69%	3,35	0,75	107,77
2009	4457,72	-3,37%	128,57	34,67	-3,38%	51,41%	3,48	0,70	93,57
Zmiana 2000-09	3%	0,55%	1%	2,25%	0,46%	-0,53%	4,06%	-6,77%	15,17%
2010	4617,53	3,59%	128,55	35,92	3,60%	51,36%	3,50	0,70	87,78
2017	5107,48	1,10%	127,48	40,06	1,31%	53,57%	3,57	0,75	112,17
Zmiana 2010-17	10,61%	1,72%	-0,83%	11,54%	1,83%	4,31%	2,14%	6,91%	-21,74%
Zmiana 1950-2017	2213,08%	5,41%	51,28%	1429,02%	5,11%	13,54%	55,99%	77,44%	221,93%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

3.3. Korea Południowa

3.3.1. Czynniki wewnętrzne

Do 1945 r. Półwysep Koreański znajdował się pod kontrolą Japonii, a lokalna branża chemiczna i metalurgiczna była uzależniona od Zaibatsu. Większość z nich (ok. 85%) miała swoje zakłady produkcyjne w północnej części półwyspu (Frank Jr., Suk Kim i Westphal, 1975). Do 1948 r. ok. 2500 przedsiębiorstw zawiesiło swoją działalność, a produkcja przemysłowa spadła o ok. 80% w porównaniu z 1940 r., a zatrudnienie o 40%. Niedługo potem populacja południowej części półwyspu powiększyła się o ok. 0,5 mln przesiedleńców¹⁶¹. W 1947 r. zorganizowano serię przetargów, w ramach których pozostawione przedsiębiorstwa odsprzedano wcześniej zatrudnionym tam pracownikom¹⁶². Był to początek procesu formowania się Czeboli¹⁶³, odegrywających kluczową rolę w przyszłym rozwoju Korei Płd. (Noland, 2011).

W latach 50-tych doszło do pogorszenia kondycji gospodarczej Korei Płd., na co wpływ miała tocząca się wojna na Półwyspie Koreańskim (1950-1953) oraz rządy prezydenta Rhee, opierające się korupcji i promocji wąskich grup interesów. W 1960 r., odsunięto go od władzy, a następnie uformował się rząd technokratyczny, sprawujący władzę do 1988 r. W 1963 r. powołano do życia Radę Planowania Gospodarczego¹⁶⁴, odpowiadającej za zarządzanie rozwojem przez realizację planów 5-letnich (Tabela 21) (Haggard, Kim i Moon, 1991), (Graham, 2003). Inicjatywa ta, wraz z wysokim poziomem wykształcenia ludzkiego, pozytywnie wpłynęła na tempo postępu gospodarczego od połowy lat 60-tych (Heo, Houncheul, Kim i Kim, 2008). Dzięki niemu, możliwa była efektywna absorpcja i asymilacja importowanych technologii, czemu sprzyjał rozwój sektora B+R i powrót koreańskich specjalistów z zagranicy. Po 1972 r. industrializację Korei Płd. oparto na branżach kapitałochłonnych, a przedsiębiorstwa zyskały do końca dekady status konkurencyjnych międzynarodowo w przemyśle chemicznym, stoczniowym, półprzewodnikowym i elektronice (Chung, 2011).

¹⁶¹ W 1948 r. wojska alianckie zdecydowały się na podział omawianego terytorium na dwie strefy wpływów, amerykańską (południową) i radziecką (północną).

¹⁶² Pracownicy ci potrafili wykorzystywać potencjał produkcyjny pozostawianych zakładów dzięki zaznajomieniu ze specyfiką danej branży i umiejętności obsługi ich zaplecza technicznego.

¹⁶³ Prywatne konglomeraty i koncerny, odgrywające kluczową rolę w realizacji polityki prorozwojowej przez rząd Korei Płd. od połowy lat 60-tych. Zob. T. Legieź, *Instytucje i drogi rozwoju. Chiny, Wietnam, Korea Południowa i Tajwan*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2019, s. 153.

¹⁶⁴ Była ona odpowiedzialna za realizację pierwszego planu prorozwojowego (1962-1966), którego jednym z głównych celów była restrukturyzacja lokalnego systemu bankowego. Był on odtąd nastawiony głównie na finansowanie inwestycji realizowanych w branżach strategicznych dla rozwoju państwa.

Tabela 21 Założenia i egzekucja planów rozwojowych Korei Płd. w latach 1962-1997

Nazwa Planu	Rok Wdrożenia	Czas Realizacji	Cele	Strategia	Średnioroczny wzrost PKB (%)
Pierwszy 5-letni Plan Rozwoju Gospodarczego	1961	1962-1966	Przerwanie kręgu ubóstwa, rozbudowa infrastruktury	Położenie fundamentów pod gospodarkę kapitalistyczną, ekspansja infrastruktury publicznej	7,8
Drugi 5-letni Plan Rozwoju Gospodarczego	1966	1967-1971	Modernizacja infrastruktury, położenie nacisku na wzrost samodzielności gospodarki	Równoczesny rozwój przemysłu i rolnictwa, samowystarczalność spożywcza, powstanie zaawansowanych branż przemysłowych	9,7
Trzeci 5-letni Plan Rozwoju Gospodarczego	1971	1972-1976	Rozwój przemysłu ciężkiego, wzrost poziomu kapitału ludzkiego, zrównoważenie salda wymiany zagranicznej, wzrost zatrudnienia	Zbilansowanie rozwoju na poziomie regionów, rozwijanie koncepcji samowystarczalnej gospodarki	10,5
Czwarty 5-letni Plan Rozwoju Gospodarczego	1976	1977-1981	Zredukowanie zależności od napływu BIZ, wzrost aktywności inwestycyjnej przedsiębiorstw zagranicą, turystyka	Wspieranie rozwoju społecznego, innowacji technicznych, zrównoważonego rozwoju strukturalnego	7,5
Piąty 5-letni Plan Rozwoju Gospodarczego	1981	1982-1986	Stabilizacja dochodu społeczeństwa, poprawa bilansu handlu zagranicznego, dywersyfikacja rynku pracy	Wzrost znaczenia sektora prywatnego, stabilizacja cen, zgromadzenie nadwyżek z handlu zagranicznego	10,29
Szósty 5-letni Plan Rozwoju Gospodarczego	1987	1988-1992	Położenie podwalin pod powstanie rozwiniętego społeczeństwa, utrzymanie założeń poprzedniego planu,	Restrukturyzacja infrastruktury przemysłowej, dążenie do zrównoważonego rozwoju	11,73
Siódmy 5-letni Plan Rozwoju Gospodarczego (Przerwany)	1991	1992-1996	Uzyskanie zaawansowania w rozwoju gospodarczym i społecznym, liberalizacja gospodarki, integracja w ramach rynku światowego	Zastąpienie odgórnego zarządzania państwowego przez sektor prywatny, rozwój regionów poprzez lokowanie branż innowacyjnych	-
5-letni Plan Gospodarczy dla Nowej Gospodarki	1993	1993-1997	Rozwój systemu zabezpieczeń społecznych, budowa tanich mieszkań	Reforma administracji i systemu finansowego, ulgi podatkowe dla MŚP, rozbudowa infrastruktury na terenach wiejskich	7,97

Źródło: Opracowanie własne na podstawie World Bank i (Moon, Park, Jang i Kang, 2013)

Wydarzenia te poprzedzała realizacja pierwszego planu rozwojowego (1962-66), która była możliwa dzięki pomocy zagranicznej, finansującej go w ok. 60%. Jego efektem było pojawienie się nadwyżek kapitałowych, przeznaczonych na ufundowanie instytucji niezbędnych do wdrożenia kolejnego planu (1967-71). Najważniejszą z nich był Koreański Bank Rozwoju, posiadający pozycję monopolisty kredytowego. Wzrost eksportu stał się celem 2. planu (Kim S.-H. , 2007). W pierwszej kolejności, położono nacisk na wzrost produkcji w przemyśle lekkim¹⁶⁵. Dzięki temu, udział rolnictwa i przemysłu w PKB zrównał się pod koniec lat 60-tych (Tabela 22). W 1973 r. rząd koreański zaimplementował strategię promocji przemysłu ciężkiego (ang. HCI)¹⁶⁶, dając początek 3. Planowi (1972-1976) (Jwa, 2004), (Lee J.-W. , 2016).

Tabela 22 Struktura PKB i zatrudnienia w Korei Płd. w latach 1953-2018

Rok	Zatrudnienie (%)			PKB (%)				
	Rolnictwo	Przemysł	Usługi	Rolnictwo	Przemysł	Przemysł lekki (% przemysłu)	Przemysł ciężki (% całości)	Usługi
1953	-	-	-	51,3	8,1	78,9	21,1	40,5
1960	80	5	15	36,6	24,3	76,6	23,4	39,1
1970	50	13	32	26,5	33,6	60,8	39,2	39,9
1980	27	23	42	14,3	42,9	45,6	54,4	42,8
1991	14,6	36,8	48,6	6,8	46	32,6	67,4	47,2
2000	10,6	28,1	61,3	3,9	44,5	20,7	79,3	51,6
2010	6,6	25	68,4	2,1	43,2	10,9	89,1	54,7
2018	4,9	25,1	70	1,8	42,5	13,8	86,2	55,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (Suh, 2007), Economic Statistics Yearbooks (2011, 2019).

Realizowane w jego ramach inwestycje (Park S.-J. , 2013) nie miały jednak pozytywnego przełożenia na wzrost gospodarczy (Harvie i Pahlavani, 2006). Wraz z implementacją 4. Planu (1977-81), większy nacisk położono na podniesienie poziomu kapitału społecznego, innowacje (Tabela 23), dywersyfikację gospodarki i redukcję zależności od kapitału zagranicznego (Moon, Park, Jang i Kang, 2013). Pod koniec lat 70-tych rozpoczął się proces odchodzenia od rozwoju odgórnie sterowanego na rzecz modelu wolnorynkowych¹⁶⁷. Zaostrzono politykę monetarną, m.in. poprzez podniesienie stóp procentowych, ograniczenie dostępu do tanich kredytów dla Czeboli i obniżenie wydatków na cele publiczne (Collins, 1988).

W latach 80-tych zliberalizowano system bankowy. Jednakże, władze zachowały dotychczasowe prawo do wskazywania branż priorytetowych, do których miał on kierować kapitał w pierwszej kolejności. Następnie poddano deregulacji stopy procentowe i zrestrukturyzowano

¹⁶⁵ Do końca lat 60-tych zyskały one status konkurencyjnych globalnie, co pozwoliło na położenie nacisku przez władze Korei Płd. na przemysł ciężki w procesach rozwojowych w kolejnej dekadzie.

¹⁶⁶ Heavy and Chemical Industries, w skład czego wchodziła branża chemiczna, hutnicza i stoczniowa.

¹⁶⁷ Zmiana ta była konieczna ze względu na negatywny wpływ nadmiernego napływu obcego kapitału, głównie pod postacią pożyczek, co przekładało się na niestabilność cen na rynku lokalnym.

nierentowne przedsiębiorstwa (Heo, HOUNGCHEUL, Kim i Kim, 2008). Pełna liberalizacja nie była możliwa ze względu na sprzeciw Czeboli, co doprowadziło do powstania systemu hybrydowego, gwarantującego im nienaruszalny status¹⁶⁸ (Lee, Lee i Lee, 2002). W latach 80-tych wzrósł udział jakościowego wykorzystania czynników produkcji we wzroście, co świadczyło o rosnącej innowacyjności przemysłu wytwórczego (Lee B. , 1998).

Tabela 23 Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście Korei Płd. lata 1958-2017

	1958-69	1970-79	1980-89	1958-89	1990-99	2000-09	2010-17	1990-2017	1958-2017
Wzrost PKB (%)									
Wzrost PKB	6,92	12,93	9,19	9,01	8,08	4,3	3,27	5,22	7,11
Udział kapitału	2,18	7,33	4,39	3,96	5,11	1,34	1,24	2,57	3,26
Udział Pracy	2,91	3,91	2,62	3,15	1,56	1,42	1,4	1,46	2,3
TFP	1,83	1,69	2,18	1,9	1,41	1,54	0,63	1,19	1,55
Struktura (%)									
Wzrost PKB	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Udział kapitału	31,50	56,69	47,77	43,95	63,24	31,16	37,92	49,23	45,85
Udział Pracy	42,05	30,24	28,51	34,96	19,31	33,02	42,81	27,97	32,35
TFP	26,45	13,07	23,72	21,09	17,45	35,81	19,27	22,80	21,80
Wzrost średniej wydajności pracy (%)									
Wzrost ŚWP	3,89	8,66	6,38	6,31	6,33	2,83	1,85	3,67	4,99
Kapitał	2,06	6,97	4,20	4,41	4,92	1,29	1,22	2,48	3,44
Wzrost TFP	1,83	1,69	2,18	1,9	1,41	1,54	0,63	1,19	1,55
Struktura (%)									
Wzrost ŚWP	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Kapitał	52,96	80,48	65,83	69,89	77,73	45,58	65,95	67,57	68,94
TFP	47,04	19,52	34,17	30,11	22,27	54,42	34,05	32,43	31,06

Zródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

Pod koniec lat 80-tych sektor budowlany stał się kolejnym bodźcem stymulującym wzrost i udział eksportu w PKB. Specjalizacji w tej dziedzinie sprzyjały zakrojone na szeroką skalę projekty infrastrukturalne, będące od lat 60-tych jednym z kluczowych punktów polityki pro-rozwojowej. Początkowo objęły one zasięgiem rozbudowę autostrad i instalacji energetycznych dla sektora produkcyjnego. Na kolejnych etapach włączono do programu rozbudowę infrastruktury kolejowej, lotniczej, miejskiej i terenów peryferyjnych (Kwon O. , 2011). Na początku lat 90-tych, wdrożono 5-letni Plan Gospodarczy dla Nowej Gospodarki (1993-98). Jego celem było wzmocnienie niezależności regionów i osiągnięcie ich specjalizacji produkcyjnej. Postanowiono o lokalizacji firm działających w obszarze nowych technologii poza stolicą,

¹⁶⁸ Miało to swoje negatywne konsekwencje w ujęciu całej gospodarki, co szerzej opisał m.in. D'Costa, gdyż zjawisko to osłabiło kontrolę nad efektywnością działań Czeboli, przy utrzymaniu ich dotychczasowego statusu przedsiębiorstw faworyzowanych przez lokalny system bankowy (ang. *Too Big to Fail*). Innym tego efektem było pogłębianie się różnicy dochodowych w społeczeństwie. Zob. A. D'Costa, *Capitalist maturity and South Korea's post-development conundrum*, Asia & The Pacific Policy Studies 2018, vol. 5, no. 1, s. 238-284.

co miało wspierać równomierną redystrybucję dochodu narodowego¹⁶⁹ (Moon, Park, Jang i Kang, 2013). Na początku XXI w. zwiększono nakłady na sektor B+R, co pozytywnie wpłynęło na poziom wykształcenia kapitału społecznego. Kulturowa homogeniczność społeczeństwa (demografia, Tabela 24) była kolejnym czynnikiem pozytywnie skorelowanym z długotrwałym wzrostem Korei Płd. w latach 1961-1997 (Kwon Y. O., 2005). Pomimo dominującej roli Czeboli w gospodarce, przejawiającej się m.in. niskim udziałem sektora usług w PKB (Moon S. , 2015), Korea Płd. uchodzi dziś za państwo rozwinięte (Jung K.-C. , 2016).

Tabela 24 Struktura demograficzna Korei Płd. w latach 1951-2018

Rok	Populacja (mln)	Struktura społeczna (%)			Przyrost roczny (%)
		0-14	15-64	Powyżej 65	
1951	19,45	42,2	55,1	2,7	1,25
1960	25,33	43,3	53,4	3,3	3,18
1970	32,2	41,9	54,7	3,4	2,09
1980	38,05	33,9	62,1	4	1,47
1990	42,92	25,5	69,4	5,1	1,01
2000	47,38	20,6	72,1	7,3	0,77
2010	49,55	16,2	72,4	11,4	0,41
2018	51,17	13,1	72,5	14,4	0,14

Zródło: Opracowanie własne na podstawie Korean Statistical Information Service

3.3.2. Czynniki zewnętrzne

Czynniki zewnętrznymi, determinującymi rozwój gospodarczy Korei Płd. w latach 50-tych były promocja substytucji importu, system zróżnicowanych kursów walutowych i kontrola wymiany handlowej (Rodrik, 1995). Aby przeciwdziałać rewaluacji *wona* w trakcie wojny koreańskiej (Krueger, 1987), władze zdecydowały się w 1951 r. wprowadzić ulgi dla eksporterów z wybranych branż. Rok później zniesiono ograniczenia na import technologii¹⁷⁰ i utworzono system preferencyjnych pożyczek, przeznaczonych na promocję wybranych przedsiębiorstw oraz finansowanie importu technologii (Frank Jr., Suk Kim i Westphal, 1975). Od 1955 r. zarządzanie nad walutą przejął Bank Korei, który do 1961 r. ujednotocił jej kurs (Yoo, 2017), a do 1960 r. zniósł kwoty importowe na surowce naturalne (Haggard, Kim i Moon, 1991). Na początku lat 60-tych, dzięki rozwojowi przemysłu, udało się zastąpić importowane dobra konsumenckie, wyrobami produkcji lokalnej (Kim K. S., 1991).

¹⁶⁹ Efektem tych działań było m.in. włączenie Korei Płd. do grupy państw OECD w 1996 r. Przyłączenie się do tej organizacji wymusiło na władzach koreańskich również poluzowanie relacji z Czebolami, które utraciły swoją niepodważalną dotąd pozycję w procesie rozwoju państwa, a także kolejne kroki w kierunku liberalizacji lokalnego systemu finansowego. Zob. R. Kumar, B. Debroy, *The Asian Crisis: An Alternate View*, Economic Paper Staff no. 59, Asian Development Bank 1999, Manilla, s. 15.

¹⁷⁰ Przywilej ten został rozszerzony na wówczas o przemysł stoczniowy, maszynowy, hutniczy, wydobywczy oraz tekstylny, które w późniejszych latach zyskały status branż strategicznych w rozwoju Korei Płd. Ponadto wybrane branże przemysłu ciężkiego otrzymały zezwolenie na nielimitowany zakup surowców naturalnych.

W 1962 r. powstała Agencja Promocji Eksportu, której celem było zwiększenie udziału eksportu w PKB poprzez nakładanie celów eksportowych, których ustalanie odbywało się na drodze konsultacji z przedsiębiorstwami. Rząd zdawał sobie sprawę, że dysponują one informacjami niezbędnymi do dostosowywania lokalnej produkcji przemysłowej do trendów globalnych. Na ich podstawie, ustalano priorytety dla kolejnych planów 5-letnich (Rhee, Ross-Larson i Pursell, 1984). W ten sposób powstała unikatowa relacja na linii przedsiębiorstwa-władza, pozytywnie wpływająca na rozwój gospodarczy. W latach 60-tych i 70-tych wprowadzono ulgi podatkowe dla eksportujących przedsiębiorstw z branż przemysłu ciężkiego (Mah, 2000), co przyczyniło się do dywersyfikacji struktury eksportu (Tabela 25).

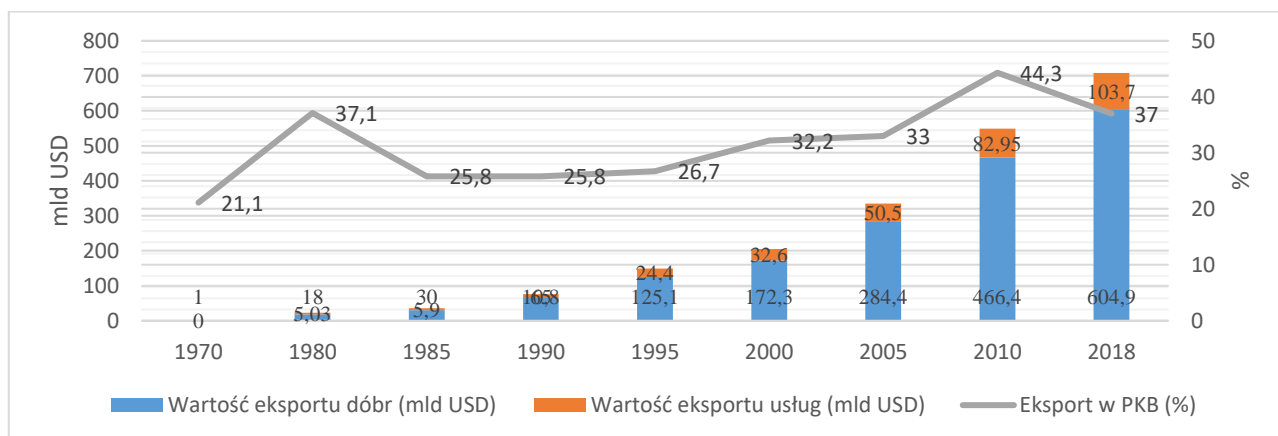
Tabela 25 Struktura eksportu Korei Południowej w latach 1970-2018

Lata	Przemysł lekki (% całości)	Przemysł wydobywczy (%)	Przemysł maszynowy (%)	Przemysł elektro-niczny (%)	Przemysł chemiczny (%)
1970	72,8	13,4	2,4	11,4	-
1980	58	14,2	8,3	12,2	7,3
1990	44,5	10	13	27,7	4,8
2000	24,5	6,5	19,8	40	9,1
2010	15,3	8,2	31,2	34,3	11,1
2018	10,5	8,6	35,2	30,2	15,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (Tcha, 2015) i OEG (2018)

Niekorzystna sytuacja makroekonomiczna, w której znalazła się Korea Płd. w drugiej połowie lat 70-tych była efektem drugiego kryzysu naftowego, który przyczynił się do pogorszenia *terms of trade* Korei Płd., wzrostu jej zadłużenia i spadku popytu zagranicznego na dobra koreańskie. W efekcie, w 1980 r. zdevaluowano kurs *wona*, a następnie ułatwiono dostęp do kredytów małym i średnim przedsiębiorstwom eksportowym (Collins, 1988). W 1982 r. rozpoczęto też realizację 5. planu (1982-1986), którego celem była stabilizacja cen i promocja eksportu, którego struktura, od połowy lat 80-tych, opierała się w przeważającej mierze na sektorze prywatnym (Romana, 2014). W 1986 r. Korea Płd. po raz pierwszy w historii osiągnęła dodatni bilans wymiany handlowej, co zapoczątkowało dekadę stabilnego wzrostu, zakończoną kryzysem azjatyckim 1997 r. (Tabela 27) (Harvie i Pahlavani, 2006). Na początku XXI w. wzrosły wydatki budżetowe na sektor B+R, efektem czego było ufundowanie sieci instytutów badawczych, ściśle współpracujących z sektorem prywatnym i uniwersytetami. Kluczową rolę dla wdrożenia tej koncepcji odegrało państwo, które wraz z rozwojem gospodarczym przeistoczyła się w rolę koordynatora działań na linii rząd-biznes-nauka (Jung i Mai, 2013). Zyskał na tym przemysł motoryzacyjny, który na początku XXI w. został kluczową branżą eksportową (Santiago, Vertesy i Weiss, 2018), przyczyniając się do wzrostu wartości sprzedaży zagranicznej i jej udziału w PKB (Wykres 2).

Wykres 2 Eksport Korei Płd. i jego udział w PKB w latach 1970-2018

Źródło: Opracowanie własne na podstawie OECD i World Bank

3.3.3. Rola *State Capitalism* w procesie rozwoju gospodarczego Korei Płd. po 1960 r.

Kapitalizm państwowy Korei Płd., oparty na specyficznym systemie Czeboli, mający niepodważalny udział w sukcesie gospodarczym Korei Płd. po 1960 r., choć zdaje się kopiować założenia Keiretsu, różni się od nich w wielu aspektach. Nawiązując do definicji Kuka, Czebol to w duże prywatne przedsiębiorstwo, które z czasem zaczęło częściej utożsamiać z konglomeratami finansowymi, gospodarczymi elitami i wielkoskalowymi inicjatywami przemysłowymi i komercyjnymi. Autor określenia Czeboli używa albo w przypadku założycieli nowoczesnych firm wraz z rodzinami, kontrolujących kilka dużych prywatnych przedsiębiorstw, albo mówiąc o dużej organizacji biznesowej zarządzanej przez jedną lub dwie rodziny (Kuk, 1988). O ile model japoński skupiał się na sieci powiązań pomiędzy bankami¹⁷¹ i przedsiębiorstwami przemysłowymi, opierającymi swój rozwój na gwarancjach dostępu do taniego kapitału, to w Korei Płd. rolę banków przejęły rodziny. Wynika to z istotności więzów krwi w koreańskim społeczeństwie, w momencie gdy w Japonii większą wagę ma samo nazwisko. W efekcie, w strukturach Keiretsu żadna rodzina nie miała dominującej pozycji, co charakteryzuje Czebole (Murillo i Sung, 2013). Do początku XXI w. do największych z nich zaliczały się: Samsung, LG, Hyundai i SK¹⁷² (Park, Shin i Suh, 2008).

¹⁷¹ Flath słusznie zwraca uwagę, że finansowanie dla przedsiębiorstw w ramach Keiretsu często pochodziło z zdywersyfikowanych źródeł, które oprócz banku centralnego dla tego typu konglomeratu, odgrywającego rolę głównego gwaranta wypłacalności, obejmowały swoim zasięgiem banki miejskie, banki trustowe, a także towarzystwa ubezpieczeniowe. W modelu koreańskim, najczęstszym kredytodawcą okazywał się jeden z kilku banków państwowych. Zob. D. Flath, Shareholding in the Keiretsu, Japan's Financial Groups, *The Review of Economics and Statistics* 1993, vol. 75, no. 2, s. 251.

¹⁷² Podobnie jak w przypadku Keiretsu, konglomeraty te składały się z wielu podmiotów zależnych. W 2004 r. Samsung składał się z 63 przedsiębiorstw, LG z 46, Hyundai z 29, a SK z 59. Zob. H.Y. Park, G-Ch. Shin, S.H. Suh, *Advantages and Shortcomings Of Korean Cheabols*, *International Business and Economic Research Journal* 2008, vol. 7, no. 1, s. 57-58.

Dzięki powiązaniom z klasą rządzącą, mogły one liczyć na wsparcie finansowe i preferencyjne pożyczki z budżetu (Akarsu, 2021). Ich monopolistyczny dostęp do branż strategicznych oraz zasobów w latach 60-tych i 70-tych, stał się silnikiem dynamicznego wzrostu w tym okresie¹⁷³. Co istotne, egzystencja sektora MŚP była uzależniona od współpracy z Czebolami, co przekładało się na ich skłonność do dostarczania dóbr i usług po zaniżonych cenach (Lee P.-S. , 2000). Zależność ta, w połączeniu z sterowaną alokacją środków zagranicznych, dała impuls dla wspierania przedsięwzięć eksportujących, przyczyniając się do wzrostu konkurencyjności międzynarodowej wybranych branż przemysłowych w połowie lat 70-tych. Dzięki temu, możliwe stało się złagodzenie szoków wywołanych przez kryzysy naftowe z 1973 i 1979 r. (Aghion, Guriev i Jo, 2019).

Deregulacja gospodarki w latach 80-tych doprowadziła do prywatyzacji sektora finansowego, co stworzyło warunki do stworzenia przez Czebole wewnętrznego rynku kapitałowego, pozwalającego na subsydiowanie mniej rentownych spółek składowych środkami niezależnymi odtąd od Państwa (Chang S.-J. , 2003). W 1998 r., istniało ponad 60 Czeboli, spośród których 30 największych odpowiadało za 16% PKB (Chiang M.-H. , 2017). W efekcie kryzysu azjatyckiego z 1997 r., większość z nich ze względu na poniesione straty przeszła transformację organizacyjną, wspierającą podniesienie ładu korporacyjnego i transparentność działań (Chang, Cho i Shin, 2007). Jednym z efektów kryzysu była konsolidacja w kluczowych branżach, co przyczyniło się m.in. do przejęcia Kia Motors przez Hyundai w latach 1998-2004, który w 2021 r. odpowiadał za 80% sprzedaży przemysłu motoryzacyjnego w Korei¹⁷⁴. Większość firm z tego sektora albo popadła w bankructwo po 1998 r., albo została przejęta przez zagranicznych konkurentów (Park S. , 2021).

¹⁷³ Wśród najczęściej wymienianych instrumentów, które przyczyniły się do gospodarczego sukcesu Czeboli zalicza się wsparcie finansowe, niskie oprocentowanie kredytów, ulgi podatkowe, preferencyjną alokację wymiany handlowej, licencje importowe i eksportowe, a także bodźce przyciągające bezpośrednie inwestycje zagraniczne. Zob. P-S. Lee, *Economic Crisis and Chaebol Reform in Korea*, 2000, Discussion Paper Series, APEC Study Center, Columbia Business School, New York, s. 2-3.

¹⁷⁴ Warto odnotować, że w wyniku tej konsolidacji Hyundai był w stanie przyspieszyć proces swojej ekspansji na rynki zagraniczne i również przeniesienia produkcji do innych państw. Pierwszym z nich była Turcja w 1997 r. Innym skutkiem kryzysu było uformowanie się szeregu związków zawodowych w Korei Płd., również w omawianej branży, których postulaty zyskały poparcie elit rządzących na początku XXI w. Dzięki poprawie warunków pracowniczych w tym sektorze, wzrosła liczba osób chcących w nim pracować, co jeszcze bardziej pobudziło jego rozwój i stworzyło możliwości dla zwiększonego wolumenu produkcji przeznaczonej na eksport. Zob. A.H. Won, H. Hyunil, O. Mingyu, R. Moon-Ho, *The South Korean Auto Industry Transition: A Trade Union Perspective*, Issue Paper Series: Labour and Society, Friedrich Ebert Stiftung Korea Office 2021, s. 3-4.

Podsumowanie

Rozwój Korei Płd. w latach 1961-1988 opierał się na interwencjonizmie państwowym, przejawiającym się kontrolą strumieni handlowych, planistyczną polityką rozwojową i ciągłością władzy, gwarantowaną przez technokratyczny rząd. Praktycznie od samego początku determinanty wzrostu gospodarczego (Tabela 26) skupiały się wokół promowania eksportu dóbr wytworzonych przez przemysł wytwórczy, dzięki czemu szybko stał się on konkurencyjny w skali globalnej. W latach 80-tych zaczęła rosnąć rola sektora prywatnego, ale strategiczne branże pozostały w rękach państwa i Czeboli, a w 1988 r., odbyły się pierwsze demokratyczne wybory parlamentarne. Od tego momentu wykwalfikowanie kapitału ludzkiego stało się priorytetem rozwojowym, dzięki czemu od połowy lat 90-tych XX w. wzrosła innowacyjność przedsiębiorstw. Tym samym państwo stało się koordynatorem działań na linii administracja-nauka-biznes, stymulując tym samym transformację w kierunku gospodarki opartej na wiedzy.

Tabela 26 Determinanty rozwoju gospodarczego Korei Południowej w latach 1946-2010

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1945-1960	Substytucja importu, ulgi dla eksporterów, subsydiowanie wybranych branż, liberalizacja taryf celnych, konsolidacja przedsiębiorstw	Homogeniczność etniczna, budowa jedności narodowej w opozycji do reżimu Korei Płn.	Powstanie Banku Rozwoju, kontrola handlu zagranicznego	Współpraca z USA i Organizacjami Międzynarodowymi, pomoc zagraniczna
1961-1976	Restrukturyzacja przedsiębiorstw państwowych, realizowanie celów eksportowych, promowanie HCI, wzrost znaczenia czeboli	Wysoki poziom wykwalfikowana siły roboczej, wytworzenie więzi na linii państwo-przedsiębiorstwa	Realizacja planów rozwojowych, określenie branż preferencyjnych, kontrola sektora bankowego	Stabilność gwarantowana rządem autorytarnym, wzrost znaczenia inwestycji publicznych
1977-1991	Promocja branż technologicznych, ograniczanie wzrostu od kapitału zagranicznego, liberalizacja reżimu walutowego	Wzrost zamożności społeczeństwa, uformowanie się społeczeństwa obywatelskiego	Wzrost roli przedsiębiorstw prywatnych, liberalizacja systemu bankowego,	Deprecjacja znaczenia państwa w procesach rozwojowych, demokratyzacja systemu politycznego
1992-2010	Ekspansja na rynek globalny, wzrost inwestycji w KRS, wzrost znaczenia sektora B+R oraz małych i średnich przedsiębiorstw	Osiągnięcie b. wysokiego poziomu rozwoju społecznego, równomierny rozwój regionów	Rozbudowa infrastruktury, wejście w skład OECD, wzrost znaczenia innowacji w rozwoju	Państwo jako koordynator zarządzający współpracą na linii państwo-gospodarka-nauka

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 27 Dynamika rozwoju gospodarczego Korei Południowej w latach 1953-2017

Rok	PKB (mld. USD 2011)	Wzrost PKB (%)	Populacja (w mln)	PKB per capita (w tys. USD)	Wzrost PKB per capita (%)	Odsetek osób zatrudnionych (%)	Współczynnik kapitału ludzkiego	TFP w ujęciu PPPs (USA=1)	Kurs walutowy (USD=1)
1953	21,56	-	21,04	1,02	-	29,83%	1,83	-	17,82
1959	27,56	0,81%	23,96	1,15	-2,24%	28,10%	1,65	0,25	49,51
Zmiana 1953-59	27,87%	4,25%	13,87%	12,29%	2,02%	-5,80%	-9,75%	3,90%	-64%
1960	27,58	0,04%	24,76	1,11	-3,20%	27,51%	1,59	0,25	63,13
1969	58,52	14,76%	31,51	1,86	12,19%	29,44%	1,94	0,31	288,16
Zmiana 1960-69	112,22%	7,94%	27,27%	66,74%	5,03%	6,98%	21,91%	22,63%	-78,09%
1970	63,96	9,30%	32,21	1,99	6,94%	29,83%	1,98	0,33	310,56
1979	195,77	4,56%	37,52	5,22	3,11%	36,24%	2,35	0,48	484,00
Zmiana 1970-79	206,06%	12,93%	16,48%	162,76%	10,97%	21,49%	18,87%	48,31%	-35,84%
1980	177,42	-9,37%	38,05	4,66	-10,64%	35,89%	2,40	0,45	607,43
1989	460,95	9,88%	42,50	10,85	8,84%	41,37%	2,80	0,59	671,46
Zmiana 1980-89	159,81%	9,19%	11,68%	132,63%	7,85%	15,26%	17,07%	31,76%	-9,54%
1990	517,16	12,19%	42,92	12,05	11,08%	42,19%	2,85	0,59	707,76
1999	980,06	8,73%	47,02	20,84	7,82%	43,49%	3,16	0,65	1188,82
Zmiana 1990-99	89,51%	8,08%	9,55%	72,98%	6,99%	3,10%	10,86%	10,30%	-40,46%
2000	1038,66	5,98%	47,39	21,92	5,17%	44,96%	3,19	0,66	1130,96
2009	1489,34	1,42%	49,38	30,16	1,09%	47,67%	3,44	0,65	1276,93
Zmiana 2000-09	43,39%	4,30%	4,21%	37,60%	3,79%	6,02%	7,74%	-2,11%	-11,43%
2010	1590,42	6,79%	49,55	32,10	6,43%	48,09%	3,47	0,67	1156,06
2017	1923,31	3,67%	50,98	37,73	3,28%	51,60%	3,70	0,63	1130,42
Zmiana 2010-2017	20,93%	3,27%	2,89%	17,54%	2,86%	8,24%	6,63%	-5,97%	12,96%
Zmiana 1953-2017	6908,85%	7,14%	242,30%	3699,02%	5,64%	72,95%	102,56%	160,42%	-98,60%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

3.4. Charakterystyka rozwoju Tajwanu

3.4.1. Czynniki wewnętrzne

Podobnie jak w przypadku Korei Płd., Tajwan¹⁷⁵ także był japońskim terytorium podległym przed 1939 r., w gospodarce którego dominowało rolnictwo. W celu podniesienia jego efektywności, Japonia poczyniła w trakcie swojej okupacji inwestycje m.in. w rozbudowę infrastruktury okołorolniczej. Wraz z końcem II wojny światowej doszło do wybuchu wojny domowej w Chinach, która zmusiła do ucieczki Kuomintang¹⁷⁶ na ziemie dzisiejszego Tajwanu. Jej lider, Czang Kej-Szek, został pierwszym premierem demokratycznego rządu tajskiego (Chou, 1995), który do końca lat 70-tych był uważany przez państwa zachodnie za oficjalne przedstawicielstwo Chin na arenie międzynarodowej (Trojnar, 2015). Jednym z jego pierwszych decyzji było przeprowadzenie w 1952 r. reformy rolnictwa, dzięki której w połowie lat 50-tych zdołano zaspokoić popyt wewnętrzny na produkty spożywcze. Pośrednim jej efektem był wzrost konkurencyjności lokalnych przedsiębiorstw, operujących wówczas głównie na rynku tajwańskim (Chou, 1995) i (Legieź, 2016).

Do końca lat 50-tych rolnictwo odpowiadało za 30% całego PKB i 80% eksportu (ok. 10% PKB) (Chou, 1995). Od połowy lat 50-tych władze zdecydowały się na promowanie substytucji importu w przemyśle lekkim, co było możliwe dzięki inwestycjom, finansowanym głównie z paczek pomocowych otrzymywanych z USA (Chan i Clark, 1994). Tym samym możliwe stało się wdrożenie pierwszego planu gospodarczego (Tabela 28), do celów którego należało zwiększenie produkcji spożywczej, rozwój infrastruktury energetycznej i komunikacyjnej oraz przemysłu nawozów sztucznych (Ministry of Foreign Affairs, 1954). Porównując do 1952 r., w 1956 r. wzrost produkcji w rolnictwie wyniósł 21,5%, w przemyśle 55,4%, dochód narodowy ogółem wzrósł o 34,2%, a w ujęciu *per capita* o 16,3% (Ministry of Foreign Affairs, 1959). Niedługo później, kolejne inwestycje ulokowano w branżach tekstylnej, odzieżowej i obuwniczej (Chan V.-L., 2000). Podobnie jak w przypadku Japonii i Korei Płd. instytucja państwa zajęła nadrzędną pozycję w procesie rozwoju na wczesnym etapie jego rozwoju, promując dywersyfikację gospodarki i liberalizację. W branżach strategicznych rolę nadrzędną odrywały odtąd duże konglomeraty państwowe, ale też jednocześnie stymulowano rozwój sektora małych i średnich przedsiębiorstw, które stały się w przyszłości fundamentem dla innowacyjnej gospodarki Tajwanu (Lee, Prawira i Jioe, 2017).

¹⁷⁵ W rozdziale Tajwan będzie traktowany, za Legieźdem jako podmiot oddzielny, natomiast oficjalnie terytorium to, wraz z wyspami Peskadory, Kinmen i Mazu, wchodzi w skład ChRL. Op. cit. s. 150.

¹⁷⁶ Temat ten został szerzej opisany m.in. w tekście Polita. Zob. J. Polit, *Spór o Czang Kejszeka w historiografii angielskojęzycznej*, Studia Historyczne 2011, vol. 54, no. 1, s. 59-79.

Tabela 28 Założenia planów rozwojowych Tajwanu w latach 1953-2012

Nazwa Planu	Rok Wdrożenia	Czas Realizacji	Cele	Średnioroczny wzrost PKB (%)
1. Średnioterminowy Plan Rozwoju	1952	1953-1956	Ustanowienie produkcji rolniczej i przemysłowej, promowanie stabilności gospodarczej, poprawa bilansu płatniczego	7,5%
2. Średnioterminowy Plan Rozwoju	1956	1957-1960	Wzrost produkcji rolniczej, położenie nacisku na rozwój przemysłu ciężkiego, stymulowanie ekspansji eksportu, stworzenie chłonnego rynku pracy	7,4%
3. Średnioterminowy Plan Rozwoju	1960	1961-1964	Utrzymanie stabilności gospodarczej, przyspieszenie wzrostu gospodarczego, dywersyfikacja przemysłu, poprawa klimatu inwestycyjnego	10,7%
4. Średnioterminowy Plan Rozwoju	1964	1965-1968	Wspieranie modernizacji gospodarki i stabilnego wzrostu, stymulowanie rozwoju przemysłu zaawansowanego technologicznie	9,6%
5. Średnioterminowy Plan Rozwoju	1968	1969-1972	Promocja eksportu, rozwój infrastruktury, modernizacja rolnictwa, restrukturyzacja przemysłu	12,9%
6. Średnioterminowy Plan Rozwoju	1972	1973-1975	Przyspieszenie modernizacji przemysłu, rozbudowa infrastruktury, wzrost wykwalifikowania kapitału ludzkiego, promocja eksportu, stabilizacja cen	4,5%
7. Średnioterminowy Plan Rozwoju	1975	1976-1981	Promowanie zrównoważonego rozwoju gospodarczego i społecznego, realizacja projektu 10 kluczowych inwestycji, restrukturyzacja przemysłu, podniesienie efektywności sektora energetycznego	10,6%
8. Średnioterminowy Plan Rozwoju	1981	1982-1985	Podtrzymanie tempa wzrostu, zharmonizowanie rozwoju sektora przemysłowego, promocja bardziej zrównoważonej dystrybucji dochodów, rozwój regionalny, harmonizacja życia publicznego	7,9%
9. Średnioterminowy Plan Rozwoju	1985	1986-1989	Promowanie liberalizacji handlowej, ekspansja inwestycji publicznych, wzmocnienie systemu monetarnego i fiskalnego, przyspieszenie modernizacji sektora usług, rozwój kluczowych technologii, redukcja zanieczyszczeń środowiska	10,5%
10. Średnioterminowy Plan Rozwoju (zawieszony)	1989	1990-1993	Wzrost wydatków publicznych, rozwój systemu prawnego i instytucjonalnego, poprawa klimatu inwestycyjnego, rozwój infrastruktury transportowej, wzrost dobrobytu społeczeństwa	-
6-letni Narodowy Plan Rozwoju	1991	1991-1996	Dążenie do zrównoważonego rozwoju (głównie na poziomie regionów), podniesienie dochodu narodowego, podniesienie jakości życia, pobudzenie międzynarodowej konkurencyjności przemysłu	7,2%
Plan Narodowego Rozwoju do Nowego Stulecia	1996	1997-2000	Promowanie modernizacji na poziomie centralnym, podniesienie konkurencyjności przemysłu, zrównoważony rozwój	4,6%
Plan Narodowego Rozwoju w Nowym Stuleciu	2000	2001-2004	Rozwój gospodarki opartej na wiedzy, ochrona środowiska, wspieranie równości i sprawiedliwości społecznej	2,2%
Drugi Plan Narodowego Rozwoju w Nowym Stuleciu	2004	2005-2008	Redukcja ubóstwa i nierówności społecznych oraz zrównoważenie popytu społecznego	1,7%
Trzeci Plan Narodowego Rozwoju w Nowym Stuleciu	2008	2009-2012	Przyspieszenie restrukturyzacji i deregulacji w celu zwiększenia wartości dodanej gospodarki, wspieranie rozwoju kapitału ludzkiego, ochrona środowiska	3,1%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Council for Economic Planning and Development Executive Yuan, R.O.C. (Taiwan)

Pomimo sukcesów, które udało się osiągnąć w ramach pierwszych planów czteroletnich, znaczna część wydatków budżetowych Tajwanu w 1961 r. była przeznaczana na obronność (45%). Bilans handlowy charakteryzował się saldem ujemnym, a kurs dolara tajskiego (NT\$), był zawyżony w stosunku do jego wartości. W 1960 r. rozpoczęto proces wdrożenia instytucji wspierających akumulację kapitału, rozwój rynku kapitałowego i wzrost udziału eksportu w PKB. Instytucją odpowiedzialną za realizację celów transformacyjnych była Rada ds. Planowania Gospodarczego i Rozwoju, będąca odpowiednikiem japońskiego MITI (Bolesta, 2018). Niedługo później powstał Centralny Bank Rozwoju. Od lat 60-tych, władze położyły nacisk na wykształcenie siły roboczej, podnoszenie poziomu edukacji, rozbudowywanie parków technologicznych i instytutów badawczych. W połowie lat 70-tych wzrósł, kosztem sektora tekstylnego, udział branż kapitało i wiedzochłonnych w produkcji przemysłowej i eksporcie Tajwanu (Tabela 29) (Liu S.-J. , 1998), wśród których na wyróżnienie zasługuje m.in. przemysł petrochemiczny, odgórnie zlokalizowany w południowej części wyspy (Hsu, 2002).

Tabela 29 Struktura PKB i zatrudnienia Tajwanu w latach 1953-2018

Rok	Zatrudnienie (%)			PKB (%)				
	Rolnictwo	Przemysł	Usługi	Rolnictwo	Przemysł	Lekki (% całości)	Ciężki (% całości)	Usługi
1952	56	16,9	27,1	32,2	19,7	-	-	48,1
1960	50,2	20,5	29,3	50,2	26,9	76	24	22,9
1970	36,7	27,9	35,3	36,7	36,8	65,7	34,3	26,5
1980	19,5	42,5	38,0	19,5	45,7	53,8	46,2	34,8
1990	12,9	40,8	46,3	12,5	41,2	33,6	66,4	46,3
2000	7,8	37,2	55,0	2	32,4	16,6	83,4	65,6
2010	5,2	35,9	58,8	1,6	33,7	10,1	89,9	64,7
2018	4,9	35,7	59,4	1,6	35,4	9,3	90,7	63

Zródło: Opracowanie na podstawie The Republic of China Yearbook (2010, 2019) i Taiwan National Statistics

W latach 1974-1978, władze Tajwanu przeznaczyły ok. 5 mld USD na realizację projektu „10 głównych inwestycji”. Skupiały się one na rozbudowie infrastruktury transportowej, energetycznej, petrochemicznej, portowej i hutniczej. Miały one wpłynąć na wzrost znaczenia przemysłu ciężkiego w PKB, czemu miała służyć m.in. jego izolacja od konkurencji zagranicznej na wczesnych stadiach rozwoju. Proces dostosowywania wybranych branż do standardów światowych był koordynowany przez Instytut Technologii Przemysłowych (ITP), pod który podlegał Instytut Badań Elektronicznych i Usługowych (IBEU). Razem z Instytutem Przemysłu Informatycznego, zaczęły one na początku lat 80-tych odgrywać kluczową rolę w rozwoju innowacyjnych technologii przemysłowych i dostosowywaniu wykwalifikowania siły roboczej do ich obsługi (Tsai, 1999). Postępująca zmiana jakościowa odpowiadała w latach 80-tych za 33% wzrostu gospodarczego (Tabela 30).

Tabela 30 Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście gospodarczym Tajwanu lata 1956-2017

	1956-1969	1970-79	1980-89	1956-89	1990-99	2000-2009	2010-2017	1990-2017	1956-2017
Wzrost PKB (%)									
Wzrost PKB	9,02	10,27	8,51	9,27	6,71	2,06	3,64	4,14	6,70
Udział kapitału	2,73	3,87	3,18	3,26	3,42	-0,08	1,05	1,46	2,36
Udział Pracy	2,59	3,75	2,51	2,95	1,22	0,83	1,23	1,09	2,02
TFP	3,7	2,65	2,82	3,06	2,07	1,31	1,36	1,58	2,32
Struktura (%)									
Wzrost PKB	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Udział kapitału	30,27	37,68	37,37	35,18	50,97	-3,88	28,85	35,37	35,24
Udział Pracy	28,71	36,51	29,49	31,83	18,18	40,29	33,79	26,43	30,17
TFP	41,02	25,80	33,14	32,99	30,85	63,59	37,36	38,20	34,59
Wzrost średniej wydajności pracy (%)									
Wzrost ŚWP	6,88	6,31	5,83	6,34	5,43	1,22	2,39	3,01	4,68
Kapitał	3,18	3,66	3,01	3,28	3,36	-0,09	1,03	1,43	2,36
Wzrost TFP	3,7	2,65	2,82	3,06	2,07	1,31	1,36	1,58	2,32
Struktura (%)									
Wzrost ŚWP	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Kapitał	46,22	58,00	51,63	51,79	61,88	-7,38	43,10	47,57	50,43
TFP	53,78	42,00	48,37	48,21	38,12	107,38	56,90	52,43	49,57

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

W efekcie rozwijającej się współpracy m.in. z firmami amerykańskimi, pod koniec lat 70-tych prężnie zaczął się rozwijać tajski przemysł półprzewodników. W 1979 r. powstała pierwsza korporacja działająca w branży mikroelektronicznej. Rok później sfinansowano z środków państwowych powstanie naukowego parku przemysłowego w Hsinchu, skupiającego przedsiębiorstwa z sektora *high-tech*, oferując im korzystania z posiadanej infrastruktury na preferencyjnych zasadach, wsparcie finansowe i zniżki podatkowe (Chevalérias, 2010). Uformował się w ten sposób kolejny klaster przemysłowy, skupiony w północnej części wyspy. Miały tam swoje siedziby uniwersytety techniczne, oraz ITP i IBEU (Hsu, 2002). Wcześniej na tym terenie rozwijał się przemysł oświetleniowy (Zhu, 2006).

Oslabienie USD w 1986 r., podobnie jak w przypadku Korei Południowej, miało pozytywny wpływ na dynamikę rozwoju Tajwanu. Poziom oszczędności oszacowano w 1989 r. na poziomie 33,45% PKB. Powstała nadwyżka została zainwestowana w infrastrukturę i rozwój sektora prywatnego. Rosnącą zamożność społeczeństwa (struktura demograficzna, Tabela 31), przełożyła się na wzrost poziomu jego wyedukowania. W 1991 r. ok. 85% populacji posiadało wykształcenie średnie, a co trzeci mieszkaniec Tajwanu rekrutował się na studia wyższe. Wśród państw o średnim dochodzie, Tajwan cechował się w 1989 r. jednym z najwyższych wskaźników rozwoju społecznego wśród KRS, średnio przewyższając je dwukrotnie w ujęciu PNB per capita (Chou, 1995). Sukces gospodarczy, który udało się osiągnąć na Tajwanie

w latach 1977-1991, był możliwy dzięki wykorzystaniu wiedzy zawartej w BIZ, promocji rozwoju branż zaawansowanych technologicznie i inwestycjom w sektor B+R, wspierający powstawanie innowacji o potencjale globalnym (Yang C.-H. , 2006).

Tabela 31 Struktura demograficzna Tajwanu w latach 1951-2018

Rok	Populacja (mln)	Struktura społeczna (%)			Przyrost roczny (%)
		0-14	15-64	Powyżej 65	
1951	7,93	-	-	-	4,34
1961	11,15	45,8	51,7	2,5	2,48
1971	14,99	38,7	58,3	3	2,35
1981	18,19	31,6	64	4,4	1,56
1991	20,61	26,3	67,1	6,6	0,98
2001	22,41	20,8	70,4	8,8	0,64
2010	23,16	15,7	73,6	10,7	0,39
2018	23,59	12,9	72,5	14,6	0,25

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Statistical Yearbook of the Republic of China (2019)

Analizując czynniki kulturowe i społeczne, które przyczyniły się do długotrwałego wzrostu gospodarczego Tajwanu w latach 1961-2011, należy zwrócić uwagę na bliskość językową z ChRL, dzięki czemu możliwe stało się zacieśnienie relacji bilateralnych po 1978 r. Połączyły je także wspólna tradycja, historia, religia, czy zwyczaje i zachowania, różniące się od innych państw regionu (Yeh, 2009). Cechami wyróżniającymi Tajwan na ich tle są otwartość na współpracę zagraniczną, rosnące znaczenie praw człowieka i wartości demokratycznych (Nowosad, 2018). Od końca lat 80-tych w Tajwanie rozpoczął się proces przeistoczenia z państwa prorozwojowego do rozwiniętego, opartego na silnych instytucjach, gwarantujących jego zrównoważony rozwój gospodarczy¹⁷⁷ (Fell, 2007), (Łukasiewicz, 2016), (Legiedź, 2019). Towarzysząca tym wydarzeniom prywatyzacja zaczęła stopniowo eliminować dominujący udział Państwa w strategii rozwojowej przedsiębiorstw należących do kluczowych branż z perspektywy jego rozwoju, które od początku lat 60-tych do pierwszej dekady XXI w. wykorzystywano do realizacji kolejnych planów gospodarczych (Ku, 1997).

¹⁷⁷ Ochinowski i Przygoda zwracają uwagę, że objął on swoim zakresem przede wszystkim najbiedniejszych mieszkańców wyspy, zmniejszył stopę bezrobocia w branżach, które były najbardziej zagrożone postępującą robotyzacją zakładów pracy, nie wywołał spirali inflacyjnej, pozwolił na utrzymanie znacznych wydatków na utrzymanie licznej armii przy zachowaniu niskiego opodatkowania, zagwarantował systematyczny wzrost wartości eksportu i utrzymał znaczny odsetek oszczędności w PKB (osiągając w latach 90-tych rekordowy poziom 40%). Zob. T. Ochinowski, M. Przygoda, *Dlaczego doświadczenia Tajwanu są interesujące dla mieszkańców Europy Środkowo-Wschodniej*, Studia i Materiały – Wydział Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego 2007, Warszawa, s. 117.

3.4.2. Czynniki zewnętrzne

Polityka handlowa przyjęta przez Tajwan, w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, nie różniła się znacząco od wyżej opisanych przypadków Japonii i Korei Płd. Początkowo, władze zdecydowały się na wspieranie substytucji importu poprzez nakładanie cel ochronnych na wybrane branże i kontrolę strumieni handlowych. Tej ostatniej sprzyjał napływ ludności z terenów ChRL, skutkując wzrostem efektywności przedsiębiorstw lokalnych. Do końca lat 50-tych udało się osiągnąć zamierzony cel, gdyż towary importowane odpowiadały za mniej niż 10% lokalnej konsumpcji (Belassa, 1970). W latach 1954-55 wdrożono pierwszy system wsparcia eksportu, składający się z ulg fiskalnych i systemu obniżek celnych na niezbędne dobra importowe. Od 1958 r. eksporterzy mogli zatrzymać do 100% zysków ze sprzedaży zagranicznej w celu importu brakujących dóbr (Rodrik, 1995). Do innych instrumentów promujących eksport można zaliczyć kredyty preferencyjne, liberalizację ograniczeń importowych i formację specjalnych stref przemysłowych, a także uproszczono procedurę wydawania licencji inwestycyjnych (Tsai, 1999).

W początkowych fazach promowania industrializacji przez eksport, nacisk został położony na rozwój przemysłu lekkiego. Wśród sektorów, które zyskały wówczas na znaczeniu, należy wymienić odzieżowy, elektroniczny i maszynowy. W efekcie, w latach 1952-75 udział dóbr kapitałochłonnych w eksporcie wzrósł z 4,8% do 76,9% (Jao, 1976). Było to efektem m.in. powiązania alokacji fabryk produkcyjnych ze specjalizacją przemysłową wybranych regionów. W pierwszej kolejności, status specjalnej strefy przemysłowej otrzymało miasto Taichung (zachodnie wybrzeże), które stało się zagłębiem przemysłu obuwniczego. W krótkim czasie produkcja zyskała poziom konkurencyjny międzynarodowo, co wpłynęło na wzrost znaczenia przemysłu w eksporcie Tajwanu (Tabela 32), a w latach 1972-1988 stał się on największym eksporterem obuwia na świecie (Hsu, 2002).

Tabela 32 Struktura eksportu Tajwanu w latach 1952-2018

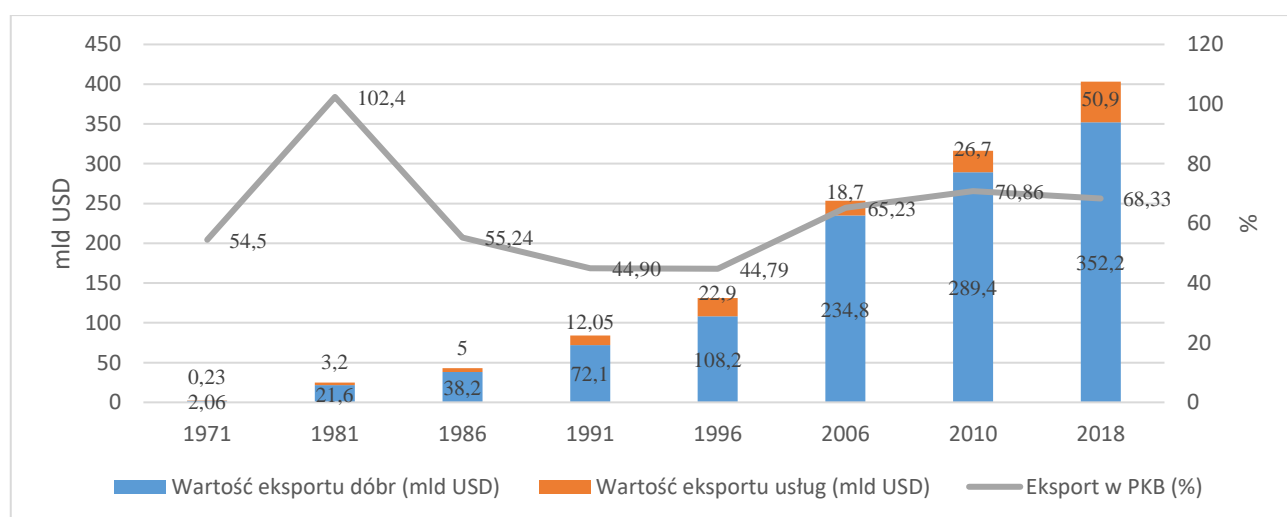
Lata	Dobra rolnicze (%)	Dobra przemysłowe (%)	Przemysł lekki (% całości przemysłu)	Przemysł ciężki (% całości przemysłu)
1952	91,9	8,1	95,3	4,7
1960	67,7	32,3	10,2	89,8
1970	16,7	83,3	26,6	73,4
1980	9,2	90,8	35,6	64,4
1990	4,5	95,5	46,7	53,3
2000	1,41	98,59	27,2	72,8
2010	1,02	98,98	17	83
2018	0,96	99,04	7,2	92,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Statistical Yearbook of the Republic of China (2000,2009,2012,2019)

Początek lat 80-tych był czasem wdrażania reform skupionych na liberalizacji systemu finansowego, zdominowanego przez banki państwowe. Proces ten był wymuszony presją zewnętrzną, głównie USA, które chciały większego otwarcia lokalnego rynku na konkurencję zagraniczną. Został on zapoczątkowany pod koniec lat 80-tych i niedługo później Tajwan stał się jednym z największych centrum finansowych w Azji Wschodniej i Pacyfiku. Liberalizacja była możliwa m.in. dzięki rosnącemu wolumenowi rezerw walutowych, będących efektem wzrostu znaczenia eksportu w PKB (Chin, 2013). Znaczną rolę odegrało w tym procesie państwo, które dopuściło do otwarcia sektora finansowego dopiero w momencie posiadania odpowiednich nadwyżek budżetowych, niezbędnych dla sfinansowania reform strukturalnych i instytucji, które były gwarantem ich skutecznego wdrożenia.

Trudno wskazać na zdecydowaną zmianę w polityce determinującej wzrost gospodarczy Tajwanu po 1990 r. Jeszcze większy nacisk położono na integrację w ramach rynku globalnego. Wolumen handlu zagranicznego w 1992 r. odpowiadał za 82% PKB, a w 2012 r. poziom ten wzrósł do 140% PKB (Wykres 3). W 2012 r. eksport Tajwanu w 99% składał się z dóbr przemysłowych. Wzrosty te były możliwe dzięki rosnącej roli ChRL, najważniejszego partnera handlowego Tajwanu po 2012 r., na rynku globalnym. Po 1990 r. coraz więcej firm pochodzących z Tajwanu decydowało się na BIZ, które były lokowane przeważnie na terenie Chin kontynentalnych i KRS Azji Południowo-Wschodniej (Meltzer, 2014).

Wykres 3 Eksport Tajwanu w latach 1970-2018 i jego udział w PKB

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Statistical Yearbook of Republic of China (2019) i Directorate-General of Budget, Accounting and Statistics, Executive Yuan, R.O.C. (Taiwan)

W porównaniu do innych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku, kryzys z 1997 r. nie odbił się na Tajwanie znacznymi konsekwencjami gospodarczymi. Było to możliwe, dzięki strukturze gospodarki opartej na sektorze MŚP, elastycznemu rynkowi pracy i większej efektywności

produkcji niż np. w Korei Południowej. Zwraca uwagę nieduże uzależnienie ówczesnego PKB od napływu BIZ, których gwałtowny odpływ w czasie kryzysu mógłby spotęgować procesy skutkujące recesją (Ranis, 2007). Znaczną rolę w podtrzymaniu wzrostu w latach 90-tych odegrało zaawansowanie technologicznie tajskiego przemysłu. Od początku XXI w. ma miejsce wyhamowanie tempa jego wzrostu, wskazujące na konieczność ponownej dywersyfikacji gospodarki (Lin i Wong, 2016).

3.4.3. Rola *State Capitalism* w procesie rozwoju gospodarczego Tajwanu po 1953 roku

Interesująca klasyfikację przedsiębiorstw państwowych, w odniesieniu do ChRL i Tajwanu, opisali Musacchio i Lazzarini (Musacchio i Lazzarini, 2012), będącej punktem wyjścia dla rozważań Liou. Zaproponował on odniesienie kolejno następujących po sobie etapów *State Capitalism* tj. „Państwa jako przedsiębiorcy”, „Państwa jako głównego inwestora” i „Państwo jako mniejszościowego inwestora” do Tajwanu. W efekcie, wyprowadził on tezę, że dzięki procesowi stopniowej prywatyzacji, na przestrzeni 15 lat (1985-2000) z sukcesem państwo to przeszło cały ten proces, w pełni uwalniając gospodarkę (Liou C.-S. , 2017). Przypadek lokalnego *State Capitalism* w różni się od wcześniej przedstawianych systemów Japonii i Korei Płd., gdyż konglomeraty państwowe odgrywały w nim kluczową rolę jedynie na wczesnych etapach rozwoju¹⁷⁸. Pod koniec lat 50-tych, w świetle kończącej się pomocy ekonomicznej ze strony USA, władze zdecydowały się na uformowanie funduszu załączkowego, środki z którego miały być zabezpieczeniem kredytowym dla rozwoju konglomeratów państwowych. Jego wykorzystanie należy uznać za niewielkie, gdyż skuteczniejszym mechanizmem okazały się m.in. ulgi podatkowe dla firm „pionierów” z branż promowanych, np. elektroniki, będącej silnikiem postępu w latach 60-tych (Cheng T.-j. , 2001).

W przeciwieństwie do np. Korei, sektor przedsiębiorstw państwowych kładł duży nacisk na wspieranie wzrostu MŚP, które w latach 70-tych stały się kluczowym elementem tajwańskiej gospodarki¹⁷⁹ (Crane, 1989). Z jednej strony, konglomeraty były tak samo, jak w wcześniej omawianych państwach, wykorzystywane do usprawniania funkcjonowania gospodarki,

¹⁷⁸ Nieco inaczej sytuacja wyglądała w sektorze bankowym, który akurat w przypadku Tajwanu zaczął być do-
syć późno prywatyzowany, bo dopiero na końcu lat 90-tych. Do tego momentu, z wyłączeniem pewnego wspar-
cia kredytowego dla rolników i rybaków, przyznawanie pożyczek było w pełni uzależnione od kilku instytucji
finansowych należących do Państwa. Zob. C-h. Chang, *The Reform of the Business Service Sector: The Case of
Taiwan Financial System*, w: *Deregulation and Independence in the Asia-Pacific Region*, NBER-EASE 2000,
vol. 8, University of Chicago Press, Chicago, s. 229-230.

¹⁷⁹ Według Feigenbauma, szybkie postawienie na eliminację nieefektywnych przedsiębiorstw na drodze bezpo-
średniej konkurencji rynkowej, przyczyniła się do decentralizacji ośrodków decyzyjnych i sprzyjała formowaniu
się innowacyjnych inicjatyw, które stworzyły warunki dla szybszego przejścia w Tajwanie do gospodarki opiera-
jącej swój rozwój na przedsiębiorstwach, wzorem m.in. *Doliny Krzemowej*, w porównaniu z przypadkami Japonii

poprzez m.in. wspieranie wzrostu w wybranych branżach strategicznych. Jednak z drugiej, w Tajwanie aktywnie przyczyniały się one do przekształcania i modernizacji struktury gospodarczej i okazywały się stabilizatorem w trakcie kryzysów. Ich spadek znaczenia, odnotowywany od początku lat 90-tych, był naturalną konsekwencją ich malejącej konkurencyjności w odniesieniu do sektora prywatnego (Liou K.-T. , 2007). Dla porównania, udział spółek państwowych w PKB w szczytowym momencie (1981 r.) osiągnął poziom 16%, by w 2001 r. spaść poniżej 10%¹⁸⁰ (Chang i Wu, 2002). W 2005 r. operowały na Tajwanie 31 konglomeraty państwowe, utrzymujące dominującą pozycję m.in. w dostawach energii, telekomunikacji, branży tytoniowej, transporcie kolejowym i przemyśle stoczniowym (Pao, Wu i Pan, 2008).

Podsumowanie

Ścieżka rozwoju obrona przez władze Tajwanu po 1952 r. charakteryzowała się większym otwarciem na napływ kapitału zagranicznego i rozwój sektora prywatnego niż w przypadkach opisywanych powyżej. Interwencjonizm państwowy skupiał się głównie na promowaniu rozwoju branż strategicznych poprzez nadawanie ulg podatkowych producentom i przyciąganie BIZ, mających na celu zwiększenie konkurencyjności lokalnych przedsiębiorstw. Wdrażanie kolejnych planów prorozwojowych skupiało się na dostosowywaniu gospodarki do zmian popytowych w skali globalnej, dzięki czemu Tajwan w stosunkowo krótkim czasie stał się liderem nie tylko w branżach przemysłu lekkiego, ale także tych kapitałochłonnych i opartych na zaawansowanych technologiach. Wśród determinantów wzrostu (Tabela 33) na wyróżnienie zasługuje położenie nacisku, już na wczesnym poziomie rozwoju, na wykwalifikowanie siły roboczej, ogólny poziom edukacji społeczeństwa i sektor prywatnych małych i średnich przedsiębiorstw w gospodarce. Ponadto ważną rolę w zrównoważonym rozwoju odegrała polityka pobudzania postępu na poziomie regionalnym poprzez alokację kluczowych sektorów gospodarki i elastyczność sektora wytwórczego. Podobnie jak w przypadku Korei Płd. demokracja życia publicznego nastąpiła dopiero kilka dekad po uzyskaniu niepodległości, czemu sprzyjało powstawanie odpowiedniego zaplecza instytucjonalnego i prawnego. Dynamika wzrostu gospodarczego w latach 1951-2009 została przedstawiona w Tabeli 34.

i Korei Płd. Zob. E.A. Feigenbaum, *Future of Taiwan's Economic Competitiveness. Assuring Taiwan's Innovation Future*, Carnegie Endowment for International Peace 2020, Washington DC, s. 7.

¹⁸⁰ Co ważne, należy podkreślić, że proces prywatyzacji przebiegał dosyć powoli i wykazywał się dużą niechęcią do drastycznych działań. Chociaż rząd ogłosił dekret o liberalizacji gospodarki w 1984 r., do 1996 r. jedynie 4 konglomeraty państwowe przeszły w ręce prywatne. Były to the China Insurance Corporation (1994), the China Petrochemicals Development Corporation (1994), BES Engineering Corporation (1994) i the China Steel Corporation (1995). Proces ten objął system bankowy dopiero w 1998 r., co akurat przyczyniło się w znacznej mierze do ochrony gospodarki przed skutkami kryzysu azjatyckiego. Zob. S-h. Sue *The Political Economy of Bank Privatization in Taiwan*, Taiwan International Study Quarterly 2008, vol. 4, no. 2, s. 111-112.

Tabela 33 Determinanty rozwoju gospodarczego Tajwanu w latach 1946-2010

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1945-1960	Rozwój infrastruktury, ochrona wybranych branż, system ulg fiskalnych i obniżek celnych dla eksporterów	Wykształcone społeczeństwo, napływ ludności chińskiej z terytorium ChRL	Kontrola handlu międzynarodowego, reforma rolna, realizacja pierwszych planów rozwojowych	Współpraca z państwami zachodnimi, władza w rękach jednej partii
1961-1976	Dewaluacja waluty, system alokacji kredytów, liberalizacja ograniczeń importowych, promocja przemysłu ciężkiego	Wzrost wykwalifikowania siły roboczej, położenie nacisku na rozwój jakości edukacji, głównie w naukach ścisłych	Uproszczenie procedur dla inwestorów, promocja sektora B+R	Pobudzanie rozwoju regionów poprzez alokowanie w nich wybranych branż przemysłowych
1977-1991	Promowanie sektora <i>high-tech</i> , odejście od stałego kursu walutowego, mobilizacja sektora prywatnego	Powstanie społeczeństwa wyedukowanego do kreowania branż innowacyjnych	Rozbudowa infrastruktury technologicznej, liberalizacja systemu finansowego	Liberalizacja życia politycznego bliska współpraca z państwami zachodnimi
1992-2010	Ekspansja przedsiębiorstw zagranicę, uwolnienie wzrostu od BIZ, szybkie dostosowanie się do zmiany trendów światowych	Współpraca z ChRL bazująca na wzajemnych podobieństwach, otwartość na kulturę państw zachodnimi	System zaawansowanych instytucji jako zarządca zrównoważonego rozwoju	Wzrost znaczenia współpracy z ChRL, demokratyzacja życia publicznego, wzrost znaczenia praw człowieka

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 34 Dynamika rozwoju gospodarczego Tajwanu w latach 1951-2017

Rok	PKB (mld. USD 2011)	Wzrost PKB	Populacja (w mln)	PKB per capita (w tys. USD 2011)	Wzrost PKB per capita (%)	Odsetek osób zatrudnionych (%)	Współczynnik kapitału ludzkiego	TFP w ujęciu PPPs (USA=1)	Kurs walutowy (USD=1)
1951	12,65	-	7,76	1,63	-	40,01%	1,45	-	10,30
1959	23,61	7,18%	10,29	2,29	3,35%	33,68%	1,57	0,51	36,38
Zmiana 1951-59	86,63%	7,24%	32,61%	40,73%	4,39%	-15,83%	8,18%	22,76%	-72%
1960	25,55	8,23%	10,67	2,40	4,38%	32,97%	1,59	0,51	36,38
1969	61,55	11,14%	14,07	4,38	7,03%	33,51%	1,65	0,70	40
Zmiana 1960-69	140,88%	10,08%	31,88%	82,64%	6,69%	1,64%	3,89%	37,45%	-9,05%
1970	68,66	11,54%	14,58	4,71	7,61%	34,16%	1,66	0,73	40
1979	161,23	6,50%	17,37	9,28	4,47%	39,16%	1,89	0,89	36
Zmiana 1970-79	134,83%	10,28%	19,13%	97,12%	7,97%	14,64%	13,97%	22,14%	11,11%
1980	168,48	4,50%	17,70	9,52	2,54%	38,55%	1,93	0,92	36
1989	362,89	9,25%	20,06	18,09	8,08%	43,44%	2,31	1,06	26,41
Zmiana 1980-89	115,39%	8,51%	13,28%	90,14%	6,97%	12,69%	19,66%	15,99%	36,31%
1990	389,23	7,26%	20,28	19,19	6,08%	42,90%	2,35	1,10	26,89
1999	694,57	4,35%	22,01	31,56	3,52%	44,67%	2,70	1,07	32,27
Zmiana 1990-99	78,45%	6,71%	8,54%	64,41%	5,72%	4,14%	14,68%	-2,39%	-16,67%
2000	728,93	4,95%	22,18	32,86	4,12%	44,77%	2,73	1,09	31,23
2009	848,08	0,45%	23,08	36,75	0,09%	46,23%	3,05	0,84	33,06
Zmiana 2000-09	16,35%	2,06%	4,03%	11,84%	1,58%	3,27%	11,71%	-23,02%	-5,54%
2010	924,47	9,01%	23,14	39,95	8,71%	47,08%	3,08	0,84	31,65
2017	1126,97	1,79%	23,56	47,84	1,62%	49,94%	3,29	0,80	30,44
Zmiana 2010-17	21,90%	3,17%	2,07%	19,76%	3,38%	6,07%	7,84%	-4,75%	3,98%
Zmiana 1951-2017	8808,85%	6,86%	303,62%	2934,08%	5,24%	24,82%	226,76%	78,60%	-66,16%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

3.5. Charakterystyka rozwoju gospodarczego Singapuru w latach 1959-2017

3.5.1. Czynniki wewnętrzne

Singapur zyskał swoją częściową niepodległość w 1959 r. otrzymując status terytorium samorządowego w granicach Wielkiej Brytanii, którego był on kolonią od 1865 r. Władzę lokalną przejęła Partia Akcji Ludowej, która zagwarantowała stabilność polityczną trwającą do dziś. W 1963 r. Singapur przystąpił do federacji, współtworzonej z Malezją, a w 1965 r. proklamował swoją niepodległość (Bradley, Foster & Sargent, Inc., 2012). Skomplikowana sytuacja wewnętrzna, głównie na tle etnicznym, doprowadziła niedługo później do pogorszenia się relacji gospodarczych z kluczowymi partnerami handlowymi, skutkując spadkiem obrotów w wymianie z nimi. W 1968 r., na skutek decyzji rządu brytyjskiego, Singapur opuściło, wraz z odpływem stacjonującego tam wojska, ok. 20% jego siły roboczej (Menon S. V., 2007).

W 1961 r. powstała pierwsza instytucja prorozwojowa, Rada Rozwoju Gospodarczego (RRG) i podjęto decyzję o zacieśnieniu współpracy z organizacjami międzynarodowymi, na czele z ONZ¹⁸¹. RRG stała się organem odpowiedzialnym za zarządzanie rozwojem gospodarczym państwa, od samego początku czerpiąc inspirację z Japonii, będącej w latach 60-tych i 70-tych czołowym inwestorem w Singapurze (Litsareva, 2017). Budowa instytucji i współpraca z państwami rozwiniętymi miały zachęcić zagraniczne korporacje do przenoszenia swoich fabryk na terytorium wyspy¹⁸². Singapur oferował stabilną sytuację polityczną, tanią i wykwalifikowaną siłę roboczą, rozbudowywaną infrastrukturę i ulgi podatkowe dla przedsiębiorstw alokujących tam swoje fabryki, które dzięki temu mogły liczyć na redukcję kosztów o ok. 20%. W latach 1960-69 udział przemysłu w PKB wzrósł z 10% do 15%, a średnioroczny wzrost gospodarczy wyniósł 6% (Cahyadi, Kursten, Weiss i Yang, 2004).

Ważną inicjatywą podjętą w 1971 r. przez RRG było rozpoczęcie programu współpracy z korporacjami międzynarodowymi i rządami państw rozwiniętych, którego celem było podnoszenie wykwalifikowania siły roboczej w oparciu o proponowane przez nie praktyki zarządcze i szkolenia. Powstałe efekty centra treningowe, zapoczątkowały proces transformacji miejscowej struktury zatrudnienia (Tabela 35). Malejące od połowy lat 70-tych bezrobocie i modernizacja rynku pracy, nakłoniła władze do zniesienia ograniczeń odnośnie napływu siły

¹⁸¹ Wynikiem tej współpracy było skonstruowanie prostego, pozbawionego nadmiernej biurokracji, schematu obsługi inwestorów zagranicznych, w których upatrywano dostarczycieli niezbędnego kapitału dla przyszłego rozwoju gospodarczego państwa, mającego opierać się na promocji eksportu.

¹⁸² W obliczu rosnącej konkurencyjności ze strony japońskiego przemysłu, w latach 60-tych większość zachodnich korporacji została zmuszona do poszukiwania oszczędności w swoim procesie produkcyjnym. Możliwość ulokowania swoich zakładów w pobliżu szybko rozwijających się w tym czasie rynków azjatyckich stanowiło alternatywę o strategicznym znaczeniu dla wielu z nich.

roboczej z zagranicy (Yeun, 2008). W 1970 r. rozpoczął się proces liberalizacji systemu finansowego, skutkujący dopuszczeniem do rynku banków zagranicznych. W latach kolejnych, władze rozszerzały zakres tego zjawiska poprzez zniesienie limitów na przeprowadzanie transakcji na rynku złota, uwolnienie stóp procentowych czy upłynnienie kursu dolara singapurskiego (Jin, 1996). Na przełomie lat 70-tych i 80-tych zezwolono też na zniesienie barier hamujących przepływy kapitałowe pomiędzy Singapurem, a otoczeniem zagranicznym, dając tym samym impuls dla rozwoju rynku usług finansowych (Chodkowska-Miszczuk i Wylon, 2017).

Tabela 35 Struktura PKB i zatrudnienia Singapuru w latach 1960-2018

Rok	Zatrudnienie (%)			PKB (%)				
	Rolnictwo	Przemysł	Usługi	Rolnictwo	Przemysł	Lekki (% całości)	Ciężki (% całości)	Usługi
1960	7,3	22,0	70,7	3,7	21,8	55,4	44,6	74,5
1970	3,5	30,1	66,4	2,6	32,4	31,6	68,4	65
1980	1,6	35,2	63,2	1,5	38,6	20,2	79,8	59,9
1990	0,3	35,1	64,6	0,3	35,5	12,6	87,4	64,2
2000	0,9	27,9	71,2	0,1	39,2	5,7	94,3	60,7
2010	0,9	21,6	77,5	0,04	32,16	5	95	67,8
2018	0,7	15,8	83,5	0,03	30,47	4,7	95,3	69,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie World Bank, Singapore Department of Statistics i Singapore National Accounts 1960-1973

W latach 1979-1984 miała miejsce tzw. „druga rewolucja przemysłowa”, w rezultacie której Singapuru miał zyskać przewagę konkurencyjną w branżach kapitało i wiedzochłonnych. Starano się w ten sposób zwiększyć udział TFP we wzroście gospodarczym, który w latach 70-tych wykazywał wręcz wartość negatywną (Tabela 36). Uzyskaniu tego celu miał sprzyjać szereg interwencji w gospodarce, prowadzących m.in. do wzrostu średniego wynagrodzenia pracowników¹⁸³ i wdrożenia ulg fiskalnych dla przedsiębiorstw działających w innowacyjnych gałęziach gospodarki oraz eksporterów (Lan, 2001). W drugiej połowie lat 80-tych tempo wzrostu spowolniło, do czego przyczyniła się aprecjacja waluty i rosnące koszty utrzymania spółek państwowych, będących na początku lat 80-tych kluczowym instrumentem dla realizacji planu strukturalnej transformacji gospodarki (Soon i Tan, 1993). Po 1985 r. większą uwagę zwrócono na konieczność deregulacji rynku pracy, wzrost znaczenia małych i średnich przedsiębiorstw oraz aktywizację zawodową kobiet (Menon R. , 2015).

¹⁸³ Działania te miały na celu obniżenie atrakcyjności lokalnych przedsiębiorstw działających w branżach pracochłonnych i danie impulsu do transferu lokalnej siły roboczej do sektorów kapitałochłonnych. W efekcie, tylko w latach 1979-1981, średnie wynagrodzenie w Singapurze wzrosło o 80%.

Tabela 36 Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście gospodarczym Singapuru lata 1965-2017

	1965-1969	1970-79	1980-89	1965-1989	1990-99	2000-2009	2010-2017	1990-2017	1965-2017
Wzrost PKB (%)									
Wzrost PKB	13,66	9,74	7,56	10,32	9,14	8,94	6,83	8,30	9,31
Udział kapitału	7,36	5,56	3,87	5,60	5,73	5,03	4,34	5,03	5,32
Udział Pracy	2,93	4,68	3,21	3,61	4,06	3,77	2,96	3,60	3,60
TFP	3,37	-0,50	0,48	1,12	-0,65	0,14	-0,47	-0,33	0,40
Struktura (%)									
Wzrost PKB	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Udział kapitału	53,88	57,08	51,19	54,23	62,69	56,26	63,54	60,62	57,08
Udział Pracy	21,45	48,05	42,46	34,95	44,42	42,17	43,34	43,32	38,68
TFP	24,67	-5,13	6,35	10,82	-7,11	1,57	-6,88	-3,93	4,24
Wzrost średniej wydajności pracy (%)									
Wzrost ŚWP	9,78	4,86	4,22	6,29	4,91	5,32	2,57	4,27	5,28
Kapitał	6,41	5,36	3,74	5,17	5,56	5,18	3,04	4,59	4,88
Wzrost TFP	3,37	-0,50	0,48	1,12	-0,65	0,14	-0,47	-0,33	0,40
Struktura (%)									
Wzrost ŚWP	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Kapitał	65,54	110,29	88,63	82,24	113,24	97,37	118,29	107,66	92,51
TFP	34,46	-10,29	11,37	17,76	-13,24	2,63	-18,29	-7,66	7,49

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

Realizacja programów restrukturyzacyjnych była możliwa dzięki posiadanym oszczędnościom, wynoszących w 1980 r. powyżej 40% PKB. Władze wykorzystały je do przejęcia gruntów¹⁸⁴, sfinansowania inwestycji publicznych i pakietu reform mających na celu deregulację oraz pobudzenie sektora prywatnego (Santhi i Saravanakumar, 2020). Pozwoliło to dostosować się gospodarce do zmieniających się trendów na rynku światowym, gdzie większą rolę zaczął odgrywać sektor zaawansowanych usług i przemysłu opartego na technologiach informacyjnych oraz wiedzy (Yuen, 1987). Na początku lat 90-tych powstała Narodowa Rada Nauki i Technologii, której zadaniem była promocja sektora działań w sektorze B+R¹⁸⁵. Władze zaczęły nakłaniać korporacje zagraniczne do zwiększonej aktywności inwestycyjnej w sektorach strategicznych z punktu widzenia rozwoju państwa poprzez dalszą rozbudowę systemu bodźców fiskalnych i zaplecza instytucjonalnego. Wśród kluczowych branż zaliczono w tym czasie przemysł elektroniczny, farmaceutyczny, informatyczny i biomedycynę (Siddiqui K. , 2010).

¹⁸⁴ Do początku XXI w. Państwo stało się ich najważniejszym zarządcą będąc wówczas w posiadaniu ponad 80% ich całości, co wiązało się ze wzrostem w porównaniu do 1966 r., kiedy odsetek ten wynosił nieco ponad 40%.

¹⁸⁵ Jej zadaniem było podtrzymanie i wniesienie na wyższy poziom trendu odnotowanego w latach 1980-1989, kiedy, zdaniem Vu, udział całkowitego współczynnika efektywności produktywności i średniej wydajności pracy miał odpowiadać nawet za ok. 90% wzrostu gospodarczego. Zob. K. Vu, *Sources of Singapore's Economic Growth 1965-2008: Trends, Patterns and Policy Implications*, National University of Singapore 2011.

W latach 1991-95 realizowano pierwszy 5-letni Narodowy Plan Technologiczny¹⁸⁶, w ramach którego miało dojść do rozwoju infrastruktury, wzrostu udziału przedsiębiorstw prywatnych w badaniach nad innowacjami i rozwoju wykwalifikowania kapitału ludzkiego¹⁸⁷. Działania te zbiegły się z wdrożeniem przez RRG zestawu programów rozwojowych, mających wspomóc korporacje lokalne, działające w branżach pracochłonnych, w przenoszeniu ich zakładów produkcyjnych do KRS Azji Południowo-Wschodniej¹⁸⁸. W trakcie realizowania drugiego planu technologicznego (1996-2000), środek ciężkości przeniesiono w kierunku rozwoju instytutów badawczych, operujących w naukach ścisłych i przyrodniczych. Do 1998 r. wydatki na sektor B+R wzrosły do poziomu 2,6% PKB (Koh, 2006).

W 2000 r., dzięki interwencjom państwowym w kształtowanie się klimatu inwestycyjnego, Singapur przeistoczył się w gospodarkę rozwiniętą. Jej specjalizacja opierała się na przemyśle przetwórczym, bazującym na branżach kapitałochłonnych, a także sektorze usług biznesowych i finansowych. Dzięki wzrostowi wydatków rządowych od końca lat 80-tych na sektor B+R, producenci zyskali możliwość dostosowania jakości swoich produktów do poziomu światowego (Anwar i Zheng, 2004). W tym samym czasie postępowała prywatyzacja kolejnych branż gospodarki, co doprowadziło na początku XXI w. do urynkowania cen m.in. na usługi edukacyjne, logistyczne, nieruchomości, służbę zdrowia (Lim L. Y., 2008) i w strategicznym sektorze telekomunikacyjnym. Korporacja Singapore Telekom, dzięki swojej aktywnej polityce inwestycyjnej poza granicami, zyskała w latach 90-tych status jednego z najważniejszych operatorów w Azji (Heracleous, 2001).

Po 2000 r. władze Singapuru kontynuowały politykę rozwoju w oparciu o sektor B+R, realizując kolejny, 5-letni Narodowy Plan Technologiczny. Oprócz chęci internacjonalizacji i komercjalizacji badań, jego celem było przyciągnięcie wyspecjalizowanego kapitału ludzkiego (demografia, Tabela 37) do wybranych sektorów. Ponadto w większym stopniu otwarto się na współpracę z czołowymi uniwersytetami na świecie, które coraz chętniej zaczęły otwierać na terenie wyspy swoje kampusy (Koh, 2006), (Welsh, 2012). W 2010 r. edukacja stanowiła 2. najważniejszą pozycję w wydatkach rządowych, a społeczeństwo legitymowało się jednym

¹⁸⁶ Na którego realizację przeznaczono łączną kwotę w wysokości ok. 200 mln Funtów Sztetlingów.

¹⁸⁷ Priorytetowy status osiągnęły wówczas takie branże jak biotechnologia, technologia żywności, technologie informacyjne i telekomunikacyjne, mikroelektronika i półprzewodniki.

¹⁸⁸ Głównym celem tego działania miało być maksymalne skupienie posiadanych lokalnie zasobów w branżach kapitałochłonnych. Przedsiębiorstwa działające w branżach pracochłonnych zaczęły być stopniowo przenoszone do takich państw jak Chiny, Indie, Indonezja, Filipiny i Wietnam.

z najwyższych poziomów wykształcenia na świecie (Saxena, 2011)¹⁸⁹. Pomimo postępującej liberalizacji gospodarki, do dzisiaj jest ona w dużej mierze sterowana przez sieć korporacji państwowych, na czele z Temasek Holding (Völgyi, 2019).

Tabela 37 Struktura demograficzna Singapuru w latach 1961-2018

Rok	Populacja (mln)	Struktura społeczna (%)			Przyrost roczny (%)
		0-14	15-64	Powyżej 65	
1961	1,7	43,9	53,9	2,2	3,3
1970	2,07	38,8	57,9	3,3	1,5
1980	2,41	27	68,2	4,8	1,3
1990	3,05	21,5	72,3	6,2	4,1
2000	4,03	18,7	74,9	6,4	1,8
2010	5,08	14	78,8	7,2	1,8
2018	5,64	12,3	76,3	11,4	0,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank, Singapore Department of Statistics i Singapore National Statistic Accounts 1960-1973

3.5.2. Czynniki zewnętrzne

Posiadając niewielki rynek zbytu i dysponując nikłymi zasobami naturalnymi, władze Singapuru pod koniec lat 60-tych odeszły od polityki promowania wzrostu poprzez substytucję importu (realizowanej w latach 1960-1968), kładąc nacisk na otwarcie się na rynek globalny. Będąc jednym z największych portów przeładunkowych w regionie Azji Wschodniej i Pacyfiku na początku XX w. i istotnym eksporterem cyny, gumy i ropy naftowej, Singapur dysponował w połowie lat 60-tych stosunkowo rozwiniętą infrastrukturą. Niedługo potem, wraz z dużym zasobem słabo wykwalifikowanej, ale taniej siły roboczej, stała się ona głównym argumentem dla przyciągnięcia BIZ. Były one niezbędne dla rozbudowy przemysłu i podniesienia jego konkurencyjności oraz powstania chłonnego rynku pracy (Sugimoto, 2009).

W 1968 r. władze Singapuru oficjalnie zdecydowały się na rozpoczęcie industrializacji, której efektem miało być oparcie przyszłego rozwoju na eksporcie. Poskutkowało to w latach 1968-74 wzrostem jego znaczenia w PKB, czemu sprzyjała rosnąca aktywność inwestycyjna sektora prywatnego¹⁹⁰. Wartość eksportu wzrosła między 1965, a 1978 r. 36-krotnie, gdzie przedsiębiorstwa prywatne odpowiadały w 1978 r. za 44% sprzedaży zagranicznej (15% w 1968 r.), a liczba branż przemysłowych zorientowanych na eksport wzrosła z 3 do 11. W tym samym roku wolumen eksportu przewyższył łączną wartość reeksportu (Beng, 1980).

¹⁸⁹ Kwestia udziału TFP we wzroście gospodarczym Singapuru, przy użyciu tradycyjnych modeli, budzi pewne wątpliwości i może prowadzić do błędnych wniosków. Przykład alternatywnego wyjaśnienia tego zjawiska został zaprezentowany m.in. przez Fernalda i Neimana. Zob. J. Fernald, B. Neiman, *Growth Accounting with Misallocation: Or, Doing Less with More in Singapore*, American Economic Journal 2010, vol. 3, no.2, s. 29-74.

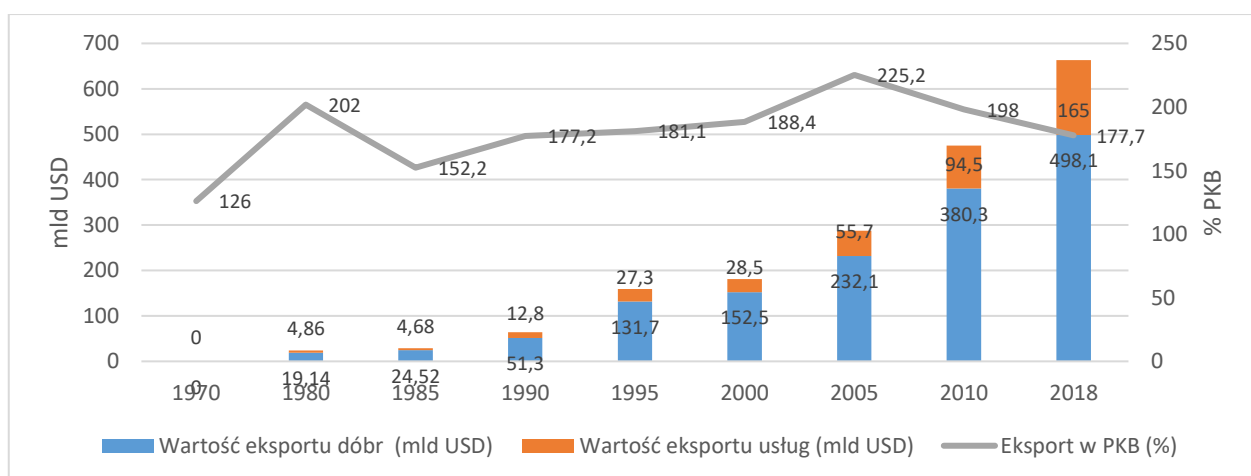
¹⁹⁰ Już od końca lat 50-tych lokalna przedsiębiorczość była aktywnie wspierana przez władze. Wśród bodźców, które miały zachęcić lokalnych producentów do zakładania swoich działalności gospodarczych, można wyróżnić m.in. zwolnienie od płacenia podatku dochodowego w początkowej fazie ich działania.

Równocześnie implementowano ulgi dla korporacji zagranicznych, pozwalając im m.in. na import niedostępnych zasobów pracowniczych i technologicznych (Wong C. M., 1987).

Na przełomie lat 70-tych i 80-tych, rozpoczął się proces transformacji gospodarki, której dynamika wzrostu zaczęła być zależna od branż zaawansowanych technologicznie i usług. Zmianie tej sprzyjało dogodne położenie geograficzne wyspy, strefa czasowa i rozwijająca się infrastruktura transportowa, czemu towarzyszyła m.in. marginalizacja wydatków budżetowych na cele militarne (Żelazna, 2011). Kwestie bezpieczeństwa Singapuru oparto w latach 80-tych na pogłębieniu współpracy z państwami zachodnimi, co skutkowało jeszcze większym otwarciem gospodarki na BIZ (Lockhart, 2014). W połowie tej dekady rozpoczął się proces formowania sektora usług finansowych, który dzięki otwarciu się na napływ kapitału zagranicznego, niedługo później cechował się zdywersyfikowaniem i internacjonalizacją. Wynikiem tych zmian, była decyzja władz o konsolidacji banków i instytucji finansowych, w efekcie czego państwo zyskało nową specjalizację (Jie, 2017).

W latach 1979-92 sektor usług biznesowych i finansowych rósł w średniorocznym tempie 9,9%, dzięki czemu do 1993 r. Singapur stał się 4. największym rynkiem walutowym na świecie (za Londynem, Nowym Jorkiem i Tokio), goszcząc 115 banków zagranicznych i 78 banków kupieckich (Huff, 1995). Od tego momentu zaczął rosnąć udział usług w eksporcie (Wykres 4). Sytuacji tej sprzyjał pogłębiający się od początku lat 90-tych kryzys gospodarczy Japonii, dzięki czemu Singapur zaczął odgrywać rolę pośrednika handlowego w międzynarodowych przepływach kapitałowych między Azją i resztą świata (Jin, 1996), (Szołtun, 2002). Postępujący napływ BIZ stymulował dywersyfikację sektora usług (Soon i Tan, 1993).

Wykres 4 Eksport Singapuru w latach 1970-2018 i jego udział w PKB

Źródło: Opracowanie własne na podstawie OEC, UNCTAD i World Bank

Rozwój technologiczny sprzyjał powstawaniu innowacyjnych usług, głównie w branży finansowej, które od połowy lat 90-tych zaczęły zyskiwać rosnącą popularność również poza granicami Singapuru. Pozwoliło to umocnić się mu na pozycji kontynentalnego lidera w sektorze finansowym, czemu nie przeszkodziło nadejście kryzysu azjatyckiego w 1997 r. W efekcie jego nastania, powołano specjalną grupę konsultacyjną ds. sektora finansowego, której celem było przygotowanie strategii rozwoju branży w kolejnej dekadzie (Chow i Pei, 2019). Dzięki niej możliwe było utrzymanie dotychczasowego liberalnego kursu, zorientowanego na integrację w ramach globalnego rynku finansowego, z położeniem nacisku na bezpieczeństwo przeprowadzanych transakcji. Zaostrzono też politykę monetarną w celu ochrony dolara singapurskiego przed atakami spekulacyjnymi (Loong, 2002).

W efekcie tych zmian umocniła się pozycja Singapuru jako światowego centrum biznesowego, gdzie łączny wolumen wymiany handlowej odpowiadał 440% PKB, a stosunek zobowiązań oraz aktywów zagranicznych, 1600% PKB w 2008 r. Tym samym, globalizacja w dużej mierze przyczyniła się do rozwoju na początku XXI w. (Robinson E. , 2018). Jednym ze skutków tego zjawiska było wzrost zainteresowania ulokowaniem na terytorium wyspy¹⁹¹ swoich filii przez czołowe światowe uniwersytety¹⁹². Zjawisko to przyczyniło się to nie tylko do umiędzynarodowienia sektora usług edukacyjnych, ale też pozwoliło mu stać się jednym z czołowych, obok globalizacji, czynników wzrostu gospodarczego po 2000 r. (Toh, 2012).

Od połowy lat 60-tych kluczowymi partnerami dla Singapuru są państwa zrzeszone w ramach ASEAN. Początkowo sojusz ten stanowił dla władz gwarancję integracji regionalnej nie tylko na płaszczyźnie gospodarczej, ale też bezpieczeństwa międzynarodowego i politycznego. W wyniku wdrożenia wielu preferencyjnych umów handlowych, pobudzających handel wewnątrz ugrupowania, singapurskie przedsiębiorstwa odważniej decydowały się na ekspansję na rynki zagraniczne. Tendencje do zacieśniania integracji nasiliły się po kryzysie azjatyckim (Lim H. , 2017). W rezultacie, łączny wolumen handlu pomiędzy Singapurem a pozostałymi jego członkami odpowiadał w 2015 r. trzeciej części handlu zagranicznego Singapuru (Preepremnote, Santipolvut i Puttitanum, 2018). Inną inicjatywą handlową w regionie jest Transpacyficzne Partnerstwo Strategiczno-Ekonomiczne¹⁹³, które po dołączeniu USA w 2008

¹⁹¹ Niewątpliwie podjęciu takiej decyzji sprzyjały takie czynniki jak korzystne położenie geograficzne, wysoka reputacja lokalnych uczelni wyższych i instytutów badawczych, status prężnie rozwijającego się azjatyckiego centrum biznesowego, a także bezpieczeństwo i międzynarodowość lokalnego ekosystemu gospodarczego.

¹⁹² Do najważniejszych z nich należy zaliczyć francuskie INSEAD, ESSEC Business School, EDHEC-Risk Institute, pochodzące z USA University of Chicago Booth School of Business, University of Nevada, New York University Tisch School of the Arts Asia, czy niemiecki Germany Institute of Science and Technology.

¹⁹³ Pierwotnie zostało ono uformowane przez Singapur, Nową Zelandię Chile, Brunei Darussalam.

r., przeistoczyło się w Porozumienie Transpacyficzne (Kozłowski S. C., 2018). W marcu 2018 r. weszło w życie Całościowe i Progresywne Partnerstwo Transpacyficzne¹⁹⁴, w efekcie czego Singapur stał się członkiem 3. największej strefy wolnego handlu na świecie¹⁹⁵ (Wnukowski, 2018). W 2021 r. Wielka Brytania złożyła swój wniosek o dołączenie do ugrupowania, stając się pierwszym kandydatem spośród państw europejskich (PKO BP, 2021).

3.5.3. Rola *State Capitalism* w procesie rozwoju gospodarczego Singapuru po 1967 roku

Niepodważalny udział przedsiębiorstw państwowych w procesie rozwoju Singapuru miał miejsce od chwili uzyskania przez niego pełnej niezależności od Malezji. W 1968 r. powstał Bank Rozwoju Singapuru, który premier Lee określił mianem funduszu venture, niezbędnego dla realizacji inwestycji przyspieszających industrializację. Działające wcześniej na terenie wyspy banki i instytucje finansowe, władze uznały za zbyt konserwatywne do realizacji projektu o takiej skali (Milhaupt i Pargendler, 2017). W ten sposób powstało zaplecze dla uformowania się przedsiębiorstw powiązanych z rządem (GLC), który uznał je za najbardziej efektywną odpowiedź na szybko zmieniające się trendy na rynku globalnym i chęć realizacji głównych założeń planistycznych, tj. absorpcji nadwyżek zasobów pracowniczych i promocji długotrwałego wzrostu gospodarczego (Tan, Puchniak i Varottil, 2015). W efekcie ewakuacji z terenu wyspy wojsk brytyjskich, rząd niemal bezpłatnie wszedł w posiadanie infrastruktury o podłożu strategicznym dzięki czemu na początku lat 70-tych branże hutnicza, logistyczna, lotnicza, stoczniowa i zbrojeniowa stały się punktem wyjścia dla budowy *State Capitalism*¹⁹⁶. Do największych powstałych w tym czasie konglomeratów państwowych zaliczały się Keppel, Sembawang, Jurong Shipyards, Chartered Industries, Allied Ordnance, Neptune Orient Lines, Singapore International Airlines, czy Singapore Technologies Aerospace. Temasek, symbol kapitalizmu państwowego Singapuru, powstał w 1974 r. (Ramirez i Tan, 2003).

Od początku należący do Ministerstwa Finansów, powstał jako instytucja odpowiedzialna za realizację inwestycji komercyjnych. Razem z GIC Private Group, stworzył on elitarną grupę państwowych funduszy majątkowych, których działanie zostało oficjalnie zagwarantowane zapisami w konstytucji (Kirkpatrick, 2014). Temasek stał się wówczas jedynym w Singapurze

¹⁹⁴ Finalnie obejmuje ono swoim zasięgiem Australię, Brunei Darussalam, Chile, Japonię, Kanadę, Malezję, Meksyk, Nową Zelandię, Peru, Singapur i Wietnam.

¹⁹⁵ Jedynie za NAFTA i Unią Europejską.

¹⁹⁶ Z powodu niewielkiego zaangażowania kapitału prywatnego na wczesnym rozwoju Singapuru, wynikającego z braku oszczędności wśród społeczeństwa, niektóre GLC z branż strategicznych zostały zawiązane w ramach spółek *joint-venture* razem z globalnymi korporacjami. Przykładem może być Singapore Refining Company, utworzone z Caltex i British Petroleum, czy Petrochemical Corporation of Singapore, uformowana z Shellem i konsorcjami japońskimi. Zob. C.D. Ramirez, L.H. Tan, *Singapore Inc. Versus the Private Sector: Are Government-Linked Companies Different?*, International Monetary Fund 2003, Washington D.C., s. 4-5.

przykładem GIC, które zyskało możliwość inwestowania środków rządowych, będąc tym samym właścicielem aktywów zarządzanego funduszu¹⁹⁷. W szczytowym momencie w jego skład wchodziło 35 spółek¹⁹⁸. (Chen C. , 2016). Sukces tego konglomeratu w głównej mierze, zdaniem Sima, Thomsona i Yeonga, był możliwy dzięki długiemu horyzontowi inwestycyjnemu i umiejętności zbycia udziałów w spółkach zależnych, pod wpływem bodźców ekonomicznych, a nie politycznych. W ten sposób, Temasek do 2013 r. zredukował wielkość swojego portfela do 12 firm (Sim, Thomson i Yeong, 2014). W 2014 r. odpowiadały one łącznie za 37% kapitalizacji giełdy papierów wartościowych, co wskazuje na unikatowość tak poprowadzonego konceptu *State Capitalism*, będącego punktem wyjścia dla transformacji sektora konglomeratów państwowych w regionie, w tym m.in. w Chinach (Ng, 2018).

Podsumowanie

Singapur rozpoczął proces dynamicznego rozwoju gospodarczego najpóźniej spośród państw NICs, gdyż dopiero w 1959 r. (Tabela 39). Pomimo początkowych prób jego oparcia o politykę substytucji importu, już od połowy lat 60-tych wzrost miał być napędzany poprzez promocję eksportu. W efekcie, położono nacisk na przyciągnięcie BIZ z państw rozwiniętych, dzięki którym możliwa stała się restrukturyzacja rynku pracy i pobudzenie konkurencyjności w sektorze przemysłowym. Niedługo później, producenci zaczęli odgrywać większą rolę w eksporcie, czemu sprzyjały bodźce oferowane przez państwo i stopniowa liberalizacja gospodarki. Efektem tych działań była druga fala przemysłowa, dzięki której branża kapitału i wiedzochłonne zaczęły odgrywać kluczową rolę nie tylko w sektorze wytwórczym, ale też w eksporcie. W drugiej połowie lat 80-tych rozpoczął się dynamiczny rozwój sektora usług, dzięki czemu Singapur stał się na początku kolejnej dekady jednym z najważniejszych centrów biznesowych na świecie. Wraz z wdrożeniem technologicznych planów rozwojowych, zaczęły rosnąć wydatki budżetowe na B+R, co na początku XXI w. poskutkowało przyciągnięciem zainteresowania światowych uniwersytetów. Otwartość gospodarki na napływ BIZ, aktywny

¹⁹⁷ W momencie powstania, tj. w 1974 r. łączna wartość kapitału, znajdująca się pod zarządem funduszu, wyniosła S\$354 mln, by w 2013 r. sięgnąć S\$ 215 mld. Momentami przełomowymi była prywatyzacja branży telekomunikacyjnej i dynamiczny wzrost wartości spółek technologicznych na przełomie XX i XXI w. Zob. I. Sim, S. Thomson, G. Yeong, *The State as Shareholder: The Case of Singapore*, NUS Business School 2014, s. 18.

¹⁹⁸ Temasek do końca lat 90-tych utworzył bardzo zawiłą strukturę przedsiębiorstw państwowych, stojąc na czele 22 GLC, dzięki czemu objął swoim zasięgiem m.in. sektor finansowy, telekomunikacyjny, transport i logistykę, nieruchomości, infrastrukturę, czy usługi komunalne. Zob. C.D. Ramirez, L.H. Tan, *Singapore Inc. Versus the Private Sector: Are Government-Linked Companies Different?*, IMF Staff Papers 2004, vol. 51, no. 3, International Monetary Fund, Washington D.C. s. 512.

wpływ na kształtowanie strumieni handlu w Azji Wschodniej i Pacyfiku, stabilność wewnętrzna, rozbudowane instytucje i rozwinięty sektor usług były czynnikami wzrostu gospodarczego Singapuru na początku XXI w. (Tabela 38).

Tabela 38 Determinanty rozwoju gospodarczego Singapuru w latach 1959-2010

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1959-1978	Ulgi podatkowe dla inwestorów, promocja eksportu, liberalizacja rynku finansowego, otwarcie rynku na napływ zagranicznej siły roboczej	Zróźnicowanie populacji, odgrywające znaczną rolę w procesie internacjonalizacji siły roboczej	Rozwinięta infrastruktura, kreowanie bodźców rozwojowych poprzez instytucje, podwyższanie kwalifikacji zawodowych	Ciągłość władzy dzięki Partii Akcji Ludowej, otwartość na współpracę z rządami państwami rozwiniętymi
1979-2000	Wzrost znaczenia branż kapitałochłonnych, promocja sektora usług biznesowych i finansowych, wzrost znaczenia MŚP	Aktywizacja zawodowa kobiet, przyczyniająca się do wzrostu ich znaczenia w gospodarce	Rozbudowa infrastruktury, regulowanie płac, promocja sektora B+R	Utworzenie korporacji zależnych od państwa, w kluczowych dla rozwoju branżach
Po 2000	Powołanie grup doradczych, wspierających transformację w gospodarkę opartą na wiedzy, globalizacja, wzrost udziału sektora usług	Powstanie wykwalifikowanego i wykształconego społeczeństwa	Dalsze promowanie postępu naukowego i technologicznego	Finansowanie edukacji, internacjonalizacji i innowacyjności

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 39 Dynamika rozwoju gospodarczego Singapuru w latach 1961-2017

Rok	PKB (mld. USD 2011)	Wzrost PKB (%)	Populacja (w mln)	PKB per capita (w tys. USD)	Wzrost PKB per capita	Odsetek osób zatrudnionych (%)	Współczynnik kapitału ludzkiego	TFP w ujęciu PPPs (USA=1)	Kurs walutowy (USD=1)
1961	4,64	-	1,70	2,73	-	29,51%	1,48	-	3,06
1969	10,55	15,89%	2,04	5,17	14,16%	30,99%	1,64	0,66	3,06
Zmiana 1960-69	127,16%	10,96%	19,98%	89,37%	8,48%	5,02%	10,71%	38,87%	0,00%
1970	12,01	13,92%	2,07	5,80	12,19%	31,40%	1,66	0,71	3,06
1979	26,58	10,80%	2,37	11,20	9,34%	43,69%	1,66	0,90	2,17
Zmiana 1970-79	121,27%	9,74%	14,49%	93,26%	8,10%	39,13%	0,09%	25,99%	40,77%
1980	29,96	12,70%	2,41	12,42	10,87%	45,46%	1,65	0,91	2,14
1989	54,45	10,25%	2,94	18,52	7,88%	46,75%	2,02	0,79	1,95
Zmiana 1980-89	81,74%	7,55%	21,92%	49,07%	5,27%	2,83%	22,23%	-12,89%	9,79%
1990	61,60	13,13%	3,01	20,44	10,40%	47,54%	2,05	0,81	1,81
1999	129,67	9,31%	3,82	33,96	6,82%	51,20%	2,66	0,72	1,69
Zmiana 1990-99	110,51%	9,14%	26,73%	66,11%	6,33%	7,69%	30,13%	-10,95%	6,94%
2000	156,22	20,47%	3,91	39,91	17,54%	51,99%	2,72	0,88	1,72
2009	297,42	0,72%	4,97	59,90	-1,60%	58,62%	2,97	0,70	1,45
Zmiana 2000-09	90,39%	8,94%	26,87%	50,07%	6,11%	11,76%	9,28%	-20,60%	18,52%
2010	351,01	18,02%	5,07	69,18	15,49%	57,37%	3,06	0,78	1,36
2017	455,81	5,01%	5,71	79,84	3,42%	62,50%	3,97	0,71	1,38
Zmiana 2010-17	29,86%	733,00%	12,51%	15,42%	3,75%	8,95%	29,31%	-8,91%	1,28%
Zmiana 1960-2017	9818,79%	8,94%	335,70%	2925,95%	6,34%	211,81%	268,84%	51,06%	121,83%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

3.6. Charakterystyka rozwoju gospodarczego Hongkongu w latach 1945-2010

3.6.1. Czynniki wewnętrzne

Hongkong w pierwszej połowie XX w. odgrywał rolę portu przeładunkowego, przez który przechodziła większość wymiany handlowej Chin z resztą świata, co doprowadziło do silnego uzależnienia jego gospodarki od sytuacji ekonomicznej głównego partnera (Parcewicz, 2010). Wraz z przejściem władzy w ChRL przez komunistów, sytuacja gospodarcza Hongkongu uległa na początku lat 50-tych znacznemu pogorszeniu. Wpływ na to miało nałożenie ograniczeń eksportowych na chińskie dobra strategiczne przez ONZ i embargo handlowe narzucone przez USA (Goodstadt, 2004). Od połowy lat 50-tych rozpoczął się proces dynamicznej industrializacji Hongkongu. Sprzyjały jej pozostawione przez Brytyjczyków rozbudowane instytucje, promujące m.in. przestrzeganie praw własności, rozwój konkurencyjności w sektorze prywatnym, wolny handel, surową politykę budżetową i prosty system fiskalny (Minardi, 2013).

Od początku lat 60-tych, lokalni producenci chętnie nawiązywali współpracę z brytyjskimi partnerami, czemu sprzyjała kolonialna przeszłość i system niskoprocentowanych pożyczek skierowanych na rozwój małych i średnich przedsiębiorstw. Brytyjczycy wspierali ich sprzedaż na rynku Wspólnoty Narodów¹⁹⁹ i USA, a zakładane wówczas firmy były często prowadzone przez imigrantów²⁰⁰. W ten sposób powstał uzupełniający się ekosystem gospodarczy, gdzie kluczową rolę odgrywał sektor prywatnych MŚP²⁰¹, prężnie rozwijający się dzięki zaawansowanym instytucjom (Wong i Siu, 2013). Przyczyniło się to do wysokiego tempa rozwoju od lat 60-tych, co z kolei doprowadziło do pojawienia się zjawiska niedoborów siły roboczej²⁰². Jednym ze sposobów na uporanie się z tym problemem było większe zaangażowanie zawodowe kobiet, które od tego momentu zaczęto zatrudniać w branżach przemysłowych. Wzrost podaży zasobu pracy, pozwolił sektorowi wytwórczemu osiągać specjalizację międzynarodową w branży odzieżowej i tekstylnej, tworzywach sztucznych i elektronice, wzrosły też dochody z turystyki, przemysłu żeglugowego i portu przeładunkowego (So, 1986).

¹⁹⁹ Obejmującej swoim zakresem m.in. Wielką Brytanię, Kanadę, Australię, Nową Zelandię i Południową Afrykę (do 1961 r.). Zob. House of Commons, *The role and future of the Commonwealth*, House of Commons 2013, London, s. 13.

²⁰⁰ Efektem tego była ich mniejsza podatność na lobbging i działania interwencjonistyczne ze strony lokalnych władz, co miało pozytywne przełożenie na dostosowanie przedsiębiorstw do globalnego popytu.

²⁰¹ Pod koniec lat 60-tych ok. 90% wszystkich przedsiębiorstw zatrudniało do 50 pracowników, dzięki czemu szybciej adoptowały się one do szybko zmieniających się trendów popytowych na rynku globalnym, co sprzyjało wzrostowi innowacyjności proponowanych przez nie dóbr i usług. Zob. A. So, *The Economic Success of Hong Kong: Insights from a World-System Perspective*, Sociological Perspectives 1986, vol. 29, no. 2, s. 241-258.

²⁰² Zjawisko to było potęgowane przez ustabilizowanie się sytuacji gospodarczej i politycznej w ChRL, które były do tej pory głównym dostarczcicielem brakującej siły roboczej.

Pomimo niewielkiej ingerencji państwa w kształtowanie się gospodarki Hongkongu, porównując z innymi państwami NICs, nie można mówić o jej zupełnym braku. Już od początku lat 50-tych przejęło ono kontrolę nad cenami ziemi i nieruchomości, żywności, usług medycznych i transportu publicznego. Ponadto miało ono wpływ na kształtowanie się struktury zatrudnienia (Tabela 40) oraz poziomu wykwalifikowania i wyedukowania kapitału ludzkiego. W tym też czasie wzrosło znaczenie sektora usług w PKB²⁰³, który stał się głównym czynnikiem wzrostu państwa w kolejnych dekadach (Lam N. M., 2000). Od początku lat 80-tych dynamicznie rozwijała się logistyka i infrastruktura wyspy, a także sektor usług finansowych (w dużym stopniu zarządzanego przez państwo), co poskutkowało wzrostem obrotów na lokalnych giełdach papierów wartościowych po 1985 r. (Porter, 2008).

Tabela 40 Struktura PKB i zatrudnienia Hongkongu w latach 1960-2018

Rok	Zatrudnienie (%)			PKB (%)				
	Rolnictwo	Przemysł	Usługi	Rolnictwo	Przemysł	Usługi	Biznesowe, finansowe i nieruchomości (% całości)	Pozostałe (% całości)
1961	7,4	50,5	42,1	bd	bd	bd	bd	bd
1976	2,5	50,6	46,9	1,3	36	62,7	bd	bd
1981	1,9	49,5	48,6	0,8	31,7	67,5	34,1	65,9
1991	0,8	34,9	64,3	0,4	40,7	58,9	27,5	72,5
2000	0,3	20,3	79,4	0,2	11,7	88,1	27,9	72,1
2010	0,2	12,8	87,0	0,1	6,8	93,1	30,4	69,6
2018	0,2	11,7	88,1	0,1	7,5	92,4	31,8	68,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank oraz Census and Statistic Department of Hong Kong Special Administrative Region (2000, 2020).

Do 1981 r. powstał w Hongkongu trójstopniowy system bankowy²⁰⁴, efektem czego była destabilizacja gospodarki, zmuszając Państwo do przejęcia wybranych jego podmiotów. Aby ustabilizować rynek wewnętrzny, rząd zdecydował się powiązać kurs dolara hongkońskiego z USD. Kryzys zapoczątkował szereg reform strukturalnych systemu finansowego, co wpłynęło na uformowanie się m.in. nowego nadzoru i prawa bankowego. W 1993 r. powołano do życia *Hong Kong Monetary Authority*, pełniące od tego czasu funkcję Banku Centralnego. Zmiany te stały się impulsem dla rozwoju sektora, który w 1996 r. gościł ok. 370 globalnych banków i instytucji finansowych (Chan Y. Y., 1998).

²⁰³ W latach 1980-1997, według Tao i Wonga udział sektora usług w PKB wzrósł z 67,5% do 85,2%, natomiast udział przemysłu zmalał z 23,7% do 6,5%. Średnioroczny wzrost sektora usług wynosiła w latach 1980-1989 6,9% (przemysł 8,7%), a w latach 1990-1997 6,4% (przemysł -4,5%). Od początku lat 90-tych zauważalna była intensywna relokacja lokalnych przedsiębiorstw produkcyjnych do przygranicznych prowincji chińskich. Zob. Z. Tao, R. Wong, *Hong Kong: from an industrialized city to a centre of manufacturing-related services*, Urban Studies 2002, vol. 39, no. 2, s. 2354-2358.

²⁰⁴ Odtąd banki dzielono na licencjonowane, licencjonowane z ograniczonym zakresem operacji finansowych i prywatne, przyjmujące depozyty.

Od początku lat 90-tych wzrosła wartość całkowita transakcji finansowych zawieranych na giełdzie hongkońskiej, czemu sprzyjało m.in. rosnące otwarcia chińskiej gospodarki. Tym samym pojawiła się konieczność uformowania zespołu instytucji regulujących funkcjonowanie tego sektora w nowej rzeczywistości. W 1999 r. podjęto decyzję o stworzeniu giełdy (*Growth Enterprise Market*) dedykowanej małym i średnim innowacyjnym przedsiębiorstwom, wciąż odgrywającym kluczową rolę w gospodarce i często operujących w ważnym dla rozwoju sektorze zaawansowanych technologii. W tym samym roku doszło do fuzji czterech dotychczas działających giełd papierów wartościowych w jedną instytucję, co miało sprzyjać zwiększeniu jej konkurencyjności międzynarodowej (Pauluzzo i Enrico, 2013).

W wyniku powyższych zmian wskaźnik kapitalizacji rynkowej Hongkongu, na początku XXI w., osiągnął pierwszy wynik na świecie, utrzymując tę pozycję do 2015 r.²⁰⁵. Zjawisko to było możliwe dzięki szybko rosnącej wartości chińskich przedsiębiorstw zarejestrowanych na giełdzie i ekspansji zagranicznej hongkońskich przedsiębiorstw. (Ho S.-Y. , 2018). Wśród innych reform sektora finansowego, mających miejsce na przełomie XX i XXI w., należy wyróżnić deregulację stóp procentowych, zniesienie limitów dla banków zagranicznych i instytucji finansowych dotyczących liczby posiadanych oddziałów i biur na terenie wyspy, a także złagodzenie dla nich zasad wejścia na rynek (Ho i Odhiambo, 2013).

Od początku XXI w. wzrosło znaczenie wydatków na badania i rozwój w PKB²⁰⁶, co wynikało z chęci utrzymywania wysokiego poziomu innowacyjności lokalnych branż kapitałochłonnych. W latach 1965-1989 TFP odpowiadało za ponad 21% wzrostu gospodarczego Hongkongu (Tabela 41), co jest wynikiem wyższym niż w przypadku Singapuru i zbliżonym do Korei Płd. (Lin i Wong, 2001). W 2000 r. powstała Komisja Technologii i Innowacji, której zadaniem było wspieranie komercjalizacji innowacji, za powstawanie których w 51% odpowiadają uniwersytety i centra badawcze²⁰⁷ (przemysł 45% i sektor publiczny 4%) (Wang J. , 2017). Położenie nacisku na rozwój sektora B+R pozwoliło na szybszą dyfuzję postępu technologicznego pomiędzy sektorami gospodarki w XXI w. (Ko, Tsang i Tang, 2018).

²⁰⁵ Szacuje się, że dynamiczny rozwój sektora finansowego i usług finansowych był główną determinantą wzrostu gospodarczego Hongkongu w latach 1986-2015.

²⁰⁶ Chociaż pozostawało ono na zdecydowanie najniższym poziomie spośród państw NICs w tym czasie, wynosząc jedynie 0,49% PKB. Dla porównania, średni poziom wydatków na sektor B+R w Korei Płd., Tajwanie i Singapurze przekraczało średnią dla państw OECD (2,2%).

²⁰⁷ Jest to sytuacja unikatowa w skali państw rozwiniętych, gdzie zazwyczaj to przemysł odgrywa rolę głównego innowatora. Taka sytuacja ma miejsce m.in. w przypadku Korei Płd., Tajwanu i Singapuru.

Tabela 41 Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście Hongkong lata 1965-2017

	1965-69	1970-79	1980-89	1965-89	1990-99	2000-09	2010-17	1990-2017	1965-2017
Wzrost PKB (%)									
Wzrost PKB	8,98	9,45	7,24	8,56	5,16	3,96	3,15	4,09	6,32
Udział kapitału	4,76	2,93	7,24	4,98	4,36	2,02	0,68	2,35	3,67
Udział Pracy	3,08	3,80	2,76	3,21	1,29	1,18	1,15	1,21	2,21
TFP	1,14	2,72	1,60	1,82	-0,49	0,75	1,31	0,52	1,17
Struktura (%)									
Wzrost PKB	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Udział kapitału	53,01	31,01	100,00	58,16	84,50	51,01	21,59	57,54	57,96
Udział Pracy	34,30	40,21	38,12	37,55	25,00	29,80	36,51	29,50	34,95
TFP	12,69	28,78	22,10	21,27	-9,50	18,94	41,59	12,80	18,53
Wzrost średniej wydajności pracy (%)									
Wzrost ŚWP	5,11	6,38	4,38	5,29	3,82	2,73	2,03	2,86	4,08
Kapitał	3,97	3,66	2,78	3,47	4,31	1,98	0,72	2,34	2,90
Wzrost TFP	1,14	2,72	1,60	1,82	-0,49	0,75	1,31	0,52	1,17
Struktura (%)									
Wzrost ŚWP	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Kapitał	77,69	57,37	63,47	65,60	112,83	72,53	35,47	81,70	71,25
TFP	22,31	42,63	36,53	34,40	-12,83	27,47	64,53	18,30	28,75

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

W 1997 r. suwerenność Hongkongu została przekazana ChRL z rąk Wielkiej Brytanii, prowadząc do powstania Specjalnego Regionu Administracyjnego Hongkongu (SAR), stanowiącego autonomiczną część ChRL. Zmiana ta miała charakter formalny, gdyż zgodnie z treścią deklaracji, obywatele Hongkongu mają korzystać ze swoich dotychczasowych praw przynajmniej do 2047 r. (Błaszczak, 2008). Wynikiem zacieśnienia relacji na linii Hongkong-Chiny, było podpisanie w 2003 r. bilateralnej umowy o wolnym handlu. Zyskanie nieograniczonego dostępu do rynku chińskiego przez hongkońskich przedsiębiorstw stało się jednym z głównych czynników wyjścia państwa z recesji, w której znalazło się ono w wyniku kryzysu azjatyckiego. Ponadto liberalizacja prawa wjazdowego do dla Chińczyków w 2003 r., wpłynęła na wzrost dochodów budżetowych z turystyki (Martin M. F., 2007).

Do 2018 r. hongkońska gospodarka została zdominowana przez chińskie przedsiębiorstwa, a jej udział w PKB ChRL zmalał z 27% do 3% w porównaniu z 1997 r. W wyniku napływu chińczyków (struktura społeczna, Tabela 42) do SAR, odnotowano wzrost cen nieruchomości,

prowadzący do nawarstwiających się nierówności społecznych (Wong H. , 2012), przyczyniając się w 2017 r. do wzrostu współczynnika Giniego do jednego z najwyższych poziomów na świecie (0,54). Co prawda władze podjęły się prób znormalizowania sytuacji na rynku nieruchomości, ale pogarszająca się obecnie sytuacja bytowa mieszkańców Hongkongu prowadzi do polaryzacji i radykalizacji społeczeństwa (Cabestan i Florence, 2018).

Tabela 42 Struktura demograficzna Hongkongu w latach 1961-2018

Rok	Populacja (mln)	Struktura społeczna (%)			Przyrost roczny (%)
		0-14	15-64	Powyżej 65	
1961	3,13	41	56	3	1,6
1970	3,96	37	59	4	2,5
1981	4,99	24,8	68,6	6,6	2,4
1990	5,66	21,7	69,8	8,5	3,2
2000	6,67	16,9	72,1	10,9	0,9
2010	7,07	12,1	75	12,9	0,7
2018	7,45	11,7	70,5	17,7	0,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Hong Kong Annual Digest of Statistics (1947-1967, 1978, 1981, 1991, 2001, 2011, 2020).

3.6.2. Czynniki zewnętrzne

Pod koniec lat 40-tych do Hongkongu przybyli chińscy kupcy, przywożąc ze sobą maszyny i wykwalifikowaną siłę roboczą. Dysponując rozpoznawalnymi markami na rynku globalnym, w niedługim czasie przyczyniły się one do przekierowania strumieni handlu państw zachodnich z Chin do Hongkongu. Dynamicznie rosnąca początku lat 50-tych rola handlu zagranicznego w PKB Hongkongu, poskutkowała pojawieniem się pierwszych reeksporterów, skupujących m.in. dobra produkowane w Japonii, czy USA w celu ich późniejszej odsprzedaży na rynkach Azji Południowo-Wschodniej. Niedługo później reeksport przewyższał eksport, czemu sprzyjało położenie geograficzne i pozycja Hongkongu jako jednego z najważniejszych portów przeładunkowych w Azji. Tendencja ta odwróciła się wraz ze wzrostem zaawansowania przemysłu pod koniec lat 50-tych, kiedy to konkurencyjność międzynarodową zyskały branże przemysłu lekkiego (Chen E. K., 1987). W 1961 r. bezrobocie wynosiło 0,7%, a w 1963 r. wolumen eksportu osiągnął rekordowy poziom 873 mln USD (Findlay i Wellisz, 1993).

Wzrost udziału przemysłu w eksporcie w połowie lat 60-tych, poskutkowało wzrostem kosztów pracy i spadkiem popytu międzynarodowego na lokalne dobra. Doprowadziło to do protestów społecznych, w związku z czym konieczna była ewolucja przemysłu do branż kapitałochłonnych. Po 1965 r. lokalne przedsiębiorstwa nastawiły się na produkcję dóbr konsumpcyjnych przeznaczonych na rynki rozwiniętych państw zachodnich. Ułatwieniem w tym procesie okazała się przeszłość kolonialna, gdyż dzięki relacjom z producentami, hurtownikami i

dużymi sieciami handlowymi w państwach anglosaskich, hongkońskie przedsiębiorstwa mogły dostosowywać swoją produkcję do tamtejszego popytu. Inną korzyścią była możliwość importu niezbędnych surowców z państw sąsiednich po cenach niższych niż rynkowi rywale, dzięki czemu rosła globalna konkurencyjność hongkońskiego przemysłu (Riedel, 1973).

Na początku lat 70-tych coraz istotniejszą rolę w eksporcie zaczął odgrywać sektor finansowy (Wu C.-j., 2005). Był to możliwe dzięki zacieśnieniu współpracy z ChRL w tym obszarze dekadę wcześniej, co przyczyniło się do długofalowego umocnienia się bilateralnych relacji. Wydarzeniem, które doprowadziło do zbliżenia obu państw było wsparcie Hongkongu w obejściu przez ChRL embarga handlowego nałożonego przez USA na import niezbędnych dóbr w 1950 r.²⁰⁸. W ten sposób Hongkong osiągnął status partnera ChRL, który zyskał na znaczeniu po 1978 r., odgrywając znaczną rolę w procesie transformacji chińskiej gospodarki (Schenk, 2016). Od początku lat 80-tych udział reeksportu w wymianie handlowej Hongkongu zaczął ponownie rosnać, gdyż poniekąd odzyskał on rolę oficjalnego pośrednika w transakcjach handlowych pomiędzy ChRL i rynkiem globalnym (Chiang M.-h., 2016).

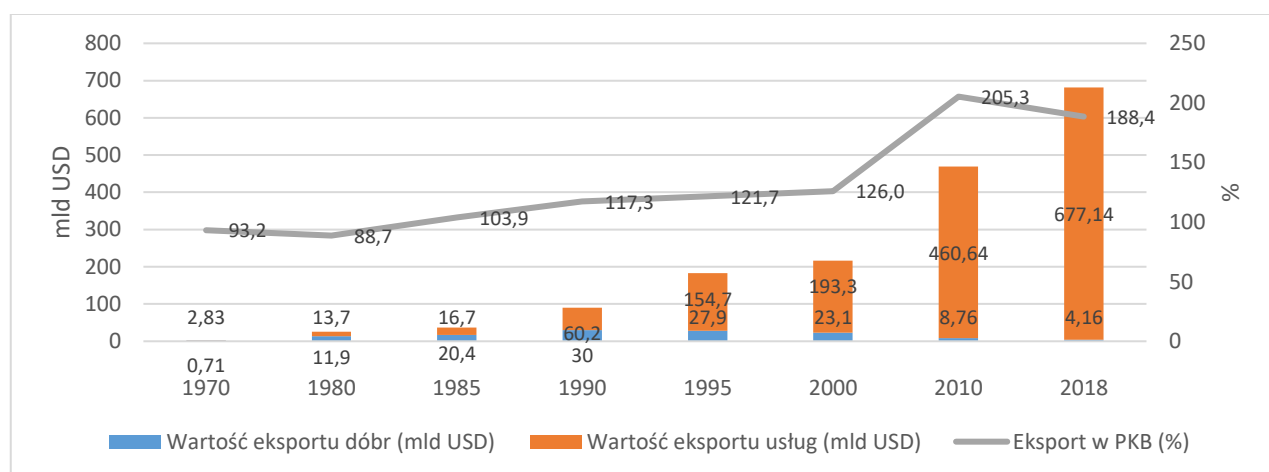
Dynamicznie zmieniająca się specjalizacja Hongkongu, ewoluująca od branży tekstylnej, poprzez przemysł lekki oraz elektroniczny do sektora usług finansowych, doprowadziła na początku lat 80-tych do rozpoczęcia procesu deindustrializacji wyspy i jej ewolucji w kierunku globalnego portu przeładunkowego. Postępujące uprzemysłowienie ChRL, przyczyniające się do wzrostu znaczenia handlu zagranicznego w ich gospodarce, prowadziło do rosnącego popytu tamtejszych przedsiębiorstw na usługi eksportowe oferowane przez firmy hongkońskie (Imai, 2001). W latach 1979-1990 Hongkong miał bezpośredni udział w 60% wszystkich inwestycji lokowanych w ChRL, jak też 60% przychodów Chin z turystyki. W 1990 r. 48% eksportu i 38% importu Chin pochodziło z Hongkongu (Wong Y. C., 1991).

W drugiej połowie lat 80-tych wzrósł też udział hongkońskich BIZ w ChRL. Ich głównymi odbiorcami stały się przygraniczne prowincje Guangdong i Fujian, gdzie powstały pierwsze specjalne strefy ekonomiczne w Chinach po 1978 r. (Ash i Kueh, 1993). Efektem rosnącej otwartości Chin na napływ BIZ, było przeniesienie zakładów produkcyjnych hongkońskich przedsiębiorstw na teren Chin kontynentalnych, obniżających w ten sposób koszty produkcji

²⁰⁸ Powodem nałożenia sankcji gospodarczych przez USA na Chiny, zdaniem Chena było ich przystąpienie do wojny koreańskiej po stronie Korei Północnej. Rok później do embarga przystąpiła również Organizacja Narodów Zjednoczonych. Zawieszenie bilateralnych relacji gospodarczych trwało do 1972 r., kiedy to w wyniku porozumienia osiągniętego przez prezydenta USA Richarda Nixona i premiera Chin Zhou Enlaia, wznowiono bilateralną wymianę handlową. Zob. X-Z. J. Chen, *China and the US Trade Embargo, 1950-1972*, *American Journal of Chinese Studies* 2006, vol. 13, no. 2, s. 173-175.

i przyczyniających się do specjalizacji gospodarki w usługach (Wykres 5). W 1995 r. wolumen hongkońskich BIZ w ChRL równał się 14,3% PKB wyspy. Były one finansowane głównie przez korporacje międzynarodowe ulokowane w Hongkongu, które w ten sposób testowały nowo formujące się środowisko biznesowe ChRL (Sung i Wong, 1998). Wraz ze stabilnością wewnętrzną, czynnik ten przyciągał kolejne BIZ na teren wyspy, w efekcie czego powstało tam rozbudowane zaplecze instytucjonalne i prężnie funkcjonujący rynek finansowy. W chwili przystąpienia Chin do WTO (w 2001 r.) stały się one trampoliną dla chińskich przedsiębiorstw, często decydujących na ekspansję zagraniczną za pośrednictwem Hongkongu (Brown i Steel, 2010). Tym samym zyskał on unikatową specjalizację międzynarodową, będąc oficjalnym pośrednikiem w operacjach biznesowych pomiędzy ChRL, a resztą świata (Meyer, 2008).

Wykres 5 Eksport Hongkongu w latach 1970-2018 i jego udział w PKB

Źródło: Opracowanie własne na podstawie World Bank i Hong Kong Annual Digest of Statistics.

W pierwszej dekadzie XXI w., bodźcem stymulującym odbicie gospodarcze po kryzysie azjatyckim była rosnąca liberalizacja ekosystemu biznesowego. Wyróżniając się dotąd pod względem oferowanych ulg administracyjnych, fiskalnych i prawnych, Hongkong przeistoczył się na początku II dekady XXI w. w światowego lidera w tej dziedzinie (Jankowiak, 2008), (Cheung, Wong, Ng i Wong, 2018). Skutkiem tego była konieczność restrukturyzacji rynku pracy, której towarzyszył napływ wykwalifikowanych specjalistów, a eksport praktycznie w 100% opierał się na usługach (Leung, Szeto i Tam, 2008). Po kryzysie 2008 r., doszło do jeszcze większego niż wcześniej zacieśnienia współpracy gospodarczej z ChRL, które przeistoczyły się w tym czasie z biorcy hongkońskich BIZ w najważniejszego inwestora na wyspie, uzależniając w znacznym stopniu tempo jej rozwoju (dane makroekonomiczne Tabela 44) od napływu swojego kapitału po 2010 r. (Wong i Yuen, 2012).

3.6.3. Rola *State Capitalism* w procesie rozwoju gospodarczego Hongkongu po 1951 roku

Pomimo tego, że Hongkong powszechnie uchodzi za przykład państwa, które oparło swój długotrwały rozwój na modelu kapitalistycznym, trudno pominąć w tym procesie rolę Państwa, które choć w mniejszym stopniu niż w wyżej opisanych przypadkach, było widoczne. Scott zwraca uwagę m.in. na wydatki publiczne w latach 50-tych, które były możliwe dzięki bliskim powiązaniom z Wielką Brytanią. Zostały one ulokowane głównie w infrastrukturę, mieszkania komunalne i transport publiczny (Scott, 1989). W ten sposób powstało zaplecze dla rozwoju sektora MŚP o potencjale eksportowym. Położono też nacisk na edukację (Hundt i Uttam, 2017). Ma podkreśla, że na terenie wyspy były też ulokowane siedziby dużych firmy brytyjskich, które można uznać za swoistą odpowiedź na konglomeraty państwowe w innych opisywanych państwach. Były one nie tylko stabilizatorem gospodarki, ale też punktem oparcia dla uformowania się prężnie rozwijającej się sieci małych i średnich przedsiębiorstw (Ma, 2016).

Od połowy lat 80-tych zauważalny był silniejszy zwrot w kierunku liberalizacji, prowadząc do powstania gospodarki korporacyjnej, gdzie kluczową rolę odgrywała wąska elita, skupiająca się wokół wpływowych rodzin²⁰⁹. Trend ten przyczynił się do narastającego rozwarstwienia społecznego. Próba podjęta przez instytucje państwowe by zapobiec temu procesowi była nieudana, ze względu na niską koordynację działań i rozdrobnienie kompetencyjne (Ma, 2009). Należy także pamiętać, że rozpoczęty w 1997 r. proces 50-letniego przejścia autonomii Hongkongu z rąk Wielkiej Brytanii do ChRL, wpłynął na zmiany w gospodarce SAR. Rosnący wzrost znaczenia chińskich przedsiębiorstw państwowych doprowadził do sytuacji, w której jego władze zostały zmuszone do stawiania gospodarczych i politycznych celów Pekinu priorytetowo (Hung H.-f. , 2018). W ten sposób, od początku XXI w. Hongkong z jednej z najbardziej otwartych gospodarek rynkowych, zaczął przeistaczać się, zdaniem Connor, w przykład *kapitalizmu koleśiowskiego* (ang. *crony capitalism*), gdzie rody Li, Lee, Kwok i Cheung zbudowały sobie nienaruszalną pozycję w takich sektorach jak bankowość, nieruchomości, telekomunikacja i usługi publiczne, a ich majątek był w 2014 r. równy 30% PKB (Connor, 2014). Według Stephena, wzrosła także wobec nich podległość polityków, którzy kosztem spadającej

²⁰⁹ W tym też okresie najważniejsze grupy interesu zaczęły bardziej angażować się w formalnych strukturach i instytucjach politycznych, tworząc w pewnym sensie grupę nacisku na władze. Zyskały one możliwość bezpośrednich mediacji na linii Państwo-Przedstawiciele biznesu, przyczyniając się również do wyboru branż, które w ogóle mogły zostać dopuszczone do konsultacji w takim formacie. Z czasem przyczyniło się to do powstania monopolu kilku sektorów, które skutecznie wpłynęły na ograniczenie w nich konkurencyjności i umocnienie swojej pozycji poprzez wymuszenie wprowadzenia tzw. „licencji państwowych” na działanie w nich dla podmiotów zewnętrznych. Zob. N. Ma, *The Making of a Corporatist State in Hong Kong: The Road to Sectoral Intervention*, *Journal of Contemporary Asia* 2016, vol. 46, no. 2, s. 250.

innowacyjności gospodarki i rosnących cen nieruchomości, przyczynili się do pogłębienia rozwarstwienia w społeczeństwie. Trend ten według autora może się zmienić, ale konsekwencją zmiany będzie wyraźniejszy wzrost interesów chińskich konglomeratów (Stephen, 2014).

Podsumowanie

Sukces gospodarczy Hongkongu po 1945 r. jest przykładem najbardziej liberalnej ścieżki rozwoju spośród omawianych w tym rozdziale. Nie oznacza to jednak, że tamtejsze władze nie ingerowały w funkcjonowanie rynku, co w szczególności przejawiało się w okresie zastoju gospodarczego połowy lat 80-tych. Co ciekawe, tak jak w przypadku Japonii i innych NICs władze stopniowo odchodziły od polityki interwencjonizmu to w Hongkongu obserwowana była tendencja odwrotna, po części wiążącą się z przejściem suwerenności jego terytorium z rąk Wielkiej Brytanii do Chin po 1997 r. Obejmowała ona swoim zakresem regulowanie rozwijającego się od końca lat 70-tych sektora usług biznesowych i finansowych, reżimu kursu walutowego i rynku nieruchomości. Podobnie jak w przypadku Singapuru, Hongkong od chwili uzyskania niepodległości opierał się na rozbudowanym systemie instytucji odziedziczonych po Wielkiej Brytanii. Miały one pozytywne przełożenie na transparentność przeprowadzanych na rynku transakcji, egzekucję praw własności i stabilność wewnętrzną wyspy, co przyciągało BIZ z państw rozwiniętych. Wśród czynników (Tabela 43), które przyczyniły do rozwoju państwa na początku lat 80-tych, należy wyróżnić zacieśnienie współpracy z Chinami po 1978 r. Uzyskanie pozycji pośrednika w operacjach handlowych pomiędzy ChRL z resztą świata pomogło w przyciągnięciu kolejnej fali BIZ na teren wyspy, zainteresowanych rosnącą liberalizacją chińskiego rynku. Od początku XXI w. najważniejszymi czynnikami wzrostu hongkońskiej gospodarki są sektor usług, liberalizacja ekosystemu biznesowego i napływ BIZ z Chin.

Tabela 43 Determinanty rozwoju gospodarczego Hongkongu w latach 1951-2010

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1951-1978	Rozwój MSP w przemyśle lekkim i elektronice, branży finansowej	Napływ przedsiębiorców i kapitału z ChRL, rosnący udział imigrantów w przemyśle	Rozwinięte zaplecze instytucjonalne, minimalizacja biurokracji i uproszczenie zasad prowadzenia biznesu	Stabilność polityczna, ścisła współpraca z Wielką Brytania i USA
1979-2000	Wzrost znaczenia sektora usług i reeksportu, ekspansja kapitałowa, współpraca z ChRL	Napływ siły roboczej z ChRL, wzrost zamożności lokalnego społeczeństwa	Konsolidacja infrastruktury finansowej, rozbudowa instytucji w branży finansowej i sektorze <i>high-tech</i>	Zintensyfikowana integracja gospodarcza i polityczna z ChRL
Po 2000	Sektor turystyczny, deregulacja handlu z ChRL, wzrost wartości giełdy	Zezwolenie obywatelom ChRL na wyjazdy turystyczne do Hongkongu	Pozycja światowego lidera w ułatwieniach dla rozwoju biznesu, przyciąganie kapitału zagranicznego	Wzrost odsetka wydatków budżetowych na cele publiczne

Zródło: Opracowanie własne

Tabela 44 Dynamika rozwoju gospodarczego Hongkongu w latach 1961-2017

Rok	PKB (mld. USD 2010)	Wzrost PKB	Populacja (w mln)	PKB per capita (w tys. USD 2010)	Wzrost PKB per capita	Odsetek osób zatrudnionych	Współczynnik kapitału ludzkiego	TFP w ujęciu PPPs (USA=1)	Kurs walutowy (USD=1)
1961	12,12	-	3,10	3,91	-	35,92%	1,80	-	5,71
1969	27,35	11,75%	3,78	7,23	9,98%	38,54%	1,90	0,76	6,06
Zmiana 1960-69	125,66%	10,82%	21,96%	85,02%	8,07%	7,30%	5,98%	9,88%	-5,71%
1970	29,88	9,26%	3,87	7,71	6,63%	39,08%	1,92	0,81	6,06
1979	66,75	11,29%	4,79	13,94	7,97%	44,15%	2,21	1,01	5,00
Zmiana 1970-79	123,40%	9,45%	23,66%	80,67%	6,88%	12,97%	14,89%	24,71%	21,15%
1980	74,31	11,33%	4,92	15,12	8,46%	46,17%	2,25	1,00	4,98
1989	133,59	5,20%	5,70	23,44	3,55%	48,58%	2,63	0,99	7,80
Zmiana 1980-89	79,79%	7,23%	15,94%	55,07%	5,38%	5,23%	16,53%	-0,90%	-36,20%
1990	139,40	4,35%	5,78	24,11	2,86%	47,67%	2,66	1,02	7,79
1999	219,42	1,04%	6,58	33,35	-0,58%	47,75%	2,70	0,89	7,76
Zmiana 1990-99	57,40%	5,16%	13,80%	38,31%	3,66%	0,15%	1,61%	-13,24%	0,42%
2000	238,13	8,53%	6,66	35,73	7,16%	48,48%	2,70	0,92	7,79
2009	321,71	-2,54%	6,98	46,07	-3,14%	50,55%	3,13	0,73	7,75
Zmiana 2000-09	35,10%	3,95%	4,80%	28,92%	3,34%	2,63%	15,79%	-20,94%	0,51%
2010	336,54	4,61%	7,03	47,90	3,99%	50,15%	3,14	0,73	7,77
2017	413,57	3,73%	7,36	56,15	2,86%	52,53%	3,24	0,75	7,79
Zmiana 2010-17	22,89%	3,20%	4,83%	17,22%	2,51%	4,73%	3,07%	2,43%	0,31%
Zmiana 1961-2017	3412,77%	6,63%	237,63%	1436,20%	4,98%	46,24%	80,32%	8%	-26,68%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z WDI i Penn Table 9.1.

Podsumowanie

Podjmując się próby zweryfikowania hipotezy głównej w punkcie H1, mówiącej o pozytywnym wpływie przedsiębiorstw państwowych na długotrwały i zrównoważony rozwój gospodarczy Japonii i NICs po II wojnie światowej, należy uznać że przebiegła ona pomyślnie. Japonia, która jeszcze przed wojną posiadała silnie rozbudowaną sieć korporacji państwowych, wykorzystwała to doświadczenie i oparła na nim uformowanie specyficznej wersji *State Capitalism* po 1945 r. Cechą charakterystyczną tego systemu były instytucje uzależnione od Państwa, które wzięły odpowiedzialność nie tylko za optymalną alokację kapitału prywatnego, ale też wychowanie branż strategicznych, dzięki którym zbudowano tam już w latach 60-tych globalną przewagę konkurencyjną. Do 1990 r. ok. 70% przedsiębiorstw w Japonii było wciąż powiązane z instytucjami państwowymi.

W Korei Płd. analogiczny proces należy uznać za bardziej upolityczniony. O ile w Japonii elity rządzące były raczej w niewielkim stopniu zaangażowane w procesy gospodarcze, o tyle w Korei dostęp do branż strategicznych wiązał się z ich bezpośrednią protekcją. Ponadto, efekt izolacjonizmu pogłębiał wzrost znaczenia poszczególnych klanów, których relacje z aparatem władzy dawał im dostęp do brakujących surowców i subsydiów eksportowych na produkowane dobra. Z czasem, doszło do stopniowej deregulacji gospodarki, głównie w sektorze bankowym i finansowym, która pozwoliła Czebolom na zyskanie jeszcze większej niezależności. Została ona finalnie zweryfikowana dopiero w trakcie trwania kryzysu azjatyckiego w 1997 r., skutki którego wymusiły ich transformację organizacyjną i tym samym dostosowanie do standardów międzynarodowych. Czebole odpowiadały w 1998 r. za ponad 20% PKB, a niektóre z nich uzyskały niedługo później status globalnych liderów w swoich branżach.

Do pewnego momentu także Tajwan opierał swój rozwój gospodarczy na *State Capitalism*, gdzie przewodnią rolę odgrywały duże konglomeraty państwowe. Na początku lat 60-tych, dzięki zastosowaniu szeregu bodźców fiskalnych i inwestycyjnych, udało się uformować tzw. firmy "pionierskie", których zadaniem było uzyskanie, w wybranych branżach strategicznych, konkurencyjnego międzynarodowo poziomu. Zastosowanie tej strategii okazało się sukcesem i na początku lat 80-tych były one odpowiedzialne za wygenerowanie ponad 16% PKB. Tym nie mniej, już dekadę wcześniej władze rozpoczęły proces stopniowego stymulowania sektora małych i średnich firm. W przeciwieństwie do Japonii (sieć instytucji powiązanych z Państwem) i Korei Płd. (elitaryzm), władze Tajwanu dobrowolnie zrezygnowały ze swojej nadzędnej roli w sterowaniu rozwojem na rzecz sektora prywatnego w latach 80-tych, tym samym szybko podnosząc konkurencyjność globalną swojej gospodarki.

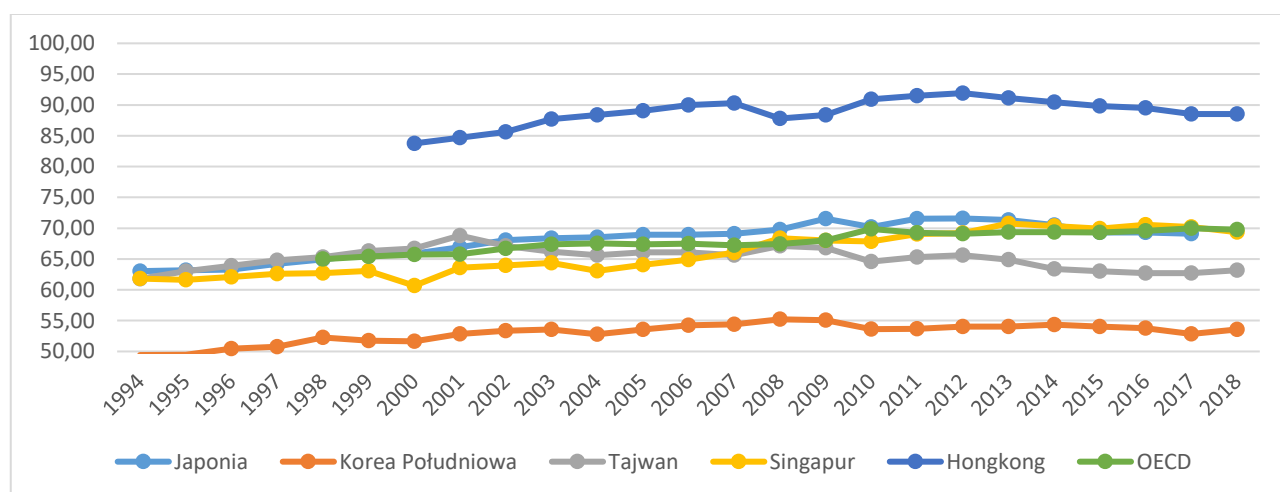
Przykład uformowanego w Singapurze *State Capitalism* jest nijako wypadową przykładów Japonii i Korei Płd. Nie dość, że od początku odzyskania niepodległości, przedsiębiorstwa powiązane z rządem (GLC) przejęły kontrolę nad kluczowymi branżami, to jeszcze zaczęły wokół nich zawiązywać się konglomeraty wielobranżowe. Działania te wiązały się z wyjątkowym podejściem władz, które uznały że w ten sposób będą one w stanie nie tylko realizować kolejne plany rozwojowe państwa, ale również zbudować firmy, które będą w stanie skutecznie konkurować na rynku globalnym. Za unikatowy przypadek uchodzi Temasek, który nie tylko stał się w latach 70-tych dominującym ramieniem inwestycyjnym Ministerstwa Finansów, ale z czasem przeistoczył się w *Superkorporację* obejmującą swoją pośrednią bądź bezpośrednią kontrolą, najważniejsze sektory gospodarki. Co ważne, przedsiębiorstwo to zyskało dużą niezależność decyzyjną od rządu, kierując się w swoich działaniach przeważnie interesem ekonomicznym. W efekcie, w 2014 r. w jego portfelu znajdowało się 12 firm, łącznie odpowiadających za blisko 40% kapitalizacji lokalnej giełdy.

Wyjątkiem był Hongkong, który dzięki położeniu geograficznemu, uwarunkowaniom historycznym i społecznym, miał poniekąd uproszczone warunki dla szybkiego otwarcia na rynek światowy. Z tego względu, nierzadko pomija się w jego kontekście rolę jaką odegrało Państwo w procesach rozwojowych. Należy jednak pamiętać, że do początku XXI w. kluczowe dziedziny gospodarki tj. infrastruktura mieszkaniowa i transportowa, służba zdrowia i edukacja, znajdowały się w jego rękach. Ponadto na terenie wyspy miały swoje siedziby duże brytyjskie konglomeraty przemysłowe, które poprzez bliską współpracę z lokalnymi małymi i średnimi przedsiębiorstwami, aktywnie przyczyniały się do wzrostu ich konkurencyjności. Narastająca liberalizacja gospodarki, mająca miejsce od lat 80-tych, zdecydowanie wzmocniła pozycję wąskich grup interesów i doprowadziła do szybko rosnącego rozwarstwienia społecznego. Proces ten pogłębia się od końca lat 90-tych wraz z wzrostem zainteresowania hongkońskim rynkiem wyrażanym przez chińskie przedsiębiorstwa państwowe, które są coraz intensywniej wykorzystywane przez Pekin jako narzędzia nacisku na lokalne władze.

Analizując powyższą charakterystykę przedsiębiorstw państwowych, należy pochylić się także nad zagadnieniem ich wpływu na integrację poszczególnych gospodarek w ramach architektury rynku globalnego. O ile bardziej zdecydowane procesy liberalizacyjne wyraźnie wyhamowały tempo wzrostu Japonii po 1991 r., o tyle tzw. *tygrysy azjatyckie* zyskały na tym procesie. Konglomeraty koreańskie, po zawirowaniach związanych z *Kryzysem Azjatyckim*, podniosły swoją konkurencyjność międzynarodową. Podobna sytuacja miała także miejsce w Singapurze, a tajwańskie przedsiębiorstwa od początku XXI w. zyskały status światowego

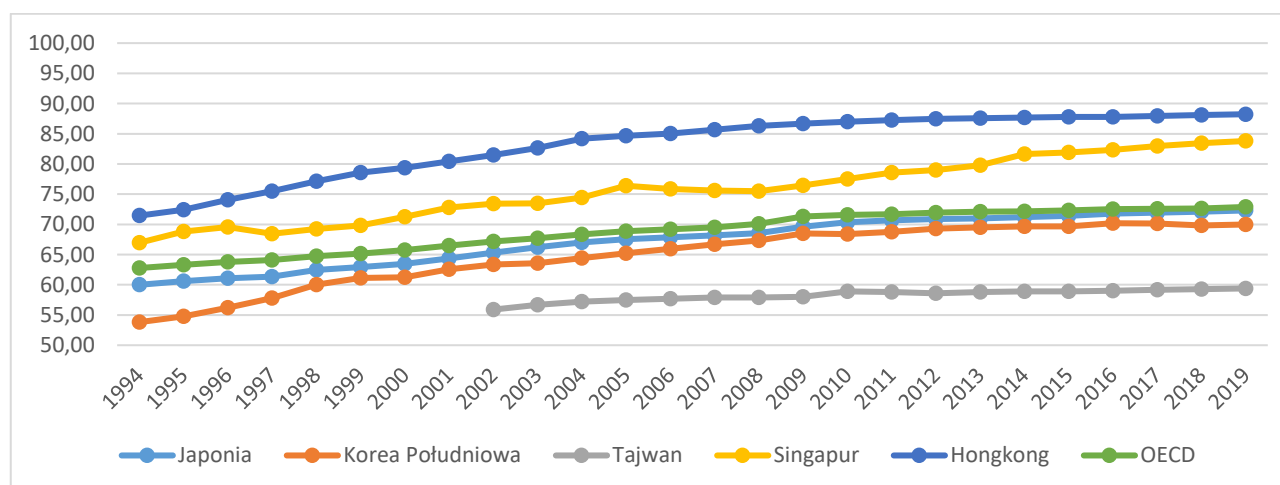
lidera w branży *high-tech*. Potwierdza to analiza udziału sektora usług, wskazującego na dojrzałość rozwojową omawianych państw, w ich PKB (69,8% dla państw OECD, Wykres 6) i odsetka osób w nim zatrudnionych (73% dla OECD, Wykres 7). Najbliżej tych wyników znajduje się Japonia (69,1% i 71,9%), a wyniki Singapuru (69,4% i 83,5%) oraz Hongkongu (88,5% i 88,2%) wykazują wyższy odsetek, co ma związek z usługowym charakterem tych gospodarek od wielu lat. W przypadku Tajwanu (63,2% i 59,4%) zauważalna jest tendencja spadkowa, wskazująca na powolny, acz sukcesywny odwrót od usług w kierunku pozostałych sektorów. Gospodarka Korei Płd. (53,6% i 70%), w dużym stopniu jest uzależniona od Czeboli, których wpływ na rozwój gospodarki pozostaje dyskusyjny. Co ciekawe, tempo jej wzrostu, w latach 2000-2010, było najszybsze spośród wszystkich omawianych przypadków.

Wykres 6 Udział usług w PKB Japonii i azjatyckich państw nowo uprzemysłowionych

Opracowanie własne na podstawie danych z WDI (2019).

Wykres 7 Udział osób zatrudnionych w sektorze usług w państwach nowo uprzemysłowionych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z WDI (2019).

Rozdział 4: Charakterystyka rozwoju gospodarczego Chińskiej Republiki Ludowej po 1978 roku

4.1. Uwagi wstępne

Wyjątkowy rozwój Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL), po 1978 r., jest związany z największym postępem gospodarczym, dokonany w czasie ostatnich 40 lat pośród KRS. Państwo to, izolujące się od światowej gospodarki przez 30 lat (w latach 1949-1978), przeistoczyło się w drugiej dekadzie XXI w. w największą światową gospodarkę²¹⁰ i globalnego lidera w produkcji dóbr i ich eksporcie²¹¹ (CRS, 2019). W efekcie wzrostu, w latach 1978-2018, ChRL zredukowała odsetek ludności żyjącej poniżej międzynarodowej granicy ubóstwa z poziomu 97,5% (770 mln osób) do 3,1% (30 mln osób) (Fang, Garnaut i Song, 2018). Osiągnięcie przez ChRL przełomowego sukcesu rozwojowego stało się możliwe dzięki zastosowaniu nietypowych rozwiązań systemowych łączących socjalistyczny ustrój polityczny na czele z KPCh, z systemem gospodarczym bazującym na mechanizmach rynkowych (Cieślik, 2015).

Podstawowym celem rozdziału jest weryfikacja hipotezy H1 mówiącej o pozytywnym wpływie *State Capitalism* i specyficznych lokalnych instytucji na rozwój ChRL po 1978 r. Kwestia ta była podnoszona m.in. przez ekonomistów zaliczających się do NEI (Acemoglu, Naidu, Restrepo i Robinson, 2014)²¹², w opozycji do czego stał np. Myrdal (Myrdal, 1973)²¹³. Hybrydowy model transformacji gospodarczej, opierający się na etapowym odejściu od polityki centralnego planowania na rzecz wolnego rynku, realizowany w ChRL po 1978 r, zdaje się potwierdzać teorię Myrdala. Osiągnięte w wyniku jego wdrożenia efekty, pokazują jeszcze inną propozycję rozwoju dla KRS niż ta sugerowane przez państwa rozwinięte, Japonię i NICs. W celu przedstawienia charakterystyki formowania się procesu rozwoju gospodarczego w przypadku Chin, kolejne podrozdziały będą skupiać się na analizie instrumentów zastosowanym przez lokalne władze, które przyczyniły się do wprowadzenia tego państwa na ścieżkę długoterminowego wzrostu. W podsumowaniu znajdzie się wykaz zidentyfikowanych w ramach badań literaturowych czynników tego zjawiska.

²¹⁰ Wyrażonego jako PKB w ujęciu Parytetu Siły Nabywczej (PPP)

²¹¹ Posiadające także największe rezerwy dewizowe w skali świata.

²¹² Ich zdaniem wprowadzenie systemu demokratycznego, było warunkiem koniecznym dla realizowania polityki długotrwałego i zrównoważonego rozwoju. Więcej na ten temat w rozdziale 1.

²¹³ Dopuszczał on możliwość istnienia ustrojów alternatywnych w KRS, mogących zaproponować innowacyjne rozwiązania, skutkujące wejściem KRS na ścieżkę zdynamizowanego i stabilnego rozwoju.

4.2. Charakterystyka chińskiej gospodarki przed 1978 rokiem

Chińska Republika Ludowa (powstała w 1949 r.), od początku lat 50-tych opierała się na systemie centralnego planowania gospodarczego, wzorowanego na przykładzie ZSRR i wdrażanych tam od końca lat 20-tych planów 5-letnich (Grabowski, 2009). W pierwszych latach działania KPCh skupiła się na reformie rolnictwa (1950 r.), zmierzając w kierunku jego kolektywizacji, ale pierwszy plan 5-letni (1953-1957), miał na celu industrializację gospodarki, czemu wtórowała nacjonalizacja przedsiębiorstw prywatnych i postępująca modernizacja terenów wiejskich. Jej skutkiem było pojawienie się nadwyżki osób zatrudnionych w rolnictwie, co pozwoliło przenieść ją do branż kapitałochłonnych. Wyniki planu przyniosły oczekiwany skutek i przyczyniły się do zwiększenia PKB o ok. 20% (Palese, 2009). W ramach drugiego planu 5-letniego, tzw. *Wielkiego Kroku Naprzód*, który miał być realizowany w latach 1958-1962, pozytywna tendencja wzrostowa została odwrócona, a w wyniku podjętych decyzji i przyjętych założeń, ucierpiały wszystkie sektory gospodarki, na czele z rolnictwem. Odwrót od pełnego wykonania planu zaczął się pod koniec 1960 r., a od początku 1962 r. rozpoczęła się realizacja nowego kursu w gospodarce, w większym stopniu nastawionego na rozwój wolnego rynku i drobnej przedsiębiorczości (Dębicka, 2013).

Sformowany w 1964 r. program 4. modernizacji (będący podstawą dla trzeciego 5-letniego planu realizowanego w latach 1966-1970), miał obejmować przemysł, rolnictwo, obronność, a także badania i rozwój. W efekcie, rok później produkcja w rolnictwie wróciła do poziomu sprzed 1958 r. W 1966 r. doszło do wybuchu Rewolucji Kulturalnej, zainicjowanej przez Przewodniczącego KPCh - Mao Zedonga, która przyczyniła się do straty znaczenia ruchu reformistycznego na czele z Deng Xiaopingiem i Liu Shaoqui (Chow G. C., 2004). Na początku lat 70-tych rozpoczął się proces stopniowej specjalizacji w branżach przemysłu lekkiego (czwarty plan 5-letni, realizowany w latach 1971-1975, dane odnośnie wszystkich planów 5-letnich w latach 1953-2020, Tabela 45), w rezultacie której Chiny miały przeistoczyć się w państwo uprzemysłowione. Nowa polityka doprowadziła jednak do spadku efektywności rolnictwa i produkcji w branży stalowej i energetycznej, przyczyniając się do wzrostu nierówności dochodowych pomiędzy regionami. W połowie lat 70-tych ChRL, pomimo swojej rozciągłości terytorialnej i niespotykanej liczebności populacji, pozostawała scentralizowana praktycznie we wszystkich dziedzinach gospodarczych. Opłaty i podatki zebrane na poziomie prowincji najpierw zasilały budżet centralny by dopiero później być alokowanymi i redystrybuowanymi zgodnie z założeniami planów (Jaggi, Rundle, Rosen i Takahashi, 1996).

Tabela 45 Założenia i egzekucja planów rozwojowych Chińskiej Republiki Ludowej w latach 1953-2020

Nazwa Planu	Czas Realizacji	Cele	Średnioroczny wzrost PKB (%)
1. 5-letni Plan Rozwoju	1953-1957	Industrializacja gospodarki, nacjonalizacja prywatnych przedsiębiorstw przemysłowych, modernizacja terenów wiejskich	5%
2. 5-letni Plan Rozwoju	1958-1962	Rozwój przemysłu ciężkiego, kolektywizacja, wzmocnienie sektora bezpieczeństwa narodowego i podniesienie standardu życia obywateli	-3,5%
3. 5-letni Plan Rozwoju	1966-1970	Uzyskanie niezależności od importu żywności, stymulowanie postępu technologicznego, rozbudowa infrastruktury, wzrost efektywności produkcji przemysłowej	7,4%
4. 5-letni Plan Rozwoju	1971-1975	Wzrost udziału przemysłu ciężkiego w przemyśle ogółem, wzrost jego efektywności, inwestycje w infrastrukturę	5,9%
5. 5-letni Plan Rozwoju	1976-1980	Ustanowienie samowystarczalnego sektora przemysłowego i narodowego systemu gospodarczego, pewne otwarcie się na import technologii	4,7%
6. 5-letni Plan Rozwoju	1981-1985	Polityka dostosowania, korekt, reform i rozwoju gospodarki socjalistycznej, realizacja programu 4-modernizacji, wzrost znaczenia dóbr konsumpcyjnych w produkcji, modernizacja technologiczna, rozwój edukacji i nauki	10,7%
7. 5-letni Plan Rozwoju	1986-1990	Koordynowanie tempa rozwoju gospodarczego poprzez wdrażanie kolejnych reform, utrzymanie zbilansowanego budżetu, dostosowanie produkcji przemysłowej do zmieniającego się popytu konsumenckiego, otwarcie się na świat, przy jednoczesnym dynamicznym rozwijaniu gospodarki	8%
8. 5-letni Plan Rozwoju	1991-1995	Stymulowanie napływu kapitału pod postacią BIZ, rozbudowa infrastruktury handlowej i transportowej, podniesienie produkcji we wszystkich sektorach PKB, decentralizacja systemu podatkowego, otwarcie kolejnych miast i stref na wymianę handlową z zagranicą	12,3%
9. 5-letni Plan Rozwoju	1996-2000	Rozwój prowincji centralnych i zachodnich, maksymalizacja wykorzystania posiadanych czynników wytwórczych, utrzymanie stabilności makroekonomicznej, wzrost znaczenia branż kapitałochłonnych w przemyśle, restrukturyzacja przedsiębiorstw państwowych, liberalizacja barier wejścia dla kapitału zagranicznego	8,6%
10. 5-letni Plan Rozwoju	2001-2005	Restrukturyzacja gospodarki, modernizacja przedsiębiorstw państwowych, utrzymanie wysokiego tempa wzrostu gospodarczego, urbanizacja, tworzenie nowych miejsc pracy, wzrost konkurencyjności produkcji w skali międzynarodowej	9,8%
11. 5-letni Plan Rozwoju	2006-2010	Wzrost udziału sektora usług w PKB, postępująca urbanizacja, wzrost wydatków na sektor B+R, zmniejszenie konsumpcji energii, ochrona środowiska	11,3%
12. 5-letni Plan Rozwoju	2011-2015	Odejście od polityki inwestycji kosztem zwiększenia konsumpcji wewnętrznej, położenie nacisku na rozwój ośrodków wiejskich i mniejszych miast, bardziej równomierna redystrybucja dochodu narodowego, rozwój systemu zabezpieczeń społecznych, kontynuowanie polityki sprzyjającej ochronie środowiska	7,9%
13. 5-letni Plan Rozwoju	2016-2020	Rozwój gospodarczy stymulowany dzięki innowacyjnym branżom przemysłowym, zawężenie luki dochodowej pomiędzy miastami i terenami wiejskimi, pogłębienie kooperacji w skali międzynarodowej, wzrost świadomości ekologicznej w społeczeństwie	6,7%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z china.org.cn, Penn Table 9.1. i WDI (2020).

Rok 1976 r., wieńczący okres Rewolucji Kulturalnej, charakteryzował się zastojem gospodarczym, spadkiem produkcji i narastającymi niepokojami społecznymi. Wiązały się one m.in. ze śmiercią Mao Zedonga i Zhou Enlaia. Niedługo potem, nowo powołany premier Hua Guofeng zdecydował się na wdrożenie 10-letniego planu rozwoju (piątego w kolejności), który miał przyczynić się do podniesienia dynamiki wzrostu gospodarczego, odchodząc od polityki izolacjonizmu i zakładający otwarce się na handel międzynarodowy. W efekcie wydania zgody na import brakującego sprzętu i technologii, z początkiem 1978 r. rozpoczął się proces przebudowy gospodarki. Jej efekty były krótkotrwałe, gdyż brakowało tam odpowiedniego zaplecza infrastrukturalnego i kadry zarządczej. W tym samym czasie zaczęło rosnąć poparcie w partii dla frakcji reformistów, na czele z Dengiem Xiaopingiem (Onoye, 1982).

4.3. Czynniki determinujące rozwój gospodarczy ChRL w latach 1978-1993

4.3.1. Czynniki wewnętrzne

Podrozdział ten skupi się na przedstawieniu reform wewnętrznych, które przyczyniły się do rozwoju Chin w latach 1978-1993. W początkowej fazie ich wdrażania były one napędzane stopniowym otwieraniem wybranych branż gospodarki na sektor prywatny. W pierwszej kolejności trend ten objął rolnictwo, które dzięki podniesieniu wydajności produkcji, uwolniło część zatrudnionego tam zasobu pracy. W efekcie mógł on zostać przeniesiony do przemysłu, dając początek industrializacji. Ta z kolei pobudziła proces urbanizacji i stała się impulsem dla rozpoczęcia realizacji programu czterech modernizacji. Niedługo później przedsiębiorstwa państwowe otrzymały pewną niezależność przy podejmowaniu decyzji zarządczych i zgodę na sprzedaż nadwyżek, co pozwoliło na deregulację cen i przyczyniło się do powstania dwutorowego modelu rozwoju. Wraz z postępującą decentralizacją państwa, rosła niezależność regionów, które otrzymały pewną swobodę w tworzeniu lokalnych instrumentów rozwojowych, mogących znaleźć w przyszłości swoje zastosowanie też w skali całego państwa.

W 1977 r. KPCh została zdominowana przez zwolenników radykalnych reform gospodarczych, na czele których stanął Denga Xiaopinga. Pierwsze zmiany, wdrożone przez nowego lidera dotyczyły procesu rekrutacji uniwersyteckiej. W ich efekcie nadrzędną rolę zaczęły odgrywać wyniki osiągnięte przez kandydatów na egzaminach kwalifikacyjnych, a nie powiązania rodzinne i pochodzenie. Niedługo później, korzystając z podziałów wewnątrz partii, nurt reformistyczny został oficjalnie zaakceptowany na III Plenum KC KPCh w 1978 r. Zdecydowano na nim o konieczności modernizacji gospodarki, zaczynając od dekollektywizacji rolnictwa, zwrócono uwagę na konieczność nawiązania współpracy gospodarczej z państwami roz-

winiętymi, wdrożenie reform w oparciu o program czterech modernizacji i decentralizację państwa. Większy nacisk położono na jakość pracy i przedsiębiorczość społeczeństwa. Po raz pierwszy od 1949 r. zdecydowano się na odejście od systemu równości płacowej, uzależniając ich wysokość od jakości i ilości wykonanej pracy (Tisdell, 2009). W latach 1981-1985 realizowano szósty 5-letni plan rozwojowy, który zdefiniował krótko i średniookresowe cele rozwojowe Chin, podkreślając konieczność konsolidacji, modernizacji i restrukturyzacji mechanizmu tamtejszej gospodarki centralnie planowanej (Belassa, 1987).

Reforma rolna końca lat 70-tych, opierała się na dekollektywizacji i nadaniu rolnikom praw własności do użytkowanych gruntów. W efekcie otrzymali oni możliwość podejmowania niezależnych decyzji produkcyjnych, co skutkowało wzrostem jego wydajności w latach 1978-1984 61% (Fan, Kanbur, Wei i Zhang, 2013). Zezwolono wówczas rolnikom też na sprzedaż wyprodukowanych nadwyżek na wolnym rynku. W 1986 r., wskaźnik konsumpcji mieszkańców wsi, w ujęciu *per capita*, podwoił się w porównaniu z 1978 r, co było wynikiem o 40% większym niż w przypadku miast. Przyczyniło się to do znacznego wzrostu popytu na terenach wiejskich na towary konsumpcyjne i wyroby przemysłu lekkiego (Li K.-w. , 2001).

Skutkiem reformy rolnej była również industrializacja wsi. Stała się ona możliwa dzięki wzrostowi znaczenia wiejskich konglomeratów przemysłowych, które korzystając z uwolnienia rolniczych zasobów pracy, niedługo później zaczęły odgrywać istotną rolę w rozwoju całej gospodarki. Od 1984 r. mogły one liczyć na zestaw oficjalnych ulg, takich jak zniesienie limitów na zakup niezbędnych materiałów rolnych, preferencyjne stawki podatkowe, systemowe ułatwienia w nawiązaniu współpracy z przedsiębiorstwami miejskimi, czy zezwolenie na dowolny charakter prowadzonej działalności. W 1984 r., wiejskie konglomeraty odpowiadały za 30% produkcji przemysłowej ChRL (Nehru, Kraay i Yu, 1997).

W branżach przemysłowych rozpoczął się w tym czasie proces stopniowej decentralizacji w alokacji produkcji. Przedsiębiorstwa państwowe zyskały po 1980 r. pewną niezależność, otrzymując m.in. zgodę na utrzymanie niewielkiej części wytworzonego zysku, czy zarządzanie nadwyżkami produkcyjnymi, wyprodukowanymi ponad kwoty planu. Miało to stymulować firmy do efektywniejszego zarządzania posiadanymi zasobami i przekładać się na wzrost wydajności ich produkcji (Tabela 46, Tabela 47). Proces ten był wspierany stopniowym otwarciem się gospodarki ChRL na rynek globalny (Jefferson i Rawski, 1994).

Tabela 46 Wzrost produktywności chińskich zakładów przemysłowych w latach 1980-1992

Forma przedsiębiorstwa	1980	1985	1990	1992	Średnioroczny wzrost (%)
Państwowe	100*	148	210	257	7,8
Kolektywne	100	267	554	910	18,4
Prywatne (a)	100	21752	126057	241455	64,9
Inne (b)	100	492	3530	8736	37,2
Łącznie	100	176	328	480	13,1

a=firmy prywatne, zatrudniające mniej niż 8 osób, b=firmy prywatne, zatrudniające powyżej 8 osób, spółki typu *joint venture*, firmy zagraniczne. *1980=100

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z (Jefferson i Rawski, 1994) i (Hofman i Wu, 2009).

Tabela 47 Wzrost TFP i produktywności czynnika pracy w ChRL w latach 1980-1992 (%)

	1980-84	1984-88	1988-92
TFP			
Sektor państwowy	1,8	3	2,5
Sektor kolektywny			
W miastach	3,4	5,9	4,9
Na wsiach	7,3	6,6	6,9
Produktywność pracy			
Sektor państwowy	3,8	6,2	4,7
Sektor kolektywny			
W miastach	8,6	7	13,8
Na wsiach	5,8	14,4	17,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (Jefferson i Rawski, 1994).

Wzrost znaczenia przemysłu w PKB ChRL na początku lat 80-tych, pozytywnie przełożył się na urbanizację, która pozostawała na praktycznie niezmiennym poziomie od lat 60-tych. Wu doszukiwał się w tym zjawisku cech wspólnych z wczesnorozwojowymi procesami gospodarek uprzemysłowionych. Według jego danych, w latach 1980-1990 prawie 3-krotnie wzrósł odsetek Chińczyków zamieszkujących obszary miejskie²¹⁴ (Wu H. X., 1994). Według Zhanga i Songa, migracja ludności wiejskiej do miast w ChRL, odpowiadała za 80% wzrostu liczebności mieszkańców miast w latach 1978-1988. W analogicznym okresie tempo urbanizacji 3-krotnie przewyższało wzrost populacji ogółem. Migracja przebiegała w dominującym stopniu z prowincji śródlądowych (Syczuan, Henan, Anhui, Hunan) do nadmorskich (Guangdong, Zhejiang i Fujian) (Zhang i Song, 2003). Zmiana struktury społecznej stała się impulsem dla wzrostu udziału eksportu w PKB (poprzez wzrost zatrudnienia w przemyśle) i wzrostu płac w miastach, skutkiem czego było ograniczenie skali ubóstwa (Ostrowska, 2015).

²¹⁴ Według Kleinwechtera nie wszyscy wyjeżdżający ze wsi do miast pozostawali tam na stałe, natomiast dzięki umiejętnościom nabytym podczas pobytu w zespołach miejskich, byli oni lepiej przygotowani do otwierania działalności gospodarczych, pozytywnie oddziałujących na rozwój słabiej rozwiniętych regionów. Zob. U. Kleinwechter, *Rural-urban migration China: An analytical framework of migrants' contribution to rural development*, Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences 2012, vol. 4, no. 4, s. 766-771.

Pod koniec 1984 r. rozpoczął się kolejny etap liberalizacji chińskiej gospodarki, w ramach którego władze podjęły decyzję o etapowym odejściu od pełnej regulacji cen. Pierwszym krokiem było zniesienie kontroli nad wytworzonymi nadwyżkami produkcyjnymi. W efekcie, zapoczątkowano proces gradualnej transformacji do systemu wolnorynkowego, odbywającej się w oparciu o realizację szeregu reform, będących częścią składową siódmego planu 5-letniego (1986-1990) (Zhang J. , 2018). Jednocześnie, pozostawiono system planistyczny, będący gwarantem utrzymania stabilności w razie niepowodzenia reform. Początkowo władze zdecydowały się na implementację nowych rozwiązań w wybranych prowincjach (Bennett, Dixon i Hu, 2018). Niedługo potem okazało się, że ceny ukształtowane w ramach wolnego rynku były korzystniejsze od tych złożonych w planie. Do 1989 r. cała gospodarka chińska opierała się na modelu dwutorowym²¹⁵ (Zhang i Yi, 1997).

W połowie lat 80-tych, władze zdecydowały się na dalszą liberalizację rolnictwa, kładąc nacisk na formowanie się miejskich i wiejskich przedsiębiorstw gminnych. Ich działalność skupiała się na wytwarzaniu maszyn i narzędzi rolnych, nawozów sztucznych, materiałów budowlanych i produktów spożywczych. Dzięki otrzymaniu otwartego dostępu do specjalnych linii kredytowych, stopniowo rósł ich udział w gospodarce²¹⁶ (Hartford, 1991). W tym samym czasie decyzyjność w rolnictwie przeniesiono z poziomu centralnego na lokalny, co przyczyniło się do wzrostu jego efektywności (Cieślik, 2013). Prowincje zyskały większą niezależność decyzyjną co doprowadziło do wzrostu konkurencyjności pomiędzy nimi. Pozytywnym skutkiem zjawiska było zainicjowanie procesu powstawania zróżnicowanych instrumentów rozwojowych, a negatywnym wybuch regionalnej wojny handlowej²¹⁷ (Young A. , 2000).

Druga połowa lat 80-tych charakteryzowała się spowolnieniem gospodarczym i wzrostem inflacji, będącej efektem postępującej liberalizacji gospodarki i rosnącej liczby przedsiębiorstw operujących w przemyśle lekkim i branżach wytwórczych. Zaczęła narastać też presja ze strony społeczeństwa, które oczekiwało rozszerzenia zakresu liberalizacji na sferę wolności obywatelskich i pluralizmu politycznego. Wydarzenia z początku czerwca 1989 r. na Placu Tiananmen, spotkały się ze sprzeciwem państw zachodnich inwestujących w Chinach w latach 80-tych (Naughton, 2009), co negatywnie przełożyło się na napływ BIZ (Chunlai, 1996),

²¹⁵ Schemat dwutorowego przeprowadzania reform został zastosowany też przy reformie mieszkaniowej, rynku pracy, ubezpieczeń społecznych, praw własności, czy liberalizacji kursu wymiany walutowej.

²¹⁶ W 1988 r. działało ok. 19 mln przedsiębiorstw tego typu, zatrudniających ok. 100 mln mieszkańców ChRL.

²¹⁷ Problem ten, zdaniem Cieślik, ma realne odzwierciedlenie również obecnie, gdyż oddziaływanie reformy, wdrażanych w ChRL po 1978 r., przełożyło się na wzrost zamożności jedynie wybranych prowincji i grup społecznych, nie skutkując równomierną poprawą jakości życia w skali całego państwa. Zob. E. Cieślik, *Efekt Smoka. Skutki recesji gospodarczej Chin po 1978*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa 2012, s. 82-84.

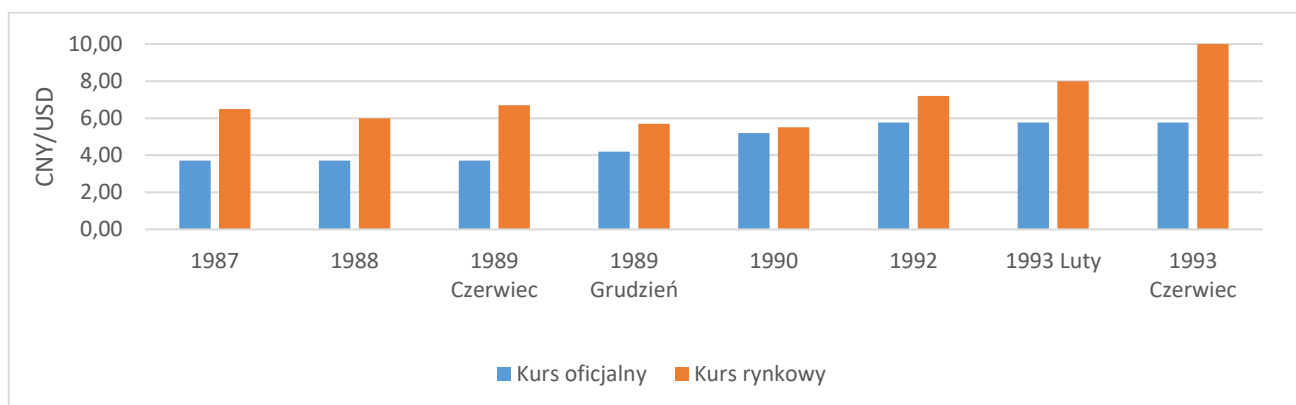
tempo wzrostu ChRL (Morrison, 2013) i jej zadłużenie zagraniczne (Gelb, Jefferson i Singh, 1993). KPCh, pomimo nacisków z zewnątrz, umocniła swoją pozycję na początku lat 90-tych, stając się gwarantem sukcesu przyjętego w 1978 r. modelu rozwojowego.

4.3.2. Czynniki zewnętrzne

W tym podrozdziale zostaną przedstawione instrumenty polityki handlowej, zastosowane przez chińskie władze po 1978 r. Wśród nich na wyróżnienie zasługuje liberalizacja dostępu do transakcji międzynarodowych dla przedsiębiorstw, stabilizacja kursu walutowego juana (CNY), otwieranie stref wolnego handlu, import wykwalifikowanej siły roboczej i stopniowe zastępowanie centralnego planowania w procesach związanych z handlem zagranicznym, systemem barier i ograniczeń pozataryfowych. Co równie ważne, w tym czasie rozpoczął się proces integracji Chin w strukturach rynku globalnego, czemu sprzyjało otwarcie się KPCh na współpracę w ramach międzynarodowego ładu instytucjonalnego, reprezentowanego m.in. przez Układ Ogólny w Sprawie Taryf Celnych i Handlu (GATT).

Liberalizacja handlu zagranicznego rozpoczęła się od decentralizacji procesu decyzyjnego, dzięki czemu zwiększeniu uległa liczba przedsiębiorstw mogących prowadzić wymianę zagraniczną i zredukowano regulacje wpływających na wielkość jej wolumenu. Do tego czasu, monopol na wszystkie transakcje eksportu i importu, znajdowały się pod zarządem 12. wybranych przedsiębiorstw państwowych. Od połowy lat 80-tych, stopniowo dewaluowano i stabilizowano wartość CNY (Wykres 8). Dzięki temu możliwe stało się wycenienie dóbr nabywanych zagranicą według ich rzeczywistej wartości. Doprowadziło to do gradualnego zniesienia subsydiów importowych i wzrostu znaczenia handlu zagranicznego w PKB. Władze, chcąc zachęcić lokalne przedsiębiorstwa, korporacje i prowincje do zwiększenia eksportu, zezwoliły im na zatrzymanie ustalonej części uzyskanego w ten sposób zysku (West L. A., 1993).

Wykres 8 Kurs CNY w latach 1987-1993 z uwzględnieniem wariantu oficjalnego i rynkowego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (West L. A., 1993).

W 1980 r., powstały pierwsze specjalne strefy ekonomiczne²¹⁸, będące integralną częścią polityki „otwartych drzwi”, które ulokowano w południowych regionach tj. wokół Shenzhen, Zhuhai, Shantou i Xiamen. W 1985 r. władze zdecydowały się na rozszerzenie zasięgu stref na 14 miast portowych, ulokowanych na wschodnim wybrzeżu (Tabela 48). Dzięki otrzymanemu wsparciu rządowego pod postacią bodźców inwestycyjnych, dysponowały one dogodnymi warunkami dla przyciągania kapitału pod postacią BIZ²¹⁹. Dzięki temu, niedługo później udało się stworzyć odpowiednie warunki dla rozwijania lokalnych przedsiębiorstw działających w branżach kapitałochłonnych. W lutym 1985 r. powstały trzy strefy wolnego handlu znajdujące się w pobliżu delty rzeki Jangcy, celem których było pobudzanie eksportu i napływ inwestycji zagranicznych do wybranych sektorów (Ota, 2003).

Tabela 48 Wskaźniki rozwoju SSE i uprzywilejowanych miast portowych w latach 1984-1991

	Wzrost produkcji przemysłowej 1984-1991 (%)	Eksport/PKB w 1991 (%)	Inwestycje zagraniczne w 1991 (w mld USD)	Inwestycje zagraniczne/PKB w 1991 (%)
14 miast (średnio)	9,9	116,8	2,434	7,2
Shenzhen	41,2	382,6	0,477	18,5
Zhuhai	45,4	186,3	0,157	13,6
Shantou	27	252,9	0,197	27
Xiamen	24,7	118,7	0,183	17,1
4 SSE (średnio)	34,2	273,5	1,013	18,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (Ota, 2003).

Zacieśnienie współpracy z przedsiębiorstwami zagranicznymi było również motywowane chęcią pozyskania rozwiniętych technologii, które wraz z nauką miały stać się najważniejszymi czynnikami w procesie doganiania państw uprzemysłowionych przez Chiny. W centrum uwagi postawiono projekty wspierające postęp w naukach ścisłych, informatyce i rozbudowę zaplecza dla produkcji obwodów elektrycznych. Znaczne nakłady przeznaczono też na wyedukowanie kadry naukowców i specjalistów. Ponadto zaczęto zapraszać na uczelnie państwowe zagranicznych uczonych tak w charakterze gości, jak i stałych pracowników naukowych, pojawił się też dostęp na uczelniach do zagranicznej literatury naukowej (Cieślik, 2015).

Z początkiem lat 80-tych odgórne planowanie importu zaczęło stopniowo zastępować przez system taryf i barier pozataryfowych. Początkowe stawki taryfowe były nastawiona na ochronę rynku przed nadmiernym napływem dóbr i usług z zagranicy. Do najważniejszych

²¹⁸ Problematyka specjalnych stref ekonomicznych i ich udział we wzroście gospodarczym Chin na wczesnym etapie ich rozwoju została przedstawiona m.in. przez Zenga. Zob. D.Z. Zeng, *China's Special Economic Zones and Industrial Clusters: Success and Challenges*, Lincoln Institute of Land Policy 2012, Cambridge.

²¹⁹ Od tego momentu wzrosło znaczenie spółek typu *joint-venture*, które były jedyną legalną formą prawną, pozwalającą na zawarcie współpracy handlowej lokalnemu przedsiębiorstwu, z partnerem zagranicznym.

barier pozataryfowych zaliczały się licencje i kwoty importowe, które przyczyniły się do rosnącej roli mechanizmów rynkowych w gospodarce²²⁰ (Wang J. , 2007). W ten sposób utrzymywano politykę substytucji importu (chroniąc gałęzie przemysłu ciężkiego), ale jednocześnie starano się stymulować wzrost gospodarczy rosnącym udziałem eksportu w PKB. W latach 80-tych zniesiono listę branż chronionych substytucją importu²²¹, opierając efektywną alokację zasobów na mechanizmie rynkowym (Sun i Heshmati, 2010).

W 1986 r. władze Chin podjęły się pierwszych po dłuższej przerwie działań w kontekście integracji gospodarki w ramach rynku globalnego, starając się o przywrócenie im statusu państwa członkowskiego GATT (Skrzypczyńska, 2015). By spełnić standardy przystąpienia do ugrupowania, Chiny musiały przejść szereg reform wśród których można wymienić liberalizację handlu zagranicznego, rozwój pośrednich instrumentów handlowych oraz stopniowe uwolnienie kursu CNY i cen na rynku wewnętrznym. W efekcie tych działań, zatrudnienie w przedsiębiorstwach prywatnych zwiększyło się w latach 1989-1998 4. krotnie (Trościć, 2019). Spowolnienie gospodarcze końca lat 80-tych zintensyfikowało działania władz prowadzące do większego otwarcia ChRL na rynek globalny. W 1988 r. powstała kolejna specjalna strefa ekonomiczna na wyspie Hainan, a w 1990 r. stworzono w Pudong pierwszą strefę przeznaczoną do obsługi BIZ wpływających na wzrost konkurencyjności przedsiębiorstw z branż kapitałochłonnych (Kueh, 1992). Odbywająca się 1992 r. *wyprawa na południe* Deng Xiaopinga, okazała się punktem przełomowym dla rozwoju ChRL. Zapowiedzenie podtrzymania kursu reform wolnorynkowych i pogłębienie modernizacji gospodarki, poskutkowało nie tylko zwiększeniem napływu BIZ, ale też wzrostem znaczenia Chin jako inwestora zagranicznego (

Tabela 49). Napływ kapitału zagranicznego, rosnący udział eksportu w PKB, w którym coraz większą rolę odgrywały dobra konsumenckie i rozbudowa infrastruktury handlowej były głównymi celami ósmego planu 5-letniego (1991-1995) (Bottelier, 2006). Tym samym rozwój ChRL i jej otwieranie się na świat w dalszym ciągu podlegały interwencji państwowej.

²²⁰ Zazwyczaj ograniczenia importowe pod postacią barier pozataryfowych, kwot importowych i licencji są odbierane jako instrumenty protekcyjnistyczne, mające na celu ochronę rynku przed napływem dóbr i usług z zagranicy. W przypadku Chin należy je odbierać jako mechanizmy, dzięki którym gospodarka stopniowo zaczęła się odchodzić do centralnego planowania w kierunku gospodarki rynkowej, dlatego w tym przypadku powinny one być traktowane jako instrumenty stymulujące liberalizację gospodarczą.

²²¹ Decyzja ta została podjęta na poziomie centralnym, ale wraz z rosnącą niezależnością na poziomie regionów, częściej z nich podjęła decyzję o utrzymaniu ograniczeń na import poszczególnych dóbr. Trend ten, według Weia utrzymywał się również w latach 90-tych, znajdując szczególnie duże poparcie w słabiej rozwiniętych prowincjach centralnych i zachodnich. Zob. Y.D. Wei, *Regional Development in China: Transitional Institutions, Embedded Globalization, and Hybrid Economies*, Eurasian Geography and Economics 2007, vol. 48, no. 1, s. 16-36.

Tabela 49 Udział ChRL w światowych strumieniach BIZ w latach 1982-1994

Rok	1982-87	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Chiny (mld USD)	1,362	3,194	3,393	3,487	4,366	11,156	27,515	33,8
Udział Chin w światowym BIZ (%)	2,02	2,01	1,69	1,65	2,76	6,55	13,2	15
Wszystkie KRS (mld USD)	14,752	27,772	28,622	34,689	40,889	54,75	73,35	84,441
Udział ChRL w KRS	9,23	11,51	11,85	10,05	10,68	20,38	37,51	40,03

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (Chunlai, 1996).

4.3.3. Charakterystyka chińskiego *State Capitalism* na wczesnym etapie jego rozwoju

W przeciwieństwie do przypadków opisanych w rozdziale 3., proces formowania się *State Capitalismu* w Chińskiej Republice Ludowej trwał dłużej i wymagał wcześniejszej adopcji socjalistycznej gospodarki centralnie planowanej, wzorowanej na ZSRR. Powstały w jej efekcie „Syndykat Państwowy”²²², sprawujący pełną kontrolę nad wszelkimi przejawami gospodarczymi w ChRL w latach 1949-1978, utożsamiał się z realizacją okresowych założeń przy wykorzystaniu konglomeratów państwowych (SOE)²²³. Krótco przed wejściem państwa na ścieżkę reform, odpowiadały one za absorbcję 78% wszystkich mocy produkcyjnych w przemyśle i 64% zatrudnienia w zespołach miejskich (Du, 2014).

Wraz z dojściem do władzy Denga Xiaopinga, Partia zdecydowała się na stopniowe, eksperymentalne i pragmatyczne podejście „przechodzenia przez rzekę, dotykając kamieni” w reformowaniu przedsiębiorstw państwowych. Na początku lat 80-tych przeszły one dwustopniowy proces modyfikacji²²⁴ (Karnia, 2012). Celem pierwszego była delegacja procesu decyzyjnego w ręce kadry kierowniczej. Drugi skupił się na wzmocnieniu inicjatyw wytwarzanych z poziomu konglomeratu, który miał odtąd zezwalać menadżerom i pracownikom czerpać korzyści z wzrostu efektywności fabryk pod postacią m.in. większych premii i zabezpieczeń socjalnych (Zhang C. , 2019). Choć początkowo zmiany te przełożyły się to wzrost efektywności

²²² Według Jaremy, od połowy lat 50-tych podmioty administracji Państwowej były jedynymi uprawnionymi instytucjami do zakładania i posiadania nowych przedsiębiorstw (niezależnie od wielkości, sektora i skali produkcji), prowadząc tym samym do powstania silnie rozrośniętego i scentralizowanego aparatu administracyjnego, kontrolującego całą gospodarkę. Zob. D.A. Jarema, *Rola przedsiębiorstw państwowych w Chińskiej Republice Ludowej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 2014, nr. 369, s. 276.

²²³ Skrót ten będzie dalej wykorzystywany przemienne w tekście, odwołując się do anglojęzycznego odpowiednika przedsiębiorstw państwowych, tj. *state-owned enterprises*. Więcej odnośnie samej definicji można znaleźć m.in. w tekście Asia Society Policy Institute, *State-Owned Enterprises, State-Owned Enterprise Policy Reform*, New York 2021, dostęp: <https://chinadashboard.gist.asiasociety.org/winter-2021/page/state-owned-enterprise>

²²⁴ Karnia zauważa, że powstały w latach wcześniejszych specyficzny model wymiany barterowej pomiędzy dużymi konglomeratami państwowymi (SOEs), od 1983 r. decyzją władz, został zastąpiony przez *quasi*-rynkowy odpowiednik, pozwalający im na sprzedaż pomiędzy sobą wyprodukowanych nadwyżek po wynegocjowanych cenach. Do 1988 r. SOE sprzedawały 60% wytworzonych dóbr po cenach rynkowych. Zob. K. Karnia, *Chine's Capitalism*, Warsaw Forum of Economic Sociology 2012, vol. 3:1, no. 5, Warszawa, s. 88-89.

konglomeratów, finalnie, wygenerowały w latach 1978-1993 straty, przegrywając z rosnącym sektorem firm niepaństwowych²²⁵ i spółek *joint-venture*. W tym czasie ich udział w produkcji przemysłowej spadł z ok. 80% do ok. 59% (Li, Liu i Wang, 2015), (Milhaupt i Zheng, 2015).

Struktura chińskiego *State Capitalism* nawiązuje do modeli wcześniej zweryfikowanych w innych państwach Azji Wschodniej, głównie Japonii i Korei Płd. Omawianą gospodarkę podzielono na branże, które zostały zdominowane przez przedsiębiorstw, wchodzących w skład danego konglomeratu. W ten sposób stworzono warunki dla wychowywania korporacji, mogących z czasem skutecznie funkcjonować na arenie międzynarodowej. W przeciwieństwie do innych państw, w Chinach nie istniały w chwili wstąpienia na ścieżkę wzrostu firmy rodzinne (Milhaupt, 2017). Inną różnicą jest kierunek integracji, który w przypadku Chin ma zwrot pionowy, gdzie na czele konglomeratu stoi przedsiębiorstwo matka, skupiające całą strategiczną i zarządczą decyzyjność, z ograniczoną jej dystrybucją w ramach firm niższego szczebla. Najczęstszym przykładem konglomeratu w Chinach jest niefinansowe przedsiębiorstwo państwowe, rozumiane jako grupa powiązanych ze sobą przedsiębiorstw, blisko współpracującego z instytucjami finansowymi, różnorodnymi organami partyjnymi i innymi podobnymi holdingami (Lin L.-W. , 2017). Pomimo spadku ich znaczenia w produkcji przemysłowej, w 1993 r. odpowiadały one za ok. 80% zatrudnienia w ośrodkach miejskich (Qi i Kotz, 2019).

4.4. Czynniki determinujące rozwój gospodarczy ChRL w latach 1994-2010

4.4.1. Czynniki wewnętrzne

Od 1994 r. rozpoczął się w Chinach proces wdrażania *chińskiej socjalistycznej gospodarki rynkowej*, wiążący się ze zmianami funkcjonowania chińskiego modelu rozwoju. Początkiem tych przemian było powołanie nowego prawa korporacyjnego, prowadzącego do liberalizacji sektora MŚP oraz restrukturyzacji dużych konglomeratów państwowych. W efekcie, niedługo później przedsiębiorstwa prywatne zyskały równą pozycję prawną z państwowymi odpowiednikami. Jednocześnie, chińskie władze zdecydowały się na zniesienie kontroli cen i zdecentralizowanie systemu fiskalnego. Następnym obszarem objętym reformami, był sektor finansowy, efektem czego było powstanie banków rozwojowych, nadanie samodzielności bankom komercyjnym, powstanie giełd papierów wartościowych, a także instytucji i regulacji prawnych

²²⁵ W rozumieniu wyjaśnienia opracowanego przez Milhaupta i Wentonga, należy do nich zaliczyć przedsiębiorstwa, które uformowały się wśród komun regionalnych, gdzie każdy uczestnik miał swój udział w takiej formie organizacji gospodarczej. W ich przypadku, brak było jednej osoby, która dominowałaby cały proces decyzyjny, co też wiązało się z wciąż nieprecyzyjnie określonymi w Chinach prawami własności w latach 80-tych i słabym zapleczem instytucjonalnym. Tym niemniej, ten specyficzny rodzaj przedsiębiorstw dla wczesnego etapu przyspieszonego rozwoju ChRL, zwiększył swój udział w produkcji przemysłowej, w latach 1978-1993, z 22% do 42%. Zob. C.J. Milhaupt, W. Zheng, *Beyond Ownership: State Capitalism and the Chinese Firm*, The Georgetown Law Journal, vol. 103, no. 3, s. 671-672.

dotyczących ich funkcjonowania. Na przełomie XX i XXI w. miało miejsce dostosowanie regulacji prawnych do wymagań WTO, dotyczących m.in. praw autorskich, zasad funkcjonowania spółek o kapitale mieszanym, ustaw o patentach i znakach towarowych. Po 2001 r. zezwolono inwestorom zagranicznym na zawieranie transakcji na giełdach papierów wartościowych, własność prywatna zyskała w konstytucji status chronionej i gwarantowanej prawem, zunifikowano stawki podatkowe i wprowadzono nowe prawo antymonopolowe.

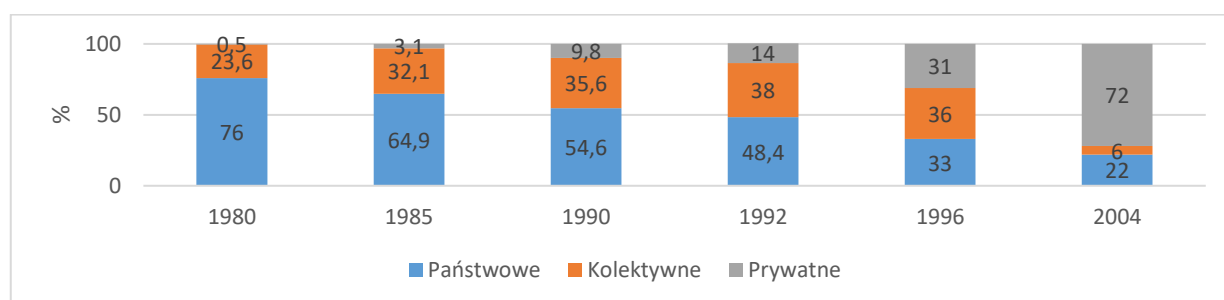
Pod koniec 1992 r. w trakcie 14 narodowego zjazdu KPCh, Jiang Zemin zapowiedział powstanie nowego systemu gospodarczego, *chińskiej socjalistycznej gospodarki rynkowej*. Zgodnie z jej pierwotnymi założeniami, pierwsza fala reform (1994-95) miała skupić się na modernizacji rynku kapitałowego i budowie systemu praw własności przedsiębiorstw. W trakcie drugiego etapu przemian (1996-97) zamierzano kontynuować liberalizację gospodarki, przy jednoczesnym dostosowaniu rynku pracy do jej zmieniającego się charakteru. Trzecia faza transformacji (1998-2000), miała doprowadzić do przeobrażenia się chińskiej gospodarki do modelu wolnorynkowego (Myers, 1994). *Socjalistyczna Gospodarka Rynkowa* stała się oficjalnym modelem rozwoju ChRL, opierającym się od tego momentu na zasadach wolnorynkowych, ale z utrzymaniem dominującej roli dużych przedsiębiorstw państwowych. Jej wdrożeniu podporządkowano cele dziewiątego planu (1996-2000), (Hofman i Wu, 2009).

Głównym celem wdrożonego w grudniu 1993 r. prawa korporacyjnego było przeobrażenie średnich i dużych przedsiębiorstw w spółki o ograniczonej odpowiedzialności. Starano się w ten sposób dać impuls podmiotom państwowym do podniesienia ich efektywności produkcji, co nie przyniosło spodziewanego skutku. Największe problemy sprawiały duże konglomeraty państwowe. Pomimo zakończenia ich subsydiowania z dotacji państwowych, mogły one liczyć na preferencyjne kredyty, udzielane przez banki pod naciskiem władz regionalnych. Problem pogłębił się w momencie zniesienia kontroli cen i decentralizacją systemu fiskalnego. Nawoływanie Denga Xiaopinga do utrzymywania kursu liberalnego, przyczyniło się do wzrostu inwestycji w regionach, podaży produktów na rynku i popytu na kredyty, prowadząc w połowie lat 90-tych do narośnięcia presji inflacyjnej (Brødsgaard i Rutten, 2017).

Sprawniej przebiegał proces regulowania zasad funkcjonowania małych i średnich przedsiębiorstw znajdujących się pod zarządem państwa, co przyczyniło się do szybkiego wzrostu ich konkurencyjności. Podobnie jak w przypadku Korei Płd. pod koniec lat 40-tych, w większości przypadków zostały one przejęte przez osoby wcześniej w nich zatrudnione (Karnia,

2012). Kolejna fala reform, która miała miejsce w latach 1995-1997, doprowadziła do restrukturyzacji pozostałych spółek państwowych, co doprowadziło do zamknięcia wielu z nich i wystąpienia zjawiska masowych zwolnień. W efekcie tych działań w latach 1995-2002, ponad 45 mln. osób straciło swoje zatrudnienie, z czego 36 mln. w sektorze państwowym (Song, 2018). W 1997 r. przedsiębiorstwa i własność prywatna stały się prawnie unormowanymi podmiotami socjalistycznej gospodarki rynkowej, co poskutkowało wzrostem ich znaczenia w produkcji przemysłowej na przełomie XX i XXI w. (Wykres 9). W efekcie, cele dziesiątego planu rozwojowego (2001-2005) skupiły się na rozwoju sektora prywatnego (Zhang C. , 2019).

Wykres 9 Udział różnych typów przedsiębiorstw w produkcji przemysłowej Chin w latach 1980-2004 (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z (Jefferson i Rawski, 1994) i (Hofman i Wu, 2009).

Następnym obszarem, który objęto zakresem reform, był system finansowy. Jeszcze w połowie lat 80-tych tylko Bank Ludowy Chin był upoważniony do przeprowadzania transakcji zagranicznych, a dopiero po czasie dopuszczono do nich też inne banki²²⁶. Pierwszym efektem modernizacji było powstanie międzybankowego rynku wymiany instrumentów finansowych²²⁷. Następnie postanowiono, że obligacje skarbu państwa będą emitowane tylko w ramach giełdy papierów wartościowych lub wybranych rynków finansowych²²⁸ (Bai, Fleming i Horan, 2013). Niedługo później rozpoczęto proces liberalizacji stóp procentowych²²⁹ co miało przygotować system finansowy na napływ konkurencji zagranicznej²³⁰ i zwiększyć dostęp przedsiębiorstw prywatnych do kredytów (Lin i Wang, 2008).

²²⁶ Co przyczyniło się, zdaniem Palonki do powstania pierwszych giełd papierów wartościowych w Szanghaju i Szeszenu, a w 1992 r. Zob. K. Palonka, *Ewolucja systemu finansowego współczesnych Chin*, Journal of Modern Science 2019, tom. 2, no. 41, s. 295-308.

²²⁷ Początkowo, tylko wybrane podmioty mogły dokonywać na nim transakcji. Wśród znajdowały się wówczas towarzystwa ubezpieczeniowe, rolnicze instytucje kredytowe, firmy świadczące usługi obrotu papierami wartościowymi, firmy finansowe, leasingowe i fundusze inwestycyjne.

²²⁸ Problematyka ta została szerzej przedstawiona m.in. przez Manyapu. Zob. C.D. Manyapu, *Modern Evolution of the Chinese Bond Market*, Wharton Research Scholars no. 167.

²²⁹ Proces liberalizacji stóp procentowych przedstawił m.in. przez N'Diaye. Zob. P. N'Diaye, *Transforming China: Insights from the Japanese Experience of the 1980s*, International Monetary Fund 2010, Washington D.C.

²³⁰ Warunek nałożony przez WTO, mówiący o konieczności otwarcia sektora bankowego na konkurencję zagraniczną do 5 lat od wstąpienia w struktury organizacji. Zob. J. Serrado, *China's Entry into the WTO and the Financial Sector*, Banco Sabadell S.A., Beijing 2003, s.2-3.

W 1994 r. rząd ChRL utworzył trzy dedykowane banki, których głównym zadaniem było finansowanie strategicznych projektów z punktu widzenia gospodarczego rozwoju państwa. Celem Chińskiego Banku Rozwoju było wspieranie dużych projektów infrastrukturalnych, Exim Bank odpowiadał za promocję BIZ, a Bank Rozwoju Rolnictwa wspierał rozwój terenów wiejskich. Rok później Bank Ludowy Chin przeistoczył się w instytucję, odpowiedzialną za politykę pieniężną, kontrolę podaży pieniądza, nadzór bankowy i zarządzanie rezerwami dewizowymi. Przyjęto też ustawę o bankach komercyjnych, które dzięki temu zyskały m.in. prawo do ustalania oferowanych stóp procentowych (Bieliński i Gostomski, 2018).

Od początku lat 90-tych prężnie zaczął rozwijać się rynek kapitałowy. Wang, Tsai i Li podzielili ten proces na trzy etapy. W pierwszym (1990-1996) powstały giełdy papierów wartościowych i ich zaplecze instytucjonalne. Następnie (1997-2001) sformułowano i wdrożono zasady prawne, regulujące emisję i obrót papierami wartościowymi, funkcjonowanie giełdy i model nabywania akcji wystawiających się na niej firm. W trzecim etapie (2001-2005) wdrożono system umożliwiający usuwanie papierów wartościowych z obiegu giełdy, wpływając tym samym na wzrost transparentności transakcji i dopuszczono do operacji giełdowych również inwestorów zagranicznych (Wang, Tsai i Li, 2017).

W 2005 r. Chińska Komisja ds. Papierów Wartościowych podjęła decyzję o konieczności modernizacji struktury podziału akcji giełdowych. Do momentu jej wdrożenia, wymianie podlegała tylko trzecia część akcji znajdujących się w obiegu giełdowym, a reszta znajdowała się w rękach uprzywilejowanych podmiotów państwowych, mogących je nabywać po cenach preferencyjnych (Lindbeck, 2006). Do 2008 r. upłynniono aktywa 97% firm wystawiających się na chińskich giełdach. Niedługo później, przedsiębiorstwa państwowe rozpoczęły proces ekspansji międzynarodowej, udziały których coraz częściej zaczęły pojawiać się na parkietach największych giełd światowych (Carpenter, Lu i Whitelaw, 2015).

Przełom XX i XXI w. stał pod znakiem wstąpienia do WTO. Między 1999, a 2001 r. Rada Państwowa Chin dostosowała do jej wymogów ok. 2300 przepisów i ustaw. W tym samym czasie Zgromadzenie Przedstawicieli Ludowych zrewidowało prawo autorskie, ustawę o znakach towarowych²³¹ i ustawę o zarządzaniu przedsiębiorstwami z kapitałem chińsko-zagranicznym (Maroń-Zajac, 2010). Dzięki poprawkom do konstytucji z 2004 r., własność prywatna

²³¹ W protokole akcesji do WTO Chiny zostały zobowiązane, do dostosowania regulacji prawnych w tym zakresie do zapisów porozumienia TRIPS oraz efektywnego przestrzegania tych praw poprzez nakładanie sankcji o charakterze prawnym i administracyjnym. Zob. E. Majchrowska, *Nowe dziedziny działalności WTO, a Chiny*, w: *Wpływ Członkostwa w WTO na handel zagraniczny Chin. Implikacje dla gospodarki światowej*, Oficyna Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2014, s. 70-80.

zyskała status chronionej i gwarantowanej prawem²³², a wszystkie przedsiębiorstwa otrzymały prawo do prowadzenia transakcji zagranicznych. Jednocześnie, władze rozpoczęły proces deindustrializacji gospodarki, tworząc bodźce dla rozwoju usług, urbanizacji i wzrostu wydatków na sektor B+R, będących celami jedenastego planu 5-letniego (2006-2010) (Zhao i Wang, 2009). Pomimo liberalizacji gospodarki, KPCh umacniała swoją pozycję w jej strukturach, m.in. poprzez ciągłą rozbudowę zaplecza instytucjonalnego, czy udzielanie korzystnych kredytów nierentownym konglomeratom państwowym.

4.4.2. Czynniki zewnętrzne

Lata 1994 – 2010 cechowały się w przypadku Chin odważniejszym otwarciem się na rynek globalny, efektem czego było wstąpienie do WTO pod koniec 2001 r. Tym samym rozpoczął się proces etapowej redukcji taryf celnych, poprzedzony reformą systemu ich naliczania. Następnie ujednolicono kurs walutowy CNY i ustandaryzowano zasady prowadzenia transakcji handlowych przez przedsiębiorstwa, różniące się do tej pory na poziomie regionów. Od połowy lat 90-tych zaczął się proces otwierania sektora usług na napływ kapitału zagranicznego i wzrosła liczba firm mogących eksportować swoje produkty, co wpisywało się w nowy model rozwoju gospodarczego. Ponadto rosła transparentność transakcji czemu sprzyjało zawieranie porozumień o dostępie do rynku z Japonią, USA i Unią Europejską na przełomie XX i XXI w. oraz zacieśnianie relacji z państwami ASAEN. Po 2001 r. wzrósł udział eksportu Chin w skali globalnej. W celu przyciągnięcia BIZ, chińskie władze podjęły szereg działań mających za zadanie zliberalizowanie polityki fiskalnej i regulacyjnej wobec przedsiębiorstw zagranicznych i zobowiązały się do kolejnych ustępstw wobec WTO.

Dostosowywanie się chińskiej gospodarki do wymogów stawianych przez GATT, a później WTO, zyskało na dynamice po 1991 r. Po wydarzeniach na placu Tienanmen, międzynarodowa opinia publiczna, zdystansowała się od wcześniejszej prośby Chin dotyczącej przywrócenia im statusu członkowskiego GATT. Przełom nastąpił pod koniec 1991 r., kiedy ówczesny premier Li Peng zadeklarował chęć pójścia na ustępstwa wobec pierwotnych wymogów GATT. W wyniku decyzji, które zapadły na 14 narodowym zjeździe KPCh, doszło do ocieplenia stosunków z USA, efektem czego było podpisanie dwóch bilateralnych memorandum odnośnie dostępu do rynku i ochronie intelektualnych praw własności. W 1992 r. Chiny w miejsce systemu klasyfikacji celnych towarów, powołały do życia Zharmonizowany System dla

²³² Omówienie kolejnych zmian wprowadzanych do konstytucji ChRL w latach 1982 - 2018 przedstawiła w swoim opracowaniu m.in. Dargas-Draganik. Zob. M. Dargas-Draganik, *Chiński konstytucjonalizm – najnowsze zmiany w Konstytucji Chińskiej Republiki Ludowej*, Gdańskie Studia Azji Wschodniej 2018, no. 14, s. 53-69.

taryf celnych, w efekcie czego do początku 1994 r. ok. 5500 z nich zredukowano (Feng, 2017). Przyjęcie przez KPCh bardziej międzynarodowej orientacji, dało początek nowej, długofalowej polityce rozwoju Chin, zakładającej stały wzrost udziału w tym procesie eksportu i BIZ.

W 1997 r. miała miejsce kolejna fala ich obniżek, w efekcie której do końca 1999 r. średnia wartość taryf obniżyła się z 43% w 1992 r. do 17% (Tabela 50) (Ding i Knight, 2008). Do 2000 r. objęto zwolnieniami lub preferencyjnymi stawkami taryfowymi ok. 60% dóbr importowanych. Dzięki temu, przedsiębiorcy zyskali dostęp do tańszych czynników produkcji, co wpłynęło na wzrost ich konkurencyjności i sprzedaż zagraniczną (Ianchovichina i Martin, 2001). W latach 1995-2001 r. liczba chińskich przedsiębiorstw prowadzących transakcje międzynarodowe wzrosła z 12 do 35 tys. Od połowy lat 90-tych rozpoczął się proces liberalizacji sektora usług, przykładem czego było powstanie w 1995 r. banku inwestycyjnego typu *joint-venture*, utworzonego przez Morgan Stanley i China Construction Bank (Drysdale i Hardwick, 2018).

Tabela 50 Kształtowanie się stawek celnych w ChRL w latach 1992-2011

Rok	Dobra przetworzone (%)	Chemikalia (%)	Sprzęt maszynowy i transportowy (%)	Inne dobra przetworzone (%)	Rud i Metale (%)
1992	44,12	27,44	33,05	55,06	17,69
1993	40,86	26,23	31,5	50,38	16,84
1994	36,73	23,48	28,13	45,34	15,34
1996	23,11	14,25	28,13	45,34	15,34
1997	17,33	11,21	19,86	27,93	15,34
1998	17,34	11,2	16,25	20,17	7,45
1999	16,91	11,2	16,44	20,1	5,31
2000	16,52	11,9	16,29	19,41	5,29
2001	15,44	10,3	16,21	18,72	5,32
2002	12,08	7,78	15,54	17,37	4,51
2003	11,07	7,43	10,96	14,2	3,81
2004	10,21	7,17	9,98	12,92	3,77
2005	9,59	6,93	9,4	11,71	3,72
2006	9,48	6,78	9,18	10,77	3,55
2007	9,54	6,9	8,97	10,74	3,65
2008	9,22	6,58	8,88	10,82	3,39
2009	9,2	6,55	8,31	10,63	3,28
2010	9,25	6,53	8,29	10,61	3,3
2011	9,23	6,5	8,49	10,61	3,29

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z (Ianchovichina i Martin, 2001) i UNCTADstat.

W kwietniu 1994 r. Chiny, po 8 latach negocjacji, podpisały Akt Końcowy Zawierający wyniki Wielostronnych Negocjacji Handlowych Rundy Urugwajskiej oraz Umowę o WTO, które były kluczowymi dokumentami dla Chin, upoważniającymi je do stania się państwem-założycielem WTO (Sutherland, 2000). Pomimo wdrożenia Aktu o Handlu Zagranicznym, unifikującego zasady prowadzenia wymiany handlowej w granicach państwa, ze względu

na nieporozumienia wewnątrz KPCh, moment dołączenia Chin do WTO odłożono w czasie. Jednakże, nowe prawo przyczyniło się do wzrostu transparentności przeprowadzanych transakcji i konsolidacji polityki handlowej, dzięki czemu zmalała ingerencja administracji w gospodarkę, kosztem samoregulującego się rynku. Sektor usług ciągle pozostawał pod kontrolą państwa, ale zwolniono z niej handel dobrami i technologiami (Drysdale i Song, 1995).

W maju 1997 r. poczyniono kolejny krok w kierunku integracji Chin z WTO, kiedy to KPCh finalnie podkreśliła swoją gotowość dostosowania się do zasad obowiązujących w WTO, w efekcie czego podpisano końcowe porozumienia Rundy Urugwajskiej. W latach 1996-2000 rozpoczął się proces znoszenia licencji importowych. Niedługo później doszło do podpisania porozumienia o wzajemnym dostępie do rynku z Japonią (Majchrowska, 2014), a w 1999 r. Chiny zawarły podobne porozumienie z USA, co okazało się punktem zwrotnym dla ich starań o włączenie do WTO. W jego efekcie chińskie władze zobowiązały się do dalszej redukcji stawek celnych, likwidacji kwot pozataryfowych, zniesienia ograniczeń importowych, i wycofania się z subsydiowania eksportu (Dong, 2010). W 2000 r. zakończono też negocjacje z Unią Europejską (Majchrowska, 2008), które poprzedziły przystąpienie w 2001 r. Chin do WTO, jako 134 państwa, kończąc tym samym ich 15-letnie starania (Kanungo, 2013).

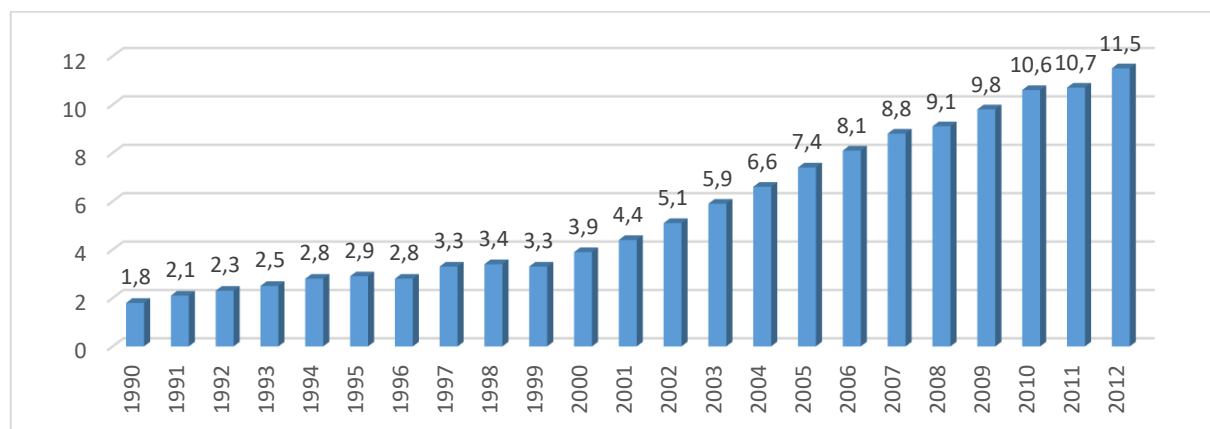
W skali regionalnej, na wyróżnienie zasługuje rozwój relacji handlowych Chin z ASEAN, szczególnie po 1991 r. (Skulska, 2010). W 1997 r. doszło do tej pogłębienia relacji, co poskutkowało powstaniem formatu ASEAN + 1 (Chiny), a w 2003 r. podpisano Wspólną Deklarację o Partnerstwie Strategicznym, zakładającą współpracę w kwestiach politycznych, regionalnych i bezpieczeństwa (Webster, 2008). W tym samym roku rozpoczęły się negocjacje dotyczące zawarcia umowy o wolnym handlu. Ustalono, że taryfy i bariery pozataryfowe będą eliminowane stopniowo. Na początku 2010 r. uformowała się trzecia największa na świecie strefa wolnego handlu (Majchrowska, 2011).

W 2003 r. Chiny zawarły umowę o bliższym partnerstwie gospodarczym z Hongkongiem, w wyniku której uwolniono bilateralny obrót dóbr i usług. Podobnie jak w przypadku ASEAN, proces ten zachodził stopniowo. W 2004 r. Chiny zniosły taryfy importowe na 374 dóbr produkowanych w Hongkongu i otworzyły 18 branż usługowych się napływ tamtejszego kapitału. Analogiczne porozumienie zostało zawarte w tym samym czasie także z Makau (Chai, Liu i Song, 2006). W latach 2005-2010 Chiny podpisały umowy o wolnym handlu z Chile (2005), Pakistanem (2006), Nową Zelandią i Singapurem (2008), Peru (2009), Kostaryką i Tajwanem (2010) (Li, Wang i Whalley, 2014).

Gradualnemu otwieraniu się chińskiej gospodarki na otoczenie globalne towarzyszyło dostosowanie kursu CNY do jego wartości rynkowej. Proces ten rozpoczął się w już połowie lat 80-tych, a reforma walutowa nabrała tempa po 1993 r.²³³ (Naughton, 2007). W 1994 r. zniesiono system podwójnego kursu walutowego, a w 1996 r. zmniejszono ograniczenia dewizowe w transakcjach zagranicznych, nie podejmując jednak decyzji o pełnym uwolnieniu kursu CNY (Bieliński i Gostomski, 2016). Zastosowanie tego instrumentu miało przełożenie na rozwój Azji Wschodniej i Pacyfiku po kryzysie 1997 r., kiedy to Chiny stały się głównym importerem dóbr i usług z państw ASEAN (McKinnon i Schnabl, 2011). W połowie 2005 ponownie rozpoczęła się aprecjacja CNY w stosunku do USD (McKinnon i Schnabl, 2014).

Efektom postępującego procesu dostosowywania gospodarki do wymagań WTO i nawiązywania porozumień handlowych z największymi gospodarkami na świecie, był wzrost znaczenia chińskiego eksportu w skali globalnej (Wykres 10). W 1998 r. Chiny odpowiadały za 7,5% światowego eksportu artykułów przemysłu lekkiego, a ich udział w branży odzieżowej, obuwniczej i sprzętu sportowego wahał się w latach 1988-1997 pomiędzy 10%, a 30%. Wzrosło znaczenie dóbr przetworzonych w eksporcie do ok. 90% w 1999 r. i odnotowano rosnący udział przedsiębiorstw zagranicznych w handlu zagranicznym ChRL (Shafaeddin M. S., 2002).

Wykres 10 Udział ChRL w eksporcie światowym (w %) w latach 1990-2012

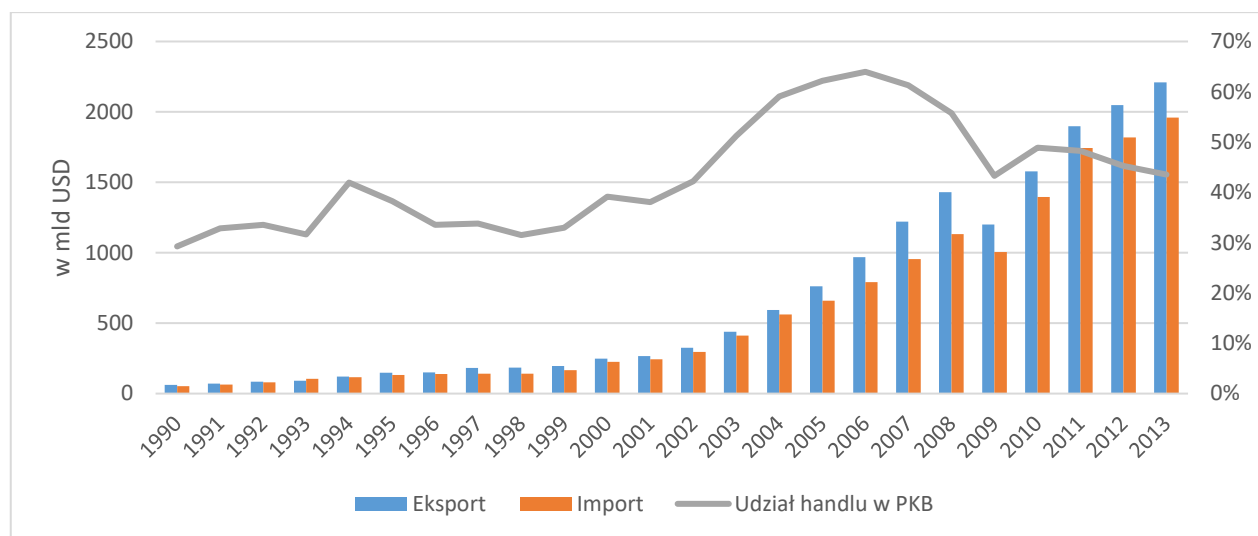
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Economist Intelligence Unit.

W latach 2001-2007 wolumen chińskiej wymiany handlowej zwiększył się o ponad 400%, a w 2010 r. łączna wartość zakumulowanych rezerw zagranicznych wyniosła ok. 3 bln. USD. Przystąpienie do WTO pomogło chińskim przedsiębiorcom zyskać nowe, wcześniej trudno

²³³ Wśród innych wprowadzonych wówczas usprawnień wyróżniono m.in. zniesienie planów regulujących wielkość wolumenu wymiany handlowej i konsolidację stawek podatkowych. Zob. Z. Yunling, *Liberalisation of the Chinese Economy: APEC, WTO, and Tariff Reduction*, w: *APEC and liberalisation of the Chinese economy*, ANU Press, Canberra 2012, s. 3-14.

dostępne rynki zbytu w USA i Unii Europejskiej, które do końca pierwszej dekady XXI w., stały się główną destynacją dla chińskiego eksportu. W 2009 r. składał się on w 94,6% z dóbr przetworzonych (Li i Wang, 2009). W 2010 r. Chiny stały się największym eksporterem dóbr na świecie (Lin J. Y., 2011). W 2012 r. łączny wolumen chińskiej wymiany handlowej wynosił 3 869 mln USD (Wykres 11), a w 2013 r. ChRL stała się państwem o największym obrocie handlowym na świecie (Hilpert, 2014).

Wykres 11 Wzrost znaczenia wymiany handlowej w PKB ChRL w latach 1990-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z UNCTADstat

Pomimo wzrostu udziału handlu zagranicznego w PKB Chin po 2001 r., światowy kryzys gospodarczy w 2008 r. wyhamował tę tendencję ujawniając uzależnienie wielkości eksportu od produkcji w branżach pracochłonnych. Eksport Chin zmniejszył się w latach 2008-2009 o 16%. Było to spowodowane globalnym spadkiem popytu na najważniejsze towary sprzedawane przez chińskie przedsiębiorstwa, tj. dobra konsumpcyjne oraz produkty z sektora teleinformatycznego i technologii informacyjnych. Przed kryzysem Chiny były największym importerem części i komponentów technologicznych w regionie Azji Wschodniej i Pacyfiku, które następnie były sprzedawane jako podzespoły produktów trafiających na rynki państw rozwiniętych (Sally, 2011). Jednakże konkurencyjność chińskiego eksportu bazowała przed 2008 r. na zaniżonym kursie CNY, niskich cenach surowców i niskim płacom, co przekładało się na niewielką wartość dodaną w przemyśle²³⁴. W przeciwieństwie do m.in. Japonii i Korei Płd.,

²³⁴ W pewnym stopniu starano się przeciwdziałać temu zjawisku poprzez dostosowania standardów technicznych do międzynarodowych odpowiedników. W 2005 r. zniesiono 1416 standardów lokalnych i zrewidowano ustawodawstwo, skuteczniej odciążając intelektualne prawa własności, dostosowując się do treści Porozumienia w sprawie Handlowych Aspektów Praw Własności Intelektualnej WTO (ang. TRIPS).

wzrost gospodarczy Chin, po otwarciu się na rynek globalny, zależał w głównej mierze od napływu BIZ i eksportu, kosztem konsumpcji wewnętrznej (Ostrowska, 2015).

Struktura kapitału zagranicznego, którego udział zaczął dynamicznie rosnąć w PKB Chin po 1994 r., była ściśle kontrolowana przez administrację państwową. Preferowaną formą jego napływu były lokaty długoterminowe (BIZ), gdyż krótkoterminowe odpowiedniki uznawano za spekulacyjne i destabilizujące gospodarkę (Ariyoshi i inni, 2000). Wśród instrumentów przyciągających BIZ, należy wyróżnić liberalną politykę podatkową i regulacyjną. W tym samym czasie kontroli poddawano m.in. inwestycje zorientowane na lokalnie emitowane akcje i obligacje, zagraniczne pożyczki bankowe i fundusze inwestycyjne, czy gotówkę wywożoną przez chińskich obywateli zagranicę (Xiao i Kimball, 2005). Prowadzenie polityki kontroli napływu kapitału przyczyniło się do ochrony gospodarki Chin w trakcie kryzysu azjatyckiego. Dzięki nim udało się utrzymać stabilność cen i wysokie tempo wzrostu. W 2005 r. Chiny, w celu przeciwdziałania zjawisku przegrzewania gospodarki, wprowadziły ustępstwa odnośnie kontroli przepływów kapitałowych. Zjawisko to było spowodowane rosnącym wolumenem BIZ i kumulacji nadwyżek handlowych (Hung J. H., 2008).

Dynamiczny napływ BIZ do chińskiej gospodarki miał swój początek we wczesnych latach 90-tych. Zaakceptowanie treści Porozumienia w sprawie środków inwestycyjnych związanych z handlem (ang. TRIMS) oraz Układu Ogólnego w sprawie handlu usługami (ang. GATS), zobowiązało Chiny do kolejnych ustępstw wobec zagranicznych inwestorów i przedsiębiorstw (Chunlai, 2012). Można do nich zaliczyć m.in. podniesienie transparentności transakcji rynkowych, równość traktowania przedsiębiorstw lokalnych i zagranicznych oraz zezwolenie tym ostatnim na pełną swobodę działania na rynku chińskim (Long, 2005). Sprawne wprowadzenie szeregu usprawnień do funkcjonowania gospodarki po 2001 r. było możliwe w pewnym stopniu również dzięki mono partyjnemu ustrojowi politycznemu Chin.

Decyzje te wiązały się z dalszym obniżaniem taryf na importowane produkty i większym otwarciem sektora finansowego i telekomunikacyjnego na konkurencję zewnętrzną. Inwestorzy zagraniczni otrzymali możliwość nabywania do 40% udziałów w chińskich bankach komercyjnych i do 48% w firmach telekomunikacyjnych (Chow G. C., 2003). Banki zagraniczne otrzymały także możliwość sprzedaży swoich usług chińskim korporacjom w walutach zagranicznych, w zamian za co do 2005 r. miały zostać zniesione kwoty eksportowe na chińskie produkty z branży odzieżowej i tekstylnej (Voon i Mitchell, 2010).

Wzrost znaczenia przedsiębiorstw zagranicznych w lokowaniu BIZ na chińskim rynku²³⁵, kosztem preferowanych dotychczas spółek typu *joint-venture*, rozpoczął się pod koniec lat 90-tych. Między 1997 a 2005 r. ich udział w łącznym wolumenie BIZ wzrósł z 35,8% do 71,2%²³⁶ (Hong, 2008) dzięki czemu tempo napływu BIZ w latach 2006-2008 utrzymało tendencję wzrostową, choć trend ten nieco wyhamował po 2008 r.²³⁷. Łączna wartość BIZ w ChRL była wówczas równa ok. 30% wszystkich inwestycji na kontynencie azjatyckim (Babar, 2014). Na początku drugiej dekady XXI w. zaczął wzrastać udział kapitału pochodzenia azjatyckiego w BIZ skierowanych do Chin, kosztem UE i USA (Davies, 2013).

Wraz z rosnącym udziałem kapitału obcego w gospodarce Chin, wzrosła też aktywność inwestycyjna tamtejszych przedsiębiorstw za granicą. W 1996 r. wolumen ich BIZ wyniósł 13,8 mld USD, co było czwartym najwyższym wynikiem spośród wszystkich KRS²³⁸, wzrastając w 2002 r. do 36 mld USD. W tym czasie doszło do ekspansji chińskich przedsiębiorstw głównie na rynki państw Azji, Ameryki Południowej i Afryki (Cheng i Ma, 2010). Od 1999 r. program inwestycji zagranicznych zyskał wsparcie władz, początkowo promujących duże konglomeraty państwowe, a z czasem też firm regionalnych i prywatnych. W 2009 r. łączna wartość ich odpływów kapitałowych zagranicę wyniosła 50 mld. USD (You, 2015). W 2013 r. Chiny stały się 3. największym inwestorem na świecie (You i Solomon, 2015).

4.4.3. Chiński *State Capitalism* w latach 1994-2010

14 Narodowy Kongres KPCh, mający miejsce w październiku 1992 r. stał się kolejnym milowym krokiem dla procesu formowania się polityki gospodarczej ChRL. Dotychczasowe reformy, pozwoliły na pełne uwolnienie rolnictwa od mechanizmu centralnego planowania i zmniejszyły uzależnienie produkcji przemysłowej od odgórnie narzuconych planów z 95% do 12%. Ponadto 80% wszystkich transakcji odbywało się na zasadach rynkowych (Parker, 1995). Nowy pakiet reform miał rozpocząć proces budowy socjalistycznej gospodarki rynkowej, w której udział Państwa zostałby ograniczony tylko do strategicznych sektorów. Zmiany

²³⁵ Proces kształtowania się strumieni napływu BIZ do ChRL w latach 1992-2004 zob. F. Cai, H. Cheng, L. Xu i C.K. Leung, *Economic Growth and FDI in China*, International Business & Economic Research Journal (IBER) 2004, vol. 5, no. 3, s. 15-22.

²³⁶ Po 2001 r. coraz większą rolę w alokowaniu BIZ w ChRL zaczęły odgrywać korporacje transnarodowe, które według Wyrzykowskiej, do 2005 r. otworzyły tam ok. 280 tys. swoich filii. Zob. M. Wyrzykowska, *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Chinach, a bezpośrednie inwestycje Chińskiej Republiki Ludowej – najnowsze trendy i perspektywy*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 2008, nr. 13, s. 146 - 147.

²³⁷ W latach 2011-2012, bazując na danych Daviesa łączny wolumen zainwestowanych BIZ w Chinach wyniósł odpowiednio 117,7 mld USD i 113,3 mld USD. Zob. K. Davies, *China Investment Policy: An Update*, OECD Working Papers on International Investments, OECD Publishing 2013, Paris, s. 70.

²³⁸ Pierwsze trzy miejsca zajęły odpowiednio Hongkong, Singapur i Tajwan. Zob. L.K. Cheng, Z. Ma, *China's Outward FDI: Past and Future*, Renmin University of China, Beijing 2007, s. 550.

strukturalne były tym bardziej zasadne, gdyż na początku lat 90-tych ok. połowa (SOE) generowała straty bądź była w stanie funkcjonować wyłącznie dzięki subsydiom. Od połowy lat 90-tych rozpoczął się proces ich wyjścia z branż pracochłonnych, które odąd zostały zdominowane przez kapitał prywatny (Zhang i Freestone, 2013). W efekcie, ich udział w zatrudnieniu wśród mieszkańców miasta spadł, w latach 1995-2001, z 59% do 32%. W 1996 r. Rada Państwa zezwoliła na prywatyzację większości małych i średnich konglomeratów państwowych, utrzymując kontrolę nad dużymi podmiotami²³⁹. Rok później, rozpoczęto proces przeniesienia ich praw własności z poziomu centralnego na gminy lokalne (Jefferson G. , 2017).

Po 1995 r. przeprowadzono także, zakrojony na szeroką skalę, proces fuzji i przejęć wśród przedsiębiorstw państwowych. Nadrzędnym celem tego działania było położenie fundamentów dla osiągnięcia ekonomii skali, zacieśnienia współpracy pomiędzy holdingami i powstania tzw. „mistrzów narodowych”, tj. dużych konglomeratów, które osiągając pozycję dominującego przedsiębiorstwa na rynku lokalnym, mogły z czasem skutecznie konkurować również na arenie międzynarodowej (Milhaupt, 2020). W 1997 r., władze Chin podjęły decyzję o zmianie systemu podziału udziałów w dużych firm państwowych. Zachowując pakiet większościowy, uznały one że umożliwienie inwestowania w nie kapitału prywatnego, będzie impulsem napędzającym ich restrukturyzację. W ten sposób, do 2001 r. liczba centralnie zarządzanych średnich i dużych SOE spadła w przemyśle o ok. 40% (Lovely i Liang, 2018).

W 2003 r. powołano do życia Komisję Administracji i Kontroli Aktywów Państwowych (SASAC)²⁴⁰, odpowiadającą przed władzami centralnymi, sprawującymi kontrolę nad 196 konglomeratami²⁴¹. Celem nadrzędnym, postawionym tej instytucji, było podniesienie rentow-

²³⁹ W tym też czasie rozpoczął się proces ich restrukturyzacji, obejmujący swoim zasięgiem także ich „dobrowolne” łączenie się w większe grupy holdingowe, w wyniku czego powstało 120 grup biznesowych, działających w takich sektorach jak elektronika, motoryzacja, przemysł hutniczy, maszynowy i transport. Ich powstanie było motywowane chęcią odwzorowania sukcesów osiągniętych przez Keiretsu, czy Czebole. Zob. C.J. Milhaupt, *The State as Owner – China’s Experience*, Oxford Review of Economic Policy 2020, vol. 36, no. 2, s. 367.

²⁴⁰ Zdaniem Cieślik, składają się na nią korporacje kluczowe, czyli działające w najważniejszych sektorach chińskiej gospodarki, oraz przedsiębiorstwa będące tzw. filarami rozwoju chińskiej gospodarki. Łącznie, te dwa typy konglomeratów składały się w 2016 r. wciąż na ponad połowę wszystkich firm państwowych w ChRL. Do pierwszych, autorka zaliczyła podmioty operujące w ramach usług pocztowych, telekomunikacyjnych, transportowych, a także w przemyśle wydobywczym oraz sektorze energetycznym. Druga kategoria to z kolei konglomeraty działające w przemyśle maszynowym, motoryzacyjnym, chemicznym, elektronice, budownictwie, metalurgii, i sektorze badawczo-rozwojowym. Zob. E. Cieślik, *Konkurencyjność Chin dzięki państwowym gigantom*, Obserwator Finansowy 16.01. 2017 r., dostęp: <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/trendy-gospodarcze/konkurencyjnosc-chin-dzieki-panstwowym-gigantom/>

²⁴¹ Należy podkreślić, że na ich czele, w momencie powołania SASAC, stały wysoko postawione osoby w aparacie politycznym państwa. Ponad 50. z nich było wybieranych bezpośrednio przez Politbiuro spośród kandydatów zajmujących stanowiska ministerialne. Pozostałych ponad 100 zarządców SASAC wybierał niezależnie. Zob. B. Naughton, *SASAC and Rising Corporate Power in China*, China Leadership Monitor 2008, no. 24, s. 2.

ności i standardów z zakresu zarządzania strategicznego w tego typu podmiotach gospodarczych. Pierwszym krokiem była reforma struktury korporacyjnej. W efekcie, wzrosła liczba zewnętrznych menadżerów w zarządach spółek państwowych, którzy zostali zaangażowani w tworzenie strategii rozwoju firmy, decyzje inwestycyjne i selekcje oraz szkolenie swoich następców (Fan i Hope, 2022). Do 2007 r. liczba SOE zmalała do 152 (Naughton, 2008), a wygenerowany zysk przekroczył 100 mld. USD. Wciąż mogły one liczyć na preferencyjne traktowanie w kontekście tanich kredytów i czynników wytwórczych²⁴² (Naughton, 2018).

4.5. Charakterystyka rozwoju ChRL po 2010 roku

4.5.1 Czynniki wewnętrzne

Skutki kryzysu finansowego 2008 r. w stosunkowo niewielkim stopniu dotknęły Chiny. Dzięki zgromadzeniu nadwyżek handlowych, możliwe stało się sfinansowanie reform, wśród których należy wyróżnić plan inwestycji publicznych, poluzowanie polityki kredytowej i powstrzymanie aprecjacji CNY do USD. Następnie rozpoczął się proces przekierowania gospodarki w kierunku zwiększenia udziału konsumpcji we wzroście gospodarczym, kosztem inwestycji. Jednym z najważniejszych celów KPCh na drugą dekadę XXI w. była poprawa redystrybucji dochodu narodowego i ochrona środowiska. W tym celu konieczne stało się pobudzenie rozwoju sektora usług i dalsze stymulowanie urbanizacji. W ramach 12. planu 5-letniego (2011-2015) kontynuowano rozbudowę infrastruktury, położono nacisk na poprawę jakości usług socjalnych oraz wdrożono ulgi dla sektora prywatnego. Nadrzędnym celem 13. Planu Rozwoju (2016-2020), było podniesienie znaczenia innowacyjności w produkcji przemysłowej. W 2012 r. doszło do przejścia władzy przez liderów piątej generacji, których zamiarem jest transformacja gospodarki Chin do bardziej zrównoważonego modelu rozwoju, zależnego w mniejszym stopniu od takich czynników jak handel zagraniczny i BIZ.

Przystąpienie Chin do WTO w 2001 r. doprowadziło do sytuacji, w której ich PKB równało się w 2009 r. 12,5% gospodarki światowej. Ponadto wygenerowały one w tym samym roku 33% światowego wzrostu gospodarczego, znacznie skracając dystans dzielący je do państw rozwiniętych. W 2009 r. chiński przemysł był odpowiedzialny za wytworzenie ok. 15% światowej wartości dodanej, porównywalnie z Japonią. W pierwszej dekadzie XXI w. udział TFP we wzroście gospodarczym wzrósł do 31% (7,3% dekadę wcześniej) (Tabela 51), czemu

²⁴² Według opracowania przygotowanego przez Kratz, ich wpływ był trudny do przecenienia w kontekście osiągniętych przez konglomeraty państwowe wyników finansowych. Oficjalnie, w latach 2001-2009 wygenerowały one stopę zwrotu z posiadanego kapitału na poziomie 8,16%. Jednakże, przy uwzględnieniu subsydiów otrzymanych z budżetu Państwa, wartość ta spadała do -6,29%. Zob. A. Kratz, *Reforming China's State-owned Enterprises*, China Perspective 2013, no. 1, s. 94-96.

sprzyjały programy rządowe stymulujące urbanizację. Wolumen wydatków budżetowych na inwestycje publiczne przewyższał konsumpcję gospodarstw domowych, przyczyniając się do zgromadzenia przez Chiny oszczędności przewyższających 40% PKB (OECD, 2010).

Tabela 51 Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście Chin lata 1970-2017

	1970-79	1980-89	1970-1989	1990-99	2000-09	2010-17	1990-2017	1970-2017
Wzrost PKB (%)								
Wzrost PKB	6,66	9,74	8,20	10,00	10,35	8,01	9,45	8,83
Udział kapitału	4,88	5,28	5,08	7,98	6,55	6,37	6,97	6,02
Udział Pracy	3,06	3,23	3,15	1,29	0,63	0,35	0,76	1,95
TFP	-1,28	1,23	-0,03	0,73	3,17	1,33	1,74	0,86
Struktura (%)								
Wzrost PKB	100	100	100	100	100	100	100	100
Udział kapitału	73,27	54,21	61,95	79,80	63,29	79,53	73,70	68,24
Udział Pracy	45,95	33,16	38,35	12,90	6,09	4,37	8,00	22,10
TFP	-19,22	12,63	-0,30	7,30	30,63	16,60	18,44	9,73
Wzrost średniej wydajności pracy (%)								
Wzrost ŚWP	3,1	6,32	4,71	8,62	9,66	7,68	8,65	6,68
Kapitał	4,38	5,09	4,74	7,89	6,49	6,35	6,91	5,82
Wzrost TFP	-1,28	1,23	-0,03	0,73	3,17	1,33	1,74	0,86
Struktura (%)								
Wzrost ŚWP	100	100	100	100	100	100	100	100
Kapitał	141,29	80,54	100,53	91,53	67,18	82,68	79,85	87,14
TFP	-41,29	19,46	-0,53	8,47	32,82	17,32	20,15	12,86

Zródło: Opracowanie własne na podstawie Penn Table 9.1.

Zjawisko to doprowadziło po 2008 r. do stopniowego przegrzewania się chińskiej gospodarki, przejawiającego się rosnącą presją inflacyjną i wzrostem stóp procentowych. Efektem tego zjawiska było zastosowanie szeregu interwencji przez państwo, do których należy zaliczyć powstrzymanie aprecjacji CNY do USD, zwolnienie banków komercyjnych z ograniczeń kredytowych i realizacja 2-letniego planu inwestycji publicznych (Haasbroek i Gottwald, 2017). W jego efekcie skurczył się odsetek nadwyżek budżetowych Chin w latach 2007-2011 z 10,1% do 2,7% wartości PKB, co było potęgowane przez wyhamowanie tempa wymiany handlowej z państwami Unii Europejskiej i USA (Wang H. , 2014).

Na początku drugiej dekady XXI w. celem władz chińskich stała się restrukturyzacja gospodarki, na co wpływały narastające problemy strukturalne i zmieniające się relacje Chin z resztą świata. Władze zwróciły uwagę na konieczność wzrostu relatywnej efektywności inwestycji, poprawę redystrybucji dochodu narodowego, ochronę środowiska i transformację struktury PKB, gdzie dominujący dotąd przemysł miał ustąpić miejsca sektorowi usług (McKay i Song, 2012). Ponadto, ciągle niewielki pozostawał udział konsumpcji wewnętrznej we wzroście gospodarczym. Tym samym zdecydowano się pobudzić wydatki konsumpcyjne

domostw, których oszczędności stale rosły po 2000 r.²⁴³. Było to spowodowane wprowadzeniem w latach 70-tych, polityki jednego dziecka oraz wdrożeniem reformy służby zdrowia w 90-tych, w efekcie której część wydatków na służbę zdrowia przeniesiono bezpośrednio na gospodarstwa domowe. Innym czynnikiem blokującym konsumpcję była restrukturyzacja przedsiębiorstw państwowych (Zhang L. , 2016).

Rosnący odsetek urbanizacji, rosnące znaczenie usług w PKB i modernizacją przemysłu, stały się kluczowymi czynnikami wzrostu Chin po 2010 r. Pomimo rosnącej jego innowacyjności i zaawansowania technologicznego, obecnie zauważalny jest spadek jego znaczenia w PKB (Rutkowski, 2015). Efektem tej transformacji jest rosnąca stabilizacja i dywersyfikacja gospodarki, cechującej się wzrostem odsetka zatrudnionych w sektorach pozarolniczych. Tym niemniej, ciągle zauważalny jest nierównomierny poziom rozwoju poszczególnych sektorów gospodarki. W 2016 r. tylko przemysł wyróżniał się produktywnością na poziomie państw o średnio-wyższym dochodzie, do których Chiny aspirują. Obecny poziom zaawansowania gospodarczego ChRL²⁴⁴ jest porównywalny do Japonii w połowie lat 60-tych (Liu X. , 2016).

Wśród wyzwań, przed którymi stoją obecnie Chiny, należy zaliczyć rozbudowę systemu świadczeń socjalnych, stworzenie nowych miejsc pracy przede wszystkim w sektorze usług, co powinno przyczynić się do wyhamowania zjawiska narastającego w ostatnich latach rozwarstwienia społecznego. Ponadto koniecznym jest odbudowa środowiska naturalnego, które padło ofiarą szybkiej industrializacji Chin w ostatnich 30. latach. 12. Plan 5-letni (2011-2015) częściowo objął swoim zakresem część z wymienionych wyżej problemów. Skupił się on na rozbudowie infrastruktury, systemie świadczeń socjalnych i umocnieniu pozycji SOE, przy jednoczesnym wprowadzeniu ulg dla sektora prywatnego (Li, Wang i He, 2016). 12. plan dał też początek paradygmatowi chińskiej polityki rozwoju, opartemu na zmniejszeniu zależności od eksportu i wsparciu rozwoju sektora usług, co miało pozytywnie wpłynąć na środowisko naturalne. W wielu dziedzinach kontynuował on jednak założenia rozpoczętych programów gospodarczych, podkreślając tym samym ich długofalowość (Sulmicka, 2015).

²⁴³ W połowie 2015 r., zdaniem Ma, Robertsa i Kellygo, gospodarstwa domowe odpowiadały za ponad połowę zgromadzonych oszczędności budżetowych Chin. W znacznej mierze były one alokowane w rynek nieruchomości, który zaczął prężnie się rozwijać po 2000 r., będąc jednym z najważniejszych impulsów dla wzrostu gospodarczego Chin po 2000 r. Zob. G. Ma, I. Roberts, G. Kelly, *A Rebalancing Chinese Economy: Challenges and International Implications*, w: *Structural Change in China: Implications for Australia and World*, pod. red. I. Day, J. Simon, Reserve Bank of Australia 2016, Sydney, 198-200.

²⁴⁴ Dopiero od niedawna opierający się w większym stopniu na usługach, kosztem dominującego przemysłu ciężkiego, uznawanego dotychczas za główny czynnik determinujący wzrost gospodarczy.

Celem 13. Planu 5-letniego (2016-2020) było podniesienie jakości życia społeczeństwa, kwalifikując je do kategorii „umiarkowanie zamożnego we wszystkich aspektach”. Idące w parze z nim reformy strukturalne, miały przyczynić się lepszemu wykorzystaniu posiadanych czynników produkcji oraz wzrostu produktywności i jakości, które miały odtąd przesądzać o konkurencyjności gospodarki²⁴⁵ (Gacek, 2018). Nacisk położono na wzrost udziału sektora B+R w kreowaniu wzrostu (Moiseev, Nitsevich i Sudorin, 2019). Cel ten realizowano m.in. przez redukcję barier administracyjnych, liberalizację cen w energetyce, branży paliwowej, transporcie i otwierając sektory z tzw. „negatywnej listy” na napływ BIZ. Finalnie, dzięki wzrostowi znaczenia dóbr zaawansowanych technologicznie w eksporcie, Chiny miały uzyskać status czołowego innowatora na świecie (Bertoldi, Eriksgård-Melander i Weiss, 2016).

Polityka promowania innowacyjności w przemyśle zyskała na znaczeniu po 2010 r., kiedy to Chin zidentyfikowały siedem wschodzących branż, mających odpowiadać do 2020 r. za 15% PKB. Wśród nich wymieniono technologie wspierające ochronę środowiska naturalnego i wzrost efektywności sektora energetycznego, IT, biotechnologię, zaawansowane narzędzia przemysłowe i nowe materiały wytwórcze²⁴⁶ (Zeng, Luk i Yan, 2020). Od 2015 r. realizowana jest strategia „Chiny 2025”, w efekcie której państwo to ma zostać w niedalekiej przyszłości światowym liderem w dziedzinie sztucznej inteligencji (AI), robotyki, kwantowych rozwiązań obliczeniowych, wydruków 3D i technologii 5G²⁴⁷. W niektórych z nich już udało się Chinom wyprzedzić konkurencję z rozwiniętych państw zachodnich, czemu sprzyja dominująca pozycja KPCh w życiu publicznym państwa, wykorzystującej brak ochrony danych osobowych m.in. do testowania skomplikowanych algorytmów AI (Kroenig i Cimmino, 2020).

W 2016 r. Chiny były trzecim najczęściej zgłaszającymi patenty państwem, spośród zrzeszonych w układzie o współpracy patentowej (World Bank, 2019b). Ponadto ChRL zajęła 2-miejsce pod względem publikacji artykułów naukowych w międzynarodowych czasopiśmie

²⁴⁵ Od tego momentu miały o tym decydować, branże zaawansowane technologicznie, do których zaliczono produkcję półprzewodników, chipów, przemysł lotniczy i kosmiczny. Postanowiono też zmniejszyć zależność przemysłu od importu półfabrykatów, zwiększyć wydatki na B+R do 2,5% PKB i stworzyć fundusz na rzecz rozwoju start-upów i nowych technologii, o łącznej wartości 4,4 mld. USD. Zob. M. Brown, P. Singh, *China's Technology Transfer Strategy: How Chinese Investments in Emerging Technology Enable A Strategic Competitor to Access the Crown Jewels of U.S. Innovation*, Defense Innovation Unit Experimental 2018, Washington D.C. s. 14.

²⁴⁶ Cele te stały się punktem centralnym 13. Planu 5-letniego, według którego szacunkowa wartość inwestycji przeznaczonych na ich realizację miała wynieść ok 50 bln. CNY (ok. 7,7 bln. USD).

²⁴⁷ Jest ona ponad 100-krotnie szybsza niż technologia 4G, dając możliwość obsługi cyfrowej infrastruktury, kluczowej w obecnie rosnącym segmencie Internetu rzeczy (IoT), czy koncepcji inteligentnych miast. Liderem w tej dziedzinie jest firma Huawei, która dzięki proponowanym rozwiązaniom, stanowi coraz poważniejszą konkurencję dla liderów sektora telekomunikacyjnego tj. Apple i Samsunga. Tym niemniej, w obawie przez możliwymi naruszeniami przestrzeni bezpieczeństwa publicznego, takie państwa jak Australia, USA, Wielka Brytania, Szwecja, Japonia, Dania, Norwegia, Estonia, Litwa, Francja, Polska, Belgia, czy Niderlandy, w pełni zrezygnowały, bądź ograniczyły swoje zaangażowanie w rozbudowę lokalnych sieci 5G.

i mogła pochwalić się w 2014 r. 2-krotnie większą niż w USA liczbą stopni naukowych nadanych w dziedzinach ścisłych. Chiny były w 2015 r. światowym liderem pod względem rozwoju technologicznego dóbr m.in. w elektronice, panelach solarnych, czy sprzęcie budowlanym. KPCh, dzięki unikatowemu modelowi zarządzania rozwojem, efektywnie niweluje różnice dzielące państwo od reszty świata (Shen, Siraj, Jiang, Zhu i Li, 2020).

Zachowanie stabilnego kursu rozwojowego w kolejnych dekadach XXI w. będzie zależne od utrzymania mono partyjnego systemu politycznego, którego wpływ na rozwój gospodarczy Chin należy uznać za korzystny. Wraz z wybraniem w 2012 r. na stanowisko Przewodniczącego KPCh Xi Jinpinga, rozpoczęły się rządy piątej generacji komunistycznych liderów. Charakterystyczną cechą dla procesu ewolucji elit ChRL jest stopniowa transformacja ideologii systemowej. W skład jej kluczowych wartości zalicza się koncepcję państwa komunistycznego Mao Zedonga, ideę liberalizacji i otwarcia się Denga Xiaopinga, uznanie własności prywatnej jako trwałego elementu gospodarki przez Jianga Zemina oraz zachowanie harmonijnego rozwoju społecznego, promowanego przez Hu Jintao (Golden, 2013). Xi Jinping do tego zestawu dodał dwa cele. Pierwszy z nich skupia się na budowie społeczeństwa umiarkowanego dobrobytu, koniecznego dla transformacji gospodarki do zrównoważonego rozwoju. Drugim jest uformowanie do 2049 r., społeczeństwa socjalistycznego bazującego na zasadach demokracji, harmonii i kulturowego zróżnicowania (Góralczyk, 2017a).

Pomimo postępu jaki dokonał się w Chinach w kontekście liberalizacji gospodarki po 1978 r., do dnia dzisiejszego pozostały w niej elementy planistyczne. Do chwili obecnej nadrzędną w niej rolę odgrywają przedsiębiorstwa państwowe, w konsekwencji czego konkurencja zagraniczna oraz oferowane przez nią dobra i usługi spotykają się z przejawami dyskryminacji. Konglomeraty często są zarządzane przez wysokich urzędników partyjnych, których obecność jest również spotykana w zarządach firm prywatnych. W ten sposób KPCh kontroluje efektywność wdrażania założeń kolejnych planów rozwojowych, które do dzisiaj definiują strategiczne cele rozwoju gospodarki. Inną cechą charakterystyczną dla ChRL jest nieefektywność systemu prawnego, który faworyzuje własność państwową (Pelkmans, 2018). Ponadto ciągle ścisłą kontrolą podlegają przepływu kapitału wewnątrz gospodarki. Banki są zmuszone do udzielania kredytów na korzystniejszych warunkach dużym konglomeratom państwowym, które z roku na rok stają się coraz mniej konkurencyjne w odniesieniu do sektora prywatnego. Kurs CNY wciąż podlega kontroli i interwencjom (Liu, Spiegel i Zhang, 2020).

Zapoczątkowany w 2010 r. proces przekierowania gospodarki w kierunku konsumpcji wewnętrznej, charakteryzuje się utrzymującą się niechęcią władz w implementacji systemu w pełni wolnorynkowego. Taki układ promuje rozwijanie się grup interesów, skupionych wokół sektora finansowego i administracji na szczeblu lokalnym, dysponujących dostępem do tanich inwestycji i kredytów (Ten Brink, 2013). Nie zanosi się aby administracja Ji Xipinga miała dokonać odważniejszych reform w tym zakresie. Obecny lider jest zwolennikiem zwrotu w kierunku socjalistycznej koncepcji państwa, z dominującą pozycją KPCh, autorytarnym charakterem prowadzenia polityki i hierarchicznością elit politycznych (Naughton, 2017).

4.5.2. Czynniki zewnętrzne

Dojście do władzy piątej generacji liderów zwrotem w polityce zagranicznej Chin, która miała odtąd cechować się dużym zaangażowaniem w kształtowanie się międzynarodowych relacji gospodarczych i politycznych. Wśród najważniejszych partnerów handlowych wyróżniono państwa ASEAN i BRICs, przy jednoczesnym wzroście znaczenia m.in. Indonezji, Turcji i Meksyku. Od początku drugiej dekady XXI w. chińskie korporacje państwowe zaczęły przejawiać większe zaangażowanie inwestycyjne w KRS Afryki i Azji, w pośredni sposób przyczyniając się do promocji w nich chińskiego modelu rozwoju. Zyskał on popularność szczególnie w Azji Centralnej, która jest strategicznym regionem dla realizacji koncepcji Nowego Jedwabnego Szlaku. W celu jej realizacji powołano szereg instytucji rozwojowych, finansujących pakiety inwestycyjne o międzykontynentalnym zasięgu.

Przeobrażenia mające miejsce w polityce zagranicznej Chin, są spowodowane ich rosnącą pozycją w skali globalnej. Z jednej strony władze podtrzymują swój model prowadzenia i pokojowej polityki zagranicznej, bez chęci bezpośredniego angażowania się w sprawy państw trzecich²⁴⁸. Z drugiej, w opublikowanej w 2015 r. „Białej Księdze Obrony”, po raz pierwszy podkreślono fakt sprzyjających okoliczności dla wzrostu pozycji Chin na arenie międzynarodowej i dopuszczono możliwość ingerencji w sprawy innych państw. Zmianę tę można odczytywać jako zapowiedź włączenia w granice ChRL Tajwanu i zwiększenia wysiłków prowadzących do „pokojowej integracji” w jej ramach Hongkongu, Tybetu i Wschodniego Turkiestanu (Adamczyk, 2017a). W 2019 r., retoryka powróciła do pokojowego wydzwisku²⁴⁹, ale pojawiły się w niej ponownie pretensje wystosowane w kierunku Tajwanu (Szczudlik, 2019).

²⁴⁸ Zasada nieingerencji może uchodzić za dogmat chińskiej polityki zagranicznej, który ma swój początek w 1954 r., kiedy to zawarto traktat o przyjaźni z Indiami, następnie była podtrzymywana poprzez aktywną działalność w takich inicjatywach jak Ruch Państw Niezaangażowanych, czy Forum Współpracy Chiny-Afryka.

²⁴⁹ Według Schobella, Burkea, Coopera, Lilly, Ohlandta, Warnera i Williamsa priorytetami strategii rozwoju uznano utrzymanie stabilności wewnętrznej poprzez umocnienie pozycji i zdolności kontrolnych KPCh, promocję

Powyżej przedstawiona zmiana kursu Chin w polityce zagranicznej wykazuje się pewną rozbieżnością w stosunku do przyjętej strategii dyplomacji na lata 2013-2023. Położono w niej nacisk na wzajemność uzyskiwanych korzyści ze współpracy z największymi gospodarkami świata. Tym samym czynnikiem, który miał przyczynić się do polepszenia stosunków z USA miał być wzrost zaufania, w przypadku Rosji podkreślono wagę bilateralnego wspierania się w realizacji celów polityki zagranicznej, a relacje z Unią Europejską miały być napędzane chęcią maksymalizacji zysków handlowych. W przypadku państw rozwijających się, współpraca z pozostałymi państwami BRICS miała natomiast opierać się na zasadzie wzajemnej pomocy, a wzmocnienie relacji m.in. z Indonezją, Turcją, czy Arabia Saudyjska, uznano za cel strategiczny we wspomnianym 10-leciu (Yang J. , 2013).

Czołową pozycję w ekspansji handlowej i inwestycyjnej²⁵⁰ Chin w drugiej dekadzie XXI w. odegrały korporacje państwowe, których celem był m.in. eksport „chińskiego modelu rozwoju” (Walkowski, 2017). Największym beneficjentem napływu chińskiego kapitału stała się Afryka, która wydaje się być najbardziej dostosowana do czerpania korzyści ze współpracy z Chinami. W teorii model ten ma swoje optymalne zastosowanie w państwach zasobnych w siłę roboczą (Fu i Buckley, 2015), korzystających na wzroście produktywności lokalnych przedsiębiorstw i wykwalfikowania kapitału ludzkiego dzięki importowi technologii z Chin (Lo, 2018). Istnieje obawa, że może on prowadzić do deindustrializacji Afryki i w efekcie upadku tamtejszych przedsiębiorstw i drenażu mózgow (Jenkins, 2018).

Wzrasta również ostatnio intensywność chińskich inwestycji w Azji Centralnej. W 2016 r. zrealizowano m.in. dwa projekty, których celem była rozbudowa infrastruktury kolejowej w Tadżykistanie i Uzbekistanie (Yellinek, 2020). Współpraca Uzbekistanu z Chinami jeszcze do niedawna cechowała się niewielką aktywnością w porównaniu z innymi państwami regionu (Paramonov, 2014), ale chwili dojścia do władzy prezydenta Mirzoyeva, tendencja ta uległa zmianie (World Bank, 2020a). Z drugiej strony, przykłady Kirgistanu i Tadżykistanu wskazują na niebezpieczeństwo uzależnienia procesów rozwojowych słabiej rozwiniętych gospodarek

zrównoważonego modelu rozwoju i wzrostu znaczenia nauki i zaawansowanych technologii w sektorze wytwórczym, a także wzmocnienia i modernizacji sił zbrojnych. Zob. A. Scobell, E.J. Burke, C.A. Cooper III, S. Lilly, C.J.R. Ohlandt, E. Warner, J.D. Williams, *China's Grand Strategy. Trends, Trajectories, and Long-Term Competition*, RAND Corporation 2020, Santa Monica, s. 23-35.

²⁵⁰ Wśród beneficjentów Shinn wyróżnia takie państwa jak Algieria, Etiopia, Angola, Kenia i Nigeria, gdzie łączna kwota inwestycji wyniosła ponad 26 mld. USD. Jednocześnie, dynamicznie rozwijały się chińskie projekty odpowiedzialne za pomoc rozwojową, finansowane z środków m.in. Export-Import Bank of China, Industrial and Commercial Bank of China, czy China Development Bank. Jej średnia wartość w latach 2012-2016 wyniosła ok. 11.5 mld USD, a najważniejszymi jej beneficjentami były Angola, Etiopia, Sudan, Kenia i Demokratyczna Republika Kongo. Zob. D. H. Shinn, *China-Africa Ties in Historical Context*, w: *China-Africa and Economic Transformation*. pod. red. A. Oqubay, J.Y.Lin, Oxford University Press, Oxford 2019, s. 61-83.

od napływu chińskich BIZ i kredytów. Ich zadłużenie wobec Chin sięga obecnie ok. 50% PKB (Sim i Aminjonov, 2020). Innym powodem motywującym działania ChRL w tym regionie jest chęć zagwarantowania lokalnej stabilności politycznej (Rakhimov, 2015). Jej efektem ma być zacieśnienie współpracy gospodarczej pomiędzy zachodnimi prowincjami ChRL i regionem Azji Centralnej, przyczyniając się do zniwelowania ich luki rozwojowej względem wschodu ChRL (Thornton, 2020). Z perspektywy Azji Centralnej, rosnący udział Chin w regionie może przyczynić się do powstania nowych inicjatyw integracyjnych (Sahakyan, 2020).

Najważniejszą z perspektywy polityki ChRL jest rozwój „*Nowego Jedwabnego Szlaku*”. W jego skład ma wchodzić Ekonomiczny Pas Jedwabnego Szlaku, łączący drogą lądową Chiny, poprzez Azję Centralną i Zachodnią z Europą oraz Morski Jedwabny Szlak XXI w. wiążący je z Azją Południowo-Wschodnią, Bliskim Wschodem i Afryką Wschodnią (Yu J. , 2017). Konsekwencją tego projektu ma być powstanie sinocentrycznego ładu azjatyckiego, dzięki któremu Chiny będą miały bezpośredni wpływ na kształtowanie się zmian geopolitycznych i ekonomicznych na świecie. Efektem tych działań ma być nie tylko dogłębna reforma istniejących międzynarodowych instytucji rozwojowych, ale też powstawanie ich nowych odpowiedników, kierowanych przez Chiny (Oziewicz, 2015). Wśród już inicjatyw w tym zakresie warto wspomnieć o powstaniu Nowego Banku Rozwoju w 2015 r., zrzeszającego państw BRICs, i Azjatyckiego Banku Inwestycji Infrastrukturalnych (ABII) w 2016 r. (Jeffries, 2017).

W połowie 2016 r. instytucja ta zgromadziła ponad 500 mld. USD na sfinansowanie projektów infrastrukturalnych w Bangladeszu, Indonezji, Pakistanie i Tadżykistanie, a także zacieśniła współpracę z Bankami Rozwoju Japonii i Korei Płd. (Yang L. , 2019). W tym samym czasie doszło też do zbliżenia Chin z Singapurem w efekcie powstała spółka typu *joint-venture* pomiędzy państwowymi konglomeratami Surbana Jurong i China Highway. W jej ramach są realizowane wspólne programy infrastrukturalne takie jak Park Przemysłowy w Suzhou, czy projekt ekologicznego miasta w Tianjin (Woetzel i inni, 2019). W 2016 r. inwestycje realizowane bezpośrednio realizowanych w ramach inicjatywy *Nowego Jedwabnego Szlaku*, były finansowane z Funduszu Jedwabnego Szlaku (Szczudlik, 2016). Jego priorytetem, ma być w najbliższych latach Azja Centralna, do której mają stopniowo dołączać m.in. Rosja, Afganistan, Indie, Pakistan, Iran, Azerbejdżan, Armenia, Gruzja, Turcja, Arabia Saudyjska i Irak (Zimmerman, 2015), (Wittine i Barisic, 2018). Plany te godzą w interesy Unii Europejskiej, która w ostatnich latach zaczyna odczuwać konkurencję ze strony chińskiego modelu rozwoju, zyskującego popularność wśród państw Europy Środkowo-Wschodniej i Półwyspu Bałkańskiego (ECB, 2017), (Góralczyk, 2017b), (Le Corre, 2018).

Li zwraca uwagę na fakt, że wraz z dojściem do władzy piątej generacji liderów, polityka zagraniczna ChRL przeszła transformację. Lokalne instytucje i gospodarka, charakteryzujące się aktywnym dostosowywaniem się do narzucanych norm międzynarodowych, zaczęły same orientować się na tworzenie alternatywnych reguł i zaleceń, zyskując przy tym poparcie państw sąsiednich, często znajdujących się w strefie wpływów USA. Doprowadziło to do tarć na linii Pekin-Waszyngton, których efektem było m.in. zawiązania Partnerstwa Transpacyficznego²⁵¹ (Li A. H., 2017). Konflikt ten nabrał jeszcze poważniejszego wymiaru po dojściu do władzy Donalda Trumpa w 2016 r. (Jaskuła, 2019). Nowi liderzy KPCh są pierwszą generacją przywódców, którzy oficjalnie zakwestionowali dotychczasową dominację USA na morzach i oceanach. Fakt ten jest o tyle ważny, że w 2015 r. 90% ich całej wymiany handlowej Chin odbywała się w portach zlokalizowanych na wschodnim wybrzeżu. Koncepcja *Nowego Jedwabnego Szlaku* wpisuje się w strategiczną konieczność zdywersyfikowania szlaków handlowych (Adamczyk, 2017b). W 2014 r. tylko ok. 3,5% chińskiego eksportu do UE trafiało drogą lądową (Jakimowicz, 2017). Do końca 2020 r. zakładana suma inwestycji w ramach *Nowego Jedwabnego Szlaku*²⁵² miała wynieść ok. 1,5 bln USD (Devonshire-Ellis, 2019).

4.5.3. Chiński *State Capitalism* po 2008 roku

Wybuch światowego kryzysu gospodarczego w 2008 r., wymusił na chińskich władzach, w świetle załamania się lokalnego handlu zagranicznego, wdrożenie pakietu stymulującego o wartości ok. 12% PKB, którego celem było pobudzenie konsumpcji wewnętrznej²⁵³. W efekcie, odnotowano wzrost niskoprocentowanych pożyczek, których wartość rosła w latach 2009-2015 o 20% rok do roku, przewyższając tym samym tempo wzrostu gospodarczego Chin ponad 2-krotnie (Maliszewski i inni, 2016). W analogicznym okresie, wzrosło zadłużenie konglomeratów relacji do PKB z ok. 100% do 145%, a konsekwencjami ich nadmiernego dostępu

²⁵¹ Obszerny komentarz odnośnie możliwych konsekwencji ekonomicznych, wejścia w życie tego projektu, przedstawił m.in. Schott, zob. J.J. Schott, *Understanding the Trans-Pacific Partnership*, w: *Trans-Pacific Partnership: An Assessment*, pod. red. C.Cimino-Isaacs, J.J. Schott, Columbia University Press, New York 2016, s. s. 251-259, czy McBride, Chatzky i Siripurapu, zob. J. McBride, A. Chatzky, A. Siripurapu, *What's Next for the Trans-Pacific Partnership (TPP)?*, Council on Foreign Relations, 20.09. 2021, dostęp: <https://www.cfr.org/background/what-trans-pacific-partnership-tpp>

²⁵² Główne przeszkody w realizacji projektu, od strony infrastrukturalnej i logistycznej na początkowym stadium jego zaawansowania, zostały przedstawione np. w opracowaniu Witkowskiego i Kurzątek. Zob. K. Witkowski, E. Kurzątek, *Nowy Jedwabny Szlak w Kontekście Tworzenia Globalnej Strategii Logistycznej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 2018, nr. 505, s. 341-355.

²⁵³ Celem nadrzędnym tzw. „Planu 4 Bilionów” była rozbudowa infrastruktury i gruntowna modernizacja sektora przemysłowego i danie impulsu dla dalszego rozwoju sektora zaawansowanych technologii. Ten ostatni, miał się stać samowystarczalny na przestrzeni nadchodzącego dziesięciolecia. Dzięki temu, tempo wzrostu gospodarczego miało stać się, w dłuższej perspektywie, mniej zależne od eksportu (31% w 2008 r.). Zob. UNCTAD, *China's Structural Transformation. What Can Developing Countries Learn?*, United Nations Conference on Trade and Development, Geneva 2022, s. 30-31.

do taniego kapitału były, niska jakość dokonywanych inwestycji i obniżenie zdolności obsługi zadłużenia przez instytucje finansowe. Ponad 50% wszystkich kredytów trafiło w tym czasie do SOE. Podobnie jak w poprzednich latach, traktowano je preferencyjnie, udzielając im pożyczki średnio 3. razy taniej niż firmom prywatnym (Lam i Schipke, 2017).

W 2015 r., niedługo po dojściu do władzy Xi Xipinga, rozpoczęła się kolejna fala ich reform, odbywająca się w oparciu o zasadę 1+N, gdzie istniała jedna strategia ogólna dla wszystkich przypadków i zestaw założeń ją uzupełniających. Powstała w ten sposób specyficzna klasyfikacja, dzieląca konglomeraty na odpowiedzialne za świadczenie usług komercyjnych i w sektorze publicznym. W rezultacie, utworzono mechanizm, dzięki któremu systematycznie ograniczono wsparcie dla najlepiej radzących sobie holdingów komercyjnych, relokując w ten sposób zaoszczędzone zasoby w mniej rentownych firmach z sektora publicznego (Lin, Lu, Zhang i Zheng, 2020). Udział SOE na chińskich giełdach papierów wartościowych zmniejszył się w latach 2003-2013 z 74,9% do 38,4% (Chang i Jin, 2016).

Zmiany te zapoczątkowały także kolejną serię fuzji i przejęć, co poskutkowało spadkiem liczby dużych konglomeratów państwowych z 196 do 102 w latach 2003-2016²⁵⁴. Wzrosła ich rola polityczna, gdyż władze zaczęły w coraz większym stopniu wykorzystywać je w celach propagandowych, starając się tym samym zwiększyć w jeszcze większym stopniu kontrolę nad społeczeństwem poprzez zapewnienie zrównoważonego rozwoju gospodarczego. W ten sposób, administracja Xi zatrzymała tempo jej urynkowania, stając w opozycji do wcześniej głoszonych zapewnień o konieczności deregulacji i wspierania konkurencyjności (Yu H. , 2019). W efekcie, Państwo do dnia dzisiejszego zachowuje w Chinach monopol na decyzje strategiczne, poprzez bezpośredni interwencjonizm w stymulację innowacyjności i kierunek rozwoju wybranych branż przemysłowych (Le, Donghyun i Castillejos-Petalcorin, 2021). Lee i Naqvi uważają, że konglomeraty państwowe mogą stać się kluczowym instrumentem w transformacji Chin do grupy państw o wysokim dochodach w niedalekiej przyszłości tylko w przypadku zakończenia, trwającego od 1985 r. procesu ich pełnego otwarcia na konkurencję z sektorem prywatnym (Lee i Naqvi, 2020).

²⁵⁴ Według badań opracowanych przez University of Alberta, w tym czasie została zapoczątkowana rosnąca kontrola przedsiębiorstw państwowych w branżach krytycznych z perspektywy bezpieczeństwa narodowego i zrównoważonego rozwoju gospodarki. Tym samym, Państwo utrzymało swój monopol w sektorze obronnym, energetycznym, sieciach elektroenergetycznych, petrochemii, telekomunikacji, lotnictwie cywilnym i żegludze. Ponadto, następujących 9. segmentów uznano za filary gospodarki: produkcja sprzętu przemysłowego, motoryzacja, ICT, budownictwo, sektor hutniczy, wydobywczy, chemikalia, B+R, IT. Zob. University of Alberta, *State-Owned Enterprises in the Chinese Economy Today: Role, Reform, and Evolution*, University of Alberta, China Institute 2018, Edmonton, s. 8-9.

Podsumowanie

Głównym celem rozdziału było znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy chińska forma *State Capitalism* pozytywnie wpływała na rozwój gospodarki ChRL w ostatnich 40 latach. Przypadek ten pokazuje, że stabilność zagwarantowana przez mono partyjny ustrój polityczny, podobnie jak w przypadku Singapuru, okazała się jedną z fundamentalnych determinant jej dynamicznego wzrostu. Wynik ten może prowadzić do konkluzji mówiącej, że chiński paradygmat wzrostu, oparty na ograniczonych swobodach politycznych, dominującej pozycji jednej partii i aktywnej roli instytucji państwa w procesach rozwojowych, jest skuteczniejszy w przypadku KRS, niż zalecenia płynące z ekonomii rozwoju głównego nurtu. Podsumowaniem tego stanowiska jest ukazanie czynników wzrostu gospodarczego Chin (Tabela 52), przyczyniających się ich do dynamicznego rozwoju po 1978 r. (Tabela 53).

Dojście do władzy Deng Xiaopinga pod koniec 1978 r. stało się momentem przełomowym dla chińskiej gospodarki. Zapoczątkowano wówczas proces odejścia od systemu równości płacowej, dekollektywizację rolnictwa oraz zniesiono warunek odpowiedniego pochodzenia dając wszystkim zainteresowanym dostęp do szkolnictwa wyższego. Następnie sformułowano i nadano prawa własności rolnikom i zezwolono przedsiębiorstwom, najpierw rolnym, a później przemysłowym, na sprzedaż wyprodukowanych nadwyżek na wolnym rynku. W tym samym czasie stymulowano relokację ludności wiejskiej do miast, co przyczyniło się do wzrostu zatrudnienia w branżach przemysłowych i znaczenia handlu zagranicznego w PKB. Kolejno ustabilizowano i zdewaluowano kurs CNY i wydano zgodę na powstanie stref wolnego handlu i napływ BIZ do wybranych branż. Reformom tym sprzyjał wzrost niezależności na poziomie regionów i decentralizacja procesów decyzyjnych. W otoczeniu dynamicznie zachodzących zmian znalazły się przedsiębiorstwa państwowe, które przeszły w tym czasie dwuetapowy proces reform. W pierwszej kolejności oddano część odpowiedzialności za generowane przez nie wyniki kadrze kierowniczej, by następnie uzależnić od wytworzonych wyników danego SOE wysokość premii i zabezpieczeń socjalnych etatowych pracowników. Pomimo ich niskiej konkurencyjności w porównaniu do prężnie rozwijającego się od początku lat 80-tych sektora prywatnego, w 1993 r. odpowiadały one za 80% zatrudnienia w miastach.

Pierwszymi efektami wprowadzenia *chińskiej socjalistycznej gospodarki rynkowej*, były reformy sektora bankowego i finansowego, deregulacja i liberalizacji sektora małych i średnich przedsiębiorstw, które odtąd przechodziły w ręce prywatnych przedsiębiorców. Następnie, ujednolicono zasady prowadzenia handlu zagranicznego dla wszystkich typów podmiotów go-

spodarczych, nadając im równe prawa w kontekście dokonywania transakcji na rynku międzynarodowym. Jednocześnie, zniesiono taryfy celne, dostosowano system regulacji prawnych do wymagań WTO i zawarto umowy o wspólnym dostępie do rynku z Japonią, USA i UE. Po 2001 r. i wstąpieniu do WTO wzrosła aktywność inwestycyjna SOE zagranicą, jak również zacieśniono współpracę rozwojową z Hongkongiem, Makau i państwami ASEAN. Podjęto także szereg działań mających na celu zrównanie własności prywatnej z państwową. Duże konglomeraty miały utrzymać swój monopol tylko w branżach strategicznych, a efektem zakrojonego na szeroką skalę programu fuzji i przejęć, był spadek ich liczby w latach 2003-2007 z 196 do 152. W 2003 r. powołano do życia SASAC, którego zadaniem było podniesienie rentowności państwowych konglomeratów i standardów korporacyjnych. W tym też okresie odpolityczniono dostęp od zarządów SOE poprzez stworzenie warunku o dołączeniu do ich zarządów ekspertów zewnętrznych, nominowanych po części przez SASAC, a nie Politbiuro.

Przełomowym momentem w ostatnim 10-leciu było dojście do władzy 5-tej generacji liderów, którzy położyli nacisk na większą ingerencję w procesy zachodzące zarówno w regionie Azji Wschodniej i Pacyfiku, jak też całego świata, poprzez m.in. realizację projektu *Nowego Jedwabnego Szlaku*. Innym jej celem było pobudzenie konsumpcji wewnętrznej i wzrost znaczenia klasy średniej w społeczeństwie. W tym celu rozbudowano system świadczeń społecznych, położono nacisk na skuteczniejszą redystrybucję dochodu narodowego, wdrożono ulgi stymulujące rozwój sektora prywatnego oraz zredukowano kolejne bariery administracyjne i biurokratyczne. Istotne miejsce zajęła kwestia pobudzenia procesów rozwojowych w słabiej zaawansowanych technologicznie prowincjach zachodnich. Jednocześnie, rozwój gospodarczy był uzależniony od wykonywania planów 5-letnich. Wciąż kluczową pozycję w systemie odgrywają SOEs, które pomimo zapowiedzi Xi Xinpinga, do dnia dzisiejszego korzystają z subsydiów budżetowych, uniemożliwiających im bezpośrednią konkurencję z sektorem prywatnym. W wyniku globalnego kryzysu gospodarczego z 2008 r., zyskały one dostęp do nisko oprocentowanych pożyczek, co przełożyło się na wzrost ich zadłużenia w relacji do PKB na poziomie 145%. Tym niemniej, reformy wprowadzone w 2015 r. mają na celu ich jeszcze silniejsze powiązanie z KPCh, która chce wykorzystać je propagandowo do promowania swojej specyficznej wersji polityki zrównoważonego rozwoju.

Tabela 52 Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego ChRL w latach 1978-2018

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1978-1993	Odejście od systemu równości płacowej, Dekolektywizacja rolnictwa, Zezwolenie na sprzedaż nadwyżek produkcyjnych przedsiębiorstwom rolnym i przemysłowym, Industrializacja terenów wiejskich, przekładająca się na wzrost handlu zagranicznego w PKB, Stopniowa dewaluacja i stabilizacja CNY, Znoszenie subsydiów importowych, Uformowanie się pierwszych stref wolnego handlu, Wzrost znaczenia pośrednich instrumentów handlowych w ochronie lokalnego rynku	Nadanie dostępu do możliwości uzyskania wyższego wykształcenia wszystkim zainteresowanym, poprzez zniesienie warunku odpowiedniego pochodzenia, Relokacja ludności wiejskiej do miast, Redukcja ubóstwa w skali całego państwa	Decentralizacja procesów decyzyjnych, Wzmocnienie niezależności regionów, Zdefiniowanie i nadanie praw własności rolnikom, Stopniowe odejście od regulacji cen, Wdrożenie modelu dwutorowego, Próba reintegracji w ramach GATT, Zniesienie liczby branż chronionych polityką substytucji importu	Przejęcie władzy w KPCh przez odłam reformatorów, Chęć nawiązania współpracy z demokratycznymi państwami zachodu, Zezwolenie KPCh na stopniowe otwieranie gospodarki na napływ BIZ, Utrzymanie kursu jej liberalizacji po 1989 r. przy jednoczesnym wzmocnieniu pozycji KPCh w tym procesie
1994-2010	Restrukturyzacja dużych konglomeratów państwowych, Deregulacja i liberalizacja sektora małych i średnich przedsiębiorstw, Liberalizacja stóp procentowych, Unifikacja stawki podatku dochodowego, Etapowa redukcja taryf celnych, Ujednolicenie kursu CNY, Ujednolicenie zasad prowadzenia handlu zagranicznego, Zawarcie umów o wolnym handlu z wybranymi państwami, Dopuszczenie wszystkich przedsiębiorstw do handlu zagranicznego	Powstanie nowej grupy społecznej prywatnych przedsiębiorców, chronionych nowo uformowanym prawem własności, Wzrost znaczenia nowej klasy społecznej w stymulowaniu procesu wzrostu gospodarczego i zmiany struktury popytu na importowane dobra	Restrukturyzacja rynku pracy, Powstanie i rozwój lokalnych giełd papierów wartościowych, Uformowanie się banków i instytucji stymulujących procesy rozwojowe, Wstąpienie do WTO, Nowe prawo antymonopolowe, Uszczelnienie prawa patentowego, Ratyfikacja i deklaracja dostosowania gospodarki do warunków zdefiniowanych w ramach TRIPS, TRIMS i GATS, kontrola nad przepływami kapitałowymi	Uformowanie chińskiej socjalistycznej gospodarki rynkowej, dostosowanie lokalnych regulacji prawnych do wymagań narzuconych przez WTO, Deindustrializacja i wzrost znaczenia sektora usług w PKB, umocnienie pozycji KPCh jako najważniejszej instytucji rozwojowej w ChRL, Zawarcie porozumień o dostępie do rynku z Japonią, UE i USA, zacieśnienie współpracy ASEAN, Hongkongiem i Makau
Po 2010	Wzrost znaczenia czynników jakościowych we wzroście gospodarczym Chin, Położenie nacisku na wzrost innowacyjności produkcji przemysłowej, Wzrost znaczenia sektora B+R w stymulowaniu wzrostu gospodarczego, Pobudzenie konsumpcji wewnętrznej, Modernizacja przemysłu, Wzrost aktywności chińskich przedsiębiorstw w Afryce i Azji Centralnej, Manipulowanie kursem CNY, Uzyskanie statusu lidera w wybranych branżach technologicznych	Wzrost wykształcenia siły roboczej, Postępująca urbanizacja, Wzrost liczby specjalistów z wykształceniem wyższym w dziedzinach ścisłych i technologicznych, Rosnące znaczenie klasy średniej w społeczeństwie, wzrost przeciętnych dochodów ogółem.	Skuteczniejsza redystrybucja dochodu narodowego, Rozbudowa Systemu Świadczeń Socjalnych, Wdrożenie licznych ulg stymulujących rozwój sektora prywatnego, Redukcja kolejnych barier administracyjnych i biurokratycznych, Tworzenie nowych instytucji rozwojowych o zasięgu globalnym, Wspieranie rozwoju w słabiej zaawansowanych gospodarczo prowincjach wschodnich	Utrzymywanie długofalowej strategii rozwojowej dzięki realizacji planów 5-letnich, Dojście do władzy 5-tej generacji liderów, Niwelowanie dystansu w wybranych branżach technologicznych do państw rozwiniętych, Strategia "Chiny 2025", Ingerencja w procesy zachodzące w regionie Azji Wschodniej i Pacyfiku, Wzrost oddziaływania na globalną geopolitykę dzięki realizacji projektu <i>Nowego Jedwabnego Szlaku</i>

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 53 Dynamika rozwoju gospodarczego Chińskiej Republiki Ludowej w latach 1970-2017

Rok	PKB (mld USD 2010)	Wzrost PKB (%)	Populacja (w mln)	PKB per capita (w tys. USD 2010)	Wzrost PKB per capita (%)	Odsetek osób zatrudnionych (%)	Współczynnik kapitału ludzkiego	TFP w ujęciu PPPs (USA=1)	Kurs walutowy (USD=1)
1970	186,99	-	824,79	0,23	-	43,61%	1,42	0,51	2,46
1979	315,94	7,60%	979,88	0,32	6,08%	47,41%	1,65	0,40	1,55
Zmiana 1970-79	68,96%	6,07%	18,80%	42,22%	4,06%	8,71%	16,51%	-21,04%	58,32%
1980	340,61	7,81%	993,88	0,34	6,29%	48,46%	1,68	0,40	1,50
1989	796,61	4,19%	1153,57	0,69	2,32%	55,34%	1,84	0,40	3,77
Zmiana 1980-89	133,88%	9,74%	16,07%	101,50%	7,96%	14,19%	9,68%	1,42%	-60,20%
1990	827,73	3,91%	1172,45	0,71	2,23%	56,12%	1,86	0,38	4,78
1999	2057,44	7,67%	1275,41	1,61	7,00%	56,86%	2,16	0,35	8,28
Zmiana 1990-99	148,56%	10,00%	8,78%	128,50%	8,90%	1,32%	16,15%	-7,07%	-42,22%
2000	2232,15	8,49%	1283,20	1,74	7,83%	57,01%	2,19	0,36	8,28
2009	5501,97	9,40%	1352,07	4,07	8,78%	57,13%	2,33	0,40	6,83
Zmiana 2000-09	146,49%	10,35%	5,37%	133,93%	9,71%	0,21%	6,23%	10,41%	21,18%
2010	6087,16	10,64%	1359,76	4,48	10,01%	57,06%	2,34	0,42	6,77
2017	10185,31	6,95%	1409,52	7,23	6,49%	56,17%	2,57	0,38	6,76
Zmiana 2010-17	85,12%	8,38%	4,25%	77,58%	7,81%	-1,68%	10,15%	-4,25%	1,08%
Zmiana 1970-17	5346,87%	8,91%	70,89%	3087,27%	7,69%	28,78%	81,01%	-24%	-63,58%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Penn Table 9.1. i WDI [2019].

Rozdział 5: Próba oceny skuteczności wschodnioazjatyckiego modelu rozwoju w wybranych państwach Azji Południowo-Wschodniej

5.1. Uwagi wstępne

Analizując strukturę i różnorodność państw wchodzących w Azji Wschodniej i Pacyfiku, regionem szczególnie wyróżniającym się jest Azji Południowo-Wschodnia. Od początku lat 60-tych mają tam miejsce działania dążące do zacieśnienia integracji i współpracy na szczeblu lokalnym. Poskutkowały one zawiązaniem w 1967 r. *Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej* (ASEAN), którego państwami założycielami zostały Tajlandia, Malezja, Indonezja, Filipiny i Singapur (Nawrot K. A., 2008). Zinstytucjonalizowany rozwój regionu został zapoczątkowany w połowie lat 80-tych, kiedy to zdynamizowany napływ BIZ, zapewnił finansowanie jego zrównoważonego rozwoju w kolejnych dekadach (Futyra, 2014).

Celem tego rozdziału jest zbadanie skuteczności aplikacji wschodnioazjatyckiego modelu w państwach, które się nim praktycznie inspirowały w ostatnich dekadach. W związku z tym konieczne było uwzględnienie ich faktycznego zaawansowania gospodarczego w chwili ich wstąpienia na, w domyśle, przyspieszoną ścieżkę rozwoju. Biorąc pod uwagę badania wykonane przez Bank Światowy na początku lat 90-tych, można wysnuć teorię, że kolejna generacja państw nowo uprzemysłowionych miała wywodzić się z członków ASEAN, które miały stać się centrum zintensyfikowanego wzrostu gospodarczego w skali co najmniej kontynentu (World Bank, 1993). Tym niemniej, pomimo niewątpliwego sukcesu, jaki udało się osiągnąć części z nich, tylko Singapur uchodzi o państwo o wysokich dochodach.

Państwem-założycielem ASEAN, które dokonało największego postępu ekonomicznego w latach 1965-2000, była Malezja. Biorąc pod uwagę przyrost PKB *per capita*, wzrosło ono tam w tym czasie blisko 20-krotnie, do 4043 USD. W przypadku innych państw, współtworzących to ugrupowanie analogiczne wyniki kształtowały się w 2000 roku następująco: 2007 USD w Tajlandii, 1003 USD w Filipinach i 780 USD Indonezji²⁵⁵. W kolejnej dekadzie, PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca w Malezji zwiększyło się o 223%, w Tajlandii o 252%, Filipinach o 212% i Indonezji o 400%. W 2018 r. Malezja była jedynym przypadkiem spośród prezentowanych, które miało szansę dostania się do grupy państw rozwiniętych.

²⁵⁵ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2000&locations=KH-VN-MY-PH-ID-TH&start=1962>.

Spośród państw, które dołączyły do ASEAN po 1985 r., największy postęp dokonał się w Wietnamie²⁵⁶. Od 1986 r. tj. momentu wdrożenia tam programu *Doi Moi*, liczba osób żyjących poniżej granicy ubóstwa zredukowano z ponad 70% do 6% populacji. Między 1990 i 2010 r., Wietnam wraz z Laosem i ChRL zaliczał się do grona najszybciej rozwijających się gospodarek świata, odnotowując średnioroczny wzrost na poziomie 7% (Malesky i London, 2014). Pomiędzy 1986 i 2018 r. PKB *per capita* wzrosło w Wietnamie 11. krotnie (2567 USD) przewyższając wyniki Laosu i Myanmaru²⁵⁷. Ostatnim analizowanym przykładem jest Kambodża, jedna z najmłodszych gospodarek w regionie, notująca w latach 1998-2018 średnioroczny wzrost gospodarczy na poziomie ok. 8% (World Bank, 2020c).

5.2. Malezja

5.2.1. Charakterystyka rozwoju gospodarczego Malezji na wczesnym etapie rozwoju

Rozwój gospodarczy Malezji do odzyskania niepodległości w 1957 r., opierał się na rozwiniętym sektorze wydobywczym. Będąc pod zarządem brytyjskim, Malezja była traktowana jako dostarciciel niezbędnych zasobów naturalnych, a pod koniec lat 50-tych handel zagraniczny był nadrzędnym czynnikiem jej rozwoju. Oprócz złóż surowcowych, tendencji tej sprzyjała rozwinięta administracja, stabilna sytuacja polityczna i rozwijająca się przedsiębiorczość (Ariff M. K., 1973). Pierwsze lata po odzyskaniu niepodległości skupiały się głównie na utworzeniu sektora przemysłowego. Jego zadaniem było zredukowanie zależności od importu dóbr zagranicznych. Od połowy lat 60-tych wzrosła rola państwa w procesach rozwojowych, a strumień inwestycji skierowano do przedsiębiorstw handlowych i produkcyjnych, gwarantując im protekcję przed konkurencją zewnętrzną. W tym czasie powstały instytucje, mające za zadanie promowanie MŚP, terenów wiejskich i rozbudowę infrastruktury. W latach 60-tych, wzrost gospodarczy Malezji cechował się wysokim tempem, głównie dzięki korzystnym światowym cenom surowców naturalnych i transformacji gospodarki (Jomo i Hui, 2010).

W latach 1966-1970 był realizowany pierwszy plan rozwojowy w Malezji²⁵⁸. Jego zadaniami była redukcja ubóstwa, zniwelowanie podziałów rasowych i stworzenie chłonnego rynku pracy. Do jego sukcesów, należy zaliczyć spadek odsetka osób żyjących w ubóstwie i wzrost poziomu jakości życia, ale zwraca uwagę nierównomierna redystrybucja dochodu narodowego na tle etnicznym, prowadząca do niepokojów społecznych (Lee i Lee, 2017). Pod koniec lat

²⁵⁶ Pominięto wątek Brunei Darussalam, ze względu na jego niewielką populację (poniżej 1 mln).

²⁵⁷ Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2018&locations=KH-VN-LA-MM&start=1985>.

²⁵⁸ Wcześniej poprzedzony przez dwa Malajskie plany rozwojowe, realizowane w latach 1956-1960 i 1961-1965. Zob. T.M. Salih, *Growth, Policymaking, Trade and Economic Development in Malaysia*, 56th Conference organized by Australian Agricultural and Resource Economics Society 2012, Fremantle, s. 6.

60-tych, konieczne stało się zwiększenie udziału eksportu w PKB, gdyż substytucja importu nie odniosła spodziewanego sukcesu. W 1968 r. uchwalono *Ustawę o Zachętach Przemysłowych*, zwalniającą przedsiębiorstwa eksportowe z płacenia podatku od osób prawnych i wynagrodzeń. Niedługo po zamieszkach z 1969 r.²⁵⁹, władze wdrożyły kolejny plan, którego celem było zapewnienie zrównoważonego rozwoju, a w 1971 r. powołano do życia *Nową Politykę Ekonomiczną* (NEP), realizowaną do 1990 r. (Athukorala i Menon, 1997).

5.2.2. Czynniki wewnętrzne wpływające na wzrost Malezji po 1970 roku

Zadaniem nowo ukonstytuowanej koncepcji rozwoju gospodarczego było zmniejszenie nierówności społecznych, redukcja odsetka osób żyjących w ubóstwie i utrzymanie wysokiego tempa wzrostu. Wdrożone na początku lat 70-tych reformy społeczne i strukturalne obejmowały swoim zakresem stworzenie praw ułatwiających ludności dostęp m.in. do ziemi, edukacji, kwalifikacji zawodowych, kapitału, czy usług publicznych²⁶⁰. Z czasem, zwrócono uwagę na konieczność większej dywersyfikacji gospodarki. Zaczęła też wzrastać rola instytucji państwa, wzorem Japonii i NICs. Od połowy lat 70-tych zaczęto realizować, finansowane z nadwyżek handlowych, programy modernizacji terenów rolniczych, rozwoju wybranych gałęzi przemysłu i aktywizacji ludności wiejskiej do działania w branżach pozarolniczych (Salih, 2012).

W 1980 r. powstała *Malezyjska Korporacja Przemysłu Ciężkiego* (HICON), będąca rządowym organem koordynującym zwrot industrializacji w kierunku przemysłu ciężkiego. Priorytetowymi sektorami uznano petrochemię, hutnictwo, budownictwo, transport, maszyny i urządzenia (Athukorala P.-C. , 2010). W latach 80-tych podjęto, działania mające na celu podniesienie poziomu kapitału ludzkiego m.in. dzięki liberalizacji systemu licencji dla instytucji edukacyjnych. Zmiany te zostały pozytywnie odebrane przez przedstawicieli mniejszości chińskiej i hinduskiej²⁶¹. Pod koniec lat 80-tych udało się osiągnąć cel i zatrzymać proces drenażu mózgów. Pozostanie wykwalifikowanej siły roboczej było jednym z impulsów dla gospodarki, skutkujących wysokim tempem jej wzrostu do 1997 r. (Thillainathan i Cheong, 2016).

²⁵⁹ Problem ten w ujęciu ekonomicznym, z uwzględnieniem różnic na tle etnicznym pomiędzy Malajami, a mniejszością Chińską, opisał w swoim opracowaniu m.in. Wicks. Zob. P. Wicks, *The new realism: Malaysia since 13 May, 1969*, Australian Quarterly, Australian Institute of Political Science 1971, s. 17-27.

²⁶⁰ Należy mieć na uwadze, że wzrost znaczenia Państwa w gospodarce był możliwy dzięki wykorzystaniu polityki tzw. miękkiego nacjonalizmu, promującego najuboższą i najliczniejszą część społeczeństwa Malezji, tj. rdzennych Malajów. W latach 80-tych i 90-tych premier Malezji, Mahathir Mohammed, optował w polityce zagranicznej za hasłami typu „Azji dla Azjatów”, wskazując tym samym na chęć jeszcze większego powiązania procesów rozwojowych z retoryką nacjonalistyczną. Zob. D. Hundt, J. Uttam, *Varieties of capitalism in Asia: Beyond the developmental state*, Palgrave Macmillan 2017, London, s. 113-114.

²⁶¹ Kontekst dywersyfikacji etnicznej na terytorium Malezji i jej wpływu na kształtowanie się tam socjoekonomicznych uwarunkowań bytowych zob. P. Gliniak, *Problem Nierówności Dochodowych i Ubóstwa w Wieloetnicznym Społeczeństwie Malezji*, Społeczeństwo i Ekonomia 2015, vol. 2, no. 4, s. 49-67.

Wdrożony w 1991 r. *Narodowy Plan Rozwoju* (NDP), należy traktować jako rozwinięcie realizowanej dotąd NEP. Nadrzędnym celem nowej polityki była dalsza redukcja ubóstwa, intensyfikacja rozwoju regionów, zbilansowanie udziału kluczowych sektorów w PKB, podniesienie kwalifikacji siły roboczej i ochrona środowiska naturalnego. Działania te miały zagwarantować Malezji wejście na ścieżkę zrównoważonego rozwoju w trakcie nadchodzącej dekady. Realizacja NDP rozpoczęła się wraz z wdrożeniem 6. planu gospodarczego (1991-1995), mającego na celu lokalizację i rozwój nowych sektorów gospodarki, strategicznych w kontekście przyszłego rozwoju (Aziz, 1996).

Od początku lat 90-tych innowacyjne branże przemysłowe zaczęły odgrywać znaczną rolę w PKB. W 1992 r. powstała Malezyjska Korporacja Rozwoju Technologicznego, której celem było ułatwienie komercjalizacji wyników badań naukowych. W 1993 r. powołano do życia specjalną grupę rządową ds. rozwoju przemysłu wysokich technologii, której zadaniem była identyfikacja i wsparcie innowacyjnych przedsiębiorstw. W 1996 r. władze Malezji zapowiedziały budowę pierwszej specjalnej strefy przemysłowej, mającej przyciągnąć niezbędne BIZ dla powstania innowacji w branży multimedialnej (Avvari, Omar i Aziz, 2004). W 2003 r. rząd utworzył program wsparcia dla firm technologicznych, nadzorowany przez sieć państwowych instytutów i parków technologicznych (Bekhet i Latif, 2017).

Wraz z nastaniem XXI w., władze zdecydowały się na opracowanie i wdrożenie kolejnej 10-letniej wizji rozwoju gospodarczego, nazwanej *Polityką Wizji Narodowej*. Pierwszym krokiem w jej realizacji była implementacja 8-planu prorozwojowego, do celów którego należało dalsze uelastycznianie instytucji państwowych, gotowych zagwarantować, etnicznie zróżnicowanemu społeczeństwu, równe szanse rozwoju. Większa uwaga została poświęcona dostosowaniu kompetencji i wykwalifikowaniu kapitału ludzkiego do standardów gospodarki rozwiniętej. Ten miał do 2010 r. umożliwić planowaną transformację Malezji do gospodarki opartej na wiedzy i konkurencyjnej globalnie (Berma, 2003). Jednocześnie, kontynuowano wyrównywanie różnic pomiędzy regionami i grupami społecznymi, co podkreśla kluczową rolę polityki społecznej w rozwoju Malezji (Mahmoud i Mitkees, 2017).

Druga połowa pierwszej dekady XXI w. to okres egzekwowania 9-planu rozwojowego, którego jednym z nadrzędnych celów było zbudowanie rozwiniętej infrastruktury, wspierającej realizację procesu modernizacji. Utworzono wówczas specjalne korytarze ekonomiczne, będące zaawansowaną formą specjalnych stref wolnego handlu, rozwijających się w Malezji

od lat 80-tych²⁶². W latach 2006-2010 ogłoszono powstanie pięciu korytarzy tego typu, obejmujących swoim zasięgiem ok. 70% powierzchni państwa. Inicjatywa ta miała na celu pobudzenie wzrostu konkurencyjności regionów słabiej rozwiniętych (Athukorala i Narayanan, 2017). Do 2010 r. udało się Malezji osiągnąć sukcesy w wymiarze społecznym, m.in. poprzez ograniczenie odsetka żyjących w ubóstwie do 0,6%. Było to możliwe m.in. dzięki stabilnemu systemowi bankowemu, który przeszedł restrukturyzację po kryzysie azjatyckim w 1997 r. Malezja posiadała w 2008 r. rozwinięty rynek kapitałowy, o wartości obligacji sięgającej 86% PKB. Aby przeciwdziałać negatywnym skutkom kryzysu, władze obniżyły m.in. stawki podatkowe w sektorze prywatnym, stymulując jego konsumpcję i inwestycje (Ibrahim, 2010).

W latach 1970-2020 Malezja przeszła proces restrukturyzacji gospodarczej, gdzie rośnie w ostatnich latach udział sektora usług. W 2017 r. było w nim zatrudnione 62% siły roboczej, odpowiadającej za wypracowanie 53% PKB Malezji²⁶³. Dla porównania, w rolnictwie i branżach podstawowych pracowało wówczas 11,3% (8,7% PKB), co w porównaniu z 1987 r. było spadkiem o 20%. Pomimo niewątpliwie znacznego postępu, jaki dokonał się w Malezji na przestrzeni omawianego okresu, nie może ona być zaliczona do grona tygrysów azjatyckich. Po upływie 50 lat od rozpoczęcia modernizacji gospodarki, do tej pory nie powstało w Malezji społeczeństwo o średnich dochodach na poziomie państw rozwiniętych²⁶⁴ (Umezaki, 2019).

5.2.3. Czynniki zewnętrzne wpływające na wzrost Malezji po 1970 roku

W konsekwencji obniżki cen surowców naturalnych na rynku światowym wynikającej z drugiego kryzysu naftowego, doszło do spowolnienia tempa wzrostu malezyjskiej gospodarki na początku lat 80-tych. W efekcie powstała presja inflacyjna, przeistaczająca dotychczasowe nadwyżki budżetowe w deficyt. W krótkim czasie władze podjęły szereg działań, mających na celu restrukturyzację gospodarki. Wśród najważniejszych z nich należy wyróżnić prywatyzację przedsiębiorstw państwowych²⁶⁵, utrzymanie wysokiego odsetka handlu zagranicznego w PKB i wykorzystanie, uzyskanej wcześniej wiarygodności kredytowej na arenie

²⁶² Do 2003 r. istniało 14 stref wolnego handlu w Malezji, z czego 11 było ulokowane w bliskim sąsiedztwie dobrze rozwiniętych zespołów miejskich i przemysłowych, co przekładało się na zróżnicowane tempo rozwoju poszczególnych prowincji państwa. Zob. N.A.A. Bakar i A.A.G. Hassan, *Globalization and Inequality: The Case of Malaysia*, UNU/WIDER Conference on Sharing Global Prosperity 2003, Helsinki.

²⁶³ Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TOTL.ZS?end=2018&locations=MY&start=2009>

²⁶⁴ Wśród przyczyn utknięcia Malezji w pułapce średniego wzrostu podaje się m.in. spadek udziału TFP i produktywności siły roboczej w wroście PKB po 1997 r. Zob. World Bank, *Productivity Unplugged. The Challenges of Malaysia's Transition into a High-Income Country*, World Bank Group 2018, Kuala Lumpur, s. 11.

²⁶⁵ Proces ten, wzorowany w wielu aspektach na przykładzie Japonii, gdzie państwo odgrywa rolę jedynej korporacji, tworzącej warunki dla rozwijania się środowiska biznesowego, w którym przedsiębiorstwa prywatne są głównym czynnikiem determinującym wzrost gospodarczy, opisał m.in. Shankaran Zob. S. Nambiar, *Malaysia and the Global Crisis: Impact, Response, and Rebalancing Strategies*, ADBInstitute, Tokyo 2009, s. 33-37.

międzynarodowej. Dzięki temu uzyskano preferencyjne pożyczki, przeznaczone na sfinansowanie i wdrożenie koniecznych pakietów reform. Pewną część z nich ufundowano także z zakumulowanych w poprzednich dekadach oszczędności budżetowych (Hill H. , 2010)

W 1986 r. zdecydowano się na wdrożenie ustawy o promocji inwestycji, mającej zachęcić kapitał zagraniczny do aktywniejszych operacji na rynku lokalnym. W jego wyniku, prywatne firmy eksportujące ponad 80% swojej produkcji, mogły zostać w 100% nabyte przez kapitał zagraniczny, co niedługo później wpłynęło na wzrost ich konkurencyjności międzynarodowej. W tym samym czasie rosła rola przedsiębiorstw państwowych w branżach niehandlowych takich jak finanse, budownictwo i infrastruktura. Zjawisko to podkreśla unikatowy charakter transformacji gospodarczej Malezji, prowadzącej do powstania tam dwusektorowego modelu rozwoju, wzorowanego na Japonii i ChRL (Wylde, 2017).

Od połowy lat 80-tych napływ BIZ do Malezji zaczął koncentrować się w branży elektronicznej. Na początku lat 90-tych, kosztem rolnictwa i przemysłu wydobywczego, stała się ona najważniejszym komponentem malezyjskiego eksportu. Wzrosło w tym czasie też znaczenie branży motoryzacyjnej. Efektem zawiązania w latach 80-tych współpracy pomiędzy HICON i Mitsubishi Motors Corporation, było powstanie marki Proton. Produkcja pierwszego, wspólnie zaprojektowanego samochodu, rozpoczęła się w 1985 r, a w 1994 r. marka posiadała 70% lokalnego rynku (Yusof i Bhattasali, 2008). Wzrost udziału zaawansowanych technologii w przemyśle pozytywnie wpłynął na *terms of trade*. Utrzymanie stałego kursu walutowego i rosnąca jakość produkcji przedsiębiorstw w latach 90-tych, pozytywnie wpłynęły na akumulację nadwyżek. Cechą wyróżniającą Malezję na tle innych KRS była jej otwartość na konkurencję zagraniczną, wyrażona niskim poziomem taryf celnych. W połowie lat 80-tych zniesiono system licencji eksportowych, ceł wywozowych i podatki eksportowe dla wybranych towarów (Yusoff, Hasan i Jalil, 2000). W 1999 r. Malezja stała się jednym z 20. największych eksporterów na świecie (Baharumshah i Rashid, 1999), gdzie wartość eksportu przekraczała 100% PKB, a 85% przypadało na dobra przetworzone (30% w 1989 r.) (Rasiah, 2002).

Dywersyfikacji gospodarki sprzyjała instytucjonalizacja rynku, zaawansowanie technologiczne zakładów produkcyjnych, prywatyzacja i inicjatywy płynące ze strony władz (Hussin, Ros i Norr, 2013). Kogid, Mulok, Beatrice i Mansur zwrócili uwagę na wzroście znaczenia eksportu w PKB po 1985 r. i wydatków społeczeństwa na cele konsumpcyjne, co przyczyniło się do napędzenia wzrostu państwa w latach 1987-1997. Do innych czynników zaliczyli oni

intensyfikację napływów BIZ do branż kapitałochłonnych i utrzymywanie stałego kursu walutowego (Kogid, Mulok, Beatrice i Mansur, 2010). Średnioroczny wzrost gospodarczy w tym czasie wyniósł 9,01%²⁶⁶, bezrobocie w 1997 r. wyniosło 2,45%²⁶⁷, a inflacja 3,5%²⁶⁸.

Wybuch kryzysu azjatyckiego w 1997 r., dotkliwie wpłynął na tempo wzrostu gospodarki. W jego efekcie w krótkim czasie doszło do odpływu kapitału z lokalnych giełd o wartości ok. 225 mld USD. Konieczne stało się też obniżenie kursu *ringgita* w stosunku do USD o ok. 50% (Ariff i Abubakar, 1999). Pomimo pogarszającej się sytuacji, władze Malezji odrzuciły pakiet pomocowy oferowany przez MFW. Wśród działań zapobiegającym recesji, należy wyróżnić powołanie Narodowej Rady Operacji Gospodarczych. Jej pierwszymi zaleceniami była zmiana reżimu walutowego do kursu pełzającego i stabilizacja bankowości (Lee i Tham, 2007). Oprócz rozbudowy instytucji, odbudowę gospodarki oparto na obniżeniu stawek podatkowych dla eksporterów, nałożeniu większych ceł importowych, obniżeniu wydatków budżetowych i zawieszenie większości projektów infrastrukturalnych. Władze zdecydowały się też na liberalizację dostępu do rynku dla inwestorów zagranicznych i obniżenie stóp procentowych (Nambiar, 2009). Dzięki zastosowaniu powyższych instrumentów, wzrost Malezji w 1999 i 2000 r. wyniósł odpowiednio 6,14% i 8,86%, rekompensujące depresję z 1998 r. (-7,36%)²⁶⁹.

W efekcie reform, Malezja utrzymała w XXI w. pozycję regionalnego lidera w dziedzinie przyciągania kapitału zagranicznego (Molla, Murad i Alam, 2011). W 2014 r. została też drugim największym eksporterem dóbr *high-tech* na świecie, korzystając ze wsparcia programów rządowych, promujących innowacyjność przemysłu²⁷⁰. (Rasiah i Yap, 2015). W latach 1970-2016 wartość sprzedaży zagranicznej wzrosła z 1,7 mld do 189,5 mld USD, co odpowiadało 68,8% PKB (w 2009 r. 91,42%)²⁷¹. Udało się tym samym zmniejszyć zależności gospodarki od eksportu, co było celem władz państwa w drugiej dekadzie XXI w. (World Bank, 2017a).

²⁶⁶ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=1997&locations=MY&start=1987>.

²⁶⁷ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?end=1997&locations=MY&start=1987>.

²⁶⁸ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.DEFL.KD.ZG?end=1997&locations=MY&start=1987>.

²⁶⁹ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2009&locations=MY&start=1998>.

²⁷⁰ Przyczyny i skutki wzrostu jakości badań prowadzonych w instytucjach badawczych i uczelniach wyższych w wyniku zacieśniania współpracy z przemysłem przedstawił Iqbal, Khan, Bashir i Senin. Zob. A.M. Iqbal, S. Khan, F. Bashir, A.A. Senin, *Evaluating National Innovation System of Malaysia Based on University-industry Research Collaboration: A System Thinking Approach*, Asian Social Science 2015, vol. 11, no. 13, s. 56-57.

²⁷¹ Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?end=2018&locations=MY&start=2009>

5.2.4. Charakterystyka malezyjskiego *State Capitalism*

Realizacja NEP była ściśle związana z formowaniem sektora przedsiębiorstw państwowych. W 1957 r. istniało tylko 10 takich podmiotów, natomiast wraz z końcem 1974 r. ich liczba wzrosła do 82. Do 1980 r. udział rządu Malezji w sektorze korporacyjnym wzrósł z 4% do 8,1%²⁷². Jednakże, państwo przejęło do tego momentu 50% udziałów w bankowości i 77,4% w instytucjach finansowych. Ponadto w latach 1971-1980 zyskało ono kontrolę również nad rolnictwem i przemysłem wydobywczym (Hui i Porpora, 1988). Konsolidacyjne działania rządu były pokłosiem specyficznej, struktury społeczeństwa. Na początku lat 80-tych Państwo rozpoczęło realizację polityki interwencjonizmu w tzw. branżach strategicznych, przejmując w nich udziały zagranicznych konglomeratów²⁷³. W tym samym czasie zaczęły formować się SOEs wzorujące się na przykładach Chin i Japonii (Embong, 1996). Ulokowane je w branży transportowej, komunikacyjnej, sanitarnej, energetycznej i finansowej (Wisuttisak i Rahman, 2020). Wśród instytucji państwowych, odpowiedzialnych za budowę infrastruktury pod *State Capitalism* należy zaliczyć Ministerstwo Handlu Zagranicznego i Przemysłu, Ministerstwo Przedsiębiorstw Państwowych i Narodową Radę Produktowności (Ling i Sing, 2007).

W 1983 r. władze rozpoczęły zakrojony na szeroką skalę program prywatyzacyjny, mający na celu wsparcie lokalnych MŚP²⁷⁴ (tzw. The Malaysia Inc.), gwarantując im kontrakty podwykonawcze, kredyty preferencyjne, szkolenia i inne formy wsparcia. Na początku lat 90-tych powstały następujące typy SOE w Malezji: firmy pod pełną kontrolą rządu, firmy powiązane z rządem (GLC), powiązane z rządem firmy inwestycyjne (GLIC), instytucje statutowe, niefinansowe przedsiębiorstwa publiczne, niezależne fundusze majątkowe i regionalne typy GLC i GLIC (Nawawi, 2018). Za ciekawy przykład poziomego malezyjskiego konglomeratu pań-

²⁷² Istotnym problemem Malezji, na początku lat 70-tych, była niewielka reprezentacja rdzennych mieszkańców na stanowiskach zarządczych i wykonawczych w nowoczesnych branżach. Byli oni także w największym stopniu zagrożeni ryzykiem bezrobocia, co uwypukla statystyka gospodarstw domowych żyjących w ubóstwie w tym czasie, pokazująca że spośród wszystkich z nich, aż 74,3% była zamieszкана przez ludność pochodzenia malajskiego. Zob. A.E. Embong, *Social Transformation, the State and the Middle Class in Post-Independence Malaysia*, *South-east Asian Studies* 1996, vol. 34, no.3, s. 70-71.

²⁷³ Do 1986 r. udział państwa w całkowitej wartości dodanej do gospodarki wzrósł do poziomu 25% co było jednym z najwyższych współczynników wśród państw niesocjalistycznych na świecie. Tendencja ta miała negatywny skutek na rozwój sektora prywatnego, brak inwestycji którego przyczynił się do znacznego zadłużenia państwa w drugiej połowie lat 80-tych. Zob. J. Somogyi, *Malaysia's Successful Reform Experience*, *International Monetary Fund*, vol. 28, no. 1, Washington D.C. 1991.

²⁷⁴ W latach 80-tych 90-tych, pomimo tego że mniejszość chińska nie przekraczała 25% odsetka społeczeństwa, w jej posiadaniu znajdowało się ponad 65% małych i średnich przedsiębiorstw. Władze lokalne, chcąc zrównoważyć poziom redystrybucji dochodu narodowego, podjęły się próby pewnej dyskryminacji tej grupy społecznej, starając się wzmocnić pozycję firm zakładanych przez Malajów, bądź inwestorów zagranicznych. Zob. E.L. de Micheaux, *Asian capitalism in crisis: a focus on Malaysia*, w: *The Asian Side of the World. Editorials on Asia and the Pacific 2022-2011*, pod. red. J-F. Sabournet, CNRS Alpha 2012, s. 345-348.

stwowego może uchodzić Johor Corporation (JCorp), uformowany w 1968 r. którego początkowo głównym celem było wspieranie procesów rozwojowych w prowincji Johor, w takich branżach jak rolnictwo, przemysł, logistyka i nieruchomości. Do połowy lat 90-tych, przejął on wiele pomniejszych firm z innych sektorów, tworząc wielobranżowy konglomerat wzorujący się na m.in. z Japonii i Korei Płd. (Osman, 2016). Przykładem pionowej korporacji państwowej jest np. Petronas (Chareonwongsak, 2021).

W latach 90-tych, wzorem Tajwanu, władze malezyjskie ograniczyły zakres oddziaływania na gospodarkę, oddając ją pod kontrolę sektorowi prywatnemu. Jednym z niewielu przejawów aktywności w tym zakresie, było powstanie w 1995 r. Ministerstwa Rozwoju Przedsiębiorczości, które dostało zadanie uformowanie nowej klasy przedsiębiorców, budujących swoją przewagę w branżach kapitałochłonnych (Torii, 2003). W 2004 r. rząd zapoczątkował 10-letni program, którego celem stało się podniesienie konkurencyjności GLCs. W pierwszych etapie skupiono się na odnowieniu składów zarządów i promocji nowej generacji liderów, drugi natomiast skupił się na ich pełnej transformacji strukturalnej do kolejnego etapu rozwoju (Gomez, 2021). W latach 2004-2015, 20 największych GLC odnotowało wzrost przychodów o 290%, w 2013 r. odpowiadały one za 36% kapitalizacji giełdy (Menon i Ng, 2017), a w 2017 r. odsetek ten wzrósł do poziomu 42%. Pomimo zapowiedzi kolejnych rządów, brak przesłanek, wskazujących na możliwość objęcia procesem prywatyzacji także tego sektora malezyjskiej gospodarki w przyszłości (BTI, 2022).

Tabela 54 Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego Malezji w latach 1970-2017

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1970-1990	Oparcie rozwoju o wybrane sektory przemysłu ciężkiego, zachęty eksportowe, transfer ludności wiejskiej do przemysłu, modernizacja terenów wiejskich, otwarcie rynku na BIZ	Rosnąca urbanizacja, ogólny wzrost wykształcenia zróżnicowanego etnicznie społeczeństwa	Regulacja praw i zasad nabywania własności prywatnej, powstanie instytucji zarządzających rozwojem przemysłu	Wzrost udziału instytucji państwa w procesach rozwojowych
1991-2010	Rozwój branż kapitałochłonnych, powstanie stref przemysłowych, promowanie koncepcji specjalnych korytarzy ekonomicznych, reforma bankowości, utrzymywanie stałego kursu walutowego, liberalizacja podatkowa	Zmniejszanie różnic dochodowych pomiędzy grupami społecznymi, pozostawienie bardzo niewielkiego odsetka osób żyjących w ubóstwie	Wzrost znaczenia regionów, zwiększone inwestycje na edukację i kwalifikacje pracowników, rozbudowa infrastruktury	Nawiązanie dobrych relacji politycznych z państwami rozwiniętymi, skutkującą napływem kapitału zagranicznego
Po 2010	Uzyskanie pozycji jednego ze światowych liderów w eksporcie dóbr z branż innowacyjnych, stopniowy wzrost znaczenia sektora usług w PKB	Wysoko wykwalifikowane społeczeństwo, przyciągające kapitał zagraniczny	Położenie nacisku na rozwój szkolnictwa wyższego i instytucji badawczych	Ciągłość władzy przewodniej siły politycznej

Zródło: Opracowanie własne

Tabela 55 Dynamika rozwoju gospodarczego Malezji w latach 1970-2017

Rok	PKB (mld USD 2010)	Wzrost PKB (%)	Populacja (w mln)	PKB per capita (w tys. USD)	Wzrost PKB per capita (%)	Odsetek osób zatrudnionych (%)	Współczynnik kapitału ludzkiego	TFP w ujęciu PPPs (USA=1)	Kurs walutowy (USD=1)
1970	20,70	-	10,80	1,92	-	31,91%	1,50	0,42	3,06
1979	42,60	9,35%	13,46	3,17	6,61%	34,42%	1,76	0,53	2,19
Zmiana 1970-79	105,81%	8,40%	24,59%	65,20%	5,78%	7,87%	17,20%	28,35%	39,88%
1980	45,77	7,44%	13,80	3,32	4,81%	34,78%	1,78	0,56	2,18
1989	75,04	9,06%	17,54	4,28	5,90%	37,33%	2,16	0,48	2,71
Zmiana 1980-89	63,94%	5,70%	27,09%	29,00%	2,92%	7,32%	21,27%	-14,67%	-19,64%
1990	81,80	9,01%	18,04	4,53	5,97%	38,18%	2,21	0,50	2,70
1999	149,30	6,14%	22,66	6,59	3,59%	40,02%	2,57	0,44	3,80
Zmiana 1990-99	82,51%	7,05%	25,60%	45,31%	4,37%	4,82%	16,36%	-11,66%	-28,82%
2000	162,52	8,86%	23,19	7,01	6,37%	40,89%	2,59	0,49	3,80
2009	237,39	-1,51%	27,61	8,60	-3,28%	40,01%	2,85	0,58	3,52
Zmiana 2000-09	46,07%	4,33%	19,06%	22,68%	2,33%	-2,16%	10,23%	20,29%	7,82%
2010	255,02	7,42%	28,11	9,07	5,49%	42,99%	2,88	0,58	3,22
2017	364,83	5,74%	31,62	11,54	4,28%	46,94%	3,03	0,62	4,30
Zmiana 2010-17	43,06%	5,52%	12,49%	27,17%	3,74%	9,19%	5,23%	7,77%	-25,10%
Zmiana 1970-17	1662,52%	6,20%	192,71%	502,14%	3,83%	47,08%	102,47%	49,21%	-28,82%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie WDI 2019 i Penn Table 9.1.

5.3. Wietnam

5.3.1. Gospodarka Wietnamu do momentu zaimplementowania planu Doi Moi (1955-1986)

Do momentu zakończenia się wojny wietnamskiej (w 1976 r.) Wietnam był, podobnie jak Półwysep Koreański, podzielony na północną i południową strefę wpływów. W latach 1954-1965 w części północnej był realizowany program industrializacji typu radzieckiego, gdzie centralną rolę odgrywał rozwój branż z przemysłu ciężkiego. W tym czasie zakazano tam prowadzenia działalności prywatnej, nacjonalizując tym samym większość średnich i dużych przedsiębiorstw. W większości przypadków należały one do Francuzów, którzy opuścili terytorium Indochin Francuskich w 1954 r. (Tho, 2003). Mająca miejsce w latach reforma rolnictwa, zakończyła się jego pełną kolektywizacją do końca lat 50-tych. W latach 1961-1965 realizowano 1-plan rozwojowy, którego celem był wzrost udziału przemysłu ciężkiego w PKB. Południowa część półwyspu była zdominowana z kolei przez przemysł spożywczy i sektor usług. Na początku lat 70-tych, odnotowano tam napływ BIZ do sektora elektronicznego, maszynowego i motoryzacyjnego (Van Arkadie i Mallon, 2004).

Wraz z zakończeniem działań militarnych na terytorium Wietnam (1975 r.), rozpoczął się proces jego unifikacji. Pod koniec 1976 r. władze zdecydowały o wdrożeniu i realizacji 2-planu rozwojowego (1976-1980), którego celem było przeszczepienie modelu gospodarki centralnie planowanej, dominującej w Wietnamie Północnym, na całe terytorium nowopowstałego państwa. W efekcie, instytucja i własność kolektywna uzyskały nadrzędny status, nadając priorytet rozwojowi przemysłowi ciężkiemu, kosztem rozwiniętych na południu usługom i prywatnej przedsiębiorczości. Sektor wytwórczy został zdominowany przez konglomeraty państwowe, a rolnictwo podległo procesowi dalszej kolektywizacji (Barker i Üngör, 2018).

Pierwotnie, zakrojone na szeroką skalę inwestycje państwowe miały być finansowane z paczek pomocowych otrzymywanych z ChRL i ZSRR. W 1978 r. bilateralne relacje na linii Pekin-Hanoi uległy pogorszeniu, w rezultacie czego ZSRR, stał się największym inwestorem w Wietnamie. 65% udzielonych przez to państwo pożyczek ulokowano w rozbudowę przemysłu ciężkiego (Pham, Trinh i Nguyen, 2007). Pod koniec lat 70-tych, władze zliberalizowały kontrolę w prywatnym sektorze produkcyjnym i zawiesiły socjalizację południowych prowincji. Niedługo później walutę, *donga* (VND) zdeprecjonowano o 70%, podniesiono ceny na subsydiowane produkty rolne, zbliżających ich wartość do wartości panujących na czarnym rynku, a także podniesiono płace osób zatrudnionych w administracji publicznej. Na początku 1981 r. możliwa stała się, zarówno w rolnictwie jak i przemyśle, produkcja dóbr nieobjętych ogólnym planem, co dało bodziec do rozwijania się wolnego rynku (Riedel i Turley, 1999).

W konsekwencji deregulacji rynkowych, odnotowano wzrost produktywności w rolnictwie i w przemyśle do 1982 r., a średnie tempo wzrostu Wietnamu w latach 1981-1985 wyniosło 6,9%. W 1985 r. doszło do kolejnej liberalizacji cen i podniesienia wysokości płac w wybranych branżach. Zmiany te nie miały charakteru docelowego, co skutkowało pogłębiającymi się problemami strukturalnymi, nieefektywnością alokacji zasobów i rosnącym deficytem budżetowym. W tym samym czasie stopa inflacji osiągnęła poziom 200% (Ngoc P. M., 2008). Pomimo nacisku na industrializację, w połowie lat 80-tych większa część społeczeństwa wciąż pozostawała zatrudniona w rolnictwie. Nie sprzyjało to wzrostowi efektywności produkcji rolnej, która od lat 80-tych nie była w stanie zaspokoić wewnętrznej konsumpcji. Doprowadziło to do wzrostu deficytu handlowego, gdzie w 1985 r. łączny wolumen eksportu odpowiadał trzeciej części importu (Thang, 2000).

5.3.2. Czynniki wewnętrzne wpływające na wzrost Wietnamu po 1986 roku

Pod koniec 1986 r. władze wprowadziły, wzorem ChRL, radykalny program reform ekonomicznych, skutkujących adaptacją *socjalizmu rynkowego* w Wietnamie. Podobnie jak w ChRL, implementację nowego porządku gospodarczego rozpoczęto w sektorze rolniczym, gdzie zdecydowano się na dekolektywizację gospodarstw rolnych, liberalizację cen i nadanie większej autonomii rolnikom. Zezwolono na rozwój sektora prywatnego na terenach wiejskich i zniesiono nadrzędną pozycję mechanizmu centralnego planowania w sektorze podstawowym (Chaponnière, Cling i Zhou, 2008). Podjęto też decyzję o zaprzestaniu dofinansowywania budowlanych i przemysłowych konglomeratów z budżetu państwa, które odtąd miały pozyskiwać kapitał na drodze pożyczek bankowych. Zostały one objęte koniecznością płacenia, tak jak przedsiębiorstwa prywatne, podatków co miało przyczynić się do ich wzrostu konkurencyjności. Zreformowano sektor bankowy (dopuszczając do niego banki prywatne), tak aby zoptymalizować jego działanie w szybko zmieniającej się strukturze gospodarki (Le H. , 2019).

Pierwszy etap realizacji programu *Doi Moi* (1986-1990), poskutkował wzrostem efektywności rolnictwa. Inflacja spadła z ponad 300% w 1986 r. do 34,7% w 1989 r. (Son i Van Thanh, 1998). Wzrost produkcji sektora rolnego poskutkował stabilizacją gospodarki, co przejawiało się m.in. w trakcie szoku handlowego, do którego doszło w okresie rozpadu ZSRR i uniezależniania się gospodarek państw Europy Środkowo-Wschodniej. Wzrosło wówczas znaczenie przemysłu wydobywczego, który zaczął odgrywać wiodącą rolę w eksporcie Wietnamu. Jego rozwojowi sprzyjało nawiązywanie relacji handlowych z Wspólnotą Europejską, z którą 1992 r. podpisano umowę o preferencyjnym handlu (Thoburn, 2009). Druga faza realizacji pro-

gramu *Doi Moi* miała miejsce w latach 1991-1995. W 1991 r. władze podjęły decyzję o konieczności wdrożenia strategii socjoekonomicznego rozwoju i ustabilizowania wzrostu gospodarki do 2000 r. Postęp, który dokonał się w latach 1990-1998, poskutkowało obniżeniem się zależności gospodarki od sektora podstawowego i wzrostem znaczenia przemysłu, usług i eksportu w PKB²⁷⁵, co skutkowało stabilnym wzrostem gospodarczym²⁷⁶ w latach 1991-1998, spadkiem inflacji i redukcją deficytu budżetowego (Nguyet, 1999).

O ile pierwsza dekada XXI w. charakteryzowała się otwarciem się na rynek globalny o tyle podniesienie zaawansowania rozwojowego Wietnamu stało się nadrzędnym celem władz na początku drugiego dziesięciolecia. Sformułowały one w 2010 r. 10-letnią strategię, której zadaniem było stworzenie warunków wspierających podniesienie wskaźników tak w kategoriach ekonomicznych jak i socjalnych. Wśród obszarów, będących podstawą dla jej realizacji, wyróżniono podniesienie kwalifikacji zasobów ludzkich, położenie nacisku na powstanie instytucji rynkowych i rozbudowę infrastruktury. Podkreślono znaczenie jakości edukacji w rozwoju, która według organizacji międzynarodowych, osiągnęła poziom podobny do państw rozwiniętych. W efekcie²⁷⁷, Wietnam dysponuje jednym z największych zasobów wykwalifikowanej siły roboczej w regionie Azji Południowo-Wschodniej (Clarke, Akbari i Maleki, 2017).

Od początku drugiej dekady XXI w. Wietnam, wzorem NICs, opiera dynamikę wzrostu na promowaniu industrializacji poprzez eksport. Wraz z integracją w ramach wielu organizacji międzynarodowych, rola rządu w kreowaniu polityki handlowej Wietnamu jest dziś znikoma. Po 2015 r. rozpoczęto proces systemowego znoszenia ceł na dobra importowane²⁷⁸, co ma przyczynić się do ułatwienia dostępu lokalnym firmom do brakujących dóbr, podnosząc ich szansę na skuteczną konkurencję na rynku globalnym (Nguyen i Dinh, 2019). Działanie to było konieczne z perspektywy dywersyfikacji gospodarki, której dynamika wzrostu jeszcze w 2014 r. w dużej mierze zależała od branży odzieżowej. Odpowiadała ona wówczas za 12% wszystkich miejsc pracy w przemyśle Wietnamu (Tran i Tran, 2018).

²⁷⁵ Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?end=1998&locations=VN&start=1991>

²⁷⁶ Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?end=1998&locations=VN&start=1991>

²⁷⁷ Łączna liczebność populacji wyniosła w 2019 r. 96,46 mln osób, na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=VN>

²⁷⁸ Było to szczególnie konieczne w przypadku branży odzieżowej i tekstylnej, której koszty produkcji, ściśle uzależnione od importu takich surowców jak bawełna i przędza, zaczęły znacząco rosnać. Przełożyło się to negatywnie na konkurencyjność tej branży w skali międzynarodowej i utratę rynków zbytu na rzecz m.in. przedsiębiorstw chińskich, o czym więcej Huong i Lam. Zob. T.V. Huong, C.P. Lam, *A dynamic approach to assess international competitiveness of Vietnam's garment and textile industry*, SpringerPlus 2016, no. 5, s. 7-10.

W ostatnich latach rośnie także znaczenie przemysłu motoryzacyjnego, którego rozwój w 2004 r. został uznany przez władze za kluczowy czynnik w osiągnięciu przez Wietnam statusu gospodarki uprzemysłowionej do 2020 r. Zjawisko temu towarzyszył rozwój lokalnych wytwórców motocykli, a w 2013 r. Wietnam został ich 4. największym producentem na świecie, znajdując się jedynie za Chinami, Indiami i Indonezją (Lim G. , 2018). W ostatnich latach prężnie rozwija się m.in. firma Vinfast, która ma szansę zostać w niedalekiej przyszłości jednym z najważniejszych graczy na lokalnym rynku samochodów osobowych (Hiep, 2019).

Na przestrzeni ostatnich 30 lat Wietnam dokonał niewątpliwego postępu gospodarczego, przeistaczając się z jednego z najbiedniejszych państw na świecie w gospodarkę średniego dochodu, gdzie PKB *per capita* rosło w ostatnich 20 latach w średniorocznym tempie 5,3%²⁷⁹. Od momentu wprowadzenia w życie programu Doi Moi, ustroj polityczny państwa zachował mono partyjny charakter, gdzie władza znajduje się w rękach KPW. Jednakże, w tym czasie umocnił on swoją pozycję na arenie międzynarodowej, zyskując opinię stabilnej i dynamicznie rozwijającej się gospodarki, przyciągającej korzystnym klimatem inwestycyjnym i położeniem geograficznym kapitał zagraniczny. Należy pamiętać, że do dnia dzisiejszego Wietnam cierpi na niedostatecznie rozbudowane instytucje, nadmierne wsparcie rządu udzielane przedsiębiorstwom państwowym i ingerencję aparatu władzy w funkcjonowanie gospodarki (ANU, 2019).

Przewiduje się, że do 2035 r. połowa populacji Wietnamu dołączy do międzynarodowej klasy średniej (obecnie ok. 11%), a PKB (w porównaniu do 2015 r.) zwiększy się 5-krotnie. Zmiana ta, w połączeniu z powszechnie dostępną edukacją, powinna zainicjować procesy doprowadzające do demokratyzacji życia publicznego, co może stać się kluczowym czynnikiem dla podtrzymania wysokiego tempa wzrostu Wietnamu w przyszłości (World Bank, 2016). Wśród reform socjalnych należy wyróżnić te realizowane w ramach 2-planu rozwojowego (2016-2020). Do jego założeń należy przeniesienie siły roboczej zatrudnionej w sektorze podstawowym do branż przemysłowych, do 2020 r. odsetek wykwalifikowanych pracowników miał wzrosnąć do 70%, a dochód najbiedniejszych gospodarstw domowych o 50%. Modernizacji mają zostać poddane służba zdrowia i infrastruktura sanitarna. Do 2030 r. 45% PKB ma być wytwarzane przez technologie przyjazne środowisku, a 32% energii ma być generowane przy użyciu jej odnawialnych źródeł (AVPN, 2018).

²⁷⁹ Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG?locations=VN>

5.3.3. Czynniki zewnętrzne wpływające na wzrost Wietnamu po 1986 roku

Otwarcie się Wietnamu na rynek globalny, bazowało na pakiecie regulacji prawnych, mających przyciągnąć kapitał zagraniczny pod postacią BIZ. W 1989 r. zunifikowano kurs *donga*, ponownie go zdewaluowano i dopasowano go do swojej realnej wartości rynkowej²⁸⁰. Rezultatem tego posunięcia był wzrost konkurencyjności lokalnych produktów na rynku międzynarodowym, co niedługo później skutkowało poprawą bilansu handlowego. W 1990 r. Wietnam odnotował nadwyżkę handlową ze sprzedaży ryżu zagranicę, a niedługo później był już jego 3. największym eksporterem na świecie. Dzięki udzielaniu inwestorom zagranicznym ulg podatkowych w obszarach priorytetowych dla rozwoju, w 1996 r. 27% projektów realizowanych w przemyśle, finansowano kapitałem zagranicznym. Głównym beneficjentem napływu BIZ-ów był region portowego miasta Ho Chi Minh i przylegające do niego prowincje (Steinfeld i Thai, 2013). Wśród zagranicznych inwestorów, największą aktywnością w latach 1988-1996 wykazywały się przedsiębiorstwa z Singapuru, Tajwanu, Japonii, Korei Płd. i Hongkongu²⁸¹ (Jun, Pham, Kwakwa, Peters Jr. i Ton, 1997).

Od lat 90-tych postępowała integracja Wietnamu w ramach międzynarodowego porządku handlowego, co miało swoje przełożenie m.in. w dołączeniu do ASEAN w 1995 r. Do 2001 r. władze podpisały 57 bilateralnych umów o współpracy gospodarczej i 72 porozumienia w ramach MFW. W tym samym roku weszła w życie umowa handlowa z USA, które w niedługim czasie stały się kluczowym partnerem handlowym Wietnamu. Zacieśnianie współpracy gospodarczej na arenie międzynarodowej pozwoliło na odparcie skutków kryzysu azjatyckiego i utrzymanie w tym czasie dynamicznego wzrostu²⁸², czemu sprzyjał też wzrost udziału eksportu w PKB do 97% w 1998 r. Wartość ta wskazuje na szybkie dostosowanie się producentów do wymagań na rynku międzynarodowym w czasie kryzysu i ich umiejętność uzyskania przewagi konkurencyjnej. W ten sposób przemysł odzieżowy stał się dominującym czynnikiem napędzającym rozwój gospodarczego Wietnamu na początku XXI w (Abbott i Tarp, 2011).

W 2002 r. omawiana gałąź przemysłu odpowiadała za 16,5% eksportu Wietnamu. Okres pomiędzy 1991 a 1997 r., charakteryzował się zwrotem wewnątrz branży, skierowanym na modernizację i stymulowanie inwestycji, mających przyczynić się do wzrostu jej efektyw-

²⁸⁰ Różnica była znacząca, gdyż w październiku 1987 r. kurs VND w stosunku do USD wynosił 1:18, w momencie gdy w grudniu 1989 r. było to już 1:4575.

²⁸¹ Wzorem Chin, a 71,5% BIZ w połowie lat 90-tych było realizowanych w ramach spółek typu *joint-venture*.

²⁸² W głównej mierze poprzez obniżenie łącznego wolumenu importu dóbr i usług, co pomogło uniknąć zadłużenia względem zagranicy i zminimalizowania ryzyka wystąpienia ujemnego salda na bilansie płatniczym.

ność. Poskutkowało to powstaniem rozdziału na duże przedsiębiorstwa państwowe i mniejszych producentów prywatnych (Goto, 2007). Produkcja tych pierwszych miała być w skierowana na rynek globalny, które dzięki dostępowi do preferencyjnych kredytów, mogły zakupić brakujące technologie zagranicznych. Skala oddziaływania drugiej grupy została początkowo ograniczona do rynku lokalnego. Po 1997 r. wzrósł napływ BIZ-ów do branży odzieżowej i tekstylnej, głównie z przedsiębiorstw z Tajwanu, Korei Płd. i Niemiec (Hossain, 2010).

W latach 2001-2005 eksport produktów tej branży do USA wzrósł z 47 mln do 2,64 mld USD. Od początku 2005 r. także Unia Europejska zdecydowała się na zwiększenie wymiany handlowej z Wietnamem, znosząc limity importowe na odzież. Innym czynnikiem było wejście do WTO²⁸³ (Dao, 2006), które poskutkowało wzmożonym napływem kapitału zagranicznego, głównie do branży odzieżowej i tekstylnej (Herr, Schweisshelm i Vu, 2016). Niedługo potem, większy udział w eksporcie zyskały dobra z branż kapitałochłonnych (Trang, Tam i Nam, 2011). Dzięki utrzymaniu polityki dewaluacji waluty, systematycznie rosła konkurencyjność lokalnych produktów na rynku globalnym (Wang i Le, 2018), (Ngoc B. N., 2018)²⁸⁴.

Na przestrzeni lat 2001-2012 Wietnam odnotowywał średnioroczny wzrost wartości eksportu dóbr o 20,3%, stając się 37. największym eksporterem na świecie. Od 2011 r. zauważalnie rośnie w rosący udział dóbr zaawansowanych technologicznie takich jak telefony komórkowe, komputery, elektronik i części samochodowe. Te ostatnie stały się w 2013 r. najszybciej zyskującą na znaczeniu branżą w eksporcie, wskazując tym samym na trwałą zmianę w kierunku jego rozwoju. Głównymi partnerami handlowymi w tym czasie były USA, Japonia, UE, Australia, Chiny, azjatyckie NICs i ASEAN. Udział handlu zagranicznego w PKB Wietnamu wyniósł w 2012 r. 161,5%, a eksport stał się kluczowym czynnikiem determinującym wzrost gospodarczy Wietnamu po 2012 r. (Nhieu i Lan, 2013).

W 2013 r. elektronika i komponenty jej pokrewne odpowiadały za ok. 34% wolumenu eksportu. Dane przedstawione przez Herra, Schwesshelma i Truonga wskazują jednak, że realna wartość dodana dla gospodarki wyniosła 12,5% od tej wartości. Większość niezbędnych podzespołów zakupiono w ChRL lub Korei Płd., której przedsiębiorstwa wykorzystywały lokalną siłę roboczą do *offshoringu* wybranych procesów produkcyjnych. Pomimo napływu BIZ-

²⁸³ Co nastąpiło w 2007 r. Charakterystyka procesu akcesyjnego i możliwe implikacje wynikające z przystąpienia Wietnamu do tej organizacji szerzej w zob. H. Boumelassa, H. Vallin, *Vietnam's accession to the WTO: Ex post evaluation in a dynamic perspective*, *Economie internationale* 2009, no. 118, s. 43-71. .

²⁸⁴ W przemyśle odzieżowym w połowie 2011 r. odpowiadały one za 35% wytworzonej wartości dodanej, co pokazuje ich dużą zależność od importu niezbędnych składników wytwórczych, o czym więcej Tran. Zob. A. Tran, *Vietnamese Textile and Garment Industry in the Global Supply Chain: State Strategies and Workers' Responses*, SBGS Faculty Publication and Presentations, no.20, 2012.

ów, efekty ich „rozlewania się” uznano w 2015 r. za niewielkie. Szansą na wzrost konkurencyjności przedsiębiorstw w skali międzynarodowej i dywersyfikację gospodarki było przystąpienie w 2015 r. do Partnerstwa Transpacyficznego²⁸⁵, czy podpisanie umowy o wspólnym handlu z UE. W 2016 r. 70% zatrudnionych w przemyśle elektronicznym stanowiły kobiety, a 85% tam pracujących nie ukończyło 35 lat (Herr, Schweissheim i Truong, 2016).

Do Wietnamu swoje fabryki produkcyjne przenoszą dziś, głównie z Chin, czołowe korporacje transnarodowe, chcące obniżyć koszty wytwórcze. Wśród nich są Samsung²⁸⁶ (Korea Płd.), Intel (USA), LG (Korea Płd.), Microsoft (USA), Nidec (Japonia) i Foxconn Group (Tajwan). Do 2016 r. zainwestowały one w Wietnamie ponad 20 mld USD (Tran i Dao, 2019). Przedsiębiorstwa koreańskie lokowały swoje inwestycje przeważnie w prowincjach północnych, gdzie funkcjonuje ok. 500 firm, skupiających się na wytwarzaniu podzespołów do telefonów komórkowych. Na terytorium prowincji południowych ulokowano natomiast fabryki ponad 100 producentów produktów i części elektronicznych (CDI, 2019).

5.3.4. Charakterystyka *State Capitalism* w Wietnamie

Wraz z unifikacją terytorium Wietnamu po 1975 r. rozpoczął się proces wdrażania gospodarki centralnie planowanej, na wzór ZSRR i Chin, gdzie nadrzędną rolę odgrywały SOEs. Do 1986 r. powstało ich ponad 12 tys., a ich celem było pobudzenie produkcji w przemyśle i zapewnienie zrównoważonego rozwoju całej gospodarce. Do sektorów strategicznych zaliczono branżę wydobywczą, rolnictwo i przetwórstwo żywności, tekstylia oraz elektronikę (Ewart, 2020). W przeciwieństwie do innych państw socjalistycznych, proces liberalizacji rozpoczął się tam szybciej. Była to reakcja na destabilizację ładu ekonomicznego w bloku państw zależnych od ZSRR, która zaczęła pogłębiać się od połowy lat 80-tych (Truong i Rowley, 2014). W 1987 r. wdrożono pierwsze reformy, restrukturyzujące wybrane małe i średnie SOEs, urynkawiając ich model komercyjny i oddając niezależność decyzyjną w ręce zarządu²⁸⁷. Niedługo później, schemat ten przeszczepiono do większych firm (Fujita, 2017).

²⁸⁵ Głównym beneficjentem tego posunięcia miała być, zdaniem Nguyena i Duonga branża odzieżowa i tekstylna, pozostająca najważniejszą gałęzią wietnamskiego przemysłu w kontekście eksportowym. Zob. N.B. Duong, *Vietnam-EU Free Trade Agreement: Impact and Policy Implications for Vietnam*, SECO/WTI Academic Cooperation Project Working Paper Series 2016/07.

²⁸⁶ Odgrywając także rolę głównego inwestora w rozwój innowacyjnych rozwiązań i technologii z sektora *high-tech*, a także znacząco przyczyniając się do reorientacji przemysłu w tym kierunku po 2009 r., o czym więcej napisali m.in. Sturgeon i Zylberg. Zob. T. Sturgeon, E. Zylberg, *The Global Information and Communications Technology Industry. Where Vietnam Fits in Global Value Chains*, World Bank Policy Research Paper no. 7916, Washington D.C., 2016.

²⁸⁷ Na ich mocy, przedsiębiorstwa zyskały możliwość ustalania większości cen, a także dobierania optymalnego zestawienia wykorzystywanych mocy przerobowych dla uzyskania rentownej produkcji. Kadra zarządcza zyskała

Według typologii Danga, Ngyuena i Taghizadeh-Hesary'ego, prywatyzację wietnamskich przedsiębiorstw należy podzielić na 3 kolejne etapy: 1980-1986²⁸⁸, 1986-2001 i 2001 do chwili obecnej (Dang, Nguyen i Taghizadeh-Hesary, 2020). O ile pierwszy z nich miał dosyć wąski zakres, o tyle drugi, przede wszystkim na fali reform wdrażanych od początku lat 90-tych, zmienił diametralnie strukturę całej gospodarki. W 1991 r. rozpoczęła się reorganizacja i konsolidacja sektora konglomeratów państwowych, których łączna liczba spadła do 1995 r. z ok. 14 do 5 tys. W tym roku powołano do życia też ustawę regulującą zakres ich działalności (Nguyen i Freeman, 2010). Należy jednak mieć na uwadze, że w tym czasie nieco ponad 300 SOEs odpowiadało za aż 80% wpływów budżetowych całego sektora. Pod koniec 1995 r. poziom jego zadłużenia przekraczał łączną wartość wygenerowanych zysków (Sjöholm, 2006). Aby przeciwdziałać tej negatywnej tendencji, rząd wprowadził w 1996 r. dekret o transformacji większości konglomeratów państwowych w spółki akcyjne. Do końca 1997 r. jedynie 17 z nich przeszło pełen proces restrukturyzacyjny (Kim i Tru, 2019).

Od połowy lat 90-tych, rozpoczął się także proces łączenia przedsiębiorstw państwowych w większe holdingi, znane też jako Korporacje Generalne (Hai, 2006). Do 2001 r. 18 z nich znajdowało się pod zarządem Premiera, a na czele kolejnych 78 stały ministerstwa i władze regionalne. W 2005 r., wybrane z nich przekonwertowano w zdywersyfikowane konglomeraty, tzw. Państwowe Holdingi Gospodarcze (SECs), które miały nawiązywać swoją strukturą do japońskich *Keiretsu*. W 2008 r. istniało 8 takich konglomeratów oraz 12 specjalnych korporacji generalnych zrzeszających ok. 1400 podmiotów (Kim, Nam i Cuong, 2010). W 2012 r. sektor państwowy liczył ponad 3300 przedsiębiorstw, które odpowiadały za ponad 30% PKB i były odbiorcą ok. 60% wszystkich udzielonych pożyczek (Miner, 2016). Wietnam wciąż pozostaje scentralizowanym reżimem autorytarnym, gdzie najważniejsze sektory gospodarki (Tarko i Ngo, 2018), w dużej mierze są ściśle pod kontrolą specyficznej sieci powiązań pomiędzy bankami i konglomeratami państwowymi (Nguyen, Nguyen, Vuong, Ho i Vuong, 2019). Determinanty rozwoju gospodarczego Wietnamu zostały przedstawione w Tabeli 56, a postęp wyrażony liczbowo w Tabeli 57.

również prawo do zwalniania pracowników i podejmowania decyzji inwestycyjnych. Zob. K. Srinivasan, E. Spittaller, M. Bräulke, C.B. Mulder, H. Shishido, K.M. Miranda, J.R. Dodsworth, K. Lee, *Vietnam: Transition to a Market Economy*, International Monetary Fund 1996, Washington D.C.

²⁸⁸ Sjöholm w swoim opracowaniu cofa się nawet rok wcześniej, doszukując się już na tym etapie pierwszych usprawnień, mających na celu urynkowienie działań komun wiejskich działających w rolnictwie. Zob. F. Sjöholm, *State Owned Enterprises and Equitization in Vietnam*, Stockholm School of Economics, Working Paper No. 228, Stockholm 2006, s. 14-15.

Tabela 56 Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego Wietnamu w latach 1986-2018

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1986-1999	Dekolektywizacja rolnictwa, reforma sektora bankowego, dewaluacja donga, wzrost udziału przemysłu, usług i eksportu w PKB, spadek inflacji, specjalizacja międzynarodowa w branży odzieżowej	Wzrost zamożności społeczeństwa i zmiana jego zachowań konsumenckich	Industrializacja w sektorze małych i średnich przedsiębiorstw, decentralizacja procesu decyzyjnego, integracja w ramach ASEAN	Wdrożenie socjalizmu rynkowego, stopniowe wdrażanie reform, otwarcie się na współpracę z państwami rozwiniętymi
2000-2010	Wzrost branż kapitałochłonnych w produkcji przemysłowej, napędzanie konkurencyjności eksportu dzięki postępującej dewaluacji waluty	Urbanizacja zespołów miejskich, rosnący udział siły roboczej w branżach przemysłowych	Integracja w ramach międzynarodowego ładu instytucjonalnego, dzięki dołączeniu do WTO	Utrzymanie władzy przez KPW, będącą gwarantem ciągłości reform
Po 2010	Liberalizacja strumieni handlowych, utrzymanie inflacji na niskim poziomie, wzrost odsetka branży <i>high-tech</i> w eksporcie	Tania i wykwalifikowana siła robocza bodźcem przyciągającym BIZ	Podnoszenie kwalifikacji i wykształcenia społeczeństwa, rozbudowa infrastruktury	Minimalizacja udziału instytucji państwa w polityce handlowej

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 57 Dynamika rozwoju gospodarczego Wietnamu w latach 1985-2017

Rok	PKB (mld USD 2010)	Wzrost PKB (%)	Populacja (w mln)	PKB per capita (w tys. USD 2010)	Wzrost PKB per capita (%)	Odsetek osób zatrudnionych (%)	Współczynnik kapitału ludzkiego	TFP w ujęciu PPPs (USA=1)	Kurs walutowy (USD=1)
1985	23,32	3,81	61,05	0,38	-	45,02%	1,76	bd	28,96
1989	28,03	7,36%	66,76	0,42	5,04%	45,83%	1,71	bd	4463,95
Zmiana 1985-89	20,18%	4,54%	9,35%	9,91%	2,40%	1,81%	-2,91%	bd	-99,35%
1990	29,46	5,10%	68,21	0,43	2,86%	46,58%	1,70	bd	6482,80
1999	57,26	4,77%	79,39	0,72	3,54%	49,38%	1,94	bd	13943,17
Zmiana 1990-99	94,37%	7,42%	16,39%	67,00%	5,57%	6,03%	14,36%	bd	-53,51%
2000	61,15	6,79%	80,29	0,76	5,60%	49,05%	1,97	bd	14167,75
2009	108,93	5,40%	87,57	1,24	4,37%	54,70%	2,37	bd	17065,08
Zmiana 2000-09	78,15%	6,65%	9,07%	63,34%	5,61%	11,52%	20,27%	bd	-16,98%
2010	115,93	6,42%	88,47	1,31	5,33%	55,25%	2,42	bd	18612,92
2017	175,28	6,81%	95,54	1,83	5,73%	55,92%	2,76	bd	22370,09
Zmiana 2010-2017	51,20%	6,13%	7,99%	40,01%	4,98%	1,21%	14,22%	bd	-16,80%
Zmiana 1970-17	651,60%	6,18%	56,50%	380,26%	4,64%	24,21%	56,81%	bd	-99,87%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie WDI (2019) i Penn Table 9.1.

5.4. Kambodża

5.4.1. Gospodarka Kambodży do momentu wstąpienia na ścieżkę wzrostu (1953-1998)

Proces stabilnego rozwoju gospodarki Kambodży rozpoczął się dopiero w 1991 r., kiedy to w wyniku Traktatu Paryskiego, oficjalnie zakończyła się wojna z Wietnamem. Oba te państwa do 1953 r. wchodziły w skład Indochin Francuskich. Następnie, Kambodża odzyskała na drodze pokojowej swoją niepodległość, a władza została tam przejęta przez Norodoma Sihanouka, który sprawował urząd najważniejszej osoby w państwie do 1970 r. Okres ten cechował się stabilizacją wewnętrzną, niskim bezrobociem i oparciem rozwoju gospodarczego na sektorze podstawowym. Większość inwestycji opierała się na kapitale otrzymanym dzięki paczkom pomocowym, finansowanym w latach 50-tych przez USA, Francję i Chiny. W drugiej połowie lat 60-tych Kambodża przeszła do socjalistycznego modelu rozwoju, gdzie nadrzędną rolę zaczęły odgrywać kolektywy rolnicze, przedsiębiorstwa państwowe i projekty infrastrukturalne, realizowane w ramach 5-letnich planów rozwojowych. Wzrosła tym samym zależność gospodarki od pomocy finansowej napływającej z ZSRR (Ear, 1995).

Wybuch wojny domowej w 1970 r., poskutkowało obaleniem władzy i powstaniem Republiki Khmerskiej. Jej polityka gospodarcza opierała się na otwarciu się na rynek globalny, dewaluacji waluty, zniesieniu kontroli państwowych w sektorze bankowym i handlu zagranicznym. Kapitał, konieczny do sfinansowania reform, był importowany pod postacią paczek pomocowych, głównie z USA. Transformacja gospodarki przyniosła skutki odwrotne do oczekiwanych, co poskutkowało kolejną wojną domową, zakończoną zwycięstwem Czerwonych Khmerów. Celem ugrupowania było utworzenie w Kambodży maoistowskiego komunizmu, opartego na kolektywizacji rolnictwa, nacjonalizacji przemysłu i zamknięciu się na handel zagraniczny. Okres ich władzy (1975-79) doprowadził gospodarkę na skraj upadku. W latach 1979-1989 istniała Ludowa Republika Kambodży, która charakteryzowała się gospodarką rolniczą (90% PKB) (Chhair i Ung, 2013).

Stabilizacja gospodarcza i polityczna, mające miejsce po 1993 r., była możliwa dzięki uzyskaniu wsparcia ze strony organizacji międzynarodowych, które przyczyniły się do szybkiej transformacji Kambodży z modelu gospodarki centralnie planowanej do opartej na wolnym rynku. Dzięki wdrożeniu reform strukturalnych, finansowanych z zagranicznych paczek pomocowych, jeszcze w latach 90-tych udało się obniżyć inflację, co pozytywnie wpłynęło na dynamikę wzrostu gospodarczego i stabilizację makroekonomiczną państwa. Po 1995 r. władze zdecydowały o oparciu rozwoju gospodarczego na branży odzieżowej i tekstylnej oraz

turystyce. W 1998 r. Kambodża wdrożyła pierwszy 5-letni planu rozwojowy od momentu odzyskania niepodległości, którego nadrzędnym celem była promocja wzrostu gospodarczego opartego na gałęziach przemysłu zorientowanych na eksport i substytucja importu dóbr z wybranych branż konsumenckich (Sotharith, 2011).

5.4.2. Czynniki wewnętrzne wpływające na wzrost Kambodży po 1998 roku

Reformy mające miejsce w latach 90-tych, miały pozytywny wpływ na dywersyfikację gospodarki. Udział rolnictwa w PKB spadł z blisko 56,6% w 1990 r. do 33,8% w 2005 r., pomimo że sektor ten notował średnioroczny wzrost na poziomie 4%. Pociągnęło to za sobą redukcję zatrudnienia w sektorze podstawowym z 80% do 60% w tym samym czasie. Przemysł osiągał wówczas średnioroczny wzrost w tempie 15%, będąc zdominowanym przez branżę tekstylną, odpowiadającą na początku drugiej dekady XXI w. za ponad 50% jego całkowitej wartości. Industrializacja gospodarki przyczyniła się do rozwoju sektora budowlanego i rozbudowy infrastruktury. Dynamiczny rozwój turystyki, która w połowie lat 90-tych stała się jedną z kluczowych branż napędzających wzrost gospodarczy, wpłynął na podniesienie znaczenia sektora usług w PKB. Ponadto, był on zasilany poprzez napływy kapitałowe pod postacią oficjalnych paczek pomocowych i inwestycji prywatnych, które były przeważnie lokowane w szybko rozwijających się zespołach miejskich (Hill i Menon, 2013).

Wzrost gospodarczy Kambodży w latach 1998-2007 należał do najszybszych na świecie, co przełożyło się na redukcję ludności żyjącej w ubóstwie do 30% w 2007 r. (z 47% w 1994 r.), (ADB, 2011). Od początku pierwszej dekady XXI w. rząd Kambodży położył nacisk na wzrost udziału przemysłu w PKB. W 2015 r. był on ciągle rozdrobniony i zdominowany przez mikroprzedsiębiorstwa, odpowiadające w sumie za 97,3% działalności gospodarczych, zatrudniających 63,3% pracowników i generujących 12% przychodu. Te same wskaźniki dla dużych przedsiębiorstw przemysłowych wynosiły 0,6%, 7,4% i 76% (Royal Government of Cambodia, 2015). W Kambodży istnieje dziś niewielki sektor zarządzany przez państwo, co sprawia że jest ona uznawana za gospodarkę sprzyjającą rozwojowi przedsiębiorczości prywatnej. Od połowy lat 90-tych rząd rozpoczął promocję rozwoju szkolnictwa i branż innowacyjnych, mających wspomóc transformację do branż kapitałochłonnych (UNDP, 2014).

W latach 2014-2018 realizowano kolejny program prorozwojowy, którego celem było dalsze obniżanie odsetka populacji żyjącej w ubóstwie, większa aktywizacja zawodowa kobiet w przemyśle i usługach i zakrojone na szeroką skalę inwestycje w rozwój szkolnictwa podsta-

wowego i średniego (ADB, 2014a). Efektem ich wdrożenia była redukcja odsetka osób żyjących w ubóstwie do 13,5% w 2014 r., PKB w ujęciu *per capita* wzrosło z 1060 USD w 2015 r. do 1380 USD w 2018 r. oraz obniżono rozwarstwienie społeczne, mierzonego według współczynnika Giniego, z 0,41 w 2007 r. do 0,30 w 2014 r. Po 2015 r. odnotowano postęp w kwestii rozwoju przedsiębiorstw działających w branżach kapitałochłonnych (ADB, 2019). Wzrost zaможności społeczeństwa przyczynił się do podniesienia jego konsumpcji i konieczności rozbudowy systemu bankowego, napędzanego obecnie głównie przez kapitał prywatny. W ostatnich latach spada jego zaangażowanie w przemyśle, przesuując się do branż przeważnie zlokalizowanych w usługach (World Bank, 2015a).

5.4.3. Czynniki zewnętrzne wpływające na wzrost Kambodży po 1998 roku

W przypadku czynników zewnętrznych, mających wpływ na dynamikę rozwoju Kambodży po 1998 r. zwraca uwagę odważne jej otwarcie się na gospodarkę globalną. Stabilizacja systemu politycznego i implementacja pakietów reform, liberalizujących dostęp do rynku, w niedługim czasie poskutkowała napływem kapitału zagranicznego do gospodarki. Sprzyjało temu powiązanie stałym kursem walutowym *Riela* z USD. W efekcie w latach 1997-2014, tylko w branży odzieżowej powstało 700 tys. nowych miejsc pracy, a kolejnych 300 tys. utworzono w sektorach pośrednich dla jej produkcji. Łączny eksport branży, odpowiadającej za ok. 80% całkowitej sprzedaży zagranicznej przedsiębiorstw, wyniósł w 2014 r. 5,8 mld USD, co było 400% wzrostem w porównaniu z 2001 r. Najważniejszymi rynkami zbytu były USA i UE, a import zdominowały dobra z Chin i państw z nimi sąsiadujących (Ngov i Ngov, 2015).

Integracji Kambodży w strukturach rynku światowego sprzyjało przystąpienie do ASEAN w 2002 r. i WTO w 2004 r., co potwierdziło jej status jednej z najbardziej otwartych gospodarek w regionie. Średnia wysokość taryf importowych w 2011 r. wynosiła 9,2%. W 2005 r. powstały specjalne strefy ekonomiczne, skupione na przyciągnięciu BIZ do branży spożywczej i odzieżowej. Część z nich ulokowano w sąsiedztwie z Wietnamem i Tajlandią, co miało pobudzić wymianę handlową z tymi państwami. W pierwszym przypadku, czynnikiem dla podjęcia takiej decyzji była bliskość do rozbudowanej infrastruktury logistycznej i międzynarodowego portu lotniczego (Hill i Menon, 2014). W kontekście Tajlandii, starano się zachęcić tamtejsze przedsiębiorstwa do skorzystania z tańszej, kambodżańskiej siły roboczej. W 2010 r. handel zagraniczny odpowiadał za ok. 30% PKB, a od 2006 r. BIZ przewyższyły swoim wolumenem kapitał napływający pod postacią pomocy rozwojowej (Warr i Menon, 2015).

Od 2016 r. wzrosło znaczenie rynku USA dla lokalnych przedsiębiorstw co było efektem zniesieniem przez to państwo ograniczeń importowych na produkty turystyczne. Pociągnęło to za sobą wzrost napływu kapitału zagranicznego do omawianego sektora, co może przyczynić się do wzrostu dywersyfikacji struktury kambodżańskiego eksportu w najbliższych latach. Ponadto w 2018 r. utrzymywał się napływ inwestycji prywatnych do branży budowlanej, nieruchomości, turystyki, które odpowiadały za 60% całkowitego napływających BIZ do Kambodży. Przyczyniło się to do rozwoju m.in. przemysłu meblowego, tworzyw sztucznych i materiałów budowlanych. W przemyśle przetwórczym sektor odzieżowy i tekstylny wciąż pozostaje liderem. Ok. 75% wszystkich projektów realizowanych w Kambodży w 2018 r. było finansowane przez kapitał chiński (World Bank, 2019a). Przewiduje się, że w przyszłości wzrośnie znaczenie rolnictwa, które w ostatnich latach przechodziło modernizację i przemysłu przetwórstwa spożywczego. Pewną przeszkodą dla utrzymywania rosnącego udziału eksportu w PKB jest wciąż silne uzależnienie *Riela* od kursu USD, który aprecjonując w ostatnich latach, obniżał konkurencyjność produktów kambodżańskich (World Bank, 2017b).

5.4.4. Specyfika *State Capitalism* w Kambodży

Proces zmian zachodzących w Kambodży od połowy lat 80-tych cechuje się osobliwą specyfiką. Biorąc pod uwagę charakterystykę procesu odbudowy Państwa w ścisłej współpracy z ONZ, sprawna liberalizacja sektora konglomeratów od niego uzależnionych²⁸⁹ była jednym z nadrzędnych punktów traktatów paryskich (Chhair i Ung, 2013). Już w 1991 r. władze zdecydowały się przeprowadzenie prywatyzacji większości małych i średnich przedsiębiorstw państwowych, które stały się punktem wyjścia dla transformacji całego gospodarki (Bailey, 2008). W latach 1989-2000 ich liczba zmalała z 187 do 27, z czego 160 z nich w pełni przeszło w ręce prywatne, 12 przekształcono w spółki typu *joint-venture*, 8 nabyły firmy zagraniczne, a aktywa ostatnich 8 zostały upłynnione. Były one ulokowane w następujących sektorach: rolnictwo, usługi komunalne, transport, logistyka, edukacja, banki, ubezpieczenia, farmacja, telekomunikacja i dostawy energii (Kong, 2013).

²⁸⁹ Proces ich liberalizacji rozpoczął się już wcześniej. W 1987 r. zniesiono ograniczenia eksportowe importowe dla przedsiębiorstw prywatnych, a 2 lata później uchwalono ustawę o inwestycjach zagranicznych, umożliwiając im prowadzenie transakcji na rynku międzynarodowym. W 1993 r. zliberalizowano większość ograniczeń w związanych z handlem zagranicznym. Działaniami tym sprzyjał ogólny trend w restrukturyzacji gospodarki, co wiązało się z szeroko zakrojonymi reformami fiskalnymi, administracyjnymi, czy sądowymi. Zob. H.C. Naron, *Trade liberalisation: a Cambodian perspective*, the 46th Annual Conference of the Australian Agricultural and Resource Economics Society in Canberra, 13-15 February 2002, s. 3.

Szybko spadającej liczbie przedsiębiorstw państwowych na początku pierwszej dekady XXI w., nie towarzyszyła budowa odpowiedniego zaplecza instytucjonalnego. W efekcie, zaczęły narastać w Kambodży tendencje autorytarne wśród elit rządzących, których liderzy, na czele z premierem Hun Senem i jego współpracownikami, zaczęli tworzyć piramidalną strukturę władzy. Przejawiało się to w zapewnianiu ochrony bliskim, przedstawicielom prywatnych grup interesów, służb wojskowych i magnatom przemysłowym. Lojalność wobec partii wiązała się w rosnącym stopniu z dostępem do lukratywnych zamówień rządowych, licencji i stanowisk (Baker i Milne, 2019). Tendencja ta wzrosła po 2010 r. i należy odczytywać jako chęć odzyskania utraconej kontroli nad kluczowymi sektorami gospodarki. Ponadto utworzone w tym czasie strefy wolnego handlu także zostały zdominowane przez podmioty podległe administracji Sena (Bafoil, 2014). W 2015 r. 10 konglomeratów pozostawało pod kontrolą Państwa, zatrudniających ok. 15 tys. osób (Tyler, 2017). Możliwe, że nastąpi zwrot w kierunku nacjonalizacji przedsiębiorstw w przyszłości, czemu może sprzyjać niska jakość egzekucji prawodawstwa i praw własności (World Bank, 2017c). Determinanty rozwoju gospodarczego Kambodży zostały przedstawione w Tabeli 58, a postęp wyrażony liczbowo w Tabeli 59.

Tabela 58 Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego Kambodży w latach 1993-2018

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1993-1999	Spadek znaczenia rolnictwa w PKB, decentralizacja gospodarki, kontrola inflacji	Młoda i liczna populacja	Industrializacja oparta na małych i średnich przedsiębiorstwach	Dogodne położenie geograficzne, ścisła współpraca z organizacjami międzynarodowymi
2000-2010	Dywersyfikacja sektora produkcyjnego, uzyskanie specjalizacji w branży tekstylnej, otwarcie się na rynek globalny	Rosnące wykształcenie społeczeństwa	Rozszerzanie praw własności, także w sektorze nieformalnym, integracja w ramach ASEAN i WTO	Minimalizacja udziału instytucji państwa w polityce handlowej
Po 2010	Oparcie rozwoju na eksporcie, postępująca liberalizacja rynku, wzrost znaczenia turystyki w PKB	Szybko spadający odsetek osób żyjących w ubóstwie	Rozbudowa infrastruktury	Rosnąca współpraca z państwami rozwiniętymi

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 59 Dynamika rozwoju gospodarczego Kambodży w latach 1993-2017

Rok	PKB (mld USD 2010)	Wzrost PKB (%)	Populacja (w mln)	PKB per capita (w tys. USD)	Wzrost PKB per capita (%)	Odsetek osób zatrudnionych (%)	Współczynnik kapitału ludzkiego	TFP w ujęciu PPPs (USA=1)	Kurs walutowy (USD=1)
1993	5,08	-	9,97	0,51	-	41,28%	1,46	-	2689
1999	4,73	12,71%	11,88	0,40	9,99%	44,81%	1,53	-	3808
Zmiana 1993-99	-6,90%	0,40%	19,21%	-21,90%	-2,46%	8,54%	0,04		-29%
2000	5,24	10,71%	12,15	0,43	8,26%	45,46%	1,54	-	3841
2009	10,61	0,09%	14,09	0,75	-1,40%	56,10%	1,70	-	4139
Zmiana 2000-09	102,42%	12,75%	15,95%	74,58%	6,63%	23,41%	0,11		-7%
2010	11,24	5,96%	14,31	0,79	4,34%	56,29%	1,73	-	4185
2017	18,18	6,83%	16,01	1,14	5,21%	57,36%	1,90	-	4051
Zmiana 2010-17	61,75%	9,84%	11,86%	44,60%	5,28%	1,90%	0,10		3,3%
Zmiana 1970-17	257,61%	7,66%	60,56%	122,72%	3,15%	38,95%	29,95%		-33,61%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z WDI (2019) i Penn Table 9.1.

Podsumowanie

Powyższa analiza wskazuje, że pomimo podjęcia się próby przez badane w tym rozdziale państwa budowy własnej formy *State Capitalism*, nierzadko inspirowanej przykładami opisanymi w rozdziałach 3 i 4, podejście to nie jest docelowym rozwiązaniem. Malezja, która zmieszła podejście japońskie i chińskie, co prawda dokonała największego postępu socjoekonomicznego w tej próbie badawczej, ale nie pozwoliło jej to osiągnąć statusu gospodarki rozwiniętej. Wśród czynników negatywnie wpływających na ten proces należy wymienić nie tylko specyficzną strukturę społeczeństwa, ale izolacjonizm największych konglomeratów przed konkurencją z firmami z sektora prywatnego. Wietnam, kopiujący model chiński, przeszedł długą drogę od gospodarki centralnie planowanej do konsolidacji kontroli państwa nie tylko w kluczowych sektorach gospodarki, ale też w procesie decyzyjnym sterującym alokacją kapitału, zdominowanego przez banki państwowe. Konsolidacja dużych przedsiębiorstw najpierw w większe holdingi typu chińskiego, a później konglomeraty poziome, wzorem japońskich *Keiretsu*, nie przyniosła spodziewanego wzrostu ich rentowności. Kambodża z kolei szybko zdecydowała się na pełną prywatyzację sektora państwowego, co w krótkim czasie przyczyniło się do uformowania się prężnie rozwijającego się sektora MŚP, ale z czasem, wzorem Hongkongu, pojawiła się presja elit na tworzenia tzw. *kapitalizmu koleśiowskiego*.

Przypatrując się danym umieszczonym w tabelach podsumowujących podrozdziały, można zauważyć, że Malezja w wielu dziedzinach zbliżyła się pod względem rozwoju do NICs. Wzrosło tam wykwalifikowanie siły roboczej (wyrażone jako współczynnik kapitału ludzkiego) i TFP, przy jednocześnie niewielkiej dewaluacji waluty w stosunku do USD w badanym okresie. Ponadto, Malezja posiada ciągle młode społeczeństwo, gdzie odsetek zatrudnionych nie przekracza 50% populacji. Biorąc pod uwagę, że do niedawna surowce i rolnictwo odgrywały kluczową rolę w jej eksporcie, zwraca uwagę dynamiczny wzrost w nim znaczenia dóbr kapitałochłonnych. Malezja posiada jeden z najbardziej rozwiniętych systemów finansowych w Azji Wschodniej i Pacyfiku, gospodarka jest otwarta na napływ kapitału zagranicznego, a przedsiębiorstwa charakteryzują się wysokim poziomem konkurencyjności międzynarodowej. Biorąc pod uwagę inicjatywy, mające na celu podniesienie innowacyjności ich produkcji, należy zakładać, że dołączy ona niedługo do grupy państw rozwiniętych.

Obecny poziom rozwoju Wietnamu wykazuje stabilny wzrost gospodarczy w ujęciu *per capita*, populacji, odsetka osób zatrudnionych, poziomu ich wykwalifikowania, czy udziału wymiany handlowej w PKB. Temu ostatniemu sprzyja systematyczna dewaluacji waluty, przy-

wodząc skojarzenia z modelem stymulacji wzrostu gospodarczego przez Koreę Płd. na wczesnym etapie rozwoju. Wietnam znajduje się na etapie przechodzenia z gospodarki opartej na branżach przemysłu lekkiego, do promocji zaawansowanych sektorów kapitałochłonnych, czemu sprzyja napływ BIZ z rozwiniętych państw azjatyckich. Jednakże, ich udział w eksporcie pozostaje znikomy, co może wynikać z niedostatecznego wsparcia rządu w „wychowywaniu” nowych gałęzi przemysłu. Tym niemniej, postępujące otwarcie się na rynek globalny, wzrost wykształcenia siły roboczej i rozbudowa infrastruktury, mogą w przyszłości po skutkować napływem brakującego kapitału, który pomoże w uzyskaniu specjalizacji w branżach kapitałochłonnych. Warunkiem koniecznym jest minimalizacja udziału Państwa w procesach rozwojowych. Dywersyfikacja struktury eksportu pozostaje jednym z najważniejszych wyzwań, stojących przed Wietnamem w kontekście utrzymania dynamicznego tempa wzrostu.

Ostatnim z analizowanych państw jest Kambodża, która podąża od końca lat 90-tych najbardziej liberalną drogą rozwojową. Powiązanie waluty pełzającym kursem w stosunku do USD, pomogło lokalnym władzom na stabilizację makroekonomiczną gospodarki, jak też napędzenie eksportu producentów na rynki państw rozwiniętych (głównie USA). W efekcie, PKB w ujęciu *per capita* zwiększyło się w tym czasie 4.krotnie, a populacja o ponad połowę. Ciągle niski pozostaje współczynnik wykształcenia kapitału ludzkiego, natomiast zwraca uwagę duży odsetek siły roboczej, która wynosiła w 2017 r. 57%. Tym samym Kambodża może stać się ciekawą alternatywą dla Wietnamu i przyciągać w niedalekiej przyszłości BIZ do wybranych branż przemysłu lekkiego, co powinno skutkować wzrostem dywersyfikacji gospodarki i struktury eksportu. Biorąc pod uwagę stosunkowo liberalne podejście władz do rozwoju sektora prywatnego, można oczekiwać wzrostu jego znaczenia w PKB w przyszłości, tym bardziej biorąc pod uwagę młodą populację i dynamiczny wzrost znaczenia turystyki w jego gospodarce. Istnieje jednak realne zagrożenie, że dynamika jego postępu będzie silnie powiązana z uległością przedsiębiorców wobec partii władzy.

Rozdział 6: Determinanty wzrostu na terenie post-radzieckim po 1991 roku, z uwzględnieniem regionu Azji Centralnej – ujęcie jakościowe

6.1. Uwagi wstępne

Nadrzędnym celem rozdziału jest weryfikacja hipotezy badawczej w punkcie H2, zgodnie z którą możliwe *Nowy Kapitalizm Państwowy typu azjatyckiego może być optymalnym modelem rozwoju dla państw Azji Centralnej*. Zastosowanie metody studium przypadku ma pozwolić na przedstawienie zróżnicowania instrumentów prorozwojowych, zastosowanych przez władze państw Azji Centralnej po 1991 r. Mając na uwadze ich wewnętrzne zróżnicowanie, proponowana metoda wydaje się być odpowiednią dla omówienia kompleksowości analizowanych zmiennych. Wykorzystanie w rozdziale metody jakościowej jest podyktowane utrudnionym dostępem do spójnych i wiarygodnych danych statystycznych, na podstawie których możliwe byłoby zbudowanie modelu, możliwego do zweryfikowania w przypadku badania o charakterze ilościowym.

W celu kompleksowego zobrazowania skali postępu procesów rozwojowych, które miały miejsce w Kazachstanie, Kirgistanie, Tadżykistanie, Turkmenistanie i Uzbekistanie, a także porównania efektywności zastosowanych tam środków polityki gospodarczej, przypadki przedstawiono przez pryzmat następujących zmiennych:

- Charakterystyka procesu transformacji gospodarczej po rozpadzie ZSRR,
- Charakterystyka lokalnych *State Capitalism*,
- Zbieżność z modelami zastosowanymi w państwach Azji Wschodniej i Pacyfiku,

Następnie, po podrozdziałach obrazujących studia przypadku, zostaną zaprezentowane najważniejsze, zidentyfikowane barier rozwoju gospodarczego badanego regionu. Ostatni z podrozdziałów skupi się na próbie wyodrębnienia skutecznych rozwiązań systemowych w formie rekomendacji. Będą one bazowały na pozytywnie zweryfikowanych we wcześniejszych rozdziałach rozprawy instrumentach rozwojowych, świetle możliwości ich implementacji w państwach Azji Centralnej w niedalekiej przyszłości. Tym samym zostanie zrealizowane ostatnie z zaplanowanych przez autora zadań badawczych.

6.2. Studia przypadków państw Azji Centralnej

6.2.1. Kazachstan

Analizując parametry ekonomiczne i społeczne, sytuacja Kazachstanu pod koniec 1991 r. prezentowała się korzystnie na tle regionu. W 1992 r. władze podały za przykładem Rosji, decydując się na liberalizację cen w większości sektorów (Pomfret R. W., 2003). Wdrożenie transformacji na drodze terapii szokowej²⁹⁰, zalecanej wcześniej przez Sachsa w kontekście Polski²⁹¹ (Sachs i Lipton, 1990) i Rosji (Sachs J. D., 1992), rozłożono na etapy. Początkowo (1992-1993) skupiono się na prywatyzacji małych przedsiębiorstw, a następnie (1993-1995) jej zakresem objęto nią średnie i duże podmioty, dopuszczając do zakupu aktywów lokalnych kapitał zagraniczny (Jermakowicz, Kozarzewski i Pańków, 1996). Trzecie stadium prywatyzacji (1996-1997) dotyczyło inwestorów indywidualnych, którzy otrzymali prawo nabywania udziałów w aktywach państwowych²⁹². W 1998 r. prezydent Nazarbajew zdecydował o wyłączeniu z tego procesu kolei i przemysłu energetycznego²⁹³. W latach 1995-2002 udział sektora prywatnego w PKB wzrósł z 25% do 65% (Pomfret R. W., 2005).

Reakcja gospodarki na zastosowanie środków, mających na celu jej szybką transformację, poskutkowała wzrostem inflacji, spadkiem wpływów fiskalnych do budżetu i negatywnym saldem obrotów handlowych z zagranicą. W 1999 r. PKB równało się 63% stanu z 1991 r. Jednakże działania te zostały pozytywnie odebrane przez zagranicznych inwestorów, wśród których zainteresowaniem cieszyła się głównie branża wydobywcza (Alam i Banerji, 2000). Innymi czynnikami, które pozytywnie wpłynęły na atrakcyjność rynku kazachskiego było wpro-

²⁹⁰ Wyjaśnienie procesu transformacji gospodarczej na terytorium byłych republik ZSRR nie jest integralną częścią tej rozprawy, natomiast zjawisku temu poświęcono obszerną literaturę już wcześniej, wśród której autor wyróżnia m.in. pozycje napisane przez Dąbrowskiego i Antczaka, zob. M. Dąbrowski, R. Antczak, *Economic Transition in Russia, the Ukraine, and Belarus in Comparative Perspective*, CASE Network Studies and Analyses no. 50, Center for Social and Economic Research, Warsaw 1995, Aslunda, Boone'a, Johnsona, Fischera i Ickesa, zob. A. Aslund, P. Boone, S. Johnson, S. Fischer i B.W. Ickes, *How to Stabilize: Lessons from Post-Communist Countries*, Brookings Papers on Economic Activity 1996, vol. 1, no.1, s. 217-313, czy Piątka, Szarzec i Pilca, zob. D. Piątek, K. Szarzec, M. Pilc, *Economic freedom, democracy and economic growth: a causal investigation in transition countries*, *Post-Communist Economies* 2013, vol. 25, no.3 s. 267-288.

²⁹¹ Wątkowi transformacji w Polsce, jej przebiegowi, oraz uzyskanym rezultatom końcowym, poświęcono m.in. opracowanie przygotowane przez Jarmołowicza i Piątka, zob. W. Jarmołowicz, D. Piątek, *Polska transformacja gospodarcza. Przesłanki-przebieg-rezultaty*, w: W Poszukiwaniu Nowego Ładu Ekonomicznego, pod. red. S. Owsiak i A. Pollock, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2013, s. 71-89.

²⁹² Według Kaluzhnowej był to najbardziej skorumpowany okres w całym procesie transformacji, efektem czego było rozsprzedanie dużej części mienia państwowego po zaniżonych cenach. Zob. Y. Kalyuzhnova, *The Kazakhstan Economy: Independence and Transition*, Palgrave Macmillan, London 1998, s. 92-94

²⁹³ Stanowisko to wymaga dodatkowego komentarza. Według opracowania przygotowanego przez Goulda-Davisa, napływ BIZ do kazachskiej branży wydobywczej, mający miejsce od połowy lat 90-tych, stał się jednym z kluczowych bodźców dla jej szybkiego dostosowania do standardów międzynarodowych. Zob. N. Gould-Davis, *Political Economy*, w: *Kazakhstan: Tested by Transition*, Chatham House Report, London 2019, s. 27.

wadzenie nowej waluty (*Tenge*), deregulacja rynku i jego otwarcie na import. W 1995 r. podpisano też traktat o preferencyjnych warunkach handlowych z Wspólnotą Europejską, co przyczyniło się do dywersyfikacji rynków zbytu dla kazachskiego eksportu (Larsson, 2010). Lata 1995-1997 były okresem rygorystycznej polityki monetarnej, fiskalnej i powiązania *Tenge* stałym kursem z USD, dzięki czemu skutki kryzysu rosyjskiego z 1998 r. miały charakter krótkotrwały. W efekcie deprecjacji waluty w 1999 r. dostosowano jej kurs do realnej wartości rynkowej, co niedługo później poskutkowało wzrostem wartości eksportu (Wandel, 2009).

Wśród czynników przyczyniających się do szybkiego wzrostu gospodarczego Kazachstanu na przełomie XX i XXI w., Ahrens i Stark wyróżnili powstanie zaplecza dla rozwoju branży finansowej i wzrost efektywności instytucji zarządzających procesem rozwoju państwa (Ahrens i Stark, 2012). Ałmaty stało się finansową stolicą Azji Centralnej, podkreślając tym samym status Kazachstanu jako lidera w regionie (Pomfret R. W., 2012). Tempo wzrostu gospodarczego Kazachstanu w latach 1999-2007, przyczynił się do powiększenia się tamtejszej gospodarki ponad 6. krotnie²⁹⁴, osiągając 140% PKB z 1989 r. (Hoen, 2010). Tym niemniej, udział sektora podstawowego w eksporcie wzrósł w latach 1995-2010 z 62% do 88%. W celu odwrócenia tego trendu wdrożono pakiet reform mających na celu ocieplenie klimatu inwestycyjnego, rozwój SSE i ulg eksportowych. Miały one stać się filarami 10-letniego planu rozwoju (Khakimzhanov i Seitenova, 2013). W latach 2001-2014 odsetek osób żyjących poniżej ubóstwa spadł z 47% do 3%, a udział klasy średniej wzrósł z 5% do 65% (Jarosiewicz, 2016).

Po kryzysie 2009 r. spadła wartość napływających do Kazachstanu BIZ. Po rekordowym 2008 r. ich napływ zmniejszył się w 2015 r. o ok. 50%²⁹⁵. W celu przyciągnięcia zagranicznych kapitału, władze zredukowały liczbę procedur administracyjnych i skróciły czas ich realizacji. Inwestorzy zyskali też gwarancje konkurencji z podmiotami lokalnymi na równych zasadach, oraz wzmocnienia praw własności. Wśród innych inicjatyw mających na celu modernizację gospodarki, warto podkreślić wzrost wydatków na komercjalizację badań. W efekcie powstała sieć parków technologicznych i programów inkubacyjnych, zorientowanych na rozwój innowacyjności (OECD, 2017a). W 1993 r. prezydent Nazarbajew utworzył też, wzorem Singapuru w latach 70-tych, fundusz podnoszenia jakości kapitału ludzkiego (Cohen, 2008).

²⁹⁴ Na podstawie danych z Banku Światowego, uwzględniających obecny kurs USD. Więcej patrz: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=KZ>

²⁹⁵ W 2016 r. łączny wolumen napływu BIZ do Kazachstanu wyniósł ok. 20 mld USD natomiast, według Anderson, Capannelli, Ginting i Taniguchi, tylko 1/6 tej wartości trafiła do branż nie wydobywczych. Zob. K. Anderson, G. Capannelli, E. Ginting, K. Taniguchi, *Kazakhstan: Accelerating Economic Diversification*, Asian Development Bank 2018, Manila, s. 10.

Znaczenie sektora prywatnego w gospodarce rosło po 1991 r. ale wraz z pozostaniem kluczowych branż pod kontrolą Państwa, jego zdolności inwestycyjne były na początku 2. dekady XXI w. niewielkie. Ponadto, wzorem państw opisanych powyżej, w Kazachstanie także powstały międzygałęziowe holdingi, które zyskały monopol w kluczowej branży wydobywczej i były wykorzystywane do realizacji planów rozwojowych. Według typologii zaprezentowanej przez Naqvi'ego, za SOEs w Kazachstanie mogą uchodzić niezależne fundusze majątkowe, państwowe spółki kapitałowe, banki państwowe i instytucje rozwojowe²⁹⁶ (Naqvi, 2020). Nabrały one znaczenia na początku XXI w. wraz z pojawieniem się rezerw walutowych wygenerowanych ze sprzedaży surowców naturalnych, stając się w krótkim czasie fundamentem dla formowania się lokalnego *kapitalizmu państwowego* (Svoik, 2016).

W 2000 r. powołano do życia Narodowy Fundusz Republiki Kazachstanu, znajdującego się pod zarządem Banku Centralnego. Jego działania były finansowane w pełni z wpływów uzyskanych ze eksportu surowców, a ich zakres skupiał się na stabilizowaniu sytuacji gospodarczej w okresach niższych cen na rynkach światowych i akumulowaniu rezerw walutowych (Cornell, Starr i Barro, 2021). W 2008 r., powstał holding o podobnym znaczeniu co Temasek w Singapurze, Samruk-Kazyna²⁹⁷, pozostający pod kontrolą Państwa i mający za zadanie modernizację, dywersyfikację i wzrost konkurencyjności gospodarki. Ponadto jednym z jego zadań jest przewidywanie potencjalnych załamań na rynku globalnym, które mogłyby mieć negatywny wpływ na procesy rozwojowe w długim okresie (Lee K. J., 2020). W 2016 r., razem z bliźniaczym funduszem Baiterek i siecią spółek córek²⁹⁸, mogły one w sposób pośredni lub bezpośredni odpowiadać za ponad 50% PKB i 30% miejsc pracy (Додонов, 2019). Dzięki temu miały one bezpośredni wpływ na redystrybucję dochodu narodowego co przejawiało się w tworzeniu nowych miejsc pracy i w dofinansowywaniu lub restrukturyzacji mniej rentownych SOEs (Rigo E. R. i inni, 2021).

²⁹⁶ W 2016 r., na 6447 zarejestrowanych przedsiębiorstwach, 594 z nich było przedsiębiorstwami państwowymi działającymi w formie spółek typu *joint-venture* lub z ograniczoną odpowiedzialnością, a 27 legitymowało się statusem holdingów narodowych, z których 3 zyskały status niezależnych funduszy majątkowych, wzorowanych w swojej strukturze m.in. na przykładzie bliźniaczych organizacji z Singapuru. Zob. OECD, *State-Owned Enterprises in Asia: National Practices for Performance Evaluation and Management*, Organization for Economic Co-operation and Development with Korea Institute of Public Finance 2016, s. 23.

²⁹⁷ W 2014 r. pod kontrolą tego holdingu znajdowały się kluczowe branże z perspektywy rozwoju Kazachstanu, tj. wydobywczą, transport i komunikacja, przemysł atomowy, chemiczny i energetyczny. Zob. op.cit., s. 23.

²⁹⁸ W tekście Taghizadeh-Hesary'ego można znaleźć dane mówiące, że holdingi państwowe odpowiadały w 2019 r. za 50% wypracowanej wartości dodanej i znajdowały się w posiadaniu aktywów o równo ponad 50% PKB. Zob. F. Taghizadeh-Hesary, *Reforming State-Owned Enterprises in Central Asia*, Development Asia, 03.07.2020, dostęp: <https://development.asia/policy-brief/reforming-state-owned-enterprises-central-asia>

Podsumowując powyżej omówione czynniki rozwoju Kazachstanu (Tabela 60), pierwsza dekada po odzyskaniu niepodległości stała pod znakiem prywatyzacji, walki z inflacją i dostosowywania kursu *Tenge* do zmieniającej się sytuacji makroekonomicznej. Na tym etapie można znaleźć podobieństwa do działań Japonii na przełomie lat 40-tych i 50-tych XX w. Odważniej niż w przypadku większości NICs, władze zdecydowały się na otwarcie rynku na dobra importowane, wzorując się m.in. na przykładzie Hongkongu. Zjawisko to miało stabilizujący wpływ na gospodarkę, podobnie jak napływ BIZ. Przedsiębiorstwa, które inwestowały w sektor wydobywczy, uznany za strategiczny, otrzymywały udziały w eksplorowanych złożach. Miało to przyczynić się do ich zaangażowania w modernizację jego zaplecza infrastrukturalnego i maszynowego, a w efekcie do wygenerowania nadwyżek handlowych. Czynnik ten należy określić za unikatowy w skali badanych państw.

Procesowi rozwoju gospodarczego, mającego miejsce od początku XXI w. i napędzanego przez wzrost produktywności sektora wydobywczego, towarzyszyła konsolidacja władzy w rękach prezydenta, wzorując się na przypadkach Singapuru i Chin. Innymi czynnikami rozwojowymi, nawiązując do Singapuru i Hongkongu, były budowa stabilnego systemu finansowego i wzrost wykwalifikowania siły roboczej (Nurgaliyeva, 2016). Ponadto rozwojowi sprzyjało położenie geograficzne i polityka zbilansowanych relacji gospodarczych (Vanderhill, Joireman i Tulepbayeva, 2020). W pierwszym przypadku można doszukiwać się podobieństw z Singapurem i Hongkongiem, ale wykorzystanie wielowektorowej polityki zagranicznej do osiągnięcia wyższego poziomu rozwoju należy uznać za autorską determinantę rozwoju.

Na przestrzeni ostatniej dekady, władze Kazachstanu kontynuowały wdrażanie pakietów rozwojowych. W tym czasie napływ BIZ postanowiono zwiększyć poprzez redukcję procedur administracyjnych, wprowadzenie ułatwień dla prowadzenia biznesu i wzmocnienie praw własności, opierając się na działaniach Singapuru w latach 60-tych i Chin po 2004 r. Ponadto pojawiły się inicjatywy mające na celu wzrost znaczenia sektora B+R w PKB, podobnie jak w Japonii w latach 70-tych oraz Korei Płd. i Singapurze w latach 90-tych. Dobrowolne odstępnie prezydenta Nazarbajewa z piastowanego stanowiska może być początkiem przemian w życiu politycznym²⁹⁹, które mogą nawiązać czy to do przykładu Korei Płd. w 1988 r. Kazachstan, na tle b. republik radzieckich jest uznawany za przypadek sukcesu transformacyjnego (Kalyuzhnova i Patterson, 2016).

²⁹⁹ Dokonał tego jako pierwszy prezydent na terenie Azji Centralnej, oddając władzę w ręce Kasymżomarta Tokajewa, przedstawiciela nowego pokolenia liderów, co można odczytywać jako przejaw wprowadzenia postępującej demokratyzacji lokalnego życia politycznego. Zob. M. Marszewski, *Kazachstan: drugi etap kontrolowanej*

Tabela 60 Determinanty rozwoju Kazachstanu po 1991 r., w świetle modelu wschodnioazjatyckiego

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1991-1999	Prywatyzacja gospodarki, dynamiczne dostosowywanie kursu <i>Tenge</i> , otwarcie się na import, rygorystyczna polityka walutowa i monetarna	Odpływ ludności rosyjskiej, koncentracja tożsamości narodowej wokół rdzennych Kazachów	Deregulacja rynku, restrukturyzacja systemu fiskalnego, utrzymanie w rękach państwa strategicznych branż	Konsolidacja władzy w rękach prezydenta, otwieranie się na współpracę z państwami rozwiniętymi
2000-2009	Rozbudowa strategicznej infrastruktury, napływu BIZ, wzrost znaczenia branży finansowej, odkrycie nowych złóż surowcowych	Rosnący poziom kapitału ludzkiego, przejawiający się w kwalifikacjach i poziomie wykształcenia	Stworzenie regulacji dla funkcjonowania i rozwoju sektora finansowego, utworzenie instytucji zarządzających procesem rozwoju	Zacieśnianie relacji z Chinami i Państwami UE, zdobycie pozycji lidera regionalnego
Po 2010	Powstawanie specjalnych stref ekonomicznych, stymulacja eksportu, realizacja pierwszego planu rozwojowego, wzrost nakładów na B+R	Wzrost udziału klasy średniej w społeczeństwie, znaczna redukcja ubóstwa	Redukcja procedur administracyjnych, ułatwienia związane z prowadzeniem biznesu, wzmocnienie praw własności	Odstąpienie prezydenta Nazarabajewa, integracja w ramach Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej (EAUG)

Źródło: Opracowanie własne

6.2.2. Kirgistan

Podobnie jak w przypadku Kazachstanu, kirgiska gospodarka szybko weszła na ścieżkę transformacji do systemu wolnorynkowego. Jej efektami było wystąpienie zjawiska szoku cenowego, wywołanego zniesieniem preferencyjnych stawek na importowane surowce naturalne, co było potęgowane przez zniesienie systemu sztywnych cen na dobra konsumpcyjne i odcięcie rodzimych producentów od dostępu do dotychczasowych rynków zbytu, którymi były republiki związkowe ZSRR. Efektem tego zjawiska był spadek produkcji przemysłowej i *terms of trade* o 50% w latach 1991-1993 (Antczak i Dąbrowski, 1994).

Niekorzystna sytuacja socjoekonomiczna zmusiła lokalne władze do rozpoczęcia procesu radykalnych reform gospodarczych. Pierwszym krokiem była decyzja o wprowadzeniu w 1993 r. nowej waluty, *soma*, zastępując tym samym obowiązującego dotychczas *rubla* radzieckiego. W kolejnych krokach wykorzystano środki otrzymane od Instytucji Międzynarodowych na walkę z inflacją (którą ustabilizowano poniżej 50% do 1995 r.), liberalizację cen i redukcję taryf celnych. Następnie zreformowano sektor rolny³⁰⁰, bazując na doświadczeniach Chin

sukcesji, Ośrodek Studiów Wschodnich, 12.06. 2019 Warszawa, dostęp: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-06-12/kazachstan-drugi-etap-kontrolowanej-sukcesji>

³⁰⁰ M.in. poprzez liberalizację cen, redystrybucję ziemi, restrukturyzację państwowych przedsiębiorstw rolnych oraz zniesienie państwowej kontroli nad rynkiem produktów rolnych, który już od połowy lat 90-tych działał w pełni według zasad wolnorynkowych.

z początkowego stadium ich reform, rozpoczęto prywatyzację aktywów państwowych³⁰¹ (Tabela 61) i liberalizację gospodarki (jak Hongkong w latach 50-tych)³⁰² (United Nations, 2010). Wynikiem tych działań było przystąpienie w 1998 r. państwa do WTO (Pomfret R. W., 2003).

Równocześnie z reformą sektora rolnego, która przyczyniła się stosunkowo szybko do jego odbudowy, nacisk położono na rozwój sektora usług³⁰³, wśród których centralną pozycję zyskał handel. Podobnie jak w przypadku Hongkongu i Singapuru, rosła rola reeksportu w PKB, czemu sprzyjało jego dogodne położenie geograficzne. Władze zliberalizowały stawki celne i podatkowe (jak m.in. Tajwan w latach 60-tych), chcąc ułatwić przedsiębiorcom prowadzenie handlu w skali międzynarodowej. Wśród innych usług, których znaczenie wzrosło w PKB po 2000 r. były turystyka (analogia do Hongkongu i Kambodży) oraz sektor finansowy. Podobnie jak w przypadku Hongkongu i Singapuru, jego rozwój był napędzany przez napływ BIZ i deregulacje prawne (Mogilevsky i Omorova, 2011). W 2004 r. wielkość kirgiskiej gospodarki odpowiadała 80,4% stanu z 1990 r. (Dowling i Wignaraja, 2006).

Podobnie jak w przypadku Tajwanu w latach 60-tych i Wietnamu w latach 90-tych, Kirgistan na początku XXI w. położył nacisk na rozwój branży tekstylnej i odzieżowej. Specjalizował się on w niej już w czasach ZSRR, ale w latach 90-tych odnotowano 40% spadek znaczenia tego sektora w przemyśle (Birkman, Kaloshkina, Khan, Shavurov i Smallhouse, 2012). Przystąpienie do WTO pozytywnie wpłynęło na jego odbudowę, dzięki liberalizacji dostępu do rynku globalnego (podobnie do Wietnamu i Kambodży). Wzrost znaczenia tej gałęzi przemysłu był możliwy także dzięki ulgom podatkowym, w efekcie czego wiele przedsiębiorstw opuściło szarą strefę³⁰⁴ i zalegalizowało swoją działalność. Szczególnie szybki wzrost tej branży był widoczny w latach 2004-2009. Na początku 2. dekady XXI w. została ona uznana za jedną z pięciu strategicznych³⁰⁵ dla rozwoju państwa (ILO, 2012).

³⁰¹ W latach 1991-2003 objęto nią ok. 6600 przedsiębiorstw, w wyniku czego 97% przedsiębiorstw znalazło się w rękach prywatnych. Z procesu tego wyłączono branżę energetyczną, komunikacyjną i wydobywczą. Kolejność jej przeprowadzania była podobna do Kazachstanu. Zob. International Labour Organization, *Kyrgyzstan: Economic Growth, Employment, and Poverty Reduction*, International Labour Organization, Geneva 2008, s. 19.

³⁰² Pomimo podjęcia kroków w tym kierunku, formalna liberalizacja przepływów handlowych nie miała znacznego przełożenia na wzrost wolumenu eksportu. Taryfy celne należały do jednych z najniższych wśród b. republik radzieckich, a ich średnia wartość w 2006 r. wynosiła 5,1%. Op. cit. s. 19.

³⁰³ Od początku XXI w. odnotowywano jego rosnący udział w PKB, a jego dynamika wykazywała się większą stabilnością niż w rolnictwie i przemyśle, tworząc nowe miejsca pracy i redukując ubóstwo. Op. cit. s. 20.

³⁰⁴ Oszacowanie liczby przedsiębiorstw działającej w branży odzieżowej i tekstylnej w Kirgistanie jest trudne ze względu na rozbieżność danych statystycznych. Zdaniem Birkman, Kaloshkina, Khan, Shavurova i Smallhouse, w pierwszej dekadzie XXI w. nawet 80% mogło działać w szarej strefie. Liczba zatrudnionych odpowiadała ok. 12% zatrudnionych, generując pomiędzy 5, a 15% PKB. Zob. L. Birkman, M. Kaloshkina, M. Khan, U. Shavurov, S. Smallhouse, *Textile and Apparel Cluster in Kyrgyzstan*, Harvard Kennedy School, Cambridge 2008, s. 19-21.

³⁰⁵ Razem z przemysłem metalurgicznym, energetycznym, przetwórstwem żywności i branżą budowlaną.

Podniesienie konkurencyjności przemysłu odzieżowego w skali globalnej napędzано dzięki wsparciu zewnętrznemu, m.in. ze strony Azjatyckiego Banku Rozwoju. Otrzymane środki przeznaczono na organizację dodatkowych programów szkoleniowych i doradczych dla lokalnych przedsiębiorstw, które zyskały liczne ulgi fiskalne. W 2012 r. odpowiadała ona za 80% całkowitej produkcji przemysłu lekkiego Kirgistanu. Głównymi rynkami zbytu były Rosja i Kazachstan³⁰⁶. W ostatnich 10 latach wzrosła też jakość jej produkcji, którą porównywano do tureckich konkurentów, co może świadczyć o nabywaniu specjalizacji przez lokalnych producentów (Jenish N. , 2014). Po przystąpieniu Kirgistanu do EAUG w 2015 r. udział odzieży i tekstyliów w eksporcie wzrósł z 7.6% w 2014 r. do 9.6% w 2016 r., za co odpowiadał wzrost popytu na rynku rosyjskim (Tashbekov, 2017).

Rozwój gospodarczy Kirgistanu i jego dynamika w pierwszej dekadzie XXI w. w pewnym stopniu przypominał procesy zachodzące w Kambodży w tym samym czasie. Liczba osób żyjących w ubóstwie zmniejszyła się w latach 2001-2008 z 56,4% do 31,7%³⁰⁷, czemu sprzyjał spadek odsetka osób zatrudnionych w rolnictwie i ich transfer do ośrodków miejskich. Udział sektora usług w PKB w okresie 1992-2013 wzrósł z 23,2% do 59,3%, a rolnictwa spadł z 39% do 17,7%³⁰⁸. Efektem tych zjawisk była stabilizacja kursu *soma*, i utrzymanie inflacji poniżej 10%. Ponadto rosła efektywność administracji, co przełożyło się w latach 2000-2012 na wzrost znaczenia dochodów podatkowych w PKB z 15,3% do 25,5% (ADB, 2014b). W tym przypadku widać pewną analogię z Japonią i NICs. Do 2010 r. Kirgistan zyskał specjalizację w reeksportcie chińskich dóbr, wzorem Hongkongu, na rynki innych państw Azji Centralnej i Rosji (Khasanov, Niyazova, Temirbekov i Khasanova, 2016).

Na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI w. wzrosło znaczenie przedsiębiorstw państwowych w gospodarce. Procesy zachodzące od początku lat 90-tych miały na celu jak najszybszą jej prywatyzację i ograniczenie udziału Państwa tylko do wąskiej grupy branż. Planom tym sprzyjały instytucje międzynarodowe, które były aktywnie zaangażowane w tworzenie i realizację koncepcji rozwoju Kirgistanu w pierwszych latach po odzyskaniu przez niego niepodległości (ADB, 2012). Tym niemniej, po 20 latach od wdrożenia pakietów liberalizujących,

³⁰⁶ Wartość kirgiskiej odzieży przeznaczonej na eksport, znaczna część której była przeznaczona na wymienione rynki, wzrosła w latach 2003-2012 ponad 10-krotnie, z \$15 mln. do \$155 mln.

³⁰⁷ Liczba osób żyjących w skrajnym ubóstwie również zmalała w tym czasie z 34% w 2002 r. do 2,8% w 2013 r. 80% osób żyjących poniżej granicy ubóstwa zamieszkiwała tereny wiejskie.

³⁰⁸ Poskutkowało to wzrostem produktywności gospodarki (średnio o 7% w latach 2005-09) i dochodów społeczeństwa (średnio o 9% w latach 2003-12). Liczba zatrudnionych w rolnictwie w tym czasie spadła o ok. 50%. Zob. World Bank, *Kyrgyz Republic: From Vulnerability to Prosperity. Systematic Country Diagnostic*, International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington D.C. 2018, s. 4-5.

kirgiskie firmy wciąż nie posiadały wystarczającego kapitału by nie tylko konkurować jakością swojej produkcji na rynku międzynarodowym, ale też wygenerować napływ inwestycji do gospodarki na poziomie gwarantującym zrównoważony rozwój (ADB, 2013). Jednym z przejawów akumulacji aktywów w spółkach Państwowych była renacjonalizacja dwóch przedsiębiorstw z sektora energetycznego (Vostok Electro i Servo Electro), jednego z telekomunikacyjnego (Kyrgyztelecom) i zamrożenie trwających procesów prywatyzacyjnych (IMF, 2010a).

Wśród powodów wpływających na niepowodzenie prorynkowego kursu należy upatrywać brak reform prawodawstwa, szerzącą się wśród elit korupcję, wyhamowanie prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych pod koniec lat 90-tych³⁰⁹, negatywnie rzutując na procesy transformacyjne w kluczowych sektorach i rozwój sektora MŚP (Койчуманов, Оторбаев i Стапп, 2005). Warto zwrócić uwagę, że w 2000 r. 80% członków zarządu sprywatyzowanych przedsiębiorstw państwowych, zasiadło w nich już wcześniej, a w 63% firm, przewodniczący zarządu wcześniej sprawował funkcję dyrektora konglomeratu przed zmianą struktury własnościowej (Kisenkov, Kozarzewski, Lukashova, Lukashova i Mironova, 2006). W 2020 r. istniało w Kirgistanie 136 dużych przedsiębiorstw państwowych³¹⁰, działających w branży bankowej, energetycznej, wydobywczej i transporcie, generujących przychody na poziomie 22% PKB i mających w posiadaniu aktywa o równowartości 50% PKB. Tym niemniej, ich pozostająca na niskim poziomie rentowność, pozwala sądzić, że ich liczba będzie systematycznie malała w nadchodzących latach (World Bank, 2020d).

Po 2010 r. wzrosło znaczenie instytucji rozwojowych³¹¹ i inicjatyw skupionych na przyciągnięciu BIZ. Miały one zostać przeznaczone na modernizację przemysłu wydobywczego, wartość eksportu którego zależała w dużej mierze od wydobycia złota w kopalni Kumtor, która

³⁰⁹ Procesy transformacyjne pozostawały nieukończone w tym czasie w takich kwestiach jak utworzenie zunifikowanych zasad dla prowadzenia biznesu, sprzyjających pobudzeniu konkurencyjności przedsiębiorstw, restrukturyzacja i zarządzanie w pozostałych pod kontrolą Państwa przedsiębiorstwach, jak również reformy systemu bankowego i ogólnej rewitalizacji infrastruktury. Zob. Asian Development Bank, *Kyrgyz Republic Country Assistance Program Evaluation: Evolving Transition to a Market Economy*, Independent Evaluation Department Asian Development Bank, Manila 2012, s. 9.

³¹⁰ Co istotne, połowa z nich nie generowała zysków, co jest spowodowane koniecznością ponoszenia obciążeń finansowych wynikających z rządową regulacją wysokości taryf na m.in. ceny energii, które są w ten sposób utrzymywane poniżej stawek rynkowych. SOEs w Kirgistanie nie mają możliwości bezpośredniego zaciągania pożyczek, co ograniczało w ostatnich latach ich zdolności inwestycyjne i hamowało ich potencjalny rozwój. Subsydia na zapewnienie im ciągłych dostaw energii wyniosły w 2018 r. 3% PKB. Zob. J. Salimova-Tekay, *Infrastructure Financing in Kyrgyzstan*, MPFD Working Paper no. WP/22/03, Bangkok: ESCAP 2022, s. 16.

³¹¹ Wśród nich Khasanov, Niyazova, Temirbekov i Khasanova wyróżniają Centralną Agencję Rozwoju, Inwestycji i Innowacji, założoną w 2009 r., w ramach której powstał Fundusz Rozwojowy. Inną inicjatywą było uformowanie Kirgisko-Kazachskiego Funduszu Inwestycyjnego i jego Kirgisko-Rosyjskiego odpowiednika. Łączna kwota inwestycji na 2016 r. wyniosła \$167 mln. Zob. R. Khasanov, A. Niyazova, A. Temirbekov, S. Khasanova, *Trade and Human Development in Kyrgyzstan*, United Nation Development Programme, Bishkek 2016, s. 68.

w 2015 r. odpowiadała ona za blisko 10% PKB (World Bank, 2015b). Rok wcześniej powstała, podobnie jak w Korei Płd. w latach 60-tych, Agencja Promocji Inwestycji. Efektem jej działania było osiągnięcie już rok później rekordowego napływu BIZ na poziomie \$1.1 mld (ich łączny wolumen z lat 1991-2017 wyniósł \$5.5 mld.) (Lee i Mah, 2020). W 2017 r. były one głównie alokowane w przemyśle (47%), usługach zorientowanych na kapitał ludzki (21%) i sektor finansowy (13%) (Rovenskaya i inni, 2018).

W 2013 r., wzorem m.in. Malezji i Kazachstanu, przygotowano narodową strategię zrównoważonego rozwoju, rozplanowaną na lata 2018-2040 (EBRD, 2019a). Jej kluczowym komponentem jest pierwszy w historii Kirgistanu plan 5-letni. Jednym z jego nadrzędnych celów jest podniesienie, wzorem Tajwanu, udziału MŚP w PKB do poziomu 50%³¹² i obniżenie liczby regulacji dotyczących przedsiębiorstw prywatnych³¹³, podobnie jak m.in. w Singapurze w latach 60-tych, (Holzhacker i Skakova, 2019a). Branżą, która może zyskać na znaczeniu w przyszłości jest turystyka (Yamano, Hill, Ginting i Samson, 2019). Zmianom tym towarzyszy silny wzrost demograficzny. Poziom urodzeń na kobietę w 2018 r. osiągnął poziom 3,3³¹⁴. Populacja wzrosła w latach 1991-2018 o 144%³¹⁵.

Tabela 61 Determinanty rozwoju Kirgistanu po 1991 r., w świetle modelu wschodnioazjatyckiego

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1991-1999	Redukcja taryf celnych, reforma rolnictwa, prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych	Bliskość etniczna z ludami państw sąsiednich, ułatwiająca prowadzenie handlu zagranicznego	Podjęcie decyzji o szybkim otwarciu gospodarki na rynek globalny, przystąpienie do WTO	Zacieśnianie współpracy z państwami sąsiedzkimi, tj., Chinami, Rosją i Kazachstanem
2000-2009	Wzrost udziału usług, branży odzieżowej i reeksportu w PKB, stabilizacja waluty	Zmniejszenie poziomu ubóstwa, transfer ludności wiejskiej do miast	Niwelacja roli sektora nieformalnego w gospodarce, deregulacja rynku	Formowanie się demokratycznych struktur państwa
Po 2010	Wzrost udziału BIZ, eksportu i sektora turystycznego w PKB, położenie nacisku na rozwój MSP	Wzrost kwalifikacji i poziomu wykształcenia społeczeństwa, szybko rosnąca populacja.	Powstanie instytucji rozwojowych, wprowadzenie planu rozwojowego i licznych ulg dla biznesu	Wstąpienie do EAUG, próba wdrożenia specjalizacji regionalnej

Źródło: Opracowanie własne

³¹² Innym jego ważnym elementem, zdaniem Ruslanovej było położenie większego nacisku na rozwój Stref Wolnego Handlu, które miały realny wpływ na kształtowanie się strumienia BIZ po 2015 r. Zob. O. Ruslanova, *Free Economic Zones in Kyrgyzstan Fails*, Central Asia Bureau for Analytical Reporting, 30.01.2020, Dostęp: <https://cabar.asia/en/free-economic-zone-experiment-in-kyrgyzstan-fails>

³¹³ Liczba zezwoleń i licencji niezbędnych do prowadzenia działalności gospodarczej zmalała z 500 do 98, podobnie okres trwania jej rejestracji z 30 dni do 15.

³¹⁴ Na podstawie Banku Światowego, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=KG>

³¹⁵ Na podstawie danych z Banku Światowego, patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2019&locations=KG&start=1991>

6.2.3. Tadżykistan

Tadżykistan uchodził w czasach ZSRR za najsłabiej rozwiniętą republikę związkową, specjalizującą się w produkcji wełny i wydobyciu aluminium, w dużym stopniu uzależnioną od subsydiów państwowych. Pierwsza faza reform, trwająca w latach 1992-1997³¹⁶, miała na celu odejście od gospodarki centralnie planowanej poprzez sekwencyjną aplikację elementów rynkowych. Do 1996 r., pomimo trwającej wówczas wojny domowej, prywatyzacją objęto 50% przedsiębiorstw państwowych³¹⁷. Pakiety reformy były finansowane w tym czasie dzięki pomocy otrzymanej z instytucji międzynarodowych, podobnie jak w przypadku Japonii na przełomie lat 40-tych i 50-tych, oraz Korei Płd. i Tajwanu w latach 50-tych (więcej Tabela 62). W tym okresie powstały też pierwsze spółki *joint-venture* w strategicznych dla rozwoju branżach (Atkin, 1997), wzorując się przykładzie Chin w latach 80-tych.

Równocześnie przeprowadzono dekollektywizację rolnictwa (jak w Chinach w latach 80-tych). W 1996 r. rząd Tadżykistanu zdecydował się na przyjęcie i wdrożenie pakietu reform gospodarczych wpisujących się w zalecenia konsensusu waszyngtońskiego. Wśród nich należy wyróżnić zacieśnienie polityki monetarnej i fiskalnej, liberalizację i stabilizację cen (Gleason, 2000). Państwo zaczęło aktywnie wpływać na procesy rozwojowe (m.in. wzorem Japonii lat 50-tych), decydując się na kontynuację reform strukturalnych, dalszą prywatyzację przedsiębiorstw państwowych i restrukturyzację sektora finansowego³¹⁸. Pod koniec lat 90-tych władze rozpoczęły proces deprecjacji waluty, *somoni*, w relacji do USD³¹⁹ (Korea Płd. i Tajwan lat 70-tych, Chiny lat 80-tych). Fakt ten, wraz z rosnącym popytem globalnym na dobra eksportowe Tadżykistanu, wpłynął pozytywnie na jego wzrost gospodarczy po 2000 r. (ADB, 2016a).

Kolejnym czynnikiem, pozytywnie wpływającym na tempo rozwoju w tym czasie był wzrost gospodarczy Rosji, pociągający za sobą popyt na tanią siłę roboczą. W efekcie wyjazdu wielu Tadżyków, napłynął do państwa dodatkowy kapitał pod postacią przekazów pieniężnych³²⁰, co pozytywnie przełożyło się wzrost tempa wewnętrznej konsumpcji i popyt na dobra importowane. Skutkiem tego zjawiska był spadek liczby osób żyjących w ubóstwie z 83% w

³¹⁶ Pierwsza fala reform mających na celu wprowadzenie Tadżykistanu na ścieżkę transformacji gospodarczej, miała miejsce dopiero po 1997 r. Zob. O. Amir, A. Berry, *Challenges of transition economies*, w: Social Protection, Growth and Employment. Evidence from India, Kenya, Malawi, Mexico and Tajikistan, United Nations Development Programme, Bureau for Development Policy, New York 2013, s. 158.

³¹⁷ Proces ten został przyspieszony w ostatnim roku pierwszego etapu prywatyzacji w Tadżykistanie. W pierwszych 4 latach po odzyskaniu niepodległości jedynie 8% wszystkich przedsiębiorstw przeszło w ręce prywatne.

³¹⁸ Co przejawiało się wprowadzeniem w 1999 r. nowego prawa podatkowego, które pozytywnie wpłynęło na szybki wzrost przychodów budżetowych. Zob. G. Gleason, *Foreign Policy Dimension of Tajikistan's Transportation Policy*, Central Asia Monitor 2000, no. 6, s. 15.

³¹⁹ Szczegółowe dane patrz: https://www.theglobaleconomy.com/Tajikistan/Dollar_exchange_rate/

³²⁰ W 2007 r. przekazy pieniężne odpowiadały za blisko 50% całego PKB.

2000 r. do 32% w 2014 r. (Mustaeva, Wyes, Mohr i Kayumov, 2015). Prezydent Rahmon wprowadził w 2015 r. szereg dekretów mających na celu zapewnienie ochrony praw własności zagranicznych inwestorów (wzorem Singapuru w latach 60-tych) i przyczynić się do ocieplenia klimatu biznesowego (jak Hongkong i Tajwan w latach 70-tych). Rok później wprowadzono reformę administracyjną, skutkującą wzrostem niezależności regionów (podobnie jak np. w Japonii lat 60-tych) i powstaniem instytucji odpowiedzialnych za realizację 10-letniego planu rozwojowego (IMF, 2010b). Miał on podnieść rolę sektora prywatnego³²¹ w PKB, ograniczyć korupcję i wpłynąć na rozwój kapitału ludzkiego. Pod koniec pierwszej dekady XXI w. podjęto decyzję o modernizacji sektora energetycznego³²² (Gwydir, 2019).

Pośród branż, które odnotowały największy wzrost w pierwszej dekadzie XXI w. należy wyróżnić handel, budownictwo, transport i komunikację, których udział w PKB w latach 2002-2009 wzrósł z 19% do 42%. W efekcie spadło znaczenia rolnictwa w PKB³²³ i wzrósł odsetek urbanizacji³²⁴, choć w niewielkim stopniu³²⁵ (Tilekeyev, 2014). Tendencje te przywodzą skojarzenia z przykładami Wietnamu w latach 90-tych i Kambodży dekadę później. Po 2010 r. wzrósł też udział chińskich BIZ³²⁶ w PKB (World Bank, 2018d), które przeznaczono na rozwój sektora energetycznego, transportowego i rolnictwo (Hofman I., 2015). Przystąpienie do WTO w 2013 r. przyczyniło się do wzrostu udziału handlu zagranicznego³²⁷ w jego PKB (Kuchins, Mankoff i Backes, 2015a) i zdywersyfikowaniem gospodarki. Podobnie jak w Kirgistanie, władze położyły nacisk na promocję i rozwój turystyki oraz zachęcenie kapitału zagranicznego wdrożeniem pakietów ulg fiskalnych (World Bank, 2019c).

³²¹ Do 2007 r. 90% przedsiębiorstw znajdowało się w rękach prywatnych, odpowiadając za 48% PKB. Pod zarządem państwa pozostawiono branżę bawełnianą, energetyczną, aluminiową i transportową.

³²² Obecnie trwa rozbudowa elektrowni na rzekach Rogun i Sangtuda, które zdaniem Karimova, Abida, Ahmeda, Akhmedova i Petrova mają zapewnić zarówno niezależność Tadżykistanu od importu energii z zagranicy, ale też nadwyżki, w przyszłości eksportowane np. do Afganistanu, Iranu, czy Pakistanu. Zob. S. Karimov, M. Abid, N. Ahmed, M. Akhmedov, G.N. Petrov, *Rogun Hydropower Plant Project of Tajikistan: Expected Benefits for Neighboring Countries*, World Appliance Science Journal 2013, vol. 26, no. 2, s. 240.

³²³ W 2009 r. do 18,5%. W ostatnim czasie (2018 r.) udział rolnictwa w PKB ustabilizował się na poziomie ok. 19%. Więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=TJ>.

³²⁴ Pomimo tego w 2020 r. odsetek osób zatrudnionych w rolnictwie ciągle przekraczał 44%. Więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=TJ>.

³²⁵ W 2019 r. odsetek populacji zamieszkującej miasta wyniósł 27,3%, co było najniższym w Azji Centralnej. Więcej danych patrz: <https://www.indexmundi.com/tajikistan/urbanization.html>

³²⁶ Dzięki temu udało się w Tadżykistanie zakończyć kilka rozpoczętych wcześniej inwestycji, m.in. również z inicjatywy Rosji, która po 2014 r. znacznie ograniczyła finansowanie procesów rozwojowych w słabiej rozwiniętych republikach b. ZSRR. Zob. J. Lang, *Tadżykistan: chroniczna stagnacja*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 16.03.2016 r., dostęp: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-05-18/casa-1000-energia-z-azji-centralnej-poplynie-na-poludnie>

³²⁷ Tak jak w Kirgistanie w pierwszych latach po przystąpieniu do WTO, wzrosło znaczenie reeksportu w PKB Tadżykistanu. Zob. K. Strachota, A. Jarosiewicz, *China vs. Central Asia. The achievements of the past two decades*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 13.04. 2013, s. 60-61, dostęp: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-studies/2013-11-04/china-vs-central-asia-achievements-past-two-decades>.

Pomimo zakrojonych na szeroką skalę programów prywatyzacyjnych, wciąż utrzymuje się w gospodarce duży odsetek kapitału znajdującego się pod kontrolą Państwa. W latach 1991-2003, ok. 7100 przedsiębiorstw państwowych przeszło taką restrukturyzację, jednakże w 93% przypadków były to małe firmy, działające przeważnie w handlu i usługach³²⁸. Udało się w ten sposób objąć tym programem prawie 90% wszystkich planowanych podmiotów gospodarczych (OECD, 2004). Po 2005 r. udział sektora prywatnego w PKB osiągnął stabilny poziom ok. 55%, ale udział jego inwestycji w 2013 r. nie przekraczał 5% PKB, co było jednym z najniższych odsetków na świecie (ADB, 2016b). Co ważne, w latach 2004-2013 liczba przedsiębiorstw państwowych wzrosła, z 583 do 687, przy jednoczesnym rozpoczęciu realizacji strategicznego planu prywatyzacji średnich i dużych przedsiębiorstw na lata 2003-2009. Utrzymywały one swój monopol w tradycyjnie strategicznych branżach, tj. energetyce, transporcie i komunikacji, handlu, bankowości i przetwórstwie metali. W 2014 r. sektor państwowy odpowiadał za blisko 50% wszystkich inwestycji w kapitał trwały, wytworzenie 42% wartości dodanej i 33% miejsc pracy, a 16 największych holdingów generowało równowartość ponad 15% PKB (Bakanova, Miroschnichenko, Nummy, Shkurupiy i Sobirzoda, 2014).

Dla porównania, w 2020 r. udział sektora prywatnego w zatrudnieniu wzrósł do poziomu 13%, a jego inwestycje odpowiadały 15% PKB. W ostatnich latach, do najważniejszych przedsiębiorstw państwowych należy zaliczyć Talco³²⁹ z branży aluminiowej, TajikAzot z azotowej i grupa przedsiębiorstw zarządzających infrastrukturą energetyczną, na czele z Barki Tojik³³⁰. Pomimo składanych po 2005 r. deklaracji odnośnie pełnego otwarcia tych podmiotów na kapitał prywatny, trudno zakładać by faktycznie mogło do tego dojść w najbliższym czasie (BTI, 2022). Według danych przedstawionych przez Mamadshoeva, w ostatnich latach pojawiły się

³²⁸ Na mocy dekretów, które weszły w życie odpowiednio w 1992 r. i 1996 r. możliwe stało się przeprowadzenie prywatyzacji z uwzględnieniem 4 nowych typów przedsiębiorstw. W efekcie, mienie państwowe mogło przejść w ręce prywatne jako otwarta lub zamknięta spółka akcyjna, spółka akcyjna z ograniczoną odpowiedzialnością, spółka partnerska, bądź własna działalność gospodarcza. Zob. T. Moar, *Foreign Investments in Tajikistan – Not for the Faint-Hearted*, International Business Law 1996, no. 54, s. 536-537.

³²⁹ Holding ten, znajdujący się w bliskim sąsiedztwie granicy z Uzbekistanem, odgrywa centralną rolę w całym tadżyckim systemie przedsiębiorstw państwowych nie tylko w kwestii generowanego dochodu, ale również konsumpcji energii, której niedobory wciąż pozostają jednym z największych problemów rozwojowych. Według danych zebranych przez Mengę, w 2013 r. Talco pochłaniało prawie 40% całej energii elektrycznej wytworzonej w Tadżykistanie, co odbywało się kosztem jej niedoborów w gospodarstwach domowych. W tym samym czasie, znaczna część wygenerowanych przez przedsiębiorstwo dochodów trafiała do jednego z rajów podatkowych, jeszcze bardziej obniżając swoją rentowność w świetle finansów publicznych. Zob. F. Menga, *Building a nation through a dam: the case of Rogun in Tajikistan*, Nationalities Papers 2015, vol. 43, no. 3, s. 488

³³⁰ W 2009 r. władze Tadżykistanu wprowadziły prawo zakazujące prywatyzacji holdingu Talco oraz elektrowni wodnych Nurek i Rogun, nadając im rangę strategicznych podmiotów dla bezpieczeństwa państwa. Zob. M.Mamadshoev, *Why does Tajikistan need urgent privatization of state-owned enterprises?*, Central Asian Bureau for Analytical Reporting, 17.06.2021 Bishkek, dostęp: <https://cabar.asia/en/why-does-tajikistan-need-urgent-privatization-of-state-owned-enterprises>

plany na uwolnienie spod kontroli Państwa m.in. branży chemicznej, telekomunikacyjnej, czy transportowej, ale wciąż brak działań w tym kierunku. Jest to o tyle konieczne, gdyż większość SOEs nie jest obecnie w stanie odprowadzić swoich należności podatkowych do skarbu państwa (Mamadshoev, 2021). W 2022 r. działało na terenie Tadżykistanu 920 SOEs, które odpowiadały za 24% zatrudnienia, 17% wyprodukowanej wartości dodanej i partycypujące w 50% udzielonych kredytów przez sektor bankowy, ciesząc się wciąż zaufaniem Państwa, które traktuje je preferencyjnie w kontekście m.in. przetargów publicznych (Saifutdinov, 2022).

Wyjściem z tego zamkniętego kręgu niedoborów kapitału mogą okazać się odkryte, w ostatnich latach na terenie Tadżykistanu, nowe złoża gazu ziemnego. Możliwe, że wzorem innych państw w regionie, czy Malezji, oprze on swój rozwój o eksport surowców naturalnych (Kłaczyński, 2017). W 2016 r. wdrożono strategię narodowego rozwoju do 2030 r., której realizacji ma sprzyjać marginalizacja roli państwa w procesach rozwojowych (wzorem Japonii w latach 60-tych, Korei Płd. lat 80-tych i Chinach lat 90-tych), dalsze ocieplenie klimatu biznesowego, zwiększenie odsetka inwestycji prywatnych w gospodarce i jej integracja w ramach rynku globalnego (Hamraliev, 2018). Modernizacja gospodarki są tym bardziej konieczna gdyż w latach 1991-2019 liczba urodzeń na matkę w Tadżykistanie była najwyższa w regionie³³¹, skutkując wzrostem populacji o 173%³³².

Tabela 62 Determinanty rozwoju Tadżykistanu po 1991 r. w świetle modelu wschodnioazjatyckiego

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1991-1999	Aplikacja instrumentów rynkowych, dekolokalizacja rolnictwa, liberalizacja cen, zacieśnienie polityki monetarnej i fiskalnej	Stosunkowo dobrze wykształcone i wyspecjalizowane społeczeństwo	Wzrost efektywności administracji, prywatyzacja, finansowanie reform dzięki pomocy zewnętrznej	Nawiązanie współpracy z Instytucjami Międzynarodowymi (MFW i Bank Światowy)
2000-2009	Wzrost usług w PKB, inwestycje państwowe w rozwój strategicznych branż, rosnący napływ BIZ	Napływ kapitału pod postacią przekazów pieniężnych, przesyłanych przez diasporę	Realizacja pierwszego planu rozwoju, utworzenie instytucji zarządzających tym procesem, umocnienia praw własności	Konsolidacja władzy wokół prezydenta, większa decyzyjność w rękach regionów
Po 2010	Rozbudowa infrastruktury, wzrost znaczenia eksportu i reeksportu w PKB, promocja turystyki	Relokacja ludności wiejskiej do miast, redukcja ubóstwa, wzrost populacji	Implementacja drugiego planu rozwojowego, wzrost znaczenia sektora prywatnego w gospodarce	Zbliżenie z Chinami, skutkujące wzrostem bilateralnej wymiany handlowej i napływu BIZ

Zródło: Opracowanie własne

³³¹ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=TJ-KZ-KG-UZ-TM>

³³² Na podstawie Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2019&locations=TJ-TM&start=1991>

6.2.4. Turkmenistan

W latach ZSRR turkmeńska gospodarka wyróżniała się zdywersyfikowaniem w porównaniu z pozostałymi republikami Azji Centralnej. Oprócz sektora wydobywczego, rozwijał się tam też przemysł chemiczny, energetyczny, tekstylny, spożywczy i rolnictwo, dzięki czemu była ona praktycznie niezależna od dostaw żywności do 1991 r. Wraz z uzyskaniem niepodległości, władza pozostała w rękach Sapurmanata Nijazowa³³³. Pierwszym krokiem w celu dostosowania gospodarki do nowej rzeczywistości, była implementacja 10-letniego programu rozwojowego. Pierwszym punktem jego punktem była implementacja nowej waluty, *manata*, którego kurs został w 1996 r. ujednolicony³³⁴, przywodząc na myśl rozwiązania znane z Tajwanu oraz Korei Płd. z przełomu lat 50-tych i 60-tych (Tabela 63). Następnie rozpoczęto prywatyzację, która objęła swoim zasięgiem w latach 1992-1996 mikro i małe przedsiębiorstwa oraz dekoloktywizację rolnictwa³³⁵. Wzorem Chin w latach 80-tych, większość ziem oddano w długoterminową dzierżawę, zezwalając na prywatyzację jedynie ich niewielkiej części. Wzrost napływu BIZ, pozytywnie przełożył się na rozwój sektora budowlanego³³⁶, który do końca lat 90-tych został ważnym komponentem PKB (Khalova, Orazov i Collins, 1999).

W 1997 r. lokalne władze, podobnie jak Kazachstan w tym samym czasie, podjęły decyzję o wprowadzeniu specjalnego prawa, regulującego zasady korzystania z posiadanych zasobów surowców naturalnych przez zagranicznych inwestorów. W ten sposób starano się zwiększyć napływ BIZ do sektora gazowego i naftowego³³⁷ (IMF, 1998). Ścisła kontrola państwowa branż strategicznych, podobnie jak w przypadku Japonii lat 50-tych, czy Korei Płd. lat 60-tych i 70-tych, pozwoliła na rosnący udział inwestycji państwowych w PKB, większość z których miała charakter długoterminowy i skutkowała rozwojem sektora usług. Sprzyjało temu utrzymanie stałego kursu walutowego³³⁸. Wzrost rezerw budżetowych w latach 90-tych, pozwolił na sfinansowanie licznych subsydiów socjalnych. Przyczyniło się do to wzrostu popularności polityki państwa i zagwarantowało stabilność wewnętrzną po 1991 r. (Repkine, 2004).

³³³ Pełniące funkcję Pierwszego Sekretarza Partii Komunistycznej w Turkmenistanie od 1985 r.

³³⁴ Jego kurs pomimo tego w dużym stopniu zależał od interwencji władz, które aktywnie nim sterowały na przestrzeni lat 90-tych, przeważnie dostosowując go do światowych cen na strategiczne dobra eksportowe.

³³⁵ Proces ten odbywał się podobnie do innych państw powstałych po rozpadzie ZSRR, ale też zależnego od niego regionu Europy Środkowo-Wschodniej i Środkowo-Południowej, gdzie niedługo później doszło do rozpadu Jugosławii. Osoby pracujące w przedsiębiorstwach państwowych dostały prawo nabycia udziałów w prywatyzowanych konglomeratach na preferencyjnych warunkach, bądź za darmo. Zob. United Nations, *Privatization and Regulation in Developing Countries and Economies in Transition*, United Nations, New York 1999, s. 5.

³³⁶ Łączna suma BIZ zainwestowanego w latach 1991-1997 w Turkmenistanie przekroczyła \$12 mld. Kapitał ten często był ulokowany w projektach o strategicznym znaczeniu, tj. w sektorze wydobywczym i energetycznym.

³³⁷ Przedsiębiorstwa w nich działające znajdowały się pod pełną kontrolą państwa i nie były rozważane w kontekście prywatyzacji.

³³⁸ Szczegółowe dane, patrz https://www.theglobaleconomy.com/Turkmenistan/Dollar_exchange_rate/

W połowie lat 90-tych władze podjęły także dywersyfikacji gospodarki, poprzez inwestowanie kapitału uzyskanego z eksportu paliw kopalnych w rozwój branży tekstylnej. Dzięki zawiązaniu spółek typu *joint-venture* pomiędzy przedsiębiorstwami lokalnymi i zagranicznymi (wzorem Chin w latach 80-tych), zwiększono odsetek bawełny przetworzonej w eksporcie z 3% w 1995 r. do 35% w 2000 r. Ponadto dzięki kredytom eksportowym z Japonii oraz Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju rozpoczęto proces modernizacji parku maszynowego i budowę kompleksu szwalniczego w mieście Turkmenbashi (Pomfret R. , 2001). Po 2001 r. władze postanowiły w większym stopniu oprzeć wzrost od eksportu, kładąc nacisk na rozbudowę infrastruktury energetycznej i zwiększenie sprzedaży gazu ziemnego i ropy naftowej (Srivastava, 2004). W pewnym stopniu strategia ta przypomina przykład Malezji w latach 70-tych. Zdywersyfikowaniu uległ też portfel partnerów handlowych Turkmenistanu, wcześniej zdominowany przez Rosję (Jumayev, 2013).

Oparcie rozwoju na sektorze wydobywczym przyczyniło się do 10-krotnego wzrostu wartości eksportu w latach 2002-2012, a w tym samym czasie rosło znaczenie budownictwa w PKB³³⁹, które razem z przemysłem, stanowiło ok. 65% jego wartości³⁴⁰. Po 2000 r., wzrósł udział sektora prywatnego w gospodarce, głównie w budownictwie i przemyśle, ale też w handlu i transporcie, sięgając w 2014 r. 40% PKB (World Bank, 2014a). W latach 2007-2011 powstały trzy instytucje rozwojowe, podobnie jak w przypadku Korei Płd. w latach 60-tych, czy Chinach i Malezji w latach 90-tych, odpowiadające za utrzymywanie stabilnego kursu walutowego, akumulację kapitału przeznaczanego na inwestycje publiczne i rozwój branż strategicznych (UNCTAD, 2020). W 2010 r. turkmeński eksport poszerzył swój zakres o towary sektora rolnego, który stał się jednym z filarów programu rozwoju socjoekonomicznego na lata 2011-2030 (Stanchin i Lerman, 2015).

Na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI w., wraz z pojawieniem się instytucji banku rozwoju, wdrożono specjalne linie kredytowe, zorientowane na finansowanie rozwoju sektora prywatnego. W pierwszej kolejności ich beneficjentami były przedsiębiorstwa z sektora prze-

³³⁹ Według danych przedstawionych przez Durdyeva i Ismaile, w latach 2005-2010 jego udział w PKB wahał się w okolicach 10%, co było trzecim najwyższym wynikiem, zaraz za branżą wydobywczą i rolnictwem. Sprzyjały temu inwestycje zagraniczne, firm z takich państw jak Francja i Turcja, które odpowiadały za budowę przedsiębiorstw przemysłowych, elektrowni, budynków użyteczności publicznej, mieszkań, czy szpitali. Zob. S. Durdyev, S. Ismail, *Role of construction industry in economic development of Turkmenistan*, Energy Education Science and Technology Part A: Energy Science and Research, vol. 29, no. 2, s. 887.

³⁴⁰ Zatrudniając w 2012 r. łącznie 40,4% populacji, na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SL.IND.EMPL.ZS?end=2019&locations=TM&start=1991>

mysłowego, spożywczego i usługowego. Ponadto zaczęła się też rozwijać bankowość prywatna, jednak podobnie jak w Korei Płd. końca lat 70-tych, kredytowanie branż strategicznych pozostaje do chwili obecnej w kompetencjach banków państwowych. W 2008 r. miało miejsce ponowne powiązanie kursu *manata* do USD, który utrzymywano do 2012 r. na poziomie 2,85:1. Pozwolono również przedsiębiorstwom prywatnym, podobnie jak Chinach w latach 80-tych, na nabywanie walut zagranicznych w celu prowadzenia przez nich transakcji na rynku międzynarodowym, bez konieczności posiadania specjalnych licencji (EBRD, 2014).

Biorąc pod uwagę specyfikę systemu politycznego Turkmenistanu, zakres powyższych zmian nie miał znaczącego wpływu na transformację struktury gospodarki. Przedsiębiorstwa państwowe do tej pory odgrywają kluczową rolę praktycznie w każdym jej sektorze, przez co traktowany jest m.in. w tekście Treismana jako specyficzny przykład petro-państwa w pewnym stopniu przypominającym historyczne sułtanaty (Treisman, 2014). Kołodko sądzi, że wciąż nie powstały tam chociaż zręby dla uformowania się kapitalizmu w jakiegokolwiek formie, dlatego też trudno jednoznacznie oceniać, czy w ogóle istnieją podstawy dla rozpatrywania tego systemu w kategoriach *State Capitalismu* (Kołodko, 2018). Skala i obszary inwestycji, w pierwszej dekadzie XXI w., bardziej przypominały działania gospodarki centralnie planowanej. Co prawda, na początku kolejnej, pojawił się pomysł, aby w większym stopniu otworzyć takie sektory jak budownictwo, infrastruktura i transport na inwestycje przedsiębiorstw prywatnych, ale ich zakres należy uznać za znikomy (Durdyev i Ismail, 2017).

Według oficjalnych założeń przyjętych przez władze w 2012 r., do 2020 r. 70% za PKB miał odpowiadać sektor prywatny, a jedyną branżą pozostałą pod kontrolą Państwa miała zostać wydobywcza (Šír, 2012). Do 2015 r. własność prywatna i państwowa miała stać się równa w świetle prawa i dostępu do kapitału, również biurokracja miała odgrywać mniejszą rolę niż dotychczas na rozwój lokalnego biznesu. Jednakże, w chwili zakładanej realizacji tych celów, kapitał prywatny odpowiadał jedynie za 21% PKB i tworzył 30% miejsc pracy (ADB, 2017), co wykazuje na tendencję odwrotną z analogicznymi wskaźnikami za m.in. 2005 r. (World Bank, 2014b). W ten sposób, SOEs stały się w ostatnich trzech dekadach źródłem dochodu tylko dla elit bezpośrednio związanych z rodziną prezydencką, sprawującą wyłączną kontrolę nad najbardziej lukratywnymi przetargami i branżami (Muhamedov, 2022). Według danych zebranych przez O'Bryana, w 2022 r. nie było praktycznie ani jednego sektora, w którym Państwo nie odgrywałoby dominującej roli. W przeciwieństwie do innych państw w tym regionie, prywatyzacja wciąż nie została przeprowadzona w takich dziedzinach jak budownictwo, handel, rolnictwo, tekstylia, czy media informacyjne (O'Bryan, 2022).

Po 2013 r., sprywatyzowano ok. 400 SOEs i pozwolono na powstanie nowych spółek typu *joint-venture*, co przełożyło się w 2016 r. na wzrostu udziału BIZ w PKB do 5%. W 2019 r. władze postanowiły o budowie kompleksu przetwórstwa amoniaku i karbamidu, co można odebrać jako chęć osiągnięcia specjalizacji w branży chemicznej, przywołując skojarzenia z Koreą Płd. i Tajwanem przełomu lat 60-tych i 70-tych oraz Japonią lat 50-tych. Pojawiły się też plany rozbudowy infrastruktury energetycznej³⁴¹, umożliwiającej eksport energii do Iranu i Afganistanu³⁴². Innymi branżami, które mają odpowiadać za dywersyfikację gospodarki są tekstylia, przetwórstwo spożywcze i materiały budowlane. Ponadto do dziś utrzymują się w Turkmenistanie obostrzenia taryfowe w wybranych branżach, które mają na celu promowanie substytucji importu (Holzhacker i Skakova, 2019b). Podobnie jak w przypadku innych państw w regionie liczba urodzeń przypadająca na jedną kobietę, była stosunkowo wysoka i wynosiła w 2018 r. 2,78³⁴³. Liczebność populacji wzrosła w latach 1991-2018 o 156%³⁴⁴.

Tabela 63 Determinanty rozwoju Turkmenistanu po 1991 r. w świetle modelu wschodnioazjatyckiego

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1991-1999	Ujednoczenie kursu walutowego, dekolokalizacja rolnictwa, napływ BIZ, rozwój sektora budowlanego	Zbudowanie zaufania w relacji państwa ze społeczeństwem poprzez system subsydiów socjalnych	Prywatyzacja mikro i małych przedsiębiorstw, wdrożenie 10-letniego planu rozwojowego	Konsolidacja władzy w rękach prezydenta, utrzymywanie bliskiej współpracy z Rosją, kontrola branż strategicznych
2000-2009	Oparcie wzrostu na eksporcie, rozbudowa infrastruktury, utrzymywanie stabilnego kursu walutowego, wzrost inwestycji w PKB	Wzrost zamożności społeczeństwa	Powstanie instytucji zarządzających procesami rozwojowymi, wzrost znaczenia sektora i własności prywatnej	Nawiązanie bliższej współpracy z Chinami i Iranem, rozbudowa portfela strategicznych odbiorców surowców naturalnych
Po 2010	Rozbudowa sektora finansowego, zniesienie licencji eksportowych, utrzymywanie taryf celnych	Szybko rosnąca liczebność populacji, młode społeczeństwo	Implementacja drugiego planu rozwojowego, deregulacja gospodarki, ulgi dla inwestorów zagranicznych	Pozycji czołowego dostawcy surowców energetycznych na świecie, wzmocnienie roli w Azji Południowej

Zródło: Opracowanie własne

³⁴¹ Sektor ten, zdaniem Raimondiego, będzie odgrywał dużą rolę w gospodarce też w kolejnych dekadach. Charakter eksportu pozostanie najprawdopodobniej monokulturowy, opierając się na gazie i w na ropie naftowej. Kwestią, która jest istotniejszą z punktu widzenia Turkmenistanu jest zróżnicowanie rynków zbytu dla posiadanych surowców naturalnych. P. P Raimondi, *Central Asia Oil and Gas Industry – The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan*, FEEM Working Papers no. 6, Milan 2019, s. 60-61.

³⁴² Dzięki budowie rurociągu z Afganistanem, Pakistanem i Indiami, Turkmenistan stara się zyskać pozycję światowego lidera w eksporcie gazu ziemnego. Zob. I.S. Zonn, S.S. Zhiltsov, V. Semenov, *Export of Hydrocarbons from Turkmenistan: Results and Perspectives*, w: *Oil and Gas Pipelines in the Black-Caspian Seas Region*, pod. red. S.S. Zhiltsov, I.S. Zonn, A.G. Kostianoy, Springer, New York City 2016, s. 128-129.

³⁴³ Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=TM>

³⁴⁴ Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2019&locations=TM&start=1991>

6.2.5. Uzbekistan

Uzbekistan w czasach ZSRR był najludniejszym państwem Azji Centralnej, a jego stolica, Taszkient, uchodziła z czwartą największą radziecką metropolię. Pomimo tego uchodził on za jedną z jego najbiedniejszych republik z niskim poziomem urbanizacji. Gospodarka opierała się przede wszystkim na sektorze rolnym, produkcji bawełny, wydobywaniu złota i uranu. Lata 1992-1994 cechowały się niechęcią władz do reform. Zdecydowano się np. na utrzymanie kontroli cen, po pomogło uniknąć wzrostu inflacji, będącej cechą charakterystyczną dla gospodarek w procesie transformacji. Prywatyzacja przebiegała powoli, m.in. dlatego, że sektor mikro przedsiębiorstw został nią objęty pod koniec okresu radzieckiego (Pomfret R. , 2000).

W 1994 r. wprowadzono walutę, *soma*, dzięki czemu makroekonomiczna sytuacja w państwie uległa stabilizacji. Wzrost cen na rynku światowym na strategiczne surowce, pomógł utrzymać niskie zadłużenie PKB oraz pozyskać kapitał niezbędny do wdrożenia reform strukturalnych. Następnymi krokami wykonanymi przez władze było zniesienie ograniczeń dla przedsiębiorstw na dokonywanie operacji handlowych na rynku międzynarodowym, wdrożenie nowego systemu podatkowego i zniesienie części subsydiów przeznaczonych na utrzymanie cen dóbr konsumpcyjnych i dofinansowywanie przedsiębiorstw państwowych. Pomimo liberalizacji niektórych sektorów, branże strategiczne znajdowały się pod kontrolą państwa. Podobna sytuacja miała miejsce m.in. w Chinach lat 80-tych (Pomfret i Anderson, 2002).

Od połowy lat 90-tych zwiększył się napływ BIZ do wybranych branż, przyczyniając się do ich modernizacji, rozbudowy infrastruktury i wzrostu konkurencyjności. Oprócz sektora energetycznego i petrochemicznego, objęły one swoim zasięgiem także sektory kapitałochłonne (Taube i Zettlemeier, 1998). W 1993 r. powstała spółka *joint-venture* z koreańskim Daewoo, który w 1996 r. otworzył tam swoją pierwszą fabrykę. Z czasem, wokół inwestycji zaczęły rozwijać się lokalne przedsiębiorstwa (Umirdinov i Turakulov, 2019), tworząc wzorem Japonii system podwykonawstwa. W latach 1997-2000 władze, w związku ze spadkiem rezerw walutowych³⁴⁵, wzorem Tajwanu lat 50-tych, wprowadziły zróżnicowany kurs *soma*, co ograniczyło odpływ kapitału i przekierowało go do branż przemysłowych, celem ich wychowania w oparciu o substytucję importu (przykład Japonii lat 50-tych i Korei Płd. lat 60-tych). Tym samym wzrósł udział przemysłu lekkiego w eksporcie (Montague, 2005).

³⁴⁵ Będącymi wynikiem zarówno spadku cen na rynku światowym na bawełnę. W ten sposób lokalne władze poddały w wątpliwość konieczność wprowadzania pełnej liberalizacji gospodarki. W wyniku jej wstrzymania, rolę nadrzędnego koordynatora rynku utrzymał aparat państwowy. Co ważne, Uzbekistan był jedną b. republiką ZSRR, którego gospodarka praktycznie się nie skurczyła w 1999 r. w porównaniu do 1991 r.

Na początku XXI w. władze zacieśniły swoją współpracę z międzynarodowymi instytucjami finansowymi, między innymi z MFW, w efekcie czego w 2003 r. kurs *soma* został dostosowany do jego wartości na międzynarodowym rynku walutowym. Decyzja ta pociągnęła za sobą wdrożenie restrykcyjnej polityki kredytowej i pieniężnej, co było jednym z kluczowych punktów konsensusu waszyngtońskiego. Na podobne działania zdecydowały się m.in. Wietnam i Kambodża w latach 90-tych. W tym samym roku wprowadzono również pewne ułatwienia odnośnie procesu rejestracji i kontroli małych przedsiębiorstw oraz obniżono stawkę podatku dochodowego. W latach 2003-2008 miała miejsce stopniowa dewaluacja waluty, co korzystnie przełożyło się na wzrost udziału eksportu w PKB (Jalilov i Hatasa, 2019). Podobne zjawisko miało miejsce m.in. w Tajwanie i Korei Płd. lat 70-tych i 80-tych.

Na początku XXI w. wzrósł wolumen BIZ, głównie do branży energetycznej, chemicznej, metalurgicznej i maszynowej. Po spowolnieniu ich napływu w 2005 r. (wydarzenia w Andżanie³⁴⁶), w 2007 r. osiągnęły one swój rekordowy pułap, przebity w 2010 r. Dzięki napływowi kapitału koreańskiego i niemieckiego, wzrosło znaczenie branży motoryzacyjnej, a sektor energetyczny zaczął generować nadwyżki. Kluczowymi partnerami handlowymi Uzbekistanu, obok Rosji, stały się Chiny i Turcja (Sakal, 2017). Wzrost inwestycji w przemyśle, doprowadził do eskalacji jego znaczenia w PKB w latach 2000-2006³⁴⁷ z 14.2% do 22.1%. Pomiędzy 1994 r., a 2005 r. odsetek osób żyjących w ubóstwie spadł z 44,5% do 19% (UNDP, 2009).

Wartość eksportu wzrosła w 2011 r. do 15 mld USD, w coraz mniejszym stopniu opierając się na sprzedaży bawełny (spadek z 65% w 1992 r. do 9% w 2012 r. kosztem sektora petrochemicznego (z 4% do 38%), maszynowego (z 2% do 7%) oraz chemicznego (z 6% do 9%). Na początku drugiej dekady XXI w. branża chemiczna stała się kluczową z perspektywy rozwoju (podobnie jak w Japonii lat 60-tych i Korei Płd. wraz z Tajwanem w latach 70-tych). Inwestycje państwowe zostały skierowane na rozbudowę i modernizację istniejących zakładów przemysłowych, bądź realizację nowych projektów, również przy bezpośredniej współpracy z zagranicznymi korporacjami. Postępował w tym czasie udział eksportu w PKB, czemu sprzyjały kolejne dewaluacje *soma*. Zarządzaniem i redystrybucją nadwyżek handlowych zajmowały powołane do tego celu instytucje (Popov i Chowdhury, 2016).

³⁴⁶ Krwawe stłumienie protestów ugrupowań opozycyjnych przeciwko rządowi prezydenta Karimova, domagających się uwolnienia więźniów politycznych. W efekcie użycia siły wobec demonstrantów, pogorszeniu uległy stosunki z większością państw zachodnich, głównie z USA i państwami członkowskimi UE. Zob. J. Nichol, *Unrests in Uzbekistan: Context and Implications*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service 2005, Washington D.C., s. 2-3.

³⁴⁷ Zakres czasowy zaprezentowany w tekście jest uzasadniony dostępnością do wiarygodnych źródeł danych, w momencie pisanie rozprawy.

Dzięki powyższym reformom, Uzbekistan był w latach 2004-2015 jedną z najszybciej rozwijających się gospodarek na świecie, gdzie średnioroczny wzrost wynosił ok. 8%. Poziom zadłużenia był niewielki i wynosił w tym czasie poniżej 20% PKB. Napływ BIZ także wykazywał tendencje wzrostową, osiągając w latach 2010-2015 skumulowaną wartość 67 mld USD, a eksport w coraz większym stopniu opierał się na przemyśle motoryzacyjnym i usługach transportowych³⁴⁸. Wraz z mianowaniem na stanowisko prezydenta w 2016 r. Shavkata Mirzoyeva, będącego wcześniej premierem, rozpoczął się czas reform, mających na celu liberalizację i modernizację gospodarki. Niedługo później podpisał on dekrety³⁴⁹ w wyniku których, podobnie jak miało to miejsce w Hongkongu lat 50-tych, Singapurze na początku lat 60-tych i w Chinach na przełomie XX i XXI w., sektor prywatny został uznany za kluczowy dla dalszego jego rozwoju³⁵⁰. Na początku 2017 r. został wdrożony 5-letni plan rozwoju gospodarczego na okres 2017-2021 (Malikov, Qineti i Pulatov, 2015).

Podobnie jednak jak w przypadku wcześniej opisanego Turkmenistanu, praktycznie przez cały czas trwania rządów Karimowa, działania prowadzące do prywatyzacji holdingów państwowych, miały charakter fasadowy. Chociaż w wielu z nich, w pewnym stopniu otwarto możliwość nabycia udziałów przez podmioty zewnętrzne, to najczęściej były nimi firmy silnie związane z reżimem. Objęły one swoją kontrolą m.in. sektor wydobywczy, zyskały one też unikalny dostęp do kontraktów na wykonawstwo inwestycji publicznych, często poza oficjalnymi przetargami (Lasslett i Matyakubova, 2022). Dlatego też, trudno oszacować jaki realnie przedsiębiorstwa państwowe miały udział w gospodarce po 1991 r. Według oficjalnych statystyk, zaprezentowanych m.in. w tekście Narzieva, było to ok. 20% w 2017 r., co można uznać za wartość zaniżoną. W tym samym tekście znajdują się informacje, że sektor bankowy był w tym czasie w ok. 80% pod kontrolą Państwa³⁵¹ (Narziev, 2022). Dane nieco doprecyzowujące ten specyficzny aspekt uzbeckiej gospodarki przedstawił Abdullaev. Na koniec 2016 r.

³⁴⁸ Dzięki temu możliwe stało się zdywersyfikowanie i zbilansowanie struktury PKB, także w porównaniu do innych państw w regionie.

³⁴⁹ Które swoim zakresem obejmowały przyspieszenie rozwoju przedsiębiorstw prywatnych, zagwarantowanie praw własności i polepszenie klimatu biznesowego.

³⁵⁰ W ich wyniku, procesem prywatyzacji objęto 1856 przedsiębiorstw, a 68 z nich zostało bezpośrednio zaoferowanych inwestorom zagranicznym. Wśród tej ostatniej grupy dominowały firmy działające w sektorze spożywczym i energetycznym. Wśród zachęt do nabycia w nich udziałów, władze zaoferowały m.in. zwolnienia z płacenia dywidend uzyskanych od zysków kapitałowych. Zob. R.N. Madrahimovich, A. Mukhammadsidik, *Corporate Governance and Development: The case of Uzbekistan*, Journal of International Business Research and Marketing, vol. 1, no. 6, 2016, s. 32-33.

³⁵¹ Jest to wciąż jeden z najbardziej skonsolidowanych sektorów w uzbeckiej gospodarce. Pod koniec 2020 r. 13 z 32 państwowych banków komercyjnych kontrolowało 85% wszystkich aktywów i udzieliło 88% wszystkich pożyczek. Podobnie jak w przypadku innych opisywanych w tym tekście państw, ponad połowa kredytów trafiła

73% wszystkich spółek akcyjnych (o wartości 84% tego sektora) znajdowało się pod pełną bądź częściową kontrolą Państwa. Zdominowały one rolnictwo, energetykę, przemysł chemiczny, czy przetwórstwo bawełny³⁵² i tekstylia (Abdullaev, 2020). Według Yusupova, udział SOEs w PKB jest na poziomie ok. 55% i wciąż znacząca część wydatków budżetowych jest przeznaczana na ich utrzymanie (Yusupov, 2021).

Tym niemniej, uwolnienie kursu *soma* we wrześniu 2017 r. przyczyniło się nie tylko do jego deprecjacji, ale też do ograniczenia zasięgu oddziaływania sektora nieformalnego na gospodarkę. Następnie podjęto działania mające na celu zniesienie barier administracyjnych dla zagranicznych inwestorów. W 2016 r. otwarto tam 11 specjalnych stref ekonomicznych, powiększając ich liczbę do 14. Między 2016, a 2017 r. odnotowano wzrost wartości BIZ o 40% i handlu zagranicznego o 18%³⁵³ (Russell, 2018). W latach 2018-2019 zredukowano stawki podatkowe dla MŚP, zliberalizowano ceny produktów spożywczych i energetycznych i zniesiono wizy wjazdowe dla obywateli państw zachodnich. Inwestorzy, z wkładem kapitałowym powyżej 3 mln USD, otrzymali 10-letnie zezwolenie na prowadzenie swojej działalności w Uzbekistanie. W podobny sposób otwieranie gospodarki na rynek globalny prowadziły Chiny w latach 80-tych i 90-tych (World Bank, 2019d). Liczba urodzeń w przeliczeniu na kobietę jest w Uzbekistanie najniższa w regionie, wynosząc 2,41³⁵⁴, natomiast liczebność populacji jest największa, sięgając prawie 33 mln osób, co jest wzrostem o 157% w porównaniu z 1991 r.³⁵⁵. Młode społeczeństwo³⁵⁶, wspierane przez liberalizację gospodarki, może okazać się atutem dla przyszłego, dynamicznego rozwoju (Tabela 64).

do konglomeratów państwowych, najczęściej nierentownych i działających w strategicznych sektorach przemysłowych. Zob. F. Gulomjonov, *Economic Policy Reforms in Uzbekistan: Achievements, Current Situation and Future Perspectives*, International Journal of Social Science Research Review, vol. 5, no. 12, s. 24.

³⁵² Sektor ten wciąż odgrywa nie bardzo ważną rolę w gospodarce Uzbekistanu, ale też w sieci powiązań pomiędzy elitami politycznymi i związanymi z nimi wąskimi grupami interesów. Dzięki niskim kosztom pracy, niezadko przyjmującej charakter przymusowy, firmy zajmujące się eksportem tego surowca, i generujące w ten sposób zyski dla budżetu państwa, mogły liczyć na preferencyjne traktowanie ze strony aparatu władzy. Powstał w ten sposób specyficzny mechanizm autorytarnej kontroli nad ludnością. Zob. S. Schiek, *Uzbekistan's Transformation from an „Old” to an „Upgraded” Autocracy*, L'Europe en Formation 2018, vol. 1, no. 385, s. 95.

³⁵³ W szczególności wzrost ten dotyczył państw Unii Europejskiej, z którymi łączny wolumen wymiany handlowej wzrósł na przestrzeni roku o 28%.

³⁵⁴ Na podstawie Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?end=2018&locations=UZ-KZ&start=1991>

³⁵⁵ Na podstawie Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2018&locations=UZ-KZ&start=1991>

³⁵⁶ Przenoszące się z obszarów wiejskich do miast. Obecnie ok. 50% populacji zamieszkuje w zespołach miejskich co jest trzecim wynikiem w regionie, za Kazachstanem i Turkmenistanem. Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS?locations=UZ-TM-KZ-KG-TJ>

Tabela 64 Determinanty rozwoju Uzbekistanu po 1991 r., w świetle modelu wschodnioazjatyckiego

Rok	Determinanty ekonomiczne	Determinanty kulturowe i społeczne	Determinanty instytucjonalne	Determinanty polityczne
1991-1999	Liberalizacja operacji handlowych, zniesienie części subsydiów, zróżnicowany kurs walutowy, dywersyfikacja gospodarki w oparciu o branże kapitałochłonne	Homogeniczność etniczna, przystosowanie społeczeństwa do funkcjonowania w rzeczywistości wolnorynkowej	Utrzymanie branż strategicznych w rękach państwa, reforma systemu podatkowego, restrukturyzacja gospodarki	Stabilność dzięki polityce wewnętrznej prezydenta Karimowa, współpraca gospodarcza z innymi b. republikami ZSRR
2000-2009	Dewaluacja i powiązanie kursem pełzającym z USD <i>soma</i> , napływ BIZ, wzrost efektywności rolnictwa i sektora energetycznego, wzrost eksportu w PKB	Spadek ubóstwa w społeczeństwie, przekładający się na wzrost konsumpcji	Dopuszczenie do niektórych branż przemyśłu ciężkiego firm prywatnych, obniżenie podatków dla MSP, powstanie instytucji zarządzających rozwojem	Nawiązanie bliższej współpracy z USA, Chinami i Turcją, a także organizacjami międzynarodowymi
Po 2010	Rozbudowa infrastruktury, skierowanie inwestycji do branż przemysłu ciężkiego, wzrost udziału dóbr kapitałochłonnych w eksporcie, uwolnienie kursu <i>soma</i>	Liczne i młode społeczeństwo, przenoszące się z terenów wiejskich do miast	Wdrożenie planu rozwojowego, deregulacja gospodarki, ulgi dla i inwestorów zagranicznych	Przejęcie władzy przez zorientowanego na reformy Mirzoyeva, zacieśnienie relacji w regionie Azji Centralnej

Zródło: Opracowanie własne

6.3. Bariery procesów rozwoju gospodarczego w republikach Azji Centralnej

6.3.1 Ubóstwo

Procesy rozwojowe zachodzące na terenie Azji Centralnej, zintensyfikowane w okresie wysokich cen na surowcowe naturalne w pierwszej dekadzie XXI w., poskutkowały zmniejszeniem odsetka populacji w regionie żyjącej poniżej granicy ubóstwa (1,90 USD PPP) (Dankov, 2020). W 2019 r. zredukowano je w Kazachstanie i Turkmenistanie do poziomu 0%, w Kirgistanie do 1%, w Tadżykistanie do 1,8%, a w Uzbekistanie do 6,2% (Sachs, Traub-Schmidt, Kroll, Lafortune i Fuller, 2019), uzyskując lepsze rezultaty niż państwa Afryki Subsaharyjskiej i Azji Południowej (Nawrot K. A., 2017). Dane dotyczące poziomu ubóstwa osób utrzymujących się poniżej linii 3,20 USD dziennie (PPP), pokazują że region Azji Centralnej wykazuje się jednak ciągle dużym odsetkiem ludności żyjącym we względnym ubóstwie. Choć w Kazachstanie i Turkmenistanie, różnica ta była niewielka (0,1% i 0,4%), to w Tadżykistanie procent osób na tym pułapie wzrósł do 12,8%, w Kirgistanie do 17,1%, a w Uzbekistanie do 27,1% (Sachs, Traub-Schmidt, Kroll, Lafortune i Fuller, 2019).

Biorąc pod uwagę wielowymiarowy indeks ubóstwa (MPI), obrazujący poziom deprivacji w obszarach edukacji, długości i standardu życia, także można doszukać się różnic. Najniższy udział populacji, objętej zjawiskiem, został odnotowany w Turkmenistanie. Badania zostały

wykonane na przełomie 2015/2016 r., kiedy to według cytowanych danych, 0,4% społeczeństwa było pogrążone w wielowymiarowym ubóstwie, a 2,4% było nim zagrożone. Szerokość deprivacji³⁵⁷ wyniosła 36,1% (UNDP, 2019a). W przypadku Kazachstanu, gdzie badania wykonano w 2015 r., 0,5% populacji było objęte wielowymiarowym ubóstwem, 1,8% było nim zagrożone, a intensywność deprivacji wyniosła 35,6% (UNDP, 2019b). W Kirgistanie (2014 r.) wyniki te wyniosły odpowiednio 2,3%, 8,1% i 36,3% (UNDP, 2019c). Najświeższe badanie miało miejsce w Tadżykistanie (2017), według którego 7,4% populacji jest objęte wielowymiarowym ubóstwem, 20,1% jest nim zagrożone, 1,8% znajduje się w głębokim ubóstwie, a szerokość deprivacji wyniosła 39% (UNDP, 2019d).

Podobnymi analizami nie został objęty Uzbekistan, dlatego też został on pominięty w Tabeli 65 i Tabela 66. Przedstawiony w nich poziom deprivacji w odniesieniu do edukacji, długości i standardu życia wskazuje, że w państwach o najniższym współczynniku wielowymiarowego ubóstwa, Kazachstan i Turkmenistan, przejawia się ona głównie w długości życia lokalnych społeczeństw. W Kirgistanie ma ona też duży wpływ na standard życia, a w Tadżykistanie na poziom edukacji. W Tabeli 67, przedstawiającej dane dotyczące odsetka osób żyjących poniżej granicy 1,90 USD (PPP) i 3,20 USD (PPP), i osób niedożywionych (Sachs, Traub-Schmidt, Kroll, Lafortune i Fuller, 2019).

Tabela 65 Państwa Azji Centralnej w świetle MPI

Państwo	Rok ankiety	Wartość MPI	Objęci wielowymiarowym ubóstwem (%)	Zagrożeni wielowymiarowym ubóstwem (%)	Znajdujący się w głębokim ubóstwie (%)	Intensywność deprivacji (%)
Kazachstan	2015	0.002	0.5	1.8	0	35.6
Kirgistan	2014	0.008	2.3	8.3	0	36.3
Tadżykistan	2017	0.029	7.4	20.1	0.7	39
Turkmenistan	2015/2016	0.001	0.4	2.4	0	36.1

Zródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Human Development Report 2019

Tabela 66 Poziom deprivacji (%) w stosunku do obszaru żywotności, edukacji i standardu życia

Państwo	Żywotność	Edukacja	Standard Życia
Kazachstan	90.4	3.1	6.4
Kirgistan	52.8	13	34.3
Tadżykistan	47.8	26.5	25.8
Turkmenistan	88	4.4	7.6

Zródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Human Development Report 2019

³⁵⁷ Według danych przedstawionych przez Human Development Report (2019), jeżeli wynik deprivacji dla danego domostwa jest równy, bądź większy niż 33,3%, uznaje się wszystkich jego członków za znajdujących się w wielowymiarowym ubóstwie. W przypadku, gdy wskaźnik ten wyniesie 50% i więcej, wówczas mówimy o głębokim ubóstwie (ang. *severe poverty*).

Tabela 67 Odsetek osób żyjących poniżej granicy ubóstwa oraz doświadczających niedożywienia

Państwo	Żyjący poniżej granicy ubóstwa, 1,90 USD PPP (%)	Osoby zatrudnione żyjący za mniej niż 3,20 USD PPP (%)	Niedożywienie ludności (%)
Kazachstan	0	0,1	2,5
Kirgistan	1	17,1	6,5
Tadżykistan	1,8	12,8	bd
Turkmenistan	0	0,4	5,5
Uzbekistan	6,2	27,1	7,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Sustainable Development Report 2019

6.3.2. Rozwój społeczny

Kierunek zmian, interpretowany w kategoriach związanych z jakością i poziomem życia w Azji Centralnej, powinien zostać porównany do osiągnięć uzyskanych w tym obszarze w innych byłych republikach ZSRR. Analizując dane przedstawione przez UNDP można dojść do wniosku, że zarówno pod koniec 1991 r. jak i w 2018 r., najniższy regionalny wskaźnik rozwoju społecznego Azji Centralnej. Pomiędzy 1995, a 2000 r. odnotowano nikłą zmianę jego wartości (Tabela 68), natomiast największe tempo przyrostu było obserwowane w kolejnej dekadzie. Znajduje tym samym potwierdzenie teza, uzależniająca korzystne przemiany społeczne w opisywanym państwach od fluktuacji cen na surowce naturalne. Między 2010, a 2018 r. odnotowano tam ponownie niewielki wzrost jakości życia (UNDP, 2019e).

Interpretując dane dotyczące rozwoju społecznego w Azji Centralnej, wyróżnia się niska długość życia. Najniższą wartość wskaźnik przyjął w Turkmenistanie (68,1 lat), a najwyższą w Kazachstanie (73,2). Średni wiek w skali wszystkich państw regionu wyniósł 71 lat, kiedy dla państw OECD osiągnął 80,4 lat. Wysokie wyniki odnotowano w przypadku współczynnika alfabetyzacji osób powyżej 15 roku życia. Nieco gorzej kształtowały się dane dla średniego okresu edukacji. W Kazachstanie wyniósł on 11,8 lat, w Uzbekistanie 11,5 lat, w Tadżykistanie 11,4 lat, w Kirgistanie 10,9 lat, a w Turkmenistanie 9,8 lat. Państwa OECD osiągnęły średnio 12 lat. Jedynym państwem, które znalazło się wśród 50-ciu najbardziej rozwiniętych społecznie, był Kazachstan co kwalifikowało go do grupy państw o bardzo wysokim rozwoju. Wartość uśredniona wskaźnika dla regionu wyniosła 0,713, a dla państw OECD 0,895 (Tabela 68). Badając indeks rozwoju płci (GDI), ponownie najwyższy wynik uzyskał Kazachstan (0,999), przewyższając średnią dla OECD (0,976). Ostatni indeks, mierzący równomierność rozwoju społecznego w Azji Centralnej, dotyczył nierówności płciowych (GII)³⁵⁸. Najmniejsze z nich występują w Kazachstanie (0,203, Tabela 69), a najwyższe w Kirgistanie (0,381).

³⁵⁸ Gender Inequality Index (GII) składa się z trzech składowych: samopoczucia fizycznego i psychicznego, zaangażowania w proces decyzyjny, a także dostępności do rynku pracy.

Tabela 68 Dynamika zmiany HDI w republikach byłego ZSRR w latach 1990-2018

Państwo	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2018
Armenia	0,629	0,604	0,649	0,694	0,729	0,748	0,760
Azerbejdżan	bd	0,612	0,641	0,681	0,732	0,749	0,754
Białoruś	bd	0,656	0,682	0,724	0,792	0,811	0,817
Estonia	0,725	0,724	0,780	0,825	0,844	0,871	0,882
Gruzja	bd	bd	0,669	0,705	0,732	0,771	0,786
Kazachstan	0,684	0,664	0,685	0,747	0,764	0,806	0,817
Kirgistan	0,611	0,563	0,594	0,616	0,636	0,666	0,674
Litwa	0,728	0,703	0,755	0,810	0,824	0,855	0,869
Łotwa	0,693	0,673	0,728	0,802	0,817	0,842	0,854
Mołdawia	0,642	0,605	0,609	0,658	0,681	0,703	0,711
Rosja	0,729	0,701	0,721	0,752	0,780	0,813	0,824
Tadżykistan	0,598	0,532	0,538	0,590	0,630	0,642	0,656
Turkmenistan	bd	bd	bd	bd	0,673	0,701	0,710
Ukraina	0,701	0,664	0,671	0,715	0,732	0,742	0,750
Uzbekistan	bd	bd	0,596	0,629	0,665	0,696	0,710
OECD	0,790	0,812	0,834	0,856	0,873	0,889	0,895

Źródło: Badanie własne na podstawie Human Development Index [1990-2018].

Tabela 69 Szczegółowe dane wchodzące w skład HDI dla republik Azji Centralnej

Państwo	Przewidywalna długość życia ludzkiego	Współczynniki alfabetyzacji (% pop. powyżej 15. lat)	Przeciętny okres edukacji (lata)	Podjęcie się kształcenia wyższego (% populacji)	HDI 2019 (miejsce na 189)	GDI 2019 (wartość)	GII 2019 (wartość)
Kazachstan	73,2	99,9	11,8	53	50	0,999	0,203
Kirgistan	71,3	99,8	10,9	44	122	0,959	0,381
Tadżykistan	70,9	99,8	11,4	31	125	0,799	0,377
Turkmeni- stan	68,1	99,9	9,8	8	108	Bd	bd
Uzbekistan	71,6	100	11,5	9	108	0,939	0,303
OECD	80,4	bd	12	75	bd	0,976	0,182

Źródło: Badanie własne na podstawie danych z UNDP [2019].

6.3.3. Nierówności rozwojowe

Dysproporcje dochodowe dla państw Azji Centralnej, zostały zmierzone w tekście rozprawy przy wykorzystaniu współczynnika Giniego. Jego średnia wartość dla regionu wyniosła 37,5, największą dysproporcję dochodową (41) zidentyfikowano w Kazachstanie, a najniższą w Kirgistanie (34,8)³⁵⁹. Skupiając się na obliczeniach wykonanych w ramach wskaźnika rozwoju gospodarczego uwzględniającego nierówności³⁶⁰, różnica dla Azji Centralnej między wynikami HDI i IHDI wyniosła 13,5%, a w państwach OECD 11,7%. Dwa z tych państw odnotowały niższą różnicę (Kazachstan 7,1% i Kirgistan 9,1%), a dwa były powyżej tego poziomu (Uzbekistan 13,2% i Turkmenistan 18,5%). W badanych państwach, z wyłączeniem

³⁵⁹ Dane dla Turkmenistanu za rok 2018 nie zostały opublikowane w materiale źródłowym.

³⁶⁰ Inequality Adjusted Human Development Index, (IHDI).

Tadżykistanu³⁶¹, największa różnica pomiędzy HDI i IHDI przejawiała się w nierównościach dochodowych. Współczynnik nierówności społecznych osiągnął najwyższą wartość w Turkmenistanie (17,9%), a najniższą w Kazachstanie (7,1%), (dla OECD 11,5%) (Tabela 70).

Tabela 70 Państwa Azji Centralnej według IHDI w 2018 r.

Państwo	IHDI 2019 (wartość)	IHDI 2019 (miejsce na 150)	Różnica pomiędzy HDI i IHDI (w %)	Nierówności w dochodach (%)	Nierówności w edukacji (%)	Nierówności w długości życia (%)	Współczynnik nierówności społecznych (%)
Kazachstan	0,759	39	7,1	10,3	3,2	7,7	7,1
Kirgistan	0,61	71	9,5	12,2	5	11,3	9,5
Tadżykistan	0,574	85	12,5	14,5	6	16,7	12,4
Turkmenistan	0,578	84	18,5	26,8	3,6	23,4	17,9
Uzbekistan	0,609*	73*	13,2*	20,1*	0,7	13,9	12,8*
OECD	0,79	bd	11,7	20,9	8,2	5,3	11,5

*dane na 2016 r. Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z UNDP [2016] i [2019].

6.3.4. Bariery Infrastrukturalne

Odnosząc się do wspomnianej na początku rozdziału inicjatywy *Nowego Jedwabnego Szlaku*, region Azji Centralnej ma odgrywać w niej rolę łącznika pomiędzy Chinami i Europą Zachodnią. Dlatego też w ostatnich latach zwiększył się napływ chińskich inwestycji w rozwój infrastruktury trwałej. Przewiduje się, że do 2030 r. ich wolumen powinien wynieść ok. 33 mld USD (Cohen, 2019). Obecnie Azja Centralna uchodzi za obszar stosunkowo wyizolowany od światowych węzłów handlowych i logistycznych, co w myśl założeń chińskiej ekspansji ma ulec zmianie (Fengler & Valley, 2019). Według danych zebranych w ramach Indeksu Wydajności Logistyki³⁶² (Tabela 71), najwyższą pozycję zajął Kazachstan (miejsce 71 na 160). Liderem w tym zestawieniu, na 2018 r., były Niemcy (4,20).

Analizując dane dotyczące rozwoju infrastrukturalnego w ujęciu *per capita*, zwraca uwagę niższa średnioroczna konsumpcja energii elektrycznej w Azji Centralnej w porównaniu z państwami OECD (8 008,97 kWh). Najwyższy wynik odnotowano w Kazachstanie (5 600,21 kWh), a najniższy w Tadżykistanie (1 499,49 kWh). Większość energii produkowanej w regionie pochodzi z nieodnawialnych źródeł³⁶³. Energia pochodzenia alternatywnego bądź nuklearnego stanowiła w Turkmenistanie 0%, Kazachstanie 0,61% i Uzbekistanie 1,92%. Lepiej

³⁶¹ W tym przypadku największe nierówności dotyczyły średniej długości życia.

³⁶² Logistics Performance Index (LPI) jest wynikiem średniej ważonej 6 obszarów: efektywności procesu rozliczeniowego; jakości infrastruktury handlowej i transportowej; łatwości organizowania konkurencyjnego cenowo transportu; jakości i kompetencji usług logistycznych; możliwości do śledzenia przesyłek; terminowości dostarczania przesyłek do wyznaczonego celu.

³⁶³ Rozumianych jako źródła, które nie odnawiają się w krótkim czasie tj. paliwa kopalne (węgiel kamienny, węgiel brunatny, uran, torf, ropa naftowa i gaz ziemny). Zob. T. Młynarski, M. Tarnawski, *Źródła Energii i ich znaczenie dla bezpieczeństwa energetycznego w XXI w.*, Difin SA, Warszawa 2016, s. 8-9.

wypadły Kirgistan (22,71%) i Tadżykistan (37,48%), które skorzystały z faktu dobrze rozwiniętej sieci elektrowni wodnych (Lang, 2016). Średnia dla państw OECD to 13,23%.

Dostęp do ulepszonego źródła wody, według danych Banku Światowego w ujęciu średnim dla regionu, miało zagwarantowane 87,69% populacji. Wynik ten został zaniżony przez Tadżykistan (74,14%), a najwyższym wyniki uzyskał Turkmenistan (94,45%). Średnia dla państw OECD wyniosła 99,49%. Wśród innych danych, warto przeanalizować zaawansowanie linii kolejowych. Tylko w przypadku Kazachstanu ich łączna długość przekroczyła 15 tys. km (16,06). W Tadżykistanie nie przekroczyła ona natomiast 0,5 tys. km (0,42 tys.). W przypadku przepustowości portów lotniczych, ponownie pierwszą pozycję w regionie zajął Kazachstan (7,14 mln osób), a ostatnią Tadżykistan (0,49 mln osób). Najwięcej osób w 2018 r. (5,6 mln osób) obsłużyło lotnisko w Ałma-Aty (Ivanov-Weisskopf, 2019).

Tabela 71 Byłe republiki radzieckie (w odniesieniu do Chin i Niemiec) w świetle Logistics Performance Business 2018

Państwo	Logistics Performance Index 2018 (wartość 1-5)	Logistics Performance Index 2018 (miejsce na 160)	Oplaty Celne	Infrastruktura	Przesyłki Międzynarodowe	Kompetencja Logistyczna	Śledzenie Przesyłki	Terminowość
Armenia	2,61	92	2,57	2,48	2,65	2,5	2,51	2,9
Azerbejdżan	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
Białoruś	2,57	103	2,35	2,44	2,31	2,64	2,54	3,18
Estonia	3,31	36	3,32	3,1	3,26	3,15	3,21	3,8
Gruzja	2,44	119	2,42	2,38	2,38	2,26	2,26	2,95
Kazachstan	2,80	71	2,66	2,55	2,73	2,58	2,78	3,53
Kirgistan	2,55	108	2,75	2,38	2,22	2,36	2,64	2,94
Litwa	3,02	54	2,85	2,73	2,79	2,96	3,12	3,65
Łotwa	2,81	71	2,8	2,98	2,74	2,69	2,79	2,88
Mołdawia	2,46	116	2,25	2,02	2,69	2,3	2,21	3,17
Rosja	2,76	75	2,42	2,78	2,64	2,75	2,65	3,31
Tadżykistan	2,34	134	1,92	2,17	2,31	2,33	2,33	2,95
Turkmenistan	2,41	126	2,35	2,23	2,29	2,31	2,56	2,72
Ukraina	2,83	66	2,49	2,22	2,83	2,84	3,11	3,42
Uzbekistan	2,58	99	2,1	2,57	2,42	2,59	2,71	3,08
Niemcy	4,2	1	4,09	4,37	3,86	4,31	4,24	4,39
Chiny	3,61	26	3,29	3,75	3,54	3,59	3,65	3,84

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Logistic Performance Index [2018].

Analizując dostęp społeczeństw Azji Centralnej do łączności sieciowej i infrastruktury telekomunikacyjnej (Tabela 72), uwidaczniają się kolejne różnice. Internet tylko w przypadku Kazachstanu jest dobrem powszechnie dostępnym (76,4% społeczeństwa ma do niego stały dostęp), podczas gdy w Tadżykistanie i Turkmenistanie odsetek ten nie przekroczył 25% (odpowiednio 22% i 21,3%). Dla porównania, w państwach OECD 82,5% społeczeństwa korzysta z sieci na co dzień. W przypadku użytkowników telefonii komórkowej wyniki są inne, gdyż w trzech z pięciu państw odnotowano wynik wyższy niż w przypadku państw OECD (121,15 na 100 mieszkańców). Najniższy wynik w tej kategorii osiągnął Uzbekistan (71,52).

Tabela 72 Rozwój infrastruktury społecznej w państwach Azji Centralnej

Państwo	Konsumpcja Energii Elektrycznej (kWh per capita)*	Energia nuklearna i alternatywna (% całości)*	Dostęp do ulepszonych źródeł wody (%)	Długość linii kolejowych (w tys. km)	Liczba pasażerów w transporcie lotniczym (w mln)	Liczba użytkowników telefonii komórkowej (na 100 mieszkańców)	Dostęp do Internetu (% społeczeństwa)
Kazachstan	5 600,21	0,61	91,15	16,06	7,14	142,28	76,4
Kirgistan	1 941,22	22,71	87,27	0,42	0,71	138,57	38,2
Tadżykistan	1 499,49	37,48	74,14	0,62	0,49	111,53	22,0
Turkmenistan	2 678,76	0	94,45	7,68	2,46	162,86	21,3
Uzbekistan	1 645,44	1,92	91,46	4,64	3,06	71,52	52,3
OECD	8 008,97	13,23	99,49	bd	bd	121,15	82,5

*Dane na 2014 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z World Bank i Sustainable Development Report.

6.3.5. Bariery instytucjonalne i polityczne

Badając poziom demokratyzacji (Tabela 73), republik Azji Centralnej zajmują jedne z najniższych pozycji na świecie³⁶⁴. Biorąc pod uwagę dane przedstawione dla 167 państw, najwyższy wynik uzyskał Kirgistan (101), a najniższy Turkmenistan (162). Liderem jest Norwegia (9,87). W przypadku wolności prasy³⁶⁵, wyniki uzyskane w Azji Centralnej również wyróżniały się negatywnie. Najwyżej sklasyfikowany w zestawieniu Kirgistan zajął 88 miejsce na 180, a Turkmenistan został uznany za państwo o najmniejszej wolności prasy w ogóle. Pierwsze miejsce ponownie przypadło Norwegii (7,82). Analizując dane dotyczące otoczenia środowiskowego³⁶⁶, na 180 uwzględnionych w badaniu państw, najwyższe miejsce przypadło Turkmenistanowi (38), a najniższe Uzbekistanowi (135).

³⁶⁴ World Democracy Index (WDI)

³⁶⁵ Press Freedom Index (PFI)

³⁶⁶ Environmental Performance Index

Tabela 73 Wskaźniki dla demokratyzacji i otoczenia środowiskowego w republikach Azji Centralnej

Państwo	World Democracy Index 2019		Liczba kobiet w parlamencie (% całości)	Press Freedom Index 2019		Environmental Performance Index 2018	
	Miejsce (na 167 miejsc)	Wartość Indeksu (max 10)		Miejsce (na 180 miejsc)	Wartość Indeksu (max 0)	Miejsce (na 180 miejsc)	Wartość Indeksu (max 100)
Kazachstan	139	2,94	27,1	158	52,82	101	54,56
Kirgistan	101	4,89	19,2	83	29,92	99	54,86
Tadżykistan	159	1,93	19	161	54,02	129	47,85
Turkmenistan	162	1,72	24,8	180	85,44	38	66,1
Uzbekistan	157	2,01	16	160	53,52	136	45,88

Zródło: Opracowanie własne na podstawie Economist Intelligence Unit, Yale Center for Environmental Law & Policy i Reporters Without Borders.

Biorąc pod uwagę specyfikę systemu politycznego dominującego w czasie istnienia ZSRR, istotnym było dla autora zbadanie postępu wykonanego przez b. republiki radzieckie w zakresie rozwoju instytucji. Do oszacowania tego zjawiska posłużono się Indekssem Stabilności Państwa (FGI)³⁶⁷. Dzieliąc państwa byłego ZSRR na kategorie zaproponowane przez jego twórców (Tabela 74, Tabela 75). Ponownie wśród najniżej sklasyfikowanych państw znaleźli się przedstawiciele Azji Centralnej na czele z Tadżykistanem (65 miejsce w rankingu, im wyższe miejsce tym gorszy rezultat). Najwyższe miejsce zajął Kazachstan (116) (Fund For Peace, 2019).

Porównując wyniki uśrednione dla subregionów odnośnie spójności państwa, efektywności gospodarczej, stabilności politycznej i sytuacji społecznej, Azja Centralna odnotowała najniższe wyniki w kategorii stabilności politycznej (7,02) i gospodarczej (5,53). W podkategorii legitymacja państwa, aż trzy republiki uzyskały wynik równy, bądź wyższy niż 9 (10 wartość najniższa). Badając prawa człowieka i rządy prawa, obok Rosji jedynie Tadżykistan i Turkmenistan osiągnęły wynik powyżej 8,5.

W przypadku spójności państwa, subregion Azji Centralnej uzyskał najgorszy obok Rosji wynik. Negatywnie prezentowały się wskaźniki dotyczące sprawiedliwości społecznej. Kirgistan i Kazachstan, ustąpiły miejsca w zestawieniu Rosji i Łotwie. Ciągłe dużą rolę odgrywają tam interesy wąskich elit, co widać na przykładach Uzbekistanu i Tadżykistanu. W przypadku wskaźników dotyczących sytuacji społecznej, Azja Centralna plasuje się w połowie stawki. Tamtejsze państwa wykazały się niewielką zależnością od nacisków zewnętrznych. Zwraca uwagę jednak nieprzygotowanie regionu do obecnego tempa wzrostu demograficznego.

³⁶⁷ Fragile State Index (FGI) składa się z danych mierzących: bezpieczeństwo państwa, reprezentatywność interesów społecznych, sprawiedliwość społeczną, stabilność gospodarczą, zrównoważenie rozwoju gospodarczego, utrzymanie kapitału ludzkiego, legitymację państwa, usługi publiczne, prawa człowieka i rządy prawa, sytuację demograficzną, gotowość na napływ uchodźców, suwerenność państw.

Tabela 74 Byłe republiki radzieckie w świetle Indeksu Stabilności Państwa [2019] cz. 1

Państwo	Miejsce w rankingu (na 178, 178=1)	Wartość Indeksu (0=max)	Bezpieczeństwo państwa (0=max)	Egzekucja interesów społecznych (0=max)	Sprawiedliwość społeczna (0=max)	Stabilność gospodarcza (0=max)	Zrównoważenie rozwoju gospodarczego (0=max)	Utrzymanie kapitału ludzkiego (0=max)
Armenia	105	66,7	4,9	7,4	5,5	6,5	3,9	6,4
Azerbejdżan	76	73,2	5,8	7,9	5,9	4,4	5,5	4,3
Białoruś	99	68,2	5,5	8,3	6,5	5,2	4,3	3,4
Estonia	146	40,8	2,7	5,9	7,6	3,1	2,6	4,3
Gruzja	81	72,0	6,2	9,1	7,3	5,6	4,9	4,9
Kazachstan	116	61,6	4,6	7,6	8,1	5,6	3,6	3,6
Kirgistan	68	76,2	6,5	8,0	8,1	6,4	5,3	7,0
Litwa	152	38,1	2,8	3,0	3,8	3,9	4,2	4,6
Łotwa	142	43,9	3,0	4,3	8,5	3,5	3,5	5,1
Mołdawia	103	67,1	5,5	8,3	7,0	5,8	4,2	6,7
Rosja	73	74,7	8,3	8,1	8,6	4,6	5,6	3,6
Tadżykistan	65	77,7	6,1	8,4	6,8	6,7	4,5	6,0
Turkmenistan	85	71,4	5,7	7,8	6,0	5,3	6,4	5,1
Ukraina	91	71,0	7,1	8,0	6,1	6,5	3,6	5,2
Uzbekistan	70	75,7	6,8	8,8	6,6	5,8	6,2	5,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z The Fund for Peace [2019].

Tabela 75 Byłe republiki radzieckie w świetle Indeksu Stabilności Państwa [2019] cz. 2

Państwo	Legitymizacja państwa (0=max)	Usługi publiczne (0=max)	Prawa człowieka i rządy prawa (0=max)	Sytuacja demograficzne (0=max)	Gotowość na napływ uchodźców (0=max)	Suwerenność państwa (0=max)
Armenia	7,1	3,3	6,6	2,5	6,4	6,3
Azerbejdżan	9,0	4,8	8,3	4,0	7,1	6,2
Białoruś	8,8	3,6	7,7	4,9	3,0	7,0
Estonia	2,1	2,3	1,7	2,2	2,5	3,7
Gruzja	8,1	3,7	5,0	3,1	6,9	7,2
Kazachstan	8,5	3,4	6,7	3,9	2,4	3,6
Kirgistan	7,1	4,5	6,9	5,3	4,7	6,4
Litwa	2,1	2,9	2,7	2,2	1,9	4,0
Łotwa	2,8	2,4	3,0	2,3	2,2	3,3
Mołdawia	6,3	4,5	4,6	4,2	3,3	6,8
Rosja	8,2	3,6	9,1	4,4	5,2	5,4
Tadżykistan	9,0	5,2	8,6	7,3	3,8	5,3
Turkmenistan	9,7	5,0	8,9	5,1	2,9	3,5
Ukraina	7,6	3,8	6,6	3,6	4,7	8,4
Uzbekistan	9,5	4,4	7,9	5,1	5,0	4,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z The Fund for Peace [2019].

6.4. Wnioski rozwojowe dla państw Azji Centralnej

6.4.1. Kazachstan

Obserwując determinanty warunkujące rozwój państw opisanych w rozdziałach 3-5, można wywnioskować, że wybrane instrumenty miały już swoje zastosowanie w dotychczasowym rozwoju gospodarczym Kazachstanu. Podejmując się próby sformułowania ścieżki rozwoju tego państwa na najbliższe 10 lat zwraca uwagę ciągle znaczne uzależnienie jego gospodarki od sektora wydobywczego. W 2018 r. odpowiadał on za 30% PKB i 60% dochodów eksportowych. Cechuje się on także niewielką otwartością na napływ BIZ, gdzie poza nielicznymi wyjątkami, dominują konglomeraty państwowe, na czele z Samruk Kazyna³⁶⁸. W efekcie, wzrost gospodarczy jest ciągle zależny od skoków cen surowców na rynkach światowych, co znajduje swoje odzwierciedlenie w wahaniach kursu *tenge*, czy niestabilnych stopach procentowych (OECD, 2018a). Poniżej sformułowane wnioski mają na celu zidentyfikowanie obszarów, które w przyszłości mogłyby stać się nowymi źródłami postępu gospodarczego, skali całego państwa i jego poszczególnych regionów.

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych w skali całej gospodarki:

1. Podjęcie przez władze, wzorem Japonii w połowie lat 50-tych, Korei Płd. dekadę później, czy Chin pod koniec lat 90-tych, decyzji o dekartelizacji branż strategicznych i restrukturyzacji oraz modernizacji przedsiębiorstw państwowych.
2. Liberalizacja procesu wydawania licencji na korzystanie z surowców mineralnych przez firmy prywatne i zagraniczne, skutkująca napływem BIZ (Tajwan lata 60-te).
3. Aktywizacja kobiet w branżach strategicznych, wzorem Japonii w latach 40-tych i Singapuru w latach 80-tych. Kobiety stanowią obecnie jedynie 19% całkowitego zatrudnienia w przemyśle wydobywczym (EBRD, 2017).
4. Dopuszczenie do przemysłu wydobywczego małych i średnich przedsiębiorstw oraz rozbudowa sektora usług, wspierających działanie konglomeratów państwowych w nim dominujących. Za przykład może tutaj posłużyć Japonia w połowie lat 60-tych.
5. Położenie nacisku na cele krótko i średnioterminowe, będące podstawą rozwoju Japonii, Korei Płd., Tajwanu po II wojnie światowej a także Chin po 1978 r. W efekcie implementacji programu systematycznych planów np. 5-cio letnich, omawiany proces mógłby stać się prostszy do zaplanowania i skuteczniejszy w egzekucji.

³⁶⁸ Jednostka rządowa, będąca jednocześnie Funduszem Dobrobytu Narodowego (15. największym na świecie). Lee szacuje się, że pod jej bezpośrednim zarządem znajduje się od 50, do nawet 80% PKB. Zob. K.J. Lee, *The Effects of Privatization and Corporate Governance of SOEs in Transition Economy: The Case of Kazakhstan*, Asian Development Bank Institute, Tokyo 2020, s. 2.

6. Położenie większego nacisku na dywersyfikację gospodarki. Cel ten można osiągnąć w dwojaki sposób:
 - a. Liberalizacja systemu fiskalnego i promocji sektora MŚP (OECD, 2020), które w niedalekiej przyszłości powinny stać się fundamentem gospodarki (OECD, 2018b). Podobnie postąpiono na Tajwanie i w Singapurze w latach 60-tych.
 - b. Wzorem Japonii lat 50-tych i Korei Płd. lat 60-tych selekcja strategicznych dla rozwoju branż kapitałochłonnych i ich wychowywanie poprzez preferencyjne cła eksportowe, alokację kredytów, czy ustalanie celów eksportowych.
7. Nawiązanie i zacieśnianie współpracy z globalnymi potentatami w nowo wybranych branżach strategicznych i położenie nacisku na import zagranicznej, wykwalifikowanej siły roboczej wzorem Tajwanu i Singapuru w latach 70-tych.
8. Położenie nacisku na wzrost znaczenia sektora B+R w PKB. Punkt ten można uznać za kluczowy w przypadku analizowanych wcześniej przypadków w fazie ich zaawansowanego rozwoju, do której Kazachstan obecnie zmierza.
9. Liberalizacja znaczenia instytucji państwa w procesach rozwojowych, które wzorem Korei Płd. i Tajwanu lat 90-tych, mogłaby ograniczyć zakres swojego oddziaływania na procesy rozwojowe do roli moderatora działań na linii administracja-biznes-nauka.
10. Postępująca demokratyzacja życia politycznego. Kazachstan ciągle uchodzi za państwo autorytarne, który wykazuje się pewnymi podobieństwami do Korea Płd. w 1988 r. dlatego też warto byłoby rozważyć oddanie większej władzy w ręce obywateli.
11. Rozbudowa infrastruktury. Tranzytowe położenie państwa powinno przyczynić się do wzrostu jego roli w kształtowaniu się międzynarodowych stosunków gospodarczych i wzrostu reeksportu w PKB, wzorem Hongkongu i Singapuru w latach 60-tych.
12. Biorąc pod uwagę rozmiary terytorialne³⁶⁹, godnym uwagi wydaje się być promowanie rozwoju w oparciu o regionalną specjalizację przemysłową. Koncepcja ta znalazła swoje zastosowanie w Chinach na początku lat 80-tych. i była rozwijana, pod postacią specjalnych korytarzy rozwojowych w Malezji w pierwszej dekadzie XXI w.

³⁶⁹ Łączna powierzchnia Kazachstanu wynosi 2 724 900 km², co daje mu 9. miejsce pod tym względem na świecie. Odpowiada on tym samym za 2/3 całego terytorium Azji Centralnej, pomimo że zamieszkuje go jedynie 1/4 jego całkowitej populacji tego regionu. Zob. P. Wieczorek, *Kazachstan i Uzbekistan – dwa modele przywództwa terytorialnego*, *Wschodnioznawstwo* 2014, no. 8, s. 135.

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych na poziomie poszczególnych regionów:

Strategia rozwoju regionalnego Kazachstanu, jest stopniowo realizowana od początku XXI w.³⁷⁰, jednakże skutki tych działań zdają się nie przynosić spodziewanych wyników. W 2014 r. tylko miasta wydzielone, tj. Ałmaty i Astana oraz obwody ałmacki i karagandzki, odpowiadały za ponad 40% całkowitej produkcji PKB (Farra, Sigalova, Dmitrieva, Klos i Ospanova, 2015), a w 2018 r. odsetek ten wzrósł do 51,9% (obwód atyrauski zastąpił ałmacki). Dane te wskazują na równomierny rozwój jedynie regionów bazujących na przemyśle wydobywczym, z wyjątkiem miast wydzielonych (Nurlanova, Satybaldin, Bekturganova i Kireyeva, 2018). Poniższa grupa rekomendacji odnosi się do specyfiki regionów i ich konkurencyjności.

1. Obwody atyrauski, mangystauski i zachodniokazachstański są dziś 2. 4. i 7. regionem Kazachstanu pod względem konkurencyjności (Tabela 76). Zwraca uwagę panująca tam dysproporcja zarobkowa ze względu na płęć³⁷¹, będąca wynikiem ich zdominowania przez sektor wydobywczy (Kireyeva i Satybaldin, 2019). Wyrównanie tych dysproporcji byłoby możliwe dzięki aktywizacji sektora małych i średnich przedsiębiorstw. Wzorem Japonii, mogłyby się one stać podwykonawcami procesów produkcyjnych dla dużych konglomeratów, z czasem zyskując specjalizację w innowacyjnych rozwiązaniach podnoszących poziom konkurencyjności gospodarki.
2. Obwody karagandyjski³⁷² i pawłodarski³⁷³ są najbardziej uprzemysłowionymi i zurbanizowanymi prowincjami Kazachstanu, 5. i 8. pod względem konkurencyjności. Jednakże, w ostatnich dekadach spada złożoność ich produkcji przemysłowej³⁷⁴ i znaczenie dóbr przetworzonych w ich eksporcie³⁷⁵ (ADB, 2018a). W 2011 r., celem przeciw-

³⁷⁰ Tak jak wspomniano we wcześniejszych podrozdziałach części rozprawy, finansowanie licznych programów socjalnych stało się możliwe wraz z wzrostem cen na rynku światowym na surowce strategiczne w 1. dekadzie XXI w. Zob. R. Ismailova, *Инновационное развитие промышленности Казахстана: институты, механизмы и перспективы*, LAP LAMPERT Academic Publishing, Saarbrücken 2011, s. 9-11.

³⁷¹ Warto jednak zwrócić uwagę, że w latach 2010-2017 doszło do zredukowania liczby branż promujących wyższe zarobki mężczyzn z 40% do 26%. Tendencja ta powinna zostać utrzymana także w latach kolejnych.

³⁷² Zajmuje nieprzerwanie od początku XXI w. czołowe lokaty pod względem poziomu produktywności przemysłowej w odniesieniu do innych regionów. Zob. *Regional Policies to Support Diversification and Productivity Growth in Kazakhstan*, OECD Publishing, Paris 2017.

³⁷³ Dysponuje najlepiej rozwiniętą infrastrukturą w skali całego państwa. Op. cit.

³⁷⁴ Według Economic Complexity Index, Kazachstan notuje stały regres, spadając z 43 pozycji w 1998 r. na 69. w 2018 r. Szczegółowe dane patrz <https://oec.world/en/profile/country/kaz#economic-complexity>

³⁷⁵ W związku z chęcią odwrócenia tego negatywnego trendu, lokalne władze podjęły decyzję o wdrożeniu Państwowego Programu Przyspieszenia Rozwoju Przemysłowego i Innowacyjnego, który był realizowany w latach 2010-2014 r. W pewnym stopniu przyczynił się on do wzrostu dywersyfikacji gospodarki, a także napływu BIZ do branż nie surowcowych. Zob. A. Konkakov, G. Kubayeva, *Progress in diversification of the economy in Kazakhstan*, Conference: The Rise of Eurasia: New Perspectives on East-West Business and Economic Relations, Maastricht School of Management 2016.

stawienia się tej tendencji, powstały specjalne strefy przemysłowe (SSP), „Pawłodar”³⁷⁶ i „Sary-Arka”³⁷⁷ (Turgel, Bozhko, Pracheva i Naizabekov, 2019). Wzorem Korei Płd. i Tajwanu obwody te powinny skupić się na specjalizacji w branżach przemysłu ciężkiego (Shaiholla, Bekov i Ukaegbu, 2019). Przyspieszenie tego procesu mogłoby być możliwe dzięki wprowadzeniu SSE (wzorem Malezji) (EBRD, 2017). Obwód wschodniokazachstański³⁷⁸ także powinien stać się częścią tego przedsięwzięcia ze względu na swoje położenie geograficzne (Gussarova, Aminjonov i Khon, 2017).

3. Potencjałem innowacyjnym, pomimo swojego statusu prowincji rolniczych i stosunkowo słabo rozwiniętych (9. i 14. miejsce) dysponują obwody kyzylordyński i południowokazachstański. W ostatnim czasie doszło tam do wzrostu poziomu urbanizacji, co wiązało się tak ze spadkiem znaczenia rolnictwa w PKB³⁷⁹ jak i odsetka osób w nim zatrudnionych³⁸⁰ (World Bank, 2018b). Tym niemniej obwód południowokazachstański uchodzi dzisiaj za trzeci najbardziej rozwinięty region w kategorii B+R w Kazachstanie (UNDP, 2019f). Odpowiedniemu wykorzystaniu tego potencjału mogłoby sprzyjać wdrożenie, wzorem Tajwanu, państwowych programów wspierających powstawanie centrum badawczych i parków przemysłowych. Lokalizacja w obwodzie kyzylordyńskim kosmodromu Bajkanur, powinna promować jego rozwój w oparciu o branżę kosmiczną (Gussarova, 2018). Nawiązanie współpracy, w ramach spółek *joint-venture* (model chiński) z państwami prowadzącymi programy kosmiczne, mogłoby przyczynić się do powstania tam unikatowej specjalizacji.
4. Obwody kustanajski i północnokazachstański, pomimo posiadania dobrze rozwiniętej infrastruktury, uchodzą za jedno z jego najuboższych (OECD, 2017b) i najmniej konkurencyjnych prowincji (12. i, 16. miejsce) (Deloitte, 2019). Biorąc pod uwagę

³⁷⁶ W regionie Azji i Pacyfiku, według raportu Global Free Zones, została ona wyróżniona nagrodą specjalną za uzyskane osiągnięcia związane z promocją lokalnego przemysłu aluminiowego. Jest ona również siedzibą dla ponad 30 korporacji transnarodowych m.in. z Włochy, Korei Płd., czy Chin. Zob. N. Davies, *fDi's Global Free Zones of the Year 2019 – the winners*, fDi Intelligence, 14.10. 2019 r., Dostęp: <https://www.fdiintelligence.com/article/75879>

³⁷⁷ Przyciągająca inwestycje m.in. z Chin, Japonii, Korei Płd. i Niemiec, zainteresowanych korzystnymi lokalnymi uwarunkowaniami surowcowymi, umożliwiającymi rozwijanie projektów w przemyśle hutniczym, położeniem geograficznym i stosunkowo rozbudowaną infrastrukturą. Zob. *Doing Business in Kazakhstan in 2015*, Baker & McKenzie, Almaty 2015, s. 43-44.

³⁷⁸ Są dla Kazachstanu, zdaniem Makhmutovej odpowiednio, pierwszym i drugim najważniejszym partnerem handlowym. Przyciągnięcie kapitału pod postacią BIZ i know-how stało się dla Kazachstanu szansą na modernizację infrastruktury zwiększenia udziału handlu zagranicznego w PKB. Zob. M. Makhmutova, *Kazakhstan: Perspective on Euroasian integration*, European Council on Foreign Relations, 08.06. 2016 r., Dostęp: https://ecfr.eu/article/essay_eurasian_integration_kazakhstan/

³⁷⁹ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2019&locations=KZ&start=2010>

³⁸⁰ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=KZ>

ich położenie geograficzne, wzorem Hongkongu i Singapuru, mogłyby się one stać centrami reeksportowymi i nowoczesnymi punktami usług handlowych. Warto w ich przypadku rozważyć wprowadzenie uproszczonej odprawy celnej, poprzez jej automatyzację i redukcję liczby dokumentów do jej przeprowadzenia. Początkowo mogłyby one regulować wymianę handlową z Rosją (World Bank, 2017c).

5. Obwód aktiubiński (10. miejsce) odnotował w ostatnich latach rozwój w dziedzinie infrastruktury logistycznej (Raimbekov, Syzdykbayeva i Zhenskhan, 2016). Region ten ma także potencjał by uzyskać specjalizację w produkcji dóbr dla branży logistycznej i petrochemicznej (Raimbekov, Syzdykbayeva, Baimbetova i Rakhmetilina, 2016), co przywodzi skojarzenia z Singapurem w latach 60-tych i 70-tych. Pręźnie rozwija się też obwód akmolski (13. miejsce), opierając się na rosnącym udziale turystyki w PKB (Buchenrieder, Dufhues, Möllers, Runschke i Sagyndykova, 2020). Tendencja ta powinna zostać podtrzymana, co wskazuje kierunek dla rozwoju obwodu w przyszłości (Lipkova, Madiyarova i Blembayeva, 2020).
6. Najbardziej tracącymi na znaczeniu regionami obecnie są obwody ałmacki i żambylski (11. i 15. miejsce). Wynika to z ich rolniczego charakteru i małego udziału w produkcji przeznaczonej na eksport. Biorąc pod uwagę te czynniki, ich specjalizacja mogłaby skupić się na branży przetwórstwa spożywczego, czemu powinien sprzyjać napływ BIZ i dogodne położenie geograficzne (Seitz, 2018). Od niedawna w obwodzie żambylskim rozwija się przemysł chemiczny dzięki ulokowaniu tam SSE „Park Chemiczny Taraz” (Morgan Lewis, 2020), i sektor odnawialnych źródeł energii (Dyussebekova, Bayandina, Zakirova, Sartova i Kalmenova, 2019), które mają zapewnić regionowi niezależność energetyczną (Aldayarov, Dobozi i Nikolakakis, 2017). Innym perspektywnym obszarem jest logistyka (Taisarinova, Loprencipe i Junussova, 2020).
7. W Kazachstanie Ałmaty i Nur-Sułtan są najbardziej rozwiniętymi miastami, zajmując w zestawieniu regionalnej konkurencyjności odpowiednio miejsce 1. i 3., czemu sprzyja m.in. rozwój sektora usług. Ałmaty uchodzą za centrum finansowe regionu Azji Centralnej. Wzorując się na Hongkongu, miasto to gości m.in. instytucje finansowe oraz największą w regionie giełdę papierów wartościowych (Lam J. , 2019). Nur-Sułtan podąża podobną drogą rozwoju skupiając się na rozwijaniu sektora usług biznesowych i finansowych. Miasto podkreśla swoją otwartość na napływ BIZ z państw rozwiniętych (Sansyrbayeva, Ashirbekova, Nurgaliyeva, Ametova i Asanova, 2020).

Tabela 76 Proponowane czynniki rozwoju Kazachstanu w ujęciu regionalnym

Region	Dotychczasowa specjalizacja przemysłowa	Poziom konkurencyjności	Indeks regionalnej konkurencyjności ³⁸¹ (100=max)	Stolica regionu	Proponowane czynniki rozwoju
Ałmacki	Przemysł lekki, maszynowy, farmaceutyczny, spożywczy	Średni	40,26	Tałydkorgan	Specjalizacja w przetwórstwie spożywczym, rozwój sektora usług transportowych, rozbudowa infrastruktury
Ałmaty (miasto wydzielone)	Sektor bankowy i finansowy, centrum operacji biznesowych	Wysoki	80,05	Ałmaty	Promowanie sektora B+R, przyciąganie BIZ do branż innowacyjnych, sektor usług
Akmolski	Przemysł chemiczny, maszynowy, wydobywczy, turystyka	Niski	36,75	Kokczetaw	Turystyka, rozwój innowacyjnych usług i szkolnictwa wyższego
Aktiubiński	Przetwórstwo gazowo-naftowe, przemysł chemiczny, maszynowy, metalurgiczny	Średni	40,65	Aktobe	Dalsza rozbudowa sektora logistycznego, specjalizacja w branży petrochemicznej
Atyrauski	Wydobycie ropy naftowej	Wysoki	70,71	Aktau	Wzrost znaczenia sektora małych i średnich przedsiębiorstw, aktywizacja zawodowa kobiet
Karagandzki	Górnictwo, metalurgia, materiały budowlane, przetwórstwo naftowe	Średni	47,51	Karaganda	Rozwój branż przemysłu ciężkiego w oparciu o innowacyjne rozwiązania, budowa korytarzy ekonomicznych
Kustanajski	Przemysł wydobywczy, rolnictwo	Niski	38,17	Kustanaj	Automatyzacja procesu odprawy celnej, stymulowanie rozwoju usług handlowych i logistycznych
Kyzyłordyński	Wydobycie ropy naftowej, rybołówstwo, przetwórstwo spożywcze	Niski	35,42	Kyzyłorda	Rozbudowa infrastruktury, specjalizacja w oparciu o branżę kosmiczną

³⁸¹ Jest on wypadową następujących elementów: produkt regionalny brutto, średnie miesięczne wynagrodzenie, liczba istniejących osób prawnych, liczba przedsiębiorstw zaangażowanych w B+R, odsetek społeczeństwa aktywnego zawodowo, poziom bezrobocia.

Mangystauski	Wydobycie ropy naftowej i gazu ziemnego	Wysoki	54,51	Atyrau	Wzrost znaczenia sektora małych i średnich przedsiębiorstw, aktywizacja zawodowa kobiet
Nur-Sułtan (miasto wydzielone)	Usługi finansowe i ubezpieczeniowe, badania i rozwój, szkolnictwo wyższe, transport	Wysoki	67,62	Nur-Sułtan	Promowanie sektora B+R, przyciąganie BIZ do branż innowacyjnych, sektor usług
Pawłodarski	Przemysł rafineryjny, maszynowy, metalurgiczny, aluminiowy	Średni	41,92	Pawłodar	Rozwój branż przemysłu ciężkiego w oparciu o innowacyjne rozwiązania, budowa korytarzy ekonomicznych
Południowokazachstański	Materiały budowlane, przemysł wydobywczy	Średni	41,18	Szymkient	Położenie większego nacisku na rozwój sektora B+R i szkolnictwa wyższego
Północnokazachstański	Przemysł militarny, maszynowy, rolnictwo	Niski	33,56	Pietropawłowsk	Automatyzacji procesu odprawy celnej, stymulowanie rozwoju usług handlowych i logistycznych
Wschodniokazachstański	Handel, przemysł przetwórczy	Średni	43,73	Ust-Kamienogorsk	Rozwój lokalnego sektora usług handlowych, budowa nowoczesnej infrastruktury logistycznej
Żambylski	Rolnictwo, przemysł wydobywczy	Niski	33,62	Taraz	Aktywizacja sektora prywatnego, rozbudowa infrastruktury i rozwój sektora usług transportowych
Zachodniokazachstański	Przemysł wydobywczy, metalurgiczny, przetwórstwo ropy naftowej	Średni	42,35	Uralsk	Wzrost znaczenia sektora małych i średnich przedsiębiorstw, aktywizacja zawodowa kobiet

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (OECD, 2017b) .

Wnioski dotyczące kształtowania się strumieni handlu zagranicznego Kazachstanu:

Obecna pozycja i renoma stawia Kazachstan w roli lidera regionu Azji Centralnej zarówno w wymiarze gospodarczym jak i politycznym. Ważnym wydarzeniem, zwiastującym długo oczekiwaną liberalizację lokalnego życia politycznego, było dobrowolne ustąpienie w 2019 r. jedyne do tego momentu prezydenta, Nursułtana Nazarbajewa (Ibadildin i Pisareva, 2020). Analizując najważniejszych partnerów handlowych Kazachstanu w ostatnich latach, wyróżniały się przypadki Unii Europejskiej, Chin i Rosji. Szczególnym potencjałem wyróżniają się pozostałe państwa Azji Centralnej, które również są częścią poniższej analizy.

1. Wzmocnienie bilateralnych relacji z państwami Triady³⁸²: Odejście od władzy prezydenta Nazarbajewa, kojarzonego zagranicą z autorytarnym modelem sprawowania władzy (Shukuralieva i Lipiński, 2017), powinno zostać wykorzystane przez nową administrację do wzmocnienia relacji handlowych z rozwiniętymi państwami demokratycznymi. Konieczne jest położenie nacisku na zdywersyfikowanie struktury eksportu, który ciągle nadmiernie opiera się na sektorze wydobywczym³⁸³. Biorąc pod uwagę zaawansowanie ekonomiczne Kazachstanu, jego zbliżenie się do poziomu rozwoju państw uprzemysłowionych jest możliwe, ale jedynie w przypadku ukonstytuowania się tam zaawansowanego zaplecza instytucjonalnego. To powinno powstać w oparciu o wzorce zaczerpnięte z państw rozwiniętych, opierających się na zasadach demokratycznych. Przełożyłoby się to na wzrost jakości życia społeczeństwa i ograniczyłoby rosnący wpływ Chin na gospodarkę (Legieć, 2020a). Pierwsze kroki w tym kierunku zostały poczynione, gdyż 2020 r. weszła w życie *Umowa o Wzmocnionym Partnerstwie i Współpracy z Unią Europejską*, dając początek redefinicji bilateralnych relacji (Marczak i Uvarova, 2016), (New Europe, 2020).
2. Marginalizacja relacji gospodarczych z Rosją: Pozostaje ona do dziś najważniejszym partnerem handlowym Kazachstanu. Jest to efekt łączących oba państwa interesów ekonomicznych, politycznych, położenia geograficznego i liczebności mniejszości rosyjskiej, pozostałej w Kazachstanie po rozpadzie ZSRR (Nurgaliyeva, 2016). Współpracy tej sprzyja też Euroazjatycka Unia Gospodarcza, pomimo swojej orientacji na promowanie interesów Rosji (Bhutia, 2019). Innym problemem jest podobieństwo

³⁸² Czyli członkowie Unii Europejskiej, USA i Japonia. Zob. Ł. Puślecki, *Porównanie Gospodarek Opartych na Wiedzy w Krajach Triady*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 2008, vol. 70, no. 3, s. 111.

³⁸³ W 2019 r. Unia Europejska odpowiadała za 40% całkowitego eksportu Kazachstanu, dzięki czemu była największym jego partnerem handlowym. Kazachstan był w tym przypadku eksporterem netto. Zob. *Kazakhstan: EU trade relations with Kazakhstan. Facts, figures and latest Developments*, European Commission 2019, Dostęp: <https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/kazakhstan/>

w strukturze handlu zagranicznego Kazachstanu i Rosji, gdzie główną rolę odgrywają surowce naturalne. Tym samym efektywna współpraca tych państw w ramach EAUG może być zakłócona walką o ustalenie optymalnych stawek eksportowych dla ich cen (Valijon, 2020). W efekcie Kazachstan powinien minimalizować swoją aktywność handlową w ramach ugrupowania i skupić się na znalezieniu nowych strategicznych partnerów handlowych. Dołączenie do WTO daje mu taką szansę, a wśród kandydatów wyróżnia się przypadek Chin.

3. Zbilansowanie stosunków handlowych z ChRL: Podobnie jak w przypadku Rosji, na dynamikę kształtowania się relacji gospodarczych i politycznych pomiędzy Chinami i Kazachstanem miały wpływ czynniki o charakterze etnicznym. Na początku 1. dekady XXI w. zaczęły formować się pierwsze projekty o charakterze strategicznym, skupione przeważnie wokół kazachskiego sektora wydobywczego. Ich celem była rozbudowa infrastruktury energetycznej, mogącej zapewnić Chinom dostęp do poszukiwanych źródeł surowców naturalnych (Gelvig, 2020). Po 2011 r. Kazachstan stał się nie tylko głównym partnerem handlowym Chin w Azji Centralnej (Jarosiewicz i Strachota, 2013), ale też kluczowym państwem w kontekście projektu *Nowego Jedwabnego Szlaku*. Zacieśnieniu współpracy sprzyjało także nałożenie sankcji gospodarczych na Rosję w 2014 r., co ograniczyło jej możliwość oddziaływania na politykę gospodarczą państw Azji Centralnej (Satke i Galdini, 2015), (Erokhin, 2017). Rosnące uzależnienie kazachskiej gospodarki od chińskiego popytu po raz pierwszy przejawiało się w 2014 r. Chcąc wzmocnić swoją obecność w Kazachstanie, Chiny zadeklarowały wówczas chęć sfinansowania BIZ w ramach ponad 50 projektów o łącznej wartości ok. 20 mld. USD (Yau, 2020). Ich realizacja powinna przyczynić się do zdywersyfikowania gospodarki, jednakże proces ten mógłby zostać okupiony utratą kontroli nad strategicznymi gałęziami przemysłu. Koniecznym wydaje się zbilansowanie współpracy z Chinami i budowanie silnej pozycji regionie Azji Centralnej.
4. Wzmocnienie współpracy z innymi państwami regionu Azji Centralnej: Upadek ZSRR doprowadził do rozluźnienia współpracy w omawianym subregionie. Do czynników, które przyczyniły się do tego zjawiska, należy zaliczyć pojawienie się granic pomiędzy państwami go współtworzącymi, wprowadzenie ruchu wizowego, czy tariff celnych niesprzyjających przepływowi dóbr, osób i usług. Ponadto lata 90-te charakteryzowały się niestabilnością wewnętrzną regionu. Relacje pomiędzy Kazachstanem i Uzbekistanem należy uznać w ostatnich 25 latach za niezbyt dobre. Uzbekistan jeszcze do niedawna rościł sobie prawa terytorialne do kazachskich prowincji zamieszkałych

w większości przez mniejszość uzbecką. Dojście do władzy Shavkata Mirzoyeva poskutkowało zniesieniem licznych wzajemnych barier handlowych (Asanov, Augan i Chukubayev, 2017). Zacieśnienie wzajemnych relacji może również pomóc w znalezieniu nowych rynków zbytu dla kazachskich przedsiębiorstw działających w branżach niezwiązanych z wydobyciem surowców, przyspieszyć dywersyfikację gospodarki i zapewnić napływ brakującej, taniej siły roboczej (Wheeler i Yugai, 2018). W ostatnich latach doszło też do ożywienia relacji gospodarczych z Turkmenistanem, z którym rozpoczęto realizację wspólnych projektów energetycznych i infrastrukturalnych. W świetle powyższych trendów, marginalizacji ulega współpraca z Kirgistanem i Tadżykistanem, co może zostać utrzymane w przyszłości (Bohr, 2019).

6.4.2. Kirgistan

Projektując możliwą ścieżkę rozwoju Kirgistanu w perspektywie nadchodzącej dekady najważniejszym problemem, który wymaga zaadresowania, jest ograniczenie zależności tempa wzrostu gospodarki od napływu przekazów pieniężnych. W 2019 r. ich udział w PKB Kirgistanu wynosił 28%, z czego 60% pochodziło z Rosji³⁸⁴ (Godno, Aidarova i Singh, 2020). Niekorzystną sytuację potęguje niestabilna³⁸⁵ sytuacja ekonomiczna Kirgistanu w minionej dekadzie (Korhonen, 2019). Innym problemem jest pogłębiająca się jego zależność od importu chińskich inwestycji i kredytów w wyniku czego rośnie zadłużenie zagraniczne, osiągające w 2017 r. ok. 30% PKB. Realizacja projektów, mających na celu rozbudowę infrastruktury, też wykazuje się zdominowaniem przez chiński kapitał (Mardell, 2018). Celem sformułowanych poniższej rekomendacji jest zidentyfikowanie obszarów o potencjale rozwojowym, mogących przyczynić się do zrównoważonego postępu Kirgistanu w nadchodzącej dekadzie.

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych w skali całej gospodarki:

1. Ustanowienie sieci instytucji państwowych, wzorem m.in. MITI w Japonii w latach 50-tych, odpowiadających za realizowanie strategii rozwojowej, która powinna być wykonywana w ramach kolejnych planów 5-letnich. Obecnie istnieje w Kirgistanie jedynie ogólna koncepcja rozwoju na lata 2018-2040 (United Nations, 2019).

³⁸⁴Łączny wolumen transferów pieniężnych w całym regionie Azji Centralnej i Kaukazu przekroczył w latach 2010-2019 swoją wartością napływające tam BIZ, inwestycje portfelowa, czy Oficjalną Pomoc Rozwojową.

³⁸⁵ Tym bardziej biorąc pod uwagę, że średnioroczny wzrost gospodarczy Rosji w latach 2010-2019 wynosił 1,93%, na podstawie danych World Bank, patrz: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2019&locations=RU&start=2010>

2. Efektywna alokacja państwowych kredytów i inwestycji, poprzez zespół instytucji finansowych, promujących projekty w branżach strategicznych, wzorem Japonia w latach 50-tych, czy Chiny w latach 90-ych.
3. Położenie nacisku na wzrost znaczenia eksportu w PKB. W tym celu, wzorem Korei Płd. w latach 60-tych, powinny zostać powołane wyspecjalizowane komisje, nakładające realistyczne cele eksportowe i odpowiadające za ich wykonanie.
4. Przemysł odpowiada za 80% całkowitej wartości eksportu, co przekłada się na ok. 20% PKB (The Government of the Kyrgyz Republic, 2019). Wzorem m.in. Japonii z początku lat 60-tych i Korei Płd. dekadę później, konieczna jest dywersyfikacja kirgiskiego sektora wytwórczego o branże zaawansowane technologicznie.
5. Promowanie eksportu powinno pociągnąć za sobą wyselekcjonowanie strategicznych, z perspektywy rozwoju, branż kapitałochłonnych, podobnie jak miało to miejsce m.in. po 2010 r. w Wietnamie. Obecnie zalicza się do nich m.in. branżę tekstylną, elektronikę i przemysł wydobywczy (The Government of the Kyrgyz Republic, 2018).
6. Czerpiąc z przykładu Tajwanu w latach 50-tych, eksporterzy z wybranych branż strategicznych, powinni móc czerpać korzyści z ulg podatkowych, będących zachętą do podwyższania jakości oferowanych przez nich dóbr i usług.
7. Ujednolicenie standardów produkcyjnych Kirgistanu do wymagań obowiązujących w Euroazjatyckiej Unii Gospodarcza (Peyrouse, 2015), powinny przyczynić się do wzrostu konkurencyjności przedsiębiorstw i wzrostu ich dochodów z eksportu.
8. Wzorem Singapuru z początku lat 60-tych, władze Kirgistanu powinny stworzyć pakiet zachęt dla inwestorów zagranicznych, składający się nie tylko z ulg fiskalnych, ale również zaplecza zajmującego się ich kompleksową obsługą.
9. Poprawa klimatu inwestycyjnego, wzorem Hongkongu w latach 50-tych, poprzez redukcję ograniczeń hamujących napływ kapitału prywatnego do gospodarki.
10. Stymulowanie rozwoju sektora prywatnych MŚP w branżach przemysłu lekkiego, wzorem Hongkongu w latach 60-tych i Chin w latach 80-tych.
11. Będąc ważnym państwem w koncepcji *Nowego Jedwabnego Szlaku* (Sternberg, Ahearn i McConnell, 2017), powinno wzrosnąć znaczenie sektora usług biznesowych w PKB, wzorem Singapuru w latach 80-tych.
12. Kirgistan powinien dążyć do utrzymania konglomeratów państwowych gałęziach przemysłowych, w których mógłby on osiągnąć międzynarodową konkurencyjność w przyszłości (przykład Chin w latach 90-tych) (OECD, 2018c).

13. Zwiększenie wpływów budżetowych, uzyskanych dzięki rosnącej wartości eksportu władze powinny przeznaczyć na następujące cele:
 - a. Biorąc przykład z Japonii w latach 60-tych i Singapuru dekadę później, konieczny jest wzrost wydatków na edukację i szkolenia (UNIDO, 2018).
 - b. Rozbudowę usług socjalnych i instytucji prawnych, pomagających w budowie, wzorem Korea Płd. w latach 60-tych, zaufania na linii państwo-społeczeństwo.
 - c. Rozbudowa infrastruktury drogowej, handlowej i logistycznej. Podobnie jak w Malezji w latach 90-tych, napływ BIZ mógłby pociągnąć za sobą formowanie się korytarzy ekonomicznych i dywersyfikację gospodarki (ADB, 2018b).
14. Promowanie specjalizacji produkcyjnej w ujęciu regionalnym, podobnie jak miało to miejsce w Japonii w latach 60-tych i Tajwanie w latach 70-tych, poprzez alokowanie w poszczególnych regionach wybranych branż przemysłowych.
15. Decentralizacja procesu decyzyjnego i wzmocnienie niezależności regionów, wzorem Chin z lat 80-tych, w celu zwiększenia efektywności ich zarządzania, samodzielności i stymulowania w nich tworzenia się specyficznych bodźców rozwojowych.
16. Reklamowanie Kirgistanu na forum międzynarodowym jako stabilnego partnera, dysponującego zasobami taniej i wykwalifikowanej siły roboczej. Podobne działania miały miejsce w Singapurze w latach 60-tych i w Wietnamie w minionej dekadzie.
17. Wzorem Kambodży, rozszerzenie praw własności również w sektorze nieformalnym, który w 2018 r. odpowiadał za ok. 24% PKB (The Government of the Kyrgyz Republic i Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic, 2020).
18. Położenie nacisku na rozwój turystyki, której udział w PKB cechuje się w ostatnich latach tendencją wzrostową (IMF, 2020).

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych na poziomie poszczególnych regionów:

W ostatnich latach władze Kirgistanu położyły większy nacisk na kwestię regionalnego rozwoju gospodarczego. Obecnie realizowana jest *Koncepcja Polityki Regionalnej Republiki Kirgistanu na lata 2018-2022*, której celem jest identyfikacja przewag konkurencyjnych poszczególnych prowincji. Jednym z priorytetowych celów kirgiskich władz w nadchodzącej dekadzie jest zagwarantowanie dynamicznego rozwoju branży energetycznej, która ma stać się kluczowym czynnikiem postępu. Od 2018 r. władze realizują politykę ocieplania klimatu inwestycyjnego, m.in. poprzez rozbudowę mechanizmu ochrony interesów inwestorów i liberalizację podatków i polityki celnej (Komendantova i inni, 2018a). Poniżej zaprezentowane regionalne inicjatywy rozwojowe przedstawiono w oparciu o (Komendantova i inni, 2018b).

1. Obwód czujski i Biszkek – są najbardziej rozwiniętymi przemysłowo regionami. W 2018 r. odpowiadały łącznie za 58% produkcji przemysłowej, generując 51% PKB. Główną rolę odgrywała w tym procesie branża hutnicza, wydobywcza i odzieżowa. W regionie znajduje się ok. 60% zakładów szwalniczych oraz dwa parki przemysłowe skupione w tym sektorze (Tilekeyev, Tokubek i Kirbasheva, 2020). Bliskość granicy z Kazachstanem i stosunkowo dobrze rozbudowana infrastruktura (Karymshakov i Sulaimanova, 2019), sprawiają że region ten jest największym odbiorcą BIZ. Cierpi on jednak na rozproszenie przedsiębiorstw³⁸⁶ i niską rentowność państwowych konglomeratów. Wzorem Chin, powinny zostać one objęte programem restrukturyzacji i modernizacji (CAREC, 2019). Zalecane jest też położenie nacisku na promocję współpracy na linii biznes-państwo-nauka (Korea Płd). Więcej w Tabela 77.
2. Obwód issykkulski – odpowiada za 12% PKB, będąc jednym z najmniej zaludnionych regionów Kirgistanu. Na jego terenie jest zlokalizowana ważna dla eksportu Kirgistanu kopalnia złota „Kumtor” (Mogilevskii, Abdrazakova i Chalbasova, 2015). Po 2010 r. rozwija się tam też sektor turystyczny (Nazgul, 2017), co miało pozytywny wpływ na dywersyfikację gospodarki w regionie (Mogilevskii i inni, 2017). Wzmacnianie praw własności i znoszenie limitów inwestycyjnych (wzorem Tajwanu i Chin) powinny przyczynić się do napływu BIZ i rozbudowy infrastruktury (UNCTAD, 2016). Wzorem Tajwanu, na kolejnych etapach rozwoju obwodu, powinny powstać sieć instytucji, przyciągających kapitał do branż strategicznych.
3. Obwód naryński i tałaski – Są najmniej rozwiniętymi (odpowiadają za 6% PKB) i zaludnionymi regionami. Biorąc pod uwagę ich rolniczy charakter, nacisk powinien tam zostać położony na rozwój przemysłu lekkiego, skupionego wokół przetwórstwa spożywczego (Tilekeyev, Mogilevskii, Abdrazakova i Dzhumaeva, 2018). Wzorem Tajwanu i Chin, modernizacja obszarów wiejskich powinna skutkować wzrostem efektywności rolnictwa³⁸⁷ i pojawieniem się nadwyżek, przeznaczanych na eksport. Bliskość granicy z Chinami i Kazachstanem sprzyjałaby powstawaniu specjalnych stref ekonomicznych, wspierających wymianę handlową i napływ BIZ do branż kapitałochłonnych w regionie (OECD, 2014).

³⁸⁶ W 2018 r. aż 97% wszystkich zarejestrowanych firm w Biszkeku było zaklasyfikowane do kategorii małego biznesu, 2% średniego i tylko 1% posiadało status dużych przedsiębiorstw. Łączna liczba wszystkich działających tam podmiotów gospodarczych wynosiła w tym czasie 62,6 tys.

³⁸⁷ Obecnie odpowiada on za 12,1% PKB, na podstawie danych Banku Światowego <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=KG>, przy jednoczesnym zatrudnieniu w nim prawie 20% populacji (19,3%), na podstawie danych z Banku Światowego <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=KG>

4. Obwód oszyński i miasto wydzielone Osz – jest to najludniejsza część Kirgistanu, odpowiedzialna za wytworzenie 16% PKB. Dominującą gałęzią przemysłu jest sektor wydobywczy, a potencjałem rozwojowym wykazują się sektory budowlany i tekstylny. Miasto Osz ma ambicje i potencjał na stanie się centrum logistycznym w regionie, pośredniczącym w handlu między Chinami, a Tadżykistanem i Uzbekistanem (UNECE, 2020). Osiągnięcie tego celu wydaje się być możliwe jedynie w przypadku rozbudowy infrastruktury transportowej w całym omawianym regionie. Wydaje się on być optymalnie zlokalizowany z perspektywy chińskich przedsiębiorstw, chcących eksportować swoje towary do państw Azji Centralnej i Południowej (przypadek Hongkongu). W celu maksymalizacji korzyści płynących z tego procesu, należy rozbudować, wzorem Singapuru, sektor usług biznesowych i handlowych.
5. Obwód dżalalabadzki – jest drugim najbardziej zaludnionym regionem Kirgistanu (19% populacji), wytwarzającym 11% PKB. Biorąc pod uwagę potencjał energetyczny prowincji, wpisuje się ona w realizację jednego ze strategicznych celów rozwojowych, tj. uniezależnienia się od importu energii i przeistoczenia się w jej eksportera (UNECE, 2018). Aby osiągnąć ten cel konieczna jest jednak rozbudowa infrastruktury i sformułowanie przejrzystego prawa inwestycyjnego (World Bank, 2017d). Biorąc pod uwagę charakter sektora, współpraca z podmiotami zagranicznymi powinna odbywać się w ramach spółek *joint-venture* (przykład Chin). Ponadto powinna ona pociągać za sobą alokację klastrów przemysłowych i technologicznych, skupionych na rozwoju innowacyjnych koncepcji z zakresu odnawialnych źródeł energii (wzorem Tajwanu).
6. Obwód batkeński – generuje 4% PKB i odpowiada za 2% produkcji przemysłowej. Biorąc pod uwagę jego specyfikę geograficzną (górzyste położenie), brak dużych miast, słabo rozbudowaną infrastrukturę i niewielki areał pól uprawnych, region ten powinien postawić na rozwój poprzez turystykę oraz lokalizację specjalnych stref ekonomicznych (wzorem Chin). Mając na uwadze dogodne położenie geograficzne pod względem rocznego nasłonecznienia, region ten mógłby także postawić na rozbudowę infrastruktury energetycznej, wpisując się tym samym w jeden z priorytetowych celów rozwojowych. Biorąc pod uwagę te czynniki, powinny pojawić się w regionie inicjatywy wspierające sektor innowacyjnych MŚP i instytutów badawczych (przykład Korei Płd.), przyczyniających się do specjalizacji w dziedzinie odnawialnych źródeł energii (Baibagyshov i Degembaeva, 2019).

Tabela 77 Proponowane czynniki rozwoju Kirgistanu w ujęciu regionalnym

Region	Dotychczasowa specjalizacja przemysłowa	Udział w PKB (%)	Udział w produkcji przemysłowej	Stolica regionu	Proponowane czynniki rozwoju
Czujski	Branża hutnicza, metalurgiczna i tekstylna	16	Wysoki (42%)	Tokmok	Restrukturyzacja i modernizacja państwowych konglomeratów działających w branżach strategicznych, promowanie innowacji i eksportu lokalnych przedsiębiorstw poprzez sieć specjalnych stref i klastrów przemysłowych
Biskek (miasto wydzielone)	Przetwórstwo spożywcze, branża tekstylna, usługi handlowe i biznesowe	35	Średni (15%)	-	Rozwijanie sektora usług, dalsza specjalizacja w branży tekstylnej, promowanie współpracy na linii biznes-państwo-ośrodki badawcze
Issykkulski	Przemysł wydobywczy, turystyka, przetwórstwo spożywcze	12	Wysoki (25%)	Karakoń	Rozwój sektora turystycznego, poprawa klimatu inwestycyjnego, rozbudową lokalnej infrastruktury, modernizacja sektora wydobywczego
Naryński i Tałaski	Rolnictwo, przemysł wydobywczy,	6	Niski (łącznie 1,5%)	Naryn i Tałas	Oparcie specjalizacji w regionach o przetwórstwo spożywcze, promowanie wymiany handlowej z państwami granicznymi poprzez lokowanie na terenach przygranicznych specjalnych stref ekonomicznych
Oszyński (razem z miastem wydzielonym Osz)	Branża tekstylna, budownictwo, przemysł wydobywczy	12	Niski (4%)	Osz	Rozbudowa lokalnej infrastruktury transportowej i logistycznej, rozwój sektora usług biznesowych i handlowych, wdrożenie specjalnego korytarza ekonomicznego
Dżalalabadzki	Branża tekstylna, sektor energetyczny, przemysł rafineryjny i wydobywczy	11	Średni (10%)	Dżalalabad	Rozbudowa infrastruktury energetycznej, przyciągnięcie BIZ do branży energetycznej, alokacja klastrów technologicznych dedykowanych rozwojowi alternatywnych źródeł energii, modernizacja branży tekstylnej
Batkeński	Przemysł wydobywczy	4	Niski (2%)	Batken	Turystyka, lokalizacja specjalnych stref ekonomicznych, promujących handel z sąsiadami, promowanie małych i średnich przedsiębiorstw oraz instytucji badawczych działających w sektorze odnawialnych źródeł energii

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (Komendantova i inni, 2018a)

Wnioski dotyczące kształtowania się strumieni handlu zagranicznego Kirgistanu:

Kirgistan, od momentu upadku Związku Radzieckiego, wyróżniał się na tle pozostałych państw Azji Centralnej swoim liberalizmem politycznym i gospodarczym (Gortat, 2016). Do 2010 r. prowadził on wielowektorową politykę zagraniczną, balansując pomiędzy mającą duży wpływ na kształtowanie się relacji w regionie Rosją, rosnącymi w siłę Chinami i państwami zachodnimi tj. EU i USA. W kolejnej dekadzie³⁸⁸ (Górecki, 2017), wzrosło zaangażowanie w integrację regionalną. Za przykład może np. posłużyć Uzbekistan, z którym uregulowano spory graniczne i zainicjowano projekty, mające na celu zwiększenie bilateralnej wymiany handlowej (Kainazarova, 2018). Na początku 2021 r., wraz ze zmianą ustroju na republikę prezydencką, spodziewane jest większe zbliżenie z Rosją (Marszewski, 2021). Biorąc pod uwagę te wydarzenia i otoczenie geograficzne i priorytetowymi partnerami handlowymi powinny pozostać państwa EAEU, Chiny, Uzbekistan i Turcja.

1. Wzmocnienie bilateralnych relacji z państwami Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej:

Sugerowany w przypadku Kazachstanu zwrot w kierunku rozwiniętych gospodarczo demokracji zachodnich jest w przypadku Kirgistanu o tyle trudny, gdyż nie dysponuje on porównywalnych zasobów surowców naturalnych i tym samym nie przyciąga w podobnym stopniu uwagi zachodnich inwestorów. W efekcie, ważnym dla władz powinno być budowanie pozycji solidnego partnera w ramach Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej³⁸⁹ (EEC, 2019). W pierwszych latach po jego przystąpieniu do tego ugrupowania (2015 r.), zauważalny był wzrost napływu BIZ z państw członkowskich i państw trzecich. Zostały one przeznaczone m.in. na infrastrukturę, sektor energetyczny i modernizację przemysłu (Akhmetzaki i Mukhamediyev, 2017). Wstąpienie Kirgistanu do EAEU powinno nieść za sobą także korzyści wynikające z ujednoczenia stawek celnych, wzrostu mierzalności i transparentności przepływów towarów pochodzących z państw trzecich, uproszczenia procedur importowych i położenie nacisku na formalizację i instytucjonalizację rynku pracy. Jest to istotne z punktu widzenia Kirgistanu, gdyż w kategorii napływów kapitałowych wciąż dominują zagraniczne przekazy pieniężne od diaspory zagranicznej (Mogilevskii, Thurlow i Yeh, 2018).

³⁸⁸ Należy mieć jednak na uwadze fakt, że w tym samym czasie nasilił się podział pomiędzy bogatszymi i bardziej zrusyfikowanymi prowincjami północnymi, a rolniczym i muzułmańskim, zorientowanym w większym stopniu na Chiny południem. Więcej na temat aspektu etnicznego w życiu gospodarczym i politycznym Kirgistanu m.in. w opracowaniu Miarki. Zob. A. Miarka, „*Tulipanowa Rewolucja w Kirgistanie – wybrane aspekty*”, Nowa Polityka Wschodnia 2017, vol. 4, no. 15, s. 43-59.

³⁸⁹ W 2018 r. Kirgistan był najbiedniejszym państwem w ramach tego ugrupowania, a średnie miesięczne wynagrodzenie wynosiło tam 229 USD. Dla porównania, przedostatnia w tym porównaniu Armenia, osiągnęła poziom 349 USD, a najlepiej wypadająca w tym zestawieniu Rosja, 718 USD.

2. Zbilansowanie relacji gospodarczych z Chinami: W ostatniej dekadzie rosła zależność Kirgistanu od chińskiego kapitału i bilateralnej wymiany handlowej³⁹⁰. Pomimo tego, władze ciągle traktują ChRL jako potencjalnie duży rynek zbytu dla rodzimych przedsiębiorstw i źródło brakującego kapitału. Dlatego też od początku wspierają one ideę *Nowego Jedwabnego Szlaku*, widząc w nim szansę na wzrost znaczenia eksportu w PKB, dywersyfikację gospodarki i zbliżenia do rynku globalnego (Zhang H. , 2015). Decyzja o przystąpieniu do EAEU przyczyniła się jednak do pogorszenia warunków dla prowadzenia handlu bilateralnego. Sytuacja ta powinna zostać wykorzystana przez Kirgistan do specjalizacji w branżach przemysłu lekkiego, w celu zaspokojenia popytu wewnętrznego na dobra konsumpcyjne i uniezależnienia się od ich importu z Chin. Ponadto możliwość partycypowania w Euroazjatyckim Funduszu Stabilizacji i Rozwoju i Kirgisko-Rosyjskim Funduszu Rozwoju, powinna pomóc w pozyskaniu źródeł dla finansowania projektów strategicznych (Eurasian Development Bank, 2019).
3. Nawiązanie strategicznego partnerstwa z Uzbekistanem: Procesowi umacniania pozycji Kirgistanu w ramach EAEU i minimalizowania uzależnienia procesów rozwojowych od Chin, powinno towarzyszyć położenie większego nacisku na ustabilizowanie relacji z Uzbekistanem. Od kilku lat państwo to prowadzi politykę otwarcia na współpracę regionalną. Pomimo wzajemnych konfliktów na tle terytorialnym i etnicznym³⁹¹, które doprowadziły do ochłodzenia relacji po rozpadzie ZSRR³⁹², od 2018 r. ma miejsce ożywienie w ruchu transgranicznym, głównie dzięki rozwojowi turystyki w Kirgistanie³⁹³ (Alieva, Mogilevskii, Enikeeva i Bolotbekova, 2020). Ponadto w ostatnim czasie doszło do zawarcia porozumienia o podwojeniu wartości wymiany handlowej (Abdulkerimov, 2021), deklaracji o chęci zacieśnienia wzajemnych działań na arenie międzynarodowej i podpisania szeregu porozumień o współpracy (The Asian Times, 2021). Oba państwa zakończyły również negocjacje dotyczące wcześniejszych sporów granicznych dzięki czemu, po 30 latach od rozpadu ZSRR, ustalono ostateczną granicę pomiędzy nimi (Putz, 2021b). W efekcie tych działań kirgiscy producenci mogą uzyskać ułatwiony dostęp do najludniejszego rynku Azji Centralnej.

³⁹⁰ Wartość importu Kirgistanu z Chin przewyższała 100-krotnie wartość eksportu w przeciwną stronę w 2015 r.

³⁹¹ Do chwili obecnej na terytorium Kirgistanu znajdują się dwie enklawy uzbeckie (Soch i Szachimardan) i jedna Tadżycka (Woruch), gdzie do niedawna dochodziło do zatargów na tle etnicznym. Zob. J. Lang, *Etniczne i graniczne napięcia kirgisko-uzbeckie*, Ośrodek Studiów Wschodnich w Warszawie, 09.01. 2013 r., Dostęp: <https://www.osw.waw.pl/publikacje/analizy/2013-01-09/etniczne-i-graniczne-napiecia-kirgisko-uzbeckie>

³⁹² Do tego stopnia, że w latach 2010-2017 granica lądowa pomiędzy oboma państwami była zamknięta.

³⁹³ Liczba uzbeckich turystów odwiedzających Kirgistan wzrosła pomiędzy 2018 i 2017 r. z 380 tys. do 2.7 mln, dzięki czemu stali się oni 3. najchętniej odwiedzającą nacją, za Kazachami i Rosjanami.

4. Rozwijanie współpracy z Turcją: Niedługo po rozpadzie ZSRR, doszło do zbliżenia Kirgistanu z Turcją, dla której cały obszar Azji Centralnej, stał się w tym czasie jednym z priorytetów w kirgiskiej polityce zagranicznej (Caman i Akyurt, 2011). Na początku XXI w. Kirgistan stał się największym odbiorcą tureckich BIZ w regionie³⁹⁴, a niedługo później również tureckich paczek pomocowych³⁹⁵. W 2013 r. władze Kirgistanu zadeklarowały chęć naśladowania tureckiego modelu w ujęciu gospodarczym i politycznym (Wheeler T. , 2013). W drugiej dekadzie XXI w. wzrosła liczba wspólnych projektów inwestycji w sektorze edukacyjnym, kulturalnym (Akylbayev, 2016) i budowlanym (Köstem, 2019). W ostatnim czasie powstał również zarys umowy o zacieśnieniu współpracy w sektorze energetycznym i wydobywczym. Co więcej, saldo bilateralnej wymiany handlowej w 2017 r., charakteryzowało się niewielkim deficytem i wykazywało pozytywną tendencję dla Kirgistanu. Powinna ona zostać utrzymana także w przyszłości, w dużej mierze dzięki nałożeniu na Iran w sankcji gospodarczych przez państwa zachodnie (Rahimi i Heydari, 2020).

6.4.3. Tadżykistan

Tadżykistan jest najmniej zurbanizowanym państwem w regionie Azji Centralnej³⁹⁶, gdzie jedynie 27% społeczeństwa zamieszkuje miasta. W efekcie, ok. 50% wszystkich zatrudnionych pracuje w rolnictwie³⁹⁷, które odpowiada za blisko 20% gospodarki³⁹⁸. Dlatego też pierwszym celem obecnych władz powinno być zmniejszenie uzależnienia rozwoju gospodarczego od branż podstawowych, przenosząc jego ciężar na sektory przemysłu i usług (ADB, 2015b). Ponadto, podobnie jak ma to miejsce w Kirgistanie, większość kapitału zagranicznego napływającego stanowią przekazy pieniężne (Babagaliyeva, Kayumov, Mahmadullozoda i Mustaeva, 2017). Innym problemem jest konieczność przeprowadzenia reform strukturalnych,

³⁹⁴ Sprzyjało temu m.in. powołanie w 2008 r., wraz z Azerbejdżanem, Kazachstanem i Turcją, Zgromadzenia Parlamentarnego Państw Turekojęzycznych, którego celem było zacieśnianie współpracy pomiędzy tymi państwami na tle relacji gospodarczych, prawno-politycznych, kulturalnych i społecznych. Zob. S. Kostem, *Geopolitics, identity and beyond. Turkey's renewed interest in the Caucasus and Central Asia*, w: *Turkey's Pivot to Euroasia*, pod. red. E.Ersen, S. Kostem, Routledge 2019.

³⁹⁵ W 2013 r. Kirgistan był, zdaniem Hausmann i Lundsgaarde [trzecim odbiorcą tureckiej pomocy w ogóle, jedynie za Syrią i Egiptem, której wartość w tym czasie wyniosła ok. 100 mln. USD. Zob. J. Hausmann, E. Lundsgaarde, *Turkey's Role in Development Cooperation*, United Nations University Centre for Policy Research Helsinki 2015, s. 2.

³⁹⁶ Na podstawie danych Banku Światowego, patrz więcej <https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS?locations=TJ-KG-TM-UZ-KZ>

³⁹⁷ Na podstawie danych Banku Światowego, patrz więcej <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=TJ-KG-TM-UZ-KZ>

³⁹⁸ Na podstawie danych Banku Światowego, patrz więcej <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=TJ-KG-TM-UZ-KZ>

które powinny objąć swoim zasięgiem rynek pracy i niedostatecznie rozwinięty sektor finansowy. Tadżykistan jest najslabiej rozwiniętym państwem w regionie, na co wpłynęły nie tylko wyżej przedstawione argumenty, ale również wojna domowa tocząca się w latach 1992-1997. Dopiero po jej zakończeniu rozpoczął się proces odbudowy gospodarki, która musi mierzyć się dziś z problemami, małej dywersyfikacji partnerów handlowych, słabo rozwiniętą infrastrukturą, czy wciąż nikłą aktywność zawodowa kobiet (EBRD, 2020). Poniższe wnioski mają na celu wskazanie obszarów, które mogą przyczynić się do zrównoważonego rozwoju gospodarczego w 3. dekadzie XXI w.

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych w skali całej gospodarki:

1. Wstąpienie Tadżykistanu do WTO w 2013 r., przyczyniło się do liberalizacji życia gospodarczego, na czym skorzystał sektor prywatny. Tym niemniej, aby osiągnąć cele 15-letniego (2016-2030) Planu Rozwoju Narodowego, konieczna jest dywersyfikacja gospodarki, przekładająca się na wzmocnienie w pozycji prywatnych MŚP (wzorem Tajwanu w latach 60-tych) (Madzhanova, 2017), (Price, 2018).
2. Utrzymanie pod zarządem państwa przedsiębiorstw o strategicznym znaczeniu oraz ich modernizacja, m.in. w branży aluminiowej. Wzorem Japonii w latach 50-tych i Korei Płd. dekadę później, powinny one stanowić główne źródło dochodów eksportowych, w przyszłości finansujących dywersyfikację gospodarki (Jenish N. , 2018).
3. Realizacji celów rozwojowych w rozbiciu o plany średnioterminowe, przy zwiększeniu udziału eksportu w PKB. Centralną rolę w tym procesie powinien odgrywać sektor prywatny, marginalizujący udział państwowych konglomeratów przemysłowych w PKB (Jenish N. , 2019). Przykładem sugerowanego działania byłoby połączenie strategii Korei Płd. z lat 60-tych z wariantem tajskim lat 70-tych i 80-tych.
4. Położenie nacisku na rozwój infrastruktury energetycznej. Tadżykistan posiada obecnie 8. największy na świecie potencjał hydroenergetyczny. Inwestycje w tym obszarze mogłyby mieć przełożenie na zmianę statusu Tadżykistanu z importera w eksportera energii (Akhrova, Mukimova i Razykov, 2014). Pomimo sukcesów³⁹⁹ na tym polu, kluczowe dla jego realizacji cele wciąż nie zostały osiągnięte (Khashimov, 2020).

³⁹⁹ Należy do nich zaliczyć m.in. redukcję liczby firm zagrożonych nieregularnymi dostawami energii z ponad 10% w 2013 r. do 8,4% w 2019 r. Tym niemniej, jest to wynik ciągle znacznie poniżej średniej dla państw europejskich i Azji Centralnej, gdzie odsetek ten sięga 3,8%. Tadżykistan zajmuje obecnie dopiero 163 pozycję, na 190 przypadków, w rankingu łatwości uzyskania energii elektrycznej.

5. Innym obszarem, wymagającym zaangażowania inwestycyjnego ze strony państwa, jest sektor B+R. Niska innowacyjność była do niedawna jednym z głównych czynników hamujących rozwój gospodarczy (UNECE, 2015). Wzorem Tajwanu w latach 70-tych i Korei Płd., powinno dojść do rozbudowania sieci instytutów badawczych, ściśle współpracujących z administracją państwową i biznesem.
6. Położenie nacisku na wzrost wykształcenia lokalnej siły roboczej i podniesienie poziomu edukacji ogółem, wzorem Singapuru w latach 70-tych (Ilolov i Sakina, 2017).
7. Podniesienia poziomu szkolnictwa wyższego. W ostatnich 15 latach można zauważyć inicjatywy, mające na celu zachęcenie uniwersytetów z państw bardziej rozwiniętych (głównie Rosji) do otwierania swoich filii w Tadżykistanie (DeYoung, Kataeva i Jonbekova, 2018). Wzorując się na przykładzie Singapuru z przełomu lat 90-tych i początku XXI w., Tadżykistan mógłby zostać regionalnym centrum edukacyjnym, przyciągającym specjalistów, stymulujących wzrost udziału sektora B+R w PKB.
8. Rozwój inicjatyw biznesowych z zakresu branż cyfrowych. W ostatnich latach sukcesy międzynarodowe odnosiły głównie lokalne firmy działające w branży finansowej, transportowej i handlu elektronicznym (Aliyev, 2020). Dostrzega się potencjał w młodej części populacji, która w niedalekiej przyszłości może odpowiadać za transformację, niedostosowanego obecnie do struktury demograficznej, rynku pracy.
9. Zacieśnienie współpracy z organizacjami międzynarodowymi. Wzorem Japonii i Tajwanu w latach 50-tych, pozyskanie korzystnych linii kredytowych na modernizację mogłoby pomóc w przezwyciężeniu niestabilności systemu finansowego. Obecnie brak kapitału prowadzi do ograniczonych możliwości kredytowania przedsiębiorstw prywatnych i niewielkich oszczędności budżetowych (Mogilevskii i Asadov, 2018).
10. Innym problemem, negatywnie przekładającym się na bilans handlowy Tadżykistanu, jest polityka kontrolowanego kursu walutowego *somoni* (World Bank, 2017e), który jest w dużym stopniu skorelowany z wartością napływających przekazów pieniężnych (Soltonov, 2019). Sugerowanym instrumentem do zastosowania w tym przypadku, jest deprecjacja kursu i zmiana jego reżimu z kontrolowanego na stały, bądź pełzający. Przypadki Japonii i Korei Płd. i w ostatnim czasie Wietnamu, pokazują, że jest on skuteczny w przypadku gospodarek na wczesnym etapie rozwoju.

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych na poziomie regionów:

1. Wilajet sogdyjski – charakteryzuje się potencjałem handlowym, szczególnie po otwarciu się Uzbekistanu na współpracę regionalną w 2016 r. W mogłyby powstać w regionie,

na zasadzie spółek *joint-venture*, holdingi odpowiedzialne za rozbudowę infrastruktury ułatwiającej bilateralną wymianę handlową. Do innych rekomendacji, należy zaliczyć możliwości wprowadzenia preferencyjnych zasad odprawy celnej i liberalizacji ograniczeń handlowych, z czasem mogących prowadzić np. do zawarcia porozumienia o wolnym handlu z Uzbekistanem (World Bank, 2020f). Eksklawa Woruch, mogłaby z kolei posłużyć powstaniu specjalnej strefie gospodarczej, napędzającej współpracę handlową pomiędzy tymi państwami.

2. Wilajet administrowany centralnie – zlokalizowany centralnie w Tadżykistanie, jest siedzibą Tadżyckiego Przedsiębiorstwa Aluminiowego⁴⁰⁰, odgrywającego kluczową rolę w przemyśle. Omawiane terytorium, ze względu na swoje strategiczne położenie (bliskość do stolicy, Duszanbe i granic z Uzbekistanem i Kirgistanem) ma też największy potencjał z perspektywy napływu BIZ (Jacobs i Camargo, 2020). W celu ich przyciągnięcia, konieczna jest rozbudowa infrastruktury transportowej, wzorem Japonii w latach 60-tych, skupiającej się wokół kluczowych ośrodków przemysłowych w regionie. Co więcej, korzystając z doświadczeń Malezji w latach 90-tych, skutecznym rozwiązaniem mogłaby być budowa specjalnego korytarza przemysłowego. Powinien on skupić się na przyciąganiu inwestycji m.in. do przemysłu chemicznego, który uchodzi za strategiczną gałąź gospodarki⁴⁰¹ (Embassy of Switzerland, 2020a).
3. Wilajet chatłoński – to najludniejsza część Tadżykistanu (ok. 35% społeczeństwa), ale też jedna z najslabiej rozwiniętych (World Bank, 2019f). Głównym problemem jest przestarzała infrastruktura irygacyjna, od której w znacznej mierze uzależnione jest lokalne rolnictwo (WFP, 2017). Dlatego też, oprócz położenia nacisku na jego modernizację, wzorem Chin w latach 80-tych i Wietnamu w latach 90-tych, konieczny rozwój infrastruktury irygacyjnej w regionie. Znajdują się w nim największe zapory wodne Tadżykistanu, zlokalizowane przy miastach Rogun, Sangtudzie i Kambaracie (Belyaev, Savelyev i Chudinova, 2018), dzięki którym Tadżykistan z importera energii, może się już niedługo przeistoczyć w jej eksportera (Shadrina, 2019).

⁴⁰⁰ Obecnie jednym z jego największych udziałowców stał się chiński koncern China Machinery Engineering Corporation, który nabył w 2019 r. pakiet opcji o łącznej wartości 545 mln. USD. Tym samym wzrósł stopień uzależnienia tadżyckiej gospodarki od chińskiego kapitału w strategicznych dla niej branżach, Zob. *Report: Tajikistan to yield share in aluminum plant to China*, Eurasianet, 05.12. 2019, dostęp: <https://eurasianet.org/report-tajikistan-to-yield-share-in-aluminum-plant-to-china>

⁴⁰¹ Do innych zalicza się sektor energetyczny, na czele z konsekwentnie rozbudowywaną siecią elektrowni wodnych, branżę budowlaną, skupioną na infrastrukturze drogowej i mieszkaniowej, a także takie sektory produkcyjne jak przetwórstwo spożywcze i przemysł tekstylny. Na osobne wyróżnienie zasługuje przemysł wydobywczy i górnictwo, które dzięki stopniowej modernizacji, dopiero teraz są w stanie czerpać korzyści z posiadanych zasobów surowcowych.

4. Górskobadachszański Wilajet Autonomiczny – jest najsłabiej rozwiniętym, rolniczym regionem Tadżykistanu, zajmującym blisko 45% powierzchni Tadżykistanu, ale zamieszkanym jedynie przez 3% populacji. Ze względu na swoje położenie, lokalna infrastruktura jest słabo rozwinięta. Wśród branż, które mogą przyczynić się rozwojowi prowincji, zalicza się rolnictwo i turystykę (World Bank, 2019e). Ta ostatnia wykazuje się potencjałem rozwojowym i już teraz Tadżykistan (World Bank, 2019g) wzorem Kambodży, może w oparciu o ten sektor zacząć budować swoją specjalizację.
5. Duszanbe – podążając za przykładu Singapuru z przełomu XX i XXI w., miasto to może stać się w niedalekiej przyszłości centrum skupiającym filie uniwersytetów i instytutów badawczych z państw ościennych. W 2015 r. w stolicy znajdowały się siedziby sześciu z siedmiu uniwersytetów i pracowało tam 80% kadry naukowej (ADB, 2015a). W ten sposób Duszanbe mogłoby zyskać unikatowy, w skali regionu Azji Centralnej, status ośrodka naukowego, przyciągającego brakującą kadrę specjalistów z zagranicy, którzy mogliby w niedalekiej przyszłości przyczynić się do przyspieszenia rozwoju gospodarczego (Strokova i Ajwad, 2017). Potencjałem wykazuje się też sektor finansowy, którego konsolidacja (wzorem Singapuru z lat 90-tych), mogłaby się przyczynić do stabilizacji gospodarki w skali makro (United Nations, 2017).

Wnioski dotyczące kształtowania się strumieni handlu zagranicznego Tadżykistanu:

1. Nawiązanie strategicznego partnerstwa z Kirgistanem i Uzbekistanem: Zaprzysiężenie w 2016 r. na prezydenta Uzbekistanu Mirzoyeva, poskutkowało rozmrożeniem relacji z Tadżykistanem, od 15 lat pozostających w zawieszeniu. W 2018 r. oba państwa podpisały 27 porozumień o współpracy w różnych sferach, skupiając się głównie na sektorze energetycznym. Ponadto otworzono zamknięte przejścia graniczne i wznowiono ruch bezwizowy pomiędzy państwami (World Bank, 2018c). Zakłada się, że zbliżenie to może pozytywnie wpłynąć na poziom życia obywateli Tadżykistanu, którzy powinni skorzystać z ułatwionego dostępu do rynku uzbeckiego i stabilizacji sytuacji politycznej w regionie Azji Centralnej (Sukhrob, 2020). Podobna sytuacja ma miejsce w relacjach z Kirgistanem, który w ostatnich latach, poprzez uczestnictwo w projekcie energetycznym CASA-1000, też zyskał na znaczeniu w polityce zagranicznej Tadżykistanu. Powstałe w wyniku jego realizacji nadwyżki energetyczne⁴⁰², powinny być niedługo być eksportowane do Afganistanu i Pakistanu (Yodgorov, 2018).

⁴⁰² Ich rekonstrukcja była możliwa w głównej mierze dzięki pożyczkom udzielonym m.in. przez takie Instytucje jak Azjatycki Bank Rozwoju, czy Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju. Duży wpływ na chęć promowania tego przedsięwzięcia miał na pewno fakt, że w obu państwach wytwarzana energia pochodziła z źródeł odnawialnych,

2. Wzmocnienie pozycji wśród państw Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej: Powiązania gospodarcze pomiędzy Rosją i Tadżykistanem pozostają silne, zarówno pod względem ekonomicznym, politycznym jak i zbrojeniowym. Biorąc pod uwagę fakt, że ponad milion Tadżyków na co dzień żyje i pracuje w Rosji, relacja ta nabiera tym większego znaczenia (Ministry for Foreign Affairs of Finland, 2018). Jednakże modernizacja sektora energetycznego, duży potencjał demograficzny i zacieśniająca się współpraca z Kirgistanem, powinny prowadzić do większej niezależności gospodarki od ich napływu i z czasem integracji w ramach Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej. Tadżykistan, biorąc pod uwagę działania rządu pobudzające innowacyjność gospodarki przez programy rządowe, mógłby być dobrą lokalizacją dla korporacji pochodzących z bardziej rozwiniętych państw ugrupowania, chcących obniżyć koszty oferowanych usług. Problemem, blokującym integrację Tadżykistanu z EUG jest m.in. obawa państw członkowskich przed nadmiernym napływem taniej siły roboczej (Żołądek, 2018).
3. Zbilansowanie bilateralnych relacji z Chinami: Podobnie jak w przypadku Kirgistanu, postępowało na przestrzeni ostatniej dekady uzależnienie gospodarcze Tadżykistanu od Chin. Stały się one drugim największym (po Rosji) kredytodawcą i inwestorem oraz największym fundatorem paczek rozwojowych, przeznaczanych głównie na rozbudowę infrastruktury (Abdullo, 2015). Trend ten uległ w ostatnich latach wręcz intensyfikacji, gdyż wzrósł wpływ Chin na politykę wewnętrzną Tadżykistanu (Jardine, 2021). Ponadto otrzymywane wsparcie finansowe z Chin nie ma pozytywnego przełożenia na wzrost konkurencyjności gospodarki. Jego beneficjentami są najczęściej wąskie grupy interesów⁴⁰³, blokujące reformy o podłożu instytucjonalnym i faworyzujące napływ chińskiego kapitału (Abduvaliev i Bustillo, 2020). W ostatnich latach pogłębił się też deficyt Tadżykistanu na saldzie bilateralnej wymiany handlowej (CPC, 2020).
4. Rozwijanie współpracy z Pakistanem: W 2017 r. wszedł on w skład Szanghajskiej Organizacji Współpracy⁴⁰⁴, której nadrzędnym celem jest zacieśnianie współpracy w zakresie bezpieczeństwa, wojskowości i gospodarki pomiędzy państwami członkowskimi (Lang, 2017). Biorąc pod uwagę plany Tadżykistanu w kontekście budowania pozycji

przyczyniając się tym samym do ochrony środowiska naturalnego. Szacuje się, że całkowity budżet przeznaczony na realizację projektu CASA-1000 oscylował w granicach 1,2 mld. USD.

⁴⁰³ Według danych przedstawionych przez Mardella, jedynie 5% wszystkich inwestycji pochodzenia chińskiego ma faktyczne przełożenie na życie przeciętnego obywatela Tadżykistanu. Zob. J. Mardell, *China in Tajikistan: Corrupt, Risky, but Desperately Needed*, Berlin Policy Journal, 25.11. 2019 r., Dostęp: <https://berlinpolicyjournal.com/china-in-tajikistan-corrupt-risky-but-desperately-needed/>

⁴⁰⁴ Było to pierwsze w historii rozszerzenie tej organizacji, założonej w 2001 r. przez Rosję, Chiny, Kazachstan, Kirgistan, Uzbekistan i Tadżykistan. Państwami obserwatorami są w niej obecnie Afganistan, Białoruś, Iran i Mongolia, a status partnera dialogu posiada Armenia, Azerbejdżan, Kambodża, Sri Lanka i Turcja.

kluczowego dostawcy energii do Pakistanu, istnieje znaczny potencjał dla rozwoju bilateralnych stosunków gospodarczych (Mishra, 2019). Jednym z takich obszarów są wspólne działania na rzecz rozwoju infrastruktury. W Pakistanie znajdują się najbliższe porty morskie dla tadżyckich producentów (Javaid i Dashti, 2016). Pomimo tego, że wolumen wymiany handlowej pomiędzy nimi jest niewielki to Tadżykistan jest drugim, po Kazachstanie, partnerem handlowym Pakistanu w regionie (Khan, Ali i Urooge, 2019), (MFA, 2021). W najbliższej dekadzie spodziewany jest wzrost udziału Pakistanu w eksporcie i reeksportcie Tadżykistanu (Khan i Elahi, 2016).

6.4.4. Turkmenistan

Wysokie ceny surowców naturalnych⁴⁰⁵, utrzymujące się na rynkach światowych w latach 1998-2011⁴⁰⁶, negatywnie przełożyły się na rosnącą zależność gospodarki od sektora wydobywczego⁴⁰⁷. Wśród innych problemów zalicza się efektywność systemu finansowego, panujący klimat inwestycyjny, czy też regulacje dla rozwoju przedsiębiorców prywatnych, które uchodzą za najmniej korzystne na świecie. Turkmenistan dysponuje również słabo rozwiniętą infrastrukturą telekomunikacyjną, nawet w odniesieniu do regionu Azji Centralnej (EBRD, 2019b). Osiągnięcie postępu w tej dziedzinie wymaga większej otwartości na napływ BIZ, które mógłby być przeznaczone także na dywersyfikację przemysłu⁴⁰⁸, gdzie potencjałem rozwojowym wyróżnia się branża chemiczna (Bertelsmann Stiftung, 2018). Biorąc pod uwagę bogactwo jego zasobów naturalnych, dysponuje on jednym z największych potencjałów rozwojowych w regionie. Wnioski zamieszczone poniżej mają na celu wskazanie optymalnej ścieżki dla jego przyszłego rozwoju gospodarczego.

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych w skali całej gospodarki:

1. Turkmenistan znajduje się w podobnej sytuacji co Malezja na początku lat 60-tych. Jego gospodarka charakteryzuje się strukturą monokulturową, opartą na wydobyciu gazu, którego ceny ostatnio tracą na wartości⁴⁰⁹. Tym niemniej, niewielka zależność

⁴⁰⁵ Turkmenistan posiada 4. największe zasoby gazu ziemnego na świecie, za Rosją, Iranem i Katarom.

⁴⁰⁶ Według danych Azjatyckiego Banku Rozwoju, średnioroczny wzrost gospodarczy w tym czasie wynosił 13,6%. Dane przedstawione przez Bank Światowy wskazują, że wskaźnik ten był niższy i oscylował w granicach 8,7%, co i tak było najwyższym wynikiem w regionie Azji Centralnej. Więcej danych, patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2011&locations=TM-UZ-KZ-KG-TJ&start=1998>

⁴⁰⁷ W 2017 r. odpowiadał on za ok. 50% PKB, 90% eksportu i 82% przychodów budżetowych.

⁴⁰⁸ W latach 1994-2012 jedynie 55 przedsiębiorstw działających w tym sektorze zostało sprywatyzowanych, głównie małych i działających branżach o niewielkim znaczeniu z perspektywy gospodarki. Od połowy lat 90-tych istnieją również spółki typu *joint-venture*, głównie w branży spożywczej i handlu detalicznym, które powstały w wyniku współpracy z przedsiębiorstwami pochodzącymi przeważnie z Iranu i Turcji.

⁴⁰⁹ Cena za baryłkę gazu osiągnęła swoją rekordową wartość w 2005 r., osiągając poziom 19,77 USD, a obecnie jest to 2,52 USD. Więcej danych, patrz <https://www.macrotrends.net/2478/natural-gas-prices-historical-chart>

od importu dóbr z zagranicy⁴¹⁰, rezerwy budżetowe i stabilność (UNDP, 2019g), są zestawem korzystnych cech z perspektywy wdrożenia reform, mogących w przyszłości przyczynić się, do deregulacji gospodarki, wzorem np. Malezji w latach 70-tych.

2. Zbudowanie zaplecza instytucjonalnego, wzorem Japonii w latach 50-tych, odpowiedzialnego za alokację nadwyżek budżetowych. Obecnie są one głównie wydawane na cele socjalne⁴¹¹ (United Nations, 2020), co przywodzi skojarzenia z polityką Malezji, w latach 80-tych i 90-tych, natomiast brakuje odgórnej koncepcji ich wykorzystania w celu dywersyfikacji gospodarki. Branżami, które mogłyby w pierwszej kolejności zyskać na wsparciu ze strony państwa są, hutnictwo, przetwórstwo spożywcze, przemysł chemiczny oraz odzieżowy i tekstylny (ESCAP, 2017).
3. Rozbudowa i modernizacja infrastruktury transportowej jest kolejnym czynnikiem, który mógłby przyczynić się do przyspieszenia dynamiki wzrostu gospodarczego. Sieć asfaltowych i betonowych dróg stanowiła tam jedynie 3% całości, co jest najgorszym wynikiem w Azji Centralnej⁴¹² (OECD, 2018d). Przykłady Japonii i państw NICs pokazują, że rozwój infrastruktury ma pozytywne przełożenie na dynamikę rozwoju w długim okresie. W ostatnich latach zauważa się postęp na tym polu, m.in. dzięki zacieśnianiu współpracy z instytucjami międzynarodowymi (ADB, 2018c).
4. Konieczne jest przyciągnięcie kapitału zagranicznego, który wzorem Chin w latach 80-tych, mógłby początkowo operować w gospodarce np. poprzez sieć specjalnych stref ekonomicznych⁴¹³. Wzorem np. Tajwanu w latach 60-tych, czy Chin w latach 90-tych, sugerowane jest m.in. zrównanie zasad traktowania w świetle prawa przedsiębiorstw lokalnych i zagranicznych, czy wzorem Singapuru w latach 60-tych, powołanie agencji odpowiedzialnych za kompleksową obsługę BIZ (OECD, 2018e).
5. Biorąc pod uwagę potencjał rozwojowy branż kapitałochłonnych, władze Turkmenistanu w niedalekiej przyszłości powinny dążyć do wzrostu udziału eksportu w PKB⁴¹⁴. Za wzorzec mogłyby posłużyć praktyki stosowane w Tajwanie w latach 60-tych i Korea Płd. z lat 60-tych i 70-tych. W obu tych państwach eksporterzy mogli liczyć

⁴¹⁰ Turkmenistan w 2019 r. był eksporterem netto, z saldem wymiany zagranicznym na poziomie 6,31 mld. USD. Więcej danych, patrz <https://oec.world/en/profile/country/tkm>

⁴¹¹ Stanowią one obecnie ok. 70% wydatków budżetowych. Są one przeznaczane m.in. na subsydiowanie służby zdrowia, usług komunalnych, energetycznych, edukacji oraz świadczeń socjalnych.

⁴¹² Dla Uzbekistanu wynik ten wyniósł 77%, 52% dla Tadżykistanu, 46% Kazachstanu i 40% Kirgistanu.

⁴¹³ Wyjątkiem są przedsiębiorstwa z Korei Płd., które dopuszczono m.in. do branży chemicznej i rafineryjnej.

⁴¹⁴ W 2018 r. odsetek ten wynosił 22,7% co było czwartym wynikiem w regionie, za Kazachstanem (37,6%), Kirgistanem (31,6%) i Uzbekistanem (28%) i jedynie przed Tadżykistanem (15,7%, ostatni dostępny pomiar na 2017 r.). Dane na podstawie Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?end=2018&locations=TM-UZ-KZ-KG-TJ&start=1990>

- na bodźce fiskalne i prawne, dzięki którym większość wygenerowanego zysku ze sprzedaży zagranicznej pozostawało bezpośrednio w ich rękach. W tym celu konieczne jest wzmocnienie praw własności prywatnej i eliminacja korupcji (CRS, 2020).
6. Wskazana byłaby także minimalizacja odsetka osób pracujących w rolnictwie, gdzie jest zatrudnione ponad 20% populacji⁴¹⁵, a sam sektor przyczynia się do niespełna 10% PKB (dane na 2015 r.)⁴¹⁶. Pomimo tego, że ok. 80% ziem posiada duży potencjał rolniczy, pozostają one w dużym stopniu niezagospodarowane. Zniesienie ograniczeń eksportowych na sektor spożywczy (Stanchin i Lerman, 2017), mogłyby pomóc w dywersyfikacji struktury eksportu. Podobna polityka została zastosowana np. w Wietnamie pod koniec lat 80-tych, dając impuls do jego ekspansji zagranicznej, skutkującej specjalizacją gospodarki w branżach kapitałochłonnych w długim okresie.
 7. W związku kurczącymi się rezerwami walutowymi w ostatnich latach, konieczne jest dostosowanie kursu waluty, manata, do jego realnej wartości rynkowej⁴¹⁷. Polityka utrzymywania jego sztucznie zawyżonego kursu doprowadziła do zawieszenia jego wymienialności dla obywateli i przedsiębiorstw prywatnych⁴¹⁸. Dlatego też konieczna jest dewaluacja waluty, która m.in. wzorem Korei Płd. w lat 60-tych i Wietnamu lat 80-tych, mogłaby stać się w przyszłości narzędziem dla kreacji impulsu eksportowego i wzrostu jego znaczenia w PKB.
 8. Wynikiem współpracy Turkmenistanu z międzynarodowymi instytucjami finansowymi (Leonard, 2021), jest m.in. postępująca digitalizacja systemu bankowego (Turkmen Business, 2020). Jednakże jego zasięg jest ciągle niewielki, a brak dostępu do kapitału jest jednym z głównych czynników hamujących rozwój sektora prywatnego w tym państwie (UNDP, 2019h). Położenie nacisku na jego rozwój mogłoby doprowadzić do sytuacji, podobnie jak w przypadku Japonii w latach 60-tych, wykształcenia się systemu podwykonawstwa dla branż strategicznych. W dłuższym okresie takie działa-

⁴¹⁵ Jest to drugi najniższy wynik w regionie Azji Centralnej, za Kazachstanem. Dane na podstawie Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=TM-UZ-KZ-TJ-KG>

⁴¹⁶ Na podstawie danych Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=TM-UZ-KZ-TJ-KG>

⁴¹⁷ Manat jest jedyną walutą w Azji Centralnej, która jest połączona sztywnym kursem walutowym z USD. Jego ostatnia dewaluacja miała miejsce w 2015 r. kiedy to kurs ustalono na poziomie 1:3,5.

⁴¹⁸ Doprowadziło do sytuacji w której kurs czarnorynkowy 10-krotnie przewyższał kurs oficjalny. Zob. B. Panier, *Currency Collapse Mirrors Turkmenistan's Extreme Economic Woes*, Radio Free Europe, Radio Liberty, 08.04. 2021 r., Dostęp: <https://www.rferl.org/a/currency-collapse-turkmenistan-economic-woes/31193958.html>

nia przyczyniłoby się do dywersyfikacji gospodarki i wzrostu jej innowacyjności. Sektor MSP był kluczowym czynnikiem rozwoju także w przypadku Hongkong w latach 50-tych i 60-tych oraz Tajwanu w latach 60-tych i 70-tych.

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych na poziomie regionów:

Biorąc pod niewielką bazę źródeł skupiających się na przedstawieniu problematyki rozwoju gospodarczego poszczególnych regionów Turkmenistanu, poniższe wnioski zostaną uformowane na podstawie ich uwarunkowań geograficznych i surowcowych. Bazują one na danych przedstawionych w opracowaniach (Thomas, 2012) i (Renaud, 2016).

1. Aszchabad – biorąc pod uwagę jego silne scentralizowanie Turkmenistanu, stolica jest siedzibą najważniejszych instytucji państwowych i uniwersytetów. Zdając sobie sprawę z niechęci obozu rządzącego do wprowadzania radykalnych zmian, powinny one mieć charakter gradualny. Wzorem Hongkongu w latach 50-tych, mogłyby one mieć swój początek w sektorze małych i średnich przedsiębiorstw w wybranych branżach przemysłu lekkiego. Przykładem zastosowania takiego podejścia mogłaby być branża tekstylna, rozwijająca się obecnie w Aszchabadzie. Co więcej, prowadzona polityka otwarcia się na współpracę międzynarodową powinna poskutkować rozwojem agencji dedykowanych obsłudze BIZ, wzorem m.in. Singapuru w latach 60-tych.
2. Wilajet Achalski i Maryjski – charakteryzują się one dużym zdywersyfikowaniem gospodarczym w porównaniu do innych regionów. Główną rolę odgrywają w nich przemysł wydobywczy, za którym plasuje się branża tekstylna, budowlana i rolnictwo. Idąc np. za przykładem Tajwanu w latach 60-tych i 70-tych, mogłyby zostać tam ulokowane klastry przemysłowe, sprzyjające powstawaniu innowacyjnych rozwiązań technologicznych dla branży wydobywczej. Efektami takiego działania mogłoby podnieść efektywności eksploracji posiadanych surowców rozpocząć proces budowy konkurencyjność międzynarodową w branżach kapitałochłonnych. Inną rekomendacją, wzorem np. Tajwanu w latach 60-tych, Wietnamu w latach 80-tych jest restrukturyzacja państwowych konglomeratów z branży włókienniczej i położenie nacisku na wzrost konkurencyjności całej branży poprzez promocję przedsiębiorstw prywatnych.
3. Wilajet Balkański – odpowiada za ok. 30% produkcji przemysłowej państwa. Odgrywa rolę turkmeńskiego zagłębia naftowego i centrum budowlanego, chemicznego, petrochemicznego oraz rolniczego. Ponadto, dzięki położeniu geograficznemu, jest punktem przeładunkowym, przez który przechodzi większość eksportu i importu. Region ten mógłby stać się, wzorem Chin w latach 80-tych, punktem lokowania specjalnych

stref ekonomicznych i przemysłowych, przyciągających BIZ do wybranych branż. Innym zaleceniem jest rozwój branży chemicznej i petrochemicznej, która może stać się impulsem dla dywersyfikacji i modernizacji gospodarki w skali państw.

4. Wilajet Daszoguski i Lebapski – są najsłabiej rozwiniętymi regionami, zamieszkanymi przez ponad 30% populacji. Dominuje w nich sektor rolniczy, który do tej pory, głównie w wilajecie doszoguskim, odczuwa skutki katastrofy ekologicznej wynikającej z pustynnienia Jeziora Aralskiego (Micklin, 2016). Głównymi celami rozwojowymi tych regionów powinna być modernizacja rolnictwa, skutkująca wzrostem prowadzonych efektywności upraw i dostosowaniem ich do zmieniającego się klimatu. Ponadto proces ten powinien stymulować rozwój branż przemysłu lekkiego z bezpośrednio związanych z rolnictwem, np. przetwórstwa spożywczego. Podobny proces był obserwowany m.in. w Malezji w latach 70-tych, czy w Wietnamie w latach 90-tych.

Wnioski dotyczące kształtowania się strumieni handlu zagranicznego Turkmenistanu:

1. Nawiązanie strategicznego partnerstwa z Unią Europejską: Prowadzona do niedawna przez Turkmenistan polityka neutralnej polityki zagranicznej, prowadząca do jego praktycznie całkowitej izolacji międzynarodowej. Do najważniejszych partnerów handlowych zalicza się dziś Chiny, Rosję i Turcję, ale ostatnio rośnie też udział Unii Europejskiej, która upatruje w zacieśnieniu tej relacji swojej szansy na uniezależnienie się od dostaw surowcowych z Rosji. Zbliżeniu pomaga fakt spowolnienia turkmeńskiej gospodarki po 2015 r., co w pewien sposób wymusiło na tamtejszych władzach otwarcie się na współpracę z państwami zachodnimi. Jej wynikiem może być dopuszczenie do sektora energetycznego zachodnich przedsiębiorstw, co powinno pociągnąć za sobą zmiany w lokalnym ustawodawstwie, dostosowujących go do międzynarodowych standardów (European Parliament, 2017). W ten sposób możliwy stałby się spadek zależności Turkmenistanu od Chin, których obecna bilateralna współpraca odbywa się na zasadach ekwiwalentu surowcowego⁴¹⁹ (Wojtyło, 2019).
2. Wzmocnienie współpracy z Azerbejdżanem i Turcją: Od początku XXI w. rosło znaczenie Turcji w gospodarce Turkmenistanu, która miała duży udział w formowaniu się

⁴¹⁹ System rozliczeń w modelu ekwiwalentu surowcowego prowadzi do sytuacji, w której Turkmenistan jest zobowiązany do eksportu swoich surowców energetycznych na znacznie gorszych warunkach niż na początku 2. dekady XXI w., kiedy umowa o współpracy była zawierana. Chiny są odbiorcami ok. 90% turkmeńskiego gazu.

turkmeńskiego systemu bankowego. Po 2006 r. zaczęła zwiększać się bilateralna wymiana handlowa⁴²⁰ i rosła liczba tureckich przedsiębiorstw decydujących się na otwarciu siedzib w Turkmenistanie (ok. 600 w 2016 r.). Dzięki temu, Turcja stała się w tym czasie drugim, za Chinami, partnerem handlowym Turkmenistanu. W przypadku rozbudowy infrastruktury, również tureckie przedsiębiorstwa otrzymały priorytetowy dostęp do realizacji takich projektów jak budowa międzynarodowego portu lotniczego w Aszchabadzie, czy największego portu przeładunkowego w mieście Turkmenbaszy (Indeo, 2016). Obecnie, omawiana współpraca, często rozszerzona jest o kontekst Azerbejdżanu, z którym rozwijana jest współpraca w zakresie inwestycji w sektorze energetycznym, innowacyjnych technologiach, czy turystyce (Bayar i Aliyev, 2021). Zbliżenie Turkmenistanu z Azerbejdżanem było możliwe dzięki zakończeniu sporu, dotyczącego wykorzystywania zasobów Morza Kaspijskiego.

3. Zbilansowanie bilateralnych relacji z Chinami: Narastająca zależność gospodarcza Turkmenistanu od relacji z Chinami ma swój początek w 2006 r. Wówczas doszło do zawarcia szeregu bilateralnych porozumień, które dotyczyły w głównej mierze współpracy w branży energetycznej. Rok później rozpoczęła się budowa pierwszego gazociągu, który miał dostarczać turkmeński gaz do zachodnich Chin. W kolejnych latach zawierano kolejne porozumienia o wzajemnych relacjach handlowych, na mocy których, w zamian za wzrost wydobycia surowca, Chiny zobowiązywały się do inwestycji w Turkmenistanie. W 2016 r. działało tam ok. 40 chińskiego przedsiębiorstw⁴²¹ oraz realizowano blisko 70 projektów inwestycyjnych (Mykytchuk i Hanko, 2018). Spadek cen na światowych rynkach na gaz w 2015 r. doprowadził do pogorszenia się *terms of trade* na niekorzyść Turkmenistanu, doprowadzając do zjawiska jego rosnącej zależności wobec Chin (Amineh i van Driel, 2018).
4. Rozwijanie współpracy z Iranem: Zacieśnianie współpracy gospodarczej pomiędzy tymi państwami ma miejsce już od połowy lat 90-tych. W 2008 r. Iran był 2. największym partnerem handlowym Turkmenistanu, tylko za Rosją (Atai i Azizi, 2012).

⁴²⁰ W latach 2007-2013 średnioroczny wzrost wymiany handlowej rósł, zdaniem Shlykova w średniorocznym tempie ok. 35%, osiągając w 2013 r. łączny wolumen na poziomie 4,75 mld. USD. Szczególnym zainteresowaniem cieszyła się współpraca na polu polityki energetycznej. Posiadane przez Turkmenistan złoża gazu ziemnego dawały możliwość Turcji m.in. znalezienia alternatywnego źródła importu surowców energetycznych. Zob. P. Shlykov, Turkey's Strategy for Turkmenistan: *What Is Behind Erdogan Last Visit to Ashgabat?*, Carnegie Endowment for International Peace, 18.11. 2014 r., Dostęp: <https://carnegie.ru/commentary/57249>

⁴²¹ Wykazywały one swoje zainteresowanie nie tylko branży gazową, naftową i telekomunikacyjną, ale również rolnictwem, transportem, sektorem budowlanym, chemicznym i tekstylnym, przetwórstwem spożywczym, a także usługami związanymi z ochroną zdrowia.

W związku z przypadkami rosnącego udziału Chin i Turcji w międzynarodowych stosunkach gospodarczych Turkmenistanu, rola Iranu straciła w nich na znaczeniu, doprowadzając do ochłodzenia wzajemnych stosunków (Putz, 2017). Tym niemniej, w 2018 r. doszło do podpisania szeregu bilateralnych umów, regulujących zagadnienia z zakresu energetyki, polityki celnej, rolnictwa, przestrzeni powietrznej i edukacji (Putz, 2018). Rok później rozszerzono to spektrum o zagadnienia transportu, wymiany handlowej oraz współpracy naukowej (Jalilov O. , 2019). W ostatnim czasie podjęto działania dążące do utworzenia w strefie przygranicznej specjalnej strefy ekonomicznej, której celem jest wzrost bilateralnej wymiany handlowej (Silinsky, 2020). Współpraca z Iranem mogłaby przynieść Turkmenistanowi wymierne korzyści, tym bardziej biorąc pod uwagę słabo rozwinięty sektor tekstylny w Iranie (de Coster, 2017).

6.4.5. Uzbekistan

Uzbekistan od 2016 r. wszedł się na ścieżkę transformacji ustrojowej, zarówno w wymiarze ekonomicznym jak i politycznym, dążąc do zwiększenia swojego otwarcia na rynek globalny i wzrostu znaczenia mechanizmów demokratycznych w ustroju państwa (Abdurasulov, 2019). Shavkat Mirziyoyev przejął jednak po swoim poprzedniku gospodarkę silnie scentralizowaną, cechującą się średnim zdywersyfikowaniem (EBRD, 2018). Wśród problemów hamujących dynamikę rozwoju gospodarczego, należy wyróżnić też słabo rozbudowaną infrastrukturę transportową, niedostatecznie rozwinięty sektor usług teleinformatycznych, nierówny dostęp do rynku pracy ze względu na płeć i różnice w rozwoju na poziomie regionów (Embassy of Switzerland, 2020b). Biorąc jednak pod uwagę potencjał demograficzny Uzbekistanu⁴²² i rosnące znaczenie współpracy handlowej i gospodarczej na forum międzynarodowym, wydaje się że posiada on wszelkie cechy by w niedalekiej przyszłości stać się jednym z liderów w Azji Centralnej. Uzbekistan znajduje się w podobnym punkcie swojego rozwoju gospodarczego co państwa NICs przed ich wstąpieniem na ścieżkę długotrwałego wzrostu.

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych w skali całej gospodarki:

1. Konieczne jest pobudzanie poszczególnych regionów, wzorem Tajwanu w latach 60-tych i 70-tych i Korei Płd. w latach 90-tych, poprzez lokalizację w nich nowych branż strategicznych z perspektywy rozwoju państwa. Gospodarka Uzbekistanu posiada duży poziom zdywersyfikowania, w porównaniu do państw Azji Centralnej (Osheroff, 2020), a poziom jej innowacyjności wymaga znacznego podniesienia (UNECE, 2021).

⁴²² Na podstawie danych z Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2019&locations=UZ-KZ-TJ-KG&start=2008>

2. Podobnie jak to miało miejsce m.in. w Korei Płd. lat 60-tych, porozumienie na linii państwo-społeczeństwo zostało zbudowane dzięki utrzymaniu władzy w rękach jednej partii przy jednoczesnym podnoszeniu zamożności obywateli (World Bank, 2019h).
3. Cel ten można osiągnąć poprzez redukcję interwencjonizmu państwowego, deregulację gospodarki (początkowo dla branż przemysłu lekkiego), obniżenie stawek podatkowych dla małych i średnich przedsiębiorstw oraz zwiększenie im dostępu do korzystnych linii kredytowych (Saidova, 2018). W ten sposób można byłoby połączyć podejście znane z Hongkongu w latach 50-tych z chińską liberalizacją lat 80-tych.
4. Konieczne jest zrównanie w świetle prawa własności państwowej i prywatnej (przypadek Chin w latach 90-tych) i stymulowanie rozwoju tej ostatniej, głównie ze względu na szybko rosnący w ostatnim czasie odsetek osób w wieku produkcyjnym⁴²³. Do 2030 r. Uzbekistan ma się stać piątym największym rynkiem pracy na terenie Europy Wschodniej i Azji Centralnej (Burunciuc, Fengler, Schloemer i Taglioni, 2018).
5. Głęboka restrukturyzacja i stopniowe ograniczanie w gospodarce roli konglomeratów państwowych, odgrywających w niej przeważającą rolę (Abdullaev, 2020). Wzorem m.in. Korei Płd. w latach 60-tych, przedsiębiorstwa państwowe działające w sektorach strategicznych powinny przejść restrukturyzację, a pozostałe zostać sprywatyzowane.
6. Bazując na przykładzie Japonii w latach 50-tych i 60-tych, Uzbekistan powinien podtrzymać rosnący udział inwestycji w PKB⁴²⁴ (Tashkent Times, 2020), chroniąc tym samym rynek przed nadmierną ingerencją państw trzecich w jego procesy rozwojowe.
7. Napływ BIZ jest warunkiem koniecznym dla przyspieszenia tempa rozwoju Uzbekistanu. W tym celu należy kontynuować reformy rządu, zapoczątkowane już w 2017 r. (Mallinson, 2020), które powinny objąć swoim zakresem m.in. liberalizację praw własności, ulgi dla inwestorów i bodźce stymulujące wykwalifikowanie siły roboczej. Podejście to łączyłoby w sobie strategie Tajwanu i Singapuru z lat 60-tych.
8. Wraz z przyciąganiem inwestycji zagranicznego do Uzbekistanu, władze powinny położyć nacisk na import z państw rozwiniętych programów szkoleniowych, podnosząc tym samym, wzorem Singapuru lat 70-tych, efektywność produkcyjną przedsiębiorstw.

⁴²³ W 2017 r. 72% populacji znajdowało się w wieku produkcyjnym i biorąc pod uwagę stosunkowo niewielki, w porównaniu do innych państw Azji Centralnej, przyrost naturalny, należy się spodziewać że w najbliższych latach odsetek ten może jeszcze wzrosnąć.

⁴²⁴ Na podstawie danych Banku Światowego, udział inwestycji w PKB Uzbekistanu wynosił w 2019 r. blisko 40%, co było najwyższym wynikiem spośród państw Azji Centralnej. Więcej, patrz <https://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.TOTL.ZS?end=2019&locations=UZ-KZ-TJ-KG-TM&start=2015>

9. Należy zwiększyć zaangażowanie kobiet w procesach gospodarczych Uzbekistanu. Obecnie są one gorzej wykształcone i wyspecjalizowane od mężczyzn, co przekłada się na ich wyższe bezrobocie i dużą zależność od dochodów małżonka. Podobnie sytuacja kształtuje się w przypadku dostępu do źródeł masowej informacji (UNICEF, 2021). Konieczne jest na wyrównanie dostępu do edukacji i kursów specjalistycznych dla obu płci, bazując na przykładzie Singapuru lat 80-tych.
10. Proces ten powinien pociągnąć za sobą zarówno spadek odsetka osób zatrudnionych w rolnictwie⁴²⁵ jak i udział sektora podstawowego w PKB⁴²⁶. Zwolnione zasoby pracy powinny zostać przemieszczone, m.in. wzorem Chin w latach 80-tych, do przemysłu i usług, przekładając się tym samym na zdywersyfikowanie gospodarki.
11. Wzorem Korei Płd. w latach 60-tych i 70-tych, Uzbekistan położyć nacisk na rozwój instytucji odpowiedzialnych za promocję eksportu. Lokalne przedsiębiorstwa wskazują, że czynnikiem hamującym ich ekspansję zagraniczną jest brak dostępu do informacji (OECD, 2017c). Wypracowanie modelu współpracy z eksporterami pomogłoby w lokalizacji branż, na których Uzbekistan mógłby oprzeć swoją przyszłą specjalizację.
12. Pogłębianie relacji z państwami sąsiedzkimi, poprzez lokowanie w pobliżu wspólnych granic, wzorem Chin w latach 80-tych, strefy ekonomicznych i przemysłowych⁴²⁷. Obroty handlowe z innymi państwami regionu wzrosły w latach 2016-2018 o 50%, co wskazuje na duży potencjał rozwojowy w tym obszarze (Islamov, 2019).
13. Idąc za przykładem Tajwanu i Hongkongu w latach 50-tych i 60-tych, Uzbekistan powinien położyć nacisk na współpracę z państwami rozwiniętymi, zachęcając je do bilateralnej współpracy w wymiarze handlowym i inwestycyjnym. Pierwsze kroki już zostały podjęte, m.in. poprzez ocieplenie stosunków z USA.
14. Deregulacja systemu finansowego, wzorem Hongkongu i Singapuru w latach 70-tych. Pomimo reform ostatnich reform, pozostaje on ciągle w 80% pod kontrolą państwa (Yusupov, 2020). Do 2025 r. większość aktywów bankowych ma znajdować w rękach prywatnych, podobnie jak w przypadku przeprowadzanych transakcji (Dentons, 2020).

⁴²⁵ Na podstawie danych Banku Światowego, w 2018 r. prawie 26% wszystkich osób pracujących znalazło zatrudnienie w rolnictwie, co było drugim najwyższym wynikiem wśród państw Azji Centralnej w tym czasie. Więcej danych patrz <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=UZ-TM-TJ-KG-KZ>

⁴²⁶ W 2019 r. 25,5% PKB było wytwarzane przez sektor podstawowy, co było najwyższym wynikiem w regionie Azji Centralnej. Więcej <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=UZ-TM-TJ-KG-KZ>

⁴²⁷ W 2021 r. zapowiedziano budowę, na pograniczu Kazachstanu i Uzbekistanu, Międzynarodowego Centrum Handlu i Współpracy Gospodarczej Azji Centralnej A. Satubaldina, *Kazakh, Uzbek PMs Launch Construction of Central Asia International Centre for Trade and Economic Cooperation*, Astana Times 12.04. 2021. Dostęp: <https://astanatimes.com/2021/04/kazakh-uzbek-pms-launch-construction-of-central-asia-international-centre-for-trade-and-economic-cooperation/>

15. Bank Centralny Uzbekistanu powinien dążyć do utrzymania trendu dewaluacji waluty (soma) i stabilizować go na poziomie pozwalającym nie tylko na wykorzystanie tego instrumentu jako bodźca dla eksportu, ale też stabilizatora cen i inflacji (Sattorovna, 2021), podobnie jak to miało miejsce w Chinach w latach 80-tych.
16. Wzorem Kambodży na początku XXI w., turystyka powinna odgrywać rolę jednego z kluczowych czynników rozwoju gospodarczego w nadchodzących dekadach.

Wnioski odnoszące się do czynników rozwojowych na poziomie regionów:

1. Wilajety andiżański, fergański i namangański (tzw. Dolina Fergańska) – posiadają najbardziej rozbudowaną sieć logistyczną w Uzbekistanie (OECD, 2018f) i charakteryzują się zdywersyfikowaną lokalną gospodarką. Oprócz ciągle dużego znaczenia, jakie odgrywa w nich rolnictwo (Ruzmetov, Matyakubova i Ibadullaev, 2020), zauważalny jest też tam w ostatnim czasie rozwój przemysłu. W wilajecie dominuje sektor farmaceutyczny (Pharmexcil, 2018) i motoryzacyjny (Ruziev i Burkhanov, 2018) w fergańskim, sektora tekstylny (Khurana i Ataniyazova, 2020), a w namangańskim farmaceutyczny i wydobywczy (Mirzapulatovich, 2020). Wśród zaleceń dla dalszego rozwoju regionów należy podkreślić konieczność rozbudowy infrastruktury, usprawnienia procesu odpraw celnych i budowę zaplecza szkoleniowego (Nazarov, 2019). Dzięki temu ostatniemu, zagwarantowana zostanie podaż wykwalifikowanej siły roboczej, co powinno pozytywnie przełożyć się na wzrost napływających BIZ, a z czasem konkurencyjności lokalnie rozwijającego się przemysłu.
2. Wilajet taszkiencki – dzięki bliskości do stolicy, uchodzi za najbardziej rozwinięty jego region, charakteryzujący się rozwiniętą infrastrukturą i dogodnym położeniem, co pozytywnie przekłada się na napływ BIZ (Abdujabbarovich i Kaipnazarova, 2020). Ważną rolę w gospodarce regionu odgrywa sektor energetyczny, tekstylny, wydobywczy i przetwórstwo spożywcze. Szacuje się, że uwarunkowania geograficzne charakteryzują się dużym potencjałem tak dla rozwoju alternatywnych źródeł energii (Kahraman i Makhmudov, 2019) jak i turystyki. W efekcie, ulokowano tam pierwszą wolną strefę turystyczną w Uzbekistanie (Sobirov, 2018). Obie te branże mogą w niedalekiej przyszłości stać się specjalizacją regionu (Komilov i Numanov, 2019).
3. Miasto wydzielone – Taszkient – w latach ZSRR uchodził on za najbardziej rozwinięte miasto w Azji Centralnej, do dzisiaj pozostając największym zespołem miejskim w tym regionie (Alimdjanov, 2019). Obecnie jest to pręźnie rozwijający się rynek finansowy,

gdzie dużą rolę odgrywa skonsolidowana w ostatnich latach giełda papierów wartościowych (Mekhmonov, Abdullaev, Juraev i Razzokov, 2020), przywołując skojarzenia z reformami Hongkongu w latach 80-tych i 90-tych oraz Chin na przełomie XX i XXI w. Ponadto, w ramach realizacji strategii innowacyjnego rozwoju na lata 2019-2021, stolica jest też miejscem licznych inicjatyw skierowanych na podniesienie jakości badań nad nowatorskimi rozwiązaniami i zwiększeniem inwestycji publicznych oraz prywatnych w sektor B+R (Emerging Europe, 2020). W tym przypadku widoczne są podobieństwa z przykładami Korei Płd. i Singapuru w latach 90-tych.

4. Wilajet nawojski – jest zdominowany przez przemysł metalurgiczny i wydobywczy, gdzie nadrzędną rolę odgrywają duże konglomeraty państwowe (Government of Canada, 2018). Planowana jest jednak częściowa prywatyzacja najważniejszych z nich, co może przyczynić się nie tylko do wzrostu efektywności ich produkcji, ale także niezbędnych kompetencji menadżerskich. To z kolei powinno w dłuższej perspektywie sprzyjać rozwojowi małych i średnich przedsiębiorstw i znanego z Japonii lat 60-tych, systemu podwykonawstwa. Innymi sektorami przemysłu ciężkiego, które wyróżnią się potencjałem rozwojowym, są branża chemiczna i petrochemiczna (MIFT, Republic of Uzbekistan, 2020a), co sprzyja przyszłej dywersyfikacji gospodarki i eksportu.
5. Wilajet dżyzacki i syrdaryjski – rolnictwo i przemysł bawełniany stanowią tam główne gałęzie przemysłu. Tym niemniej, w ostatnich latach zauważalny jest ich odwrót w kierunku branż kapitałochłonnych. W 2013 r. w mieście Dżyzak powstała specjalna strefa ekonomiczna, zorientowana na branżę elektroniczną. W regionie rozwija się też przemysł tekstylny i sektor materiałów budowlanych (MIFT, Republic of Uzbekistan, 2020b). Na terytorium wilajetu syrdaryjskiego jest realizowana budowa jednej z największych elektrowni wodnych w państwie (UZ Daily, 2020) i powstają nowe strefy ekonomiczne, sprzyjające rozwojowi przemysłu lekkiego (Aminjonov i inni, 2019).
6. Wilajet bucharski i samarkandzki – region samarkandzki jest najludniejszą częścią państwa, zajmującą czołowe miejsca pod względem rozwoju w ujęciu ekonomicznym i społecznym. Oprócz przetwórstwa spożywczego i przemysłu bawełnianego, znaczną rolę w jego gospodarce odgrywa przemysł motoryzacyjny (Ziyadullayevich, 2016). Potencjał tego regionu jest podkreślony dzięki dobrze rozwiniętej sieci uniwersytetów i instytutów badawczych (World Bank, 2018d). Wilajet bucharski, opierający się dziś na rolnictwie i sektorze wydobywczym, ma stać się w przyszłości centrum produkcji obuwniczej (MIFT, Republic of Uzbekistan, 2020c). Zakłada się, że sektorem, który będzie źródłem wzrostu w obu przypadkach jest turystyka (Sobirov i Alimova, 2019).

7. Wilajet kaszkadaryjski i surchandaryjski – przejawiają się potencjałem w rolnictwie i branży materiałów budowlanych. W obu regionach funkcjonują już specjalne strefy ekonomiczne, mające na celu przyciągnięcie niezbędnych BIZ do podniesienia konkurencyjności lokalnych przedsiębiorstw działających w tych sektorach (MIFT, Republic of Uzbekistan, 2020d). W regionie surchandyjskim są realizowane również projekty zorientowane na uformowanie się agrotechnicznego klastra przemysłowego, modernizację sektora wydobywczego i rozwój usług medycznych (UNIDO, 2020).
8. Wilajet chorezmijski i Karakałpacja – biorąc pod uwagę ich przygraniczny charakter, na ich terenie powinny zostać rozlokowane specjalne strefy ekonomiczne, sprzyjające rozwojowi sektora małych i średnich przedsiębiorstw oraz usług handlowych. Obecnie lokalne gospodarki są zdominowane przez rolnictwo i branżę bawełnianą, jednakże w ostatnim czasie pojawiły się odgórne inicjatywy fiskalne dla eksporterów z branż przemysłu lekkiego, podobne do tych realizowanych w Tajwanie i Korei Płd. w latach 60-tych. Ich celem było pobudzenie przedsiębiorstw do większego zaangażowania w produkcję dóbr przeznaczonych na eksport. Skorzystały na tym głównie podmioty z sektora elektronicznego i farmaceutycznego (Deloitte, 2017). Ponadto Karakałpacja charakteryzuje się dużym potencjałem w takich branżach jak przetwórstwo spożywcze, energetyka słoneczna, przemysł papierowy i przetwórczy (UNIDO, 2019).

Wnioski dotyczące kształtowania się strumieni handlu zagranicznego Uzbekistan

1. Nawiązanie strategicznego i długotrwałego partnerstwa z pozostałymi państwami Azji Centralnej: otwarcie gospodarcze Uzbekistan na współpracę w regionie przyczyniło się, w ostatnich latach, do zacieśnienia współpracy, głównie w sektorze energetycznym. Zmiana ta może prowadzić nie tylko do jego równomierniejszego rozwoju, ale też przyczynić się do transformacji jego gospodarki. Biorąc pod uwagę potencjał regionu w kontekście energii z źródeł odnawialnych, może on niedługo uzyskać pełną niezależność energetyczną (World Bank, 2020e). Rozwiązanie sporów granicznych Uzbekistanu z państwami sąsiedzkimi po 2017 r. pozytywnie przełożyło się na stabilność w regionie, wzmożoną współpracę handlową i w zakresie zwalczania skutków pandemii COVID-19 (Tulyakov i Khakimov, 2021). Otwarcie Uzbekistanu na współpracę regionalną może skutkować zacieśnieniu współpracy w formacie podobnym do UE, czy ASEAN (Lee, Asiryian i Butler, 2020).
2. Wzmocnienie współpracy z Koreą Płd.: pomimo prowadzenia wieloletniej polityki izolacji międzynarodowej przez Uzbekistan, Korea Płd. od połowy lat 90-tych pozostaje

jednych z jego strategicznych partnerów gospodarczych (Fomagalli, 2012). Większość inwestycji koreańskich do 2015 r. była ulokowana w przemyśle farmaceutycznym petrochemicznym, telekomunikacyjnym, wydobywczym i elektronice (Rakhimov i Ki, 2016). Bilateralne relacje układają się na tyle dobrze, że w ostatnich latach Korea Płd. asystowała uzbeckiemu rządowi w jego staraniach o przystąpienie do WTO, widząc w tym szansę na większe zbliżenie gospodarcze niż wcześniej (Dadabaev, 2019).

3. Utrzymanie bilateralnych relacji z Chinami i Rosją na obecnym poziomie: Biorąc pod uwagę specyfikę dotychczasowej polityki zagranicznej Uzbekistanu, warto podkreślić jego niewielką zależność gospodarczą od handlu i inwestycji z Chinami i Rosją. Dojście do władzy prezydenta Mirziyoyeva poskutkowało przyciągnięciem rosyjskich inwestycji do branż, które w najbliższych latach mają odgrywać priorytetową rolę w dywersyfikacji uzbeckiej gospodarki, do których należy zaliczyć energetykę, farmację, metalurgię, petrochemię, tekstylia, materiały budowlane, czy przetwórstwo spożywcze (MENAFN, 2020). Powodem współpracy obu państw jest emigracja zarobkowa Uzbeków do Rosji⁴²⁸ (Schmitz, 2020), która pozostaje największym inwestorem w Uzbekistanie, dystansując na tym polu Chiny (Dadabaev i Djalilova, 2021). Współpraca ta do niedawna ograniczała się do eksportu surowców przez Uzbekistan i importu brakujących technologii (Hendlund, 2019), ale powstała w 2013 r. strefa ekonomiczna w Dżyzak dała początek współpracy w innowacyjnych technologiach (Limonov, 2020).
4. Rozwijanie współpracy z Unią Europejską: W wyniku dokonywanych przez Unię Europejską zmian w jej modelu współpracy z KRS (Wallas, Fiedler i Przybylska-Maszner, 2018), ma ona teraz kłaść na wspieranie ich rozwoju gospodarczego, kosztem wdrażania zmian instytucjonalnych. Uzbekistan, rozpatrujący możliwość dołączenia do Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej (Dzhuraev i Muratalieva, 2020), może niedługo stanąć przed szansą nawiązania porozumienia o wolnym handlu z Unią Europejską (Jalolov, 2020). Biorąc pod uwagę jego rosnącą współpracę m.in. z Hiszpanią i Niemcami (Ismatullayev, 2021), integracja w ramach rynku wspólnotowego mogłaby pozytywnie przełożyć się na stymulowanie wzrostu gospodarczego przez eksport i szybkie dostosowanie jakości lokalnych producentów do standardów unijnych.

⁴²⁸ Pomimo dynamicznego rozwoju gospodarczego Uzbekistanu w ostatnich latach, udział przekazów pieniężnych w PKB wzrósł w latach 2015-2018 z 5,9% do 15,1%. Był to w tym czasie 3. najwyższy odsetek na terenie Azji Centralnej. Dane na podstawie Banku Światowego, więcej patrz <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?locations=UZ-TM-TJ-KG-KZ>

Podsumowanie

Ścieżki rozwojowe państw Azji Centralnej, które odzyskały swoją niepodległość w wyniku rozpadu ZSRR pod koniec 1991 r., cechują się pewnymi podobieństwami do przykładów Japonii, państw NICs oraz Malezji, Wietnamu i Kambodży. Tym niemniej, trudno nie odnieść wrażenia, że tylko w Kazachstanie sekwencja wdrażanych reform gospodarczych miała z góry założony charakter długoterminowy. Przeprowadzona w latach 90-tych transformacja dała impuls dla powstania gospodarki opartej na własności prywatnej, chociaż strategiczne branże pozostały w rękach państwa. Wraz ze wzrostem generowanych dochodów eksportowych, zaczęła formować się sieć państwowych SOEs, wzorem Singapuru, odpowiedzialnych za realizację strategii rozwojowej państwa. W efekcie, Kazachstan stał się w wybranych sektorach jednym ze światowych liderów, czemu sprzyjała konsolidacja władzy w rękach prezydenta. Prowadzona przez niego wielowektorowa polityka zagraniczna była nie tylko gwarantem stabilności wewnętrznej, ale też jego rosnącego otwarcia na napływ BIZ i integracji w ramach międzynarodowych instytucji. W efekcie, Kazachstan posiada najwyższy w regionie poziom rozwoju społecznego, powoli demokratyzujące się otoczenie polityczne i stopniowo rosnący w siłę sektor finansowy, który w może w przyszłości odpowiadać za rozliczanie transakcji realizowanych w ramach *Nowego Jedwabnego Szlaku*. Jak wspomniano powyżej, Kazachstan przypomina obecnie w pewnym stopniu Koreę Płd. z końca lat 80-tych, dlatego konieczne jest pogłębienie tam działań mających na celu dywersyfikację gospodarki w kierunku branż kapitałochłonnych i dalszą demokratyzację życia politycznego.

Z przykładu Kazachstanu zdaje się czerpać w ostatnich latach Uzbekistan, który po wielu latach izolacji, otworzył się na współpracę międzynarodową. Tym niemniej, dzięki zacieśnieniu współpracy m.in. z Koreą Płd., realizowano tam już wcześniej projekty dywersyfikujące gospodarkę, zyskując specjalizację m.in. w branży motoryzacyjnej. Polityka substytucji importu przyczyniła się do dynamicznego wzrostu gospodarczego po 2005 r., który ma szansę zostać podtrzymany dzięki obecnie prowadzonej polityce otwarcia na świat. Biorąc pod uwagę liczebność populacji Uzbekistanu, rosnący udział branż kapitałochłonnych w przemyśle i polepszający się w ostatnim czasie klimat dla napływu BIZ, należy się spodziewać że może on na przestrzeni dekady zbliżyć się do Kazachstanu pod względem rozwoju. Obecny jego poziom można porównać np. z Koreą Płd. w połowie lat 60-tych lub Chinami z początku lat 80-tych, w związku z czym konieczna jest aktywizacja zawodowa kobiet, zbudowanie zaufania na linii państwo-społeczeństwo, wzrost udziału branż kapitałochłonnych w eksporcie i modernizacja rolnictwa. Ponadto konieczne podniesienie wzrost transparentności zasad prowadzenia

działalności gospodarczej i udziału w przetargach publicznych. Obecnie, wciąż zbyt duża ich część rozstrzyga się w oparciu o niejasne reguły. Podobnie jak w Korei Płd. i Chinach, Państwo powinno dążyć do restrukturyzacji przedsiębiorstw państwowych w branżach strategicznych i stopniowo ograniczać wydatki budżetowe na ich utrzymanie. Jednym z najważniejszych problemów dla zrównoważonego rozwoju pozostaje słabo rozbudowana infrastruktura, a także utrudniony dostęp do edukacji i szkoleń dla kobiet.

Przypadek Kirgistanu wskazuje, że zbyt wczesne otwarcie się na rynek światowy i proces demokratyzacji życia politycznego, może mieć negatywny wpływ na zrównoważenie tempa rozwoju. Podobnie jak w Kazachstanie, proces transformacji do systemu wolnorynkowego rozpoczął się tam w latach 90-tych, doprowadzając do przystąpienia do WTO najwcześniej spośród państw regionu. Chociaż większość sektorów sprywatyzowano w tym czasie, te które pozostały pod zarządem Państwa charakteryzowały się niską wymienialnością kadry zarządczej, co negatywnie rzutowało na efektywność całego sektora SOE. Ponadto, szerząca się korupcja nie przełożyła się na stabilność wewnętrzną, a takie kwestie jak regulacja praw własności, skuteczność sądownictwa, czy postępujące uzależnienie od kapitału chińskiego, negatywnie rzutowały na demokratyczne fundamenty legitymizacji państwa. Pomimo pewnego postępu w dziedzinie deregulacji rynku, powołania do życia instytucji promujących napływ BIZ, wciąż uchodzi on za peryferyjny z perspektyw inwestorów zagranicznych. Dzięki przystąpieniu do EAUG, sytuacja ta może ulec zmianie, a konkurencja z producentami z innych państw członkowskich powinna skutkować wzrostem jakości lokalnie produkowanych dóbr i specjalizacją w wybranych branżach. Ponadto dzięki dogodnemu położeniu geograficznemu, większy nacisk powinien być położony na rozwój usług biznesowych, podobnie jak w Singapurze i Hongkongu w latach 60-tych i 70-tych.

Tadżykistan wyróżnia się rosnącym uzależnieniem od współpracy z Chinami, co wiąże się z utratą jego suwerenności ekonomicznej i politycznej. Jest nie tylko najsłabiej rozwiniętym w regionie (w ujęciu gospodarczym i społecznym), ale też najbardziej uzależnionym od napływu przepływów pieniężnych z państw emigracji, co czyni go tym bardziej wrażliwym na globalne kryzysy gospodarcze. Chociaż podjęta w ostatnich latach próba wzrostu znaczenia własności prywatnej powinna przyczynić się do pewnego wzrostu dywersyfikacji gospodarki, to jej efekty prawdopodobnie nie będą miały zauważalnego przełożenia na jej konkurencyjność. Wciąż kluczową rolę odgrywają tam nierentowne konglomeraty państwowe, spośród których najważniejszymi są Talco i Braki Tojik. Tadżykistan nie dysponuje preferencyjnym dostępem do rynku państw EAUG co prawdopodobnie pogłębi jego zależność od współpracy

z Chinami. Szansą na przełamanie tej niekorzystnej sytuacji jest rozbudowa sektora energetycznego i eksport nadwyżek do Azji Południowej, jak też zacieśnianie współpracy z Uzbekistanem, który w niedalekiej przyszłości może szukać tam szans na obniżenie kosztów produkcji. Przykładem do naśladowania jest w tym przypadku m.in. Tajwan w latach 60-tych i Wietnam w latach 90-tych, które dzięki dogodnym warunkom inwestycyjnym i niskim wynagrodzeniom, przyciągnęły brakujący kapitał dla rozwoju strategicznych branż. Ponadto turystyka wyróżnia się dużym potencjałem w Tadżykistanie, która podobnie jak w Kambodży na początku XXI w., powinna stać się strategicznym sektorem z punktu widzenia jego rozwoju.

Ostatnim analizowanym przykładem jest Turkmenistan, który do niedawna znajdował się na porównywalnym poziomie rozwoju z Kazachstanem. Sprzyjała temu zdywersyfikowana, jeszcze w czasach radzieckich, gospodarka, polityka substytucji importu, dopuszczenie kapitału zagranicznego do branż strategicznych i zbudowanie zaufania społecznego poprzez system usług socjalnych. Od początku XXI w. postępował jednak systematyczny wzrost znaczenia sektora wydobywczego, który niedawno odpowiadał za 90% wartości eksportu i ponad 40% PKB. Tendencja ta, wraz ze spadkiem cen światowych na gaz ziemny, strategiczny surowiec z perspektywy Turkmenistanu, doprowadziła do spowolnienia tempa jego wzrostu w ostatnich latach. Ponadto, wciąż ok. 80% PKB jest wytwarzane przez przedsiębiorstwa państwowe, których pozycja uległa wzmocnieniu po 2010 r. Przeciwdziałaniu tej niekorzystnej sytuacji towarzyszyć powinna rozbudowa instytucji państwowych, wzorem m.in. Japonii w latach 50-tych, czy Korei Płd. dekadę później, odpowiedzialnych za sfinansowanie ze zgromadzonych w przeszłości nadwyżek handlowych nowych sektorów strategicznych. Wśród nich potencjałem wyróżnia się np. branża chemiczna, petrochemiczna i tekstylna. Jednocześnie powinny być prowadzone działania dążące do ograniczenia współpracy gospodarczej z Chinami i zmiana kierunku polityki zagranicznej w kierunku państw Unii Europejskiej oraz Azerbejdżanu wraz z Turcją. W pierwszym przypadku, możliwe będzie zbudowanie zaufania państw rozwiniętych, skutkujące napływem BIZ do branż strategicznych. W drugim, zacieśnienie relacji powinno skutkować ułatwionym dostępem dla lokalnych producentów z branż kapitałochłonnych do zagranicznych rynków zbytu, wpływając tym samym na dywersyfikację struktury eksportu.

Zakończenie

Przyczyny sukcesu gospodarczego Japonii i NICs po II wojnie światowej stały się przedmiotem licznych badań, szczególnie w latach 90-tych XX w. Instrumenty zastosowane w ich przypadkach odnoszono zarówno do neoklasycznych jak i alternatywnych teorii wzrostu,

wskazując na unikatowy charakter ich ścieżek rozwojowych. Jednakże, próby implementacji pewnych ich elementów w innych KRS tylko w kilku przypadkach przyniosły spodziewany efekt. Nadrzędnym celem pracy była analiza specyfiki *State Capitalism* oraz czynników wpływających na zaistnienie zjawiska dynamicznego i długotrwałego rozwoju gospodarczego w wybranych państwach Azji Wschodniej i Pacyfiku po 1945 r. i próba sformułowania, na tej podstawie, praktycznych rekomendacji rozwojowych dla republik Azji Centralnej.

W rozdziale pierwszym wykonano pierwsze zadanie badawcze, które polegało na selekcji i analizie teorii oraz koncepcji z zakresu ekonomii rozwoju w kontekście utworzenia ramy pozwalającej zidentyfikować kluczowe czynniki rozwoju państw z próby badawczej. Uzyskane wyniki wskazują na zastosowanie przez lokalne rządy unikatowej kombinacji zaleceń sformułowanych przez teoretyków Ekonomii Klasycznej, Merkantylistów oraz przedstawicieli pierwszej i drugiej generacji teorii rozwoju. Z jednej strony, ich rozwój był napędzany dzięki promocji eksportu, modernizacji gospodarki w oparciu o branże kapitałochłonne i kontrolę presji demograficznej, z drugiej wspierano wychowywanie branż raczkujących w wybranych sektorach i chroniono lokalne konglomeraty państwowe przed zagraniczną konkurencją poprzez m.in. nakładanie wysokich ceł importowych. Państwo odegrało w ich przypadku rolę nadrzędnej instytucji, zarządzającej procesem rozwoju, m.in. dzięki dokonaniu selekcji sektorów strategicznych i realizacji industrializacji na drodze substytucji importu, głównie na wczesnym etapie ich zaawansowania gospodarczego.

W drugim rozdziale przeprowadzono analizę dzisiejszych systemów politycznych w regionie Azji Centralnej, a uzyskane wyniki odniesiono do procesu ich formowania się w Państwach z wybranej grupy badawczej w okresie ich dynamicznego rozwoju, realizując tym samym drugie zadanie badawcze, przy jednoczesnej prezentacji metodologii. W tej części tekstu wykorzystano autorską ramę dla wykonania analizy systemowej, w której sekwencja wejść, sprzężeń i wyjść, została odniesiona do średniego wzrostu gospodarczego i frekwencji wyborczej w Azji Centralnej w wybranych szeregach czasowych. W ten sposób, autor starał się znaleźć odpowiedź jak wydarzenia polityczne były skorelowane z wzrostem zamożności społeczeństwa, i jakie było jego zaangażowanie w procesie przemian politycznych. Następnie, uzyskane rezultaty odniesiono do Japonii i NICs, które pogrupowano według klucza: systemy polityczne w najszybciej rozwijających się państwach Azji Wschodniej i Pacyfiku, w tamtejszych wybranych demokracjach monopartyjnych, reżimach komunistycznych i autorytarnych. W ostatnim kroku, wyniki te wzbogacono o wnioski uzyskane na drodze przeprowadzonych

działań statystycznych (metoda ilościowa), badających wpływ demokratyzacji życia politycznego na wzrost zamożności społeczeństw w Japonii i NICs w okresie 1973-1989 i dla wszystkich przypadków (razem z Azją Centralną) w latach 1992-2018. Wśród innych opisanych metod znalazły się genetyczna, porównawcza i studium przypadku.

W rozdziale trzecim zaprezentowano typ *State Capitalism* i instrumenty rozwojowe, wykorzystane w Japonii i NICs do wprowadzenia ich na ścieżkę zrównoważonego rozwoju, realizując w ten sposób trzecie zadanie badawcze. Pierwsze pakiety reform zostały w nich sfinansowane dzięki kapitałowi zagranicznemu, otrzymanemu np. pod postacią paczek pomocowych z państw rozwiniętych (głównie USA), bądź zacieśnieniu z nimi współpracy gospodarczej. Tym niemniej, uzyskane w ten sposób środki przeznaczono na niezbędne inwestycje w rozwój wyselekcjonowanych przez państwo branż (kapitałochłonnych) i holdingów, będących podstawą dla ich industrializacji i modernizacji. Jednocześnie promowano rozwój małych i średnich przedsiębiorstw prywatnych, początkowo głównie w przemyśle lekkim. Wśród metod, które wykorzystano w tym rozdziale, należy podkreślić genetyczną, ilościową i porównawczą.

Ocena stopnia ingerencji instytucji państwa w rozwój omawianych państw, pomogła w wykonaniu czwartego zadania badawczego. Wykształcenie się unikatowego porozumienia na linii państwo-społeczeństwo w większości omawianych państw, pozwoliło na dokonanie znacznego postępu gospodarczego w oparciu o system konsekwentnie realizowanych planów, gwarantujących systematyczność podnoszenia poziomu ich zaawansowania ekonomiczno-społecznego. Do ich wykonania wykorzystano przedsiębiorstwa państwowe, które stały się jednym z fundamentów sukcesu gospodarczego tych państw na wczesnym etapie ich rozwoju. Jednakże, średnio ok. po 25 latach od chwili wstąpienia na ścieżkę długotrwałego wzrostu, rola państwa ewoluowała w kierunku zarządcy koordynującego harmonijnym rozwojem państwa. Tym samym, angażowało ono do tego procesu w większym stopniu sektor prywatny, ośrodki badawcze i społeczeństwo, zyskujące realny wpływ na kształtowanie się życia politycznego.

W rozdziale czwartym dokonano analizy kolejnych etapów kształtowania się chińskiego modelu rozwoju, w celu przedstawienia jego cech szczególnych, co pokrywało się z realizacją piątego zadania badawczego. Inaczej niż w przypadku Japonii i państw NICs, pakiety reform były w Chinach finansowane z posiadanych oszczędności, bez ingerencji państw zachodnich w ten proces. Ich skuteczność była powiązana z decentralizacją procesów decyzyjnych, w efekcie czego regiony otrzymały impuls do tworzenia instrumentów rozwojowych, znajdujących

później swoje zastosowanie w skali całego państwa. W ten sposób uformował się system dwutorowy, w którym obok obowiązującego systemu centralnego planowania, możliwa była liberalizacja wybranych sektorów gospodarki. Podobnie jak w Japonii i NICs, w pierwszej kolejności objęła ona swoim zasięgiem rolnictwo, pozostawiając strategiczne branże w rękach państwa. Innym podobieństwem była ochrona lokalnych przedsiębiorców przed napływem konkurencji zagranicznej, której działania ograniczono do wyodrębnionych stref wolnego handlu. Stosunkowo szybko władze podjęły decyzję o wzroście znaczenia handlu zagranicznego w PKB, który stał się czynnikiem jego wzrostu w latach 90-tych.

Oceniając rolę państwa w procesie rozwoju gospodarczego Chin, są widoczne pewne podobieństwa do Japonii i NICs, natomiast jego funkcja jako głównego zarządcy procesem rozwoju zdaje się rosnąć w ostatnich latach. Tym samym, Komunistyczna Partia Chin pozostaje jedyną siłą polityczną, blokując możliwość demokracji życia politycznego w państwie, a postęp ChRL jest wciąż uzależniony od 5-let planów rozwojowych. Gospodarka Chin wciąż w dużym stopniu opiera się na państwowych konglomeratach przemysłowych, coraz mniej efektywnych, w porównaniu z przedsiębiorstwami prywatnymi. Prowadzi to do sytuacji, w której sektor prywatny jest dyskryminowany w stosunku do własności państwowej, negatywnie tym samym wpływając na zainteresowanie zagranicznych inwestorów. Z drugiej strony, chiński model rozwoju, cieszy się rosnącym zainteresowaniem ze strony KRS Azji, Afryki, czy Ameryki Łacińskiej. Tendencji tej sprzyjają takie inicjatywy jak „*Nowy Jedwabny Szlak*”, czy budowa prochińskich instytucji rozwojowych, skierowanych na finansowanie projektów w państwach słabo rozwiniętych. Pod tym względem oddziaływania na rozwój gospodarczy państw trzecich, Chiny prowadzą politykę nieporównywalną z wcześniej analizowanymi państwami. Zastosowane metody to genetyczna, ilościowa i porównawcza.

W rozdziale piątym dokonano przeglądu wybranych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku, które stymulują obecnie swój rozwój w oparciu o schematy wcześniej zastosowane w Japonii, NICs i Chinach. Tym samym wykonano piąte zadanie badawcze. Przykłady Malezji, Wietnamu i Kambodży, znajdujących się obecnie na różnym poziomie zaawansowania gospodarczego, charakteryzują się wysokim tempem wzrostu w ostatnich 30 latach. Liderem, nie tylko w tym zestawieniu, ale też wśród innych państw nowo uprzemysłowionych drugiej generacji, jest Malezja, która już w niedalekiej przyszłości powinna dołączyć do grupy państw OECD. Wietnam charakteryzuje się jednym z najszybszych temp rozwoju w ostatnich 20 latach, stając się jednym z kandydatów do stania się kolejną gospodarką nowo uprzemysłowioną w Azji

Południowo-Wschodniej. Kambodża, jest na stosunkowo wczesnym stadium transformacji gospodarczej, na co rzutuje ustabilizowanie sytuacji politycznej w połowie lat 90-tych. Tym niemniej, dzięki otwartości na napływ kapitału zagranicznego, może ona zostać w przyszłości beneficjentem wzrostu cen siły roboczej m.in. w Chinach, przejmując część odpływających stamtąd inwestycji. Cechą charakterystyczną w przypadku wszystkich tych państw było ich otwarcie się na napływ konkurencji zagranicznej już na wczesnych etapach rozwoju i wielkość handlu zagranicznego w PKB. Zastosowane metody: genetyczna, ilościowa, porównawcza.

W rozdziale szóstym zrealizowano ostatnie zadanie badawcze, mówiące o możliwości zidentyfikowania cech efektywnego *State Capitalism* i wyodrębnienia zestawu skutecznych instrumentów w kontekście ich zastosowania w republikach Azji Centralnej. Doborowi tej próby sprzyjała aktywizacja gospodarcza Uzbekistanu po 2017 r., starającego się od tego momentu dołączyć do liderującego od dłuższego czasu w regionie Kazachstanu. Oba te przypadki charakteryzują się nie tylko zasobami surowcowymi, ale też młodą populacją i charyzmatycznymi liderami, dążącymi do wprowadzenia swoich państw do grupy najbardziej rozwiniętych w Azji. Ich zacieśniająca się współpraca może pozytywnie wpłynąć na tendencje rozwojowe też w mniejszych państwach regionu, Kirgistanie, Tadżykistanie i Turkmenistanie.

W rozdziale tym zaprezentowano selekcję wybranych instrumentów rozwojowych, z uwzględnieniem obecnego etapu państw Azji Centralnej w podziale na trzy typy rekomendacji: w odniesieniu do całego państwa, poszczególnych jego regionów i potencjalnych kierunków współpracy gospodarczej oraz handlowej. Metoda ta miała na celu podkreślenie wniosków uzyskanych w badaniach przeprowadzonych w trzecim, czwartym i piątym rozdziale. Na ich podstawie można wywnioskować, m.in. że dobór partnerów handlowych i położenie nacisku na budowanie specjalizacji w oparciu o rozwój regionów, pozytywnie wpływały na gospodarkę całego państwa. Region Azji Centralnej charakteryzuje się zróżnicowaniem gospodarczym, ale zastosowanie tam zaproponowanych instrumentów może wprowadzić go na ścieżkę postępu ekonomicznego i społecznego w długim okresie. Wykorzystana metoda: studium przypadku.

Poszukiwanie optymalnych kombinacji czynników rozwoju, skutecznych w kontekście KRS, wciąż zamieszkanym przez ok. 85% globalnej populacji, powinno pozostać głównym celem Ekonomii Rozwoju w przyszłości. Jednakże, Azja Centralna ma potencjał ku temu by stać się w niedalekiej przyszłości nowym silnikiem rozwoju w skali kontynentu. Powinna temu sprzyjać zacieśniająca się współpraca w regionie, otwarcie się Uzbekistanu na gospodarkę

światową i realizacja projektów w ramach *Nowego Jedwabnego Szlaku*. Kazachstan, lider na tym obszarze, powinien wspierać obecne władze Uzbekistanu w utrzymaniu obranego po 2017 r. kursu, na czym mogą skorzystać tak Kirgistan (turystyka) jak i Tadżykistan (handel). Turkmenistan prowadzi politykę skupioną bardziej na Azerbejdżanie, Iranie, czy Turcji.

Autor przedstawił w rozprawie następującą hipotezy badawcze:

H1: Przedsiębiorstwa państwowe, działające w ramach *State Capitalism*, odegrały kluczową rolę w procesie długotrwałego i zrównoważonego rozwoju Japonii, państw NICs i Chin po II wojnie światowej.

H2: Nowy Kapitalizm Państwowy jest obecnie optymalną ścieżką rozwoju dla KRS.

Dowody zebrane w rozdziałach 3. i 4. jednoznacznie weryfikują hipotezę H1 pozytywnie. Badanie wykonane w rozdziale 6. nie daje z kolei jednoznacznej oceny hipotezy H2, gdyż zaznacza się silne zróżnicowanie charakterystyki *Nowego Kapitalizmu Państwowego* w państwach Azji Centralnej. Najbliżej odwzorowania modelu, napędzającego rozwój Japonii, NICs i Chin po 1945 r. jest Kazachstan, ścieżką którego stara się w ostatnich latach podążać Uzbekistan. Pierwszy z nich wydaje się być gotowy do stopniowego oddania pozycji dominującej sektorowi prywatnemu, drugi z nich musi natomiast określić długookresowe priorytety. Ponadto elity wydają się być skierowane na konsekwentne wdrażanie określonej strategii rozwoju, wspierając ich dalszą transformację. Kirgistan, pomimo mniejszej stabilności politycznej i braku zaplecza instytucjonalnego, wciąż szuka balansu pomiędzy gospodarką liberalną i radziecką przeszłością. Rozpoczęte po 2010 r. procesy mogą pomóc osiągnąć Państwu kontrolę nad branżami strategicznymi, przyczyniając się do uodpornienia na szoki zewnętrzne i zrównoważenie tempa jego rozwoju w długim okresie. Dla tych trzech przypadków, hipoteza jest uznana za zweryfikowaną pozytywnie. Tadżykistan i Turkmenistan wciąż bazują na mechanizmach, które trudno przyporządkować do kategorii *State Capitalism*. Ich gospodarki nie tyle opierają się na konglomeratach państwowych, co są praktycznie bez ograniczeń przez nie kontrolowane, realizując tym samym cele postradzieckich elit. Ze względu na brak wystarczających dowodów, weryfikacja hipotezy na ten moment jest negatywna.

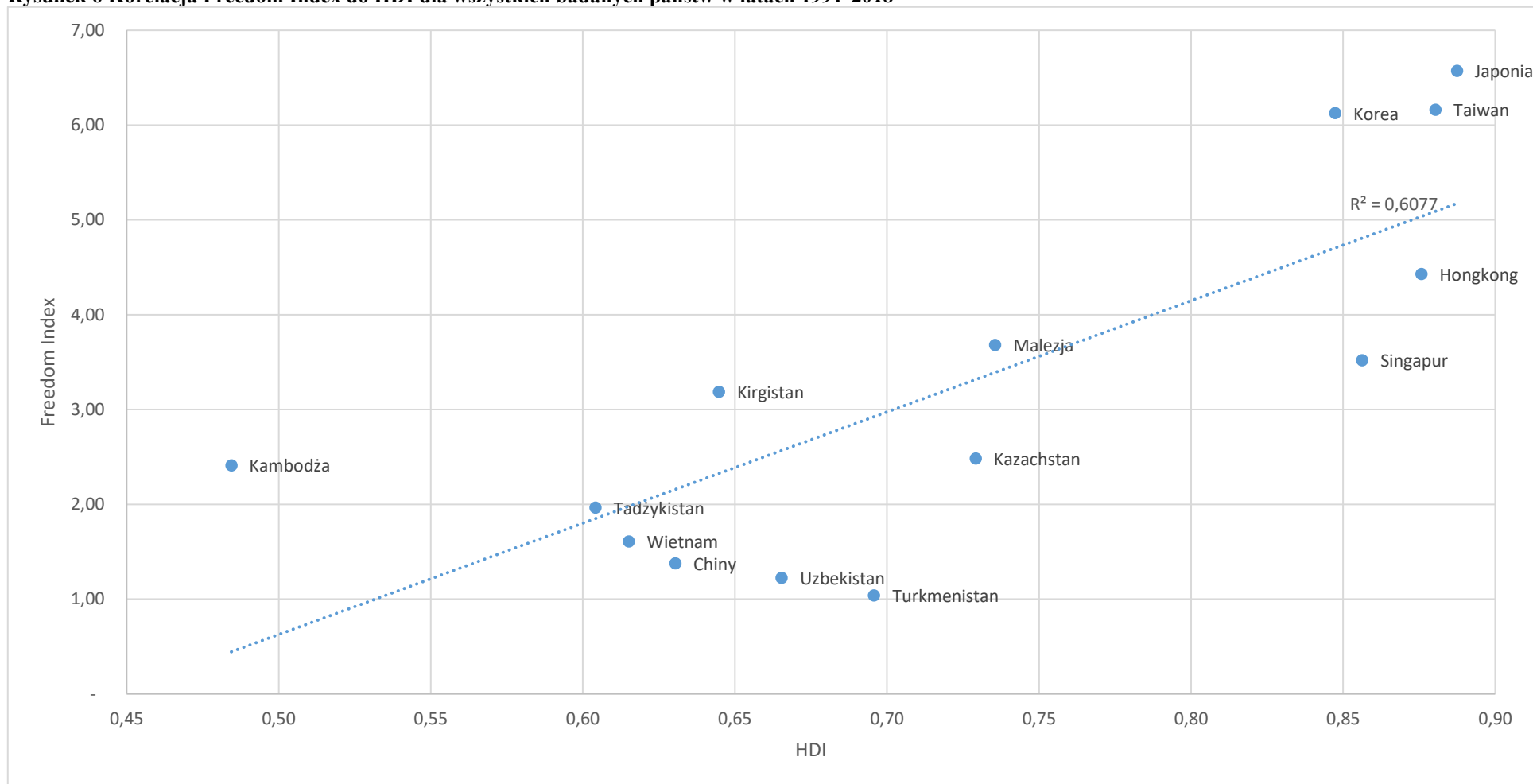
Warto przyjrzeć się badanym przypadkom również w ujęciu statystycznym. O ile trudno znaleźć dane, które wskazywałyby na wpływ konglomeratów państwowych na wzrost jakości życia poszczególnych społeczeństw, o tyle posiadając dane dotyczące wolności politycznej, łańcuch rozwojowego i przyjętej polityki gospodarczej badanych państw w konkretnym szeregu czasu, można spróbować oszacować efektywność ich stymulowania wzrostu jakości życia. Wyniki zostały zobrazowane na Rysunek 6, Rysunek 7 i Rysunek 8, natomiast w tym miejscu powinien

znaleźć się również krótki komentarz. Przypatrując się całej próbie, zdecydowanymi liderami pozostają Japonia i NICs pierwszej generacji, ale należy też w tym miejscu podkreślić, że ich transformacja rozpoczęła się najwcześniej. Siła korelacji wynosi dla całej próby 0,77, uwzględniając m.in. silnie autorytarne reżimy ChRL, Turkmenistanu i Uzbekistanu. Uwagę zwraca podobieństwo postępu osiągniętego przez Kazachstan i Malezję w ostatnich 3-dekadach, który mierzony jako HDI⁴²⁹ jest praktycznie taki sam. Inną interesującą parą jest Tadżykistan i Wietnam, także praktycznie w pełni pokrywające się w ujęciu tego parametru. Jednakże, należy mieć na uwadze, że Wietnam ma populację blisko 10. krotnie większą, więc jego potencjał rozwojowy w kolejnych dekadach jest wyższy. Trzecia wyróżniająca się para to Kirgistan i Kambodża, ale w tym przypadku to postęp dokonany w republice środkowoazjatyckiej w demokratyzacji życia politycznego zdaje się dawać jej lepsze perspektywy rozwojowe. Przypatrując się zestawieniu Freedom Index do HDI w państwach Azji Centralnej, korelacja jest niska, na poziomie 0,12 ale dla państw z rozdziałów 3-5 parametr ten wzrasta do 0,81.

Przechodząc do analizy uśrednionego wpływu postępu społecznego (HDI) na wzrost za-
możności badanych państw (wyrażonej jako PKB per capita PPP) w latach 1992-2018 (Rysunek 9, Rysunek 10, Rysunek 11), korelacja jest jeszcze silniejsza. Jej siła wyniosła 0,85 i ponownie najwyższe rezultaty osiągnęła Japonia i NICs pierwszej generacji. Powieliły się też powyższe zauważone podobieństwa dla Malezji i Kazachstanu, a Turkmenistan, osiągnął poziom rozwoju społecznego i dochody per capita w ujęciu parytetu siły nabywczej na poziomie podobnym do Chin i Wietnamu, potwierdzając tezę, mówiącą że demokratyzacja nie jest konieczna w procesie zrównoważonego rozwoju. Kirgistan, Tadżykistan i Kambodża tworzą klub państw najsłabiej rozwiniętych. Na podstawie tych danych można wyprowadzić wniosek, że Kazachstan podobnie jak Malezja, znajduje się na poziomie rozwoju Korei Płd. w wczesnych latach 90-tych, Uzbekistan można porównać z tym samym państwem, ale z okres lat 60-tych, a Kirgistan i Tadżykistan wciąż są na początku swojej drogi rozwojowej, nieco przewyższając przypadek Kambodży, ale odstając od Wietnamu, by nie wspominać o ChRL. Najtrudniejszym do zaklasyfikowania przypadkiem jest Turkmenistan, którego polityka najmniej czerpała z powyższych przykładów. Możliwe, że za jakiś czas będzie on porównywany do Kazachstanu.

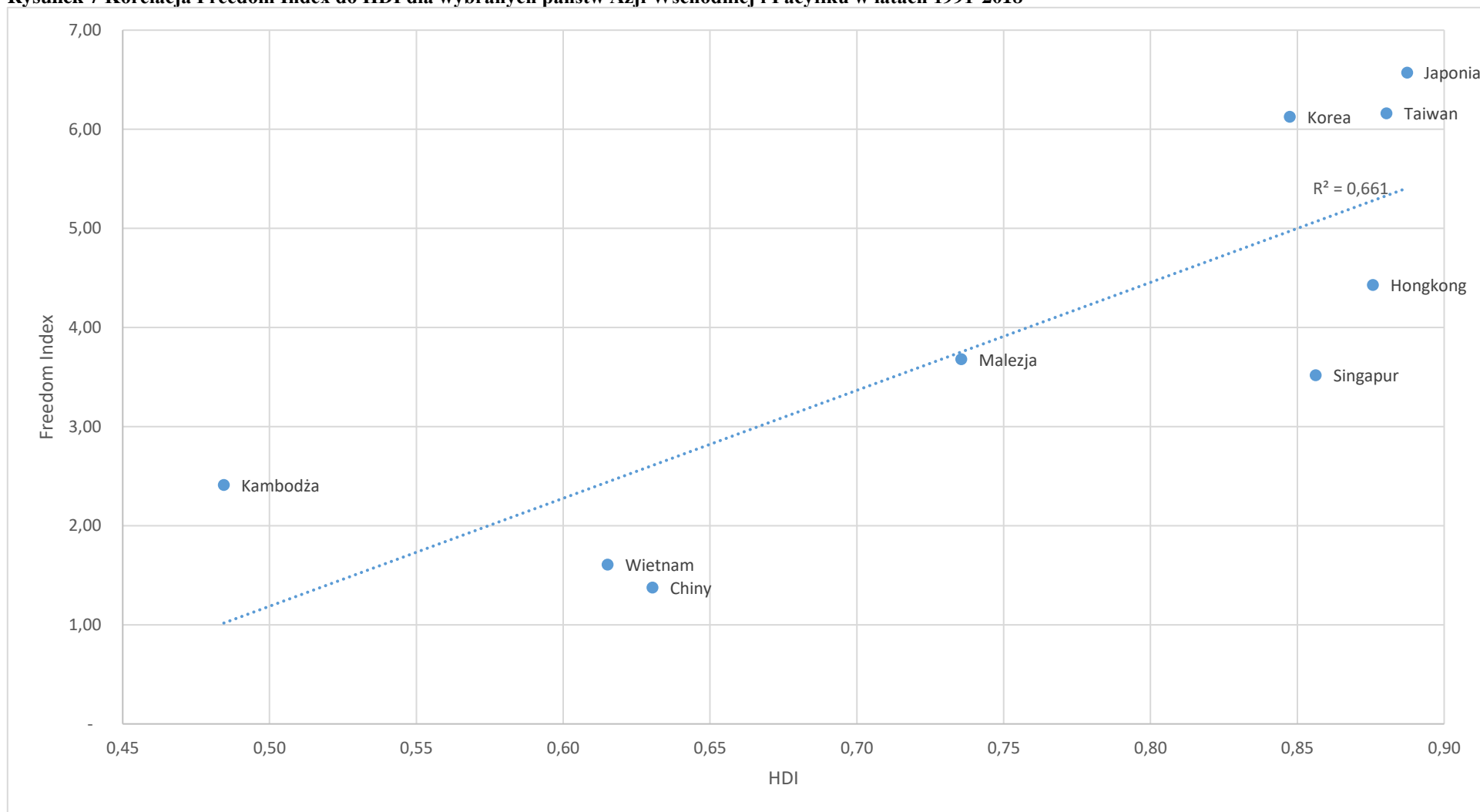
⁴²⁹ Według definicji Narodów Zjednoczonych, w jego skład wchodzi oczekiwana długość życia, średnia liczba lat edukacji otrzymanej przez mieszkańców w wieku 25 lat, oczekiwana liczba lat edukacji dla dzieci rozpoczynających proces kształcenia i dochód narodowy *per capita* w USD, liczony według parytetu siły nabywczej danej waluty. Powstał on w 1990 r., a jego autorem jest Mahbuba ul Haqa. Dostęp: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>

Rysunek 6 Korelacja Freedom Index do HDI dla wszystkich badanych państw w latach 1991-2018

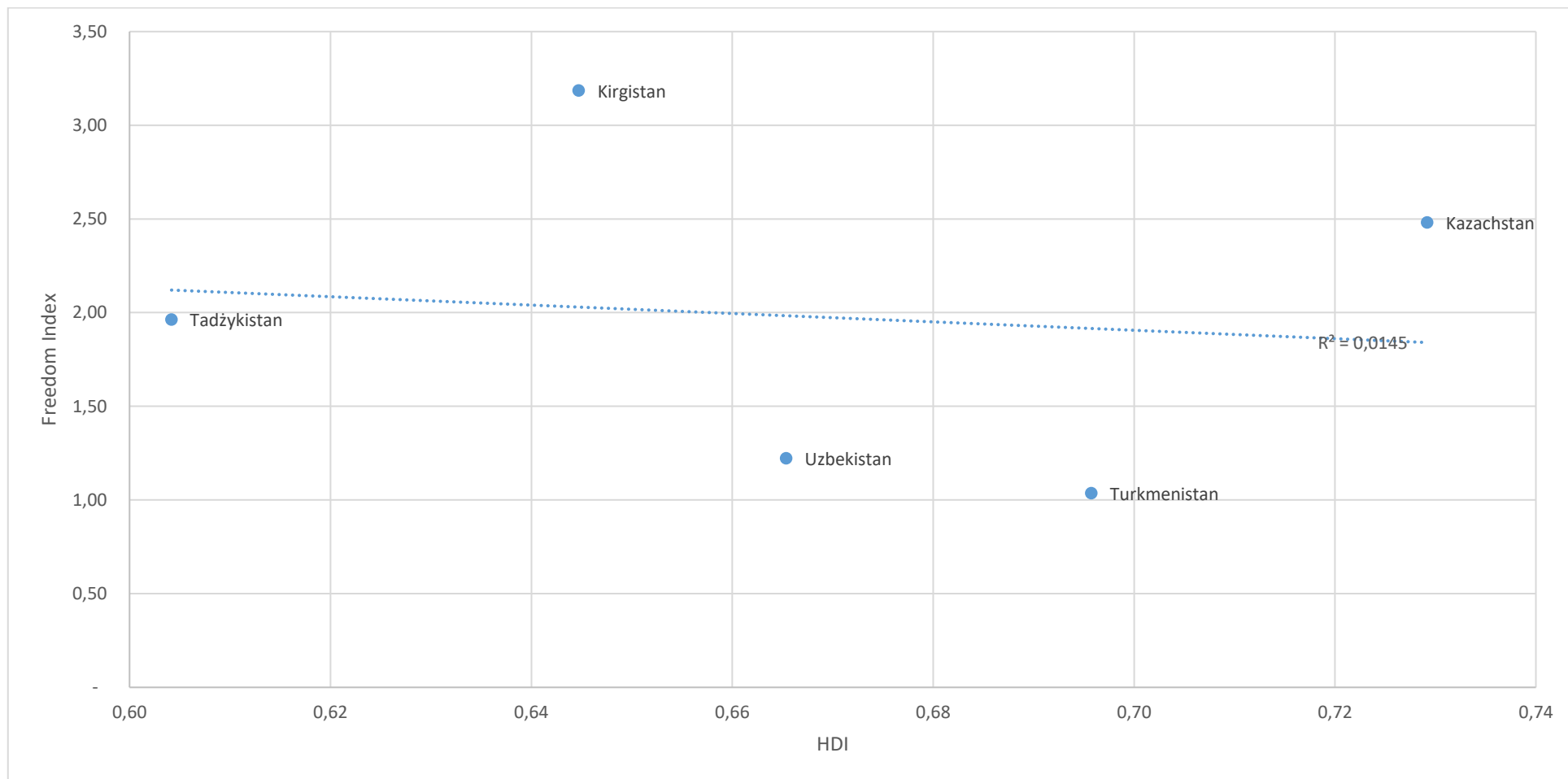
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Freedom Index i UNDP

Rysunek 7 Korelacja Freedom Index do HDI dla wybranych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku w latach 1991-2018

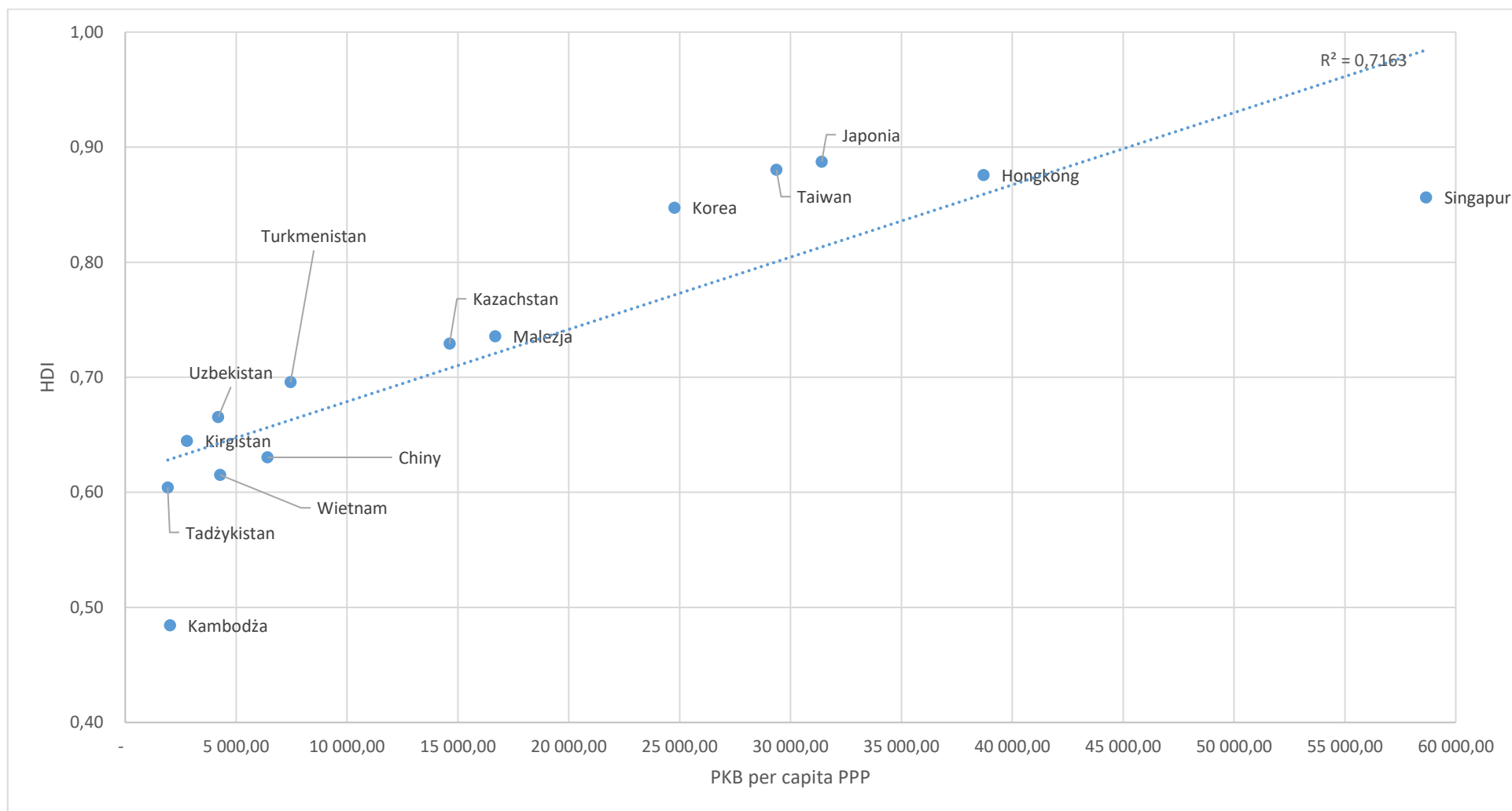
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Freedom Index i UNDP

Rysunek 8 Korelacja Freedom Index do HDI dla państw Azji Centralnej w latach 1991-2018

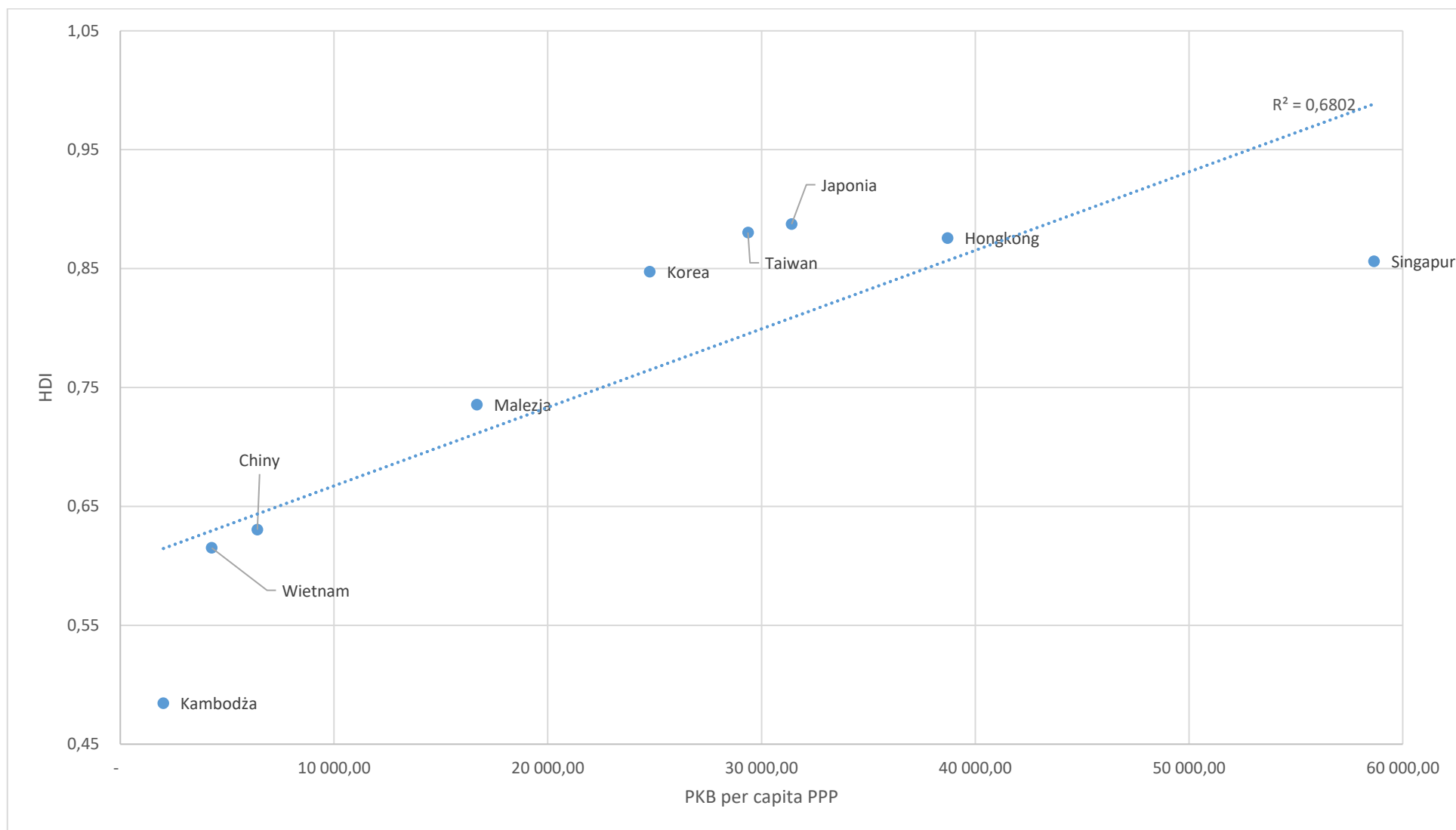
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Freedom Index i UNDP

Rysunek 9 Korelacja HDI do GDP per capita dla wszystkich badanych państw w latach 1991-2018

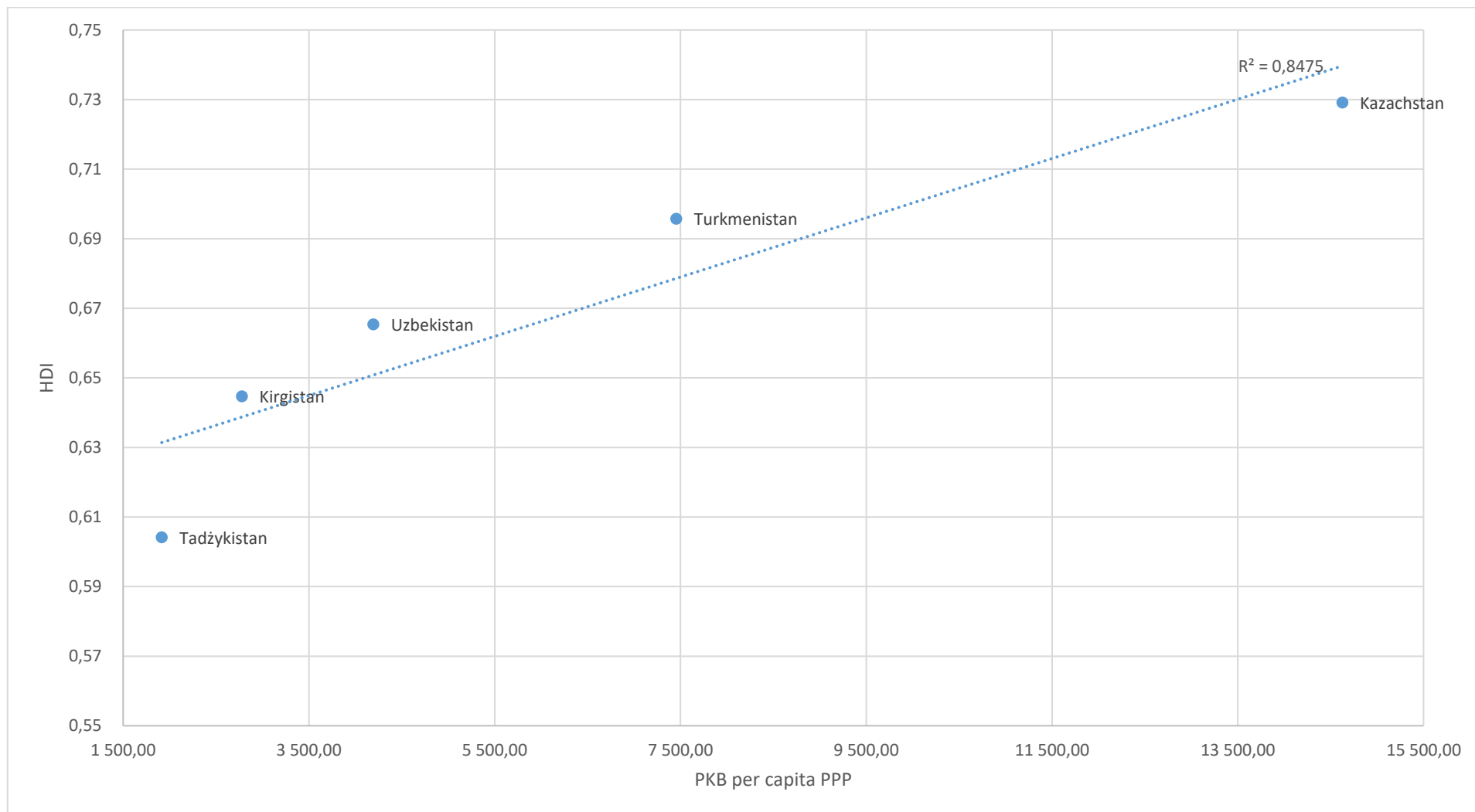
Źródło: Opracowanie własne na podstawie World Bank Indicators i UNDP

Rysunek 10 Korelacja HDI do GDP per capita dla wybranych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku w latach 1991-2018

Źródło: Opracowanie własne na podstawie World Bank Indicators i UNDP

Rysunek 11 Korelacja HDI do GDP per capita dla państw Azji Centralnej w latach 1991-2018

Źródło: Opracowanie własne na podstawie World Bank Indicators i UNDP

Problematyka rozwoju gospodarczego KRS jest na tyle złożona i uzależniona od tak wielu czynników zewnętrznych, że trudno przypuszczać by kiedykolwiek straciła ona na swojej istotności. Tym niemniej, pozytywny przykład państw Azji Wschodniej i Pacyfiku pokazuje, że konieczne jest systematyczne poszerzanie rekomendacji badawczych o nowe, alternatywne zalecenia, formowane w ramach ekonomii rozwoju. Tak jak po II wojnie światowej, były one tworzone w ramach takich inicjatyw jak ONZ, Międzynarodowy Bank Odbudowy i Rozwoju, czy Plan Marshalla, tak dziś coraz większą popularnością wśród samych KRS cieszą się zalecenia chińskich instytucji. Współpracują one w ostatnich latach coraz intensywniej z bankami rozwojowymi Japonii czy Korei Płd., tworząc tym samym nowy paradygmat rozwoju.

Badania prowadzone w tej rozprawie objęły swoim zakresem subregion Azji Centralnej, powstały w wyniku rozpadu ZSRR w 1991 r. Uformowana w jego efekcie grupa tzw. państw poradzieckich był dotychczas analizowana przeważnie z perspektywy zachodzącej w nich transformacji gospodarczej. Według jej zaleceń, wejście na drogę stabilnego rozwoju miała gwarantować demokratyzacja życia politycznego i liberalizacja gospodarki. Najwięcej uwagi poświęcono Rosji, Ukrainie, państwom bałtyckim i Kaukazowi, pozostawiając Azję Centralną nieco na uboczu rozważań, które tylko niekiedy skupiały się na zagadnieniach związanych z Kazachstanem i Kirgistanem. Rozszerzenie dyskursu o przykład Tadżykistanu, Turkmeni-stanu i Uzbekistanu, biorąc pod uwagę niewielką liczbę opracowań odnoszących się do zachodzących w nich procesów po 1991 r., stanowiło tym większe wyzwanie badawcze. Choć badanie regionu stoi nieco w opozycji do dominującego w literaturze podejścia, skupiającego się na indywidualnych przypadkach, było to celowym zabiegiem. Bazując na rosnącym znaczeniu współpracy rozwojowej KRS w ostatnich latach zauważa się, że mogą one szukać swojej przewagi konkurencyjnej w gospodarce światowej dzięki wytworzonemu efektowi synergii.

Przedstawione w rozprawie wnioski mają charakter praktyczny, które mogą znaleźć swoje zastosowanie również w innych KRS. Kluczowym dla sukcesywnego ich wdrożenia jest ustalenie faktycznego poziomu rozwoju gospodarczego danego przypadku, zbadanie kolejności wcześniej realizowanych tam programów gospodarczych i ustalenie poziomu zaawansowania takich zmiennych jak otoczenie instytucjonalne i polityczne oraz podejście elit do procesu rozwoju. Nie mniej ważna jest analiza uwarunkowań kulturowych i społecznych panujących w wybranych KRS, kontekst historyczny i ich pozycja na arenie międzynarodowej.

Wyniki zaprezentowanych badań powinny stać się punktem wyjścia do dalszych badań nad specyfiką rozwoju państw Azji Centralnej w ujęciu ogólnokrajowym, regionalnym a także

międzynarodowym. Region ten, przy utrzymaniu obecnego tempa rozwoju, może w niedalekiej przyszłości mieć realny wpływ na postęp dokonywany przez pozostałe państwa basenu Morza Kaspijskiego, Azji Południowej i Afganistanu. Przedstawione w rozprawie propozycje ścieżek rozwojowych można wykorzystać w innych analizach np. w kontekście zaprezentowanych w tym akapicie przypadków.

Odnosząc się do wyników uzyskanych w efekcie przeprowadzanych analiz, możliwe jest wskazanie obszarów, które powinny zostać objęte pogłębionymi studiami w przyszłości. Wśród nich warto wyróżnić:

1. Badania nad lokalnym kapitałem społecznym i jego zaangażowaniem w formowanie się elit skupionych na długofalowych celach rozwojowych.
2. Specyfika sektora *State Capitalism* i jego wpływ na zrównoważenie rozwoju.
3. Rozwój regionalny państw Azji Centralnej. Przykłady państw Japonii i NICs, Chin i Malezji wskazują, że promowanie rozwoju na poziomie regionów może przyczynić się do nabycia unikatowej specjalizacji, skutkującej wzrostem ich konkurencyjności.
4. Zacieśnienia współpracy w regionie Azji Centralnej. Obserwowana od pewnego czasu postępująca integracja w ramach subregionu została w tekście jedynie wspomniana, natomiast należy systematycznie zgłębiać ten temat w kolejnych badaniach.
5. Stopień uzależnienia Azji Centralnej od współpracy gospodarczej z Chinami i Rosją. Tendencja ta wykazywała się w większości przypadków negatywnymi skutkami, dlatego istotne jest dalsze poszukiwanie optymalnych wektorów polityki zagranicznej w regionie, prowadzące do zdywersyfikowania grupy ich partnerów handlowych.
6. Analiza potencjału źródeł odnawialnych w polityce energetycznej państw regionu. Największym cechują się Kirgistan i Tadżykistan, które w ten sposób wzmocnić swoją pozycję w regionie i uzależnić od swoich dostaw m.in. Afganistan, czy Pakistan.

Podjęta w rozprawie tematyka badawcza, powinna stanowić punkt wyjścia dla kolejnych badań nad rozwojem gospodarczym regionu Azji Centralnej, nie tylko o charakterze naukowym, ale także praktycznym. Opisanie jego specyfiki gospodarczej, przedstawienie obecnych trendów panujących w tamtejszej w polityce zagranicznej oraz wskazanie branż o potencjale strategicznym, powinno być również wskazówką dla wybranych przedsiębiorstw, szukających interesujących kierunków inwestycyjnych w najbliższej przyszłości.

Bibliografia

Monografie

- Aghion, P. i Howitt, P. (2009). *The Economics of Growth* (wyd. wydanie pierwsze). Londyn: The MIT Press.
- Akhrorova, A., Mukimova, N. i Razykov, R. (2014). *The energy security of the Republic of Tajikistan*. Southampton : WIT Press.
- Almond, G. A. i Coleman, J. S. (1960). *The politics of the developing areas*. New Jersey: Princeton University Press.
- Almond, G. A. i Powell, B. G. (1966). *Comparative Politics : A developmental approach*. New York City: The Little, Brown and Co.
- Amin, S. (1976). *Unequal Development. An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism* (wyd. wydanie pierwsze). Sussex: The Harvester Press Limited.
- Amin, S. (1994). *Re-Reading the Postwar Period: An Intellectual Itinerary* (wyd. wydanie pierwsze). New York: Monthly Review Press.
- Antoszewski, A. i Herbut, R. (2001). *Systemy Polityczne Współczesnego Świata*. Gdańsk: Arche.
- Arjomand, S. A. (1988). *The Turban for the Crown*. New York - Oxford: Oxford University Press, Inc.
- Bäcker, R., Czechowska, L., Gadomska, G., Gajda, J., Gawron-Tabor, K., Giedz, M., . . . Wojciechowska, J. (2016). *Metodologia Badań Politycznych*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Nauk Politycznych.
- Baszkiewicz, J. i Ryszka, F. (1984). *Historia doktryn politycznych i prawnych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bateman, M. (2010). *Why Doesn't Microfinance Work? The destructive rise of local neoliberalism* (wyd. wydanie pierwsze). New York: Zed Books.
- Bates, R. H. (2014). *Markets and States in Tropical Africa. The Political Basis of Agricultural Policies* (wyd. wydanie drugie). Oakland: University of California Press.
- Bielschowsky, R. (2016). *ECLAC Thinking. Selected Texts (1948-1998)* (wyd. Pierwsze). Santiago de Chile: Economic Commission for Latin America and the Caribbean.
- Cardoso, F. H. i Enzo, F. (1979). *Dependency and Development in Latin America* (wyd. wydanie pierwsze). Berkeley: University of California Press.
- Chan, Y. Y. (1998). *The Banking System of Hong Kong: Perspectives on Changes and Development*. Halifax: Dalhousie University.
- Chang, H.-J. (1999). *Industrial Policy and East Asia - The Miracle, the Crisis, and the Future*. San Francisco: World Bank Group.

- Chang, H.-J. (2007). *Bad Samaritans. The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism* (wyd. wydanie pierwsze). London: Bloomsbury Press.
- Chenery, H. B. i Syrquin, M. (1975). *Patterns of Development 1950-1970* (wyd. wydanie pierwsze). London: Oxford University Press.
- Chenery, H. B., Ahluwalia, M. S., Bell, C. G., Duloy, J. H. i Jolly, R. (1979). *Redistribution with Growth* (wyd. wydanie trzecie). London: Oxford University Press.
- Chmaj, M. i Żmigrodzki, M. (2001). *Wprowadzenie do Teorii Polityki*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Chodubski, A. (1998). *Wstęp do Badań Politologicznych*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Cieślik, E. (2015). *Rozwój gospodarczy Chin od roku 1978 do kryzysu globalnego*. Warszawa: Wydawnictwo Key Text.
- Collier, P. (2007). *The Bottom Billion. Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done About It* (wyd. wydanie pierwsze). Oxford: Oxford University Press.
- Commons, J. R. (1959). *Institutional Economics. Its Place in Political Economy* (wyd. wydanie drugie). New Brunswick & London: Transaction Publishers.
- Cypher, J. M. i Dietz, J. L. (2009). *The process of economic development* (wyd. Routledge). London: Trzecie.
- Dang, G. i Sui Pheng, L. (2015). *Infrastructure Investments in Developing Economies: The Case of Vietnam* (wyd. wydanie pierwsze). Singapore: Springer.
- De Soto, H. (1989). *The Other Path* (wyd. wydanie pierwsze). New York: New York: Basic Books.
- De Soto, H. (2000). *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else* (wyd. wydanie pierwsze). New York: New York: Basic Books.
- Dobb, M. (1973). *Theories of Value and Distribution since Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dobrska, Z. (1990). *Rozwarstwienie dochodów, a rozwój gospodarczy w krajach Trzeciego Świata* (wyd. wydanie pierwsze). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ear, S. (1995). *Cambodia's Economic Development in Historical Perspective: A Contribution to the Study of Cambodia's Economy*. Berkeley: University of California.
- Easterly, W. (2001). *The Elusive Quest for Growth* (wyd. wydanie pierwsze). Cambridge, London: The MIT Press.
- Easton, D. (1953). *The Political System. An Inquiry into the State of Political Science*. Alfred A. Knopf: New York.
- Escobar, A. (1995). *Encountering Development. The Making and Unmaking of the Third World* (wyd. wydanie pierwsze). New Jersey: Princeton University Press.
- Fajnzylber, F. (1990). *Industrialization in Latin America: From the "Blackbox" to the "Empty Box". A comparison of contemporary industrialization patterns* (wyd. wydanie pierwsze, Tom 60). Santiago de Chile: Economic Commission for Latin America and the Caribbean.

- Feng, H. (2017). *The Politics of China's Accession to the World Trade Organization. The dragon goes global* (wyd. Drugie). New York: Routledge.
- Furtado, C. M. (1971). *Development and Underdevelopment* (wyd. wydanie pierwsze). Oakland: University of California Press.
- George, A. L. i Bennett, A. (2005). *Case Studies and Theory Development in Social Sciences*. Cambridge: MIT Press.
- Groenewegen, P. (2003b). *Classical and Moderns in Economic Volume II. Essays on nineteenth and twentieth-century economic thought* (wyd. Pierwsze, Tom II). London: Routledge.
- Groenewegen, P. (2003c). *Classical and Moderns in Economic Volume II. Essays on nineteenth and twentieth-century economic thought* (wyd. Pierwsze, Tom I). London: Routledge.
- Gros, D. i Steinherr, A. (1991). *Economic Reform in the Soviet Union: Pas de Deux between Disintegration and Macroeconomic Destabilization*. Princeton, New Jersey: Princeton Studies in International Finance.
- Gulczyński, M. (2004). *Panorama Systemów Politycznych Świata*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Hadley, E. M. (1970). *Antitrust in Japan*. Princeton: Princeton University Press.
- Halper, S. (2010). *The Beijing Consensus* (wyd. wydanie pierwsze). New York: Basic Books.
- Heckscher, E. F. (1997). *Mercantilism* (Tom I). New York: Routledge.
- Helpman, E. (2010). *The Mystery of Economic Growth* (wyd. pierwsze). Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Hill, F. i Jewett, P. (1994). *Back in the USSR: Russia's Intervention in the Internal Affairs of the Former Soviet Republics and the Implications for United States Policy Towards Russia*. Cambridge: Harvard University, John F. Kennedy School of Government.
- Hirschman, A. O. (1958). *The Strategy of Economic Development* (wyd. pierwsze). New Haven: Yale University Press.
- Horiuchi, K. i Otaki, M. (2017). *Dr. Osamu Shimomura's Legacy and the Postwar Japanese Economy* (wyd. pierwsze). Singapur: Springer Singapore.
- Hudson, R. (2005). *Economic Geographies* (wyd. pierwsze). London: Sage Publications Ltd.
- Hung, J. H. i Chen, Y. (2018). *The State of China's State Capitalism. Evidence of Its Successes and Pitfalls*. London: Palgrave Macmillan.
- Jenkins, R. (2018). *How China is Reshaping the Global Economy: Development Impacts in Africa and Latin America* (wyd. Pierwsze). Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, C. (1982). *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*. Stanford: Stanford University Press.
- Johnson, J. B., Reynolds, H. T. i Mycoff, J. D. (2010). *Metody badawcze w naukach politycznych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kaplan, M. A. (1957). *System and Process in International Politics*. New York City: Wiley.

- Krauz-Mozer, B. (2007a). *Teorie polityki. Założenia metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krauz-Mozer, B. i Ścigaj, P. (2013). *Podejścia badawcze i metodologie w nauce o polityce*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Krugman, P. (1995). *Development, Geography, and Economic Theory* (wyd. Pierwsze). Cambridge: MIT Press.
- Kulesz, W. T. i Winczorek, P. (1992). *Demokracja u schyłku XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kurlantzick, J. (2016). *State Capitalism: How the Return of Statism Is Transforming the World*. Oxford: Oxford University Press.
- Kurz, H. D. i Salvadori, N. (2003). *Theories of Economic Growth - Old and New*. London: Taylor & Francis Ltd.
- Lal, D. (2000). *The Poverty of 'Development Economics'* (wyd. drugie). Cambridge: The MIT Press.
- Legiędź, T. (2019). *Instytucje i drogi rozwoju. Chiny, Wietnam, Korea Południowa i Tajwan*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Lin, J. Y. (2012). *New Structural Economics. A Framework for Rethinking Development and Policy* (wyd. pierwsze). Washington, D.C.: International Bank for Reconstruction and Development / International Development Association.
- Lityński, A. (2017). *Prawo Rosji i ZSRR czyli historia wszechzwiązkowe komunistycznego prawa*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Łubiński, P., Jarzabek-Krysiak, P. i Dubiński, P. (2015). *Różne Oblicza Politologii. Teoria-Historia-Wizerunek*. (Tom 1). Olsztyn-Stalowa Wola: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie.
- Meier, G. M. (2001). *Frontiers of Development Economics. The Future in Perspective* (wyd. wydanie pierwsze). New York: Oxford University Press, Inc.
- Modrzejewski, A. (2011). *Metodologiczne i Filozoficzne Podstawy Politologii. Zarys Wykładu*. Elbląg-Gdańsk: Oficyna "Oko".
- Mookherjee, D. i Ray, D. (2001). *Readings in the Theory of Economic Development* (wyd. pierwsze). Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Moore Jr., B. (1966). *Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (wyd. pierwsze). Boston: Penguin University Books.
- Myant, M. i Drahekoupil, J. (2011). *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia*. Danvers: John Wiley & Sons, Inc.
- Myrdal, G. (1973). *Against the Stream. Critical Essays on Economics* (wyd. pierwsze). New York: Pantheon Books.
- Nafziger, W. E. (2006). *Economic Development* (wyd. czwarte). Cambridge: Cambridge University Press.

- Nakamura, T. (1981). *The Postwar Japanese Economy: Its Development and Structure* (wyd. pierwsze). Tokyo: University of Tokyo Press.
- Naughton, B. (2007). *The Chinese Economy. Transitions and Growth* (wyd. Pierwsze). Cambridge: The MIT Press.
- North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (wyd. pierwsze). Cambridge: Cambridge University Press.
- Nurkse, R. (1953). *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries* (wyd. pierwsze). Oxford: Blackwell.
- Ohno, K. (2006). *The Economic Development of Japan. The Path Traveled by Japan as a Developing Country* (wyd. pierwsze). Tokyo: GRIPS Development Forum.
- Pawłuszko, T. (2013). *Wstęp do metodologii badań politycznych*. Częstochowa: Polskie Wydawnictwo Geopolityczne.
- Piasecki, R. (2003). *Rozwój Gospodarczy, a Globalizacja. Ekonomia Rozwoju w zderzeniu z rzeczywistością* (wyd. pierwsze). Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
- Polanyi, K. (1944). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.
- Pomfret, R. (1995). *The Economies of Central Asia*. New Jersey: Princeton University Press.
- Pomfret, R. (2006). *The Central Asian Economies Since Independence*. New Jersey: Princeton University Press.
- Ray, D. (2008). *Development Economics* (wyd. drugie) London: Palgrave Macmillan.
- Reiman, M. (2016). *About Russia, Its Revolutions, Its Development and Its Present*. Frankfurt am Mein; New York: Peter Lang Edition.
- Rigger, S. (1999). *Politics in Taiwan. Voting for democracy*. London: Routledge.
- Rostow, W. W. (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (wyd. pierwsze). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ryszka, F. (1980). *Wstęp do nauki o polityce. Uwagi metodologiczne*. Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sakwa, R. (2002). *Russian politics and society* (wyd. Drugie). London and New York: Routledge.
- Sartori, G. (1987). *The theory of democracy revisited* (Tom 2). Thousand Oaks: SAGE Publications Inc.
- Schumpeter, J. A. (1949). *The Theory of Economic Development. The Inquiry into Profits, Capital, Credit and the Business Cycle* (wyd. Trzecie). London: Harvard University Press.
- Schumpeter, J. A. (1954). *History of Economic Analysis* (wyd. Pierwsze). New York: Oxford University Press.
- Schumpeter, J. A. (1976). *Capitalism, Socialism and Democracy* (wyd. Piąte). London: George Allen & Unwin (Publishers) Ltd.

- Smith, S. C. i Todaro, M. P. (2014). *Economic Development* (wyd. dwunaste). Pearson Education.
- Stiglitz, J. E. (2006). *Making Globalization Work* (wyd. pierwsze). New York, London: W.W. Norton & Company.
- Stiglitz, J. E. (2010). *Freefall. America, Free Markets, and the sinking of the World Economy* (wyd. pierwsze). New York: W.W. Norton & Company.
- Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality* (wyd. pierwsze). New York, London: W.W. Norton & Company.
- Stiglitz, J. E. i Yusuf, S. (2001). *Rethinking The East Asian Miracle* (wyd. pierwsze). Oxford: Oxford University Press.
- Vaggi, G. i Groenewegen, P. (2003). *A Concise History of Economic Thought*. New York: Palgrave Macmillan.
- Valli, V. (2012). *Growth and Crisis in the Japanese Economy*. Turyn: Universita di Torino.
- Wojtaszczyk, K. A. (1992). *Współczesne Systemy Polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Yamazawa, I. (1990). *Economic Development and International Trade. The Japanese Model* (wyd. Pierwsze). Honolulu: The East-West Center.
- Zickel, R. E. (1991). *Soviet Union: a country study* (wyd. Drugie). Washington D.C.: Federal Research Division. Library of Congress.
- Zieliński, E. (2001). *Nauka o Państwie i Polityce*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Zimmerman, T. (2015). *The New Silk Roads: China, the U.S., and the Future of Central Asia*. New York: New York University.

Artykuły w czasopismach naukowych

- Abbas, W. S. (1997). The Shah's Lebanon policy: the role of SAVAK. *Middle Eastern Studies*, 33(1), 66-91.
- Abdujabbarovich, E. D. i Kaipnazarova, J. G. (2020). The Role of Investment in the Region's Market Infrastructure Development Strategy. *Journal of Critical Review*, 7(6), 456-458.
- Abduvaliev, M. i Bustillo, R. (2020). Patterns of Official Development Assistance in Tajikistan: effects on growth and poverty reduction . *Revista Brasileira de Politica Internacional*, 63(2), 1-25.
- Acemoglu, D., Johnson, S. i Robinson, J. A. (2001). The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. *The American Economic Review*, 91(5), 1369-1401.
- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. A. i Yared, P. (2008). Income and Democracy. *American Economic Review*, 98(3), 808-843.
- Adamczyk, M. (2017a). Wyznaczniki ewolucji chińskiej polityki zagranicznej zawarte w Białej Księdze Obrony (2014). *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ*(18(3)), 81-101.
- Adamczyk, M. (2017b). Nowy Jedwabny Szlak jako Próba Stworzenia Mocarstwa Lądowego w Myśl Klasycznych Teorii Geopolitycznych. *Kultura-Historia-Świat*(22), 3-16.

- Addicott, D. A. (2017). The Rise and Fall of the Zaibatsu: Japan's Industrial and Economic Modernization. *Global Tides*, 11(5), 1-16.
- Adsera, A. i Ray, D. (1998). History of Coordination Failure. *Journal of Economic Growth*(3), 267-276.
- Akarsu, M. Z. (2021). Chaebol System. *International Journal of Afro-Eurasian Research*, 6(12), 1-13.
- Akhmetzaki, Y. Z. i Mukhamediyev, B. M. (2017). FDI Determinants in the Eurasian Economic Union Countries and Eurasian Economic Integration Effect on FDI Inflows. *Ekonomika regiona*, 13(3), 959-970.
- Alami, I. i Dixon, A. D. (2020). State capitalis(m) redux? Theories, tensions, controversies. *Competition & Change*, 24(1), 70-94.
- Alami, I., Babic, M., Dixon, A. D. i Liu, I. T. (2022). Special issue introduction: what is the new state capitalism? *Contemporary Politics*, 28(3), 245-263.
- Alami, I., Dixon, A. D. i Mawdsley, E. (2021). State Capitalism and the New Global D/development Regime. *Antipode*, 53(5), 1294-1318.
- Alami, I., Dixon, A. D., Gonzalez-Vincente, R., Babic, M., Lee, S.-O., Medby, I. A. i de Graaff, N. (2022). Geopolitics and the 'New' State Capitalism. *Geopolitics*, 27(3), 995-1023.
- Alchian, A. A. (1966). Some Economics of Property Rights. *Rubbertino Editore*, 30(4), 816-829.
- Amineh, P. M. i van Driel, M. (2018). China's Statist Energy Relations with Turkmenistan and Kazakhstan. *African and Asian Studies*(17), 63-89.
- Aminjonov, F., Abylkasymova, A., Aimée, A., Eshchanov, B., Moldokanov, D., Overland, I. i Vakulchuk, R. (2019). BRI in Central Asia: Industrial Projects. *Central Asia Regional Data Review*(24), 1-14.
- Amirbek, A., Makhanov, K., Tazhibayev, R. i Anlamassova, M. (2020). The Central Asian Countries: In the Global Economy: The Challenges of Economic Integration. *Central Asia and Caucasus*, 21(1), 91-101.
- Anwar, S. i Zheng, M. (2004). Government spending on research and development and industrial production in Singapore. *International Journal of Asian Management*(3), 53-65.
- Ariff, M. i Abubakar, S. Y. (1999). The Malaysian Financial Crisis: Economic Impact and Recovery Prosects. *The Developing Economies*, 37(4), 417-438.
- Ariff, M. K. (1973). Economic Development of Malaysia: Pattern and Perspective. *The Developing Economies*, 11(4), 371-391.
- Arrighi, G. (2007). States, Markets and Capitalism, East and West. *Positions: east asia cultures critique*, 15(2), 251-284.
- Arrow, K. J. (1962). The Economic Implications of Learning by Doing. *The Review of Economic Studies*, 29(3), 155-173.
- Arslan, D. A. (2005). The Evolution of Parliamentary Democracy in Turkey and Turkish Political Elite. *Historia Actual*, 131-141.

- Ash, R. F. i Kueh, Y. Y. (1993). Economic Integration within Greater China: Trade and Investment Flows between China, Hong Kong and Taiwan. *The China Quarterly*(136), 711-745.
- Atai, F. i Azizi, H. (2012). The Energy Factor in Iran–Turkmenistan Relations. *Iranian Studies*, 45(6), 1-15.
- Athukorala, P.-C. i Menon, J. (1997). Export-led Industrialisation, Employment and Equity: The Malaysian Case. *A Journal of Policy Analysis and Reform*, 4(1), 63-76.
- Aun, L. H. (2004). Development in Malaysia: Economics Development in Malaysia: Economics. *Akademika*, 64, 65-81.
- Austin, I. P. (2009). Singapore in transition: economic change and political consequences. *Journal of Asian Public Policy*, 2(3), 266-278.
- Avvari, M. V., Omar, A. A. i Aziz, K. A. (2004). ICT Clusters as a Way to Materialize a National System of Innovation: Malaysia's Multimedia Super Corridor Flagships. *Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, 16(5), 1-18.
- Ayres, C. E. (1944). Theory of Economic Progress. *Political Science Quarterly*, 59(4), 622-644.
- Azfar, O. (2006). The New Institutional Economics Approach to Economic Development: A Discussion of Social, Political, Legal, and Economic Institutions. *The Pakistan Development Review*, 45(4), 965-980.
- Aziz, R. H. (1996). Paradigm Shift: Malaysia's Development Plans. *Akademika*(49), 67-82.
- Baharumshah, A. Z. i Rashid, S. (1999). Exports, Imports and Economic Growth in Malaysia: Empirical Evidence Based on Multivariate Time Series. *Asian Economic Journal*, 13(4), 389-406.
- Bajer, J. (2010). Ewolucja polityki porównawczej jako subdyscypliny politologii. *Wrocławskie Studia Politolologiczne*(11), 27-54.
- Bajer, J. (2012). Badania porównawcze w politologii: zagadnienia metodologiczne. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*(8), 15-48.
- Baran, P. A. (1952). The Political Economy of Underdevelopment. *The Manchester School*, 20(1), 66-84.
- Barbier, E. B. (1987). The Concept of Sustainable Economic Development. *Environmental Conservation*, 14(2), 101-110.
- Barnett, W. A. i Ghosh, T. (2014). Stability analysis of Uzawa–Lucas endogenous growth model. *Economic Theory Bulletin*, 2, 33-44.
- Barro, R. J. (2000). Inequality and Growth in a Panel of Countries. *Journal of Economic Growth*, 5(1), 5-32.
- Bartnicki, A. (2011). Specyfika rosyjskiego autorytaryzmu. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*(2), 129-141.
- Bates, R. H. (2010). Democracy in Africa: A Very Short History. *Social Research*, 77(4), 1133-1148.

- Bekhet, H. A. i Latif, W. A. (2017). Highlighting Innovation Policies and Sustainable Growth in Malaysia. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 8(3), 228-239.
- Bennet, A. i Elman, C. (2007). Case Study Methods in the International Relations Subfield. *Comparative Political Studies*, 40(2), 170-195.
- Bergman, J. (1998). Was the Soviet Union Totalitarian? The View of Soviet Dissidents and the Reformers of the Gorbachev Era. *Studies in East European Thought*, 50(4), 247-281.
- Berma, M. (2003). Towards the National Vision Policy: Review of The New Economic Policy and New Development Policy Among the Bumiputera Communities in Sarawak. *Kajian Malaysia*, 21(1&2), 211-256.
- Bieliński, T. i Gostomski, E. (2016). Zaawansowanie procesu internacjonalizacji waluty Chin – juana. *Pieniądze i Więż*, 19(3), 117-131.
- Bieliński, T. i Gostomski, E. (2018). Modernizacja i Otwieranie się na Świat Systemu Bankowego Chin. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 107, 179-196.
- Blank, S. (2011). Dragon Rising: Chinese Policy in Central Asia. *American Foreign Policy Interests*, 261-272.
- Bloom, D. i Sachs, J. D. (1998). Geography, Demography, and Economic Growth in Africa. *Brookings Papers on Economic Activity*, 29(2), 207-295.
- Błaszczak, J. (2008). Dziesięć lat po Powrocie Hongkongu do Macierzy (1997-2007). *Forum Politologiczne*, 8, 71-86.
- Bochanczyk-Kupka, D. (2013). Rola państwa w gospodarce współczesnej Japonii. *Studia Ekonomiczne*, 136, 181-192.
- Bodio, T. (2020). Uzbekistan: A State Undergoing Total Reconstruction. *Polish Political Science Yearbook*, 49(2), 11-40.
- Bolesta, A. (2018). Kapitalizm, Socjalizm i Państwowy Interwencjonizm: Systemowe Kontrowersje Wschodnioazjatyckiego Modelu Rozwoju. *Mysł Ekonomiczna i Polityczna*, 61(2), 72-94.
- Brown, A. (1984). Political Science in the Soviet Union: A New Stage of Development? *Soviet Studies*, 36(3), 317-344.
- Buchenrieder, G., Dufhues, T., Möllers, J., Runschke, D. i Sagyndykova, G. (2020). Return to the countryside: The return intentions of highly educated young people in the Akmola province of northern Kazakhstan. *Population, Space and Place*, 26(2), 1-14.
- Bujwid-Kurek, E. (2019). Władza polityczna a system polityczny – wokół kategorii politologicznych uwag kilka. *Horyzonty Polityki*, 10(30), 25-38.
- Cabestan, J.-P. i Florence, E. (2018). Twenty Years After the Handover. Hong Kong's Political and Social Transformation and Its Future under China's Rule. *China Perspective*(3), 3-7.
- Caman, E. M. i Akyurt, A. M. (2011). Caucasus and Central Asia in Turkish Foreign Policy: The Time Has Come for a New Regional Policy. *Alternatives Journal*, 10(2-3), 45-64.
- Capoccia, G. i Ziblatt, D. (2010). The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond. *Comparative Political Studies*, 43(8/9), 931-968.

- Cass, D. (1965). Optimum Growth in an Aggregative Model of Capital Accumulation. *Review of Economic Studies*, 32(3), 233-240.
- Chai, Y., Liu, X. i Song, H. (2006). FTAs and China. *Revista del CEI. Comercio Exterior e Integración*(7), 121-132.
- Chan, S. i Clark, C. (1994). Economic development in Taiwan: escaping the state-market dichotomy. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 12, 127-143.
- Chang, H.-J. (1993). The political economy of industrial policy in Korea. *Cambridge Journal of Economics*, 17(2), 131-157.
- Chang, H.-J. (2011). Institutions and economic development: theory, policy, and history. *Journal of Institutional Economics*, 7(4), 473-498.
- Chang, J. J., Cho, Y. J. i Shin, H.-H. (2007). Value Discount of Business Groups Surrounding the Asian Financial Crisis: Evidence from Korean Chaebols. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 48(2), 159-184.
- Chang, W.-F. (2013). A Prolonged Exile: National Imagination of the KMT Regime in Postwar Taiwan. *Oriens Extremus*, 52, 137-172.
- Chen, C. (2016). Solving the Puzzle of Corporate Governance of State-Owned Enterprises: The Path of the Temasek Model in Singapore and Lessons for China. *Northwestern Journal of International Law & Business*, 36(2), 303-370.
- Chenery, H. B. (1960). Patterns of Industrial Growth. *The American Economic Review*, 50(4), 624-654.
- Chenery, H. B. (1968). Development Patterns: Among Countries and Over Time. *The Review of Economics and Statistics*, 50(4), 391-416.
- Chenery, H. B. (1975). The Structuralist Approach to Development Policy. *The American Economic Review*, 65(2), 310-316.
- Chenery, H. B. i Bruno, M. (1962). Development Alternatives in an Open Economy: The Case of Israel. *The Economic Journal*, 72(285), 79-103.
- Chenery, H. B. i Strout, A. M. (1966). Foreign Assistance and Economic Development. *The American Economic Review*, 56(4), 679-733.
- Cheng, T.-j. (2001). Transforming Taiwan's Economic Structure in the 20th Century. *The China Quarterly*(165), 19-36.
- Chevalérias, P. (2010). The Taiwanese Economy After the Miracle: An Industry in Restructuration, Structural Weaknesses and the Challenge of China. *China Perspectives*(3), 35-44.
- Chia, H.-B., Egri, C. P., Ralston, D. A., Fu, P. P., Kuo, M.-H. C., Lee, C.-H., . . . Moon, Y.-L. (2007). Four tigers and the dragon: Values differences, similarities, and consensus. *Asia Pacific Journal of Management*, 305-320.
- Chiang, M.-H. (2016). Sustaining Hong Kong's Services amid the Changing Dynamics of China's Economy. *China Perspectives*(2), 37-45.
- Chiang, M.-H. (2017). The Dynamics of Chaebol-Government Relations in South Korea's Economy. *East Asian Policy*, 53-64.

- Chodkowska-Miszczyk, J. i Wylon, M. (2017). Fenomen Singapuru - Perspektywa Geopolityczna. *Przegląd Geopolityczny*, 22, 9-32.
- Chodubski, A. (2009). Metodologia jako szczególna wartość badań politologicznych. *Studia Gdańskie. Wzrost i Rzeczywistość*(6), 90-101.
- Choe, H. i Kim, J. (2012). South Korea's democratization movements, 1980–1987: political structure, political opportunity, and framing. *Inter-Asia Cultural Studies*, 13(1), 55-58.
- Chow, G. C. (2003). The Impact of Joining WTO in China's Economic, Legal and Political Institutions. *Pacific Economic Review*, 8(2), 105-115.
- Chow, G. C. (2004). Economic Reform and Growth in China. *Annals of Economics and Finance*, 5, 127-152.
- Chu, Y.-h. i Lin, J.-w. (2001). Political Development in 20th-Century Taiwan: State-Building, Regime Transformation and the Construction of National Identity. *The China Quarterly*, 102-129.
- Cieślak, E. (2013). Rolnictwo w Chinach: rozwój, wyzwania i problemy. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie*, 13(28), 19-28.
- Clark, D. P. i Lima, L. R. (2017). Stages of diversification in high performing Asian economies. *Journal of Economic Studies*, 44(6), 1017-1029.
- Clarke, S., Akbari, M. i Maleki, S. (2017). Vietnam's Trade Policy: A Developing Nation Assessment. *International Journal of Community Development & Management Studies*, 1, 13-37.
- Coase, R. H. (1937). The Nature of Firm. *Economica*, 4(16), 386-405.
- Coase, R. H. (1960). The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*, 3, 1-44.
- Collier, D. (2011). Understanding Process Tracing. *Political Science and Politics*, 44(4), 823-830.
- Colombatto, E. (2006). On economic growth and development. *The Review of Austrian Economics*, 19, 243-260.
- Commander, S. i Prieskienyte, R. (2022). The political economy of Kazakhstan: A case of good economics, bad politics? *Russian Journal of Economics*(8), 122-158.
- Commons, J. R. (1931). Institutional Economics. *The American Economic Review*, 21(4), 648-657.
- Coyne, C. J. i Leeson, P. T. (2004). The Plight of Underdeveloped Countries. *Cato Journal*, 24(3), 235-249.
- Crane, G. T. (1989). State-owned enterprises and the oil shocks in Taiwan: The political dynamics of economic adjustment. *Studies In Comparative International Development*(24), 3-23.
- Crasnow, S. (2009). Evidence for Use: The Role of Case Studies in Political Science Research. 1-16.
- Crasnow, S. (2012). The Role of Case Study Research in Political Science: Evidence for Causal Claims. *Philosophy of Science*, 79(5), 656-666.

- Creak, S. i Barney, K. (2018). Conceptualising Party-State Governance and Rule in Laos. *Journal of Contemporary Asia*, 48(5), 693-716.
- Croissant, A. (2019). Cambodia in 2018: Requiem for Multiparty Politics. *Asian Survey*, 59(1), 170-176.
- Czulda, R. (2015). Nowa polityka Iranu? Analiza początków prezydentury Hasana Rouhaniego. *Bezpieczeństwo Narodowe*(33), 171-189.
- Dadabaev, T. i Djalilova, N. (2021). Connectivity, energy, and transportation in Uzbekistan's strategy vis-à-vis Russia, China, South Korea, and Japan. *Asia Europe Journal*, 19(1), 105-127.
- Daniłowski, M. (2019). Ewolucja systemu kontroli państwowej w Rosji Radzieckiej i Związku Radzieckim w latach 1917-1953. *Miscellanea Historico-Iuridica*, XVIII(2), 91-109.
- Dargas-Draganik, M. (2018). Chiński Konstytucjonalizm - Najnowsze zmiany w Konstytucji Chińskiej Republiki Ludowej. *Gdańskie Studia Azji Wschodniej*, 14, 53-69.
- Dechert, C. R. (1966). Positive Feedback in Political and International Systems. *American Behavioral Scientist*, 9(7), 8-14.
- Demsetz, H. (1967). Toward a Theory of Property Rights. *The American Economic Review*, 57(2), 347-359.
- Dębicka, D. (2013). Reformy Deng Xiaopinga i ich wpływ na gospodarkę współczesnych Chin. *Pisma Humanistyczne*, 9, 139-154.
- Diamond, P. A. (1965). National Debt in a Neoclassical Growth Model. *American Economic Review*, 55(5), 1126-1150.
- Domar, E. D. (1946). Capital Expansion, Rate of Growth and Employment. *Econometrica*, 14(2), 137-147.
- Dong, W. (2010). China's Trade Relations with the United States in Perspective. *Journal of Current Chinese Affairs*, 39(3), 165-210.
- Dowling, M. i Wignaraja, G. (2006). Central Asia after Fifteen Years of Transition: Growth, Regional Cooperation, and Policy Choices. *Asia-Pacific Development Journal*, 113-144.
- Drysdale, P. i Song, L. (1995). China's trade policy agenda in 1990s'. *Pacific Economic Papers*, 3(250), 1-16.
- Du, M. (2014). China's State Capitalism and World Trade Law. *International & Comparative Law Quarterly*, 63(2), 409-448.
- Durdyev, S. i Ismail, S. (2017). The build-operate-transfer model as an infrastructure privatisation strategy for Turkmenistan. *Utility Policy*, 48, 195-200.
- Dyussembekova, G., Bayandina, G., Zakirova, D., Sartova, R. i Kalmenova, M. (2019). The Electric Energy Sector of Kazakhstan: State and Vision for the Country Taking into Account the International Trends. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(3), 179-186.
- Easterly, W. i Levine, R. (1997). Africa' Growth Tragedy: Policies and Ethic Divisions. *The Quarterly Economic Journal of Economics*, 112(4), 1203-1250.

- Easton, D. (1957, Kwiecień). An Approach to the Analysis of Political Systems. *World Politics*, 9(3), 383-400.
- Embong, A. R. (1996). Social Transformation, the State and the Middle Classes in Post-Independence Malaysia. *Southeast Asian Studies*, 34(3), 56-79.
- Fedorowicz, K. (2017). Kaukaz Południowy po upadku ZSRR – próby transformacji i konflikty etniczne. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, 14(3), 127-154.
- Feldstein, M. i Horioka, C. (1980). Domestic Saving and International Capital Flows. *The Economic Journal*, 90(358), 314-329.
- Fell, D. (2007). Democracy on the Ricks: Taiwan's Troubled Political System Since 2000. *Harvard Asia Pacific Review*, 9(1), 21-25.
- Fernández, J. J. i Jaime-Castillo, A. M. (2013). Positive or Negative Policy Feedbacks? Explaining Popular Attitudes Towards Pragmatic Pension Policy Reforms. *European Sociological Review*, 29(4), 803-815.
- Fernando, J. M. i Rajagopal, S. (2017). Politics, Security and Early Ideas of 'Greater Malaysia', 1945-1961. *Archipel: Études interdisciplinaires sur le monde insulindien*, 94, 97-119.
- Fforde, A. i Homutova, L. (2017). Political Authority in Vietnam: Is the Vietnamese Communist Party a Paper Leviathan? *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 36(3), 91-118.
- Figuła, J. (2009). Źródła konkurencyjności gospodarki Japonii i włoskich dystryktów przemysłowych. *Zeszyty Naukowe Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki. Studia z Nauk Społecznych*, 121-129.
- Fitch, R. i Oppenheimer, M. (1970a). Who Rules the Corporation? *Socialist Revolution*, 1(1), 73-107.
- Fitch, R. i Oppenheimer, M. (1970b). Who Rules the Corporations ? *Socialist Revolution*, 1(5), 61-114.
- Fitch, R. i Oppenheimer, M. (1970c). Who Rules the Corporations ? *Socialist Revolution*, 1(6), 33-94.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219-245.
- Fomagalli, M. (2012). South Korea's Engagement in Central Asia from the End of the Cold War to the "New Asia Initiative". *The Journal of Northeast Asian History*, 9(2), 71-97.
- Frank, A. G. (1966). The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, 18(4), 17-31.
- Frankel, M. (1962). The Production Function in Allocation and Growth: A Synthesis. *The American Economic Review*, 52(5), 996-1022.
- Frensdreis, J. P. (1983). Explanation of Variation and Detection of Covariation. The Purpose and Logic of Comparative Analysis. *Comparative Political Studies*, 16(2), 255-272.
- Fukuyama, F. (1989). The End of History?. *The National Interest*, 3-18.
- Fuller, G. E. (1990). The Emergence of Central Asia. *Foreign Policy*(78), 49-67.

- Futyra, M. (2014). Między przeszłością, a teraźniejszością: historia powstania Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN) i bieżące wyzwania. *Kultura i Polityka : zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie*(15), 111-127.
- Gacek, Ł. (2018). Nowe Źródła Wzrostu Gospodarczego Chin: Wiedza i Innowacje. *Roczniki Humanistyczne, LXVI*(9), 5-32.
- Gel'man, V. (2015). Political Opposition in Russia: A Troubled Transformation. *Europe-Asia Studies, 67*(2), 177-191.
- Gelvig, S. (2020). Main Features of China-Kazakhstan Economic Integration. *Science Review, 3*(30), 34-41.
- Geraffi, G. (1995). State Policy and Industrial Upgrading in East Asia. *Revue D'Economie Industrielle, 71*(1), 79-90.
- Gerring, J. (2004). What Is a Case Study and What Is It Good for? *The American Political Science Review, 98*(2), 341-354.
- Gil, A. (2019). Od radzieckiego imperium do chińskiej strefy wpływów. Azja Środkowa po 1991 roku. *Language - Culture - Politics, 159-171*.
- Gills, B. K. (2001). The crisis of postwar East Asian capitalism: American power, democracy and the vicissitudes of globalization. *Review of International Studies, 26*, 381-403.
- Gleason, G. (2000). Foreign Policy Dimensions of Tajikistan's Transportation Policy. *Central Asia Monitor*(6), 13-19.
- Goodstadt, L. F. (2004). The Rise and Fall of Social, Economic and Political Reforms in Hong Kong, 1930—1955. *Journal of Royal Asiatic Society Hong Kong Branch, 44*, 57-81.
- Gortat, R. (2016). Kirgistański eksperyment z rządami parlamentarnymi i nowy cykl wyborczy. *Studia Politologiczne*(42), 225-267.
- Góralczyk, B. (2017a). Geostrategie Xi Jinpinga-Chiny Ruszają w Świat. (R. Kuźniar, Red.) *Rocznik Strategiczny, 22*, 286-300.
- Góralczyk, B. (2017b). China's Interests in Central and Eastern Europe: Enter the Dragon. *European View, 16*(1), 153-162.
- Górnicka, M. (2015). Wersja systemowa metody historyczno-prawnej na przykładzie prawa dowodowego w polskiej procedurze karnej. *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis, 4*(2), 9-34.
- Grabowski, J. (2009). Problematyka Pierwszego Planu Pięcioletniego w ZSRR w Prasie Polskiej (na Przekładzie Wybranych Tytułów w Latach 1928-1933). *Acta Universitatis Lodzianensis, 84*, 7-40.
- Grinder, W. E. i Hagel III, J. (1977). Toward a Theory of State Capitalism: Ultimate Decision-Making and Class Structure. *Journal of Libertarian Studies, 1*(1), 59-79.
- Gros, D. (1991). Regional disintegration in the Soviet Union: Economic costs and benefits. *Intereconomics, 26*(5), 207-213.
- Groth, J. A. (1970). Structural Functionalism and Political Development: Three Problems. *Western Political Quarterly, 23*(3), 485-499.

- Grzegorzczak, H. (2019). Turbulentność obszaru poradzieckiegow polityce wybranych państw. *Facta Simonidis*, 12(1), 133-152.
- Gwartney, J. D., Holcombe, R. G. i Lawson, R. A. (2004). Economic Freedom, Institutional Quality, and Cross-Country Differences in Income and Growth. *Cato Journal* , 24(3), 205-233.
- Haasbroek, M. i Gottwald, J.-C. (2017). The Impact of the Global Financial Crisis on China's Banking Sector. *Copenhagen Journal of Asian Studies*, 35(1), 5-30.
- Haggard, S., Kim, B.-k. i Moon, C.-i. (1991). The Transition to Export-led Growth in South Korea: 1954-1966. *The Journal of Asian Studies*, 50(4), 850-873.
- Hagiwara, Y. (1974). Political Leadership of the Malaysian Alliance Party: Rahman to Razak. *The Developing Economies*, 12(4), 370-386.
- Hai, B. X. (2006). Vietnamese Company Law: The Development and Corporate Governance Issues. *Bond Law Review*, 18, 22-44.
- Hale, W. (1999). Turkey's Domestic Political Landscape: A Glance at the Past and the Future. *The International Spectator*, XXXIV(1), 27-45.
- Hall, P. i Gingerich, D. W. (2009). Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Political Economy. *British Journal of Political Science*, 39(3), 449-482.
- Halliday, F. (1979). The Genesis of the Iranian revolution. *Third World Quarterly*, I(4), 1-16.
- Harrod, R. F. (1939). An Essay in Dynamic Theory. *The Economic Journal*, 49(193), 14-33.
- Hartford, K. (1991). Reform or Retrofitting? The Chinese Economy since Tiananmen. *World Policy Journal*, 9(1), 35-66.
- Hatano, S. (2018). The Building of the Meiji State and Constitutional Government. *Japan Review*, 2(2), 11-22.
- Heo, U., Houncheul, J., Kim, H. i Kim, O. (2008). The Political Economy of South Korea: Economic Growth, Democratization and Financial Crisis. *Maryland Series in Contemporary Asian Studies*, 2(1), 1-24.
- Heracleous, L. (2001). State Ownership, Privatization and Performance in Singapore: An Exploratory Study from a Strategic Management Perspective. *Asia Pacific Journal of Management*(18), 69-81.
- Ho, S. i Odhiambo, N. (2013). Banking Sector Development And Economic Growth In Hong Kong: An Empirical Investigation. *International Business & Economics Research Journal*, 12(5), 519-532.
- Ho, S.-Y. (2018). Determinants of economic growth in Hong Kong: The role of stock market development. *Cogent Economics & Finance*, 6(1), 1-19.
- Hoen, G. W. (2010). Transition strategies in Central Asia: is there such a thing as "shock-versus-gradualism"? *Economic and Environmental Studies*, 10(2), 229-245.
- Hong, J. (2008). WTO accession and foreign direct investment in China. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 1(2), 136-147.
- Horak, S. (2012). The Elite in Post-Soviet and Post-Niyazow Turkmenistan: Does Political Culture Form a Leader? *Demokratizatsiya*, 20(4), 371-385.

- Horie, H. (1952). Revolution and Reform in Meiji Restoration. *Kyoto University Economic Review*, 22(1), 23-34.
- Hough, J., Tomoyoshi, H. i Kimura, H. (1984). Evolution in the Soviet Political System. *Acta Slavica Iaponica*(2), 127-158.
- Huff, W. G. (1995). The Developmental State, Government, and Singapore's Economic Development Since 1960. *World Development*, 23(8), 1421-1438.
- Hui, L. M. i Porpora, D. V. (1988). Capitalism and Democracy in Malaysia. *Southeast Asian Journal of Social Science*, 16(1), 92-106.
- Huntington, S. P. (1991). Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy*, 2(2), 12-34.
- Huo, X. (2014). Dissecting China's Rise: Controversies over the China Model. *China Perspectives*(2), 61-67.
- Hussin, F., Ros, N. M. i Norr, M. S. (2013). Determinants of Economic Growth in Malaysia 1970-2010. *Asian Journal of Empirical Research*, 3(9), 1140-1151.
- Ilolov, M. i Sakina, K. (2017). Science, Technology and Innovation Policy in Tajikistan: Present Status and Highlights. *Asian Research Policy*, 8(1), 1-9.
- Imai, H. (2001). Structural Transformation and Economic Growth in Hong Kong: Another Look at Young's Hong Kong Thesis. *Journal of Comparative Economics*, 29(2), 366-382.
- Islam, N. (2003). What Have We Learnt From The Convergence Debate. *Journal of Economic Surveys*, 17(3), 309-362.
- Ismatullayev, F. O. (2021). Prospective Cooperation of Uzbekistan with the European Union. *International Journal of Multidisciplinary Research*, 7(1), 73-76.
- Jach, A. (2005). Pucz Sierpniowy jako próba zachowania Jedności ZSRR i jego konsekwencje. *Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 1(3), 359-378.
- Jacobs, E. i Camargo, C. B. (2020). Local health governance in Tajikistan: accountability and power relations at the district level. *International Journal for Equity in Health*, 19(30), 1-12.
- Jakimowicz, R. (2017). Nowy Jedwabny Szlak a wzrost pozycji krajów Europy Środkowo-Wschodniej wobec Rosji i Chin. *Nowa Polityka Wschodnia*, 12(1), 27-46.
- Jalilov, A. i Hatasa, N. (2019). Analysis of Uzbekistan's Economic Development after Independence. *Economic and Business Review*, 26(2), 1-28.
- Jankowiak, A. (2008). Znaczenie Ekonomiczne Hongkongu w Regionie Azji i Pacyfiku. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*(13), 261-272.
- Jao, Y. C. (1976). Trade and economic development in Taiwan. *Intereconomics*, 11(6), 172-176.
- Jasiński, K. i Żukrowska, K. (1997). Wpływ instytucjonalizacji powiązań międzynarodowych na procesy transformacji ustrojowej w Europie Środkowej i Wschodniej. *Studia Europejskie*, 57-72.

- Jaskuła, P. (2019). The Redefinition of Foreign Policy of the United States since Trump's Election: The Case of Trade War with China. *International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, 23(1), 161-182.
- Javaid, F. i Dashti, A. A. (2016). Relations between Pakistan and Central Asian Republics: An Analysis. *Ma'arif Research Journal*(11), 67-78.
- Jefferson, G. H. i Rawski, T. G. (1994). Enterprise Reform in Chinese Industry. *Journal of Economic Perspectives*, 8(2), 47-70.
- Jeffries, W. (2017). China's Challenge to the West: Possibility and Reality. *International Critical Thought*, 7(1), 32-50.
- Jodko, M. (2014). Racjonalność Kryzysu. *Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach. Studia Ekonomiczne*, 180(1), 55-64.
- Johnson, S., McMillan, J. i Woodruff, C. (1999). Entrepreneurs and the ordering of institutional reform: Poland, Romania, Russia, and the Slovak Republic and Ukraine compared. *Economics of Transition and Institutional Change*, 8(1), 1-36.
- Jung, J. i Mai, J. S. (2013). R&D Policies of Korea and Their Implications for Developing Countries. *Science, Technology & Society*, 18(2), 165-188.
- Jung, K.-C. (2016). The Interaction between China, Japan, and Korea in the Export Market. *KDI Journal of Economic Policy*, 38(2), 45-62.
- Kabasakal, M. (2019). Deparliamentarization in Turkey: A Major Decline in the Scrutiny Function. *International Journal of Political Science & Urban Studies*, 7(1), 168-190.
- Kadykało, A. (2017). Upadek Związku Radzieckiego w świetle rosyjskich. *Kultura i Edukacja*, 115(1), 31-49.
- Kahraman, A. i Makhmudov, T. (2019). Prospects of diversification and ensuring energy safety of Uzbekistan. Online: EDP Sciences.
- Kaledin, N. (2009). Post-soviet space: background and the results of regionalization. *Baltic Region*(1), 26-35.
- Kalyuzhnova, Y. (2003). The First Decade of Economic Transition in Central Asia: An Introduction to the Symposium. *Comparative Economic Studies*, 437-441.
- Kalyuzhnova, Y. i Patterson, K. (2016). Kazakhstan: Long-Term Economic Growth and the Role of the Oil Sector. *Comparative Economic Studies*, 58(1), 1-26.
- Kanungo, A. K. (2013). The Process of China's Accession to the World Trade Organization: Obstacles and Implications. *International Studies*, 48(3-4), 305-316.
- Karin, E. i Chebotarev, A. (2002). The Policy of Kazakhization in State and Government Institutions in Kazakhstan. *The nationalities question in post-soviet Kazakhstan*(51).
- Karnia, K. (2012). China's Capitalism. *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 3:1(5), 83-113.
- Kartal, N. i Ataseven, E. (2018). The Presidential Government System in Turkey: Discussion, Shortcomings, Suggestions. *Journal of Public Administration and Governance*, 8(1), 144-164.
- Kasprzak, T. (1990). Analiza Systemowa w Planowaniu Społeczno-Gospodarczym. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 147-161.

- Kausar, R. i Ahmad, M. (2019). Ideological Foundation of Iranian Political System: An Analytical Study of the Vilayet-E-Faqih Theory. *The Government: Research Journal of Political Science*, VII(7), 215-227.
- Kawai, H. (1994). International Comparative Analysis of Economic Growth: Trade Liberalization and Productivity. *The Developing Economies*, 32(4), 373-397.
- Kay, C. (2005). André Gunder Frank: From the 'Development of Underdevelopment' to the 'World System'. *Development and Change*, 36(6), 1177-1183.
- Kay, C. (2011). Andre Gunder Frank: 'Unity in Diversity' from the Development of Underdevelopment to the World System. *New Political Economy*, 16(4), 523-538.
- Khalova, G. O., Orazov, M. V. i Collins, B. (1999). Economic Reforms and Macroeconomic Policy in Turkmenistan. *Russian & East European Finance and Trade*, 35(5), 7-44.
- Khan, H. U. i Elahi, M. M. (2016). Pakistan's Economic Interests in Central Asia: Prospects and Challenges in Regional Perspective. *Central Asia Journal*(79), 19-32.
- Khan, S., Ali, S. i Urooge, S. (2019). The Analysis of Regional Bilateral Trade Between Pakistan and Central Asian Republics. *Pakistan Journal of Applied Economics*, 29(1), 93-106.
- Khurana, K. i Ataniyazova, Z. (2020). Insights and future forward for fashion and textile value chain in Uzbekistan. *Research Journal of Textile and Apparel*, 24(4).
- Kiani, D. (2014). Iran and Central Asia: A Cultural Perspective. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 4(1), 113-138.
- Kim, H. N. (1998). Change and Continuity in Korean Political Culture: An Overview. *International Journal of Korean Studies*, 2(1), 100-120.
- Kim, J.-I. i Lawrence, L. J. (1996). The Sources of Asian Pacific Economic Growth. *The Canadian Journal of Economics*, 29, 448-454.
- Kim, S.-H. (2007). Finance and Growth of the Korean Economy from 1960 to 2004. *Seoul Journal of Economics*, 20(4), 377-416.
- Kim, W., Nam, I.-C. i Cuong, T. T. (2010). On the Governance of State-Owned Economic Groups in Vietnam. *SSRN Electronic Journal*, 1-41.
- Kireyeva, A. A. i Satybaldin, A. A. (2019). Analysis of Gender Pay Gap in Different Sectors of the Economy in Kazakhstan. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 6(2), 231-238.
- Klabbers, J. (2014). The Emergence of Functionalism in International Institutional Law: Colonial Inspirations. *The European Journal of International Law*, 25(3), 645-675.
- Klenow, P., & Hsieh, C.-T. (2010). Development Accounting. *American Economic Journal*, II(1), 207-223.
- Kłaczyński, R. (2017). Surowce energetyczne postradzieckiej Azji Centralnej: zasoby, produkcja, polityka energetyczna. *Nowa Polityka Wschodnia*, 3(14), 83-100.
- Ko, L.-K., Tsang, M. i Tang, T. (2018). Economic Success in East Asia and in Hong Kong. *Asian Business Research*, 3(2), 17-29.

- Kogid, M., Mulok, D., Beatrice, K. F. i Mansur, K. (2010). Determinant Factors of Economic Growth in Malaysia: Multivariate Cointegration and Causality Analysis. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*(24), 123-137.
- Kołodko, G. W. (2018). Socialism, capitalism, or Chinism? *Communist and Post-Communist Studies*, 51(4), 1-14.
- Kozłowski, K. (2015). Geopolityczne Znaczenie Poradzieckiej Azji Centralnej w Kontekście Przemian na Rynkach Gazu Ziemi. *Roczniki Nauk Społecznych*, 7 (43)(1), 73-86.
- Kozłowski, K. (2016). The Colour Revolutions in the Post-Soviet Space: Illusion and Reality of the Post-Soviet Civil Disobedience. *Studia z Polityki Publicznej*, 3(4(12)), 135-151.
- Kozłowski, S. C. (2018). Singapur: globalna metropolia wobec nowych wyzwań. *Azja-Pacyfik*(21), 51-74.
- Kremer, M. (1993). The O-Ring Theory of Economic Development. *The Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 551-575.
- Krugman, P. (1988). Rethinking International Trade. *Business Economics*, 23(2), 7-12.
- Krugman, P. (1991a). History and Industry Location: The Case of the Manufacturing Belt. *The American Economic Review*, 81(2), 80-83.
- Krugman, P. (1991b). Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy*, 99(3), 483-499.
- Krugman, P. (1998a). The Final Frontier. *The Journal of Economic Perspectives*, 12(2), 161-174.
- Krugman, P. (1998b). What's New About The New Economic Geography. *Oxford Review of Economic Policy*, 14(2), 7-17.
- Krugman, P. (2008). Trade and Wages, Reconsidered. *Brookings Papers on Economic Activity*, 39(1), 103-154.
- Krugman, P. (2009). The Increasing Returns Revolution in Trade and Geography. *The American Economic Review*, 99(3), 561-571.
- Kueh, Y. Y. (1992). Foreign Investment and Economic Change in China. *The China Quarterly*(131), 637-690.
- Kuk, M. (1988). The Governmental Role in the Making of Chaebol in the Industrial Development of South Korea. *Asian Perspective*, 12(1), 107-133.
- Kurun, İ. (2017). Iranian Political System: "Mullocracy"? *Journal of Management and Economics Research*, 15(1), 113-129.
- Kurzman, C. (1999). Uzbekistan: The Invention of Nationalism in an Invented Nation. *Critique*(15), 77-98.
- Kusar, S. (2011). The Institutional Approach in Economic Geography: an Applicative View. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 73(1), 39-49.
- Kwon, Y. O. (2005). A Cultural Analysis of South Korea's Economic Prospects. *Global Economic Review*, 34(2), 213-231.

- Lam, N. M. (2000). Government Intervention in the Economy: A Comparative Analysis of Singapore and Hong Kong. *Public Administration and Development*, 20(5), 397-421.
- Le, H. (2019). Economic Reforms, External Liberalization and Macroeconomic Performance in Vietnam. *International Research Journal of Finance and Economics*(176), 129-155.
- Le, T.-H., Donghyun, P. i Castillejos-Petalcorin, C. (2021). Performance comparison of state-owned enterprises versus private firms in selected emerging Asian countries. *Journal of Asian Business and Economic Studies*.
- Lee, C. H., Lee, K. i Lee, K. (2002). Chaebol, Financial Liberalization, and Economic Crisis: Transformation of Quasi-Internal Organization in Korea. *Asian Economic Journal*, 16(1), 17-35.
- Lee, C. i Lee, C.-G. (2017). The Evolution of Development Planning in Malaysia. *Journal of Southeast Asian Economies*, 34(3), 436-461.
- Lee, E. i Mah, J. S. (2020). Industrial Policy, Industrialization and Economic Development of Kyrgyzstan. *Asian Social Science*, 16(9), 41-55.
- Lee, K. i Shin, H. (2018). Varieties of Capitalism and East Asia: Long-Term Evolution, Structural Change, and the End of East Asian Capitalism. *Structural Change and Economic Dynamics*, 56, 431-437.
- Lee, P. P. i Tham, S. Y. (2007). Malaysia Ten Years after the Asian Financial Crisis. *Asian Survey*, 47(6), 915-929.
- Lee, T.-R., Prawira, I. i Jioe, J. (2017). Taiwan's Small and Medium Enterprises (SMEs). *Contemporary Postcolonial Asia*, 32-34.
- Legiedź, T. (2016). Transformacja ekonomiczna i polityczna na Tajwanie. *Gospodarka Narodowa* , 286(6), 115-136.
- Lewis, A. W. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, 22(2), 139-191.
- Li, A. H. (2017). China Facing the Trump Presidency. Opportunities for Global Power Projection? *China Perspectives*(2), 69-73.
- Li, H.-y. (2001). The Political Stalinization of China. The Establishment of One-Party Constitutionalism, 1948-1954. *Journal of Cold War Studies*, 3(2), 28-47.
- Li, K.-w. (2001). The Two Decades of Chinese Economic Reform Compared. *China & World Economy*, 2.
- Li, S., Wang, H. i He, J. (2016). Analysis of implementation of China ' s 12th Five Year Plan and prospects of its next five years. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 9(1), 40-59.
- Lijphart, A. (1971). Comparative Politics and the Comparative Method. *The American Political Science Review*, 65(3), 682-693.
- Lim, G. (2018). Public Policy with Vietnamese Characteristics: The Case of the Motorcycle Industry. *Journal of Asian Public Policy*, 11(2), 226-244.
- Lim, L. K. i McAleer, M. (2000). Convergence and Catching Up in South-East Asia: A Comparative Analysis. *Econometric Society World Congress*, 1-41.

- Lin, C. W. i Wong, K.-y. (2001). Economic Growth and International Trade: The Case of Hong Kong. *Pacific Economic Review*, 6(3), 313-329.
- Lin, J. Y. (2011). China and the global economy. *China Economic Journal*, 4(1), 1-14.
- Lin, K. J., Lu, X., Zhang, J. i Zheng, Y. (2020). State-owned enterprises in China: A review of 40 years of research and practice. *China Journal of Accounting Research*, 13(1), 31-55.
- Liou, K.-T. (2007). The performance of state-owned enterprises in taiwan. *International Journal of Public Administration*, 17(8), 1459-1484.
- Liszkowska, D. (2021). Prezydent w Systemie Politycznym Turcji. *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, 69(1), 234-250.
- Litsareva, E. (2017). Success Factors of Asia-Pacific Fast-Developing Regions' Technological Innovation Development and Economic Growth. *International Journal of Innovation Studies*, 1(1), 72-88.
- Little, R. (1971). Legislative Authority in the Soviet Political System. *Slavic Review*, 30(1), 57-73.
- Liu, S.-J. (1998). Industrial Development and Structural Adaptation in Taiwan: Some Issues of Learned Entrepreneurship. *IEEE Transactions on Enigeering Management*, 45(4), 338-348.
- Liu, X. (2016). Structural changes and economic growth in China over the past 40 years of reform and opening-up. *China Political Economy*, 3(1), 19-38.
- Lucas, R. E. (1988). On The Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Łukasiewicz, P. (2016). Republika Chińska na Tajwanie – Pytanie o Status Prawnomiędzynarodowy. *Gdańskie Studia Azji Wschodniej*(10), 168-177.
- Ma, N. (2009). Reinventing the Hong Kong state or rediscovering it? From low interventionism to eclectic corporatism. *Economy and Society*, 38(3), 492-519.
- Ma, N. (2016). The Making of a Corporatist State in Hong Kong: The Road to Sectoral Intervention. *Journal of Contemporary Asia*, 46(2), 247-266.
- Mahmoud, M. S. i Mitkees, H. (2017). Malaysia's Vision 2020 and the Role of leadership in Economic Development. *Asian Social Science*, 13(8), 49-58.
- Mahoney, J. (2007). Qualitative Methodology and Comparative Politics. *Comparative Political Studies*, 40(2), 122-144.
- Maj, P. i Paruch, W. (2008). Pojęcie „system polityczny” w badaniach politologicznych w Polsce - aspekty i kontrowersje definicyjne. *Polityka i Społeczeństwo*(5), 66-74.
- Malesky, E. (2014). Vietnam in 2013: Single-Party Politics in the Internet Age. *Asian Survey*, 54(1), 30-38.
- Malesky, E. i London, J. (2014). The Political Economy of Development in China and Vietnam. *The Annual Review of Political Science*, 395-419.
- Mankiw, G. N., Romer, D. i Weil, D. N. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.

- Marczak, J. i Uvarova, N. (2016). The Kazakhstan-European Union Partnership: Modernization of the Republic's Financial System. *Danube: Law and Economics Review*, 7(4), 229-241.
- Maroń-Zajac, J. (2010). Zmiana w strukturze gospodarki Chińskiej Republiki Ludowej po akcesji do Światowej Organizacji Handlu. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*(819), 83-95.
- Marszałek-Kawa, J. i Burak, A. (2018). The Political System of the Republic of Turkey, Past and Present. *Przegląd Politologiczny*, 3, 95-108.
- Maruyama, Y. (1982). The Development of Capitalism and Enterprise in Japan. What is Japanese Management? *Rikkyo Economic Review*, 36(1), 1-23.
- Matsuyama, K. (1992). The market size, entrepreneurship, and the big push. *Journal of the Japanese and International Economies*, 6(4), 347-364.
- Matthews, R. C. (1986). The Economics of Institutions and the Source of Growth. *The Economic Journal*, 96(38), 903-918.
- Matveeva, A. (2009b). Tajikistan: Stability First. *Taiwan Journal of Democracy*, 5(1), 163-186.
- McFaul, M. (2021). Russia's Road to Autocracy. *Journal of Democracy*, 32(4), 11-26.
- McGuire, J. i Dow, S. (2002). The Japanese keiretsu system: an empirical analysis. *Journal of Business Research*, 55(1), 33-40.
- Mekhmonov, S. U., Abdullaev, U. A., Juraev, I. I. i Razzokov, K. U. (2020). Stages of Development of the Stock Market of Uzbekistan. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(5), 6661-6668.
- Melnikovová, L. (2020). China's interests in Central Asian economies. *Human Affairs*, 30(2), 239-252.
- Menon, J. i Ng, T. H. (2017). Do State-Owned Enterprises Crowd Out Private Investment? Firm Level Evidence from Malaysia. *Journal of Southeast Asian Economies*, 34(3), 507-522.
- Metreveli, T. (2013). The Evolution of Totalitarianism: From Stalin to Putin. *Atlantic Community*, 2(5).
- Meyer, D. R. (2008). Structural Changes in the Economy of Hong Kong since 1997. *China Review*, 8(1), 7-29.
- Michalak, B. (2016). Metody Porównawcze Stosowane w Badaniach Systemów Wyborczych. *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, 51, 7-27.
- Michalski, D. J. (2012). Przywództwo polityczne: przykład Iranu. *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, IX, 302-310.
- Micklin, P. (2016). The future Aral Sea: hope and despair. *Environmental Earth Sciences*, 75(9), 1-23.
- Milhaupt, C. J. (2020). The State as Owner – China's Experience. *Oxford Review of Economic Policy*, 36(2), 362-379.

- Milhaupt, C. J. i Pargendler, M. (2017). Governance Challenges of Listed State Owned Enterprises Around the World: National Experiences and a Framework for Reform. *Cornell International Law Journal*, 50(3), 473-542.
- Milhaupt, C. J. i Zheng, W. (2015). Beyond Ownership: State Capitalism and the Chinese Firm. *The Georgetown Law Journal*, 103(3), 665-722.
- Mirzapulatovich, G. K. (2020). Economical Development Of Namangan Region. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(4), 2789-2792.
- Mishima, K. (2019). The Presidentialization of Japan's LDP Politics. *World Affairs*, 182(1), 97-123.
- Moiseev, V., Nitsevich, V. i Sudorgin, O. (2019). China's Strategic Economic Growth (1978-2018). *Przegląd Strategiczny*(12), 271-282.
- Moon, S. (2015). Decrease in the Growth of Domestic Demand in Korea. *Journal of East Asian Economic Integration*, 19(4), 381-408.
- Murakami, H. (2009). The Changing Party System in Japan 1993-2007: More Competition and Limited Convergence. *Ritsumeikan Law Review*(26), 27-48.
- Mykytchuk, N. i Hanko, V. (2018). Energy Factor in China-Turkmenistan Relations. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 1(1-2), 96-106.
- Myrdal, G. (1974). What is Development? *Journal of Economic Issues*, 8(4), 729-736.
- Myrdal, G. (1975). The Equality Issue in World Development. *The Swedish Journal of Economics*, 77(4), 413-432.
- Myrdal, G. (1978). Institutional Economics. *Journal of Economic Issues*, 12(4), 771-783.
- Narziev, O. (2022). State Owned Enterprises and Capital Market in CIS Countries. *World Economics & Finance Bulletin*, 9, 114-121.
- Naughton, B. (2008). SASAC and Rising Corporate Power in China. *China Leadership Monitor*(24), 1-9.
- Naughton, B. (2009). The Impact of the Tiananmen Crisis on China's Economic Transition. *China Perspectives*(2), 63-78.
- Naughton, B. (2017). Is China Socialist? *Journal of Economic Perspectives*, 31(1), 3-24.
- Nawrot, K. A. (2008). Proces Integracji Regionalnej Państw ASEAN. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*(13), 46-54.
- Nazarov, N. (2019). Increasing Export Potential with Special Economic Zones in Uzbekistan. *Economics and Innovative Technologies*, 6(10), 87-98.
- Ng, W. J. (2018). Ng, Wei Jie Nicholas. "Comparative Corporate Governance: Why Singapore's Temasek Model Is Not Replicable in China. *International Law and Politics*(51), 211-249.
- Ngoc, B. N. (2018). The Transition Process of Vietnam's Trade Policy from Closed Economy to "Servicification" Economy. *Studia i Prace WNEIZ US*, 52(2), 295-310.
- Ngoc, P. M. (2008). Sources of Vietnam's Economic Growth. *Progress in Development Studies*, 8(3), 209-229.

- Nguyen, H. i Dinh, B. (2019). The role of international trade policy in boosting economic growth in Vietnam. *International Journal of Commerce and Management Research*, 5(3), 107-112.
- Nguyen, H.-K. T., Nguyen, V.-H. T., Vuong, T.-T., Ho, M.-T. i Vuong, Q.-H. (2019). The New Politics of Debt in the Transition Economy of Vietnam. *Current Research on Southeast Asia* www.seas.at doi 10.14764/10.ASEAS-0015, 12(1), 91-110.
- Nguyen, T. i Freeman, N. (2010). State-owned enterprises in Vietnam: are they 'crowding out' the private sector? *Post-Communist Economies*, 21(2), 227-247.
- Niquet, V. (2006). China and Central Asia. *China Perspectives*(67), 1-13.
- North, D. C. (1986). The New Institutional Economics. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 142(1), 230-237.
- North, D. C. (1991). Institutions. *The Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97-112.
- North, D. C. (1993). The New Institutional Economics and Development . *Economic History*, 1-10.
- North, D. C. (1994). Economic Performance Through Time. *The American Economic Review*, 84(3), 359-368.
- North, D. C. (1995). Theory in a Dynamic Economic World. *Business Economics*, 30(1), 7-12.
- Nowakowski, K. (2014). Kapitalizm państwowy jako dylemat praktyczny i teoretyczny. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 76(1), 225-239.
- Nowosad, I. (2018). Procesy demokratyzacji i tajwanizacji. O roli edukacji w kształtowaniu tajwańskiej tożsamości narodowej. *Studia z Teorii Wychowania*, 9(1), 165-188.
- Nurgaliyeva, L. (2016). Kazakhstan's economic soft balancing policy vis-à-vis Russia: From the Eurasian Union to the economic cooperation with Turkey. *Journal of Asian Studies*(7), 92-105.
- Nurkse, R. (1952). Some International Aspects of the Problem of Economic Development. *The American Economic Review*, 42(2), 571-583.
- Nurlanova, N. K., Satybalidin, A. A., Bekturganova, M. A. i Kireyeva, A. A. (2018). Spatial Distribution of Economic Growth and Inequality: Kazakhstan's Experience. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 5(3), 169-178.
- Obińska-Wajda, E. (2016). The New Institutional Economics - Main Theories. *Financial Internet Quarterly "eFinance"*, 12(1), 78-85.
- O'Connor, J. (1971). Question: Who Rules the Corporations? Answer: The Ruling Class. *Socialist Revolution*.
- Okazaki, T. (2017). Industrial Policy in Japan: 70-Year History since World War II. *Spotlight Japan*, 57-61.
- Okita, S. (1962). Economic Growth of Postwar Japan. *The Developing Economies*, 1(2), 2-22.
- Onoye, E. (1982). Readjustment and Reform in the Chinese Economy: A Comparison of the Post-Mao and Post-Great Leap Forward Periods. *The Developing Countries*, 20(4), 359-373.

- Osman, F. A. (2016). State-Owned Enterprise (SOE): The Role of SOE Entrepreneurship in Nation-Building Efforts, 1970-2014. *Business and Economic History*, 14, 1-17.
- Ostrowska, M. (2015). Uwarunkowania i Specyfika Chińskiego Modelu Rozwoju Społeczno-Gospodarczego. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*(213), 130-141.
- Ota, T. (2003). The Role of Special Economic Zones in China's Economic Development As Compared with Asian Export Processing Zones: 1979-1995 . *Asia in Extensio*, 4, 2-28.
- Oziewicz, E. (2015). Rola Chin we Współczesnej Gospodarce Globalnej. *Gdańskie Studia Wschodnie*(8), 142-151.
- Pao, H.-W., Wu, H.-L. i Pan, W.-H. (2008). The road to liberalization: Policy design and implementation of Taiwan's privatization. *International Economics and Economic Policy*, 323-344.
- Parcewicz, P. (2010). Hongkong (Xianggang) - Miejsce Spotkania Azjatyckiej i Europejskiej Polityki, Historii i Kultury. *Kultura-Historia-Globalizacja*(6), 25-31.
- Park, H. Y., Shin, G.-C. i Suh, S. H. (2008). Advantages And Shortcomings Of Korean Chaebols. *International Business & Economics Research Journal*, 7(1), 57-66.
- Parker, E. (1995). Prospects for the State-Owned Enterprise in China's Socialist Market Economy. *Asian Perspective*, 19(1), 7-35.
- Pasinetti, L. L. (1962). Rate of Profit and Income Distribution in Relation to the Rate of Economic Growth. *The Review of Economic Studies* , 29(4), 267-279.
- Pauluzzo, R. i Enrico, G. (2013). Stock Exchange Markets in Hong Kong: Structure and Main Problems. *Transition Studies Review*(20), 33-48.
- Pearson, M. M., Rithmire, M. i Tsai, K. S. (2022). China's Party-State Capitalism and International Backlash: From Interdependence to Insecurity. *International Security*, 47(2), 135-176.
- Pearson, M., Rithmire, M. i Tsai, K. S. (2021). Party-State Capitalism in China. *Harvard Business Review*, 207-213.
- Pelkmans, J. (2018). China's "Socialist Market Economy": A Systemic Trade Issue. *Intereconomics*, 53(5), 268-273.
- Perkowska, A. (2015). Przedradziecka tożsamość narodowa w Azji Centralnej w kontekście polityki narodowościowej ZSRR. Przegląd badań. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 119-168.
- Petric, B.-M. (2005). Post-Soviet Kyrgyzstan or the birth of a globalized protectorate. *Central Asian Survey*, 24(3), 319-332.
- Peyrouse, S. (2015). Kyrgyzstan's Membership in the Eurasian Economic Union: A Marriage of Convenience? *Russian Analytical Digest*(165), 10-12.
- Pietrasiak, M. (2009). System Polityczny Socjalistycznej Republiki Wietnamu. *Azja-Pacyfik*, 12, 40-58.
- Pietrasiak, M. (2022). Prezydent w systemie politycznym Wietnamu. Analiza porównawcza założeń ustrojowych wietnamskich konstytucji. *Przegląd Sejmowy*, 101-124.

- Pietrzko, B. (2005). System partyjny Federacji Rosyjskiej. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*(1), 130-153.
- Pięta, Ł. (2014). Review of Theories And Models of Economic Growth. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*, XVII(1), 45-60.
- Plenta, P. (2015). Forever (Un)stable Regimes? The Comparison of Kazakhstan and Kyrgyzstan. *Roczniki Nauk Społecznych*, 7(43), 23-42.
- Pollock, F. (1941). State capitalism: Its possibilities and limitations. *Studies in Philosophy and Social Sciences*, 9(2), 200-225.
- Pomfret, R. (2000). The Uzbek model of economic development, 1991-99. *Economics of Transition*, 8(3), 733-748.
- Pomfret, R. (2001). Turkmenistan: From Communism to Nationalism by Gradual Economic Reform. *MOST: Economic Policy in Transitional Economies*(11), 165-176.
- Pomfret, R. i Anderson, K. (2001). Economic development strategies in Central Asia since 1991. *Asian Studies Review*, 185-200.
- Pomfret, R. W. (2005). Kazakhstan's Economy since Independence: Does the Oil Boom offer a Second Chance for Sustainable Development? . *Europe-Asia Studies*, 57(6), 859-876.
- Pomfret, R. W. (2012). Constructing market-based economies in central Asia: A natural experiment? *The European Journal of Comparative Economics*, 7(2), 449-467.
- Potocki, P. i Lassota, I. (2021). Jakościowa analiza porównawcza (QCA) jako nowa metoda badawcza w nauce o polityce: zarys zagadnienia. *Studia Polityczne*, 59, 99-124.
- Prasad, B. C. (2003). Institutional economics and economic development. *International Journal of Social Economics*, 30(6), 741-762.
- Prepremmote, P., Santipolvt, S. i Puttitanum, T. (2018). Economic Integration in the ASEAN and Its Effect on Empirical Economic Growth. *Journal of Applied Economic Sciences*, 4(58), 922-934.
- Priestland, D. (2002). Soviet Democracy 1917-1991. *European History Quarterly*, 32(1), 111-130.
- Qi, H. i Kotz, D. M. (2019). The Impact of State-Owned Enterprises on China's Economic Growth. *Review of Radical Political Economics*, 1-19.
- Raimbekov, Z., Syzdykbayeva, B. i Zhenshkan, D. (2016). Study of the State of Logistics in Kazakhstan: Prospects for Development and Deployment of Transport and Logistics Centres. *Transport Problems*, 11(4), 57-71.
- Raimbekov, Z., Syzdykbayeva, B., Baimbetova, A. i Rakhmetilina, Z. (2016). Evaluating the impact of logistics infrastructure on the functioning and development of regional economy. *Economic Annals-XXI*, 160(7-8), 100-104.
- Rakhimov, M. (2015). Central Asia in the Context of Western and Russian Interests. *L'Europe en formation*(375), 1-16.
- Ramsey, F. P. (1928). A Mathematical Theory of Saving. *The Economic Journal*, 38(152), 543-559.

- Ratajczak, M. (1994). Nurt Instytucjonalny we Współczesnej Myśli Ekonomicznej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, LVI(1), 27-39.
- Ratajczak, M. (2011). Popularność ekonomii instytucjonalnej. Moda czy trawała zmiana? *Zeszyty Naukowe. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne*(9), 29-42.
- Rebelo, S. (1991). Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth. *The Journal of Political Economy*, 99(3), 500-521.
- Rezvani, B. (2019). Political stability, transition and conflict: Tajikistan compared with Georgia. *Middle Eastern Studies*, 141-156.
- Rodrik, D. (2006a). Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's. *Journal of Economic Literature*, 44(4), 973-987.
- Romer, P. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *The Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.
- Romer, P. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71-102.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe. *The Economic Journal*, 53(210/211), 202-211.
- Rostow, W. W. (1956). The Take-Off Into Self-Sustained Growth. *The Economic Journal*, 66(261), 25-48.
- Rostow, W. W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review*, 12(1), 1-16.
- Ruiz-Ramas, R. i Morales Hernández, J. (2021). Uzbekistan's Neopatrimonial State and Authoritarian Regime: From Karimov to Mirziyoyev. *Political Regimes and Neopatrimonialism in Central Asia*, 115-158.
- Ruzmetov, B., Matyakubova, D. i Ibadullaev, D. (2020). Strategic Directions of Sustainable Development of the Agricultural Sector of Regions of Uzbekistan. *Journal of Critical Reviews*, 7(3), 271-273.
- Sachs, J. D. (1992). Privatization in Russia: Some Lessons from Eastern Europe. *American Economic Review*, 82(2), 43-48.
- Sachs, J. D. i Lipton, D. (1990). Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 75-147.
- Sachs, J. D. i Warner, A. (1995a). Economic Reform and the Process of Global Integration. *Brookings Papers on Economic Activity*, 26(1), 1-118.
- Sachs, J. D. i Warner, A. M. (1997). Fundamental Sources of Long-Run Growth. *The American Economic Review*, 87(2), 184-188.
- Sachs, J. D., McArthur, J. W., Schmidt-Traub, G., Kruk, M., Bahadur, C., Faye, M. i McCord, G. (2004a). Ending Africa's Poverty Trap. *Brookings Papers on Economic Activity*, 35(1), 117-240.
- Sakal, H. B. (2017). A Quarter-Century Pursuit of Independence: Politics of Trade, Energy, and Economic Development in Uzbekistan. *Perceptions*, 22(1), 49-90.

- Santhi, S. i Saravanakumar, A. (2020). The Economic Development of Singapore: A Historical Perspective. *Aut Aut Research Journal*, XI(7), 441-459.
- Satpaev, D. (2007). An Analysis of the Internal Structure of Kazakhstan's Political Elite and an Assessment of Political Risk Levels. *Slavic Euroasian Studies*(14), 283-300.
- Sattorovna, S. T. (2021). The Policies That Can Be Implemented to Stop The Value Of UZV Som From Falling. *International Studies of Progressive Sciences and Technologies*, 25(1), 152-155.
- Saxonhouse, G. R. (1979). Industrial Restructuring in Japan. *The Journal of Japanese Studies*, 5(2), 273-320.
- Schiek, S. (2018). Uzbekistan's Transformation from an "Old" to an "Upgraded" Autocracy. *L'Europe en Formation*, 1(385), 87-103.
- Schoneberger, H. B. (1973). Zaibatsu Dissolution and the American Restoration of Japan. *Critical Asian Studies*, 5(2), 16-31.
- Scott, I. (1989). Administration in a small capitalist state: The Hong Kong experience. *Public Administration and Development*, 9(2), 185-199.
- Serikkaliyeva, A. (2019). The Role of the Central Asian Region in China's Silk Road Economic Belt Project. *Eurasian Research Journal*, 1(1), 66-81.
- Shafaeddin, M. S. (2002). Some implications of accession to WTO for China's economy. *International Journal of Development Issues*, 1(2), 93-128.
- Shell, K. (1966). Toward a Theory of Inventive Activity and Capital Accumulation. *American Economic Review*, 56(1/2), 62-68.
- Shen, Z., Siraj, A., Jiang, H., Zhu, Y. i Li, J. (2020). Chinese-Style Innovation and Its International Repercussions in the New Economic Times. *Sustainability*, 12(5), 1-17.
- Shinohara, M. (1964). Factors in Japan's Economic Growth. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 4(1/2), 21-36.
- Shukuralieva, N. i Lipiński, A. (2017). Uwarunkowania legitymizacji władzy w systemach autorytarnych. Casus państw Azji Centralnej. *Przeгляд Politologiczny*, 22(1), 189-202.
- Siddiqui, K. (2010). The Political Economy of Development in Singapore. *Research in Applied Economics*, 2(2), 2-31.
- Sieradzan, P. (2021). Reformy społeczno-polityczne w Uzbekistanie w czasie prezydentury Szawkata Mirzijojeva. *Nowa Polityka Wschodnia*, 28(1), 104-127.
- Singer, H. W. (1950). The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries. *The American Economic Review*, 40(2), 473-485.
- Singer, H. W. i Reisen, H. (1995). Half a Century of Economic and Social Development Policies of the UN and Bretton Woods Institutions [with Comments]. *The Pakistan Development Review*, 34(4), 375-392.
- Skrzypczyńska, J. (2015). Chiny w WTO. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*(406), 86-92.

- Skulska, B. (2010). Proces Integracji Gospodarczej Chin z Krajami ASEAN. *Studia Ekonomiczne*, LXVII(4), 383-412.
- So, A. Y. (1986). The Economic Success of Hong Kong. Insights from a World-System Perspective. *Sociological Perspectives*, 29(2), 241-258.
- Sobirov, B. (2018). The concept of the tourist economic zone. Case of Uzbekistan. *World Scientific News*(98), 34-45.
- Sobirov, B. i Alimova, M. (2019). Accelerated Development of Tourism in Uzbekistan: Trends, Reforms and Results. *e-methodology*(6), 128-140.
- Sokoloff, K. L. i Engerman, S. L. (2000). History Lessons: Institutions, Factor Endowments, and Paths of Development in the New World. *Journal of Economic Perspectives*, 14(3), 217-232.
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The MIT Press*, 70(1), 65-94.
- Solow, R. M. (1957). Technical Change and the Aggregate Production Function. *Review of Economics and Statistics*, 39(3), 312-230.
- Soltonov, M. (2019). An empirical analysis of the relationship between remittances and the real effective exchange rate for Tajikistan. *Tohoku University of Community Service and Science*(36), 37-45.
- Srivastava, A. (2004). Turkmenistan in Present Scenario. *India Quarterly*, 60(3), 82-119.
- Stafford, A. (2013, Listopad 14). Comparative Analysis Within Political Science. *E-International Relations*, strony 1-4.
- Steinfeld, J. M. i Thai, K. V. (2013). Political Economy of Vietnam: Market Reform, Growth, and the State. *Maryland Series in Contemporary Asian Studies*, 3(1), 1-72.
- Sternberg, T., Ahearn, A. i McConnell, F. (2017). Central Asian ‘Characteristics’ on China’s New Silk Road: The Role of Landscape and the Politics of Infrastructure. *Land*, 6(55), 1-16.
- Stępień-Kuczyńska, A. (2020). Między reformami a zmianą systemową w ZSRR/FR. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*(3), 39-63.
- Stiglitz, J. E. (1989). Markets, Market Failures, and Development. *American Economic Review*, 79(2), 197-203.
- Stojek, J. (2011). W kierunku Konsensu Pekinńskiego? *Kultura i Polityka*(9), 109-129.
- Stoner-Weiss, K. (2001). The Limited Reach of Russia’s Party System: Underinstitutionalization in Dual Transitions. *Politics & Society*, 29(3), 385-414.
- Su, Y.-C. (2006). Political Ideology and Taiwanese School Curricula. *Asia Pacific Education Review*, 7(1), 41-50.
- Sugita, Y. (2016). The Yoshida Doctrine as a Myth. *The Japanese Journal of American Studies*(27), 123-143.
- Sunkel, O. (1960). Inflation in Chile: an unorthodox approach. *International Economic Papers*, 10, 107-131.

- Sutherland, P. D. (2000). Concluding the Uruguay Round—Creating the New Architecture of Trade for the Global Economy. *Fordham International Law Journal*, 24(1), 15-29.
- Swan, T. W. (1956). Economic Growth and Capital Accumulation. *Economic Record*, 32(2), 324-361.
- Sweezy, P. M. (1971). The Resurgence of Financial Control: Fact or Fancy? *Monthly Review*, 23(6), 1-33.
- Szpotkowski, I. (2019b). Konstytucyjne ramy systemu rządów w Chińskiej Republice Ludowej. *Białostockie Studia Prawnicze*, 24(4), 189-205.
- Szukalski, J. (2016a). Ewolucja pozycji ustrojowej parlamentu Tadżykistanu w świetle reform konstytucyjnych w latach 1990-2016. *Białostockie Studia Prawnicze*, 24(4), 229-248.
- Szukalski, J. (2016b). Ewolucja pozycji ustrojowej Prezydenta Uzbekistanu w latach 1990-2015. *Białostockie Studia Prawnicze*, 363-381.
- Szydywar - Grabowska, K. (2018). Reżim Polityczny Rosji w Ujęciu Współczesnych Teorii Politologicznych. *Colloquium Edukacja-Polityka-Historia*(3), 115-128.
- Świder, K. (2019). Transformacja polityczna w Rosji w latach 90. XX wieku – główne problemy. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 97-121.
- Taisarinova, A., Loprencipe, G. i Junussova, M. (2020). The Evolution of the Kazakhstani Silk Road Section from a Transport into a Logistics Corridor and the Economic Sustainability of Regional Development in Central Asia. *Sustainability*, 12(15), 1-19.
- Takada, M. (1999). Japan's Economic Miracle: Underlying Factors and Strategies for the Growth. *IR/Asia*(163), strony 2-18.
- Tan, C.-H., Puchniak, D. W. i Varottil, U. (2015). State-Owned Enterprises in Singapore: Historical Insights Into a Potential Model for Reform. *Columbia Journal of Asian Law*, 28(2), 61-97.
- Tan, N. (2020). Minimal Factionalism in Singapore's People's Action Party. *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 39(1), 124-143.
- Tarasov, V. E. i Tarasova, V. V. (2019). Harrod-Domar Growth Model with Memory and Distributed Lag. *Axioms*, VIII(1), 1-14.
- Tarko, V. i Ngo, C. (2018). Economic development in a rent-seeking society: socialism, state capitalism and crony capitalism in Vietnam. *Canadian Journal of Development Studies*, 39(4), 481-499.
- Ten Brink, T. (2013). Paradoxes of Prosperity in China's New Capitalism. *Journal of Current Chinese Affairs*, 42(4), 17-44.
- Thillainathan, R. i Cheong, K.-C. (2016). Malaysia's New Economic Policy, Growth and Distribution: Revisiting and Debate. *Malaysian Journal of Economic Studies*, 53(1), 61-68.
- Thirwall, A. P. (2007). Keynes and Economic Development. *Brazilian Journal of Applied Economics*, XIII(3), 447-457.
- Tkach-Kawasaki, L. M. (2003). Politics@Japan. *Party Politics*, 9(1), 105-123.

- Torii, T. (2003). The Mechanism for State-Led Creation of Malaysia's Middle Classes. *The Developing Economies*, *XLI*(2), 221-242.
- Toye, J. (2006). Keynes and Development Economics: A Sixty-Year Perspective. *Journal of International Development*(18), 983-995.
- Tran, T. i Dao, T. (2019). Vietnam's Electronics Industry: The Rise and Problems of Further Development. *Humanities & Social Sciences Review*, *7*(4), 01-12.
- Tran, T. i Tran, T. (2018). Vietnam's Textile and Garment Industry: An Overview. *Journal Business & IT*, *2*(5), 45-53.
- Trojnar, E. (2015). Współczesne Wyznania Współpracy Instytucjonalnej Tajwanu w Regionie Azji i Pacyfiku. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, *XII*(3), 145-160.
- Trošić, S. J. (2019). China's Accession to the World Trade Organization: The Process and the Effects. *Megatrend Revija*, *16*(1), 173-192.
- Tsai, P.-L. (1999). Explaining Taiwan's Economic Miracle: Are the Revisionit Right? *Agenda*, *6*(1), 69-82.
- Tunçer-Kılavuz, İ. (2009). Political and social networks in Tajikistan and Uzbekistan: 'clan', region and beyond. *Central Asian Survey*, 323-334.
- Turgel, I., Bozhko, L., Pracheva, E. i Naizabekov, A. (2019). Impact of Zones with Special Status on the Environment (Experience of Russia and Kazakhstan). *Environmental and Climate Technologies*, *23*(2), 102-113.
- Tversky, A. i Kahneman, D. (1986). Rational Choice and the Framing of Decisions. *The Journal of Business*, *59*(4), S251-S278.
- Tzagkarakis, S. I. i Kritas, D. (2022). Mixed research methods in political science and governance: approaches and applications. *Quality & Quantity*, *56*(2), 1-15.
- Umezaki, S. (2019). The Malaysian Economy after the Global Financial Crisis: International Capital Flows, Exchange Rates, and Policy Responses. *Public Policy Review*, *15*(1), 69-98.
- Umirdinov, A. i Turakulov, V. (2019). The last bastion of protectionism in Central Asia: Uzbekistan's auto industry in post WTO accession. *Trade, Law and Development*, *11*(2), 302-333.
- Urmanbetova, Z. (2018). Democracy in Kyrgyzstan: problems and specific features. *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, *2*(87).
- Uzawa, H. (1965). Optimum Technical Change in An Aggregative Model of Economic Growth. *International Economic Review*, *6*(1), 18-31.
- Valijon, T. (2020). Trade Policy Issues of Oil-rich but Land-locked Country Case: Focusing on Kazakhstan Post-WTO Entry. *Journal of International Trade & Commerce*, *16*(3), 133-150.
- Vanderhill, R., Joireman, S. F. i Tulepbayeva, R. (2020). Between the bear and the dragon: multivectorism in Kazakhstan as a model strategy for secondary powers. *International Affairs*, *96*(4), 975-993.
- Verver, M. i Wiczorek, J. (2017). Politics and society in contemporary Cambodia. *The Focus*(78), 29-31.

- Victoria, O. A. i Fadly, A. (2018). Systems and political development in Malaysia. *International Journal of Law Reconstruction*, II(2), 122-137.
- Viktorov, I. i Abramov, A. (2021). The rise of collateral-based finance under state capitalism in Russia. *Post-Communist Economies*, 34(1), 15-51.
- Voon, T. i Mitchell, A. (2010). Open for Business? China's Telecommunications Service Market and the WTO. *Journal of International Economic Law*, 13(2), 321-378.
- Walkowski, M. (2017). Chiński Model Rozwoju Społeczno-Gospodarczego i jego Potencjalna Adaptacja w Europie. *Przegląd Strategiczny*(10), 335-365.
- Wang, C. N. i Le, A. P. (2018). Application in International Market Selection for the Export of Goods: A Case Study in Vietnam. *Sustainability*, 10(4621), 1-24.
- Wang, J. (2017). Innovation and government intervention: A comparison of Singapore and Hong Kong. *Research Policy*(47), 399-412.
- Wang, Y. C., Tsai, J. J. i Li, Q. (2017). Policy Impact on the Chinese Stock Market: From the 1994 Bailout Policies to the 2015 Shanghai-Hong Kong Stock Connect. *International Journal of Financial Studies*, 5(4), 1-19.
- Webster, T. (2008). East Asia Institutionalises: China, Japan and the Vogue for Free Trade. *Nordic Journal of International Law*(77), 301-318.
- Welsh, R. O. (2012). Overcoming Smallness through Education Development: A Comparative Analysis of Jamaica and Singapore. *Current Issues in Comparative Education*, 15(1), 114-131.
- Williamson, O. E. (2000). The Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595-613.
- Wittine, Z. i Barisic, A. (2018). Analysis of Characteristics and Potential Effects of The New Silk Road Initiative. *International Journal of Arts & Sciences*, 11(2), 255-260.
- Woźniak-Jęchorek, B. (2014). J.R. Commons vs. O.E. Williamson - Dwie Szkoły Instytucjonalne I Ich Dorobek z Punktu Widzenia Ekonomiki Rynku Pracy. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, XCII, 391-308.
- Wright, M., Wood, G., Musacchio, A., Okhmatovskiy, I., Grosman, A. i Doh, J. P. (2021). State capitalism in international context: Varieties and variations. *Journal of World Business*, 2, Online.
- Wu, H. X. (1994). Rural to Urban Migration in the People's Republic of China. *The China Quarterly*(139), 669-698.
- Xiao, F. i Kimball, D. (2005). Effectiveness and Effects of China's Capital Controls. *China & World Economy*, 4(13), 25-34.
- Xing, L. i Shaw, T. M. (2013). The Political Economy of Chinese State Capitalism. *Journal of China and International Relations*, 1(1), 88-113.
- Yaakop, M. R. (2010). The British Legacy on the Development of Politics in Malaya. *TAWARIKH: International Journal for Historical Studies*, 2(1), 41-60.
- Yang, C.-H. (2006). Is innovation the story of Taiwan's economic growth? *Journal of Asian Economics*, 17, 867-878.

- Yoo, J. (2017). Korea's Rapid Export Expansion in the 1960s: How it Began. *KEI Journal of Economic Policy*, 39(2), 1-23.
- You, K. i Solomon, O. H. (2015). China's Outward Foreign Direct Investment and Domestic Investment: An Industrial Level Analysis. *China Economic Review*, 34, 249-260.
- Yu, H. (2019). Reform of State-owned Enterprises in China: The Chinese Communist Party Strikes Back. *Asian Studies Review*, 43(2), 332-351.
- Zadroga, A. (2016). Ewolucja teorii ekonomii rozwoju w XX wieku: od kategorii wzrostu gospodarczego do koncepcji zrównoważonego rozwoju. *Studia i Prace*, 117-135.
- Zalesny, J. (2018). Prezydent jako gwarant ciągłości państwa – mechanizmy sukcesji władzy w państwach poradzieckich. *Studia Politologiczne*, 47, 239-268.
- Zamyatin, K. (2016). Russian Political Regime Change and Strategies of Diversity Management: From a Multinational Federation towards a Nation-State. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 15(1), 19-49.
- Zarzecki, R. (2020). Uwarunkowania procesu pojednania w Kambodży. *Wschodnioznawstwo*, 14, 267-280.
- Zhang, D. i Freestone, O. (2013). China's unfinished state-owned enterprise reforms. *Economic Roundup*(2), 77-99.
- Zhang, H. (2015). Building the Silk Road Economic Belt: Challenges in Central Asia. *Cambridge Journal of China Studies*, 10(3), 17-35.
- Zhang, K. H. i Song, S. (2003). Rural–urban migration and urbanization in China: Evidence from time-series and cross-section analyses. *China Economic Review*(14), 386-400.
- Zhao, L. i Wang, Y. (2009). China's pattern of trade and growth after WTO accession. Lessons for developing countries. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 2(3), 178-210.
- Ziyadullayevich, L. I. (2016). The Economic Role of the Geographical Potential of Samarkand Region. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education*, 3(4), 72-77.
- Żelazna, A. (2011). Nowe Kraje Przemysłowione Azji i ich Droga do Gospodarczego Sukcesu. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*(221), 741-751.
- Бородин, Е. (2012). Политическая система Кыргызской Республики. *Обозреватель-Observer*(1), 67-81.
- Габдуалиев, М. (2019). Трансформация президентской власти в Казахстане: выбор между демократией и социально-политической стабильностью. *Studia Politologiczne*, 52(7), 117-131.
- Мухамеджанов, О. З. i Тультеев, И. Т. (2017). Парламент Республики Узбекистан в условиях трансформационных процессов в обществе. *Studia Politologiczne*, 253-269.
- Сейдуманов, А. С. (2018). Политический процесс в Казахстане на современном этапе. *Проблемы постсоветского пространства*, 5(2), 181-190.
- Соколов, В. i Кольцов, В. (2012). Туркменистан: Эволюция Политической Системы. *Наукові Записки*, 62(6), 381-388.

- Хадыров, Р. Ю. (2016). Особенности Политической Системы Таджикистана. *Проблемы постсоветского пространства*(2), 104-111.
- Шералиева, С. (2020). Специфика использования СМИ Кыргызстана в период предвыборных кампаний. *Świat Idei i Polityki*, 19, 257-275.

Artykuły w pracach zbiorowych

- Acemoglu, D. i James, R. A. (2016). Paths to Inclusive Political Institutions, [w:] J. A. Eloranta, E. Golson, A. Markevich i N. Wolf (Redaktorzy), *Economic History of Warfare and State Formation*, Singapore: Springer, 3-50.
- Adcock, R., Bevir, M., & Stimson, S. C. (2007). One. A History of Political Science: How? What? Why?, [w:] R. Adcock, M. Bevir, & S. C. Stimson, *Modern Political Science. Anglo-American Exchanges since 1880*, New Jersey: Princeton University Press, 1-18.
- Ahrens, J., Hoen, H. W. i Spechler, M. C. (2017). Defining State-Capitalism, [w:] J. Ahrens, H. W. Hoen i M. C. Spechler, *State Capitalism in Eurasia*, Singapore: World Scientific, 1-11.
- Allen, M. M., Wood, G. T. i Keller, M. R. (2022). State Capitalism: Means and Dimensions, [w:] M. Wright, G. T. Wood, A. Cuervo-Cazurra, I. Okhmatovskiy i A. Grosman, *Oxford Handbook of State Capitalism and the Firm*. Oxford: Oxford Univeristy Press.
- Atkin, M. (1997). Tajikistan, [w:] G. E. Curtis, *Kazakstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan. Country Studies*. Washington D.C.: Federal Research Division, Library of Congress, 258-263.
- Antoszewski, A. (2006). Reżimy polityczne państw europejskich, [w:] A. Antoszewski i R. Herbut, *Systemy Polityczne Współczesnej Europy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 168-192.
- Bafoil, F. (2014). Cambodia: Political Capitalism and the Prebendal State, [w:] F. Bafoil, *Emerging Capitalism in Central Europe and Southeast Asia. A Comparison in Central Europe and Southeast Asia*, Palgrave Macmillan: New York, 87-104.
- Bailey, P. (2008). Cambodia Small and Medium Sized: Enterprises: Constraints, Policies and Proposals for Their Development, [w:] H. Lim, *SME in Asia and Globalization*. Economic Research Institute for ASEAN and East Asia: Jakarta, 1-36.
- Baluch, M. (2019). Japonia, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy Polityczne państw Dalekiego Wschodu*. Warszawa-Siedlce: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 108-126.
- Barczyk, Z. (2019). Korea Południowa, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy polityczne państw Dalekiego Wschodu*. Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 140-161.
- Barrett, C. B. (2007). Development Economics: An Overview, [w:] C. B. Barrett, *Development Economics: Critical Concepts in Development Studies*, London: Routledge, 1-51.
- Bąkiewicz, A. i Żuławska, U. (2010). Od teorii wzrostu do ekonomii rozwoju, [w:] A. Bąkiewicz i U. Żuławska, *Rozwój w dobie Globalizacji*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 64-88.
- Bell, D. A. (2006). East Asian Capitalism in an Age of Globalization, [w:] D. A. Bell, *Beyond Liberal Democracy. Political Thinking for an East Asian Context*, Princeton: Princeton University Press, 255-280.

- Bilski, F. (2020). System Polityczny Turcji, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy polityczne państw Bliskiego Wschodu*, Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 184-195.
- Bisenbaieva, D. (2020). System Polityczny w Kazachstanie, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy Polityczne państw Azji Środkowej i Rosji*, Warszawa-Siedlce: Oficyna Wydawnicza RYTM, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 23-33.
- Bohr, A. (2007). Turkmenistan, [w:] J. Goehring, *Nations in Transit 2007: Democratization from Central Europe to Eurasia*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 707-733.
- Bohr, A. (2019). Relations with Other Central Asian States, [w:] *Kazakhstan: Tested by Transition*, London: The Royal Institute of International Affairs, 70-85.
- Boix, C. i Stokes, S. (2009). Editors' Introduction to the Handbook, [w:] C. Boix i S. Stokes, *Oxford Handbook of Comparative Politics*, Oxford: Oxford University Press, 3-24.
- Boughton, J. M. (2012). After the Fall: Building Nations out of the Soviet Union, [w:] J. M. Boughton, *Tearing Down Walls. The International Monetary Fund 1990-1999*. Washington D.C.: International Monetary Fund, 349-408.
- Brewer, A. (2003). Pre-Classical Economics in Britain, [w:] W. J. Samules, J. E. Biddle i J. B. Davis, *A Companion to the History of Economic Thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 78-93.
- Brødsgaard, E. K. i Rutten, K. (2017). The Emergence and Development of the Socialist Market Economy (1992-2003), [w:] E. K. Brødsgaard i K. Rutten, *From Accelerated Accumulation to Socialist Market Economy in China*, Leiden: Brill, 94-128.
- Brzechczyn, K. (2008). On the Process of Liberation of the Baltic Countries from the Soviet Domination in Years 1985-1991: Attempt at a Model, [w:] M. Rutkowi, *Relacje nowych krajów Unii Europejskiej z Federacją Rosyjską (w aspekcie politycznym, ekonomicznym, kulturowym i społecznym)*, Białystok: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, 163-174.
- Brzezinski, Z. (1969). The Soviet Political System: Transformation or Degeneration, [w:] Z. Brzezinski, *Dilemmas of Change in Soviet Politics*, West Sussex: Columbia University Press, 1-34.
- Buick, A. i Crump, J. (1986). Ideology of State Capitalism, [w:] A. Buick i A. Crump, *State Capitalism: The Wages System Under New Management*, New York: St. Martin's Press, Inc, 117-125.
- Cai, K. G. (2008). The South Korean Political Economy Since 1945, [w:] K. G. Cai, *The Political Economy of East Asia: Regional and National Dimensions*, London: Palgrave Macmillan, 83-116.
- Callari, A. (1988). Some Developments in Marxian Theory Since Schumpeter, [w:] W. O. Thweatt, *Classical Political Economy*, Boston: Kluwer Academic Publishers, 227-258.
- Caramani, D. (2008). Introduction to comparative politics, [w:] D. Caramani, *Comparative Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1-25.
- Chalabi, M. (1984). The Problem, [w:] M. Chalabi, *Underdevelopment and State Capitalism: A Cross-National Study*. Kalamazoo: Western Michigan University, 1-23.

- Chan, V.-L. (2000). Foreign Direct Investment and Economic Growth in Taiwanese Manufacturing Industries, [w:] T. Ito i A. O. Krueger, *The Role of Foreign Direct Investment in East Asian Economic Development*. Chicago: University of Chicago Press, 349-366.
- Chang, S.-J. (2003). The Evolution of Chaebols, [w:] S.-J. Chang, *Financial Crisis and Transformation of Korean Business Groups. The Rise and Fall of Chaebols*. Cambridge: Cambridge University Press, 43-78.
- Chen, E. K. (1987). Foreign Trade and Economic Growth in Hong Kong: Experience and Prospects, [w:] C. I. Bradford, Jr. i W. H. Branson, *Trade and Structural Change in Pacific Asia*. Chicago: University of Chicago Press 333-378.
- Cheng, L. K. i Ma, Z. (2010). China's Outward Foreign Direct Investment, [w:] R. C. Feenstra i S.-J. Wei, *China's Growing Role in World Trade*. Cambridge: National Bureau of Economic Research, 545-578.
- Chodubski, A. (2014). Refleksja metodologiczna a badania politologiczne, [w:] Ł. Młyńczyk i B. Nitschke, *Aspekty metodologiczne oraz teoretyczne w subdyscyplinach politologii*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Grado, 57-71.
- Chou, J. (1995). Old and New Development Models: The Taiwanese Experience, [w:] T. Ito i A. O. Krueger, *Theories in Light of the East Asian Experience*. Chicago: University of Chicago Press, 105-127.
- Chow, H. K. i Pei, S. F. (2019). Financial sector in Singapore, [w:] N. Yoshino, U. Volz i P. J. Morgan, *Routledge Handbook on Banking and Finance in Asia*. School of Economics at Institutional Knowledge at Singapore Management University: Singapore, 165-178.
- Chunlai, C. (2012). The impact of WTO accession on FDI, [w:] R. Garnaut i L. Song, *China 2002. WTO entry and world recession*. Canberra: ANU Press, 123-148.
- Collier, D. i Brady, H. E. (2004). Diverse Tools, Shared Standards, [w:] D. Collier i H. E. Brady, *Rethinking Social Inquiry. Diverse Tools, Shared Standards*. Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 123-134.
- Collier, D. i Elman, C. (2008). Qualitative and Multi-Method Research: Organizations, Publication, and Reflections on Integration, [w:] J. M. Box-Steffensmeier, H. E. Brady i D. Collier, *The Oxford Handbook of Political Methodology*. Oxford: Oxford University Press, 779-795.
- Croissant, A. (2002). Electoral Politics in South Korea, [w:] A. Croissant, *Electoral Politics in Southeast and East Asia*. Sinigapore: Friedrich-Ebert-Stiftung, Office for Regional Co-operation in Southeast Asia, 233-276.
- Dao, L. V. (2006). Textile and Garment Industry in Vietnam's Economy, [w:] A. Schmidt, *Dialogue + Cooperation*. Singapore: Friedrich-Ebert-Stiftung in Southeast Asia, 135-142.
- DeYoung, A. J., Kataeva, Z. i Jonbekova, D. (2018). Higher Education in Tajikistan: Institutional Landscape and Key Policy Development, [w:] W J. Huisman , A. Smolentseva i I. Froumin, *25 Years of Transformations of Higher Education Systems in Post-Soviet Countries*. London: Palgrave, 363-385.
- Dittmer, L. (1979). Political Development: Leadership, Politics, and Ideology, [w:] J. K. Kallgren, *The People's Republik of China After Thirty Years: An Overview*. Berkeley: University of California, 27-48.

- Dobrska, Z. (2010). Pojęcie rozwoju gospodarczego-analiza wstępna, [w:] B. Skwierczyńska-Mizerska. *Rozwój w Dobie Globalizacji*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, 23-35.
- Drysdale, P. i Hardwick, S. (2018). China and the global trading system: Then and now, [w:] R. Garnaut, L. Song i C. Fang, *China's 40 Years of Reform and Development: 1978–2018*. Canberra: ANU Press, 545-574.
- Easterly, W. (2005a). National Policies and Economic Growth: A Reappraisal, [w:] P. Aghion i S. Durlauf, *Handbook of Economic Growth*. Elsevier, 1015-1059.
- Easterly, W. i Levine, R. (2002a). It's Not Factor Accumulation: Stylized Facts and Growth Models, [w:] N. Loyaza i R. Soto, *Economic Growth: Sources, Trends and Cycles*. Bank of Chile, 61-114.
- Ewart, A. (2020). State-Owned Enterprises in Viet Nam, [w:] E. Ginting i K. Naqvi, *Reforms, Opportunities, and Challenges for State-Owned Enterprise*. Manila: Asian Development Bank, 277-346.
- Fang, C., Garnaut, R. i Song, L. (2018). 40 years of China's reform and development: How reform captured China's demographic dividend, [w:] R. Garnaut, L. Song i C. Fang, *China's 40 Years of Reform and Development 1978-2018*. Canberra: ACU Press, 5-28.
- Fearon, J. D. i Laitin, D. D. (2009). Integrating Qualitative and Quantitative Methods, [w:] J. M. Steffensmeier-Box, H. E. Brady i D. Collier, *The Oxford Handbook of Political Methodology* Get access Arrow. Oxford: Oxford University Press, 756-776.
- Findlay, R. i Wellisz, S. (1993). Hong Kong, [w:] R. Findley i S. Wellisz, *Five Small Open Economies*. New York: Oxford University Press, Inc., 17-28.
- Fisher, J. (2010). Systems Theory and Structural Functionalism, [w:] J. T. Ishiyama i M. Breuning, *21st Century Political Science. A Reference Handbook*. Los Angeles|London|New Delhi|Singapore|Washington DC: Sage, 71-80.
- Flyvbjerg, B. (2011). Case Study, [w:] N. K. Denzin i Y. S. Lincoln, *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage, 301-316.
- Foroughi, P. (2010). Tajikistan, [w:] Freedom House, *Nations in Transit 2010: Democratization from Central Europe to Eurasia*. Washington D.C.: Rowman & Littlefield Publishers / Freedom House, 511-528.
- Frank Jr., C. R., Suk Kim, K. i Westphal, L. E. (1975). *Economic Growth in South Korea since World War II* (wyd. pierwsze), [w:] C. R. Frank Jr., K. Suk Kim i L. E. Westphal, Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Franzese, Jr., R. J. (2015). An Introduction to Quantitative Research in Political Science, [w:] R. J. Franzese, Jr. , *Quantitative Research in Political Science*. Los Angeles: SAGE Publications Ltd., 1-40.
- Gajda, J. (2014). Metody jakościowe w badaniach politologicznych, [w:] P. Borowiec, R. Kłosowicz i P. Ścigaj, *Odmiany współczesnej nauki o polityce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 75-98.
- Gerring, J. (2009). The Case Study: What it is and What it Does, [w:] C. Boix i S. Stokes, *The Oxford Handbook of Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press, 90-122

- Głogowska, M. (2020). Turkmenistan, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy Polityczne państw Azji Środkowej i Rosji*. Warszawa-Siedlce: Oficyna Wydawnicza RYTM, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 76-83.
- Groenewegen, P. (1990). Neoclassical Value and Distribution Theory: The English-Speaking Pioneers, [w:] K. Hennings i W. J. Samuels, *Neoclassical Economic Theory, 1870 to 1930*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers Group, 13-51.
- Groenewegen, P. (2003a). English Marginalism: Jevons, Marshall, and Pigou, [w:] P. Groenewegen, *A Companion to the History of Economic Thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 246-261.
- Gulczyński, M. (2007). Systemy polityczne, [w:] M. Gulczyński, *Nauka o Polityce*. Warszawa: ALMAMER Wyższa Szkoła Ekonomiczna, 95-106.
- Gulczyński, M. (2009). Wstęp, [w:] D. Waniek i M. Gulczyński, *System Polityczny Rzeczypospolitej Polski*. Warszawa: Almamamer Wyższa Szkoła Ekonomiczna, 7-13.
- Hannibalsson, J. B. (2019). The Baltic Road to Freedom and the Fall of the Soviet Union, [w:] D. S. Hamilton i K. Spohr, *Exiting the Cold War, Entering a New World*. Washington, D.C.: Foreign Policy Institute/Henry A. Kissinger Center for Global Affairs, Johns Hopkins University SAIS, 341-364.
- Hansson, B. A. (1990). The Swedish Tradition: Wicksell and Cassel, [w:] K. Hennings i W. J. Samuels, *Neoclassical Economic Theory, 1870 to 1930*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers Group, 251-279.
- Harcourt, G. C. i Kerr, P. (2003). Keynes and the Cambridge School, [w:] W. J. Samuels, J. E. Biddle i J. B. Davies, *A Companion to the History of Economic Thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 343-359.
- Hellmann, T., Kevin, M. i Stiglitz, J. E. (1997). Financial Restraint: Towards a New Paradigm, [w:] M. Aoki, H.-K. Kim i M. Okuno-Fujiwara, *The Role of Government in East Asian Economic Development Comparative Institutional Analysis*. Oxford: Clarendon Press, 163-207.
- Hołub, A. (2010). Historia versus politologia?, [w:] R. Bäcker, *Atheneum Polskie Studia Politologiczne*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 101-125.
- Horwitz, S. (2003). The Austrian Marginalists: Menger, Bohm-Bawerk, and Wieser, [w:] W. J. Samuels, J. E. Biddle i J. B. Davies, *A Companion to the History of Economic Thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 262-277.
- Hundt, D. i Uttam, J. (2017). Entrepôt Capitalism in Hong Kong and Singapore, [w:] D. Hundt i J. Uttam, *Varieties of capitalism in Asia: Beyond the developmental state*. Palgrave Macmillan: London, 117-147.
- Hung, H.-f. (2018). Chinese state capitalism in Hong Kong, [w:] T.-l. Lui, S. W. Chiu i R. Yep, *Routledge Handbook of Contemporary Hong Kong*. London: Routledge.
- Hwee, Y. L. (2002). Electoral Politics in Singapore, [w:] A. Croissant, *Electoral Politics in Southeast and East Asia* (strony 203-232). Singapore: Friedrich-Ebert-Stiftung, Office for Regional Co-operation in Southeast Asia.

- Ibadildin, N. i Pisareva, D. (2020). Central Asia in Transition: Social Contract Transformation in Nazarbayev and Post-Nazarbayev Kazakhstan, [w:] A. Mihr (Red.), *Transformation and Development*. Cham: Springer, 101-116.
- Ibrahim, M. (2010). Impact of the global crisis on Malaysia's financial system, [w:] R. Moreno, *BIS Papers: The global crisis and financial intermediation in emerging market economies*. Basel: Bank for International Settlements, 267-279.
- Ishizawa, Y. (2002). Overview of Present State of Cambodia. Section 4: Cambodia's History and Culture, [w:] Japan International Cooperation Agency, *The Kingdom of Cambodia: From Reconstruction to Sustainable Development*. Tokyo: Japan International Cooperation Agency, 79-94.
- Jach, A. (2008). Ewolucja centralnych organów władzy jako przejaw demokratyzacji systemu politycznego ZSRR w latach 1988-1991, [w:] K. Duda, *Kultura rosyjska w ojczyźnie i diasporze : księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lucjanowi Suchankowi (Tom 2)*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 247-256.
- Janik, S. (2019). Singapur, [w:] P. Pacek i K. Rak , *Systemy polityczne państw Dalekiego Wschodu*. Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 206-218.
- Jin, N. K. (1996). Singapore as a Financial Center: New Developments, Challenges, and Prospect, [w:] T. Ito i A. O. Krueger, *Financial Deregulation and Integration in East Asia*. Chicago: University of Chicago Press, 359-386.
- Kaldor, N. (1961). Capital Accumulation and Economic Growth, [w:] L. A. Friedrich i D. C. Hague, *The Theory of Capital*. New York: St. Martins Press, 177-222.
- Kalyuzhnova, Y. (2000). The Economic Transition in Kazakhstan and Uzbekistan, [w:] Y. Kalyuzhnova i D. Lynch, *The Euro-Asian World*. Palgrave Macmillan: London, 164-187.
- Kamoludin, A. (2004). Current Local Government Policy Situation in Tajikistan, [w:] L. De Martino, *Tajikistan at a Crossroad: The Politics of Decentralization*. Geneva: Cibera Publications, 8-16.
- Kleinen, J. (2015). The political system: state-party relations reconsidered. Changing state, party and society relations, [w:] J. Kleinen, *Vietnam: One-Party State and the Mimicry of the Civil Society*. Bangkok: Research Institute on Contemporary Southeast Asia, 13-37.
- Kohama, H. (1995). Japan's Development Cooperation and Economic Development in East Asia, [w:] T. Ito i A. O. Krueger, *Growth Theories in Light of the East Asian Experience*. Chicago: University of Chicago Press, 201-226.
- Kopania, Z. (2020). Uzbekistan, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy Polityczne Państw Azji Środkowej i Rosji*. Warszawa-Siedlce: Oficyna Wydawnicza Rytm i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 34-52.
- Krauz-Mozer, B. (2007b). Po co Politologii jest potrzebna Historia?, [w:] I. Stawowy-Kawka, *Niemcy, Europa, Świat : studia międzynarodowe : księga pamiątkowa poświęcona Prof. Erhardowi Cziomerowi*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 37-43.
- Ku, Y.-w. (1997). The Principal Feature of Taiwan's Capitalist Development, [w:] Y.-w. Ku, *Welfare Capitalism in Taiwan. State, Economy and Social Policy*. Palgrave Macmillan: London, 77-120.

- Kuryłowicz, M. (2011). Uzbekistan, czyli dokąd zmierza satrapia, [w:] M. Smoleń i M. Lubina, *Rozpad ZSRR Część 2: Wspólnota Niepodległych Państw*. Kraków: Księgarnia Akademicka Kraków, 313-324.
- Kvangraven, I. H. (2017). A Dependency Pioneer, [w:] U. Kufakurinani, I. H. Kvangraven, F. Santana i M. D. Styve (Redaktorzy), *Dialogues on Development Volume 1: On Dependency*. New York: Institute for New Economic Thinking, 12-18.
- Lam, W. R. i Schipke, A. (2017). State-Owned Enterprise Reform, [w:] W. R. Lam, M. Rodlauer i A. Schipke, *Modernizing China. Investing in Soft Infrastructure*. Washington D.C.: International Monetary Fund, 307-322.
- Landman, T. (2008). New Challenges for comparative politics, [w:] T. Landman, *Issues and Methods in Comparative Politics. An Introduction* (wyd. Trzecie). New York: Routledge, 301-312.
- Lee, M. i Naqvi, K. (2020). State-Owned Enterprises in the People's Republic of China, [w:] E. Ginting i K. Naqvi, *Reforms, Opportunities, and Challenges for State-Owned Enterprises*. Manila: Asian Development Bank, 190-225.
- Levi, A. (1969). The Evolution of the Soviet System, [w:] Z. Brzezinski, *Dilemmas of Change in Soviet Politics*. West Sussex: Columbia University Press, 135-150.
- Li, K. i Wang, X. (2009). China's Foreign Trade: Trends and Issues After WTO Accession, [w:] C. Chen, *China's Integration with the Global Economy. WTO Accession, Foreign Direct Investment and International Trade*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 19-36.
- Lim, H. (2017). Singapore, [w:] I. J. Ponciano i L. Chen, *ASEAN and Member States: Transformation and Integration*. Economic Research Institute for ASEAN and East Asia: Jakarta, 199-217
- Lim, L. Y. (2008). Singapore's Success: After the Miracle, [w:] R. King, *The Singapore Miracle: Myth and Reality*. Tempe: Insight Press, 1-26.
- Lim, T. (2010). Introduction. What is Comparative Politics?, [w:] T. Lim, *Doing Comparative Politics: An Introduction to Approach and Issues*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1-30.
- Ling, S. Y. i Sing, Y. T. (2007). Role of Government and its Agencies in Promoting Industrialization, [w:] H. W. Mun, *Malaysian Economic Development. Issues and Debates*. Washington D.C.: The World Bank Group, 1-17.
- Liou, C.-S. (2017). Varieties of State Capitalism across the Taiwan Strait: A Comparison and Its Implications, [w:] L. Dittmer, *Taiwan and China: Fitful Embrace*. Berkeley: University of California Press, 117-132.
- Litvinova, T. N. i Yarovova, T. V. (2017). Political transformation in Russia and the federalism development (the case of republics). *Demokratski otpori normalizaciji autoritarizma u Evropi*. Beograd: The Serbian Political Science Association, 109-120.
- Long, G. (2005). China's Policies on FDI: Review and Evaluation, [w:] T. H. Moran, E. M. Graham i M. Blomström, *Does direct investment promote development?*. Washington D.C.: Institute for International Economics, 315-336.
- Lovely, M. E. i Liang, Y. (2018). State Enterprise Reform in China: Grasp or Release?, [w:] W.-C. Huang i H. Zhou, *The Impacts of China's Rise on the Pacific and the World*. Kalamazoo: W.E. Upjohn Institute for Employment Research, 83-105.

- Magnusson, L. G. (2003). Mercantilism, [w:] W. J. Samuels, J. E. Biddle, & J. B. Davies, *A Companion to the History of Economic Thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 46-60.
- Majchrowska, E. (2008). Przesłanki i warunki przystąpienia Chin do WTO, [w:] K. Budzowski, *Wybrane aspekty handlu międzynarodowego*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 155-172.
- Majchrowska, E. (2011). Chiny–ASEAN (CAFTA) – nowa strefa wolnego handlu, [w:] M. Lasoń, *Gospodarka światowa w dobie globalizacji*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 113-126.
- Majchrowska, E. (2014). Chiny w systemie handlu międzynarodowego, [w:] K. Budzowski, M. Kapiszewska, Z. Maciąg i J. M. Majchrowski, *Wpływ członkostwa w WTO na handel zagraniczny Chin. Implikacje dla gospodarki światowej*. Kraków: Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, 70-80.
- Maoz, Z. (2002). Case study methodology in international studies: From storytelling to hypothesis testing, [w:] F. P. Harvey i M. Brecher, *Evaluating Methodology in International Studies*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 161-186.
- Marcuzzo, M. C. (2003). The "First" Imperfect Revolution, [w:] W. J. Samuels, J. E. Biddle i D. B. John, *A Companion to the History of Economic Thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 294-307.
- Martin, R. (2005). Institutional Approaches in Economic Geography, [w:] E. Sheppard i T. J. Barnes, *A Companion to Economic Geography*. Malden: Blackwell Publishing, 77-94.
- Mauzy, D. K. (2006). From Malay Nationalism to a Malaysian Nation?, [w:] L. W. Barrington, *After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 45-70.
- McKay, H. i Song, L. (2012). Rebalancing the Chinese Economy to Sustain Long-Term Growth, [w:] H. McKay i L. Song, *Rebalancing and Sustaining Growth in China*. Canberra: ANU Press, 1-18.
- Melvin, N. (1995). Elites of North-eastern Kazakhstan in a New Geopolitical Context, 1989-95. *The Experience of Democratization in Eastern Europe*. Warszawa: Palgrave Macmillan, 91-117.
- Mider, D. (2013). Analiza danych ilościowych jako część procesu badawczego, [w:] D. Mider i A. Marcinkowska, *Analiza danych ilościowych dla politologów. Praktyczne wprowadzenie z wykorzystaniem programu GNU PSPP*. Warszawa: Wydawnictwo ACAD, 47-56.
- Milhaupt, C. J. (2017). Chinese Corporate Capitalism in Comparative Context, [w:] W. Chen, *The Beijing Consensus? How China Has Changed Western Ideas of Law and Economic Development*. Cambridge : Cambridge University Press, 275-300.
- Miner, S. (2016). Commitments on State-Owned Enterprises, [w:] C. Cimino-Isaacs i J.J. Schott, *Trans-Pacific Partnership: An Assessment* (Tom 2). Washington D.C.: Peterson Institute for International Economics, 335-348.
- Molo, B. (2005). Pojęcia i kategorie stosunków międzynarodowych, [w:] E. Cziomer, *Współczesne Stosunki Międzynarodowe*. Kraków: Krakowskie Stowarzyszenie Edukacyjne sp. z o.o. - Oficyna Wydawnicza AFM, 11-29.
- Mukhamediyev, B. i Khitakhunov, A. (2017). Central Asian Integration and Its Impact on Regional Trade and Economy, [w:] M. H. Bilgin, H. Danis, E. Demir i U. Can, *Country*

Experiences in Economic Development, Management and Entrepreneurship. New York City: Springer International Publishing, 17-30.

- Nadolski, M. (2010). Metoda historyczna w badaniach europejskich, [w:] K. A. Wojtaszczyk i W. Jakubowski, *Studia Europejskie. Zagadnienia Metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 181-192.
- Naqvi, K. (2020). Performance of State-Owned Enterprises in Kazakhstan, [w:] E. Ginting i K. Naqvi, *Reforms, Opportunities, and Challenges for State-Owned Enterprises*. Asian Development Bank: Manila, 135-189.
- Naughton, B. (2018). State enterprise reform today, [w:] R. Garnaut, L. Song i C. Fang, *China's 40 Years of Reform and Development: 1978–2018*. Canberra : ANU Press, 375-392.
- Nawawi, W. K. (2018). Emerging Rules for State-Owned Enterprises, [w:] P. Sauvé, *Malaysia's Trade Governance at a Crossroads*. Kuala Lumpur: Khazanah Research Institute, 271-312.
- Nawrot, K. A. (2017). Ewolucja miejsca Afryki we współczesnej gospodarce światowej, [w:] T. Rynarzewski, K. A. Nawrot, K. Zajączkowski E. Cieślík, i J. Konkołowicz-Pniewska, *Potencjał Gospodarczy i możliwości rozwojowe Afryki*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, 39-108.
- Nehru, V., Kraay, A. i Yu, X. (1997). Understanding the Present, [w:] V. Nehru, A. Kraay i X. Yu, *China 2020*. Washington D.C.: The World Bank, 1-15.
- Newton, K. i van Deth, J. W. (2010). Introduction, [w:] K. Newton i J. W. van Deth, *Foundation of Comparative Politics. Democracies of the Modern World*. New York: Cambridge University Press, 1-10.
- North, D. C., Summerhill, W. i Weingast, B. R. (2000). Order, Disorder and Economic Change: Latin America vs. North America, [w:] B. B. de Mesquita i H. L. Root, *Governing for Prosperity*. Yale University Press, 1-53.
- O'Brien, D. P. (2003). Classical Economics, [w:] W. J. Sameuls, J. E. Biddle i J. B. Davis, *A Companion to the History of Economic Thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 112-129.
- OECD. (2018d). A regional agenda for economic diversification in Central Asia, [w:] OECD, *Enhancing Competitiveness in Central Asia*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development, 15-44.
- OECD. (2018e). Investment in sustainable infrastructure in Turkmenistan, [w:] OECD, *Sustainable Infrastructure for Low-Carbon Development in Central Asia and the Caucasus : Hotspot Analysis and Needs Assessment*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD. (2018f). Uzbekistan's sustainable infrastructure investments, [w:] OECD, *Sustainable Infrastructure for Low-Carbon Development in Central Asia and the Caucasus: Hotspot Analysis and Needs Assessment*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Pacek, P. (2019). Republika Chińska, Tajwan, Chińskie Tajpej?, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy polityczne państw Dalekiego Wschodu*. Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 234-243.

- Pacek, P. (2020). Systemy Polityczne, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy Polityczne państw Azji Środkowej i Rosji*. Warszawa-Siedlce: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 11-22.
- Parsons, T. (1975). The Present Status of "Structural-Functional" Theory in Sociology, [w:] L. A. Coser, *The Idea of Social Structure*. New York: Routledge, 67-83.
- Patnaik, P. (2016). Marxist Theory and the 'underdeveloped economies', [w:] E. S. Reinert, J. Ghosh i R. Kattel, *Handbook of Alternative Theories of Economic Development*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 307-322.
- Peach, T. (1988). David Ricardo: A Review of Some interpretative Issues, [w:] W. O. Thweatt, *Classical Political Economy: A Survey of Recent Literature*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 103-131.
- Petri, P. A. (1991). Market Structure, Comparative Advantage, and Japanese Trade under the Strong Yen, [w:] P. Krugman, *Trade with Japan: Has the Door Opened Wider?* Chicago: University of Chicago Press, 51-84.
- Piasecki, R. (2007). Ewolucja teorii rozwoju krajów biednych, [w:] M. Bednarkiewicz, *Ekonomia Rozwoju* (wyd. pierwsze). Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, 15-31.
- Pieniążek, K. (2020). System Polityczny Iranu, [w:] K. Rak i P. Pacek, *Systemy polityczne państw Bliskiego Wschodu*. Warszawa-Siedlce: Oficyna Wydawnicza RYTM - Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 55-68.
- Pinto, A. (1976). Styles of Development in Latin America, [w:] A. Gurrieri, *CEPAL Review*. United Nations Publication, 99-130.
- Plaskoń, B. (2019). Malezja, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy polityczne państw Dalekiego Wschodu*. Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 177-189.
- Podolak, M. i Żmigrodzki, M. (2013). System polityczny i jego klasyfikacje, [w:] M. Żmigrodzki i B. Dziemidok-Olszewska, *Współczesne Systemy Polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 11-24.
- Połomska, W. (2019). Wietnam, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy polityczne państw Dalekiego Wschodu*. Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 256-263.
- Pomfret, R. i Anderson, K. (2002). Gradual Economic Reform and Well-Being in Uzbekistan, [w:] A. Lu i M. F. Montes, *Poverty, Income Distribution and Well-Being in Asia During the Transition*. Tokyo: United Nations University, 187-214.
- Ranis, G. (2007). Taiwan's success and vulnerability. Lessons for the 21st century, [w:] R. Ash i M. J. Greene, *Taiwan in the 21st Century: Aspects and Limitations of a Development Model (Politics in Asia)* (36-53). New York: Routledge, 36-53.
- Rashid, S. (1988). Recent Literature on Malthus. W W. O. Thweatt, *Classical Political Economy: A Survey of Recent Literature* (strony 53-102). Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Rasiah, R. i Yap, X.-S. (2015). Innovation Performance of the Malaysian Economy, [w:] S. Dutta, B. Lanvin i S. Vincent-Wunsch, *The Global Innovation Index 2015: Effective Innovation*

Policies for Development. Fontainebleau, Ithaca, and Geneva: World Intellectual Property Organization, 131-139.

- Reinert, E. S. (2016). Giovanni Botero (1588) and Antonio Serra (1613): Italy and the birth of development economics, [w:] E. S. Reinert, J. Ghosh i R. Kattel, *Handbook of Alternative Theories of Economic Development*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 3-41.
- Reinert, S. A. (2016). Economic emulation and the politics of international trade in early modern Europe, [w:] R. S. Erik, J. Ghosh i R. Kattel, *Handbook of Alternative Theories of Economic Development*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 42-62.
- Repkine, A. (2004). Turkmenistan: economic autocracy and recent growth performance, [w:] G. Ofer i R. Pomfret, *The Economic Prospects of the CIS*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, 154-177.
- Reuten, G. (2003). Karl Marx: His Work and the Major Changes in its Interpretation, [w:] W. J. Samuels, J. E. Biddle i J. B. Davis, *A Companion to the History of Economic Thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 148-166.
- Rodrik, D. (2005). Growth Strategies, [w:] P. Aghion i S. Durlauf, *Handbook of Economic Growth*. Elsevier, 967-1014.
- Rodrik, D. i Rodriguez, F. (2001). Trade Policy and Economic Growth: A Skeptic's Guide to the Cross-National Evidence, [w:] K. Rogoff i B. S. Bernanke, *NBER Macroeconomics Annual 2000, 15*, 261-338.
- Ruziev, K. i Burkhanov, U. (2018). Uzbekistan: Higher Education Reforms and the Changing Landscape Since Independence, [w:] J. Huisman, A. Smolentseva i I. Froumin, *25 Years of Transformations of Higher Education Systems in Post-Soviet Countries*. London: Palgrave Macmillan, 435-459.
- Rynarzewski, T. (2017). Dylematy rozwojowe krajów słabo zaawansowanych ekonomicznie-przesłanki konwergencji do wyższego poziomu rozwoju, [w:] T. Rynarzewski, K. A. Nawrot, K. Zajączkowski E. Cieślak, i J. Konkołowicz-Pniewska, *Potencjał gospodarczy i możliwości rozwojowe Afryki*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 15-37.
- Schmidt, C. (2008). Japan's New Party System: Characteristics and Future Perspective, [w:] R. Czada i K. Hirashima, *Germany and Japan after 1989. Reform Pressures and Political System Dynamics*. Tokyo: Institute of Social Science, University of Tokyo, 1-22.
- Shafaeddin, M. (2016). Competitiveness and development: a Schumpeterian approach, [w:] E. S. Reinert, J. Ghosh R. Kattel, E. S. Reinert, J. Ghosh i R. Kattel, *Handbook of Alternative Theories of Economic Development*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 570-593.
- Shapiro, S. (2011). The pernicious legacy of the rent-seeking paradigm, [w:] S. R. Khan i J. Christiansen, *Towards New Developmentalism - Market as Means rather than Master*. London: Routledge Studies in Development Economics.
- Sheard, P. (1997). Distribution keiretsu or the networks of affiliated wholesalers, [w:] D. J. Richardson i E. M. Graham, *Global Competition Policy*. Washington D.C.: Institute for International Economics, 501-546.
- Shirley, M. M. (2008). Institutions and Development, [w:] C. Menard i M. M. Shirley, *Handbook of New Institutional Economics*. Berlin: Springer, 611-638.

- Sieracka, U. (2019). Kambodża, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy polityczne państw Dalekiego Wschodu*. Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 127-139.
- Skinner, A. S. (2003). Adam Smith (1723 - 1790): Theories of Political Economy, [w:] W. J. Samuels, J. E. Biddle i J. B. Davies, *A Companion to the History of Economic Thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 94-111.
- Smoleń, M. (2011). Pucz sierpniowy 1991 r. - rozpad ZSRR, [w:] A. Jach, *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*. Kraków: Księgarnia Akademicka Kraków, 223-234.
- Song, L. (2018). State-owned enterprise reform in China: Past, present and prospects, [w:] R. Garnaut, L. Song C. Fang, R. Garnaut, L. Song i C. Fang, *China's 40 Years of Reform and Development: 1978–2018*. Canberra: ANU Press, 345-374.
- Sotharith, C. (2011). Industrial Development Policy and Intermediate Goods Trade in Cambodia, [w:] M. Kagami, *Intermediate Goods Trade in East Asia: Economic Deepening Through FTAs/EPAs*. Bangkok: Bangkok Research Center, 297-322.
- Stanchin, I. i Lerman, Z. (2017). Wheat Production in Turkmenistan: Reality and Expectations, [w:] P. Ciaian, S. Gomez y Paloma, S. Langrell i S. Mary, *The Eurasian Wheat Belt and Food Security*. Cham: Springer Switzerland, 215-228.
- Starr, S. F. (2018). Continuity and Change in Uzbekistan, 1991–2016, [w:] S. F. Starr i S. E. Cornell, *Uzbekistan's New Face*. Lanham–Boulder–New York–London: Rowman & Littlefield, 18-40.
- Streissler, E. W. (1990). Menger, Bohm-Bawerk, and Wieser: The Origins of the Austrian School, [w:] K. Hennings i W. J. Samuels, *Neoclassical Economic Theory, 1870 to 1930*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers Group, 151-189.
- Suh, J. (2007). Overview of Korea's Development Process until 1997, [w:] J. Suh i D. H. Chen, *Korea as a Knowledge Economy. Evolutionary Process and Lessons Learned*. Washington D.C.: Korea Development Institute, World Bank Institute, 17-46.
- Sulmicka, M. (2015). Polityka rozwoju po kryzysie: przypadek Chin, [w:] J. Stacewicz, *Podejście krótkookresowe i strategiczne w polityce gospodarczej*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie - Oficyna Wydawnicza, 41-74.
- Sun, Z. (1998). Central Asia's Transition to a Market Economy: An Analytical Comparison with China, [w:] Y. Zhang i R. Azizian, *Ethnic Challenges beyond Borders*. London: Palgrave Macmillan, 147-165.
- Szmulik, B. i Żmigrodzki, M. (2002). Autorytaryzm i Totalitaryzm, [w:] B. Szmulik i M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do nauki o Państwie i Polityce*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie, 119-133.
- Szpotkowski, I. (2019a). Chińska Republika Ludowa, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy polityczne państw Dalekiego Wschodu*. Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 52-65.
- Szymański, A. (2010). Systemowe podejście w badaniach europejskich, [w:] K. A. Wojtaszczyk i W. Jakubowski, *Studia europejskie. Zagadnienia metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 161-179.

- Thayer, C. A. (1991). Political Developments in Vietnam: From the Sixth to Seventh National Party Congress. *Vietnam 1991: An Update*. Canberra: Australian National University, 1-31.
- Tho, T. V. (2003). Economic development in Vietnam during the second half of the 20th century: How to avoid the danger of lagging behind, [w:] B. T. Nam i C. D. Pham, *The Vietnamese Economy: Awakening the dorming dragon*. London: Routled Curzon, 15-29.
- Thorez, J. (2014). The post-soviet space between north and south: Discontinuities, disparities and migrations, [w:] S. Hohmann, C. Mouradian, S. Serrano i J. Thorez, *Development in Central Asia and the Caucasus – Migration, Democratisation and Inequality in the Post-Soviet Era*. London-New York: I.B. Tauris, 215-241.
- Tokarski, T. (2007). Teoretyczne podstawy przyczyn zróżnicowania rozwoju gospodarczego, [w:] R. Piasecki, *Ekonomia Rozwoju*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, 32-54.
- Tomaszewski, K. (2010). Metodologia w badaniach nad integracją europejską - podstawowe wyzwania naukowe, [w:] K. A. Wojtaszczyk i W. Jakubowski, *Studia Europejskie. Zagadnienia Metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 231-246.
- Treisman, D. (2014). Twenty-five years of market reform: The Political Economy of Change after Communism, [w:] A. Aslund i S. Djankov, *The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*. Washington D.C.: Peterson Institute for International Economics, 273-296.
- Truong, Q. i Rowley, C. (2014). Vietnam: Post-State Capitalism, [w:] M. A. Witt i G. Redding, *The Oxford Handbook of Asian Business Systems*. Oxford: Oxford University Press, 283-306.
- Van Arkadie, B. i Mallon, R. (2004). Prelude to Reform: The Attempted Introduction to Central Planning, [w:] B. Van Arkadie, *Viet Nam: a transition tiger?*. Canberra: The Australian National University, 38-56.
- Völgyi, K. (2019). Successful Model of State Capitalism: Singapore, [w:] M. Szanyi, *Seeking the Best Master. State Ownership in the Varieties of Capitalism*. Budapeszt: Central European University Press, 275-296.
- Wallas, T. (2018). Authoritarianism in Tajikistan and Turkmenistan: implications for European Union, [w:] T. Wallas, R. Fiedler i P. Osiewicz, *European Union and Central Asia. Policies and Reality*. Berlin: Logos Verlag Berlin, 10-24.
- Wallas, T., Fiedler, R. i Przybylska-Maszner, B. (2018). European Union-Central Asia Cooperation in Transition. Characteristics, Determinants, Implications, [w:] T. Wallas, R. Fiedler i B. Maszner-Przybylska, *European Union and Central Asia: Cooperation in Transition*. Berlin: Logos Verlag Berlin, 5-12.
- Wang, J. (2007). The Evolution of China's International Trade Policy: Development through Protection and Liberalization, [w:] Y. S. Lee, *Economic Development through World Trade*. Kluwer Law International, 191-213.
- West, E. G. (1988). Developments in the Literature on Adam Smith: An Evaluative Survey. W W. O. Thweatt, *Classical Political Economy: A Survey of Recent Literature* (strongy 13-52). Boston: Kluwer Academic Publishers.

- Wiewiór, K. (2020). Republika Tadżykistanu, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemu Polityczne państw Azji Środkowej i Rosji*. Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 62-75.
- Wiles, R. C. (1987). The Development of Mercantilist Economic Thought, [w:] T. S. Lowry, *Pre-Classical Economic Thought*. Boston, Dordrecht, Lancaster: Kluwer Academic Publishers, 147-173.
- Wojciechowska, G. (2020). Federacja Rosyjska, [w:] P. Pacek i K. Rak, *Systemy polityczne państw Azji Środkowej i Rosji*. Siedlce-Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 102-117.
- Wojtaszczyk, K. A. (2007). Systemy Polityczne, [w:] B. Szmulik i M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do nauki o Państwie i Polityce*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 359-371.
- Wong, C. M. (1987). Trends and Patterns of Singapore's Trade in Manufactures, [w:] C. I. Bradford i W. H. Branson, *Trade and Structural Change in Pacific Asia*. Chicago: University of Chicago Press, 379-432.
- Wong, H. (2012). Changes in Social Policy in Hong Kong since 1997: Old Wine in New Bottles?, [w:] W.-m. Lai, L.-T. L. Percy i W. Wong, *Contemporary Hong Kong Government and Politics*. Hong-Kong: Hong Kong University Press, 277-296.
- Wong, R. Y. i Siu, A. K. (2013). Hong Kong Growing as Part of China: A Historical Perspective, [w:] R. Y. Wong, *Diversity and Occasional Anarchy: On Deep Economic and Social Contradictions in Hong Kong*. Hong Kong: Hong Kong University Press, HKU, 33-48.
- Wong, W. i Yuen, R. (2012). Economic Policy, [w:] L. Wai-Man, L.-T. Lui i W. Wong, *Contemporary Hong Kong Government and Politics*. Hongkong: Hong Kong University Press, 251-276.
- Wylde, C. (2017). Malaysian Development Since Independence, [w:] C. Wylde, *Emerging Markets and the State: Developmentalism in the 21st Century*. London: Palgrave Macmillan UK, 159-184.
- Yamano, T., Hill, H., Ginting, E. i Samson, J. (2019). Leveraging Service Sector Growth in the Kyrgyz Republic, [w:] H. Hill, *Kyrgyz Republic. Improving Growth Potential*. Manila: Asian Development Bank, 131-141.
- Yodgorov, B. (2018). Political, Economic and Energy Initiatives to Strengthen Tajikistan's Independence, [w:] A. Gussarova, *Current Challenges to Central Asia and Afghanistan: Towards a Better World*. Almaty: Central Asia Institute for Strategic Studies, 25-33.
- Yu, J. (2017). From Deng to Xi: Leadership, Foreign Affairs, and Who decides Chinese Foreign Policy?, [w:] J. Yu, *From Deng to Xi: Economic Reform, The Silk Road, and The Return of the Middle Kingdom*. London: LSE Ideas, 36-43.
- Zhang, J. (2018). China's price liberalisation and market reform: A historical perspective, [w:] R. Garnaut, L. Song i C. Fang (Redaktorzy), *China's 40 Years of Reform and Development: 1978–2018*. Canberra: ANU Press, 215-234.
- Zhang, W. i Yi, G. (1997). China's Gradual Reform: A Historical Perspective, [w:] C. A. Tisdell i J. C. Chai, *China's Economic Growth and Transition. Macroeconomic, Environmental and Social/Regional Dimensions*. Commack: Nova Science Publishers, Inc, 19-38.

- Zhuangzhi, S. (2007). The Relationship between China and Central Asia, [w:] I. Akahiro, *Eager Eyes Fixed on Eurasia. Russia and Its Eastern Edge* (Tom 2). Sapporo: Hokkaido University, 41-63.
- Шукуралиева, Н. (2021). Ислам и политика в Центральной Азии: 30 лет независимости, [w:] Т. Стемпневски і А. Шабацюк, *30 лет после распада СССР: старые проблемы, новые вызовы*. Lublin: Институт Центральной Европы в Люблине, 91-104.

Opracowania Konferencyjne

- Baibagyshev, E. i Degembaeva, N. (2019). *Analysis of usage of the renewable energy in Kyrgyzstan*, IOP Conference Series Earth and Environmental Science, 1-6.
- Belyaev, L., Savelyev, V. i Chudinova, L. (2018). The role of hydropower in electric power integration of Asian countries. Online: E3S Web of Conferences.
- Carroll, C. D. i Weil, D. N. (1994). Saving and Growth: a reinterpretation. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 40, 133-192
- Chung, S. (2011). Innovation, Competitiveness, and Growth: Korean Experiences. *Annual World Bank Conference on Development Economics 2010*. Washington D.C.: The World Bank, 333-357.
- Jwa, S.-H. (2004). The Competitive Challenge to Korean Industry in a New Development Economics Perspective. Seoul: KDI 33rd Anniversary Conference.
- Lipkova, L., Madiyarova, A. i Blembayeva, A. (2020). Importance of state regulation of the tourism industry In the Republic of Kazakhstan. *E3S Web of Conferences*, 159(1), 1-12.
- Mah, J. S. (2000). Export Promotion Policies, Export Composition and Economic Development of Korea. Sydney: Law and Development Institute Inaugural Conference.
- Menon, R. (2015). An economic history of Singapore – 1965–2065. Singapore: Singapore Economic Review Conference.
- OECD. (2004). Country Note: Tajikistan. *Sixth Conference on Financial Sector Development in the Central Asian Countries, Azerbaijan and Mongolia* (strony 1-13). Istanbul: OECD.
- Resico, M. F. (2013). Competing models of capitalism and the reorganization of world economy after the financial crisis. *XV World Economy Meeting, "Shifting Wealth in the World Economy"*. Santander: Universidad de Cantabria, 1-14.
- Saidova, M. (2018). Current Obstacles of Business Development in Uzbekistan. International Conference on Euroasian Economies: Tashkent.
- Sansyzbayeva, G., Ashirbekova, L., Nurgaliyeva, K., Ametova, Z. i Asanova, A. (2020). Realities and prospects of using green technologies in Kazakhstan. Online: E3S Web of Conferences.
- Shaiholla, S., Bekov, A. i Ukaegbu, I. A. (2019). Industry 4.0: Redefining Manufacturing in Kazakhstan. Pyeongchang: International Conference on Advanced Communication Technology.
- Stelmach, A. (2002). Wybory a demokratyzacja systemu politycznego w Rosji. *Świat - Europa - Dolny Śląsk : wyzwania milenijne : materiały z międzynarodowej konferencji* (strony 259-276). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

- UNCTAD. (2020). *Challenges, Policy Options, and the Way Forward. Economic Diversification in Selected Asian Landlocked Developing Countries (Bhutan, Kazakhstan, Mongolia, and Turkmenistan)*. New York: United Nations Conference on Trade and Development.
- Wiszowaty, M. M. (2003). System wyborczy Japonii. *Prawo wyborcze Rzeczypospolitej Polskiej i problemy akcesji Polski do Unii Europejskiej. XLIV Ogólnopolska Konferencja Katedr i Zakładów Prawa Konstytucyjnego*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Słowniki, opracowania, raporty, leksykony

- Abbott, P. i Tarp, F. (2011). *Globalization Crises, Trade, and Development in Vietnam*. Helsinki: UNU-WIDER.
- Abdullaev, U. (2020). *State-Owned Enterprises in Uzbekistan: Taking Stock and Some Reform Priorities*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Abdullo, R. (2015). *Tajikistan and China: strategic partnership or lack of alternatives?* Bishkek: Central Asian Bureau for Analytical Reporting
- Acemoglu, D., Johnson, S. i Robinson, J. A. (2004). *Institutions As The Fundamental Cause of Long-Run Growth*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P. i Robinson, J. A. (2014). *Democracy Does Cause Growth*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Acemoglu, R. i Robinson, J. (2012). *The Role of Institutions in Growth and Development*. Washington: Commission on Growth and Development.
- Adar, S. i Seufert, G. (2021). *Turkey's Presidential System after Two and a Half Years. An Overview of Institutions and Politics*. Berlin: German Institute for International and Security Affairs.
- ADB. (2011). *Cambodia. Country Poverty Analysis*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2012). *Kyrgyz Republic Country Assistance Program Evaluation: Evolving Transition to a Market Economy*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2013). *Private Sector Assessment Update: The Kyrgyz Republic*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2014a). *Cambodia 2014-2018*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2014b). *The Kyrgyz Republic Strategic Assessment of the Economy. Promoting Inclusive Growth*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2015a). *Assessment of Higher Education. Tajikistan*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2015b). *Sector Assessment (Summary): Agriculture and Natural Resources*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2016a). *Tajikistan: Promoting Export Diversification and Growth. Country Diagnostic Study*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2016b). *Tajikistan: Country Partnership Strategy (2016-2020)*. Manila: Asian Development Bank.

- ADB. (2017). *Turkmenistan, 2017–2021 - Catalyzing Regional Cooperation and Integration, and Economic Diversification*. Asian Development Bank: Manila.
- ADB. (2018a). *Strategic Framework For Special Economic Zones and Industrial Zones in Kazakhstan*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2018b). *Kyrgyz Republic, 2018–2022 —Supporting Sustainable Growth, Inclusion, and Regional Cooperation*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2018c). *Turkmenistan 2019-2021*. Manila: Asian Development Bank.
- ADB. (2019). *Cambodia, 2019–2023: Inclusive Pathways to a Competitive Economy*. Manila: Asian Development Bank.
- Aghion, P., Guriev, S. i Jo, K. (2019). *Chaebols and firm dynamics in Korea*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Ahrens, J. i Stark, M. (2012). *Economic reforms and institutional change in Central Asia: towards a new model of the developmental state?* Göttingen: Private Hochschule Göttingen.
- Alam, A. i Banerji, A. (2000). *Uzbekistan and Kazakhstan: A Tale of Two Transition Paths?* Washington D.C.: The World Bank.
- Aldayarov, M., Dobozi, I. i Nikolakakis, T. (2017). *Stuck in Transition. Reform Experiences and Challenges Ahead in the Kazakhstan Power Sector*. Washington D.C.: World Bank.
- Alieva, R., Mogilevskii, R., Enikeeva, Z. i Bolotbekova, A. (2020). *Analysis of Cooperation in the Tourism Sector between Uzbekistan and Kyrgyzstan: a Study of Cross-border Value Chains*. Urumqi: CAREC Institute.
- Aliyev, I. (2020). *The Digital Generation and Startups in Tajikistan*. Washington D.C.: Central Asia Program.
- Amatori, F. i Colli, A. (2000). *Corporate governance: the Italian story*. Milan: Bocconi University.
- Andrade, R. P. i Silva, R. C. (2014). *Doing Dissenting Economics in the Periphery: The Political Economy of Maria da Conceicao Tavares*.
- Ansari, A. i Aarabi, K. (2019). *Ideology and Iran's Revolution: How 1979 Changed the World*. London: Tony Blair Institute for Global Change .
- Antczak, R. i Dąbrowski, M. (1994). *Economic Reforms in Kyrgyzstan*. Warsaw: Center for Social and Economic Research.
- Ariyoshi, A., Habermeier, K., Laurens, B., Otker-Robe, I., Canales-Kriljenko, J. I. i Kirilenko, A. (2000). *Capital Controls: Country Experiences with Their Use and Liberalization*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Asadov, S. (2014). *The Policy Process in Government in Tajikistan: Recent Dynamics, Challenges and Opportunities*. Bishkek: University of Central Asia.
- Asanov, S. S., Augan, M. A. i Chukubayev, Y. S. (2017). *Kazakh-Uzbek Relations in the Context of Regional Security*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Athukorala, P.-C. (2010). *Malaysian Economy in Three Crises*. Canberra: The Australian National University.

- Athukorala, P.-C. i Narayanan, S. (2017). *Economic corridors and regional development: The Malaysian experience*. Canberra: Australian National University.
- AVPN. (2018). *Vietnam*. Singapore: Asian Venture Philanthropic Network.
- Babagaliyeva, Z., Kayumov, A., Mahmadullozoda, N. i Mustaeva, N. (2017). *Migration, remittances and climate resilience in Tajikistan*. Urumqi: Regional Environmental Centre for Central Asia.
- Babar, S. (2014). *Foreign Direct Investments in India and China: A Comparative Study*. Vaijapur: Vinayakrao Patil College.
- Baccini, L., Impullitti, G. i Malesky, E. (2017). *Globalization and State Capitalism: Assessing Vietnam's Accession to the WTO*. Munich: Center for Economic Studies and ifo Institute.
- Bai, J., Fleming, M. i Horan, C. (2013). *The Microstructure of China's Government Bond Market*. New York: Federal Reserve Bank of New York.
- Bakanova, M., Miroshnichenko, Y., Nummy, D. M., Shkurupiy, K. i Sobirzoda, R. (2014). *Fiscal Risks from State-Owned Enterprises*. Washington, D.C.: World Bank Group.
- Baker, J. i Milne, S. (2019). *Cambodia's anti-corruption regime 2008-2018: A critical political economy approach*. Bergen: U4 Anti-Corruption Resource Centre.
- Barker, T. i Üngör, M. (2018). *Vietnam: The Next Asian Tiger?* Dunedin: University of Otago.
- Barro, R. J. (1989). *Economic Growth in a Cross Section of Countries*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Belassa, B. (1970). *Industrial Policies in Taiwan and Korea*. Washington D.C.: International Bank for Reconstruction and Development.
- Belassa, B. (1984). *Trade and Trade Relations between Developed and Developing Countries in the Decade Ahead*. Washington: OECD.
- Belassa, B. (1987). *China's Economic Reforms in a Comparative Perspective*. Washington D.C.: World Bank.
- Bender, D. i Löwenstein, W. (2005). *Two-gap models: Post-keynesian death and neoclassical rebirth*. Bochum: Institute of Development Research and Development Policy.
- Beng, C. H. (1980). *Export-Oriented Industrialisation and Dependent Development: the Experience of Singapore*. Sussex: Institute of Development Studies.
- Bennett, J., Dixon, H. i Hu, H. (2018). *The Effects of Reform of the Chinese Dual-Track Price System*. London: Centre for Economic Development and Institutions.
- Bertelsmann Stiftung. (2018). *BTI 2018 Country Report — Turkmenistan*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Bertelsmann Stiftung. (2022b). *BTI 2022 Country Report — Tajikistan*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Bertoldi, M., Eriksgård-Melander, A. i Weiss, P. (2016). *Can Economic Transitions Be Planned? China and the 13th Five-Year Plan*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

- Birkman, L., Kaloshkina, M., Khan, M., Shavurov, U. i Smallhouse, S. (2012). *Textile and Apparel Cluster in Kyrgyzstan*. Boston: Harvard Business School.
- Bogusz, M. i Jakóbowski, J. (2019). *Komunistyczna Partia Chin i jej Państwo*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.
- Bohr, A. (2016). *Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism*. London: Chatham House: The Royal Institute of International Affairs.
- Boianovsky, M. (2017). *Macroeconomics in Latin American Way: Sunkel and the Quest for a Structural Model*. Durham: Duke University.
- Bottelier, P. (2006). *China and the World Bank: How a Partnership Was Built*. Stanford: Stanford University.
- Bowyer, A. C. (2018). *Political Reforms in Mirziyoyev's Uzbekistan: Elections, Political Parties & Civil Society*. Washington DC-Stockholm-Nacka: Central Asia-Caucasus Institute.
- Bradley, Foster & Sargent, Inc. (2012). *Singapore: Economic Miracle*. Hartford: Bradley, Foster & Sargent, Inc.
- Bradley, M. (2007). *Political Islam, Political Institutions and Civil Society in Iran: A Literature Review*. Ottawa: International Development Research Centre.
- Branstetter, L. i Kwon, H.-U. (2004). *The Restructuring of Japanese Research and Development: The increasing impact of science on Japanese R&D*. Tokyo: The Research Institute of Economy, Trade and Industry.
- Brown, K. i Steel, S. (2010). *Hong Kong in the Global Economy: How the Special Administrative Regions Rises to the Challenges Posed by China*. London: Chatham House.
- Brumberg, D. (2010). *Iran and Democracy*. Washington D.C.: United States Institute of Peace.
- Bryan, S. i Baer, D. (2005). *Money in Politics: A Study of Party Financing Practices in 22 Countries*. Washington D.C.: National Democratic Institute for International Affairs.
- Bertelsmann Stiftung. (2022a). *BTI 2022 Country Report — Malaysia*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Bush, R. i Hass, R. (2019). *Taiwan's democracy and the China*. Washington D.C.: Brookings.
- Cahyadi, G., Kursten, B., Weiss, M. i Yang, G. (2004). *Singapore Metropolitan Economic Strategy Report*. Prague: Global Urban Development.
- Całus, K. (2016). *The Unfinished State: 25 Years of Independent Moldova*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich.
- CAREC. (2019). *Reforming State-Owned Enterprises in Central Asia: Challenges and Solutions*. Bishkek: Central Asia Regional Economic Cooperation Institute.
- Carpenter, J., Lu, F. i Whitelaw, R. F. (2015). *The Real Value of China's Stock Market*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Casas, T. i Cozzi, G. (2020). *Elite Quality Report 2020. 32 Country Scores and Global Ranks*. Zurich: Seismo Press AG.
- CDI. (2019). *Regional Risk Assessment: Electronics Industry, Vietnam*. Amsterdam: The Center for Development and Integration.

- Chang, K.-L. i Wu, H.-L. (2002). *Policy Design and Implementation of Taiwan's Privatization*. Paris: OECD.
- Chang, S.-J. i Jin, S. Y. (2016). *The Performance of State Owned Enterprises in China: An Empirical Analysis of Ownership Control through SASACs*. Singapore: CGIO and CIMA.
- Chaponnière, J. R., Cling, J. P. i Zhou, B. (2008). *Vietnam Following in China's Footsteps: The Third Wave of Emerging Asian Economies*. Helsinki: UNU-WIEDER.
- Chareonwongsak, K. (2021). *The Developmental State Experience in Malaysia: Lessons for Libya?* Fiesole : European University Institute.
- Chenery, H. B. i Carter, N. G. (1973). *Internal and External Aspects of Development Plans and Performance, 1960-1970*. Washington D.C.: International Bank for Reconstruction and Development.
- Cheung, L., Wong, E., Ng, P. i Wong, K. (2018). *Assessing the impact of globalisation: Lessons from Hong Kong*. Basel: Bank for International Settlements.
- Chhair, S. i Ung, L. (2013). *Economic history of industrialization in Cambodia*. Helsinki: UNU-Wider.
- Chin, K. F. (2013). *The Political Economy of Financial Liberalization in Taiwan*. Tuebingen: European Research Center on Contemporary Taiwan.
- Chudziak, M. (2021). *Marsz Linoskoczka. Polityka Gospodarcza Turcji w Obliczu Kryzysu*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.
- Chunlai, C. (1996). *Recent Development in Foreign Direct Investment in China*. Adelaide: The University of Adelaide.
- Cohen, A. (2008). *Kazakhstan: The Road to Independence. Energy Policy and the Birth of a Nation*. Washington D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Cohen, A. (2019). *The need for soft infrastructure development in Central Asia: Pathway to growth*. Berlin: Dialogue of Civilizations Research Institute.
- Collins, S. M. (1988). *South Korea's Experience with External Debt*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Cornell, S. E., Starr, S. F. i Barro, A. (2021). *Political and Economic Reforms in Kazakhstan Under President Tokayev*. Washington D.C. : Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Crafts, N. (2002). *Productivity Growth in the Industrial Revolution: A New Growth Accounting Perspective*. London: London School of Economics.
- CRS. (2019). *China's Economic Rise: History, Trends, Challenges, and Implications for the United States*. Washington D.C.: Congressional Research Service.
- CRS. (2020). *Turkmenistan*. Washington D.C.: Congressional Research Service.
- Cummings, B. (1995). *Divided Korea: United Future?* New York City: Foreign Policy Association.
- Curtis, G. (2004). *Japanese political parties: Ideals and reality*. Tokyo: Research Institute of Economy, Trade and Industry (RIETI).

- Dadabaev, T. (2019). *Chinese, Japanese, and Korean Inroads into Central Asia. Comparative Analysis of the Economic Cooperation Roadmaps for Uzbekistan*. Honolulu: East-West Center.
- Dang, L. N., Nguyen, D. D. i Taghizadeh-Hesary, F. (2020). *State-Owned Enterprise Reform in Viet Nam: Progress and Challenges*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Darczewska, J. (2019). *The History and Politics of the Russian Federation: A War for Memory or A War Against Memory?* Warszawa: Institute of National Remembrance Review.
- Davies, K. (2013). *China Investment Policy. An Update*. Paris: OECD.
- Dawlat, N. (2015). *New elites of Tajikistan – the "old guard" in the new reality*. Bishkek: Central Asian Bureau for Analytical Reporting.
- Dąbrowski, M., Antczak, R., Górska, H., Osiatyński, J. i Jermakowicz, W. (1996). *Economic Transformation in Kazakhstan: Issues of Macroeconomic policy, External Economic Relations and Restructuring of the Banking System*. Almaty: Center for Social and Economic Research.
- De Freitas, M. V. (2019). *Reform and Opening-up: Chinese Lessons to the World*. Rabat: Policy Center for the New South.
- Deaton, A. S. (2010). *Understanding the mechanisms of economic development*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Deloitte. (2017). *Tax incentives for foreign investments in Uzbekistan*. Tashkent: Deloitte & Touche Audit Organization, LLC.
- Deloitte. (2019). *Business Outlook in Kazakhstan*. Moscow: Deloitte CIS Research Centre.
- Dimand, R. W. i Spencer, B. J. (2008). *Trevor Swan and the Neoclassical Growth Model*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Ding, S. i Knight, J. (2008). *Why has China Grown so Fast? The Role of Structural Change*. Oxford: University of Oxford.
- Dobrska, Z. (1988). *Pojęcie rozwoju gospodarczego - analiza wstępna*. Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Domańska, M. (2020). „*Wieczny Putin*” i reforma rosyjskiej konstytucji. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.
- Dosch, J. i Vuving, A. L. (2008). *The Impact of China on Governance Structures in Vietnam*. Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik.
- Dzhuraev, E. i Muratalieva, N. (2020). *The EU Strategy on Central Asia*. Bishkek: Friedrich Ebert Stiftung.
- Easterly, W. (2005b). *Reliving the '50s: The Big Push, Poverty Traps, and Takeoffs in Economic Development*. Washington, DC: Center for Global Development.
- Easterly, W. i Levine, R. (2002b). *Tropics, Germs, and Crops: How Endowments Influence Economic Development*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- EBRD. (2014). *Strategy for Turkmenistan*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- EBRD. (2017). *Strategy For Kazakhstan*. London: European Bank for Reconstruction and Development.

- EBRD. (2018). *Uzbekistan Country Strategy 2018-2023*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- EBRD. (2019a). *Kyrgyz Republic Country Strategy 2019-2024*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- EBRD. (2019b). *Turkmenistan Country Strategy 2019-2024*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- EBRD. (2020). *Tajikistan Country Strategy 2020-2025*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- ECB. (2017). *China's economic growth and rebalancing and the implications for the global and euro area economies*. Frankfurt : European Central Bank.
- EEC. (2019). *The Eurasian Economic Union. Facts and Figures*. Moskwa: Eurasian Economic Commission.
- Eisenstadt, M. (2011). *Iran's Islamic Revolution: Lessons for the Arab Spring of 2011?* Washington D.C.: Center for Strategic Research.
- EIU. (2012). *Democracy index 2012. Democracy at a standstill*. London: The Economist Intelligence Unit.
- EIU. (2021). *Democracy Index 2021. The China Challenge*. London: Economist Intelligence.
- Embassy of Switzerland . (2020a). *Tajikistan: Annual Economic Report 2020*. Nur-Sultan: Embassy of Switzerland in Tajikistan with residence in Nur-Sultan.
- Embassy of Switzerland. (2020b). *Uzbekistan: Annual Economic Report*. Tashkent: Embassy of Switzerland in Uzbekistan.
- Engerman, S. L. i Sokoloff, K. L. (1993). *Factor Endowments, Institutions, and Differential Paths of Growth Among The New Economies: A View from Economic Historians of the United States*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Engerman, S. L. i Sokoloff, K. L. (2002). *Factor Endowments, Inequality, and Paths of Development Among New World Economies*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Eralp, A., Göksel, A. i Lindgaard, J. (2017). *Political Changes in Turkey and the Future of Turkey-EU Relations: From Convergence to Conflict?* Online: FEUTURE Online Paper.
- Erokhin, V. (2017). *Trade between China and the Countries of Central and North Asia: Dynamics, Structure, and Major Tendencies*. Moscow: Moscow University of Finance and Law.
- Ertl, V. i Merkle, D. (2019). *China: A Developing Country as a Global Power?* Berlin: Konrad Adenauer Stiftung.
- ESCAP. (2017). *Economic Diversification in Asian Landlocked Developing Countries: Prospects and Challenges*. Bangkok: United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
- Eurasian Development Bank. (2019). *Eurasian Economic Integration*. Moscow: Eurasian Development Bank. Center for Integration Studies.

- European Parliament. (2017). *Workshop on EU-Turkmenistan relations*. Brussels: European Parliament.
- Fan, G. i Hope, N. C. (2022). *The Role of State-Owned Enterprises in the Chinese Economy*. Hong-Kong: China-US Focus.
- Fan, S., Kanbur, R., Wei, S.-J. i Zhang, X. (2013). *The Economic of China: Successes and Challenges*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Farra, F., Sigalova, O., Dmitrieva, Y., Klos, N. i Ospanova, D. (2015). *Diversification of Kazakhstan's economy: A capability-based approach*. Astana: Whiteshield Partners.
- Fischer, S. (2022). *Russia on the Road to Dictatorship. Internal Political Repercussions of the Attack on Ukraine*. Berlin: German Institute for International and Security Affairs.
- Fletcher, N. M. (1969). *The Separation of Singapore from Malaysia*. Ithaca: Cornell University.
- Freeman, R. B. (2000). *Single Peaked vs. Diversified Capitalism: The Relation Between Economic Institutions and Outcomes*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Fu, X. i Buckley, P. J. (2015). *Multi-dimensional complementarities and the growth impact of direct investment from China on host developing countries*. Oxford: Technology and Management Centre for Development, University of Oxford.
- Fujita, M. (2017). *Vietnamese State-owned Enterprises under International Economic Integration*. Tokyo: The Research Institute of Economy, Trade, and Industry.
- Fund For Peace. (2019). *Fragile States Index. Annual Report 2019*. Washington D.C.: The Fund for Peace.
- Gajda, J. (2017). *Iran utrzymał kurs – Rouhani nadal prezydentem*. Warszawa: Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego.
- Gelb, A., Jefferson, G. i Singh, I. (1993). *Can Communist Economies Transform Incrementally? China's Experience*. Washington D.C.: The World Bank.
- Godno, R., Aidarova, A. i Singh, M. (2020). *Impact of Remittances on Natural Rate of Dollarization—Trends in Caucasus and Central Asia*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Golden, S. (2013). *China's Fifth Generation of Leaders: an Iron Fist in a Velvet Glove*. Barcelona: Barcelona Centre for International Affairs.
- Gomez, E. T. (2021). *Reforming Malaysia's GLC Framework*. Berlin: Konrad Adenauer Stiftung.
- Goto, K. (2007). *Industrial Upgrading of the Vietnamese Garment Industry: An Analysis from the Global Value Chains Perspective*. Beppu: Ritsumeikan Center for Asia Pacific Studies.
- Grabowiecki, J. (2006). *Keiretsu groups: Their Role in the Japanese Economy and a Reference Point (or a paradigm) for Other Countries*. Chiba: Institute of Developing Economies, Japan External Trade Organization.
- Graham, E. P. (2003). *The Miracle with a Dark Side : Korean Economic Development under Park Chung Hee* (wyd. pierwsze). Washington D.C.: Peterson Institute for International Economics.

- Grossman, G. M., Helpman, E., Oberfield, E. i Sampson, T. (2016). *Balanced Growth Despite Uzawa*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Groth, C. (2016). *The basic OLG model: Diamond*. Copenhagen: University of Copenhagen.
- Gu, J. H. i Ho, K. K. (1993). *Development of Democratization Movement in South Korea*. Stanford: Stanford University.
- Gussarova, A., Aminjonov, F. i Khon, Y. (2017). *The Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt*. Almaty: Friedrich Ebert Stiftung.
- Gwydir, H. (2019). *A Study on Poverty in Tajikistan*. Bethlehem: Lehigh University.
- Hall, H. E. (1999). *The Strange Death of the Soviet Union*. Washington D.C.: Center for Strategic & International Studies.
- Hamada, K. (1996). *Japan 1968: A Reflection Point During the Era of the Economic Miracle*. New Haven: Economic Growth Center, Yale University.
- Hamraliev, M. (2018). *Tajikistan's National Development Strategy 2030 and Chinese Contribution. Tracking Belt and Road Initiative Development in Tajikistan*. Beijing: Peking University.
- Harvie, C. i Pahlavani, M. (2006). *Sources fo economic growth in South Korea: an application of the ARDL analysis in the presence of structural breaks-1980-2005*. Seoul: Korea and the World Economy.
- Heathershaw, J. i Mullojonov, P. (2018). *Elite Bargains and Political Deals Project: Tajikistan Case Study*. London: Stabilisation Unit.
- Herr, H., Schweisshelm, E. i Truong, M. (2016). *The integration of Vietnam in the global economy and its effects for Vietnamese economic development*. Geneva: International Labour Organization.
- Herr, H., Schweisshelm, E. i Vu, T.-M. (2016). *Vietnam in the Global Economy: Development through Integration or Middle-income Trap?* Thuan An: Friedrich Ebert Stiftung.
- Heywood, A. (2008). *Klucz do politologii: Najważniejsze ideologie, systemy, postaci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hiep, L. (2019). *Vietnam's Industrialization Ambitions: The Case of Vingroup and the Automotive Industry*. Singapore: Yusof Ishak Institute.
- Hill, H. (2010). *Malaysian Economic Development: Looking Backwards and Forward*. Canberra: The Australian National University.
- Hill, H. i Menon, J. (2013). *Cambodia: Rapid Growth with Institutional Constraints*. Manila: Asian Development Bank.
- Hill, H. i Menon, J. (2014). *Cambodia: Rapid Growth in an Open, Post-Conflict Economy*. Canberra: Australian National University.
- Hilpert, H. G. (2014). *China's Trade Policy. Dominance without the Will to Lead*. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik. German Institute for International and Security Affairs.
- Hoff, K. (2001). *Beyond Rosentstein-Rodan: The Modern Theory of Coordination Problem in Development*. Washington: World Bank.

- Hofman, B. i Wu, J. (2009). *Explaining China's Development and Reforms*. Washington D.C.: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- Hofman, I. (2015). *Opening up markets or fostering a new satellite state? Detangling the impetuses of Chinese land investments in Tajikistan*. Beijing: BRICS Initiative for Critical Agrarian Studies.
- Holzhaecker, H. i Skakova, D. (2019a). *Kyrgyz Republic Diagnostic*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Holzhaecker, H. i Skakova, D. (2019b). *Turkmenistan Diagnostic*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Horiuchi, Y. (2007). *Political Institutions and Distributive Politics in Japan: Getting Along with the Opposition*. Canberra: The Australian National University.
- Hossain, Z. M. (2010). *Report on Vietnam Textile & Garment Industry*. Nairobi: African Cotton & Textile Industries Federation.
- Hsu, J.-Y. (2002). Revisiting Economic Development in Post-war Taiwan: The Dynamic Process of Geographical Industrialization. Taegu: *Alternative 21st Century Geographies: 2nd International Critical Geography*.
- Hugh, P. (1995). *Crumbling or Transforming? Japan's Economic Success and its Postwar Economic Institutions*. New York: Center on Japanese Economy and Business, Columbia University.
- Hughes, C. i Conway, T. (2003). *Cambodia: Understanding pro-poor political change: the policy process*. London: Overseas Development Institute.
- Hughes, C. W. (2017). *Japan's Grand Strategic Shift: From the Yoshida Doctrine to an Abe Doctrine?* Seattle: The National Bureau of Asian Research.
- Hung, J. H. (2008). *China's Approach to Capital Flows Since 1978*. Washington D.C.: Congressional Budget Office.
- Huskey, E., Dzhuraev, E., Botoeva, G. i Megoran, N. (2020). *Ten Years Gone: The Legacy of the 2010 Revolution and Ethnic Violence in Kyrgyzstan: A Roundtable*. Washington D.C.: The Oxus Society for Central Asian Affairs.
- Hwee, Y. L., Li, T. H. i Lin, J. (2005). *Governing Singapore: How, Why, and Where are we Heading? The Singapore "Executive-led" Government System: Reflections for Hong Kong*. Singapore: Singapore Institute of International Affairs.
- Ianchovichina, E. i Martin, W. (2001). *Trade Liberalization in China's Accession to WTO*. Washington D.C.: The World Bank.
- IFRI. (2015). *Frontiers New and Old: Russia's Policy in Central Asia*. Paryż: Institut Francais des Relations Internationales.
- ILO. (2012). *Skills for Trade and Economic Diversification in the Kyrgyz garment sector*. Geneve: International Labour Organization.
- IMF. (1998). *Turkmenistan: Recent Economic Development*. Washington D.C.: International Monetary Fund.

- IMF. (2010a). *The Kyrgyz Republic. Joint Economic Assessment: Reconciliation, Recovery and Reconstruction*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- IMF. (2010b). *Republic of Tajikistan: Poverty Reduction Strategy Paper*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- IMF. (2020). *Kyrgyz Republic: Request for Purchase under the Rapid Financing Instrument and Disbursement under the Rapid Credit Facility-Press Release; Staff Report; Informational Annex; and Debt Sustainability Analysis*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Indeo, F. (2016). *Turkmenistan and Turkey: a profitable strategic partnership*. Bishkek: Central Asian Bureau for Analytical Reporting.
- INS. (1993). *Kyrgyzstan: Political Conditions in the Post-Soviet Era*. Washington D.C.: INS Resource Information Center.
- Islamov, B. A. (2019). *Post Karimov's Foreign Economic Reforms in Uzbekistan and their First Results*. Sapporo: Hokkaido University.
- Ito, T. (2016). *The Plaza Agreement and Japan: Reflection on the 30th year Anniversary*. Houston: Rice University's Baker Institute for Public Policy.
- Jacobsen, T. i Stuart-Fox, M. (2013). *Power and Political Culture in Cambodia*. Singapore: National University of Singapore.
- Jaggi, G., Rundle, M., Rosen, D. i Takahashi, Y. (1996). *China's Economic Review. Chronology and Statistics*. Washington D.C.: Institute for International Economics.
- Jardine, B. (2021). *Emerging Forms of Pax Sinica in Tajikistan and Cambodia*. Philadelphia: Foreign Policy Research Institute.
- Jarosiewicz, A. (2016). *Pierestrojka Nazarabajewa. Kryzys i Reformy w Kazachstanie*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.
- Jarosiewicz, A. i Falkowski, M. (2008). *Wielka gra wokół Turkmenistanu*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.
- Jarosiewicz, A. i Strachota, K. (2013). *China vs. Central Asia. The Achievements of the Past Two Decades*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.
- Jefferson, G. (2017). *State-Owned Enterprise in China: Reform, Performance, and Prospects*. Waltham: Brandeis University.
- Jenish, N. (2014). *Export-driven SME Development in Kyrgyzstan: The Garment Manufacturing Sector*. Bishkek: University of Central Asia.
- Jenish, N. (2018). *ICT-Driven Technological and Industrial Upgrading in Afghanistan, Kyrgyzstan and Tajikistan: Current Realities and Opportunities*. Bishkek: University of Central Asia.
- Jenish, N. (2019). *Macroeconomic Policy Frameworks and Technological Development: Case studies of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Afghanistan*. Bishkek: University of Central Asia.
- Jermakowicz, W., Kozarzewski, P. i Pańków, J. (1996). *Privatization in the Republic of Kazakhstan*. Warsaw: Center for Social and Economic Research.

- Jie, W. J. (2017). *Singapore's Transformation into a Global Financial Hub*. Singapore: Lee Kuan Yew School of Public Policy.
- Jomo, K. S. i Hui, W. C. (2002). *The political economy of Malaysian federalism: Economic development, public policy and conflict containment*. Helsinki: The United Nations University World Institute for Development Economics Research.
- Jomo, K. S. i Hui, W. C. (2010). *Lessons from Post-colonial Malaysian Economic Development*. Helsinki: UNU-Wieder.
- Jones, P. (2011). *Iran's Political System and Its Implications for US Policy*. Washington D.C.: Partnership for a Secure America.
- Jorgenson, D. W. i Nomura, K. (2005). *The Industry Origins of Japanese Economic Growth*. Tokyo: Keio University.
- Jumayev, I. (2013). *Foreign Trade of Turkmenistan: Trends, Problems and Prospects*. Bishkek: Univeristy of Central Asia.
- Jun, K. W., Pham, D. M., Kwakwa, V., Peters Jr., K. i Ton, T.-L. (1997). *Foreign Capital Flows in Vietnam: Trend Impact, and Policy Implications*. Hanoi: The World Bank.
- Kainazarova, C. (2018). *New trends in Kyrgyz foreign policy*. Bishkek: International Alatoo University in Kyrgyzstan.
- Karymshakov, K. i Sulaimanova, B. (2019). *Measuring the Impact and Financing of Infrastructure in the Kyrgyz Republic*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Kasahara, S. (2013). *The Asian Development State and the Flying Geese Paradigm*. Geneva: UNCTAD.
- Khakimzhanov, S. i Seitenova, A.-G. S. (2013). *In Search of Coherence: Kazakhstan's Trade and Industrial Policy*. Bishkek: Univeristy of Central Asia.
- Khasanov, R., Niyazova, A., Temirbekov, A. i Khasanova, S. (2016). *Trade and Human Development in Kyrgyzstan*. Bishkek: United Nations Development Programme in the Kyrgyz Republic.
- Kherallah, M. i Kirsten, J. (2001). *The New Institutional Economics: Applications For Agricultural Policy Research in Developing Countries*. Washington, D.C.: International Food Policy Research Institute.
- Kim, J.-I. i Lawrence, L. J. (1994). *The Sources of Economic Growth of the Newly Industrialized Countries on the Pacific Rim*. Palo Alto: Asia/Pacific Research Center. Stanford University.
- Kim, K. i Tru, N. A. (2019). *Reform of State-Owned Enterprises in Viet Nam to Increase Performance and Profit*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Kim, K. S. (1991). *The Korean Miracle (1962-1980) Revisited: Myths and Realities in Strategy and Development*. Notre Dam: Kellogg Institute For International Studies.
- King, G., Keohane, R. O. i Verba, S. (1994). *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- King, R. G. i Rebelo, S. (1990). *Public Policy and Economic Growth: Developing Neoclassical Implications*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.

- Kirisci, K. i Toygur, I. (2019). *Turkey's New Presidential System and a Changing West: Implications for Turkish Foreign Policy and Turkey-West Relations*. Washington D.C.: Brookings.
- Kirkpatrick, G. (2014). *Managing State assets to achieve developmental goals: The case of Singapore and other countries in the region*. Paris: OECD.
- Kisenkov, A., Kozarzewski, P., Lukashova, I., Lukashova, M. i Mironova, J. (2006). *The System of Corporate Governance in Kyrgyzstan*. Warsaw: Center for Social and Economic Research.
- Kiyota, K. i Tetsuji, O. (2016). *Assessing the Effects of Japanese. Industrial Policy Change during the 1960s*. Tokyo: The Canon Institute for Global Studies.
- Klenow, P. i Rodriguez-Clare, A. (1997). *The Neoclassical Revival in Growth Economics: Has It Gone Too Far?* Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Koh, W. T. (2006). *Singapore's Transition to Innovation-based Economic Growth: Infrastructure, Institutions and Government's Role*. Singapore: Singapore Management University.
- Komendantova, N., Atakanov, N., Chekirbaev, U., Karabashov, N., Zheenaliev, Z., Rovenskaya, E., . . . Rodriguez, F. S. (2018b). *Industrial Development of Kyrgyzstan: Regional Aspects*. Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis.
- Komendantova, N., Rovenskaya, E., Ekenberg, L., Strelkovskii, N., Sizov, S., Sedighi, E., . . . Rodriguez, F. S. (2018a). *Industrial Development of Kyrgyzstan: Recommendations*. Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis.
- Komilov, A. i Numanov, F. (2019, Maj 13). *Barriers to Renewable Energy Sector Development in Uzbekistan*. Pobrano Maj 13, 2019 z lokalizacii Central Asian Bureau for Analytical Reporting: <https://cabar.asia/en/barriers-to-renewable-energy-sector-development-in-uzbekistan>
- Kong, P. (2013). Cambodia. W C. Kaufmann, D. Cohen, K. Tan i D. Lim, *Business and Human Rights in ASEAN : A Baseline Study* (strony 71-94). Depok: Human Rights Resource Centre.
- Koopmans, T. C. (1963). *On the Concept of Optimal Economic Growth*. New Haven: Cowles Foundation for Research in Economics at Yale University.
- Korhonen, I. (2019). *Economic Sanctions on Russia and Their Effects*. München: Institut – Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München.
- Kroenig, M. i Cimmino, J. (2020). *Global Strategy 2021: An Allied Strategy for China*. Washington D.C.: Atlantic Council. Scowcroft Center for Strategy and Security.
- Krueger, A. O. (1987). *The Importance of Economic Policy in Development: Contrasts between Korea and Turkey*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Kuchins, A. C., Mankoff, J. i Backes, O. (2015a). *Central Asia in a Reconnecting Eurasia*. Washington D.C.: Centre for Strategic & International Studies.
- Kwang-Bae, S. (1997). *South Korean Politics in Transition: Democratization, Elections, and the Voters*. Canberra: The Australian National University.
- Kwon, O. (2011). *The Republic of Korea's Infrastructure Development. Experiences and Some Lessons for Africa's Developing Countries*. Washington D.C.: The Growth Dialogue.

- Laliberté, A. (1997). *Taiwan: Between Two Nationalisms*. Vancouver: The University of British Columbia.
- Lan, C.-W. (2001). *Singapore's Export Promotion Strategy and Economic Growth (1965-84)*. Taipei.
- Langer, P. F. (1964). *The Minor Asian Communist States: Outer Mongolia, North Korea, North Vietnam*. Santa Monica: The RAND Corporation.
- Larsson, J. F. (2010). *The Transition in Kazakhstan. From Command to Market Economy*. Lund: University of Lund.
- Lasslett, K. i Matyakubova, D. (2022). *Rebranding a Kleptocratic State: Reputation Laundering in Uzbekistan*. Washington D.C.: National Endowment for Democracy.
- Lawrance, S. V. i Martin, M. F. (2013). *Understanding China's Political System*. Washington D.C.: Congressional Research Service.
- Lawrence, S. V. i Lee, M. Y. (2021). *China's Political System in Charts: A Snapshot Before the 20th Party Congress*. Washington D.C.: Congress Reserach Service.
- Le Corre, P. (2018). *China's Rise as a Geoeconomic Influencer: Four European Case Studies*. Paris: Institute de relations Internationales et Strategiques.
- Lechevalier, S., Debanes, P. i Shin, W. (2016). *Financialization and industrial policies in Japan and Korea: Evolving complementarities and loss of institutional capabilities*. Paryż: Centre d'Etudes Avancées Franco-Japonais de Paris.
- Lee, B. (1998). *Growth and Total Factor Productivity in the Korean Economy*. Seoul: Korea Economic Research Institute.
- Lee, J.-W. (2016). *The Republic of Korea's Economic Growth and Catch-Up: Implications for the People's Republic of China*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Lee, K. J. (2020). *The Effects of Privatization and Corporate Governance of SOEs in Transition Economy: The Case of Kazakhstan*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Lee, P.-S. (2000). *Economic Crisis and Chaebol Reform in Korea*. New York: Columbia Business School.
- Legieć, A. (2020a). *Perspectives on China's Policy towards Central Asia*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Leung, F., Szeto, J. i Tam, D. (2008). *Service exports: The next engine of growth for Hong Kong?* Hong Kong: Hong Kong Monetary Authority Quarterly Bulletin.
- Li, C., Wang, J. i Whalley, J. (2014). *China's Regional and Bilateral Trade Agreements*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Li, X., Liu, X. i Wang, Y. (2015). *A Model of China's State Capitalism*. Hongkong: Institute for Emerging Market Studies.
- Li, X., Liu, X. i Wang, Y. (2015). *A Model of China's State Capitalism*.
- Lin, J. Y. i Wang, Y. (2008). *China's Integration with the World. Development as a Process of Learning and Industrial Upgrading*. Washington D.C.: The World Bank.

- Lin, L.-W. (2017). *A Network Anatomy of Chinese State-Owned Enterprises*. Fiesole: European University Institute.
- Lin, M. C. i Wong, P. (2016). *Recapturing the Taiwan Miracle. Diversifying the Economy Through Innovation and Collaboration*. Santa Monica: Milken Institute.
- Lincoln, J. R. i Gerlach, M. L. (2004). *Japan's Network Economy: Structure, Persistence, and Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindbeck, A. (2006). *An Essay on Economic Reforms and Social Change in China*. Stockholm: Research Institute of Industrial Economics.
- Liu, Z., Spiegel, M. M. i Zhang, J. (2020). *Optimal Capital Account Liberalization in China*. San Francisco: Federal Reserve Bank of San Francisco.
- Ljungqvist, A., Chen, D., Jiang, D., Lu, H. i Zhou, M. (2015). *State Capitalism vs. Private Enterprise*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Lo, D. (2018). *Perspectives on China's systematic impact on late industrialization: a critical appraisal*. London: University of London.
- Lockhart, C. (2014). *Singapore: The Evolution of an Entrepôt*. Washington DC: Institute for State Effectiveness.
- Loong, L. H. (2002). *Lee Hsien Loong: Remaking Singapore's financial sector*. Singapore: MAS Staff Seminar.
- Maclay, J. D. (1997). *Taiwan's Transition to Democracy*. Montgomery: Air Command and Staff College.
- Maddison, A. (2006). *The World Economy*. Paris: OECD Publishing.
- Madzhanova, M. M. (2017). *Tajikistan's perspective on contribution of development assistance of North-East Asian countries for strenghtening the country's resilience*. Dushanbe: Secretariat of the Investment Council under the President of Republic of Tajikistan.
- Malikov, N., Qineti, A. i Pulatov, A. (2015). *Agriculture and economic development in Uzbekistan*. Nitra: Slovak University of Agriculture in Nitra.
- Maliszewski, W., Arslanalp, S., Caparusso, J., Garrido, J., Guo, S., Kang, J. S., . . . Zhang, L. (2016). *Resolving China's Corporate Debt Problem*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Mardell, J. (2018). *China's footprint in Central Asia*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Mariani, B. (2013). *China's role and interests in Central Asia*. London: Safer World.
- Martin, B. G. (1992). *Korea After the Cold War: The Politics of Reunification*. Canberra: Department of the Parliamentary Library.
- Martin, M. F. (2007). *Hong Kong: Ten Years After the Handover*. Washington D.C.: Congressional Research Service.
- Matusiak, M. (2015). *Wielki Skok. Turcja pod władzą Erdogana*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.
- Matveeva, A. (2009a). *The Perils of Emerging Statehood: Civil War and State Reconstruction in Tajikistan*. London: Crisis States Research Centre.

- Matveeva, A. (2010). *Kyrgyzstan in Crisis: Permanent Revolution and the Curse of Nationalism*. London: Crisis State Research Centre.
- McKinnon, R. i Schnabl, G. (2011). *China and Its Dollar Exchange Rate: A Worldwide Stabilizing Influence?* Stanford : Stanford University.
- McKinnon, R. i Schnabl, G. (2014). *China's Exchange Rate and Financial Repression: The Conflicted Emergence of the Renminbi as an International Currency*. Stanford : Stanford University.
- Meltzer, J. (2014). *Taiwan's Economic Opportunities and Challenges and the Importance of the Trans-Pacific Partnership*. Washington D.C.: Center for East Asia Policy Studies.
- Menon, S. V. (2007). *Governance, leadership and economic growth in Singapore*. Munich: MPRA Paper.
- MIAC Japan. (2012). *Statistical Handbook of Japan*. Tokyo: Statistics Bureau, Ministry of Internal Affairs and Communications of Japan.
- Minardi, J.-F. (2013). *Hong-Kong: The Ongoing Economic Miracle*. Montreal: Montreal Economic Institute.
- Ministry for Foreign Affairs of Finland. (2018). *Country Strategy for Development Cooperation. The Kyrgyz Republic and Tajikistan 2018-2021*. Helsinki: Ministry for Foreign Affairs of Finland.
- Ministry of Foreign Affairs, R. o. (1954, Listopad 1). *Current Status of the Four-Year Plan for Economic Development in Taiwan*. Taipei: Ministry of Foreign Affairs, Republic of China (Taiwan).
- Ministry of Foreign Affairs, R. o. (1959). *Direction of Economic Development*. Taipei: Ministry of Foreign Affairs, Republic of China (Taiwan).
- Mogilevskii, R. i Asadov, S. (2018). *Financial Inclusion, Regulation, Financial Literacy, and Financial Education in Tajikistan*. Manila: Asian Development Bank.
- Mogilevskii, R., Abdrazakova, N. i Chalbasova, S. (2015). *The Impact of Kumtor Gold Mine on the Economic and Social Development of the Kyrgyz Republic*. Bishkek: University of Central Asia.
- Mogilevskii, R., Abdrazakova, N., Bolotbekova, A., Chalbasova, S., Dzhumaeva, S. i Tilekeyev, K. (2017). *The outcomes of 25 years of agricultural reforms of Kyrgyzstan*. Halle (Salle): Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economics.
- Mogilevskii, R., Thurlow, J. i Yeh, A. (2018). *Kyrgyzstan's Accession to the Eurasian Economic Union: Measuring Economy-Wide Impacts and Uncertainties*. Bishkek: University of Central Asia.
- Mogilevsky, R. i Omorova, A. (2011). *Assessing Development Strategies to Achieve the MDGs in The Kyrgyz Republic*. New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs.
- Molla, R. I., Murad, W. M. i Alam, M. M. (2011). *Malaysia's Economic Globalization in the Milieu of the Deceptive Game of Capitalist Globalization*. San Rafael: Forum for Research in Empirical International Trade.

- Montague, J. (2005). *Economic Growth in Uzbekistan: Sources and Potential*. Manila: Asian Development Bank.
- Moon, J., Park, J., Jang, E. i Kang, M. (2013). *2012 Modularization of Korea's Development Experience: National Territorial and Regional Development Policy: Focusing on Comprehensive National Territorial Plan*. Seoul: Ministry of Strategy and Finance.
- Morck, R. i Nakamura, M. (2007). *Business Groups and the Big Push: Meiji Japan's Privatization and Subsequent Growth*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Morgan Lewis. (2020). *An Overview of Investment Preferences in Kazakhstan (As of April 2020)*. Philadelphia: Morgan Lewis.
- Morrison, W. M. (2013). *China's Economic Rise: History, Trends, Challenges, and Implications for the United States*. Washington D.C.: Congressional Research Service.
- Morrissey, O. i Nelson, D. (2001). *The Role of the WTO in the Transfer of Policy Knowledge on Trade and Competition*. Nottingham: Leverhulme Centre for Research on Globalisation and Economic Policy.
- Morrissey, O., Mbabazi, J. i Milner, C. (2002). *Inequality, Trade Liberalisation and Growth*. Coventry: Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation.
- Murillo, D. i Sung, Y.-d. (2013). *Understanding Korean Capitalism: Chaebols and their Corporate Governance*. Madrid: ESADEgeo Center for Global Economy and Geopolitics Position.
- Murphy, K. M., Shleifer, A. i Vishny, R. (1988). *Industrialization and The Big Push*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Musacchio, A. F. i Lazzarini, S. G. (2014). *Reinventing State Capitalism: Leviathan in Business, Brazil and Beyond*. Cambridge: Harvard University Press.
- Musacchio, A. i Lazzarini, S. G. (2012). *Leviathan in Business: Varieties of State Capitalism and their Implications for Economic Performance*. Cambridge: Harvard Business School.
- Mustaeva, N., Wyes, H., Mohr, B. i Kayumov, A. (2015). *Tajikistan: Country situation assessment*. Manila: Central Asia Regional Economic Cooperation Program.
- Myers, R. (1994). *The Socialist Market Economy in the People's Republic of China; Fact of Fiction?* Canberra: The Australian National University.
- Nambiar, S. (2009). *Malaysia and the Global Crisis: Impact, Response, and Rebalancing Strategies*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Naoi, M. i Okazaki, T. (2013). *Political Economy of Trade Liberalization: The Case of Postwar Japan*. Tokyo: The Research Institute of Economy, Trade and Industry.
- Nazgul, J. (2017). *Tourism Sector in Kyrgyzstan: Trends and Challenges*. Bishkek: University of Central Asia.
- Ngov, C. i Ngov, P. (2015). *Cambodia's Economy and Its Services Sector in Global Value Chain*. Jakarta: Economic Research Institute for ASEAN and East Asia.
- Nguyet, D. T. (1999). *Transition to Market Economies in Former Centrally Planned Countries: A case of Vietnam*. Tokyo: Economic and Social Research Institute.

- Nhieu, T. N. i Lan, T. H. (2013). *The Driving Force of International Trade in Vietnam Economy*. San Rafael: Forum for Research in Empirical International Trade.
- Nichol, J. (2010). *The April 2010 Coup in Kyrgyzstan and its The April 2010 Coup in Kyrgyzstan and its Interests*. Washigton D.C.: Congressional Research Service.
- Noh, A. (2016). *Political Change and Institutional Rigidity in Malaysia: Is There a Way Out?* Singapore: Yusof Ishak Institute.
- Noland, M. (2011). *Korea's Growth Performance: Past and Future*. Honolulu: Race to the Swift: State and Finance in Korean Industrialization.
- OECD. (2010). *China in the 2010s Rebalancing Growth and Strengthening Social Safety Nets*. Beijing: OECD.
- OECD. (2014). *Expanding the Garment Industry in the Kyrgyz Republic*. Paris: OECD.
- OECD. (2017a). *Reforming Kazakhstan. Progress, Challenges and Opportunities*. Paris: OECD.
- OECD. (2017b). *OECD Territorial Reviews: Kazakhstan*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2017c). *Boosting SME Internationalisation in Uzbekistan through better export promotion policies*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD. (2018a). *Reform of the Mining Sector in Kazakhstan: Investment, Sustainability, Competitiveness*. Paris: OECD.
- OECD. (2018b). *SME and Entrepreneurship Policy in Kazakhstan 2018*. Paris: OECD.
- OECD. (2018c). *Enhancing Competitiveness in Central Asia*. Paris: OECD.
- OECD. (2020). *OECD Tax Policy Reviews: Kazakhstan 2020*. Paris: OECD.
- Olcott, M. B. (1998). *Unlocking the Assets: Energy and the Future of Central Asian and the Caucasus*. Houston: Rice University.
- Olędzki, J. (2017). *Ewolucja Szanghajskiej Organizacji Współpracy (SOW) jako przejaw regionalizmu i globalizmu*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Oliphant, C. (2013). *Russia's role and interests in Central Asia*. London: Safer World.
- OPMAC. (2009). *Среднеазиатский регион – Туркменистан, Киргизия, Таджикистан. Общие исследования. Доклад*. Токуо: OPMAC Corporation.
- Ozawa, T. (2010). *The (Japan-Born) "Flying-Geese" Theory of Economic Development Revisited - and Reformulated from a Structuralist Perspective*. New York: Columbia University.
- Palese, A. (2009). *The Great Leap Forward (1958-1961). Historical events and causes of one of the biggest tragedies in People's Republic of China's history*. Lund: Lunds Universitet.
- Paramonov, V. (2014). *China's Economic Presence in Uzbekistan: Realities and Potentials*. Barcelona: Barcelona Centre for International Affairs.
- Park, S.-J. (2013). *Developmental State in Korea (60-70ties) Revisited: Institution-Building for the Making of 'Coordinated Market'*. Zwickau: Ordnungspolitische Diskurse.

- Pham, N. Q., Trinh, B. i Nguyen, T. D. (2007). *Economic performance of Vietnam, 1976-2000: New evidence from input-output model*. Hanoi: Development and Policies Research Center.
- Pharmexcil. (2018). *Uzbekistan Pharma Report*. Hyderabad: Pharmexcil.
- Pomfret, R. W. (2003). *Central Asia Since 1991: The Experience of The New Independent States*. Paris: OECD Development Centre.
- Popov , V. i Chowdhury, A. (2016). *What can Uzbekistan tell us about industrial policy that we did not already know?* New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs.
- Porter, M. E. (2008). *Hong Kong Competitiveness and Its Financial Services Cluster*. Boston: Harvard Business Review.
- Prebisch, R. (1950). *The Economic Development of Latin America and its principal problems*. New York: United Nations Department of Economic Affairs.
- Prebisch, R. (1961). *Economic Development, Planing, and International Cooperation*. Santiago: UN/CEPAL.
- Price, R. (2018). *Economic development in Tajikistan*. London: K4D Helpdesk.
- Próchniak, M. (2010). *Modele wzrostu gospodarczego*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Ramirez, C. D. i Tan, L. H. (2003). *Singapore, Inc. Versus the Private Sector: Are Government-Linked Companies Different?* Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Ramo, J. C. (2004). *The Beijing Consensus*. The Foreign Policy Center.
- Ranis, G. (2004). *The Evolution of Development Thinking: Theory and Policy*. New Haven: Yale University.
- Rasiah, R. (2002). *Manufactured exports, employment, skills, and wages in Malaysia*. Geneva: International Labour Organization.
- Renaud, K. M. (2016). *The Mineral Industry of Turkmenistan*. Reston: US Geological Survey.
- Rhee, Y., Ross-Larson, B. i Pursell, G. (1984). *Korea's Competitive Edge: Managing the entry into World Market*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Richardson, B. M. (1993). *The Political Economy of Japan*. Barcelona: ICPS.
- Riedel, J. (1973). *The Hong Kong model of industrialization*. Kiel: Kieler Diskussionsbeiträge.
- Riedel, J. i Turley, W. S. (1999). *The Politics and Economics of Transition to an Open Market Economy in Viet Nam*. Paris: OECD Development Centre.
- Riggs, J. W. i Schraeder, P. J. (2004). Russia's Political Party System as an Impediment to Democratization. *Demokratizatsiya The Journal of Post-Soviet Democratization*, 12(2), 265-293.
- Rigo, E. R., Richmond, C. J., Olugbade, O. A., Anderon, G., Atamanchuk, M., Bukhari, H., . . . Wong, J. (2021). *State-Owned Enterprises in Middle East, North Africa, and Central Asia: Size, Costs, and Challenges*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Robinson, E. (2018). *Globalisation in a small open economy: the Singapore experience*. Basel: Bank for International Settlements.

- Robinson, N. (2017). *Explaining Soviet collapse*. Limerick: University of Limerick.
- Rodan, G. (2006). *Singapore 'Exceptionalism'? Authoritarian Rule and State Transformation*. Perth: Murdoch University.
- Rodrik, D. (1993a). *Trade and Industrial Policy Reform in Developing Countries: A Review of Recent Theory and Evidence*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Rodrik, D. (1993b). *Taking Trade Policy Seriously: Export Subsidization as a Case Study in Policy Effectiveness*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Rodrik, D. (1995). *Getting Intervention Right: How South Korea and Taiwan Grew Rich*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Rodrik, D. (2001). *The Global Governance of Trade as if Development Really Mattered*. New York: United Nations Development Programme.
- Rodrik, D. (2011). *The Future of Economic Convergence*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Rodrik, D. i Iyigun, M. (2004). *On The Efficacy of Reforms: Policy Tinkering, Institutional Change, and Entrepreneurship*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Rodrik, D. i Mukand, S. (2002). *In Search of Holy Grail: Policy Convergence, Experimentation, and Economic Performance*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Rodrik, D., Subramanian, A. i Trebbi, F. (2002). *Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Integration and Geography in Economic Development*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Romana, L. L. (2014). *Some Lessons from Korea's Industrialization Strategy and Experience*. Delhi: Global Development Network.
- Rovenskaya, E., Sedighi, E., Komendantova, N., Strelkovskii, N., Sizov, S., Karabashov, N., . . . Rodriguez, F. S. (2018). *Industrial Development of Kyrgyzstan: Background*. Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis.
- Royal Government of Cambodia. (2015). *Cambodia Industrial Development Policy 2015-2025*. Phnom Penh: Royal Government of Cambodia.
- Russell, M. (2018). *Uzbekistan comes in from the cold. A new era of reforms*. Brussels: European Parliamentary Research Service.
- Rutkowski, R. (2015). *Service Sector Reform in China*. Washington D.C.: Peterson Institute for International Economics.
- Sachs, J. D. (2001). *Tropical Underdevelopment*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Sachs, J. D. i Warner, A. M. (1995b). *Natural Resource Abundance and Economic Growth*. Cambridge: Harvard - Institute for International Development.
- Sachs, J., Traub-Schmidt, G., Kroll, C., Lafortune, G. i Fuller, G. (2019). *Sustainable Development Report 2019*. New York: Bertelsmann Stiftung i Sustainable Development Solutions Network.

- Sadahiro, A. (1991). *The Japanese Economy during the Era of High Economic Growth. Retrospect and Evaluation*. Tokyo: Economic Planning Agency, Government of Japan.
- Saiaranen, M. (2019). *Soviet Legacies and the Consolidation of Economic Rentierism in Kazakhstan*. Helsinki: E-International Relations.
- Salih, T. M. (2012). *Growth, Policymaking, Trade and Economic Development in Malaysia*. Fremantle: Australian Agricultural and Resource Economics Society.
- Sally, R. (2011). *Chinese Trade Policy after (almost) Ten Years in the WTO: A Post-Crisis Stocktake*. Brussels: European Center for International Political Economy.
- Santiago, F., Vertesy, D. i Weiss, M. (2018). *Manufacturing development in catching up countries: locating demand-driven policy interventions from a long-term perspective*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization.
- Satke, R. i Galdini, F. (2015). *Between East and West: Kazakhstan's Development Along China's New Silk Road*. Bishkek: OSCE Academy.
- Saxena, N. C. (2011). *Virtuous Cycles: The Singapore Public Service and National Development*. Singapore: United Nations Development Programme.
- Scarlett, Z. A. (2013). *China After the Sino-Soviet Split: Maoist Politics, Global Narratives, and the Imagination of the World*. Boston: Northeastern University.
- Schaub, R. (2004). *Transnational Corporations and Economic Development in Developing Countries. Assessing the Effect of Foreign Direct Investment on Economic Growth in Developing Countries with an Extended Solow Model*. (wyd. wydanie pierwsze). Zurych: Universitat Zurich.
- Schenk, C. (2016). *Hong Kong and the Context of Laissez-Faire: Myths and Truths about a 'Free Market Paradise'*. London: Legatum Institute.
- Schmitz, A. (2020). *Uzbekistan's Transformation. Strategies and Perspectives*. Berlin: German Institute for International and Security Affairs.
- Schmitz, A. (2021). *Revolution Again in Kyrgyzstan: Forward to the Past?* Berlin: German Institute for International and Security Affairs.
- Schrey, D., Tran-San, A. i Hartwig, S. (2013). *Parliamentary Elections 2013 and the Development of the Political Parties in Cambodia*. Berlin: Konrad Adenauer Stiftung.
- Seitz, W. (2018). *Urbanization in Kazakhstan. Desirable Cities, Unaffordable Housing, and the Missing Rental Market*. Washington D.C.: World Bank.
- Shackleton, R. (2013). *Total Factor Productivity Growth in Historical Productivity*. Washington D.C.: Congressional Budget Office.
- Shadrina, E. (2019). *Renewable Energy in Central Asian Economies: Role in Reducing Regional Energy Insecurity*. Tokyo: Asian Development Bank.
- Shafaeddin, M. (1998). *How Did Developed Countries Industrialize. The History of Trade and Industrial Policy: The Cases of Great Britain and the USA*. Reading: UNCTAD.
- Shanks, E., Luttrell, C., Conway, T., Loi, V. M. i Ladinsky, J. (2004). *Vietnam. Understanding pro-poor political change: the policy process*. London: Overseas Development Institute.

- Silvan, K. (2020). *Uzbekistan's New Central Asia Policy. The Economic Rationale and Political Implications of Good Neighbourliness*. Helsinki: Finnish Institute of International Affairs.
- Silvan, K. (2021). *Russian Policy Towards Central Asia 30 Years After The Collapse of the Soviet Union. Sphere of Influence Shrinking? .* Helsinki: Finnish Institute of International Affairs.
- Sim, I., Thomson, S. i Yeong, G. (2014). *The State as Shareholder: The Case of Singapore*. Singapore: NUS Business School.
- Sjöholm, F. (2006). *State Owned Enterprises and Equitization in Vietnam*. Stockholm: Stockholm School of Economics.
- Son, T. V. i Van Thanh, C. (1998). *Analysis of the sources of economic growth of Viet Nam*. Antwerp: CAS Discussion.
- Soon, T.-W. i Tan, S. C. (1993). *Singapore. Public Policy and Economic Development*. Washington D.C.: The International Bank for Reconstruction and Development/ The World Bank.
- Soprana, M. (2016). *Services liberalization in transition economies: The case of North and Central Asia*. Bangkok: The Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
- Stanchin, I. i Lerman, Z. (2015). *Wheat production in Turkmenistan: Reality and expectations*. Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem.
- Stiglitz, J. E. (1998). *More Instrument and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus*. Berlin: German Foundation for International Development.
- Stiglitz, J. E. (2001). *Development Thinking at the Millennium*. Washington D.C.: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
- Strokova, V. i Ajwad, M. I. (2017). *Jobs Diagnostic Tajikistan*. Washington D.C.: The World Bank.
- Stronski, P. (2016). *Uzbekistan at Twenty-Five: What Next?* Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Sugimoto, I. (2009). *Economic Growth of Singapore in the Twentieth Century: Historical GDP Estimates and Empirical Investigations on Economic Instability and Government Fiscal Behavior*. Kuala Lumpur: University of Malaya.
- Sumikawa, S. (1999). The Meiji Restoration: Roots of Modern Japan. *IR/Asia*, 163.
- Sun, P. i Heshmati, A. (2010). *International trade and its effects on economic growth in China*. Bonn: Institute for the Study of Labor (IZA).
- Szczudlik, J. (2016). *Trzy lata Jedwabnego Szlaku: sukcesy i wyzwania*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Szołtun, A. (2002). *Systemy bankowe w Azji Południowo-Wschodniej*. Warszawa: Narodowy Bank Polski, Departament Analiz i Badań.
- Takagi, S. (1996). *The Japanese System of Foreign Exchange and Trade Control, 1950-1964*. New York: Center on Japanese Economy and Business Columbia Business School.

- Tanaka, A. (2019). Japan after World War II. W K. Shinichi, I. Kaoru, T. Akihiko, I. Hiroyuki, K. Nobuko, S. Takashi i K. Hiroshi, *Seven Chapters on Japanese Modernization*. Chiba: JICA-Open University of Japan.
- Tashbekov, N. K. (2017). *Development of Kyrgyzstan's Export of Garment Products in the Conditions of Euroasian Economic Union Membership*. Bishkek: Kyrgyz National University.
- Taube, G. i Zettlemeier, J. (1998). *Output Decline and Recovery in Uzbekistan: Past Performance and Future Prospects*. Paris: International Monetary Fund.
- Tcha, M. (2015). *From Potato Chips to Computer Chips: Features of Korea's Economic Development*. Washington D.C.: Inter-American Development Bank.
- Thang, B. T. (2000). *After the War: 25 Years of Economic Development in Vietnam*. Tokyo: National Institute for Research Advancement.
- The Government of the Kyrgyz Republic. (2018). *The Development Program of the Kyrgyz Republic for the period 2018-2022*. Bishkek: The Government of the Kyrgyz Republic.
- The Government of the Kyrgyz Republic. (2019). *Strategy for Sustainable Industrial Development of the Kyrgyz Republic 2019-2023*. Bishkek: Government of the Kyrgyz Republic.
- The Government of the Kyrgyz Republic i Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic. (2020). *Voluntary National Review on the Implementation of the Sustainable Development Goals in the Kyrgyz Republic*. Bishkek: The Government of the Kyrgyz Republic, Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic.
- The World Bank. (2020). *Doing Business 2020*. Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
- Thoburn, J. (2009). *Vietnam as a role model for development*. Helsinki: UNU-WIDER.
- Thorbecke, E. (2006). *The Evolution of the Development Doctrine, 1950-2005*. Helsinki: World Institute for Development Economics Research.
- Thornton, S. A. (2020). *China in Central Asia: I China Winning the "New Great Game"?* Washington D.C.: Brookings Institution.
- Tilekeyev, K. (2014). *Micro-, Small and Medium Enterprises in Tajikistan: Drivers of and Barriers to Growth*. Bishkek: University of Central Asia.
- Tilekeyev, K., Mogilevskii, R., Abdrazakova, N. i Dzhumaeva, S. (2018). *Production and Exports of Kidney Beans in the Kyrgyz Republic: Value Chain Analysis*. Bishkek: University of Central Asia.
- Tilekeyev, K., Tokubek, B. i Kirbasheva, D. (2020). *The Garment Sector and Youth Employment in Kyrgyzstan: A Value Chain Analysis*. Bishkek: University of Central Asia.
- Tisdell, C. (2009). *Economic Reform and Openness in China: China's Development Policies in the Last 30 Years*. Brisbane: The University of Queensland.
- Toh, M.-H. (2012). *Internationalization of Tertiary Education Services in Singapor*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Tomaszewicz, J. (2013). *Maoizm, polpotyzm, dengizm: trzy formy azjatyckiego marksizmu*. Warszawa: Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych.

- Toshmammadov, M. (2004). *Civil War in Tajikistan and Post Conflict Rehabilitation*. Sapporo: Center of Slavic Researches.
- Trang, T. N., Tam, T. N. i Nam, H. V. (2011). *An inquiry into the determinants of Vietnamese product export*. Hanoi: Development and Policy Research Center.
- Tyler, A. (2017). *What is the corporate governance landscape in Cambodia?* Phnom Penh: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Ucko, D. H. (2018). *Elite Bargains and Political Deals Project: Malaya Case Study*. London: Stabilisation Unit.
- UNCTAD. (2016). *Investment Policy Review: Kyrgyzstan*. Geneva: United Nations.
- UNCTAD. (2019). *World Investment Report 2019. Special Economic Zones*. New York: United Nations Publications.
- Underdown, M. (1993). *Japanese Politics and the July 1993 Election: Continuity and Change*. Canberra: Department of the Parliamentary Library.
- UNDP. (2009). *Assessment of Development Results. Evaluation of UNDP Contribution in Uzbekistan*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2014). *Human Capital Dynamics and Industrial Transition in Cambodia*. New York: United Nation Development Programme.
- UNDP. (2019a). *Inequalities in Human Development in the 21st Century. Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report. Turkmenistan*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2019b). *Inequalities in Human Development in the 21st Century. Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report. Kazakhstan*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2019c). *Inequalities in Human Development in the 21st Century. Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report. Kyrgyzstan*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2019d). *Inequalities in Human Development in the 21st Century. Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report. Tajikistan*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2019e). *Human Development Report 2019: Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2019e). *Inequalities in Human Development in the 21st Century. Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report. Lithuania, Latvia and Estonia*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2019f). *2019 Kazakhstan Human Development Report. Urbanization as an Accelerator of Inclusive and Sustainable Development*. Nur-Sultan: United Nations Development Programme in Kazakhstan.
- UNDP. (2019g). *Voluntary National Review of Turkmenistan. Empowering people and ensuring inclusiveness and equality*. Ashgabat: Turkmen State Publishing Service.

- UNDP. (2019h). *Supporting Business and Digital Transformation in Banking*. Ashgabat: United Nations Development Programme.
- UNECE. (2015). *Innovation Performance Review of Tajikistan*. New York and Geneva: United Nations.
- UNECE. (2018). *The Kyrgyz Republic: Energy Sector Review in 2018*. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
- UNECE. (2020). *Logistics and Transport Competitiveness in Kyrgyzstan*. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
- UNECE. (2021). *UNECE initiates work on the Innovation for Sustainable Development Review of Uzbekistan*. Pobrano Marzec 5, 2021 z lokalizacji <https://unece.org/circular-economy/news/unece-initiates-work-innovation-sustainable-development-review-uzbekistan>
- UNICEF. (2021). *Investing in girls' education and women's employment strengthens economies and reduces inequality*. Pobrano Marzec 7, 2021 z lokalizacji <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/key-issues-with-gender-equality>
- UNIDO. (2018). *Connecting Regional Development, Regional Integration and Value Added Creation. Strategic elements for Industrial Development of Kyrgyzstan*. Vienna: United Nations Industrial Development Organizations.
- UNIDO. (2019). *Investment Potential of the Republic of Karakalpastan*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization.
- UNIDO. (2020). *Surkhandarya Region*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization.
- United Nations. (2010). *Country profiles on the housing sector. Kyrgyzstan*. Geneva: United Nations.
- United Nations. (2017). *North and Central Asia as a Transit Hub: Potential, Challenges and the Way Forward*. Bangkok: Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
- United Nations. (2019). *A Report on Kyrgyzstan's Progress on Sustainable Development Goals. A Review on Mainstreaming, Acceleration, and Policy Support for Achieving Progress on Sustainable Development Goals*. New York: United Nations.
- United Nations. (2020). *Immediate Socio-Economic Response Plan to Acute Infectious Disease Pandemic. Turkmenistan*. Ashgabat: United Nations Turkmenistan.
- Wandel, J. (2009). *Kazakhstan: Economic Transformation and Autocratic Power*. Washington D.C.: Mercatus Center. George Mason University.
- Wang, H. (2014). *China's Long March Toward Economic Rebalancing*. Waterloo: Centre for International Governance Innovation.
- Warr, P. i Menon, J. (2015). *Cambodia's Special Economic Zones*. Manila: Asian Development Bank.
- Wasilewski, K. (2017). *Turcja w Procesie Przemian: Wnioski dla Strategii UE*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- West, L. A. (1993). *Reform of China's Foreign Trade System and Prospects for Freer Trade*. Washington D.C.: Center of International Research.

- WFP. (2017). *Climate Risks and Food Security in Tajikistan. A Review of Evidence and Priorities for Adaptation Strategy*. Rzym: World Food Programme.
- Wheeler, T. (2013). *Turkey's role and interest in Central Asia*. London: Saferworld.
- Williamson, J. (1990). *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Washington: Institute for International Economics.
- Wisuttisak, P. i Rahman, N. B. (2020). *Regulatory Frameworks for Reforms of State-Owned Enterprises in Thailand and Malaysia*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Wnukowski, D. (2018). *Porozumienie transpacyficzne bez USA*. Warszawa: Polski Instytut Stosunków Międzynarodowych.
- Woetzel, J., Seong, J., Leung, N., Ngai, J., Manyika, J., Madgavkar, A., . . . Mironenko, A. (2019). *China and the world: Inside the dynamics of a changing relationships*. New York: McKinsey Global Institute.
- Wolfensohn, J. D. (1998). *The Santiago Consensus : From Vision to Reality*. Santiago: World Bank.
- Wong, Y. C. (1991). *Hong Kong in Transition: Economic Transformation in the Eighties*. Hongkong: Hong Kong Centre for Economic Research.
- World Bank. (1993). *The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy*. Washington D.C. : The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
- World Bank. (2014a). *Diversifying The Turkmen Economy*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2014b). *Corporate Governance of State-Owned Enterprises. A Toolkit*. Washington D.C.: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- World Bank. (2015a). *Cambodia Economic Update*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2015b). *Kyrgyz Republic: Adjusting To a Challanging Regional Economic Development*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2016). *Vietnam 2035: Toward Prosperity, Creativity, Equity, and Democracy*. Washington D.C.: The World Bank and The Ministry of Planning and Investment of Vietnam.
- World Bank. (2017a). *Malaysia's Experience with National Development Planning*. Kuala Lumpur: Global Knowledge & Research Hub in Malaysia.
- World Bank. (2017b). *Cambodia Economic Update. Staying Competitive Through Improving Productivity*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2017c). *Cambodia - Sustaining strong growth for the benefit of all*. Washington, D.C.: World Bank Group.
- World Bank. (2017c). *Turning the Tide in Turbulent Times: Leveraging Trade for Kazakhstan's development*. Washington D.C.: World Bank Group.
- World Bank. (2017d). *Small Hydro Power Plant in the Kyrgyz Republic: Assessment of Potential and Development Challenges*. Washington D.C.: World Bank Energy and Extractives Global Practice.

- World Bank. (2017e). *Tajikistan: Heightened Vulnerabilities Despite Sustained Growth*. Washington D.C.: World Bank Group.
- World Bank. (2018b). *A New Growth Model For Building A Secure Middle Class. Kazakhstan Systematic Country Diagnostic*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2018c). *Changing Regional Environment: Critical to Capitalize*. Washington D.C.: The World Bank.
- World Bank. (2018d). *Uzbekistan: Education Sector Analysis*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2019a). *Cambodia Economic Update. Recent economic developments and outlook*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2019b). *Innovative China: New Drivers of Growth*. Washington D.C.: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank and the Development Research Center of the State Council, P. R. China.
- World Bank. (2019c). *Tajikistan Country Economic Memorandum. Nurturing Tajikistan's Growth Potential*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2019d). *Uzbekistan. Toward A New Economy*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2019e). *International Development Association Project Appraisal Document on a Proposed Grant to the Republic of Tajikistan for a Rural Economy Development Project*. Dushanbe: World Bank Group.
- World Bank. (2019f). *Environmental and Social Management Framework (ESMF)*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2019g). *Tourism in Tajikistan as Seen by Tour Operators*. Washington D.C.: The World Bank.
- World Bank. (2020a). *South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative. Uzbekistan Country Case Study*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank. (2020d). *Kyrgyz Republic Integrated State-Owned Enterprises Framework (iSOEF) Assessment*. Washington D.C.: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
- World Bank. (2020f). *Project Information Document: Fourth Phase of the Central Asia Regional Links Program*. Washington D.C.: World Bank.
- Wu, C.-j. (2005). *A Comparative Study of Economic Integration within Greater China: Perspectives of Hong Kong and Taiwan*. London: University of London.
- Yang, J. (2013). *China's Global Strategy (2013-2023)*. Shanghai: Shanghai Institutes for International Studies.
- Yeh, K.-l. (2009). *The Diversity of Taiwanese Culture and Customs*. Heidelberg: Heidelberg University.
- Yeun, B. (2008). *Singapore Local Economic Development: The Case of the Economic Development Board (EDB)*. Washington D.C.: The World Bank Group.
- Yoshioka, S. i Kawasaki, H. (2016). *Japan's High-Growth Postwar Period: The Role of Economic Plans*. Tokyo: Economic and Social Research Institute.

- You, K. (2015). *What drives China's outward FDI? A regional analysis*. Helsinki: Bank of Finland.
- Young, A. (2000). *The Razor's Edge: Distortions and Incremental Reform in the People's Republic of China*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Young, L. I. (2000). *Brief History of Korea: A Bird's Eye View*. New York: The Korea Society.
- Yuen, N. C. (1987). *The Singapore Economy in 1986: Problems and Prospects*. Singapore: ISEAS-Yusof Ishak Institute.
- Yusof, Z. A. i Bhattasali, D. (2008). *Economic Growth and Development in Malaysia: Policy Making and Leadership*. Washington D.C.: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- Yusoff, M. B., Hasan, F. A. i Jalil, S. A. (2000). *Globalisation, Economic Policy, and Equity: The Case of Malaysia*. Paris: OECD.
- Zeng, L., Luk, P. i Yan, S. (2020). *China's New Economy Sectors: How Are They Doing?*. Beijing: S&P Dow Jones Indices.
- Zhang, C. (2019). *The World Bank in China's State-Owned Enterprise Reform Since the 1980s*. Washington D.C.: The World Bank.
- Zhang, L. (2016). *Rebalancing in China—Progress and Prospects*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Zhu, T. (2006). *Rethinking Import-substituting Industrialization*. Helsinki: UNU-Wider.
- Zunes, S. (2009). *The Iranian Revolution (1977-1979)*. Washington D.C.: International Center on Nonviolent Conflict.
- Żołądek, Ł. (2018). *Azja Centralna: stosunki międzynarodowe*. Warszawa: Biuro Analiz Sejmowych.
- Додонов, В. В. (2019). *Государственные предприятия и их влияние на экономический рост Казахстана*. Москва: Институт мировой экономики и международных отношений имени Е. М. Примакова РАН.
- Койчуманов, Т., Оторбаев, Д. i Старр, Ф. С. (2005). *Кыргызстан: путь вперед*. Washington D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Малашенко, А. (2012). *Туркмения: была ли оттепель?* Москва: Московский Центр Карнеги.

Źródła historyczne

- Botero, G. (2012). *On the Causes of the Greatness and Magnificence of Cities*. Toronto: University of Toronto Press.
- Hamilton, A. (1791). *Report of the Secretary of the Treasury of the United States, on the Subject of Manufacturers: Presented to the House of Representatives*. Philadelphia: Childs & Swaine.
- List, F. (1841). *Das Nationale System der politischen Okonomie*. Stuttgart: J.G. Cotta'scher Verlag.
- Malthus, T. (1791). *An Essay on the Principle of Population*. London: J. Johnson.

- Ricardo, D. (1817). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: J.Murray.
- Serra, A. (2011). *A 'Short Treatise' on the Wealth and Poverty of Nations*. London: Anthem.
- Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth and Poverty of Nations*. London: W. Strahan & T. Cadell.

Źródła Internetowe

- Abdulkerimov, B. (2021). *Uzbekistan, Kyrgyzstan agree to double bilateral trade*. Pobrano Marzec 12, 2021 z lokalizacji <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/uzbekistan-kyrgyzstan-agree-to-double-bilateral-trade/2173344>
- Abdurasulov, A. (2019). *Questions over Uzbekistan's new era of 'openness'*. Pobrano Grudzień 20, 2019 z lokalizacji <https://www.bbc.com/news/world-asia-50835845>
- Abramova, M. i Vilisov, M. (2021, Marzec 9). *Cuestiones constitucionales*. Pobrano z The Post-Soviet Transition: Constitutional Structuring and Political Reality (CIS Countries Case-Study):https://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1405-91932020000100003
- Akylbayev, I. (2016). *Internal Challenges of Turkey's Foreign Policy: The Impact on Central Asia*. Pobrano Sierpień 12, 2016 z lokalizacji <https://cabar.asia/en/iskander-akylbaev-internal-challenges-of-turkey-s-foreign-policy-the-impact-on-central-asia-2>
- Alimdjanov, B. (2019). *"New" Modern Tashkent: a City of Dreams or a Post-Soviet Colonial Anti-Historical City?* Pobrano Czerwiec 10, 2019 z lokalizacji <https://cabar.asia/en/new-modern-tashkent-a-city-of-dreams-or-a-post-soviet-colonial-anti-historical-city>
- ANU. (2019). *Vietnam's political freedoms and its economic success*. Pobrano Styczeń 21, 2019 z lokalizacji <https://www.eastasiaforum.org/2019/01/21/vietnams-political-freedoms-and-its-economic-success/>
- Bayar, G. i Aliyev, J. (2021). *Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan cooperation benefits region*. Pobrano Luty 23, 2021 z <https://www.aa.com.tr/en/politics/-turkey-azerbaijan-turkmenistan-cooperation-benefits-region-/2154780>
- Bhutia, S. (2019). *Russia dominates Eurasian Union trade. Here are the numbers*. Pobrano Październik 18, 2019 z <https://eurasianet.org/russia-dominates-eurasian-union-trade-here-are-the-numbers>
- Bogusz, M. (2022, Listopad 7). *Chiny po XX Zjeździe KPCh: nowy etap rewolucji Xi Jinpinga*. Pobrano z lokalizacji Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-11-07/chiny-po-xx-zjezdzie-kpch-nowy-etap-rewolucji-xi-jinpinga>
- Bosack, M. M. (2022, 12 1). *Understanding Kishida's political landscape for 2022*. Pobrano z The Japan Times: <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2022/01/12/commentary/japan-commentary/fumio-kishida-future/>
- Bremmer, I. (2009, May 1). *State Capitalism Comes of Age*. Pobrano z Foreign Affairs: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2009-05-01/state-capitalism-comes-age>
- Burunciuc, L., Fengler, W., Schloemer, W. i Taglioni, D. (2018). *How Uzbekistan is transforming into an open economy*. Pobrano Grudzień 20, 2018 z

<https://www.brookings.edu/blog/future-development/2018/12/20/how-uzbekistan-is-transforming-into-an-open-economy/>

- Connor, J. (2014, Październik 1). *Hong Kong: Economic Freedom Belies Crony Capitalism*. Pobrano z Seven Pillar Institute: <https://sevenpillarsinstitute.org/hong-kong-economic-freedom-belies-crony-capitalism/>
- CPC. (2020). *Tajikistan and China Discuss Improving Bilateral Economic Relations*. Pobrano Lipiec 20, 2020 z <https://www.caspianpolicy.org/tajikistan-and-china-discuss-improving-bilateral-economic-relations/>
- Dankov, A. (2020, Styczeń 31). *The Paradoxes of Social and Economic Development in Central Asia*. Retrieved from <https://russiancouncil.ru/en/analytics-and-comments/analytics/the-paradoxes-of-social-and-economic-development-in-central-asia/>
- de Coster, J. (2017). *Beyond the gulf*. Pobrano Listopad 2017 z <https://www.fibre2fashion.com/industry-article/8000/beyond-the-gulf>
- Delteil, B., Francois, M. i Nguyen, N. (2020, Wrzesień 9). *What will it take to achieve Vietnam's long-term growth aspirations?* Pobrano z mckinsey.com: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/asia-pacific/what-will-it-take-to-achieve-vietnams-long-term-growth-aspirations#>
- Dentons. (2020). *Strategy for the Development of the Banking Sector in Uzbekistan until 2025*. Pobrano Maj 28, 2020 z <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2020/may/28/strategy-for-the-development-of-the-banking-sector-in-uzbekistan-until-2025>
- Devonshire-Ellis, C. (2019). *Who is Financing the New Economic Silk Road?* Pobrano Lipiec 10, 2019 z <https://www.silkroadbriefing.com/news/2019/07/10/financing-new-economic-silk-road/>
- Emerging Europe. (2020). *A national innovation system is set to boost R&D in Uzbekistan*. Pobrano Październik 29, 2020 z <https://emerging-europe.com/news/a-national-innovation-system-is-set-to-boost-rd-in-uzbekistan/>
- Fengler, W., & Valley, P. (2019, Wrzesień 9). *Connecting Central Asia to the world*. Retrieved from <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2019/09/09/connecting-central-asia-to-the-world/>
- Furosawa, M. (2017, Czerwiec 7). *The Cambodian Economy: Outlook, Risks and Reforms*. Pobrano z imf.org: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2017/06/06/sp060717-the-cambodian-economy-outlook-risks-and-reforms>
- Government of Canada. (2018). *Uzbekistan - Market overview*. Pobrano Luty 25, 2020 z <https://www.tradecommissioner.gc.ca/uzbekistan-ouzbekistan/market-facts-faits-sur-le-marche/0003281.aspx?lang=eng>
- Górecki, W. (2017). *Wybory prezydenckie w Kirgistanie*. Pobrano Październik 18, 2017 z <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-10-18/wybory-prezydenckie-w-kirgistanie>
- Górecki, W. (2022a, Styczeń 21). *Kazachstan: początek demontażu systemu Nazarabajewa*. Pobrano z Ośrodek Studiów Wschodnich:

<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-01-21/kazachstan-poczatek-demontazu-systemu-nazarbajewa>

- Górecki, W. (2022b, Marzec 15). *Turkmenistan: początek dynastii Berdimuhamedowów*. Pobrano z Ośrodek Studiów Wschodnich:
<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-03-15/turkmenistan-poczatek-dynastii-berdimuhamedowow>
- Górecki, W. (2022c, Czerwiec 21). *Pierestrojka Tokajewa. Kazachstan wobec wyzwań wewnętrznych i zewnętrznych*. Pobrano z Ośrodek Studiów Wschodnich:
<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-21/pierestrojka-tokajewa-kazachstan-wobec-wyzwan-wewnetrznych-i>
- Górecki, W. i Matusiak, M. (2010, Czerwiec 16). *Zamieszki w południowym Kirgistanie. Aspekt międzynarodowy*. Pobrano z Ośrodek Studiów Wschodnich:
<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-06-16/zamieszki-w-poludniowym-kirgistanie-aspekt-miedzynarodowy>
- Gussarova, A. (2018). *The Kremlin Strategy in Baikonur: Putting Kazakhstan's Space Program in a Box?*. Pobrano Marzec 29, 2018 z <https://jamestown.org/program/kremlin-strategy-baikonur-putting-kazakhstans-space-program-box/>
- Hendlund, S. (2019). *Uzbekistan emerging from isolation*. Pobrano Luty 15, 2019 z <https://www.gisreportsonline.com/uzbekistan-emerging-from-isolation,politics,2801.html>
- Heritage Foundation. (2019). *Index of Economic Freedom 2019*. Pobrano 2019 z lokalizacji <https://www.heritage.org/index/>
- Ivanov-Weisskopf, A. (2019, Listopad 14). *Kakie aeroporty Kazachstana interesny investoram*. Pobrano z <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-11/kakie-aeroporty-kazachstana-interesny-investoram>
- Jalilov, O. (2019). *Iran, Turkmenistan Bolster Economic Ties*. Pobrano Październik 4, 2019 z <https://caspiannews.com/news-detail/iran-turkmenistan-bolster-economic-ties-2019-10-3-4/>
- Jalolov, S. (2020). *European Union's Normative Power in Central Asia*. Pobrano Kwiecień 14, 2020 z <https://cabar.asia/en/european-union-s-normative-power-in-central-asia>
- Khashimov, S. (2020). *Tajikistan's energy sector reforms: Is energy export the only way out of the revenue dilemma?* Pobrano Październik 12, 2020 z <https://cabar.asia/en/tajikistan-s-energy-sector-reforms-is-energy-export-the-only-way-out-of-the-revenue-dilemma>
- Köstem, S. (2019, Październik 1). *The Power of the Quiet? Turkey's Central Asia Strategy*. Pobrano Październik 3, 2019 z Italian Institute for International Political Studies:
<https://www.ispionline.it/en/publicazione/power-quiet-turkeys-central-asia-strategy-24069>
- Lam, J. (2019). *Kazakhstan: Central Asia's Global Financial Hub*. Pobrano Lipiec 31, 2019 z <https://research.hktdc.com/en/article/MzM1MzM4MDI4>
- Lang, J. (2016, Maj 18). *CASA 1000: Energia z Azji Centralnej popłynie na południe*. Pobrano z <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-05-18/casa-1000-energia-z-azji-centralnej-poplynie-na-poludnie>
- Lang, J. (2017). *Szanghajska Organizacja Współpracy poszerza się o Indie i Pakistan*. Pobrano Czerwiec 21, 2017 z <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-06-21/szanghajska-organizacja-wspolpracy-poszerza-sie-o-indie-i-pakistan>

- Lee, J., Asiryan, A. i Butler, M. (2020). *Integration of the Central Asian Republics: the ASEAN example*. Pobrano Wrzesień 17, 2020 z <https://www.e-ir.info/2020/09/17/integration-of-the-central-asian-republics-the-asean-example/>
- Legieć, A. (2020b, Luty 12). *Perspektywy polityki zagranicznej Uzbekistanu*. Pobrano Luty 12, 2020 z Polski Instytut Spraw Międzynarodowych: https://pism.pl/publikacje/Perspektywy_polityki_zagranicznej_Uzbekistanu
- Leonard, P. (2021). *Turkmenistan: End of the road for the roaring growth myth?* Pobrano Kwiecień 7, 2021 z <https://eurasianet.org/turkmenistan-end-of-the-road-for-the-roaring-growth-myth>
- Limonov, O. (2020). *Uzbekistan-China Relations During the COVID-19 Pandemic*. Pobrano Czerwiec 1, 2020 z <https://cabar.asia/en/uzbekistan-china-relations-during-the-covid-19-pandemic>
- Maitra, R. (1991, Maj 10). The foundations of the Japanese 'economic miracle'. *EIR News Service*, 12-19.
- Mallinson, K. (2020). *The investment climate in Uzbekistan*. Pobrano Lipiec 14, 2020 z <https://fpc.org.uk/the-investment-climate-in-uzbekistan/>
- Mamadshoev, M. (2021, Czerwiec 17). *Why does Tajikistan need urgent privatization of state-owned enterprises?* Pobrano z Central Asian Bureau for Analytical Reporting: <https://cabar.asia/en/why-does-tajikistan-need-urgent-privatization-of-state-owned-enterprises>
- Marszewski, M. (2021, Styczeń 11). *Kirgistan: zwycięstwo Dżaparowa i republiki prezydenckiej*. Pobrano z Ośrodek Studiów Wschodnich: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-01-11/kirgistan-zwyciestwo-dzaparowa-i-republiki-prezydenckiej>
- Marszewski, M. (2021). *Kirgistan: zwycięstwo Dżaparowa i republiki prezydenckiej*. Pobrano Styczeń 11, 2021 z <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-01-11/kirgistan-zwyciestwo-dzaparowa-i-republiki-prezydenckiej>
- MENAFN. (2020). *Uzbekistan, Russia discuss the development of economic cooperation*. Pobrano Październik 15, 2020 z <https://menafn.com/1100961760/Uzbekistan-Russia-discuss-the-development-of-economic-cooperation>
- MFA. (2021). *Country Series: Republic of Tajikistan*. Pobrano Styczeń 5, 2021 z <https://mfa.tj/en/islamabad/view/6898/foreign-trade-turnover-data-republic-of-tajikistan-with-the-islamic-republic-of-pakistan>
- MIFT, Republic of Uzbekistan. (2020a). *Further prospects for the development of investment activities in Navoi region*. Pobrano Lipiec 19, 2020 z <https://mift.uz/en/news/further-prospects-for-the-development-of-investment-activities-in-navoi-region>
- MIFT, Republic of Uzbekistan. (2020b). *The points for the growth of Jizzakh and Samarkand regions*. Pobrano Lipiec 5, 2020 z <https://mift.uz/en/news/the-points-for-the-growth-of-jizzakh-and-samarkand-regions>
- MIFT, Republic of Uzbekistan. (2020c). *The main directions for the growth of investments, industry and exports in the Bukhara region are outlined*. Pobrano Wrzesień 7, 2020 z <https://invest.gov.uz/mediacenter/news/the-main-directions-for-the-growth-of-investments-industry-and-exports-in-the-bukhara-region-are-outlined/>

- MIFT, Republic of Uzbekistan. (2020d). *The points of economic growth of Kashkadarya region*. Pobrano Lipiec 19, 2020 z <https://mift.uz/en/news/the-points-of-economic-growth-of-kashkadarya-region>
- Michalski, A. (2022, Wrzesień 9). *Kryzysowy wzrost gospodarczy Turcji*. Pobrano z Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-09-06/kryzysowy-wzrost-gospodarczy-turcji>
- Mishra, M. K. (2019). *Pakistan's Interests In Central Asia And Its Afghan Strategy – Analysis*. Pobrano Czerwiec 19, 2019 z <https://www.eurasiareview.com/19062019-pakistans-interests-in-central-asia-and-its-afghan-strategy-analysis/>
- Muhamedov, R. (2022, Kwiecień 28). *Transition, but not much Change: the Challenges and Policy expectations in Turkmenistan*. Pobrano z Central Asian Bureau for Analytical Reporting: <https://cabar.asia/en/transition-but-not-much-change-the-challenges-and-policy-expectations-in-turkmenistan>
- New Europe. (2020). *EU-Kazakhstan enhanced partnership agreement comes into force* . Pobrano Październik 26, 2020 z <https://www.neweurope.eu/article/eu-kazakhstan-enhanced-partnership-agreement-comes-into-force/>
- O'Bryan, E. (2022). *2022 Investment Climate Statements: Turkmenistan*. Pobrano z U.S. Department of State: <https://www.state.gov/reports/2022-investment-climate-statements/turkmenistan/>
- Olcott, M. B. (2011, Grudzień 28). *The "Stans" at 20*. Pobrano z Carnegie Endowment for International Peace: <https://carnegieendowment.org/2011/12/28/stans-at-20-pub-46397>
- Osheroff, S. (2020, Maj 8). *AFC Capital: Uzbekistan leads regionalization that is the new globalization*. Pobrano Maj 8, 2020 z IntellINews: <https://www.intellinews.com/afc-capital-uzbekistan-leads-regionalization-that-is-the-new-globalization-182823/>
- Pannier, B. (2021a, Kwiecień 8). *Currency Collapse Mirrors Turkmenistan's Extreme Economic Woes*. Pobrano Kwiecień 8, 2021 z Radio Free Europe Radio Liberty: <https://www.rferl.org/a/currency-collapse-turkmenistan-economic-woes/31193958.html>
- Park, S. (2021, Marzec 24). *Chaebol reforms are crucial for South Korea's future*. Pobrano z East Asia Forum: <https://www.eastasiaforum.org/2021/03/24/chaebol-reforms-are-crucial-for-south-koreas-future/>
- Piotrowski, M. A. (2020, Luty 25). *Znaczenie i rezultaty wyborów parlamentarnych w Iranie*. Pobrano z Polski Instytut Spraw Międzynarodowych: https://pism.pl/publikacje/Znaczenie_i_rezultaty_wyborow_parlamentarnych_w_Iranie
- Piotrowski, M. A. (2021, Czerwiec 23). *Konsekwencje wyborów prezydenckich w Iranie*. Pobrano z Polski Instytut Spraw Międzynarodowych: https://pism.pl/publikacje/Konsekwencje_wyborow_prezydenckich_w_Iranie
- PKO BP. (2021). *Wlk. Brytania Dołącza do CPTPP*. Pobrano Luty 8, 2021 z <https://www.pkobp.pl/aktualnosci/aktualnosci-eksportera/wlk-brytania-dolacza-do-cptpp/>
- Putz, C. (2018). *What is Iran's Interest in Maintaining Relations With Turkmenistan?* Pobrano Marzec 29, 2018 z <https://thediplomat.com/2018/03/what-is-irans-interest-in-maintaining-relations-with-turkmenistan/>

- Putz, C. (2021a, Październik 25). *Uzbek President Secures 2nd Term in Flawed Election*. Pobrano z The Diplomat: <https://thediplomat.com/2021/10/uzbek-president-secures-2nd-term-in-flawed-election/>
- Putz, C. (2021b, Marzec 30). *Kyrgyzstan-Uzbekistan Border: 'Resolved 100 Percent'*. Pobrano Marzec 30, 2021 z The Diplomat: <https://thediplomat.com/2021/03/kyrgyzstan-uzbekistan-border-resolved-100-percent/>
- Putz, C. (2017). *Gas Spats: Turkmenistan Tangles With Iran*. Pobrano Styczeń 10, 2017 z <https://thediplomat.com/2017/01/gas-spats-turkmenistan-tangles-with-iran/>
- Rahimi, O. i Heydari, A. (2020). *How Iran and Turkey Compete in Central Asia Trade*. Pobrano Luty 25, 2020 z <https://thediplomat.com/2020/02/how-iran-and-turkey-complete-in-central-asian-trade/>
- Rakhimov, M. i Ki, S. D. (2016). *Uzbekistan and South Korea: towards a special relationship*. Pobrano Czerwiec 10, 2016 z <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13369-uzbekistan-and-south-korea-towards-a-special-relationship.html>
- Sahakyan, M. D. (2020). *Russia, China and Central Asia: Cooperation over Competition*. Pobrano Luty 6, 2020 z <https://www.asiaglobalonline.hku.hk/russia-china-and-central-asia-cooperation-over-competition>
- Saifutdinov, A. (2022). *2022 Investment Climate Statements: Tajikistan*. Washington D.C.: U.S. Department of State. Pobrano z U.S. Department of State: <https://www.state.gov/reports/2022-investment-climate-statements/tajikistan/>
- Silinsky, L. (2020). *Iran-Turkmenistan: An Unlikely Economic Partnership*. Pobrano Czerwiec 25, 2020 z <https://www.caspianpolicy.org/iran-turkmenistan-an-unlikely-economic-partnership%E2%80%AF%E2%80%AF%E2%80%AF/>
- Sim, L.-C. i Aminjonov, F. (2020). *Potholes and Bumps Along the Silk Road Economic Belt in Central Asia*. Pobrano Luty 1, 2020 z <https://thediplomat.com/2020/02/potholes-and-bumps-along-the-silk-road-economic-belt-in-central-asia/>
- Šír, J. (2012, Grudzień 12). *Turkmenistan to Launch Large Scale Privatization*. Pobrano z The Central Asia-Caucasus Analyst: <http://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12623-analytical-articles-caci-analyst-2012-12-12-art-12623.html>
- Stephen, C. (2014, Maj 13). *Hong Kong going from tycoons to state capitalism?* Pobrano z Market Watch: <https://www.marketwatch.com/story/hong-kong-going-from-tycoons-to-state-capitalism-2014-05-13>
- Strachota, K. i Szymański, M. (2022, Lipiec 4). *Krwawo stłumione protesty w Uzbekistanie*. Pobrano z Ośrodek Studiów Wschodnich: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-07-04/krwawo-stlumione-protesty-w-uzbekistanie>
- Stronski, P. (2017, Styczeń 30). *Turkmenistan at Twenty-Five: The High Price of Authoritarianism*. Pobrano z Carnegie Endowment for International Peace: <https://carnegieendowment.org/2017/01/30/turkmenistan-at-twenty-five-high-price-of-authoritarianism-pub-67839>

- Sukhrob, R. (2020). *Tajikistan and Uzbekistan as Possible Drivers of Regional Cooperation in Central Asia*. Pobrano Październik 22, 2020 z <https://cabar.asia/en/tajikistan-and-uzbekistan-as-possible-drivers-of-regional-cooperation-in-central-asia>
- Svoik, P. (2016, Luty 22). *Causes and expected results of the anti-crisis privatization in Kazakhstan*. Pobrano z Cabar Asia: <https://cabar.asia/en/petr-svoik-causes-and-expected-results-of-the-anti-crisis-privatization-in-kazakhstan>
- Szczudlik, J. (2019). *"Nowa era" w polityce obronnej Chin*. Pobrano Sierpień 27, 2019 z https://pism.pl/publikacje/Nowa_era_w_polityce_obronnej_Chin
- Tashkent Times. (2020). *Uzbekistan to miss 4% GDP growth -CB*. Pobrano Maj 5, 2020 z <https://tashkenttimes.uz/finances/5253-uzbekistan-to-miss-4-gdp-growth-cb>
- The Asian Times. (2021). *Kyrgyz and Uzbek Presidents Review Bilateral Cooperation in Tashkent*. Pobrano Marzec 12, 2021 z <https://astanatimes.com/2021/03/kyrgyz-and-uzbek-presidents-review-bilateral-cooperation-in-tashkent/>
- Thomas, G. P. (2012). *Turkmenistan: Mining, Minerals and Fuel Resources*. Pobrano Październik 4, 2012 z <https://www.azomining.com/Article.aspx?ArticleID=171>
- Trudolyubov, M. (2020, Czerwiec 30). *Breaking Presidential Term Limits in Russia and Beyond*. Pobrano z Kennan Institute: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/breaking-presidential-term-limits-russia-and-beyond>
- Tulyakov, E. i Khakimov, F. (2021). *Friendly Cooperation with Central Asian States – A Priority Direction of Uzbekistan's Foreign Policy*. Pobrano Marzec 29, 2021 z <https://www.caspianpolicy.org/friendly-cooperation-with-central-asian-states-a-priority-direction-of-uzbekistans-foreign-policy/>
- Turkmen Business. (2020). *Turkmenistan Modernizes Its Banking System*. Pobrano Lipiec 28, 2020 z <https://business.com.tm/post/5819/turkmenistan-modernizes-its-banking-system>
- Umarov, T. (2021, Październik 28). *In Uzbekistan, the Real Challenge Begins Now*. Pobrano z Carnegie Endowment for International Peace: <https://carnegiemoscow.org/commentary/85669>
- UZ Daily. (2020). *Syrdarya Power Project*. Pobrano Sierpień 11, 2020 z <https://www.uzdaily.uz/en/post/59100>
- Wheeler, E. i Yugai, A. (2018). *Seizing Economic Opportunities in Kazakhstan and Uzbekistan*. Pobrano Maj 24, 2018 z <https://thediplomat.com/2018/05/seizing-economic-opportunities-in-kazakhstan-and-uzbekistan/>
- Wojtyła, M. (2019). *Flirt Brukseli z autorytarnym reżimem*. Pobrano Październik 25, 2019 z <https://klubjagiellonski.pl/2019/10/25/flirt-brukseli-z-autorytarnym-rezimem/>
- World Bank. (2019h, Luty 27). *Uzbekistan Economic and Social Reforms Building Better Opportunities for People, says World Bank Regional Vice-President*. Pobrano Luty 27, 2019 z IWorld Bank: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2019/02/27/uzbekistan-economic-and-social-reforms-building-better-opportunities-for-people-says-world-bank-regional-vice-president>
- World Bank. (2020c). *The World Bank In Cambodia: Overview*. Pobrano Kwiecień 17, 2020 z <https://www.worldbank.org/en/country/cambodia/overview>

- World Bank. (2020e). *Central Asia Electricity Trade Brings Economic Growth and Fosters Regional Cooperation*. Pobrano Październik 20, 2020 z <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/10/20/central-asia-electricity-trade-brings-economic-growth-and-fosters-regional-cooperation>
- Xinhua. (2019, Kwiecień 19). *Uzbekistan, S. Korea agree to enhance trade, investment links*. Pobrano z http://www.xinhuanet.com/english/2019-04/19/c_137991324.htm
- Yang, L. (2019). *Funding the new Silk Road*. Pobrano Kwiecień 18, 2019 z <https://www.centralbanking.com/central-banks/economics/4129821/funding-the-new-silk-road>
- Yau, N. (2020). *Tracing the Chinese Footprints in Kazakhstan's Oil and Gas Industry*. Pobrano Grudzień 12, 2020 z <https://thediplomat.com/2020/12/tracing-the-chinese-footprints-in-kazakhstans-oil-and-gas-industry/>
- Yellinek, R. (2020). *The Impact of China's Belt and Road Initiative on Central Asia and the South Caucasus*. Pobrano Luty 26, 2020 z <https://isnblog.ethz.ch/trade/the-impact-of-chinas-belt-and-road-initiative-on-central-asia-and-the-south-caucasus>
- Yusupov, Y. (2020, Lipiec 14). *Economic Reforms in Uzbekistan: Achievements, Problems, Perspectives*. Pobrano Lipiec 21, 2020 z The Foreign Policy Centre: <https://cabar.asia/en/economic-reforms-in-uzbekistan-achievements-problems-perspectives>
- Yusupov, Y. (2021, Wrzesień 21). *Has Uzbekistan managed to create a market economy in 30 years of independence?* Pobrano z Central Asian Bureau for Analytical Reporting: <https://cabar.asia/en/has-uzbekistan-managed-to-create-a-market-economy-in-30-years-of-independence>
- Yuwa, H.-W. (2020, Marzec 4). *How Close Is Malaysia From Its Goal Of Joining The OECD?* Pobrano z forbes.com: <https://www.forbes.com/sites/yuwahedrickwong/2020/03/04/how-close-is-malaysia-from-its-goal-of-joining-the-oecd/?sh=418e144075fa>
- Саруханян, Ю. (2018, Grudzień 17). *Преобразование Узбекистана: как вновь не сбиться с пути обновления и прогресса?* Pobrano z Cabar. Asia: <https://cabar.asia/ru/preobrazovanie-uzbekistana-kak-vnov-ne-sbitsya-s-puti-obnovleniya-i-progressa>

Wykaz rysunków

Rysunek 1 Schemat postępowania badawczego w pracy.....	6
Rysunek 2 Korelacja Freedom Development Index i PKB per capita PPP w wybranych państwach Azji Wschodniej i Pacyfiku w latach 1973-1989	103
Rysunek 3 Korelacja Freedom Index do PKB per capita PPP dla badanych państw w latach 1991-2018	104
Rysunek 4 Korelacja Freedom Index do PKB per capita PPP dla wybranych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku latach 1991-2018	105
Rysunek 5 Korelacja Freedom Index do PKB per capita PPP dla państw Azji Centralnej w latach 1991-2018	106
Rysunek 6 Korelacja Freedom Index do HDI dla wszystkich badanych państw w latach 1991-2018	307
Rysunek 7 Korelacja Freedom Index do HDI dla państw Azji Wschodniej i Pacyfiku w latach 1991-2018	308
Rysunek 8 Korelacja Freedom Index do HDI dla państw Azji Centralnej w latach 1991-2018.....	309
Rysunek 9 Korelacja HDI do GDP per capita dla wszystkich badanych państw w latach 1991-2018.....	310
Rysunek 10 Korelacja HDI do GDP per capita dla państw Azji Wschodniej i Pacyfiku w latach 1991-2018....	311
Rysunek 11 Korelacja HDI do GDP per capita dla państw Azji Centralnej w latach 1991-2018	312

Wykaz tabel

Tabela 1. Wybrane czynniki determinujący rozwój gospodarczy, zidentyfikowane w latach 1588-1945	18
Tabela 2. Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego wg. wybranych przedstawicieli NEI	27
Tabela 3. Wybrane czynniki determinujące rozwój KRS, rekomendowane przez Ekonomię Rozwoju od zakończenia II wojny światowej.....	37
Tabela 4 Analiza Systemowa Kazachstanu 1991-2022	91
Tabela 5 Analiza Systemowa Kirgistanu 1991-2022.....	92
Tabela 6 Analiza Systemowa Tadżykistanu 1991-2022	93
Tabela 7 Analiza Systemowa Turkmenistanu 1991-2022.....	94
Tabela 8 Analiza Systemowa Uzbekistanu 1991-2022.....	95
Tabela 9 Ewolucji systemów politycznych państw Azji Wschodniej i Pacyfiku po II wojnie światowej	99
Tabela 10 Ewolucji demokracji monopartyjnych Azji Wschodniej i Pacyfiku od momentu ich transformacji .	100
Tabela 11 Analiza ewolucji systemów politycznych państw komunistycznych z regionu Azji Wschodniej i Pacyfiku od momentu ich transformacji	101
Tabela 12 Analiza systemów politycznych wybranych państw autorytarnych po 1991 r.....	102
Tabela 13 Założenia i egzekucja planów rozwojowych Japonii w latach 1955-1990.....	110
Tabela 14 Struktura demograficzna Japonii w latach 1900-2010	111
Tabela 15 Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście Japonii w latach 1956-2009	112
Tabela 16 Struktura PKB i zatrudnienia w Japonii w latach 1960-2010	113
Tabela 17 Liberalizacja japońskiej gospodarki na napływ kapitału zagranicznego w latach 1960-1973	113
Tabela 18 Struktura eksportu Japonii w latach 1874-1980	114
Tabela 19 Determinanty rozwoju gospodarczego Japonii w latach 1868-1991.....	117
Tabela 20 Mierniki rozwoju gospodarczego Japonii w latach 1950-2017.....	118
Tabela 21 Założenia i egzekucja planów rozwojowych Korei Płd. w latach 1962-1997.....	120
Tabela 22 Struktura PKB i zatrudnienia w Korei Płd. w latach 1953-2018.....	121
Tabela 23 Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście Korei Płd. lata 1958-2017.....	122
Tabela 24 Struktura demograficzna Korei Płd. w latach 1951-2018	123
Tabela 25 Struktura eksportu Korei Południowej w latach 1970-2018	124
Tabela 26 Determinanty rozwoju gospodarczego Korei Południowej w latach 1946-2010	127
Tabela 27 Dynamika rozwoju gospodarczego Korei Południowej w latach 1953-2017	128
Tabela 28 Założenia planów rozwojowych Tajwanu w latach 1953-2012	130
Tabela 29 Struktura PKB i zatrudnienia Tajwanu w latach 1953-2018.....	131
Tabela 30 Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście gospodarczym Tajwanu lata 1956-2017	132
Tabela 31 Struktura demograficzna Tajwanu w latach 1951-2018.....	133
Tabela 32 Struktura eksportu Tajwanu w latach 1952-2018.....	134
Tabela 33 Determinanty rozwoju gospodarczego Tajwanu w latach 1946-2010	138
Tabela 34 Dynamika rozwoju gospodarczego Tajwanu w latach 1951-2017.....	139
Tabela 35 Struktura PKB i zatrudnienia Singapuru w latach 1960-2018	141

Tabela 36	Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście gospodarczym Singapuru lata 1965-2017	142
Tabela 37	Struktura demograficzna Singapuru w latach 1961-2018	144
Tabela 38	Determinanty rozwoju gospodarczego Singapuru w latach 1959-2010	149
Tabela 39	Dynamika rozwoju gospodarczego Singapuru w latach 1961-2017	150
Tabela 40	Struktura PKB i zatrudnienia Hongkongu w latach 1960-2018	152
Tabela 41	Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście Hongkong lata 1965-2017	154
Tabela 42	Struktura demograficzna Hongkongu w latach 1961-2018	155
Tabela 43	Determinanty rozwoju gospodarczego Hongkongu w latach 1951-2010	159
Tabela 44	Dynamika rozwoju gospodarczego Hongkongu w latach 1961-2017	160
Tabela 45	Założenia i egzekucja planów rozwojowych Chińskiej Republiki Ludowej w latach 1953-2020	166
Tabela 46	Wzrost produktywności chińskich zakładów przemysłowych w latach 1980-1992	169
Tabela 47	Wzrost TFP i produktywności czynnika pracy w ChRL w latach 1980-1992 (%)	169
Tabela 48	Wskaźniki rozwoju SSE i uprzywilejowanych miast portowych w latach 1984-1991	172
Tabela 49	Udział ChRL w światowych strumieniach BIZ w latach 1982-1994	174
Tabela 50	Kształtowanie się stawek celnych w ChRL w latach 1992-2011	180
Tabela 51	Udział TFP i średniej wydajności pracy we wzroście Chin lata 1970-2017	188
Tabela 52	Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego ChRL w latach 1978-2018	199
Tabela 53	Dynamika rozwoju gospodarczego Chińskiej Republiki Ludowej w latach 1970-2017	200
Tabela 54	Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego Malezji w latach 1970-2017	209
Tabela 55	Dynamika rozwoju gospodarczego Malezji w latach 1970-2017	210
Tabela 56	Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego Wietnamu w latach 1986-2018	219
Tabela 57	Dynamika rozwoju gospodarczego Wietnamu w latach 1985-2017	220
Tabela 58	Wybrane determinanty rozwoju gospodarczego Kambodży w latach 1993-2018	225
Tabela 59	Dynamika rozwoju gospodarczego Kambodży w latach 1993-2017	226
Tabela 60	Determinanty rozwoju Kazachstanu po 1991 r., w świetle modelu wschodnioazjatyckiego	234
Tabela 61	Determinanty rozwoju Kirgistanu po 1991 r., w świetle modelu wschodnioazjatyckiego	238
Tabela 62	Determinanty rozwoju Tadżykistanu po 1991 r. w świetle modelu wschodnioazjatyckiego	242
Tabela 63	Determinanty rozwoju Turkmenistanu po 1991 r. w świetle modelu wschodnioazjatyckiego	246
Tabela 64	Determinanty rozwoju Uzbekistanu po 1991 r., w świetle modelu wschodnioazjatyckiego	251
Tabela 65	Państwa Azji Centralnej w świetle MPI	252
Tabela 66	Poziom deprywacji (%) w stosunku do obszaru żywotności, edukacji i standardu życia	252
Tabela 67	Odsetek osób żyjących poniżej granicy ubóstwa oraz doświadczających niedożywienia	253
Tabela 68	Dynamika zmiany HDI w republikach byłego ZSRR w latach 1990-2018	254
Tabela 69	Szczegółowe dane wchodzące w skład HDI dla republik Azji Centralnej	254
Tabela 70	Państwa Azji Centralnej według IHDI w 2018 r.	255
Tabela 71	Byłe republiki radzieckie w świetle Logistics Performance Business 2018	257
Tabela 72	Rozwój infrastruktury społecznej w państwach Azji Centralnej	258
Tabela 73	Wskaźniki dla demokratyzacji i otoczenia środowiskowego w republikach Azji Centralnej	259
Tabela 74	Byłe republiki radzieckie w świetle Indeksu Stabilności Państwa [2019] cz. 1	260
Tabela 75	Byłe republiki radzieckie w świetle Indeksu Stabilności Państwa [2019] cz. 2	261
Tabela 76	Proponowane czynniki rozwoju Kazachstanu w ujęciu regionalnym	267
Tabela 77	Proponowane czynniki rozwoju Kirgistanu w ujęciu regionalnym	276

Wykaz wykresów

Wykres 1	Eksport Japonii w latach 1970-2010 i jego udział w PKB	114
Wykres 2	Eksport Korei Płd. i jego udział w PKB w latach 1970-2018	125
Wykres 3	Eksport Tajwanu w latach 1970-2018 i jego udział w PKB	135
Wykres 4	Eksport Singapuru w latach 1970-2018 i jego udział w PKB	145
Wykres 5	Eksport Hongkongu w latach 1970-2018 i jego udział w PKB	157
Wykres 6	Udział usług w PKB Japonii i azjatyckich państw nowo uprzemysłowionych	163
Wykres 7	Udział osób zatrudnionych w sektorze usług w państwach nowo uprzemysłowionych	163
Wykres 8	Kurs CNY w latach 1987-1993 z uwzględnieniem wariantu oficjalnego i rynkowego	171
Wykres 9	Udział różnych typów przedsiębiorstw w produkcji przemysłowej Chin w latach 1980-2004 (%)	177
Wykres 10	Udział ChRL w eksporcie światowym (w %) w latach 1990-2012	182
Wykres 11	Wzrost znaczenia wymiany handlowej w PKB ChRL w latach 1990-2013	183